am

NISTA

Socijalizam

1

1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd. Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 **Broj 1**

Studije i članci

Jovan Raičević
Odnos revolucionarne teorije i prakse 3

Stanislav Stojanović
Socijalističke revolucije 27

Đoko Tozi
Socijalističko samoupravljanje i podruštvljavanje politike 43

Krsto Kilibarda
Metod rada Saveza komunista u sadašnjim uslovima 60

Branko Vasiljević
Transfer nuklearne tehnologije i zemlje u razvoju 73

Prilozi

Živojin Rakočević
Engels posle Marxa 85

Najdan Pašić
Engelsova pisma — doprinos teoriji i strategiji radničkog pokreta 108

Iz prakse za novu praksu

Ljiljana Jovičić
Raspoređivanje čistog dohotka i raspodela ličnih dohodaka 111

Svetlana Božinović
Teritorijalna pokretljivost radnika i njihovi životni i radni uslovi 131

Prilozi istoriji SKJ

Pero Damjanović
Filip Filipović kao istoričar-marksist 146

Toma Milenković
Doprinos Filipa Filipovića stvaranju KPJ 155

Osvrti

Vladan Ćetković
Politička ekonomija kao kritička i pozitivna nauka 178

Veljko Radović
Pozorište i »opšta volja« 185

Prikazi 196

Содержание

Студии и статьи

Иован Раичевич
Отношение революционной теории и практики . . . 3

Станислав Стоянович
Социалистические революции 27

Джоко Този
Социалистическое самоуправление и обобществление политики 43

Крсто Килибарда
Метод деятельности Союза коммунистов в настоящих условиях 60

Бранко Васильевич
Трансферт ядерной техники и развивающиеся страны 73

Приложения

Живоин Ракочевич
Энгельс после Маркса . 85

Найдан Пашич
Письма Энгельса — вклад в теорию и стратегию рабочего движения 108

Из практики — новой практике

Лиляна Иовичич
Распределение нетто дохода и личного дохода . . . 111

Светлана Божинович
Территориальная подвижность рабочих и условия их быта и труда 131

Очерки по истории СКЮ

Перо Дамьянович
Филипп Филиппович как историк — марксист . . 146

Тома Миленкович
Вклад Филиппа Филипповича в создание КПЮ . . 155

Обзоры

Владан Четкович
Политическая экономия как критическая и позитивная наука 178

Велько Радович
Театр и »общая воля« . . 185

Рецензии 196

Contents

Studies and Articles

Jovan Raičević
The Relation between Revolutionary Theory and Practice 3

Stanislav Stojanović
The Socialist Revolution 27

Đoko Tozi
Socialist Self-Management and Socialization of Policy 43

Krsto Kilibarda
Method of Work of the League of Communists under the Present Conditions 60

Branko Vasiljević
Transference of Nuclear Technology and the Developing Countries 73

Contributions

Živojin Rakočević
Engels After Marx 85

Najdan Pašić
Engels's Letters — a Contribution to the Theory and Strategy of the Worker Movement 108

From Practice for New Practice

Ljiljana Jovičić
Allocation of the Net Income and Distribution of Personal Incomes 111

Svetlana Božinović
Territorial Mobility of Workers and Their Living and Working Conditions 131

Contributions to the History of the LCY

Pero Damjanović
Filip Filipović — Marxist Historian 146

Toma Milenković
Filip Filipović's Contribution to the Founding of the LCY 155

Survey

Vladan Ćetković
Political Economy as Critique and as Positive Science 178

Veljko Radović
The Theatre and »General Volition« 185

Reviews 196

Jovan Raičević

Odnos revolucionarne teorije i prakse

(Beleške o povezanosti marksističke teorije i društvene prakse)

Odmah moramo reći da je predmet ovog teksta bliže određen njegovim podnaslovom nego samim naslovom. Time želimo upozoriti da se ovde ne izlaže celovita dijalektika istorijske stvarnosti, u kojoj je jedino i mogućno dati temeljitiji odgovor na pitanje odnosa revolucionarne teorije i prakse, pogotovo ne problematika i analiza raznih kontroverzi koje su o tome postojale i još postoje u marksističkoj teoriji. Ako od svega toga ponešto bude i naš predmet, onda je to više »tačka oslonca«, pokušaj da se bliže identifikuju neke aktuelne pojave u nas, najčešće da se pronikne u njih same i naznače teškoće i slabosti u razvijanju marksističke teorije i društvenih nauka.

Budući da će u ovim beleškama biti uglavnom reči o kritici aktuelnih pojava, ne treba smetnuti s uma da su u oblasti teorije i razvoja savremenog marksizma u nas poslednjih godina postignuti zaista krupni rezultati. Ilustracije radi, Tito je o značaju teorije za našu revoluciju, u svom referatu na Jedanaestom kongresu SKJ, između ostalog, rekao i sledeće: »Rezultati koje smo postigli upravo posljednjih godina u razvijanju socijalističkog samoupravljanja i organiziranja cijelog društva na toj

osnovi otvorili su nove, izvanredno značajne perspektive daljeg razvoja naše socijalističke revolucije. Oni ujedno predstavljaju jedan od najvećih dometa našeg marksističkog stvaralaštva.

Teorijska vizija i praksa udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja su krupni i dalekosežni koraci u socijalističkom razvoju. Oni se mogu porediti sa najznačajnijim ostvarenjima naše socijalističke revolucije uopće.«[1]

Poznato je da se, osobito poslednjih godina, u nas stalno ukazuje na potrebu svestranijeg razvijanja marksističke misli. U raznim povodima se to čini, ali pri tom se naglašava da »marksistička nauka nije za nas dogma, već sredstvo za rukovođenje i orijentaciju u svim situacijama, ma kako one bile zamršene« (Tito).

Marksist uvek teži razvijanju i obogaćivanju marksizma, kao što i revolucionarni duh marksizma u celini teži da izrazi revolucionarnu praksu radničke klase, da je osmišljava i razvija, a time i da bude činilac oslobađanja i podsticanja novih sadržaja revolucionarne prakse.[2] Marksizam je živa revolucionarna misao radničke klase, snaga njene vlastite svesti, njenih osvešćenih potreba, interesa, ciljeva i praktičkih zadataka. Od tog bitnog stava se polazi i u ovim beleškama. U protivnom, marksizam nije na delu, nije revolucionarno delotvoran.

Angažovanost i prividna neutralnost društvenih nauka

Kad je reč o savremenoj marksističkoj teoriji, kao osnovi društvenih nauka u celini, tu se, kao *prvo*, postavlja pitanje takozvane angažovanosti ili idejne neutralnosti društvenih nauka. Po jednom shvatanju, nauka je *à priori neutralna*, njen je zadatak samo da istraži i opiše postojeću stvarnost, da verifikuje date socijalne činjenice, a po *drugom* — nauka treba da bude *svrsishodna i racionalna*, usmerena samo na praktično rešavanje pojedinih problema datog društveno-ekonomskog i političkog sistema.

Razume se, ni jedno ni drugo shvatanje nije prihvatljivo, upravo sa stajališta marksizma. Nema te društvene nauke koja bi bila apsolutno neutralna; jer, istražujući socijalne činjenice, ona se bavi ljudskom egzistencijom, socijalno-klasnim položajem ljudi u svim područjima društvenog života, a samim tim i njihovim stvarnim problemima, mogućnostima i (makar prećut-

---

[1] Josip Broz Tito, *Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije*, posebno izdanje, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 56.

[2] Vidi Edvard Kardelj, *Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1975.

no) različitim načinima njihovog rešavanja. Društvena nauka je, po svojoj prirodi, upletena u praktički život ljudi.

Socijalne činjenice, dabome, čine datu stvarnost, njihovo utvrđivanje i opisivanje je objektivna strana nauke, bez njih se ne može saznati i izložiti stvarnost onakvom kakva ona jeste. Nauka koja se ne zasniva i ne izvodi iz socijalnih činjenica ili se samo površno, delimično na njih oslanja — neminovno pada na pozicije proizvoljnosti, odnosno tada ona ne otkriva činjenice i njihovu povezanost imanentnu datoj društvenoj stvarnosti. S druge strane, ako se socijalne činjenice utvrđuju i opisuju nezavisno jedna od druge, kao neutralna fakta, između kojih ne postoje čak ni formalno-logičke veze, već se sve vidi kao objektivistički, postojeći »poredak stvari« — tada nauka pada na pozitivističke pozicije, ograničava se na (najčešće nesvesnu, neosveštenu) odbranu postojećih društvenih oblika i odnosa, na shvatanja o nepromenljivosti i socijalnih činjenica i stvarnosti. Na primer: dedukcija »slepih« zakona prirode na društvo je ekstreman vid takvog postupka, ali i još nedovoljno prevaziđen metod »marksističkog bavljenja društvom«. Ostaci prirodnonaučne »slike sveta« mogu se prepoznati i u jednom delu udžbenika o osnovama marksizma.

Prema tome, socijalne činjenice objašnjavaju objektivnu stvarnost, ali se, na osnovu pravilnosti njihovog ispoljavanja i dijalektičke povezanosti, otkriva i mogućnost njihovog razvoja ili promene, odnosno stvarnost postaje objektom preobražavalačke delatnosti revolucionarnog subjekta.

No, kad je reč o socijalnim činjenicama, uvek se postavljaju tri bitna pitanja: *kako* se one otkrivaju i saznaju; *šta* se putem njih saznaje, to jest kako znamo ono što jeste; i *kako bi trebalo*, na osnovu toga što jeste, menjati postojeći čovekov svet. To su tri bitna aspekta Marksovog posmatranja odnosa *subjekta* i *objekta:* gnoseološki, istorijsko-ontološki i aksiološki, jer je pitanje smisla (stvarnosti) sveta nerazdvojno povezano sa načinom saznavanja tog sveta. Drugim rečima, zavisno od načina saznavanja socijalnih činjenica, njihovog identifikovanja, selekcije na bitne i nebitne, zakonite i slučajne, utvrđivanja sadržaja njihovih odnosa, u datom istorijski određenom sklopu — dobija se potpunija slika stvarnosti, »konkretna celokupnost kao misleni konkretum« (Marks), ali se u toj »slici« otkrivaju i potrebe i mogućnosti njene promene. Potreba i mogućnost promene postaju vidljivi tek iz određenosti vrednosnog stava i njegove istorijske, na revolucionarni subjekt oslonjene pozicije.

Istraživači u nauci, pa i u našoj, ne tako retko se »spotiču o činjenice«, bilo zbog toga što ih jednostavno zanemaruju i zaobilaze, iz raznih razloga i motiva, bilo zbog toga što nemaju adekvatan metod njihovog saznavanja ili »ratuju« s elementarnom logikom u utvrđivanju njihovih međusobnih veza, a često i u sagledavanju promena u samim socijalnim činjenicama, to jest

stvarnosti, kao da »istorija ideja dokazuje nešto drugo, nego to da se duhovna proizvodnja menja sa materijalnom« (K. Marks — F. Engels, *Nemačka ideologija*).

Zadatak marksističke društvene nauke, dakle, nije samo da opisuje postojeći svet, već i da ga menja i razvija, da u revolucionarnoj praksi stalno otkriva nove potrebe i mogućnosti njegove izmene. Ako je to tako, a smatramo da jeste, onda marksistička društvena nauka ne samo što nije neutralna u jednom vrednosnom smislu, nego je njen zadatak da se bori protiv svih njoj tuđih idejnih natruha i vrednosti, pa i protiv lažne dileme o njenoj neutralnosti.

Društvena nauka ne može biti ni sluškinja politike,[3] podređena njenom dnevnom pragmatizmu, ovom ili onom obliku dirigovanja i arbitriranja od strane partijsko-političkih foruma. Socijalističko samoupravno društvo, naravno, mora imati svoju naučnu politiku, kojom se utvrđuju pravci razvoja materijalne osnove i programi naučnoistraživačke delatnosti, ali »navođenje« i »spajanje« nauke sa ciljevima i potrebama revolucionarnog pokreta ne može vršiti dnevna politika na njoj svojstven prakticistički način, već će sama nauka tražiti svoje ozbiljenje i nove poticaje u revolucionarnoj praksi tog pokreta. Stoga je u Program SKJ i unet stav da je nauka sama sebi sudija, a to znači da se istinitost nekog naučnog mišljenja potvrđuje ili osporava u samoj naučnoj i revolucionarnoj praksi, u njihovom jedinstvu.

Taj kapitalni stav Programa SKJ ponekad se dvojako pogrešno shvata, odnosno poriče. U težnji za punom emancipacijom od politike, smatra se da su društvene nauke, shvaćene kao institucije po sebi, jedini »proizvođači« nauke i marksističke teorije u nas, da su određene naučne organizacije (fakulteti, instituti, pojedini centri itd.), već samom podelom rada, jedino »zadužene« i »nadležne« i za razvoj marksističke teorije. Pojedinci idu čak dotle da sve ono što Savez komunista afirmiše kao naučno saznanje smatraju »nekvalifikovanim«, odnosno svrstavaju u red »političke prakse«, pa se stoga i opiru svakoj kritici nauke koja dolazi od »politike«. S druge strane, ljudi »prakse«, a ponekad i ljudi u »politici«, potcenjuju društvenu nauku i njene stvarne mogućnosti, misle da su sami sebi dovoljni, teže da arbitriraju nauci. No o tome će biti više reči nešto kasnije.

---

[3] Ona to, zapravo, i može biti, ali onda više nije reč o mišljenju na nivou naučnih načela i društvenog poziva nauke. Tačnije: to su one društvene situacije kada je nauka podređena ideologiji, kada samo postulira postojeće i ideologijsku svest o njemu. Tada se uspostavlja samo privid jedinstva ideologije i nauke, a na delu je nadmoć prve nad drugom, pa se i stvarnost procenjuje na osnovu ideologijske, a ne naučne svesti.

Jedinstvo društvene i naučne prakse

Nema, dakle, neke »čiste«, nepatvorene nauke, zatvorene u kulu od slonovače, koja sa tog pijedestala »propisuje« šta je dobro, a šta loše, bilo da je reč o odnosu čoveka prema prirodi bilo o odnosima među ljudima u društvu. »Sav društveni život je bitno praktičan« — kako je to i Marks zapisao u svojim *Tezama o Fojerbahu* — pa i rezultati nauke ne samo što nastaju na osnovu ljudske prakse, nego u njoj nalaze i svoju potvrdu. Nauka koja nije okrenuta ljudskoj praksi i nije nauka, to jest ili je reč o njenom elitističkom položaju, o brizi za »ljudske duše«, odnosno o birokratskom »prosvećivanju masa« ili o mišljenju po sebi, izolovanom od prakse. »Pitanje da li predmetna istina — kaže Marks opet u *Tezama u Fojerbahu* (druga teza) — pripada ljudskom mišljenju nije pitanje teorije, već praktičko pitanje. U praksi čovek mora dokazati istinu, to jest stvarnost, moć, ovostranost svog mišljenja. Spor o stvarnosti ili nestvarnosti mišljenja — koje je izolovano od prakse — čisto je *sholastičko* pitanje.

Postavlja se pitanje: o kakvoj »praksi« Marks ovde govori? U svakom slučaju ne o praksi shvaćenoj kao nešto što je praktično i iskustveno u odnosu na teoriju, nego kao o istorijskom procesu u kome se potvrđuje ili odbacuje istinitost nekog mišljenja. Spor o »stvarnosti ili nestvarnosti mišljenja« ne rešava se u mišljenju po sebi, u nekom apstraktnom svetu za sebe, već u ljudskoj praksi, u predmetnom zbivanju čovekove prakse i njegovog društva kao neprekinutom istorijskom procesu. Marksov *pojam prakse* je, dakle, širi. On obuhvata jedinstvo mišljenja i stvarnosti, iskustva i svrsishodnosti, teorije i čovekove delatnosti. To je, zapravo, način bivstvovanja čoveka, to jest sve ono dijalektičko događanje u odnosu subjekta i objekta; odnosa u kome subjekt — budući u neraskidivom jedinstvu s objektom (prirodom, objektivnom stvarnošću) — proizvodi, odnosno preobražava datu objektivnu stvarnost. Pojmom prakse Marks je podjednako prevladao dve metafizičke jednostranosti: klasičnog materijalizma i klasičnog idealizma. O tome je vrlo instruktivno pisao i Engels. »Prirodne nauke — kaže Engels — baš kao i filozofija, do sada su potpuno gubile iz vida uticaj čovečje delatnosti na njegovo mišljenje. One poznaju, s jedne strane, samo prirodu, s druge strane samo misao. Ali bitnu i najbližu osnovu čovečjeg mišljenja čini — ne priroda kao takva, nego *upravo menjanje prirode od strane čoveka.*«[4]

U *ljudsku praksu*, shvaćenu kao istorijski proces, uključena je i *naučna praksa*, kao njen sastavni deo, činilac njenog jedinstva, relativno samostalan, ali neodvojiv od odnosâ, procesâ

[4] Fridrih Engels, *Dijalektika prirode*, »Kultura«, Beograd, 1951, str. 237.

i učinaka čovekove prakse. Otuda je dijalektički metod samo druga strana čovekove revolucionarne prakse; otuda teorija i praksa idu zajedno, čine jedinstvo. Prema tome, u ljudskoj praksi postoje dva vida »osvajanja« stvarnosti — duhovni i praktički, pa otuda i relativna samostalnost nauke u sklopu ljudske prakse kao istorijskog procesa.

Imajući sve to na umu, pokušaćemo, više u vidu širih teza, da identifikujemo i obrazložimo još neke aktuelne pojave u društvenim naukama.

Nekoliko napomena o različitim pristupima marksizmu

1. Već smo istakli činjenicu da deo društvenih nauka u nas još »ratuje« s elementarnim metodološkim problemima. Pojedini istraživači, pa i pisci univerzitetskih udžbenika, ne samo što nisu savladali abecedu metodologije naučnog rada, nego je njihov metodološki postupak heterogen i nedosledan. Obično se kaže: »Čitaj, pa ćeš čitajući knjigu — otkriti i metod« (!?). A u čitanju takvih knjiga »nađe se svašta«, kao u velikoj bašti, »cveta sto cvetova«, jedan pored drugog stoje »cvetovi« građanskog pozitivizma, funkcionalizma, eklekticizma ili dogmatizma, takozvanog dijamata i subjektivističkog konstruktivizma itd., a da se pri tom ne vidi stvarni autorov kritički pogled na razmatranu problematiku i njegov jasan stav. Katkad je i pozivanje na Marksa samo formalno, citatološko, bez njegovog dijalektičkog metoda, demonstriranog i na »konkretnoj« i na »opštoj« građi, predmetu istraživanja, »kritičkoj preradi i obradi« prakse, izvođenju pojmova, njihovoj međusobnoj vezi i sintetskom oblikovanju u celinu.

2. Marksizam je osnova naših društvenih nauka. One su ga uglavnom usvojile i kao nauku i kao ideologiju, ali u samoj naučnoj praksi ni sa marksizmom nije baš »sve u redu«. Još se održavaju neki stari i poznati pristupi marksizmu, još traju kontroverze o njima, a javljaju se, i u svetu i u nas, nova shvatanja, nove struje mišljenja u okviru savremenog marksizma. A zašto?

Sve veća aktuelnost Marksove misli je činjenica današnjeg sveta upravo zbog toga što je socijalizam postao svetski proces, što se subjektivne snage koje ga nose (mnoge radničke partije, oslobodilački i drugi progresivni pokreti) izjašnjavaju za socijalizam kao društveno uređenje, a marksizmom, u većoj ili manjoj meri, nastoje da obrazlože svoju egzistenciju i ideološku orijentaciju. Marksizam se, dakle, sve više širi, razvija i obogaćuje, ali pri tom i on sâm doživljava različite interpretacije, uticaje, revizije, redukcije, osiromašenja itd. Na vrlo raznolikom socijalnom tlu, pod uticajem različitih interesa i konsideracija, ideoloških nasleđa radničkog pokreta i njegovih monopolističkih

centara, pluralizma putova i alternativa, niče i vrlo različita teorijska svest, tako da je o savremenom marksizmu teško govoriti kao o homogenoj teorijskoj misli. Štaviše, marksističkim se imenom nazivaju ne samo različite, nego i suprotne idejno-teorijske orijentacije, a gotovo svaka takva struja mišljenja pretenduje da je ona »prava«, »najvernija« osnivačima naučnog socijalizma, odnosno mnoge od njih na svoj način proizvoljno »prave svoga Marksa«.

Nije reč samo o nekoj objektivnoj granici dokle se mogu kretati pojedine interpretacije, pa ni o mogućnosti približno tačne rekonstrukcije Marksove misli (mada ni to ne treba zanemarivati), nego se u vezi s tim postavljaju dva pitanja: (a) jesu li naše društvene nauke tako i toliko organizovane i osposobljene da mogu uspešno pratiti kretanje marksističke, socijalističke i progresivne misli u savremenom svetu, svekolika mišljenja tih heterogenih marksističkih struja ili im, pak, preti zaostajanje u tom pogledu?; i (b) ima li, u kojoj meri i kakvih uvezenih ideja i teorija, nekritički preuzetih i već »odomaćenih« u pojedinim naučnim disciplinama?

Odgovor na prvo pitanje zavisi ne samo od nauke, već i od drugih društvenih činilaca, dok je drugo pitanje i odgovor na njega stvar nauke.

3. Same aktuelne razlike među marksistima u savremenom svetu uglavnom se više ne skrivaju, već samim tim što postoje izazivaju sve veće interesovanje za izvornu misao marksizma, za Marksovo delo. Otuda »zurück zu Marx« (»vraćanje Marksu«) ima u izvesnom smislu značenje aktuelne teorijske pojave. To »vraćanje«, istina, ima različite motive: korišćenje, ponekad i zloupotreba, Marksa u ideološkim dvobojima različitih i suprotstavljenih struja mišljenja; dokazivanje autentičnosti neke sopstvene teorije ili »modela«, a ponekad to ponovno »vraćanje« vodi i napuštanju Marksa ili njegovom proglašavanju za »pisca prošlosti«.

Ponešto od toga javlja se i u nas, iako »vraćanje Marksu« u nas ima širi kontekst. U konstituisanju nekih socioloških teorija, recimo, prednost se daje Ogistu Kontu, a ne Marksu; pojedine kreditno-monetarne teorije izvode se iz Kejnza ili čikaške škole, Miltona Fridmana, a ne iz Marksa; funkcionalizam američke sociologije pojedini naši pisci smatraju modernim, a Marksov doprinos nauci o društvu zastarelim; drugi, pak, Marksa proglašavaju samo teoretičarem kapitalističke ekonomske formacije društva itd.

Marks nikako nije naučno rešio sve probleme ovoga sveta niti je dao gotove upute i recepte za budućnost. Na osnovama njegovog učenja marksistička teorija se razvila i stalno se razvija. Marks se, dabome, može i naučno-kritički prevladavati u pojedinostima, pa i u pojedinim oblastima u kojima su društvo i nauka napravili džinovske korake od njegovog vremena, ali se

ne može odbacivati u celini, jer je marksizam pogled na svet i ideologija našeg revolucionarnog pokreta. Pa ni »proglašavati« piscem prošlosti, kada ga, recimo, mnogi pisci čak i građanske nauke otkrivaju kao velikog mislioca tek sada, to jest »upotrebljivog« upravo za sadašnjost.

Svaki marksist, s druge strane, mora težiti ka demitologizaciji misli, učenja i prakse, pa i Marksove, jer je to jedna od bitnih poruka marksizma. Međutim, to ne znači da se prema Marksu možemo odnositi isključivo kao piscu prošlosti, niti prema njegovom delu samo kao prema »tekovini opšteljudske nauke i kulture«. Marksu se »vraćamo«, tako reći svakodnevno, ne samo zbog toga da bismo ga što potpunije valorizovali i što adekvatnije »postavili« na mesto koje mu pripada u galeriji velikana ljudske istorije i nauke, već prvenstveno zbog nas samih, zbog revolucionarnog pokreta kome pripadamo i kome smo *dužni polagati račune* o tome kako shvatamo današnju protivrečnu društvenu stvarnost. »Vraćamo« se Marksu, marksizmu i istoriji socijalizma, ali ne zbog prošlosti, već u prvom redu zbog sadašnjosti i budućnosti. Proučavajući Marksa i marksizam, uvek radi neke nove potrebe, mi nalazimo one bitne »tačke oslonca« koje nam pomažu da dublje i potpunije »dešifrujemo« mnoge »zagonetke« sveta u kome živimo, savremenog socijalizma kao svetskog procesa.

4. Isto tako, može se čuti ili pročitati da od Marksa, navodno, ostaje samo — njegov dijalektičko-materijalistički metod (!?). Na stranu to što ljudi koji tako misle u najvećem broju slučajeva stvarno i nisu proniknuli u taj Marksov metod; pominju ga, valjda, kao ideološki alibi, kao »formalnu vezu«, a u njihovim radovima gotovo da nema ni traga od tog metoda. Naposletku, ko Marksa i marksizam redukuje samo na metod, taj praktički odbacuje marksizam, i kao nauku i kao ideologiju, posebno ono stvaralačko povezivanje nauke i ideologije, u čemu, između ostalog, i leži izuzetna snaga i uticaj marksizma i u savremenom svetu.

Uostalom, sâm Marks, kao što se zna, nije posebno, celovito, na jednom mestu izložio svoj naučni metod. Njemu, zapravo, nije bilo ni primereno izlaganje metoda kao nečeg odvojenog od predmeta. Teškoće i nastaju u tome što u Marksovom delu metod nije dat kao neko »posebno poglavlje«, koje jednostavno treba samo naučiti, usvojiti i primenjivati.[5] Postoje, istina, njegove manje-više usputne metodološke napomene, koje nisu date kao celovit sistem, ali pomažu da se konkretnije i bolje razume

---

[5] »Teškoća počinje tek tada, kad se pristupi promatranju i svrstavanju materijala bilo iz neke prošle epohe, bilo iz sadašnjosti, kad se pristupi stvarnom prikazivanju. Uklanjanje ovih teškoća uvjetovano je pretpostavkama koje se ovdje ne mogu nikako dati, jer one proizlaze tek iz studija stvarnog procesa života i aktivnosti individua svake epohe« (K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1966, str. 372).

celina predmeta koji je naučno razmatrao. To, međutim, ni u kom slučaju nije dovoljno. Marksov metod se *otkriva* i *saznaje* tek kada se njegova »naučna praksa« raščlanjuje, kada se shvati zbiljski i istorijski kontekst, kao predodređujući moment, u koji Marks stavlja svaki svoj predmet istraživanja. Drugim rečima, njegov metod se saznaje unutar same građe koju kritički obrađuje, razmatra i oblikuje, tu je njegov metod primenjen, realizovan, a iz te realizacije se tek može sagledati i »konkretna celokupnost« i »misleni konkretum«, to jest struktura celine. Ukratko: Marks je metodologijske probleme definisao i rešavao u sklopu odnosa naučnog izlaganja prema realnom kretanju stvarnosti. Otuda je svaka njegova teorijska kategorija, zapravo, misleni izraz same zbilje, ali ujedno i odnos prema istorijskoj realnosti.

5. Nedopustivo je, kao što smo rekli, i mitologizirati Marksa, jer je i to, u krajnjoj liniji, mada paradoksalno zvuči — isto tako falsifikovanje i svojevrsno odbacivanje Marksa. A to se čini po već oprobanom dogmatskom metodu: istrgnu se iz celine neki Marksovi iskazi ili kategorije, podignu na pijedestal dogme, proglase za opštevažeće formule, osnovne i jedine kanone, što vodi svojevrsnom obogotvorenju. A poznata je stvar da svako obogotvoravanje nije ništa drugo do faktičko poricanje ličnosti i njenog stvarnog dela, mistifikacija iza koje se krije neka druga praksa. Vulgarni materijalizam, sa četiri svoje »dijamatske crte«, po kome je sve »po nužnosti« i »totalizirajućoj« objektivnoj stvarnosti, jeste glavno idejno utočište mitologizacije marksizma.

Nije potrebno ovde detaljnije obrazlagati i druge »načine« ili »oblike« dogmatskog »ukrućivanja« marksizma. Ali reći ćemo samo još ovo: nisu ni u našoj sredini sasvim iščezli oni »ortodoksni marksisti« koji smatraju da su Marks i Engels u svemu o čemu su pisali, čak i kao revolucionari i ideolozi radničkog pokreta, uvek bili u pravu, da su apsolutno bili imuni od grešaka čak i onda kada su davali sudove o pojedinim događajima i ličnostima itd. Često se, recimo, kaže da Marks nije imao praznina u svom radu, da postoji apsolutni kontinuitet njegove misli, da se njegova shvatanja nisu menjala i evoluirala, tako da se on maltene »na neki način rodio s bradom« — kako je to duhovito primetio jedan filozof. Takve tvrdnje su obična besmislica, idolatrija, pa ih nije teško pobijati. Reći, na primer, da se Marksova čak i neka bitna shvatanja nisu menjala — ne znači ništa drugo do postaviti tezu da je on bio »ličnost bez razvoja«, a to praktički znači teoretičar »ograničenog dometa«. »Ortodoksne čuvare« marksizma, i ne samo njih, ne zanimaju te promene u Marksovom shvatanju pojedinih pitanja, a one su i te kako bitne za razumevanje i Marksovog metoda i njegovog naučnog razvoja uopšte. Marksova misao se menjala i razvijala, od njegove doktorske disertacije do smrti, ali u tom procesu njegovog naučnog razvoja nije bilo takvih zaokreta koji bi značili potpun raskid s prvobitnim idejama, radikalan prelaz na druge ili

čak suprotne idejne i teorijske koncepcije. U tom smislu treba gledati i na kontinuitet Marksove misli, a i na marksizam, shvaćen samo u svoj svojoj celovitosti, kao na adekvatnu teorijsku i idejnu osnovu revolucionarne borbe za demokratski i humanistički socijalistički preobražaj sveta.

6. Takozvani apstraktni humanizam je mnogo složenija i protivrečnija struja mišljenja nego što se to obično smatra. Njegove su glavne paradigme: neistorijski izvedena suština čoveka i slobode, nedovoljno istorijski utemeljena kritika postojećeg, posebno oblikâ ljudskog otuđenja. U području ideologije humanizam je neretko izgovor za ultralevičarsko sektaštvo, u kojem pragmatički iščezavaju makar i apstraktni polazni filozofski stavovi. Iako su pomenuta obeležja bitna za ovaj način mišljenja, ona ga ipak ne mogu u potpunosti determinisati, kako zbog sopstvenih protivrečnosti tako i zbog drugih, manjih ili većih, »krugova pitanja« koje ono u sebi sadrži. Iz konteksta te struje mišljenja izvlačimo samo jedan stav: kritiku staljinizma, jer joj ta kritika nekako i »prirodno« leži.

Da ne bi bilo nesporazuma, treba reći da je takozvani apstraktni humanizam, svakako, daleko nadmoćniji od raznih vulgarnih interpretacija marksizma, da su pojedini njegovi zastupnici, kada je Savez komunista otpočeo kritiku staljinističke teorije i prakse, dali određeni teorijski doprinos u tom pogledu. To nije sporno! Kritika staljinizma, i kao mišljenja i kao prakse ili sistema društvenih i političkih odnosa, još će zadugo biti predmet društvenih nauka i savremenog marksizma, jer je to još vrlo jaka i tvrdokorna ideološka struja i dogmatski pogled na svet. Ali i tu kritiku treba sagledati u svim njenim bitnim dimenzijama, pre svega raspraviti to u kakav se opšti kontekst ona stavlja. Ako se ima na umu da apstraktni humanizam, između ostalog, apstraktno, nekonkretno, neistorijski izvodi suštinu čoveka i slobode, da neistorijski utemeljuje svoju kritiku stvarnosti, onda i vatreno zalaganje za »destaljinizaciju marksizma«, za uklanjanje raznih »revizija« i skidanje »dogmatskih naslaga« — može biti (a često i jeste) svojevrsni alibi za dogmatski marksizam. Jer, kad se poveže i jedno i drugo, kad se jednom prevladaju staljinistička revizija i dogmatizam, ostatak, odnosno rezultat trebalo bi da bude neki navodno »čist marksizam«. A »čist marksizam« proizvodi neko »čisto mišljenje«, pomoću kojeg se najpre konstruišu ideali budućeg društva, pa se onda pod vidom »destrukcije svega postojećeg« kritikuje konkretno društvo što se ne upravlja prema tim »zamišljenim idealima«. Prema tome, »destaljinizacija marksizma« može se (a to se ne tako retko i događa) izroditi upravo u dogmatski pozitivizam i idealizam.

Odnos društvenih nauka prema savremenoj socijalističkoj zbilji

Već smo rekli da je za naše društvene nauke vrlo značajno da kritički prate razvitak savremene marksističke i progresivne misli u svetu, ali to je tek samo jedna pretpostavka — i naša nauka mora više neposredno izučavati savremeni svet. Kako zbog Jugoslavije i njene specifične socijalističke i nesvrstane pozicije u međunarodnoj zajednici tako i zbog razvitka naše sopstvene socijalističke misli i prakse. U našoj posebnosti, to jest u socijalističkom samoupravljanju kao osobenom putu socijalizma, kriju se, svakako, i zameci opšteg. Ne samo zbog toga što su osnovni pravci razvitka društva oslonjeni na izvorni marksizam, već u prvom redu stoga što je socijalističko samoupravljanje položilo istorijski ispit, i kao društvena misao i praksa i kao sistem koji daje materijalne rezultate. Štaviše, samoupravljanje je postalo predmetom političkih, pa i teorijskih borbi u mnogim zemljama, partijama i pokretima. Razume se, konačan ishod tih borbi je još neizvestan, njega će pokazati neposredna ili dalja budućnost.

Ta naša posebnost, pa i pojedini društveni projekti o budućem razvitku, do kojih se s teškom mukom došlo, naša uverenost i ubeđenost da se ka socijalizmu može napredovati samo putem socijalističkog samoupravljanja — ne treba da nas i u praktičkom smislu bace na *poseban kolosek.* I to u dva pravca: da naša nauka i praksa budu sebi samodovoljne, da tobože nemaju šta kritički da preuzimaju od ostalog sveta, da opšti projekti, stavovi i vizije zanemare činjenicu da je i naše društvo još društvo prelazne epohe i da pojedina vrednosno-normativna rešenja i »modeli« blokiraju šira i dublja istraživanja naše prakse i njenog razvitka. Uostalom, naša je zemlja deo sveta i socijalizma kao svetskog procesa posebno.

A socijalizam je — globalno uzev — jedinstven društveno-istorijski proces; drugačije ne može ni biti, ali on još nigde nije *»gotovo stanje«*, odnosno nije se zaokružio i dovršio kao već *klasičan, univerzalan sistem,* mada postoje i suprotna shvatanja.[6] Naprotiv, iako je postao svetskim procesom, socijalizam se ne kreće samo različitim putovima, sa vrlo različitim prelaznim

---

[6] Ima, međutim, komunističkih partija na vlasti koje su u svojim zvaničnim dokumentima »proglasile« da su njihove zemlje, navodno, završile »izgradnju« socijalizma i otpočele »izgradnju« komunizma. No, bez obzira na te samozadovoljne proklamacije, i ranije i sada, postojale su različite interpretacije marksizma o takozvanim fazama razvitka budućeg društva. Marks je u tom pogledu bio ambivalentan. On je u *Kritici Gotskog programa*, više uzgredno, istakao »nižu« i »višu« fazu komunističkog društva, ne pominjući socijalizam, odnosno da »između kapitalističkog društva i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo«, kome »odgovara i politički prelazni period«. U *Svetoj porodici*, pak, Marks daje dosta osnova da se zaključi da je komunizam mogao smatra-

pojavnim društvenim oblicima, nego i vrlo različitim tempom, što svedoči o tome da postoji mnoštvo socijalističkih alternativa, koje su međusobno *bitno različite*, a često i isključive i jedna drugoj ideološki suprotstavljene. U istoriji socijalizma bilo je, istina, pokušaja da se iskustvo SSSR-a, kao prve zemlje socijalizma, nametne kao opšti, univerzalni model »izgradnje« socijalizma, ali je, kao što je poznato, istorijska društvena praksa to opovrgla i odbacila, mada ne i sasvim otklonila takvu tendenciju i mogućnost. Neke zemlje, uostalom, i »grade socijalizam« po tuđem uzoru i modelu.

Ali nema danas u svetu takve zemlje koja bi pretendovala na to da je klasična zemlja socijalističkog načina proizvodnje, to jest zemlja koja »pokazuje slabije razvijenoj zemlji samo sliku njene sopstvene budućnosti« (Marks). Uobrazilja teoretičarâ takozvanih opštih zakonitosti socijalizma, koje su navodno najdoslednije primenjene u sovjetskom iskustvu — nije naučno mišljenje, već ideologijska spekulacija. Takvom zemljom se ne »proglašava« ni Jugoslavija s njenim socijalističkim samoupravljanjem kao osobenim putom socijalizma. Uostalom, to nije stvar sopstvene volje ili želje jednog revolucionarnog pokreta, njegovog mišljenja o sebi samom, već pitanje istorijske prakse. Nema potrebe ovde obrazlagati kakvi su sve istorijski, objektivni i subjektivni, uslovi i razlozi doveli do toga da jugoslovenska socijalistička revolucija iz svoje utrobe iznedri socijalističko samoupravljanje kao osoben put sopstvenog razvitka, da aktuelizuje tu staru ideju radničkog pokreta; ali ta revolucija nikada nije težila, niti će težiti da svoj »model« nameće drugima, niti ga je ikada smatrala »opštevažećim obrascem« i »uzorom« za sve postojeće i buduće socijalističke revolucije. Takvim stavom i ponašanjem ona, pre svega, brani pravo na sopstveni put, koji je bio osporavan i ugrožavan, ali braneći sebe — ona u isto vreme brani i traži to isto pravo i za druge revolucije, zalaže se za istinsku ravnopravnost u radničkom i komunističkom pokretu, a na međunarodnom planu za — politiku nesvrstavanja. Postavlja se pitanje: zašto jugoslovenska revolucija, sa Savezom komunista kao svojom avangardom, tako postupa, je li posredi skromnost i nenametljivost (koje, inače, treba da odlikuju komuniste svih nacija u njihovom međusobnom saobraćanju) ili je odbacivanje svakog »uzornog univerzalnog modela«, pa i svog sopstvenog, viđenog u toj ulozi, rezultat naučno-kritičkog saznanja o protivrečnoj, vrlo složenoj i zamršenoj stvarnosti velike prelazne epohe, u kojoj se i kroz koju se socijalizam probija i razvija različitim putovima, ali

---

ti »nižom«, a socijalizam »višom« fazom. U svakom slučaju, ta podela na »nižu« i »višu« fazu je naknadno izvedena iz marksizma, naročito posle Lenjinovog rada *Država i revolucija*, pa je ona prihvaćena i u našoj literaturi. U novije vreme, naročito posle novih saznanja o razvitku socijalističkog samoupravljanja, i u nas se javljaju pokušaji da se pozitivno izloži »socijalistički samoupravni način proizvodnje«, to jest da se on univerzalizuje kao zakonitost razvitka »novog društva« u celini, a ne kao zakonitost društva prelaznog perioda.

često i uz velike otpore, konvulzije, teške »porođajne bolove«, razne zablude i stranputice, pa i međusobna poricanja i razmirice. Ta saznanja o prelaznoj epohi jugoslovenski komunisti su izložili u svom Programu, naročito u njegove prve tri glave, a i u mnogim kasnijim dokumentima od Sedmog do Jedanaestog kongresa. Njih je produbila i razvila naša teorijska misao, ali verovatno ne u dovoljnoj meri, ako se imaju na umu mnogi novi fenomeni u »pocepanoj stvarnosti« savremenog socijalizma, državnog kapitalizma i takozvanih zemalja u razvoju. Zadatak društvenih nauka je da, proučavajući takvu stvarnost, upravo kritički razotkrivaju istorijske i društvene uslove, ceo »splet okolnosti« koje »proizvode« te različite putove i alternative socijalizma kao svetskog procesa, divergencije i konvergencije u teoriji i praksi međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta itd.

Subjektivistički konstruktivizam: takozvane čiste kategorije i »normativna svest«

I svoje sopstveno društvo, koje se razvija na osnovama socijalističkog samoupravljanja, Savez komunista isto tako smatra društvom prelazne epohe, koje je bremenito protivrečnostima, prelaznim društvenim odnosima i oblicima i njima imanentnim zakonitostima. Naša društvena misao i praksa su se uvek suprotstavljali subjektivističkim konstrukcijama, zamišljenim »idealima« ili idejama koje »pridolaze samo iz budućnosti«. Na žalost, u poslednje vreme teorijska kritika je postala popustljiva, kadikad čak i predusretljiva, prema pojavi *subjektivističkog konstruktivizma*, koji zapljuskuje i teorijsku i političku misao.

Taj subjektivistički konstruktivizam se manifestuje u različitim vidovima. Najčešće se ispoljava u obliku takozvanih *čistih kategorija*, prozračnih i neprotivrečnih, koje nisu izraz ni jedne društvene prakse, pa ni naše, već nekog hipotetičkog, pretpostavljenog društva budućnosti. Kada se te čiste apstrakcije, koje imaju oblik dovršenosti pojma po sebi i u sebi, poređaju u jedan niz, onda se bez napora ulazi u kakvo »bestežinsko stanje«, bez ikakve gravitacione tačke s materijalnom težom, pa se društvo konstruiše po ličnoj želji i zamisli, a, shodno tome, »takvo društvo« može, tako reći za jedan tren, da napravi korak od sedam do sedamdeset i sedam milja! Kako vam drago!

Tvorci »čistih kategorija« najčešće ih koriste za konstrukciju *»osnovnih zakona«*, pomoću kojih obično ukidaju sve ostale i nastoje da propišu kako društvo, navodno, treba da se vlada i upravlja. Tako se, na primer, u teorijskoj analizi naše ekonomske stvarnosti ponekad nekoliko »čistih kategorija« proglase za apsolutne, a delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje kao »iskrivljavanje«, kao zlo po sebi koje »kvari i muti čistu sliku stvarnosti«, umesto da se naučno-kritički pronikne u samu stvarnost, odnosno dovedu u dijalektičku vezu robna proizvodnja i te »apsolutne kategorije«. Na osnovu tako konstruisane sheme prave se razni kvazinaučni zaključci i daju saveti radnicima kako treba da se ponašaju. U takvoj shemi i sâme »čiste kategorije« »vise u

vazduhu«, jer nedostaju oni važni »srednji članovi«, pomoću kojih se otkrivaju iracionalni, skriveni i otuđeni oblici — dakle, sastojci stvarnosti koji su na protivrečan način utkani u same društveno-ekonomske odnose, čiji izraz treba da budu i te »čiste kategorije«. Drugim rečima, ako sami društveni odnosi imaju karakter prelaznih i protivrečnih oblika, onda se oni i ne mogu teorijski izraziti putem »čistih kategorija«, bez »sadejstva« »srednjih članova«, dodatnih analiza i misaonih napora da se sazna celina stvarnosti.

Subjektivni konstruktivizam se izražava i putem *»normativne svesti«*, utoliko više ukoliko je veći raskorak između normativnog i stvarnog, ukoliko društvena praksa više »odstupa« ili još nije stigla da se »približi«, identifikuje s datim normama, načelima, modelima itd.

Norme, zakoni, pravo uopšte, po samom svom sadržaju, nisu niti mogu biti izraz jednakosti, već su, po pravilu, ako je reč o klasnom društvu, izraz nejednakosti, oblik nasilja vladajuće klase i zaštite njenih vitalnih interesa. To umnogome važi i za prelazni period, to jest za društvo onakvo kakvo ono tek izlazi iz prethodnog, kapitalističkog društva. Ali, generalno uzev, »pravo ne može nikad biti iznad ekonomske strukture i njome uvjetovanog kulturnog razvitka društva«.[7] S druge strane, Marks je uvek imao na umu da su revolucije rezultat socijalnog konflikta među klasama, njihove klasne idejno-političke borbe, odnosno revolucionarnih promena i prakse, čiji je nosilac radnička klasa ako je reč o socijalističkoj revoluciji. Jednom je, komentarišući stavove engleskog ekonomiste T. Hodžskina, Marks oporo primetio: »Pisac bi morao znati da se *revolucije ne prave pomoću zakona*«[8] (*kurziv* — J. R.).

U uslovima državno-svojinskog monopola normativistička svest izrasta, pre svega, na tlu etatizma, to jest državnog regulisanja svih bitnih odnosa u proizvodnji i raspodeli i uopšte političko-pravnog postuliranja društvenih odnosa u svim oblastima života. Osnovni cilj takvog etatističkog normativizma jeste očuvanje društvenog poretka, jednom uspostavljenog nakon pobede revolucije, njegovo učvršćenje, odbrana, pa i usavršavanje u okviru datih osnovnih koordinata. Na takvom socijalnom tlu zakoni se prave po meri države, njenih zahteva i interesa, a ne po meri

---

[7] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 15.

[8] K. Marks, *Kapital*, tom I, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 634. — Reč je o knjizi *The Natural and Artificial Rights of Property Countrasted* (Prirodna i veštačka prava svojine suprotstavljena među sobom), koja je bila anonimno potpisana — »od jednog radnika«. Njen pisac je Thomas Hodgskin (1787—1869), čiji se spisi — kako Marks kaže — računaju u »značajne proizvode engleske ekonomije«. Hodžskin je, inače, jedan od najznačajnijih predstavnika rane proleterske političke ekonomije utopijskog perioda; bio je zarobljenik Rikardovih teorija, ali je nastojao da ih iskoristi u socijalističke svrhe. Marks ukazuje na nekoliko njegovih ideja, među kojima je i danas aktuelna njegova parola »fabrike radnicima«.

čoveka, njegovih ljudskih potreba, interesa i slobode. Tada se i revolucija zaista »pravi pomoću zakona«, što je samo drugi izraz za njeno »okoštavanje«, svođenje i poistovećivanje s postojećim stanjem i odnosima. Tada se i ideologija, koja funkcioniše u stvarnosti do svoje perfekcije, javlja kao paradoksalno »samoostvarenje«, a »neostvareni« ideali i ciljevi bivaju »ostvarena ideologija«.

Normativizam u uslovima socijalističkog samoupravljanja usmeren je u suprotnom pravcu, njegov socijalni supstrat nije — bar ne u načelu i po sadržini — etatizam, mada jednim delom još jeste. Naime, u nas postoji klasično pravo i samoupravno pravo. Opšta zakonska akta donose delegatske skupštine, a svi subjekti socijalističkog samoupravljanja, u prvom redu organizacije udruženog rada, svoje unutrašnje i međusobne odnose regulišu samoupravnim normama. Samoupravno pravo i njegove norme već su široko i duboko prodrli u društveni život i postali sastavni deo svakodnevne političke aktivnosti radnih ljudi i građana. Kako se bude razvijalo samoupravljanje i procesi udruživanja rada tako će se razvijati i samoupravno pravo, koje će uobličavati i podsticati te procese. Opšta je tendencija da se sužava prostor u kojem se društveni odnosi regulišu putem klasičnog prava, a da se širi prostor za samoupravno pravo, to jest da samoupravljači što više samostalno regulišu svoje odnose putem samoupravnih normi. Vrši se velika istorijska smena; samoupravne norme, i društvenog i moralnog karaktera, zamenjuju klasično pravo, a samoupravljanje — državu. Razume se, ta smena se vrši postepeno i sračunata je na duži rok, mada je i na ovom stupnju razvoja klasično pravo prisutno mnogo više nego što bi trebalo. Ali i klasično pravo u nas ima prvenstven zadatak da štiti samoupravni normativizam, da mu daje prostor za sopstveni razvitak, odnosno da štiti samoupravna prava radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica, strogo pri tom definišući ulogu i funkcije države i njenih organa. Drugim rečima, ono državu i njene funkcije podruštvljava, svodi ih na »istorijsko sredstvo«, koje stoji na raspolaganju radničkoj klasi i ona ga uvek može upotrebiti da zaštiti svoje vitalne interese, što u teorijskoj i idejnoj sferi odgovara aktuelnoj paradigmi »odumiranje države«. Razume se, stvarno odumiranje države, kao dug proces, ne rešava se zakonima, već istorijskom praksom rada, stvaranjem i razvijanjem zajednice rada; ali taj revolucionarni pojam tim zakonima dobija »reformatorska sredstva«, a to su norme, institucije, pravo, razni institucionalni i funkcionalizovani sistemi itd.

Naši zakoni treba da izražavaju iskustvo, praksu i društvene odnose u svim sferama rada i stvaralaštva, ali oni ih i anticipiraju, nastoje da budu u službi revolucionarnih promena. Stoga se oni, uslovno rečeno, dele na opšte i posebne, klasično-pravne i samoupravne norme. Prvima se utvrđuju opšta načela, opredeljenja i osnovni pravci razvitka (na primer Ustav SFRJ i ustavi socijalističkih republika i autonomnih pokrajina i Zakon o udruženom radu), a drugima se ona razrađuju i konkretizuju. Sem toga, zako-

nodavnim i normativnim poslovima se bave svi subjekti socijalističkog samoupravljanja, od osnovne organizacije udruženog rada i mesne zajednice do federacije, ali u okviru svojih neotuđivih prava i zakonskih ovlašćenja. Samoupravni normativizam — globalno uzev — ne izražava samo postojeće stanje, već u sebi uvek sadrži i osnovne idejne smerove njegovog menjanja, daje podsticaje i prostor društvenoj praksi da stalno unapređuje i razvija socijalističko samoupravljanje u svim oblastima društvenog rada i stvaralaštva. Upravo zbog toga što samoupravni normativizam nije puki determinizam postojećeg, već i idejna pretpostavka kontinuiranih revolucionarnih promena i nove prakse, u našem društvu objektivno i mora postojati relativno veliki raskorak između normativnog i stvarnog, utoliko pre što su u okviru normativnog sadržani i takvi zahtevi, ideje i anticipacije čije se ostvarenje računa na duži rok, odnosno treba maltene da »ispuni« čitavu prelaznu epohu.

Uostalom, i prvi revolucionarni projekt o uvođenju samoupravljanja dat je na paradoksalan način, to jest u obliku »inauguralnog paradoksa«,[9] od strane politike (države), ali je i kasnije, poticana samoupravnom praksom i saznanjima o njoj, politika uglavnom zadržala inicijativu u projektovanju društvenih promena, odnosno usavršavanju i dograđivanju socijalističkog samoupravljanja. U tom smislu se i može govoriti o zaostajanju »nauke« za »politikom«, ali u toj relaciji može biti i privida, političkog poricanja stvarne nauke, osobito onda kada ona propituje same ideje »politike«, odnosno poricanja svake mogućnosti revolucionarnih promena, kada »nauka« apstrahuje od društvene prakse i realnih odnosa, kada ih jednostavno proglašava »delom same politike«.

Revolucija se, naposletku, ne može ni razvijati bez revolucionarnih projekata o promeni postojeće i uvođenju nove prakse, jer se u društvu ne može sve i odjednom oblikovati po meri i zamisli nekog dovršenog ili — kako se to često neadekvatno kaže

---

[9] Donošenje Zakona o uvođenju samoupravljanja u 1950. godini mnogi autori smatraju poslednjim samostalnim aktom države; drugi ga, pak, nazivaju »inauguralnim paradoksom«, istorijski novom suprotnošću između države i rada. »Subjekt društvene proizvodnje i reprodukcije inaugurisan je bez sadržaja i adekvatnog oblika proizvođenja, tj. bez samoupravne organizacije udruženog rada; sadržaj i postojeći oblik društvene proizvodnje i reprodukcije inaugurisani su bez odgovarajućeg subjekta udruženog rada.« A na drugom mestu o »inauguralnom paradoksu« se kaže da »treba da nam omogući da postavimo dovoljno pouzdanu pretpostavku o tome da je odumiranje države i konstituisanje samoupravne organizacije udruženog rada paralelan proces samo utoliko i samo tako dugo dok sadržaj i oblik, subjekt i njegova materijalna supstancija ne dođu do onog jedinstva koje upravo spajajući rastvara državne oblike kao suvišne i nepodesne« (Gordana Bosanac, *Odgojno-obrazovna djelatnost i udruženi rad*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1975, str. 110; vidi celu glavu »Inauguralni paradoks« od 90. do 112. strane, kao i prikaz te knjige od dr Blaženke Despot, »Socijalizam«, br. 9/1978).

— izgrađenog socijalizma i komunizma.[10] Spontanost, pak, koja bi sama stvarala društvene oblike i njih bivala svesna tek kad ih potpuno razvije, ne odgovara revolucionarnim tokovima, pogotovu ne nosiocima istorijskog procesa koji nastoje da njegovo trajanje skrate i ublaže njegove »porođajne bolove«. Otuda gotovo svaki projekt promena, a dobrim delom i samoupravni normativizam, nužno ima inauguralni, anticipativni karakter; često se u ime budućnosti preskače sadašnjost, gotovo da nema izuzetka od pravila, načela, delovi se podređuju celini itd. Inauguracija,[11] shvaćena kao čin uvođenja pravne norme pre pojave samog oblika ili odnosa, kao pravno i normativno »uvođenje u igru« novih ideja, samo naznačuje moguće bitne tendencije budućeg razvitka, a daje i određena »reformatorska sredstva«, o kojima smo već nešto rekli.

Međutim, na drugoj strani, inauguralni normativizam može biti dvojako ideološki zloupotrebljen. Na način da se normativno proglasi za stvarno, to jest da se zakonsko načelo, norma, paragraf shvati kao pozitivno ostvareno stanje ili, pak, da se normativno proglasi isključivo političkom manipulacijom, obmanom, prevarom itd.[12]

Deo društvenih nauka, naročito poslednjih godina, podlegao je snažnom pritisku inauguralnog normativizma, čak se na izvestan način poistovetio s njima. Napisane su i stalno se pišu mnoge knjige u kojima se stvarnosti pristupa sa stanovišta normativizma, to jest kakva bi ona »trebalo da« bude, a ne kakva ona »jest«, pa se na taj način deo nauke srozava na puko ideologijsko sredstvo, koje »proizvodi« iskrivljenu i netačnu svest o društvu.

Inauguralni normativizam, sam po sebi, često nudi velika iskušenja za nauku. Naime, pravo ne iskazuje stvarne društvene procese, ono ih uvek pretpostavlja, zapravo samo normativno odmerava čovekovu zbilju.[13] Projektujući društvene promene, pravo

---

[10] »Komunizam je — kaže Marks — pozicija kao negacija negacije, stoga *zbiljski*, za slijedeći historijski razvitak nužan moment čovjekove emancipacije i povratka samom sebi. *Komunizam* je nužan oblik i *energičan* princip neposredne budućnosti, ali komunizam nije kao takav cilj ljudskog razvitka — oblik ljudskog društva« (K. Marks — F. Engels, *Rani radovi*, str. 287).

[11] Termin inauguracija se ovde ne upotrebljava u svom izvornom značenju, mada se na njega oslanja. Njime se, zapravo, želi označiti uvođenje pravne norme, načela ili principa, koji prethode nekom obliku ili odnosu, to jest nečemu što se tek »uvodi« u život. U nas se, na primer, stalno »uvodilo« samoupravljanje u nekoj oblasti (preduzeću, obrazovanju, zdravstvu, kulturi, državnoj upravi itd.), pa smo se odlučili za taj termin, koji verovatno nije sasvim adekvatan.

[12] Uporedi: G. Bosanac, isto, str. 107.

[13] »Odnosi postaju pojmovi u pravu, politici itd. — u svije... budući da oni nisu iznad tih odnosa, to su pojmovi o njima *fik*... pojmovi; npr., sudac primjenjuje zakon, njemu je dakle zakonod... aktivni pokretač. Respekt pred njihovom robom: budući da ... posao ima posla sa Općim.

Ideja prava. Ideja države. U *običnoj* svijesti ... je ... na glavu ...« (*Rani radovi*, str. 350. i 351. Zani... iz poglavlja o Fojerbahu).

često oblikuje stvarnost koja praktički ne postoji, pa se ne tako retko događa da ono inauguriše subjekt bez sadržaja ili sadržaj bez subjekta, odnosno samo oblikovanje prethodi vlastitom obliku. Zakon često uvede neku bitnu pretpostavku, ali bez uslova da se ona realizuje. Na drugoj strani, pravo svoje pojmove smatra integralnim, dovršenim, stvarnim, a kad naučnik-istraživač preuzme tu logiku — dobija se idealizovana slika društva ili nekog njegovog dela, oblasti. A u stvarnosti, međutim, najčešće postoji ne tako mala razlika između pravnog pojma i stvarnog kretanja, a ponekad se događa i obrnut proces — praksa se kreće u suprotnom pravcu od neke norme ili načela.

Sve to doprinosi stvaranju »normativističke svesti«, verovanju da se normativnim sistemom, kao čarobnim štapićem, mogu rešiti svi društveni problemi. Tome, na određen način, ponekad i nehotice ili nesvesno, daju svoj prilog i deo nauke i politike i sredstava javnog informisanja. Nauka — zamenom teze, poturanjem normativnog za stvarno; politika — opštim govorom o velikim idejama, sadržanim u njenim projektima, bez celovitih socijalnih činjenica i dovoljnog kritičkog uvida u praksu, njene sposobnosti i realne mogućnosti da prima i »usisava« te ideje i da se na osnovu njih razvija; sredstva informisanja (novine, televizija, radio, časopisi) — normativističkim pristupom životu, velikim rečima, kadikad i neukusnim epitetima i čitavim odama o nekom zakonu ili normi, njihovom »epohalnom«, »istorijskom« značenju, iako se o projektu tog zakona ili norme, recimo, još vodi javna rasprava ili još nisu ni otpočeli da se primenjuju u praksi. Tako propaganda, odnosno jedan njen deo, koja manje izražava čovekovu zbilju nego ga više zavodi lepim stvarima koje ga čekaju u nekoj dalekoj budućnosti, jer je to određenim normama predviđeno — praktički pada na pozicije loše propagande. Pogotovu onda kada čoveka, ljude, radne kolektive, upletene do guše u svakodnevni život, s mnoštvom problema i teškoća, javno grdi što se ne upravljaju prema »zapisanim ciljevima« i »velikim idealima«, umesto da im, analizirajući njihovu svakodnevnicu, pomogne da je bolje shvate, da sagledaju uzroke svojim nedaćama, pa i putove do svojih radosti.

»Normativistička svest« je ostvarenost i dovršenost ideologije po sebi, njene predstave o društvu date su u njoj samoj, ona ne misli o društvu onakvom kakvo ono jeste, već kako je ono dato u njenoj normativnoj slici. A o društvu uopšte, pa »ni o ovakvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svesti, već, naprotiv, moramo tu svest da objašnjavamo iz protivrečnosti materijalnog života« (Marks).

Inauguralni normativizam, čak i onda kada fiksira daleke ciljeve, ne izaziva, sam po sebi, napetost i sukob između stvarnog i propisanog, mogućnog i iluzornog, nego ideološko hipostaziranje, preuveličavanje samog normativizma, a kadikad verovatno i sam način i oblik inauguracije. Ima ljudi u nas koji se fetiški odnose prema »normativnom poretku«, koji bi bukvalno hteli sve i svašta da normiraju, zaboravljajući pri tom da se inauguralnom normom

često »imenuje stanje«, a »imenovanjem stanja« zaustavlja kretanje, proces, i to možda na nekom embrionalnom, zakržljalom stupnju. Štaviše, inauguralni normativizam, pogotovu kada se previše veruje u njegovu moć, nosi sobom opasnost da se počne razvijati kao *potpuno samostalan proces*, odvojen od stvarnosti, što bi moglo ozbiljno da blokira revolucionarnu praksu i akciju i stvarno mogućne društvene preobražaje.

Svaka norma, načelo ili društveni projekt »moraju proći kroz iglene uši svakidašnjice«,[14] to jest kroz žrvanj društvene prakse, jer se u njoj proverava njihova vrednost. Život ljudi, realni odnosi ne mogu se jednostavno ugurati u »normativne kalupe«, ako ne postoji formirana istorijska svest ljudi o tim normativnim promenama. Otuda i potreba da nauka, izučavajući društvenu stvarnost, živu praksu, stalno kritički utvrđuje raskorak između stvarnog i normativnog, mogućeg i projektovanog, da ukazuje na objektivna ograničenja i uzroke tog raskoraka, na pretpostavke njegovog smanjivanja, pa i eventualnog ukidanja u pojedinim područjima. Naposletku, nije inauguralna norma ta koja, već samim postojanjem, stvara nove društvene oblike i odnose, nego revolucionarna praksa. A bez nauke, marksističke teorije, mišljenja, kao osmišljavanja prakse, ni praksa tog »novog« ne može se razviti ili će se razvijati sporije, a ponekad čak i krivudavom linijom, bespućem empirizma i voluntarizma.

Sve što je do sad rečeno o ideološkoj prenaglašenosti inauguralnog normativizma nipošto ne znači da na njega treba gledati kao na nešto negativno po sebi. Naprotiv, on je bio i jeste značajna podsticajna snaga društvenoj praksi, sredstvo da se društvo, uprkos teškoćama i raznim protivrečnostima, ipak stalno kreće napred. Najbolji dokaz za to su naš novi Ustav i Zakon o udruženom radu.

U razlikovanju stvarnosti od programiranih ciljeva i »ideala« pojedinci su, unutar i van zemlje, nalazili svojevrstan alibi za destrukciju i same stvarnosti i samih ideala, što je, u krajnjoj liniji, rezultiralo u napadu na samoupravljanje, kao tobože »lepo zamišljenom, ali neostvarivom projektu« itd. To je drugi vid ideološke zloupotrebe inauguralnog normativizma, koji se povremeno javlja i u nas i protiv kojeg se treba boriti svuda gde se on manifestuje.

Svaka revolucija koja se ne miri sa postojećim stanjem uvek ima različite projekte o društvenim promenama, bilo kratkoročnog bilo dugoročnog karaktera; ona stalno »podstiče zametke sutrašnjeg dana u današnjem danu« (Kardelj). Isto tako, sasvim je prirodno da jedno društvo normativnim putem izražava odnose koji u njemu vladaju. Ali, budući da su svi društveni oblici i odnosi

---

[14] Vidi »Marksističku misao«, br. 6/1978, raspravu o aktuelnim pitanjima teorije i prakse proizvodno-poslovnog ponašanja samoupravnih robnih proizvođača, naročito izlaganje dr Živojina Rakočevića.

istorijski i prolazni, to su u istoj meri i na isti način i zakoni i norme koji ih uobličavaju. »Štaviše, kretanje ovog svijeta unutar njegovih zakona nužno znači neprestano ukidanje zakona« (Marks), to jest prevladavanje jedne prakse drugom, novom, revolucionarnijom i humanijom. Nije, dakle, pitanje u tome jesu li potrebni ili ne projekti društvenih promena, pa i inauguralni normativizam, nego je li idejno-vrednosna određenost pojedinih stavova i zahteva dovoljno istorijski utemeljena i oslonjena na revolucionarni subjekt. Da li revolucionarna akcija podstiče i preobražava društvenu praksu u željenom pravcu, da li su teorijske vizije zasnovane na rezultatima nauke i na stvarnim potrebama radničke klase ili, pak, na nekakvim subjektivističkim konstrukcijama i »idealima«.

O spoju prakse i nauke

Naučna delatnost je, pre svega, bitno društvena delatnost, pogotovu onda kad je »onaj *neposredni* izraz društvenosti osnovan u suštini sadržaja delatnosti i primeren njegovoj prirodi« (Marks). Čak i pojedinac kad naučno deluje jeste društveni pojedinac, jer deluje kao *čovek*; naučnikovo »*vlastito* postojanje *je* društvena djelatnost« zato što ono što čini iz sebe čini za društvo i »sa sviješću da to čini kao društveno biće« (Marks).[15]

Otuda je i insistiranje na što većem integrisanju naučnih delatnosti u udruženi rad bitna društvena potreba, kako bi se, stvaranjem adekvatnih samoupravnih odnosa, nauka što više uključila u praksu i praksa otvorila za nauku. Tu se javlja nekoliko važnih praktičkih pitanja.

Kad je reč o tom odnosu prakse i nauke, treba poći od velikih potreba naše socijalističke samoupravne prakse da se što svesnije i organizovanije »okreće« prema nauci. Koliko god je danas šire razumevanje tih potreba, ne bi se moglo reći da ono u dovoljnoj meri svuda postoji, da u mnogim sredinama i oblastima društvenog rada više nema potcenjivanja nauke i njenih rezultata. Veliki broj ljudi, počev od organizacija udruženog rada do raznih samoupravnih i političkih tela, još se nije oslobodio rutinerskog i prakticističkog rada, još se mnogi vitalni problemi rešavaju »preko kolena«, na improvizovan, pa i voluntaristički način. Nije reč samo o tome da pojedinci nedovoljno prate savremene tokove naučne misli u oblastima kojima se bave,[16] nego ponekad i cele

---

[15] Vidi: *Rani radovi*, op. cit., str. 279. i 280.

[16] Ovde se ne misli na to da svi nosioci javnih, društvenih i političkih funkcija treba da se obavezno bave i naučnim radom, a još manje na to da te funkcije isključivo treba da vrše naučnici i teoretičari, stručnjaci i intelektualci uopšte. Naprotiv, na ta mesta treba što više birati sposobne radnike, ali takve radnike koji će znati i umeti da se koriste rezultatima nauke i da ih primenjuju u svom radu. A naša radnička klasa, koja je sve obrazovanija, ima dosta takvih radnika.

organizacije, da ne kažemo i sredine, ne osećaju potrebu za uključivanjem nauke u njihov rad. Posledice takvog stava su, sigurno, najteže u radnim organizacijama u privredi, a pre svega se ispoljavaju u produktivnosti rada. Da i ne govorimo o tome da se složeni problemi organizacije proizvodnje, borbe za savremenu tehnologiju, smanjenja troškova, organizacije i razvoja ekonomskog života u celini — danas ne mogu valjano ni postaviti, a kamoli uspešno rešavati bez nauke.

No nije reč samo o privredi. Naše društvo ulazi u takvu etapu svog socijalističkog razvoja kada mora mnogo šire, i to na svim nivoima, celokupnu društveno-političku aktivnost sve više zasnivati na naučnim saznanjima. U samoupravnom povezivanju nauke i prakse postignuti su tek početni rezultati, posebno u radu samoupravnih interesnih zajednica za nauku, a i u neposrednom povezivanju pojedinih naučnih institucija i privrede. »Tim putem treba upornije nastaviti — kaže Tito — ali ne samo u privredi nego i u svim djelatnostima van nje, odnosno moramo učiniti korak naprijed u stalnoj težnji da nauka sve više postaje sastavni dio svakodnevne prakse. Nauka i stručnost moraju postati važna osnova aktivnosti svih organizacija, organa i ustanova, svih tijela koja donose odluke. Na taj način nauka postaje značajna subjektivna snaga ukupnog društvenog razvoja.«[17]

Razume se, ako praksa stremi ka nauci i nauka će se usmeriti ka praksi. To, svakako, pretpostavlja i adekvatnu organizovanost i osposobljenost i same nauke, njenih ustanova i kadrova.

Tu ima i određenih problema, naročito u društvenim naukama, jer je ovde prevashodno reč o njima. Postoji ne tako mali broj naučnih organizacija, akademija, instituta, ustanova i raznih naučnih centara, osamnaest univerziteta, desetine časopisa za društvenu teoriju itd., kao i brojni naučni kadrovi. Problem, dakle, nije ni u broju institucija ni u broju naučnih radnika, a verovatno ni u materijalnim sredstvima za njihovu aktivnost — bar ne ako se sve to promatra u celini — mada neke naučne organizacije, posebno pojedini značajniji instituti, nemaju dovoljno ni finansijskih sredstava, pa ni neophodnih kadrova. Pa ipak, možda je ta mreža naučnih organizacija, uključujući visoke škole i univerzitete, i preširoka za naše društvo, možda je čak i prekoračila onu stvarnu granicu društvenih potreba, a sigurno je već na ivici mogućnosti udruženog rada iz čijeg se dohotka, po načelima slobodne razmene rada, treba da finansira njihova delatnost. Bilo kako bilo, ima se utisak da postoji prilična nesrazmera između broja naučnih organizacija i kadrova zaposlenih u njima i njihovih kvalitetnih naučnih rezultata upotrebljivih za društvenu praksu.

---

[17] Josip Broz Tito, *Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije*, cit. izd., str. 15.

Razlog tome, između ostalog, leži i u velikoj usitnjenosti, nepovezanosti, pa i svojevrsnoj dezintegraciji ukupne delatnosti u društvenim naukama. Mnogo je malih, patuljastih organizacija, sa preširokim, istovrsnim i ambicioznim programima, ali koji — upravo usled nedostajanja sredstava i kadrova — ne mogu da se ostvare ili se ne ostvaruju na valjan način. Stoga je neophodno udruživanje rada, ne samo između nauke, privrede i neprivrede, nego i unutar samih naučnih organizacija. Jer, ako se stalno insistira na udruživanju rada i sredstava kod radnika u materijalnoj proizvodnji, zašto taj isti princip ne bi važio i za duhovnu sferu? Kad se to kaže, ne misli se na stvaranje nekih glomaznih institucija, centralizovanih na nivou federacije, već na udruživanje unutar postojećih naučnoistraživačkih organizacija, na njihovu međusobnu saradnju, kooperaciju i specijalizaciju, zajedničko okupljanje na pojedinim makroprojektima itd.

Sam proces udruživanja delovao bi selektivno i na programsku orijentaciju, zaoštravao pitanje predmeta istraživanja, kvaliteta naučnog rada u celini. A u tom pogledu, čini se, ima ne malo slabosti u društvenim naukama. Istina, produkcija je dosta velika, objavljuje se mnogo knjiga, među kojima i brojni magistarski i doktorski radovi, tako reći svakodnevno se održavaju naučni skupovi — jednom rečju, to je impozantan kvantitet, koji — po logici stvari — daje i određeni kvalitet. Pa ipak, u tom mnoštvu knjiga naš radni čovek ne nalazi uvek prave i svestrane odgovore na mnoga goruća i otvorena pitanja društvene prakse.

Ponekad tome nije uzrok isključivo neaktuelnost problematike, već sam metod i način na koji se ona istražuje i obrađuje, o čemu je delimično već bilo govora. Razuđena podela rada, a u okviru toga takozvana tehnička podela rada, sve više zahvata savremeno društvo, cepa — rekli bismo — na »komadiće« ionako podeljenu društvenu stvarnost. Taj proces zahvatio je i društvene nauke, i to ne samo u svetu, nego u priličnoj meri i u nas. U okviru raznih naučnih disciplina, usko specijalizovanih, uobličavaju se pojedini »komadi«, fragmenti stvarnosti, čime se »cepa« sama celina stvarnosti, odnosno reducira na neku svoju dimenziju. A »cepanje« stvarnosti ima za posledicu ne samo njeno otežano razumevanje, nego neminovno vodi parcijalizaciji svesti, pruža delimičnu, a ne celovitu sliku društva.

Marksistička društvena nauka, međutim, promatra i istražuje društvene pojave u svoj njihovoj ukupnosti; ona delove sagledava samo kao momente celine. Otuda marksizam nije disciplinaran, već transdisciplinaran, a u tome i jeste njegova bitna prednost. On nastoji da izrazi celinu ljudskog života i uslove i snage njegovog stalnog menjanja. Marks, Engels i Lenjin su upravo tako postupali, oni svoja dela nisu delili na pojedine naučne discipline, jer na taj način ne bi mogli da izraze ukupnost društvene stvarnosti. Taj marksistički metod sve fleksibilnije treba da usvajaju i naše društvene nauke. Da ga primenjuju u izboru pred-

meta istraživanja, u definisanju ciljeva, analizi samih pojava i obradi dobivenih rezultata. Da što više neguju timski rad, to jest da jednu te istu pojavu zajednički istražuju naučnici različitih profila, da je promatraju svestrano, upravo onako kako se ona ispoljava u stvarnosti.

*

Razvijanje društvenih nauka na osnovama marksizma i saznanjima naše socijalističke samoupravne prakse podrazumeva stalnu idejnu borbu protiv tuđih i neprihvatljivih teorijskih i ideoloških shvatanja. Praktički, to je pitanje sadržaja i delotvornosti teorijske i naučne kritike, ali to je tema za sebe, a na nju se nadovezuju i mnoge druge. Na primer: razgovori, pa i polemike o slobodi naučnog i kulturnog stvaralaštva, vođeni u poslednje vreme. Dobro je poznato da se Savez komunista Jugoslavije uvek zalagao i borio za takvu slobodu i da će to činiti i ubuduće. U vezi s tim, međutim, nastali su izvesni nesporazumi i zloupotrebe. Čuju se, tu i tamo, pojedini glasovi kako se u nas tobože ne može o svemu pisati, da postoje takozvane tabu-teme, a ima i takvih, istina, u ne tako velikom broju, koji zahtevaju ograničavanje slobode stvaralaštva, ali ne za sebe, već za nekog drugog, obično pripadnika njemu suprotne »škole« mišljenja ili stvaralačkog postupka. Prvi traže alibi za idejno-političku, kritizersku destrukciju društva, a drugi kao da bi hteli da uvedu neku vrstu agitpropa, da — uz oslonac na političku moć — učvrste, u stvari, svoj ili grupni monopol.

Slobode, doduše, nikad nije previše, ali ona se ne daje, ne poklanja, već uvek osvaja. Nema te slobode koja se ostvaruje bez borbe. A u svakoj borbi je neophodna hrabrost, ali da bi se pobedilo — potreban je spoj hrabrosti i uma. Za onoga ko to poseduje — ne postoje nikakve tabu-teme. Razume se, uz neophodnu profesionalnu korektnost i društvenu odgovornost koja je neizbežni pratilac svake javne delatnosti, pa i naučne i kulturne. Kada se to kaže, kao načelo i stav, to ne znači da postoji neka idealna društvena klima za slobodu stvaralaštva i stvaralaštvo slobode, da Savez komunista na tom planu nema šta više da uradi, odnosno da ne treba da se još upornije bori za neke pretpostavke i uslove ostvarivanja slobode i u ovoj oblasti.

Pod vidom prava na kritiku i slobodu kod nas ima pojava da se unutar naučnih i kulturnih delatnosti praktično vodi borba između pojedinih grupa, odnosno klanova, ponekad potpomognutih i od određenih istomišljenika u politici. U središtu takvih sporova, kojih je sve više u poslednje vreme, nije, bar ne u većini slučajeva, idejna borba povodom stvarnih teorijskih pitanja, nego zakulisna igra za osvajanje monopolskih pozicija. A kad egoistički interesi pojedinaca i grupa postanu lajtmotiv, glavna preokupacija, onda je bitno ugroženo i ograničeno i stvaralaštvo u nauci i kul-

turi. A to najteže pogađa stvaraoce izuzetnih vrednosti, posebno mlađe talentovane naučne i kulturne radnike. Oni se najčešće nađu u sendviču između pojedinih klanova.

No to su, ponavljamo, posebne teme, koje prevazilaze okvir ovih beležaka. Pominjemo ih stoga što i ovim beleškama, ma koliko bile kritičke, nije cilj kritika radi kritike, već, pre svega, pledoaje za veće slobodno stvaralaštvo, za veću angažovanost svih naših marksista, svih kreativnih snaga, naročito mlađih darovitih ljudi, za njihovo veće okupljanje, podsticanje, pa i ohrabrivanje. Jer, »nije dovoljno da samo praksa traži nauku, nego mora i nauka da traži praksu« (Kardelj).

Stanislav Stojanović

Socijalističke revolucije

(Prilog komparativnoj analizi)

1. Dve napomene (o pojmu i kontekstu)

Teorijska kategorija *socijalna revolucija*, osobito *socijalistička revolucija* u Marksovom smislu, ne može se svesti na ovakav ili onakav oblik osvajanja političke vlasti, posebno ne na njeno nasilno osvajanje, i uopšte: *na akt osvajanja vlasti*, iako je u svakoj socijalnoj revoluciji osvajanje vlasti izuzetno značajno. Pod revolucijom se mora podrazumevati ne samo (radikalna) promena klasnog nosioca vlasti u društvu nego, zajedno s tim i na toj osnovi, i temeljno preobražavanje *ekonomskih i društvenih odnosa* u celini. Prema tome, revolucija je *skokovita* promena, ali i *dugotrajan* proces postupnog, korenitog menjanja društvenih odnosa. Revolucija, dakle, traje i posle osvajanja vlasti. Štaviše, upravo posle osvajanja vlasti se, teorijski uzev, i postavljaju ključna pitanja socijalističke revolucije, to jest stvarnog prevazilaženja građanskog društva.

Taj proces socijalne revolucije, razume se, ima određene faze svoga konkretnog istorijskog toka. Najčešće se, u dosadašnjoj

istoriji socijalističkih revolucija, njegov početak mogao identifikovati kao *oružana* faza revolucije.

Doduše, u svakodnevnoj kolokvijalnoj upotrebi, ali neretko i u pojedinim publicističkim tekstovima, upravo to se najčešće i podrazumeva pod terminom »revolucija«.

Razume se, stvar je konvencije — i u svakodnevnom životu i u teorijskim raspravama — šta će se pod kojim terminom podrazumevati. Međutim, takvo ograničavanje sadržaja ove teorijske kategorije onemogućuje da se na zadovoljavajući način idejno-teorijski objasne mnogi bitni društveni procesi (tačnije, tokovi revolucije), koji se odvijaju u socijalističkom društvu posle (eventualne) oružane faze revolucije, a koji ne moraju — u svakom slučaju i u svim okolnostima — zadržati, inače neophodan, *revolucionarni dinamizam*. Nema automatizma u tom razvoju. Naprotiv, i minula — u vremenskom smislu svakako ne duga — istorija razvoja socijalizma, uključujući i naše sopstveno iskustvo, potvrđuje istinu da se i socijalistička revolucija suočava sa često neočekivanim iskušenjima i neizvesnostima...

S druge strane, ne može se danas ozbiljno raspravljati o socijalističkim revolucijama a pri tom gubiti iz vida okolnost da je socijalizam postao *svetski proces* i da je reč o jednoj od komponenata toga procesa, i to o *magistralnoj*, glavnoj komponenti njegovoj: o *revolucionarnim prodorima* radi slamanja kapitalističkog ekonomskog i političkog sistema i otvaranja *procesa izgradnje socijalističkih društvenih odnosa*, to jest o socijalizmu ne više samo kao *ideji*, niti samo političkom *pokretu*, nego i kao neposrednoj *društvenoj praksi*. Pa ipak, to je samo jedna komponenta socijalizma kao svetskog procesa, jer se kategorija »svetski socijalistički proces« ne iscrpljuje *socijalističkim revolucijama*, nego podrazumeva, između ostalog:

a) i značajne (postupne) preobražajne procese unutar kapitalističkog ekonomskog i političkog sistema kojima se, i u okviru toga sistema, stvaraju objektivne ekonomsko-socijalne pretpostavke i drugi uslovi za uspostavljanje socijalističkih društvenih odnosa u budućnosti;

b) isto tako, svetsku *antikolonijalnu* revoluciju, koja se objektivno preplića i prožima sa socijalističkim revolucijama u jedinstven svetski proces nacionalne i socijalne emancipacije;

c) takođe, aktivnosti i rezultate borbe za mir i aktivnu miroljubivu koegzistenciju kao međunarodni okvir klasne borbe u savremenim uslovima, odnosno podrazumeva prevazilaženje međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa imperijalističke epohe (to jest borbu pokreta nesvrstanih zemalja).

U stvari, tek se u tom totalitetu sadržaja ovog procesa i sagledava istorijska dalekosežnost socijalističkih revolucija našeg vremena. Počev od oktobarske revolucije u Rusiji 1917. godine (u jeku prvog svetskog rata), sa jugoslovenskom, albanskom, ki-

neskom, kubanskom, alžirskom, vijetnamskom i drugim socijalističkim revolucijama, a isto tako i njihovim prožimanjem — i unutar tih zemalja i u svetskim okvirima — sa velikom antikolonijalnom revolucijom narodâ u toku i posle drugog svetskog rata, došlo je do krupne, danas umnogome već bitne, promene odnosa društvenih snaga u svetu. Zbog toga se XX vek, s pravom, naziva i vekom socijalističkih revolucija, koje čine jednu od konstanti rasta socijalizma kao svetskog procesa.

Bilo je, doduše, i u prošlom stoleću primera ne samo organizovane političke borbe radničkog pokreta i njegovih značajnih pokušaja da osvoji političku vlast nego i uspešnih ostvarenja u tome smislu (Pariska komuna 1871). Ti pokušaji su predstavljali dragocena iskustva koja će biti ugrađena u revolucionarne socijalističke procese ostvarene decenijama kasnije (oktobarska ili naša revolucija, na primer). Ali, i kad su bila uspešna, ta su ostvarenja ipak bila i teritorijalno ograničena i vremenski kratka da bi mogla prevazići značaj prvih istorijskih *pokušaja*.

Štaviše, i sama oktobarska revolucija — koja je započeta uz veliko očekivanje da će prerasti u evropsku, odnosno svetsku revoluciju (a i neposredno je podstakla plimu revolucionarnih previranja širom Evrope, pa i izvan nje) — ostala je, sticajem istorijskih okolnosti, geografski ograničena na bivšu carsku Rusiju — doduše, teritorijalno ogromnu, ali ipak samo jednu zemlju. Prva socijalistička zemlja, sovjetska republika je, tako, više od dve decenije ostala — uslovno rečeno — »socijalističko ostrvo« u moru kapitalističkog okruženja. Prerastanje socijalizma u svetski istorijski proces biće, dakle, odloženo sve do drugog svetskog rata, a i posle njega.

Istina, upravo s oktobarskom revolucijom i njenim uticanjem na ono što će uslediti započelo je spomenuto menjanje odnosa društvenih i političkih snaga u svetu. Ali procesi koji su njome podstaknuti ili olakšani i koji su omogućili tu promenu odnosa snaga mnogo su širi i razuđeniji. Ovaj pokušaj komparativne analize socijalističkih revolucija podrazumeva samo neke suštinske teme, ali ne iscrpljuje teorijsku sadržinu socijalizma kao svetskog procesa. On uglavnom ne ide dalje od analize konkretno-istorijskih iskustava jedne faze ovih revolucija, kakvu označava proces osvajanja političke vlasti i prve radikalne promene u svojinskim odnosima, i samo se naznačuju neke od protivrečnosti i dilema njihovog kasnijeg razvoja. Osim toga, zbog nedovoljno prostora, empirijsku osnovu analize činiće vrlo sumaran pregled ne svih nego samo — oktobarske, jugoslovenske, kineske i kubanske revolucije.

2. Kratak pregled

Oktobarska revolucija je izvedena u ekonomski zaostaloj, polufeudalnoj carskoj Rusiji, u jeku prvog svetskog rata, na osnovu Lenji-

nove (boljševičke) strategije prerastanja buržoasko-demokratske februarske u oktobarsku *socijalističku* revoluciju — svrgavanjem Privremene vlade Kerenskog, jurišom na Zimski dvorac u Petrogradu i predavanjem sve vlasti sovjetima radničkih, vojničkih i seljačkih deputata u noći 25. oktobra 1917. godine.

Bio je to početak revolucionarnog požara koji se iz Petrograda, a zatim i drugih gradskih industrijskih centara, proširio na ogromna prostranstva carske Rusije; savladao izuzetno velika iskušenja u višegodišnjem građanskom ratu i tokom strane vojne intervencije udruženih četrnaest imperijalističkih država protiv mlade sovjetske republike; doveo do uspešne revolucionarne smene vlasti i uspostavljanja revolucionarne diktature proletarijata, na osnovu klasnog saveza radničke klase sa siromašnim seljaštvom. Ukratko, uspešnim ishodom oružane faze ove revolucije stvoreni su politički preduslovi za kretanje Rusije ka socijalizmu, a sve to na temelju revolucionarnog programa lenjinistički organizovane radničke partije koja je bila politički nosilac revolucije. A to je imalo — i posredno i neposredno — izuzetno velik značaj za revolucionarne procese koji će uslediti odmah posle ove revolucije i decenijama kasnije, posebno kada kapitalizam bude potražio izlaz iz velike krize, između ostalog, u fašizmu, koji će dovesti do drugog svetskog rata.

Jugoslovenska revolucija[1] je takođe izvedena u izrazito zaostaloj agrarnoj zemlji, sa više od 80% seljaštva u svojoj socijalnoj strukturi, s krupnim i veoma oštrim društveno-ekonomskim, političkim i nacionalnim problemima i protivrečnostima. Izvedena je u kontekstu borbe protiv okupatora, odnosno u uslovima drugog svetskog rata. Pokrenuta kao narodnooslobodilačka borba, to jest partizanski rat protiv okupatora, na platformi najšireg fronta svih društvenih i političkih snaga zainteresovanih za socijalno i nacionalno oslobođenje. Revoluciju je pokrenula i vodila malobrojna, ali dobro organizovana i samostalna marksistička revolucionarna partija. Osnovnu socijalnu snagu koja je bila nosilac oružane borbe činilo je seljaštvo, ali je revolucionarno jezgro bila radnička klasa.

Istovremeno, od samog svog početka, narodnooslobodilački rat je bio i socijalistička revolucija. Još u svojoj oružanoj fazi ona je podrazumevala stvaranje organa nove, narodne vlasti (narodnooslobodilački odbori), otvarajući proces *revolucionarne smene vlasti (AVNOJ); ona je otvorila i proces eksproprijacije eksproprijatora* (konfiskacijom imovine domaćih izdajnika i saradnika okupatora, a to su bili delovi buržoazije, pre svega); udarila je temelje revolucionarnom preobražaju *položaja nacija i narodnosti* (na

---

[1] Vidi o tome sintetičku analizu druga Kardelja, *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju*, u: *Tito i jugoslovenska socijalistička revolucija*, Beograd — Novi Sad — Skoplje, 1977, str. 93 — 145.

ratnoj i posleratnoj paroli o bratstvu i jedinstvu); na specifičan način izborila sopstveno međunarodnopravno priznanje; ostvarila je — u završnoj fazi rata i neposredno po njegovom završetku — suštinske *ekonomske promene* (agrarna reforma i kolonizacija, nacionalizacija).

Kineska revolucija[2] je izvedena u velikoj, industrijski nerazvijenoj, polufeudalnoj azijskoj zemlji (čija površina je zahvatala 52% teritorije, a stanovništvo je činilo oko 50% svih žitelja toga kontinenta); u zemlji pod kolonijalnom dominacijom i posle građanske revolucije Sun Jat Sena iz 1911. godine.

Oružana faza revolucije trajala je skoro tri decenije. Započeta ne dugo po završetku prvog svetskog rata, odnosno oktobarske revolucije, ona će se pobedonosno završiti tek nekoliko godina posle drugog svetskog rata (Narodna Republika Kina je proglašena 1. oktobra 1949). Ona će, dakle, trajati tokom celog međuratnog perioda i drugog svetskog rata; u njenim okvirima vodiće se dugotrajan rat protiv strane kolonijalne dominacije, a zatim japanske okupacije (počev od 1931, pa sve do 1945. godine); sklapaće se savezništva s građanskim vojno-političkim pokretom (Kuomintangom), a u međuvremenu voditi i tri građanska rata (poslednji 1945 — 1949); uslediće neverovatan, čuveni Veliki marš u kome će za dve godine 130.000 boraca kineske Crvene armije preći oko 12.500 km (oktobar 1934 — oktobar 1936); teći će permanentan proces revolucionarnih političkih i ekonomskih promena (stvaranje organa nove vlasti, agrarna revolucija).

Ova dugotrajnost kineske revolucije uslovljena je ovim činiocima: ogromnim prostranstvom i brojnošću stanovništva; njegovom nacionalno-etničkom i socijalnom nepovezanošću; snagom strane dominacije i kontrarevolucije koje je trebalo slomiti; činjenicom da je revolucija započela skoro jednovremeno sa osnivanjem KP Kine i da je partija jačala s rastom revolucije, što uključuje i određena lutanja, podele, frakcionaštvo; i, na kraju, međunarodnim okolnostima: veći deo revolucije protekao je u razdoblju između dva rata, u svetskoj konstelaciji koja je pogodovala intervencionizmu kolonijalnih sila; s druge strane, u istom smislu je delovala i Staljinova podrška Kuomintangu — Čang Kaj Šeku u toku drugog svetskog i trećeg građanskog rata, dakle, u finalnoj fazi oružane revolucije.

Društveni smisao i socijalna osnova ove revolucije takođe su bili višeznačni.

To je bila nacionalnooslobodilačka revolucija, dakle, borba za nacionalnu slobodu i samostalnost (protiv kolonijalizma, odnosno okupacije). Na toj osnovi ona je podrazumevala ne samo najšire učešće »radnih i eksploatisanih masa« (Lenjin) — u još

---

[2] Uporedi: Dr Sonja Dapčević-Oreščanin, *Istorijske osobenosti kineske revolucije*, Beograd, 1964.

većoj meri nego u jugoslovenskoj revoluciji koja se oslanjala na najširi front svih klasa zainteresovanih za nacionalno oslobođenje — već i saveze i kompromise sa svim slojevima nacionalne buržoazije zainteresovanim za rušenje kolonijalizma i feudalizma u Kini (iako su ti kompromisi bili praćeni i povremenim građanskim ratovima).

Istovremeno, i pre svega, bila je to agrarna revolucija. Od 1927. godine, kada je na Petom kongresu KP Kine usvojen program nacionalizacije zemlje, pa sve do 1953. tekao je proces suštinskog preobražaja društvenih odnosa na selu (agrarna reforma) — parcijalno, postepeno i uz česte promene, zavisno od konkretnih istorijskih okolnosti, a u funkciji političke i vojne mobilizacije seljaštva u revoluciji, odnosno u funkciji povećanja proizvodnje, ali — permanentno.

Međutim, ni ova se revolucija nije iscrpila u tome: stvarala je *nove organe vlasti* na oslobođenim teritorijama; otvorila proces eksproprijacije eksproprijatora (koji se, slično jugoslovenskoj revoluciji, ogledao u nacionalizaciji imovine neprijatelja nacije i revolucije, to jest kolaboracionista); dovela je, po osvajanju vlasti, ne samo do ukidanja *feudalaca* nego i *buržoazije* kao klase.

Prema tome, nacionalnooslobodilačka i agrarna revolucija su komponente i politički preduslov socijalističke dimenzije kineske revolucije, koja je — istovremeno i na toj osnovi — započela da rešava i istorijske zadatke socijalističke revolucije.

Otuda je, i u ovom slučaju, socijalna osnova revolucije bila — *višeklasna*, iako različita u raznim istorijskim etapama njenoga razvoja, počev od značajne uloge delova nacionalne buržoazije pa do *dominantnog učešća seljaštva*. Političko vođstvo revolucije imala je, kako je već spomenuto, KP Kine.

Kubanska revolucija[3] je izvedena u maloj, industrijski nerazvijenoj, agrarnoj karipskoj zemlji, bivšoj španskoj koloniji, koja je s kraja XIX veka (posle kratkotrajnog rata između SAD i Španije) pod neokolonijalnom ekonomskom, vojnom, političkom i kulturnom kontrolom SAD, a u vreme početka oružane faze revolucije ova je zemlja pod teškom političkom diktaturom.

Posle neuspelog napada 126 omladinaca na vojnu tvrđavu Monkadu, 26. jula 1953, i sudske osude F. Kastra, formiran je maja 1955. Pokret »26. jul«. Poraz je, dakle, poslužio kao polazna tačka za formiranje rukovodeće snage revolucije (iz redova nacionalne inteligencije). Kasnije, amnestirani Kastro će iz Meksika pripremati oružanu borbu; novembra 1956. iskrcaće se na Kubu sa još 82 borca; ali prvi okršaj s vojskom diktatorskog režima

---

[3] Vidi o tome podrobno: Ljubomir Paligorić, *Prilog tumačenju kubanske revolucije*, »Međunarodni radnički pokret«, br. 4/1969; Sulejman Redžepagić, *O socijalističkoj izgradnji društva na Kubi*, »Međunarodni radnički pokret«, br. 3/1972.

preživeće svega 12 boraca. Međutim, povukavši se u planine Sijera Maestre, oni će postati jezgro gerilskog pokreta koji će, posle 25-mesečne borbe, srušiti diktaturu i 1. januara 1959. dovesti oružanu fazu revolucije do pobedonosnog ishoda.

Oružana borba je, dakle, započeta u cilju ostvarivanja opštih nacionalnih težnji velike većine socijalnih slojeva i grupa u ovoj zemlji, izraženih u demokratskim zahtevima: *rušenje diktature; antiimperijalizam;* (antiveleposednička) *agrarna reforma.*

Revolucija je, međutim, dovela do korenitih političkih i društveno-ekonomskih promena: razvlašćena je buržoazija; srušen stari državni aparat; nacionalizovana *strana* imovina i *privatna* sredstva za proizvodnju (a strana imovina je bila veoma velika: 1958. SAD su imale oko jednu milijardu dolara investiranih na Kubi, to jest 11% ukupnog kapitala uloženog u zemljama Latinske Amerike). Sprovedena je agrarna reforma (1959. i 1963. godine).

Ostvarivanje demokratskih ciljeva ove revolucije nije bilo moguće bez određenih klasno-socijalnih konsekvencija, kojima je vodila njena demokratska suština. Usled toga, a i pod dejstvom međunarodnih okolnosti (pritisak SAD), Kuba je (1961) proglašena *socijalističkom* zemljom.

Socijalna osnova oružane faze revolucije bila je i u ovom slučaju — višeklasna: nju je činio, pre svega, seoski proletarijat (ne seljaštvo u smislu sitnih sopstvenika), zatim delovi nacionalne buržoazije, studentska omladina, delom i gradski proletarijat. Rukovodstvo revolucije, iz redova nacionalne inteligencije, izražavalo je opštenacionalne težnje, ali ni jedna društvena klasa ili grupa nije imala ulogu hegemona u revoluciji. Tek sa radikalizacijom revolucije (a do toga dolazi posle osvajanja vlasti) vrši se ideološko-politička, to jest klasna diferencijacija.

Dakle, za razliku od prethodnih revolucija kubansku revoluciju nije započela ni izvela — marksistička politička partija. KP Kube je imala sasvim marginalnu ulogu u oružanoj fazi revolucije; u stvari, sve do ishoda oružane borbe bila je protiv, odnosno u svakom slučaju po strani. Politički subjekti oružane faze revolucije bile su — klasno heterogene političke grupacije, to jest patriotski front klasa predvođen revolucionarno orijentisanom inteligencijom iz srednjih slojeva; političke grupacije koje su imale elemente narodnih pokreta i bile objedinjene najširom platformom borbe za svrgavanje diktature.

Tek posle oružane faze revolucije (u 1961. i 1962. godini) — između ostalog i usled neposredne konfrontacije sa imperijalizmom — postupno je prihvaćena marksistička ideologija i započelo je formiranje iz toga pokreta kadrovske političke partije: u procesu u kome je odbačen dogmatizam i sektaštvo ranije KP Kube i — tako »očišćene« — preuzete njene idejne pozicije, tip organizacije i kadrovi.

I, u stvari, tek 1965. godine to je postala (nova) Komunistička partija Kube, sa novim članstvom i organizacijom. Ona će svoj

prvi kongres održati tek decembra 1975, i na njemu usvojiti Ustav zemlje i Nacrt svog političkog programa, to jest institucionalnu strukturu, predviđenu tim dokumentima, koja će biti kopija jednog evropskog iskustva.

Drugim rečima, za razliku od prethodnih, kubanska revolucija nije već u svojoj oružanoj fazi stvorila nove organe vlasti (uključujući i idejno-političku kristalizaciju političkog pokreta kao revolucionarne političke partije), već je institucionalizacija revolucije nastajala tek kasnije, posle rušenja diktature, odnosno osvajanja političke vlasti — prerastanjem heterogenog demokratskog pokreta u marksistički tip političke partije i institucionalizacijom ekonomskog i političkog sistema.

Možda je i to (a ne samo, pa ni pre svega, objektivna egzistencijalna upućenost na savezništvo sa socijalističkim zemljama Evrope, pre svega sa SSSR) jedan od razloga što u tim poznijim fazama ova revolucija autentično stvaralaštvo postepeno zamenjuje kopiranjem nekih drugih iskustava, usvajajući i drugačije parametre međunarodnog ponašanja.

3. **Paralele i zaključci**

Kao što se vidi, različitost je osnovna zajednička crta svih ovih (kao i drugih) revolucija, iako su sve one podrazumevale — *nasilno osvajanje političke vlasti.*

Čak ni međunarodni uslovi u kojima su izvedene, a za koje se često vezuju mnoge uprošćene predstave o njima, nisu bili istovetni ni kad je opšti kontekst bio isti (prvi, odnosno drugi svetski rat), a ni on nije bio uvek isti. Izbijale su socijalističke revolucije i u uslovima svetskih ratova (oktobarska, jugoslovenska, albanska, delom i kineska); i u uslovima hladnog rata (alžirska); i u uslovima popuštanja međunarodne zategnutosti (kubanska, vijetnamska, angolska).

Paralela, naravno, ima, i to mnogo. Štaviše, njihov rast podrazumeva njihovo uzajamno prožimanje. Ali one samo potvrđuju tu polaznu paralelu (raznovrsnost).

One su, na primer, zasnovane na marksističkoj ideologiji, to jest ideologiji radničke klase, ili inspirisane njome.

Oktobarsku, jugoslovensku i kinesku revoluciju predvode komunističke partije, pri čemu su prve dve idejno-politički i organizaciono oformljene kao štabovi revolucije sa preciznim marksističkim programom, dok je treća jačala zajedno sa rastom revolucije. U kubanskoj revoluciji vojno-politički pokret tokom revolucije (po okončanju njene oružane faze) transformiše se u revolucionarnu marksističku partiju (KP Kube — novu). U tom smislu ove su revolucije — ubedljiva istorijska potvrda validnosti marksizma kao revolucionarnog učenja koje predstavlja polugu istorijskog razvoja.

Međutim, spomenuta inspiracija marksističkom ideologijom, to jest ideologijom radničke klase, u svakoj je revoluciji izražena na drugi način. Inspiracija, oslonac, odnosno korišćenje marksizma, podrazumevala je stvaralačku primenu osnovnog u marksizmu, to jest kao »rukovodstva za akciju« u konkretnim ekonomsko-socijalnim i drugim uslovima.

Prvo, one nisu označavale ostvarivanje nekog (marksističkog) »recepta« za uređenje društva na drugim osnovama, nego otvaranje revolucionarnih procesa preobražaja, podsticanjem u tom smislu realnih društvenih i političkih snaga, takvih snaga kakve su bile u konkretnom društvu.

Pre svega, nerazvijena socijalna struktura određivala je specifičan značaj uloge seljaštva (kao najbrojnije socijalne kategorije) u ovim revolucijama, bez obzira na to što je kvalitet te socijalne kategorije u evropskim i vanevropskim zemljama umnogome različit (sitni poljoprivredni posednik, odnosno poljoprivredni proletarijat). Ta je uloga bila toliko značajna da su neke od ovih revolucija često tretirane više kao seljačke, iako one po svojim stremljenjima nisu bile samo to. U svakom slučaju, ni jedna od njih nije bila »čista« proleterska revolucija, iako se osnovni društveni smisao svake svodio na ostvarivanje, u krajnjoj liniji ili neposredno, interesa radničke klase, i šire — svih radnih slojeva društva.

Osim toga, to su, u oružanoj fazi, bili najširi nacionalni pokreti i specifične, u svakom slučaju, osobene i posebne, sinteze borbe za nacionalno oslobođenje i za suštinske klasne promene. Čak je i oktobarska revolucija imala, na primer, i komponentu borbe protiv stranih zavojevača, odnosno oružane vojne intervencije udruženih imperijalističkih država; doduše, u tom slučaju je socijalna (socijalistička) revolucija bila uzrok strane intervencije, dok je u jugoslovenskoj, kineskoj i kubanskoj revoluciji borba za nacionalnu samostalnost i slobodu protiv inostranog okupatora, odnosno ekonomske i druge podređenosti, predstavljala polaznu tačku i kontekst revolucionarnih političkih i društvenih promena. Uz to, u prva dva slučaja (Jugoslavija i Kina) revolucija je izvedena u kontekstu svetskog rata i opšte svetske konstelacije koju je to podrazumevalo (ratni sukob reakcionarnih i oslobodilačkih snaga u svetskim okvirima), u trećem slučaju (Kuba) u kontekstu popuštanja međunarodne zategnutosti, odnosno opšte konstelacije uravnotežene blokovske podele sveta itd.

Zato bi se, dakle, stalno moralo imati na umu da je svaka od navedenih socijalističkih revolucija, kao i one koje ovde nismo izričito spominjali (alžirska, vijetnamska i druge), predstavljala originalnu sintezu nacionalne i klasne borbe, kao agrarne i proleterske revolucije. Stoga je svaka podrazumevala klasna savezništva radničke klase s drugim socijalnim slojevima; i svaka je — iako su sve bile nasilne — predstavljala demokratski čin. A to znači da je bila uslovljena revolucionarnom društvenom i političkom situacijom (Lenjin), u kojoj je, manje-više, opštedruštve-

no nezadovoljstvo postojećim zahvatilo najšire socijalne slojeve, te revolucionarna promena ima njihovu podršku.

Međutim, u svakoj su revoluciji klasna savezništva bila specifična.

U oktobarskoj revoluciji je (u uslovima prvog svetskog rata) savezništvo sa seljaštvom ostvareno uz rukovodeću ulogu radničke klase i radničke partije, sa žarištima revolucije u gradskim (industrijskim) centrima, a izostali su kompromisi s buržoazijom. U jugoslovenskoj revoluciji (u uslovima drugog svetskog rata) široki narodnooslobodilački pokret sa žarištima van velikih gradova, organizaciono-politički izražen i u stvaranju Narodnog fronta, a pod vođstvom malobrojne, ali idejno i organizaciono čvrste revolucionarne radničke partije, podrazumevao je saradnju svih društvenih slojeva spremnih da se bore za nacionalno oslobođenje. U kineskoj revoluciji to je, pre svega, pokret seljačkih masa, uz značajne kompromise s nacionalnom buržoazijom, u specifičnom spletu borbe za nacionalnooslobodilačku i socijalnu (agrarnu i socijalističku) revoluciju, sa strategijom »opkoljavanja gradova« i takođe pod vođstvom revolucionarne marksističke partije. U kubanskoj revoluciji to je bilo, videli smo, još specifičnije.

Najzad, ni jedna od ovih revolucija (i odmah da zaključak dovedemo do kraja: ni jedna autentična socijalna revolucija) nije bila kopija prethodne, koliko god da joj je ova bila inspiracija ili uzor, čak — u određenim trenucima — i uz svesne pokušaje da se kopira (naročito oktobarska revolucija). Složeni i različiti opšti (međunarodni) i nacionalni uslovi u svakom konkretnom slučaju onemogućavali su uspešno kopiranje drugih i činili stvaralački pristup neumitnom pretpostavkom uspešnog revolucionarnog procesa.

Iz rečenog, dakle, proizlazi da je svaka revolucija, u svom totalitetu, bila neponovljiva, samosvojna, autentična. Koliko god da je inspirisana nekim drugim (prethodnim) iskustvom ili zasnovana, odnosno rukovođena istim teorijskim konceptom (marksizmom), svaka revolucija je stvaralačka, a to znači samosvojna, to jest jedinstven i specifičan splet opšteg i posebnog.

Pod dejstvom raznovrsnosti istorijskih, materijalnih, socijalnih, političkih i drugih uslova, svaka je revolucija svojom osobenošću izražavala ekonomske i društvene potrebe svoje zemlje; i jedino takva, ona je bila moguća. Istovremeno, to su, razume se, komplementarni istorijski tokovi koji svi skupa, u svom totalitetu, i čine bitnu komponentu socijalizma kao svetskog procesa.

Ovaj sumarni pregled, dakle, potvrđuje da se razvoj socijalizma (kao, uostalom, istorijski razvoj društva uopšte) ne ostvaruje prostim geografskim proširivanjem jednog određenog revolucionarnog iskustva, određenih oblika revolucionarnih preobražaja, jednog »modela socijalizma«. Naprotiv, taj razvoj podrazumeva u svakom konkretnom slučaju — stvaralački čin revolucionarnih promena.

Životna snaga i dubok istorijski smisao marksizma (koji je bio inicijalno idejno-teorijsko opredeljenje političkih nosilaca ovih revolucija ili je to postajao u vatri revolucionarnih procesa) potvrđeni su u tim revolucijama upravo time što je pretpostavku njihovog uspeha činio stvaralački pristup i samom marksizmu, stvaralačka primena osnovnog u tome učenju i puna »otvorenost« subjekata revolucije prema realnom životu u svoj njegovoj konkretnosti.

Prema tome, i svaka komparativna analiza socijalističkih revolucija je uslovna, i sve njihovo bogatstvo i raznovrsnost ne mogu se svesti na neki jedinstven obrazac. Iako se svaka sledeća revolucija, prirodno, oslanjala na rezultate prethodne, a često i razvijala pod njenim uplivom (osobito je veliki uticaj u tom smislu imala oktobarska revolucija), već smo rekli da ni jedna autentična socijalistička revolucija nije predstavljala kopiju prethodne, ni kada joj je ova bila uzor, inspiracija, pa i znatno više od toga. Teorijsko promišljanje socijalističkih revolucija, drugim rečima, pokušaji zasnivanja teorije socijalističke revolucije, u krajnjoj konsekvenci, i ne ostaje unutar marksizma ako ovo gubi iz vida.

Štaviše, možemo da ustvrdimo, bez velikog rizika da ćemo pogrešiti, da se svaka nova autentična socijalistička revolucija razvijala ne samo na osnovu inspirativnih impulsa ranijih revolucija nego i u senci, to jest pod teretom njihove veličine. Revolucionarni proces je, po pravilu, morao podrazumevati i oslobađanje od toga tereta, pod čim podrazumevamo i inerciju svesti, odnosno i autohtone, a ne samo nametane težnje revolucionarnih snaga da jednu revoluciju u njenom totalitetu shvate kao obrazac za sebe, odnosno kao »model« koji će prosto preneti na sopstveno ekonomsko-socijalno tle, kao proces koji će imitirati.

4. Pouke i poruke

Zato je, što se strategije političkih snaga revolucije tiče, možda najznačajnija istorijska pouka i poruka socijalističkih revolucija našeg vremena ona koja proizlazi iz ocene da je svaka od njih predstavljala stvaralački čin, što je podrazumevalo samostalnost revolucionarnog pokreta, političkog nosioca revolucije.

Lenjinova Boljševička partija izvela je oktobarsku revoluciju, nasuprot ne samo shvatanjima, dominantnim u međunarodnom radničkom pokretu u to vreme, da u ekonomski zaostaloj, polufeudalnoj carskoj Rusiji nije moguće izvoditi socijalističku revoluciju (jer nema elementarnih ekonomsko-socijalnih preduslova u takvoj zemlji za socijalističke društvene odnose), nego i nasuprot zahtevima da se to ne čini, već da se prepusti buržoaziji, »istorijski predodređenoj« na tom stepenu ekonomsko-socijalnog razvoja da, kapitalističkom industrijalizacijom, stvori pretpostavke

za socijalističku revoluciju, odnosno socijalističke društvene odnose u budućnosti. Lenjin je, međutim, to učinio i nasuprot takvim zahtevima i u oštroj idejno-političkoj konfrontaciji sa socijaldemokratijom (njegova čuvena polemika sa Kauckim uoči i u toku oktobarske revolucije).

Jugoslovensku i kinesku revoluciju izveli su nacionalni komunistički pokreti ovih zemalja. Oni su, doduše, bili povezani s Kominternom, sa statusom njenih »sekcija«, koristili sovjetska revolucionarna iskustva, inspirisali se njima, a bili su (pre svega kad je o nama reč) i u savezničkim odnosima sa SSSR u okviru antihitlerovske koalicije u drugom svetskom ratu. Ali oni su u isto vreme u bitnom bili samostalni i originalni u svojoj revolucionarnoj borbi. Ta neophodna mera samostalnosti je, doduše, ostvarivana u okviru Kominterne, to jest bez istupanja iz ove organizacije. Ali ona se često ispoljavala i kao suprotstavljanje sopstvenog revolucionarnog stvaralaštva direktivama Kominterne, odnosno Staljina. Poznato je, na primer, suprotstavljanje Mao Ce Tunga direktivama Kominterne i borba rukovodstva kineske revolucije protiv bukvalnog prenošenja iskustava Oktobra u Kinu 1927—1935; isto tako, slična Titova samostalnost u vođenju jugoslovenske revolucije — osnivanje proleterskih brigada i AVNOJ-a, suprotno Staljinovim zahtevima, i drugo.

U svakom slučaju, ove revolucije su obezbedile sopstveni uspeh upravo time što nisu imitirale puteve i metode oktobarske revolucije. Za razliku od nje, jugoslovenska i kineska revolucija (iako umnogome i međusobno različite) predstavljale su specifičnu sintezu nacionalnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, to jest borbe za nacionalno zajedno s borbom za socijalno oslobođenje.

Još je to očiglednije, čak u površnoj analizi, u slučaju kubanske revolucije, odnosno u tome što nju nije pokrenula niti vodila marksistička partija. Nosioci revolucije, u kubanskom slučaju, nisu ni formalno bili vezani ni za jednu struju u međunarodnom radničkom pokretu, niti uopšte za bilo kakvu međunarodnu političku snagu. Naprotiv, ovde u okviru jednog specifičnog razvoja narodni pokret, kao politički nosilac revolucije, tek posle osvajanja vlasti prerasta u revolucionarnu političku partiju s marksističkim (socijalističkim) programom. A, kao što smo videli, znatno kasnije se politički sistem revolucije institucionalizuje — *tek tada* kao kopija jednog drugog iskustva.

U vezi s tim treba upozoriti na još jednu dimenziju ovih revolucija, koja takođe ima smisao istorijske pouke, čak kao neka vrsta sinteze rečenog. To je ono što bi se uslovno moglo nazvati paradoksalnošću ovih revolucija, činjenicom da su one imale smisao, ili bar mnogima izgledale, i mogle da budu definisane, i kao — »juriš u nebo« (Lenjin). Da su, u stvari, predstavljale trijumf čovekovog stvaralaštva, značile pomeranje granica mogućeg, iako je to, razume se, imalo i svoju cenu.

Rečeno je, naime, da je sticajem istorijskih okolnosti (i to se do sad ponavljalo kao neka vrsta istorijske zakonitosti koja, po svoj prilici, proizlazi iz neravnomernosti društvenog razvoja čovečanstva) do revolucionarnih političkih promena (do osvajanja političke vlasti) dolazilo ne u industrijski razvijenim kapitalističkim zemljama, nego, naprotiv, u »najslabijim karikama imperijalističkog lanca« (Lenjin), to jest u zemljama u kojima, uglavnom, nisu postojale elementarne ekonomsko-socijalne pretpostavke za socijalističke društvene odnose. Socijalističke revolucije su izvedene u industrijski nerazvijenim, agrarnim, čak polufeudalnim zemljama — sa malobrojnom radničkom klasom i dominantnim udelom seljaštva u socijalnoj strukturi, ali, istovremeno, u zemljama sa najzaoštrenijim društvenim suprotnostima, pošto su se društvene posledice neravnomernog razvoja svetskog kapitalističkog sistema mnogo oštrije izražavale u nerazvijenim nego u razvijenim zemljama, jer je taj razvoj vodio vrlo drastičnom osiromašenju radničke klase i seljaštva, celih naroda.

Tako su, dakle, i oktobarska, i jugoslovenska, i kineska i kubanska revolucija imale paradoksalan početak — u tom smislu što su, doduše, revolucionarne političke promene (oružana faza revolucije) bile objektivno uslovljene egzistencijalnim društvenim krizama u ovim zemljama, ali su, sticajem istorijskih okolnosti, subjektivni činioci (pravno-politička nadgradnja) dobijali time odlučujuću ulogu u društvenom razvoju, to jest objektivno odlučujući značaj za dalji razvoj revolucije.

Društvena je zakonitost da je nadgradnja određena (uslovljena) ekonomsko-socijalnom bazom društva (stepenom ekonomsko-socijalnog razvoja određenog društva). Ovde su, međutim, privremeno zamenjena mesta: revolucionarni marksistički pokret osvaja političku vlast da bi, sredstvima te vlasti, tek stvarao, tačnije, ubrzao, inače istorijski neophodan proces stvaranja ekonomsko-socijalnih uslova za nove, socijalističke društvene odnose.

Paradoks se, dakle, sastoji u tome što revolucionarni politički pokret osvaja političku vlast *u ime* i umesto radničke klase, da bi tek onda, upravo sredstvima političke vlasti, pristupio stvaranju i same te klase (ubrzana industrijalizacija) u čije je ime osvojio vlast.[4]

To, naravno, ne treba razumeti bukvalno, kao da u pomenutim zemljama uopšte nije bilo radničke klase, jer nje je bilo i u carskoj Rusiji, i u Jugoslaviji, i u Kini, pa čak i u Kubi — poljoprivredni radnici. Ali ona je ipak u vreme pripremanja i početka revolucije bila kvantitativno zanemarljiva kategorija u socijalnoj strukturi ovih zemalja: 2—3% u carskoj Rusiji; takođe

[4] Uzgred, u digresiji možda nije suvišno podsetiti da je današnja strategija »evrokomunizma« strategija — u ovom smislu — bitno drugačije istorijske situacije: u tim zemljama su već stvorene (razvojem kapitalizma) ekonomsko-socijalne pretpostavke za socijalističke društvene odnose.

svega nekoliko procenata u Jugoslaviji; oko 2 miliona, odnosno 0,5% ukupnog stanovništva u Kini. Dakle, u tim zemljama je tek nastajala industrijska radnička klasa u savremenom smislu reči.

I, kao što je već rečeno, upravo se čvorna tačka sukoba u međunarodnom radničkom pokretu uoči i u toku oktobarske revolucije (sukoba njenoga vođe Lenjina i vođa socijaldemokratije), koji će dovesti do prvog velikog rascepa u radničkom pokretu (na reformističko, socijaldemokratsko i revolucionarno, komunističko krilo) i svodila na dilemu: da li uopšte revolucionarna radnička partija treba da se bori za osvajanje političke vlasti u zemlji u kojoj nema ni osnovnih ekonomsko-socijalnih preduslova za socijalističke društvene odnose (Lenjinov je odgovor bio: »da«); ili bi trebalo da pomogne mladoj industrijskoj buržoaziji da se domogne vlasti i u procesu klasičnog razvoja kapitalizma stvori takve preduslove u nekoj budućnosti (to je bio zahtev vođa socijaldemokratije, uz pozivanje na Marksa).

Drugim rečima, socijalističke revolucije u agrarnim, čak polufeudalnim zemljama preuzele su na sebe (a to su morale učiniti) i rešavanje istorijskih zadataka prethodnih društveno-ekonomskih formacija — počev od agrarne reforme i prvobitne akumulacije kapitala do razvoja industrijske radničke klase koja je osnovni istorijski nosilac socijalističkih društvenih odnosa. Izvedene u izuzetno teškim okolnostima, te revolucije su preuzele, kao svoje, i izuzetno teške istorijske zadatke: teže nego što bi bio slučaj da je do revolucija došlo na drugačijim, razvijenijim ekonomsko-socijalnim pretpostavkama.

Time su i bili suštinski naglašeni značaj, uloga i odgovornost — u istorijski novim, širim dimenzijama — subjektivnih činilaca, to jest političkih nosilaca socijalističke revolucije, njenih rukovodećih političkih snaga, za prirodu društvenog razvoja posle oružane faze revolucije, za »nastavljanje« revolucije. Time je bila naglašenija i uloga države u ovim revolucijama (revolucionarni etatizam), iako su one u svojoj oružanoj fazi podrazumevale i najširu bazu nove vlasti.

Sa tim su bile naglašenije i opasnosti da se, stabilizacijom novog ekonomskog i političkog sistema, revolucija zaustavi na nivou prostog političkog prevrata, to jest opasnosti birokratizacije, odnosno birokratske restauracije, u kojoj se stari sadržaji klasnih odnosa uspostavljaju u novim vidovima, a uspostavljanje dominantne društvene uloge radničke klase odlaže za neku dalju budućnost (za komunizam).

Upravo time su bile, u najvećoj meri, određene i neke ograničenosti, lutanja ili stagnacije u društvenom razvoju socijalističkih zemalja i njihove reperkusije na rast socijalizma kao svetskog procesa. S jedne strane, to se ispoljilo u »nedovršenosti« revolucije, to jest u konstituisanju socijalizma kao završenog (zatvorenog) državnog privrednog i političkog sistema, pretvaranjem privremene revolucionarne uloge etatizma u trajno stanje (državni

privredni i politički sistem), u kome se bitno ne menjaju društveni i politički uticaj i uloga radničke klase (jer ona i dalje ima najamni položaj, mada sada u odnosu na »svoju državu«), iako se sve čini u njeno ime, a društveni smisao takvog sistema obrazlaže ocenom da je to sredstvo za ostvarivanje njenih interesa. U tome se i sastoji društveni smisao staljinizma, kao najekstremnijeg vida »nedovršenosti« revolucije, njenog zadržavanja na nivou prostog političkog prevrata.

S druge strane, izraz te stagnacije revolucije predstavljaju i potencijalne ili realne tendencije apsolutizacije sopstvenih revolucionarnih iskustava i sopstvenih oblika socijalističkog razvoja. To, opet, predstavlja ideološku osnovu hegemonističkih tendencija u radničkom pokretu i odnosima među socijalističkim zemljama, to jest bonapartističkih vizija daljeg razvoja socijalizma u svetu kao prostog geografskog proširivanja jednog određenog tipa prelaznih odnosa (jednog »modela«). U tome je smisao koncepcije jednog »modela« socijalizma. U tome je smisao i raznovrsnih tendencija ka međunarodnoj institucionalizaciji međusobne saradnje u radničkom pokretu, odnosno ka reafirmaciji međunarodnih centara za rukovođenje radničkim pokretom, to jest revolucionarnim procesom.

5. **Umesto zaključka**

Završavajući ovaj pokušaj komparativne analize, mogli bismo dati sledeći rezime:

Dakle, prvi svetski ratni zaplet — kao ekstremni izraz imperijalističkih protivrečnosti, odnosno kapitalističke krize — bio je opšti okvir za prvi revolucionarni prodor u rušenju kapitalizma. Rast fašizma u uslovima velike ekonomske krize kapitalizma 30-tih godina, odnosno drugi svetski rat do kojeg je to dovelo, predstavljao je istorijski kontekst u kome su socijalistički procesi počeli da postaju svetski i u konkretno-istorijskom smislu. Ali je posle toga, i danas — u kontekstu izmenjenih odnosa društvenih i političih snaga u svetu, njegove blokovske podeljenosti i opšte nuklearne ravnoteže — taj proces doživljavao rast, ali sada na pretpostavci odsustva svetskih ratnih sukoba i kad se odvijao u osnovi istim sredstvima — nasilno, u vreme hladnog rata ili popuštanja međunarodne zategnutosti (alžirska, kubanska i druge revolucije).

Verovatno će budućnost razvoja socijalizma kao svetskog procesa biti određena i merom u kojoj se bude uspevalo (a to je zadatak progresivnih društvenih i političkih snaga u najširem smislu) da mir i miroljubiva koegzistencija među narodima predstavljaju jedini međunarodni okvir klasne borbe: borba za međunarodni mir je i u bukvalnom smislu reči postala sastavni deo borbe za socijalizam i neposredni interes socijalističkih snaga.

Ta budućnost će takođe pokazati da li, u takvim okolnostima, ne dobijaju mnogo veću istorijsku šansu i drugačije strategije i taktike socijalističke revolucije sa još širim dijapazonima raznovrsnosti (pre svega, ne pretežno i ne samo nasilnim osvajanjem političke vlasti).

U svakom slučaju, savremena društveno-istorijska situacija je novi izazov revolucionarnim društvenim snagama i one, učeći se na iskustvima prošlosti, moraju izbeći da (p)ostanu njeni zarobljenici. A tome izazovu mogu adekvatno odgovoriti samo sopstvenim revolucionarnim stvaralaštvom.

Đoko Tozi

Socijalističko samoupravljanje i podruštvljavanje politike

Na širem planu društvene i političke organizacije, socijalističko samoupravljanje je sinonim za podruštvljavanje politike. To je osnovni sadržaj i perspektiva razvoja političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije koji se skoro tri decenije izgrađuje u savremenom jugoslovenskom društvu.

Socijalističko samoupravljanje, kao što naše iskustvo pokazuje, podriva osnovne stubove na kojima je počivalo klasno društvo: svojinski monopol i hijerarhijsku strukturu svake društvene organizacije i institucije. U uslovima socijalističkog samoupravljanja, kad su ti stubovi klasnog društva srušeni, radni ljudi dolaze u situaciju da izražavaju svoje interese ne posredstvom svojih reprezentanata i specijalnih političkih institucija, nego na radikalno nov način, povezivanjem samoupravljanja u društvenoj bazi sa svim centrima demokratskog političkog odlučivanja u okviru delegatskih skupština i drugih političkih organizacija i foruma.

Ako se duže vreme posmatra razvoj našeg socijalističkog samoupravnog društva, može se uočiti da njega prati niz pojava i kretanja koji vrše duboke promene u društvu, da je društveni

razvoj ponekad bremenit i određenim problemima, otporima, lutanjima, pa i stranputicama. Značajan kompleks društvenog razvoja i socijalističkog samoupravnog preobražaja predstavlja problematika vezana za proces podruštvljavanja politike, a u vezi s tim je i pitanje njene deprofesionalizacije. Baš zbog toga višestruko je značajno utvrđivanje suštine, dimenzija i, posebno, perspektiva deprofesionalizacije političkog rada i podruštvljavanja politike u sistemu socijalističke samoupravne demokratije.

Dosadašnji napori u naučnom proučavanju ove oblasti su nedovoljni za osmišljavanje i usmeravanje socijalističke samoupravne prakse. Nedostajanje pouzdanih naučnih analiza i podataka, nesistematsko praćenje profesionalizma u politici otežava odgovor na pitanja o broju, vrsti, socijalnom poreklu, kanalima regrutovanja i načinima obnavljanja nosilaca profesionalnih političkih funkcija. Međutim, neki podaci, iako nepotpuni i ne sasvim pouzdani, pokazuju da je danas u Jugoslaviji, na raznim rukovodećim i političkim funkcijama (računajući i one u društvenim službama i ostalim sektorima društvenih delatnosti), više od dvesta pedeset hiljada ljudi, sa tendencijom njihovog daljeg povećavanja. To je svakako impozantan broj i sam po sebi dovoljan da podstakne naučna i praktično-politička istraživanja u ovoj oblasti.

Nije, takođe, bilo ni studioznih istraživanja ove vrste, bar ne takvih koja bi, po svom karakteru i dometu, bila kompleksna. Za to postoje i objektivni razlozi: odsustvo naučne tradicije i politička uzdržanost pri istraživanju u određenoj su meri sputavali proučavanje stukturnih oblika profesionalizma u politici, deprofesionalizacije političkih funkcija i podruštvljavanja politike. Značajno je i to da se na teorijskom planu, u suštini, ovim problemom više bavio Savez komunista Jugoslavije, a vrlo malo takozvana institucionalna nauka, i to, kako smo rekli, uglavnom fragmentarno.

Stoga se i postavlja zahtev da se ove pojave od velikog društvenog značaja empirijski istraže i svestranije izuče. Očigledno je da se bez uopštavanja naučno proučenih činjenica ne može uticati na praksu. Neophodan je veći napor da se izmeni dosadašnja praksa i da se ovom poslu sistematskije pristupi. To bi ujedno značilo i šire zasnivanje saznanja o procesima podruštvljavanja politike.

S razvojem socijalističkog samoupravljanja davan je jači impuls daljoj teorijskoj obradi ove materije. Širi prostor za izučavanje deprofesionalizacije i podruštvljavanja političkih funkcija u sistemu socijalističke samoupravne demokratije otvarale su i diskusije o pretkongresnim materijalima Saveza komunista Jugoslavije, u kojima se isticao problem odnosa radničke klase prema profesionalno-upravljačkom sloju. Pitanja u vezi s tim problemima postavljala su se i uoči Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, republičkih kongresa i pokrajinskih konferencija. Tom

prilikom se insistiralo na ostvarivanju takve kadrovske politike u socijalističkom samoupravnom društvu koja će biti zasnovana na doslednoj primeni principa rotacije, odnosno smenljivosti, na dekumulaciji funkcija i drugom. Kao što je poznato, i u studiji Edvarda Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* na više mesta se govori o razvoju socijalističke samoupravne demokratije i podruštvljavanju politike, njenom prerastanju u društvenu svest.

Predsednik Tito je u jednom razgovoru o političkim aktivistima koji iz radnih organizacija odlaze na društveno-političke funkcije, ali se po isteku mandata ne vraćaju na ranije ili slične dužnosti i zanimanja, rekao da oni tako postupaju, pored ostalog, i zbog ličnih dohodaka.[1] I drugi društveno-politički radnici u svojim istupanjima na Jedanaestom kongresu SKJ, republičkim kongresima i pokrajinskim konferencijama insistirali su na doslednoj primeni principa koje je društvo usvojilo u cilju odbrane od birokratizacije i ukazivali na znatno povećanje aparata države, društveno-političkih organizacija i društvenih službi.

Deprofesionalizacija društveno-političkog rada i podruštvljavanje političkih funkcija u sistemu socijalističke samoupravne demokratije predstavljaju orijentaciju i principe kadrovske politike definisane Ustavom i drugim pravnim i političkim dokumentima. Razvijanjem socijalističkog samoupravnog društva javlja se potreba da se izborne, političke i druge javne funkcije sve manje obavljaju na profesionalnoj osnovi, odnosno da se vrše u ograničenom izbornom mandatu, da se njihovi nosioci smenjuju i da one postepeno postaju dostupne velikom broju članova samoupravne zajednice. Upravo je to jedan od suštinskih razloga da se, sa stanovišta teorije i prakse, izučava profesionalizam u politici u našem društvu, način na koji se ostvaruje deprofesionalizacija i podruštvljavanje političkih funkcija i da se kompleksno i argumentovano ukaže na njenu suštinu i obim i iznađu najdelotvorniji oblici njenog društvenog usmeravanja.

Socijalističko samoupravno društvo, samo po sebi, pretpostavlja uključivanje velikog broja radnih ljudi i građana u obavljanje javnih društveno-političkih poslova, čime se ostvaruje i proces podruštvljavanja politike. To podruštvljavanje suštinski znači prevladavanje profesionalizma u politici, prevazilaženje i ukidanje onih užih društvenih grupa koje svoju egzistenciju zasnivaju na vršenju političkih funkcija. Prema tome, razvoj neposredne socijalističke samoupravne demokratije u biti znači postepeno smanjivanje i potpunu negaciju političkog profesionalizma. Međutim, očito je da je to dug put u društvenom razvoju.

[1] Razgovor predsednika Tita s radnicima-dobitnicima prošlogodišnje prvomajske nagrade.

Pretpostavke ukidanja profesionalizma u politici

Treba istaći da se društveni fenomeni ne poklapaju sa političkim, realni društveni odnosi se razlikuju od političkih. Država je, na primer, imanentno politička pojava i politička snaga društva. Politički organizovani deo društva može biti više ili manje odvojen i suprotstavljen društvu, ili pak može biti podruštvljen. Podruštvljavanje države i politike samo je drugi, možda adekvatniji izraz za proces odumiranja države i politike u klasičnom smislu.

Profesionalizam u politici je vezan za građansko političko društvo, za klase i klasne suprotnosti, za političku vlast koja je »upravo izraz suprotnosti u buržoaskom društvu«, za političke revolucije koje još nisu postale razvijene društvene revolucije. Razmatrajući anatomiju građanskog društva, K. Marks i F. Engels u Komunističkom manifestu ističu sledeću misao: »Kad u toku razvitka budu iščezle klasne razlike i cela proizvodnja bude koncentrirana u rukama udruženih individuuma, javna vlast izgubiće politički karakter. Politička vlast u pravom smislu jeste organizovana vlast jedne klase za ugnjetavanje druge klase. Kad se proletarijat u borbi protiv buržoazije nužno bude ujedinio u klasu, kad bude revolucijom postao vladajuća klasa i kada kao vladajuća klasa nasilno ukine stare odnose proizvodnje, on će s tim odnosima proizvodnje ukinuti i uslove opstanka klasne suprotnosti, klase uopšte, a s time i svoju vlastitu klasnu vladavinu.

Na mesto starog buržoaskog društva s njegovim klasama i klasnim suprotnostima stupa udruživanje u kome je slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve.«[2]

Sa stanovišta demokratije Marks razlikuje dva tipa emancipacije: političku i ljudsku. Političku ili građansku emancipaciju ostvaruje buržoaska klasa u procesu građanske revolucije, a za ljudsku emancipaciju treba da se izbori proletarijat u procesu socijalističke revolucije. Politička je emancipacija, po Marksu, svakako veliki napredak. Ona, doduše, nije poslednji oblik ljudske emancipacije, ali je poslednji oblik ljudske emancipacije unutar dosadašnjeg svetskog poretka.

Proleterska revolucija, kao ukidanje nesklada između društvene i političke snage, znači povratak čoveka sebi. Takva revolucija i takva emancipacija istovremeno je i politička i društvena.

U sistemu socijalističke samoupravne demokratije politika se pretvara u opštedruštvenu stvar, u opštedruštveni proces i odnos. Tek u procesu socijalističkog samoupravljanja postepeno će se gubiti odvajanje društvenih snaga od političkih i ostvarivaće se njihovo jedinstvo. Iz tih razloga politika je, u svojoj osnovi, pove-

---

[2] K. Marks — F. Engels, *Komunistički manifest*, »Studentski zbor«, Skoplje, 1973, str. 46.

zana s karakterom socijalističke revolucije koja je počela kao politička revolucija. Njena postepena transformacija u socijalizmu je isto tako povezana s konstantnim preobražajem socijalističkog društva i njegovim stalnim revolucionisanjem.

Ako je politika u građanskom društvu ozvaničen izraz suprotnosti tog društva, nominalno vršenje opštedruštvenih poslova, a stvarna zaštita privatnih egoističkih interesa, ukidanjem privatne svojine u socijalističkom društvu postepeno se realizuju poistovećivanje politike i opštedruštvenih interesa, ukida se protivrečnost između javnog i privatnog života. Prema tome, proklamacija o sveopštem učešću građana u rešavanju opštedruštvenih problema može dobiti svoj pravi smisao samo u uslovima socijalizma, ukidanjem privatnog vlasništva, s jedne, i uspostavljanjem sistema socijalističkog samoupravljanja, s druge strane. Tek u takvim uslovima politika postaje opštedruštvena.

Ukidanje politike, prema tome, znači i njeno ukidanje kao specifične osamostaljene delatnosti i pretvaranje u radnu i društvenu funkciju. Dakle, ne više odbrana posebnih interesa pod plaštom opštedruštvenih interesa, već stapanje ili, u najmanju ruku, usklađivanje opštedruštvenih interesa sa pojedinačnim. Time se ukida politika kao privilegija užih pojedinačnih društvenih grupa i ona, bar potencijalno, postaje stvar svih građana; time se politika transformiše i postaje socijalna snaga i deo društvene svesti i akcije.

Osvajanje političke vlasti od strane proletarijata samo je prvi korak na putu podruštvljavanja politike, na putu uključivanja svih građana u vršenje opštedruštvenih političkih funkcija. Preduslov za doslednìju realizaciju podruštvljavanja politike jeste aktivno učešće građana socijalističke samoupravne zajednice u političkim procesima i odnosima, koji time postaju društveni procesi i odnosi. Tek razvijanjem tog procesa mogućno je govoriti o demokratizaciji, o odnosima u kojima bavljenje politikom prestaje biti privilegija samo pojedinih grupa društva, već postaje sfera delatnosti svih njegovih članova.

Ideja podruštvljavanja politike može se shvatiti samo kao proces, dugotrajan i protivrečan, povezan sa svakodnevnim naporima svesnih snaga i radnih ljudi u izgradnji socijalizma, uz niz uspona, pobeda i poraza, nedoumica i odlučnih zahteva. Imajući na umu da je racionalno jezgro podruštvljavanja politike identično racionalnom jezgru samog socijalizma, to jest slobodi, ne treba izgubiti iz vida da to nije spontan proces, već, obrnuto, takav proces koji traži svakodnevno angažovanje subjektivnih snaga društva, naročito avangarde radničke klase, odnosno Saveza komunista. Takođe, veliki značaj i ulogu imaju i ostale društveno-političke organizacije, nauka itd. Samo stalno revolucionisanje politike može biti valjan princip na putu njene demokratizacije, njenog odumiranja, odnosno njenog podruštvljavanja.

U toku dosadašnjeg razvitka socijalističkog samoupravnog društva u nas vršene su mnoge promene koje su omogućavale uspešno ostvarivanje procesa podruštvljavanja politike, posebno Zakonom o radničkom samoupravljanju, Programom SKJ, Ustavom iz 1963, a osobito donošenjem Ustava 1974. godine i Zakonom o udruženom radu. U tom pravcu do sada su sprovedene sledeće promene. *Prvo*, znatno su proširena područja društva u okviru kojih se radni ljudi i građani samoupravno udružuju radi zadovoljavanja svojih potreba; *drugo*, stalno se decentralizuje upravljanje društvenim poslovima; *treće*, ustavna izgradnja društva se zasniva na novom, delegatskom odlučivanju, i, *četvrto*, izmenjena je uloga Saveza komunista Jugoslavije. Savez komunista se ne ponaša kao partija na vlasti, već kao unutrašnja idejno-politička integrativna snaga samoupravljanja, čime je prevladan partijski monopol u mehanizmu političke vlasti. Usvojeni su i novi principi kadrovske politike, kao što su: smenljivost, reizbornost, ograničenje trajanja izbornog mandata, nemogućnost ostajanja na istoj funkciji više od dva mandata. Jedan od bitnih uslova za ostvarivanje procesa podruštvljavanja politike je odvajanje Saveza komunista od države i ukidanje personalnog spajanja izvršnih funkcija u SK i državnim organima, što je bila karakteristika etape revolucionarnog etatizma kad se učvršćivala vlast radničke klase.

U nizu uslova od kojih zavisi proces podruštvljavanja politike akcent stavljamo još na sledeće: skidanje vela tajnosti sa političkih procesa; deprofesionalizovanje političkih funkcija i afirmisanje principâ socijalističkog samoupravljanja u procesu podruštvljavanja politike.

Osnova deprofesionalizacije političkih funkcija u nas je sistem socijalističkog samoupravljanja u celini. Pod tim se podrazumeva ceo mehanizam udruženog rada u radnim i društveno-političkim zajednicama, preko kojih se ostvaruje samoupravljanje, i mehanizam društveno-političkih organizacija i udruženja građana.

Realne mogućnosti deprofesionalizacije nisu samo kvantitativne, to jest ne svode se jedino na smanjivanje broja plaćenih profesionalnih funkcionera, ni na normativno regulisanje njihove uloge i statusa, na refundiranje ličnih dohodaka i slično. Pre svega, u pitanju je slabljenje moći i uticaja koji proističu iz obavljanja političkih funkcija i prenošenje te moći na zborove radnih ljudi, zatim na izborne organe, odnosno na širi krug radnih ljudi koji društveno-političke funkcije vrše javno, na neprofesionalnoj osnovi. Deprofesionalizacija političkog rada u uslovima socijalističkog samoupravljanja suštinski se ne svodi samo na smanjivanje broja ljudi koji žive od vršenja profesionalne političke funkcije, iako je to logična tendencija celokupnog procesa, već na odumiranje profesionalnog političkog poziva kao struke, na promene u društvenoj strukturi i društveno-političkom sistemu.

To znači da je potrebno:

1. takvo funkcionisanje globalnog društveno-političkog sistema, na osnovama društvene svojine na sredstvima za proizvodnju, u kome radni ljudi sve više odlučuju o svim bitnim pitanjima svoga života i rada. Takav sistem je realan izraz funkcije udruženog rada i slobodnih asocijacija ljudi zasnovanih na zajedničkim interesima;

2. da se odluke donose na principu neposrednosti i ravnopravnosti uticaja radnih ljudi u određivanju ciljeva politike i njenih neposrednih nosilaca i izvršilaca;

3. da su organizovani faktori socijalističke svesti ugrađeni u celokupan demokratski mehanizam u kome se politički odlučuje. To podrazumeva da subjektivni socijalistički faktori moraju, prema prirodi stvari i prema potrebama koje su uvek različite u raznim oblicima samoupravne organizacije, biti permanentni učesnici u procesu odlučivanja. Razvijanje socijalističkog samoupravnog demokratskog političkog sistema čiji se preobražaj ostvaruje (samoupravnim sadržajima, uz njegovo istovremeno osposobljavanje da vrši one funkcije koje u društvu treba da vrši sve dok postoji potreba za njima) podrazumeva neposredno odlučivanje o užim i širim zajedničkim i opštim društvenim poslovima. Socijalistički samoupravni politički sistem, dakle, treba ne samo da bude maksimalno demokratski nego i sposoban da rešava sve one probleme zbog kojih i postoji.

Iluzija je očekivati da će na sadašnjem stupnju razvoja potpuno nestati profesionalizam u politici. Za obavljanje važnijih društvenih i političkih funkcija još će biti potrebno da se angažuju ljudi koji će tome posvetiti svoje celokupno radno vreme i sposobnosti. Politički poziv je još svojevrsno zanimanje. Ali, dosledno razvijajući sistem socijalističke samoupravne demokratije, socijalističko društvo mora nastojati da najšire uključi radne ljude u proces političkog odlučivanja. Stoga se na sadašnjem stepenu razvoja našeg društva nameće kao nužno pitanje: koji je mehanizam najpogodniji da bi se sprovela deprofesionalizacija, a da se istovremeno obezbedi obavljanje onih neophodnih funkcija koje se sada vrše profesionalno? Odgovarajući na to, a i na druga pitanja u vezi sa suštinom deprofesionalizacije i podruštvljavanja političkih funkcija u sistemu socijalističke samoupravne demokratije, potrebno je utvrditi koji su suštinski izvori profesionalizma u politici.

Razvoj procesa podruštvljavanja politike

Profesionalizam u politici je takva društvena pojava koja je uslovljena socijalnom i političkom strukturom društva. Politički profesionalizam ne samo što proizlazi iz istorijskog karaktera društva nego iz njega crpi sadržaje i oblike, a ovi su opet osnovna iz-

vorišta klasnog društva i njegova obeležja. Takva su izvorišta društvena podela rada, politika, država i političke partije, a ona su istovremeno koren političkog profesionalizma.

S tog stanovišta ukazujemo na društvene izvore i korene političke delatnosti, društvene suštine profesionalizma u politici, društvene podele rada i profesionalnog obavljanja političkih funkcija, procesa birokratizacije političkih partija i političkog života uopšte.

Postoje različite etape borbe za socijalizam: pripremanje revolucije; oružani sukob, odnosno oružana etapa revolucije; period početne izgradnje socijalizma, koji obično poprima oblike takozvanog administrativno-državnog intervencionizma, odnosno revolucionarnog etatizma, posle čega se razvija u pravcu socijalističkog samoupravljanja ili pokazuje evidentne znake zastoja, birokratizacije, pa i antisamoupravne orijentacije. U svim navedenim fazama mogu se pratiti osobenosti socijalnih funkcija profesionalizma u politici, to jest osobenosti odnosa između socijalizma i političkog profesionalizma. Prostor nam ne dozvoljava da analiziramo sve etape i ulogu političkog profesionalizma u njima. Ulogu profesionalnih revolucionara u toku pripremanja revolucije celovitije je obradio Lenjin i zato se ovom prilikom nećemo na tome zadržavati. U našoj raspravi težnju ćemo pokloniti ulozi političkog profesionalizma u etapi revolucionarnog etatizma i razvoja socijalističkog samoupravljanja u jugoslovenskom društvu.

Od rata do danas naša revolucija je prošla kroz dve bitne etape razvoja: revolucionarni etatizam i socijalistički samoupravni razvoj društva, koje su dale i pečat profesionalizmu u politici. Naime, profesionalizam u politici je, u zavisnosti od globalnih društveno-političkih odnosa, imao različitu suštinu, obim, a i mogućnosti prevazilaženja.

U periodu revolucionarnog etatizma profesionalno-upravljački sloj bio je unutar sebe strukturiran prema mestu u datoj hijerarhiji koju je uspostavljao i reprodukovao etatizam, sistematski se povećavajući zbog jačanja tendencije državnog upravljanja privredom i svim drugim delatnostima. Zato se može tvrditi da njegovo brojčano povećanje nije bilo izraz samo potreba razvoja podele rada nego, pre svega, potreba koje je nametala država, kao i snaga njene ekonomske moći i celina društveno-ekonomskih i političkih odnosa.[3] Ovom tendencijom zapretila je veoma velika opasnost demokratiji u socijalizmu, jer je postepeno počeo proces poistovećivanja državne vlasti sa birokratskim slojevima koji prinudom nameću svoje viđenje sreće, slobode i socijalizma.

Izlaz iz te situacije i rešenje za prevazilaženje etatizma i birokratizma kao opasnosti za socijalizam Komunistička partija Jugoslavije je videla u traženju i opredeljivanju za novi, sopstveni

---

[3] O tome vidi: Prof. dr Dragomir Drašković, *Sociologija samoupravljanja*, »Naučna knjiga«, Beograd, 1977, str. 186.

put u socijalizam, na osnovama stečenog iskustva u NOR-u i socijalističkoj revoluciji. Sukob sa Staljinom 1948. godine imao je poseban značaj jer je doveo do reafirmacije one demokratske prakse i orijentacije koju je jugoslovenska socijalistička revolucija konstantno nosila sa sobom, a time i do onog odlučnog koraka što ga je Komunistička partija Jugoslavije napravila napuštanjem tuđeg etatističkog »modela« i prihvatanjem koncepta socijalističke izgradnje na osnovama samoupravnih odnosa.

Ta orijentacija naše revolucije je dovela do neizbežnog sukoba sa staljinizmom koji je bio mnogo manje uzrok, a mnogo više posledica originalnog i samoupravnog puta naše prakse. Uvođenje samoupravljanja značilo je ne samo unošenje kvalitativno novih sadržaja u formalno ista rešenja revolucionarnih snaga već i stvaranje novih formi društvenih odnosa, koje koncepcijski realno nude viši stepen *dijalektičkog jedinstva socijalizma i demokratije.*

Nova idejno-politička klima značila je otvaranje prostora kako za razvoj socijalističkog samoupravljanja tako i za rešavanje pitanja podruštvljavanja politike, deprofesionalizacije njene suštine i dimenzija, odnosno — onako kako je tekao razvoj samoupravljanja tako se postepeno otvarao proces prevazilaženja profesionalizma u politici. Sa tim su u vezi značajne političke odluke o deprofesionalizaciji, koje su donosili Savez komunista Jugoslavije, društveno-političke organizacije, Ustav, iz kojih se vidi da se pitanje suštine i dimenzija profesionalnog obavljanja političkih funkcija vezivalo za razvoj socijalističkog samoupravljanja.

Za sadržaj i pravac društvenog razvoja socijalističke Jugoslavije pomenute promene su bile veoma značajne, imajući na umu činjenicu da je rukovodeća struktura pedesetih godina ne samo prihvatila ideju o uvođenju samoupravljanja i koncepciju antibirokratske revolucije nego je upravo profesionalno-upravljački sloj svojim opredeljenjem i društvenim angažovanjem inicirao glavne promene tog razdoblja. Protiv »rukovodećeg sloja« u prvih desetak godina nakon oružanog dela revolucije ne samo da nije trebalo nastupati nego je on zapravo vodio borbu u sebi, a protiv sebe i svog pretvaranja u snagu otuđenu od radničke klase i radnih masa iz kojih je i ponikao. Ali njegova protivrečna pozicija počela je prevladavati u tom konkretno-istorijskom procesu i kretanju. Dalji uspeh revolucije počeo je sve više zavisiti od novih socijalnih snaga, od autentične podrške i akcije radničke klase koja bi nosila pokret napred. Obistinilo se Marksovo upozorenje da posle pobede socijalističke revolucije najveću opasnost za revoluciju — da se ona deformiše — predstavlja njena sopstvena birokratija.

Ustavnim zakonom iz 1953. godine postavljeni su temelji novom, socijalističkom samoupravnom uređenju. Na tim temeljima će se dalje razvijati socijalističko samoupravno društvo u Jugoslaviji i, uza sva kolebanja, produbljivati i učvršćivati svoje osnovne društveno-ekonomske odnose. Idejnu osnovu socijalističkog

samoupravnog društva čini načelo da radni ljudi sami upravljaju svojim radom, plodovima rada i društvenom reprodukcijom, organizovani u svojim organizacijama udruženog rada, zajednicama interesa i društveno-političkim zajednicama. Posredstvom tih svojih samoupravnih zajednica oni obrazuju i političku vlast, koja je čuvar tekovina revolucije i ostvaruje različite društvene interese; njima se daje veća specifična težina — dakle, i veća mogućnost da utiču na državnu politiku, odnosno postavljeni su temelji podruštvljavanja politike. Uspostavljanjem veća proizvođača bio je stvoren institucionalni mehanizam koji je pružao mogućnosti (mada još uvek ograničene) da se prilikom odlučivanja u skupštinama bitni interesi proizvođačâ, vezani za njihov rad i ostvarivanje samoupravnih prava, izraze neposredno i razgovetno, bez posredovanja opštepolitičke reprezentacije.

Uporedo s tim razvija se proces decentralizacije, koji je najpre vertikalan i obuhvata prenošenje niza ranijih kompetencija savezne uprave na republičke, a zatim i horizontalan. On je značio ne samo osamostaljivanje privrednih organizacija nego i znatno osamostaljivanje ustanova u oblasti prosvete, zdravstva, socijalnog osiguranja i drugih udruženja građana.

Karakteristično je da se smanjuje broj ministarstava i upravnih organa. Neka ministarstva se ukidaju i pretvaraju u savete, kao kolegijalna tela. Takođe se ne samo u državnoj strukturi već i u političkom sistemu dešavaju promene, i to pre svega u položaju društveno-političkih organizacija, posebno Saveza komunista. Smanjuje se broj profesionalnih političkih funkcionera. Već posle 1950. Partija kao organizacija postaje nosilac funkcije usmeravanja celog društvenog i državnog mehanizma (na Šestom kongresu KPJ definisana je nova uloga Partije i promenjeno je njeno ime u Savez komunista Jugoslavije, a posle toga Narodni front postaje Socijalistički savez radnog naroda). Promene su značajne, jer se njima teži da se izmeni odnos Partije i državnog aparata.

U Programu SKJ, donetom na Sedmom kongresu 1958. godine, data je politička platforma za sve kasnije odluke koje su u forumima Saveza komunista i drugim društveno-političkim organizacijama donošene o deprofesionalizaciji u politici. Kasnije, na osnovu načela Programa SKJ, izgrađuje se i novi ustavni sistem, koji je značio učvršćivanje do tada izvojevanih tekovina socijalističkog samoupravljanja i dao osnovu njegovog daljeg razvoja.

Taj period razvoja samoupravljanja karakteriše traženje rešenja koja bi izmenila ulogu i dimenzije profesionalizma u politici. A to su i zahtevali: razdvajanje države i partije, ograničenje državnog uticaja, decentralizacija itd. Već su tada pokrenuta pitanja prevazilaženja politike kao zanimanja koja će ostati i do danas aktuelna — naročito pitanje deprofesionalizacije političkog rada i uopšte podruštvljavanja politike.

Razvojem samoupravljanja šezdesetih godina obavljanje društvenih funkcija se postavlja sasvim drugačije nego u ranijim

periodima. U tom smislu dva bitna elementa celokupnu društvenu situaciju čine različitom u odnosu na razdoblje pedesetih godina, kada je uvedeno radničko upravljanje u fabrikama.

Najpre, izmenila se idejno-politička priroda profesionalno-upravljačkog sloja. U prvim godinama posle oružanog dela revolucije, kako smo već istakli, upravljanje, društvene funkcije i društvenu delatnost te su društvene snage smatrale svojim revolucionarnim pozivom. Ali u periodu 1950—1960. stvari nisu baš tako stajale. U toku tih godina izgradnje novog, socijalističkog samoupravnog društva dolazi do evolucije upravljanja, koje je od revolucionarnog poziva sve više postajalo, i uglavnom postalo, profesija koja je izmenila društveno biće profesionalno-upravljačkog sloja.

U prvim posleratnim godinama rukovodeći ljudi u svim područjima društvenog života bili su, uglavnom, radnici, seljaci, profesionalni revolucionari iz ilegalnog partijskog života i deo inteligencije, đaka i studenata. »Profesionalno-upravljački sloj nije se po svom materijalnom položaju znatnije izdvajao od narodnih masa, a ispoljio je znatno veće požrtvovanje za revoluciju. Bila je to generacija »otuđenja« u interesu revolucije. Partija i revolucija izgradila je u njima revolucionarni moral i pripremala ih na svaku žrtvu u interesu radničke klase.«[4]

Profesionalni revolucionarni kadrovi postepeno se pretvaraju u profesionalno-upravljački sloj i samim tim se menja priroda njegovog odnosa prema društvu, usled čega kasnije jedan njegov deo dolazi u sukob s idejnom koncepcijom radničkog samoupravljanja. Socijalističko samoupravljanje znači idejni i moralno-politički preobražaj i stapanje rukovodeće strukture (profesionalno-upravljačkog sloja) s radnim masama, dok je jedno vreme u stvarnosti tekao proces sve većeg distanciranja ovog sloja od klase iz koje je ponikao.

Već na Četvrtom plenumu CK SKJ 1962, posle Sedmog kongresa, posvećena je pažnja kadrovskoj politici, koja je razmatrana upravo u svetlosti tih kretanja u društvu, i po prvi put se uvodi princip deprofesionalizacije. To su i prvi eksplicitni politički stavovi koji zadiru u kadrovsku politiku i kojima se ističe potreba društva za upravljanjem na novim osnovama. Na ovom plenumu su pokrenuta pitanja rotacije, reizbora, dekumulacije funkcija itd. i ukazano na njihov značaj za socijalističko samoupravno društvo. Sve je to imalo određenog uticaja na formulisanje novog ustavnog sistema, usvojenog 1963. godine. Osnovni cilj donošenja Ustava u 1963. godini bio je da se učvrste tekovine novog, socijalističkog samoupravnog društva, da se izgradi konzistentan samoupravni

---

[4] Dr Dušan Bilandžić, *Savez komunista, politička vlast i samoupravljanje,* monografija, Centar za društveno istraživanje Predsedništva SKJ, Beograd, 1974, str. 15.

sistem. Proces stvaranja novog Ustava i sam Ustav omogućili su novi prodor samoupravnih snaga i tendencija.

Socijalističko samoupravljanje nije završen oblik niti se pravolinijski razvijao. Ustav iz 1963. godine veoma je kratko živeo u svom čistom obliku. Postojale su jake tendencije da se spreči njegova primena. Ali bitka za njegovu primenu pokazala je nužnost daljeg revolucionisanja društvenih odnosa. Zato je svaka etapa koja je dalje menjala ustavna rešenja značila revolucionarno produbljivanje njegovog osnovnog sadržaja. U procesu tih promena Savez komunista je pokazao da je ostao predvodnik radničke klase, borio se protiv svih tendencija koje su negirale socijalističko samoupravno društvo i bio je u stanju da iz svoje sredine udalji nosioce svih antisamoupravnih i antisocijalističkih tendencija, zvale se one unitarističke, nacionalističke ili liberalističke. Obračunom sa unitarističko-centralističkom grupom na Četvrtom plenumu CK SKJ 1966. godine ne samo što je zaustavljeno jačanje saveznih državnih organa i centralnih nosilaca ekonomske moći nego je utvrđen pravac uspostavljanja novih odnosa u federaciji, s tendencijom jačanja uloge republika i pokrajina u njoj. Usvojeno je načelo paritetne zastupljenosti u organima federacije u kojima se politički odlučuje, a u stručnim organima federacije načelo ravnomerne zastupljenosti republika i pokrajina. Uspostavljanjem ovih principa nastaje novi kurs u izgrađivanju društveno-političkog sistema Jugoslavije i počinje proces reorganizacije federacije. Ustavnim amandmanima iz 1967. i 1968. godine počinju bitnije promene u ustavnom sistemu federacije. Jača državnost republika, a socijalističke autonomne pokrajine postaju institucije obuhvaćene saveznim Ustavom.

Poraz centralističko-unitarističke grupe, kao i promene u odnosima u federaciji, pokušali su posle 1966. godine da iskoriste nacionalistički orijentisane frakcije u republikama i pokrajinama. Ove nacionalističke frakcije doživele su poraz na 21. sednici Predsedništva CK SKJ 1971. godine. Istovremeno s borbom za nove odnose u federaciji Predsedništvo CK SKJ iniciralo je novi kurs u društveno-ekonomskim i samoupravnim odnosima, jer je bilo očigledno da i nacionalističke, unitarističke i separatističke tendencije vuku svoj koren iz nerazvijenog samoupravljanja i tehnobirokratske vladavine. U tom smislu je i ustavna reforma vršena u dve etape. U prvoj etapi doneti su amandmani kojima su nastavljene i doslednije sprovedene izmene u političkim i ekonomskim odnosima u federaciji. Izvršene su suštinske promene u društveno-ekonomskim odnosima, polazeći od jačanja prava radnika i njegovog udruživanja u osnovne organizacije udruženog rada, u kojima on odlučuje o raspodeli dohotka, sredstvima svog minulog rada i o celini društvene reprodukcije. Uspostavljaju se novi politički odnosi zasnovani na samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju. Inicira se slobodna razmena rada. U tom cilju pokrenuto je pitanje neposredne reorganizacije radnih organizacija

i stvaranja samoupravnih organa radne organizacije na principu sporazumevanja i udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada. Amandmanima u ovoj etapi takođe je započet proces samoupravnog preobražaja jugoslovenskog federalizma.

Nakon donošenja amandmana 1971. godine i borbe za njihovu primenu, prišlo se radu na donošenju novog Ustava. Proces konstituisanja osnovnih organizacija udruženog rada, a naročito proces menjanja društveno-ekonomskih odnosa, stvarali su uslove za iznalaženje odgovarajućih pravno-institucionalnih oblika posredstvom kojih će radnička klasa moći neposredno da uspostavlja svoju vlast u organizacijama udruženog rada, a i šire. Novim Ustavom iz 1974. godine završena je jedna burna i često protivrečna etapa socijalističkog samoupravnog sistema. Novim Ustavom je uveden delegatski sistem koji suštinski proizlazi iz socijalističkih samoupravnih ekonomskih odnosa i socijalističkog samoupravnog društveno-političkog sistema. Bez njih delegatski sistem ne bi imao pravi i puni revolucionarni sadržaj, teorijsku i političku dubinu. Uvođenjem delegatskog sistema radni ljudi ne biraju više u skupštinama univerzalnog, opšteg političkog reprezentanta, niti na bilo koga prenose svoje pravo odlučivanja.

Uvođenje delegatskog sistema na osnovama društvene svojine i samoupravljanja sužava prostor i osnove za osamostaljivanje političke moći profesionalno-upravljačkog sloja, politička vlast dobija široku demokratsku osnovu. Demokratizacija političkog odlučivanja na delegatskom principu postaje bitno obeležje svih političkih institucija i političkog života. Političke institucije i organizacije postaju sredstvo udruženih proizvođača — građana u realizaciji njihovih samoupravnih socijalističkih interesa. Politički oblici organizovanja ljudi — društveno-političke organizacije nisu transmisije osamostaljene države, nego relativno autonomni politički subjekti, organizovani u SSRNJ kao jedinstvenom frontu socijalističkih snaga, sa Savezom komunista na čelu. Ukidanje monopola političke moći etatizirane političke hijerarhije u odlučivanju umnožava centre odlučivanja, s ciljem da se delegatski princip odlučivanja, kao neposredan demokratski odnos, učini sredstvom udruženih proizvođača za stvarno ukidanje političkog otuđenja ljudi u demokratskom procesu usaglašavanja njihovih interesa, u smislu ostvarivanja vladavine interesa radničke klase. Delegatski princip odlučivanja znači, tako, negiranje monopola profesionalno-upravljačkog sloja na svim nivoima političkog odlučivanja. Interakcija u odlučivanju između samoupravnih političkih organizacija na različitim nivoima artikulacije i integracije interesa postaje kohezioni faktor sistema, njegova nova demokratska politička snaga. Ta snaga se izražava u socijalističkoj samoupravnoj demokratiji kao posebnom obliku u sadržini diktature proletarijata.

Donošenju svih ustavnih principa koji bi doprineli deprofesionalizaciji političkih funkcija prethodile su mnoge društvene

akcije i dokumenti koje su donosili SK i društveno-političke organizacije.

Savez komunista Jugoslavije je pokretač i inicijator daljeg razvoja političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije. Na svojoj 30. sednici Predsedništvo CK SKJ je usvojilo Kardeljevu studiju *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* kao platformu aktivnosti članova, organizacija i rukovodstava Saveza komunista u pripremama za Jedanaesti kongres SKJ. Time se pošlo u pravcu daljeg iznalaženja rešenja radi ostvarivanja integralnog političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Jedanaesti kongres SKJ je dao svoj doprinos daljem traganju za oblicima potpunije i razvijenije socijalističke samoupravne demokratije.

Suština našeg socijalističkog društvenog razvoja i istovremeno polazna osnova dalje ukupne transformacije političkog sistema izražena je u ukupnim promenama društveno-ekonomskog položaja radnikâ-proizvođača, samoupravno organizovanih u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada. Suština tih promena jeste obezbeđivanje radnicima u osnovnim organizacijama udruženog rada da raspolažu dohotkom, kao i tekućim i podruštvljenim minulim radom u uslovima socijalističke robne proizvodnje, što sve više postaje osnova njihove ekonomske i političke kontrole nad celokupnim »društvenim kapitalom« i nad tokovima društvenog kretanja u celini.

Bez obzira na dalekosežnost ustavnih promena i napora Saveza komunista da se izvrše promene u političkom sistemu, ističemo da su mogućnosti stvarne deprofesionalizacije vezane za više momenata. Potrebno je obezbediti da funkcije većinom budu otvorene i da se obavljaju neprofesionalno, kao i da javnost rada i informisanost budu imperativ politike; a to podrazumeva javno odlučivanje, sa radnim ljudima i pred njima, što može razviti njihovu društvenu moć i povećati uticaj proizvođača; za one funkcije koje se vrše profesionalno neophodan je dogovor o merilima kojima se ne bi stimulisalo njihovo profesionalno obavljanje; dalje, da dohodak političkih profesionalaca bude u zavisnosti od dohodaka ostvarenih u privredi, a ne od dohodaka u društveno-političkoj zajednici u kojoj se obavlja funkcija, i to uvećanih visokim koeficijentom, a to bi smanjilo raspone i istovremeno uslovilo da se politički profesionalci kasnije lakše »uklapaju« u dohotke koji ih očekuju u radnim organizacijama. I, na kraju, vraćanje u struku moralo bi da bude *načelo politike*. Pored toga, za onaj deo ljudi koji su mladi i koji imaju određenu struku obavezno je vraćanje na ranije ili slično *radno mesto*. Princip rotacije bi trebalo zameniti principom promene i izmenljivosti.

Primena tih principa umnogome bi doprinela tome da se ubrza proces deprofesionalizacije i podruštvljavanja politike. Međutim, i pored njihovog usvajanja, oni se u praksi nisu dosledno sprovodili. Duže vreme u društvu nije stvarana klima da je nor-

malno da se posle izbornog mandata sa profesionalne političke funkcije ljudi vraćaju na ona radna mesta sa kojih su izabrani ili na neko drugo mesto u svojoj struci. Naprotiv, vladalo je uverenje da je onaj koji bi se, posle isteka izbornog mandata, vratio u sredinu iz koje je otišao na profesionalnu funkciju — »propali političar«. Zato nije nikakvo čudo što su se pojedinci u takvoj situaciji grčevito borili za to da što duže ostanu na profesionalnim političkim funkcijama, prelazeći s jedne na drugu funkciju, iz jedne u drugu društveno-političku organizaciju. Razume se, uzroci dužeg zadržavanja na profesionalnim političkim funkcijama nisu samo u tome. Bolji uslovi i razne privilegije, što ih obezbeđuje samo obavljanje profesionalne političke funkcije, jesu glavni uzrok što se, po isteku izbornog mandata, pojedinci ne vraćaju u svoju struku. Ti pojedinci su najčešće naviknuti na bolje uslove rada i materijalno bezbrižniji život, pa stoga i nastoje da po svaku cenu zadrže status funkcionera. Ako im to ne uspe, tada ulažu napore da sebi obezbede neko dobro mesto u privredi ili van nje.

Na profesionalne političke funkcije pojedinci se biraju zbog toga što su se potvrdili kao borci za ostvarivanje socijalističkog samoupravljanja, što poseduju radne, stručne i moralne kvalitete, te stoga, po isteku određenog izbornog mandata, ne bi trebalo da pokreću pitanje ponovnog izbora na iste funkcije ili da traže da im se garantuje sličan status. Oni pojedinci koji žele da prave sporazume sa određenim organima i pojedincima da im se obezbedi profesionalni politički status, a ne žele da se vrate u svoje ranije radne zajednice ili u struku uopšte, u praksi degradiraju one principe na osnovu kojih su bili izabrani i gube poverenje radnih ljudi i građana koje su u svoje vreme stekli. Iza takvog ponašanja kriju se njihove ambicije i karijerizam. Isto tako, nije moralno kad pojedinci postavljaju zahteve i ultimatume: »Vratiću se u svoju organizaciju pod uslovom da dobijem dohodak koji sam imao kao funkcioner«. Takvim i sličnim zahtevima se u suštini ruši usvojeni princip raspodele prema uloženom radu.

Za dosledno ostvarivanje principa deprofesionalizacije i podruštvljavanja politike značajno je i to da se prilikom ponovnog izbora na profesionalnu političku funkciju daje javna ocena rada svakog funkcionera u proteklom mandatu. Takve ocene bi trebalo da daju radni ljudi i razni forumi na kraju svakog izbornog mandata. Da bi mogli merodavno o tome da odlučuju, radnici koji su iz svoje sredine izabrali nekog pojedinca na određenu profesionalnu političku funkciju treba da budu potpuno informisani o tome kako je radio njihov predstavnik i kako je izvršavao zadatke. Takav postupak imao bi dvostruku dimenziju: ponovni izborni mandat ne bi se produžavao svakome, već samo onima koji su to zaslužili, a time bi se i onemogućilo da se kadrovska politika privatizuje.

Ako se pažljivo i u dužem periodu posmatraju podaci o kretanju profesionalnih političkih funkcionera, može se zapaziti da

profesionalne političke funkcije lakše napuštaju radnici nego funkcioneri koji imaju srednje i visoko obrazovanje. I ova iskustva još više nameću potrebu da se na odgovorne političke funkcije bira više radnika, jer iz radničkih zanimanja ionako ima malo izabranih na takve funkcije.

Ima i pozitivnih tendencija. U mesnim zajednicama i opštinama prevazilazi se praksa da se profesionalni politički funkcioneri »vrte ukrug« i sve je više onih koji se vraćaju svojim zanimanjima. Treba istaći da se pojedinci duže zadržavaju na profesionalnim političkim funkcijama u širim društveno-političkim zajednicama, republikama, pokrajinama i federaciji. U republičkim i saveznim organima i organizacijama, i pored već usvojenih principa o reizbornosti, smenljivosti i rotacije, zapaža se da se pojedinci biraju na profesionalne političke funkcije i po četiri, pet, pa i šest mandata.

Poznato je iz dosadašnje prakse do kakvih sve posledica dolazi kad je čovek osam ili više godina na profesionalnoj političkoj funkciji. On se odvaja od sredine koja ga je bila izabrala, odnosno od procesa proizvodnje i razvoja svoje struke; menja svoj način života, stiče viši dohodak i stoga se teže odlučuje da se vrati u ranije uslove rada i života. Da bi se stalo na put ovim devijacijama u društvu, neophodno je potrebno da se ograniči ukupan mandat, odnosno da se predvidi koliko godina može pojedinac neprekidno ostati na profesionalnoj političkoj funkciji. Time bi se omogućilo uključivanje većeg broja ljudi u obavljanje političkih i društvenih funkcija, što i jeste zahtev socijalističkog samoupravljanja, odnosno time bi se efikasnije prevladale tendencije birokratizacije.

Ukazujući na to da treba onemogućiti dugo ostajanje pojedinaca na istim profesionalnim političkim funkcijama i njihovo birokratizovanje, koje ozbiljno ugrožava socijalističko samoupravljanje, drug Tito je na Jedanaestom kongresu SKJ rekao:

»U skladu sa karakterom naše socijalističke samoupravne demokratije, potrebna je podrška orijentaciji i praksi *neprofesionalnog obavljanja* odgovornih dužnosti u Savezu komunista, društveno-političkim organizacijama, delegatskim skupštinama i drugim organizacijama i organima. Treba takođe osigurati uslove da se kadrovi nakon isteka mandata vraćaju u svoje ranije organizacije, u skladu sa principom izmenljivosti i angažovanja novih ljudi.«

Posle održavanja Jedanaestog kongresa SKJ učinjeni su prvi praktični koraci u primeni zauzetih stavova. Tako je, na primer, Izvršni svet Skupštine SR Slovenije doneo odluku da se do kraja 1978. godine u republičkim organima uprave ne zapošljavaju novi ljudi. Inspirisan rečima druga Tita, Deseti kongres SOJ doneo je odluku o ukidanju profesionalnih i plaćenih mesta funkcionera u ovoj organizaciji, od opštine do federacije.

Na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije drug Tito je više razradio svoje misli izrečene na Jedanaestom kongresu SKJ:

»Mi dobro znamo da je birokratizam veoma žilav i da njegove korijene nije lako iščupati. Zato se protiv njega treba boriti podjednako na svim nivoima. Vi se sjećate da sam ja ne jednom upozoravao na birokratsku samovolju pojedinaca i grupa i na tendenciju uzurpacije vlasti radničke klase, da sam govorio o donošenju odluka koje nisu izraz interesa i želja samih radnih ljudi.«

A uspešno funkcionisanje delegatskog sistema i dalji razvoj socijalističke samoupravne demokratije — naglasio je drug Tito — imperativno nalažu da se u svim samoupravnim i državnim organima, u delegatskim skupštinama, u forumima i organima društveno-političkih organizacija do kraja primeni i neguje kolektivni rad. Svakako, najzapaženija ideja druga Tita na Osmom kongresu SSJ je uvođenje jednogodišnjeg mandata u obavljanju političkih funkcija. Ova Titova ideja ima suštinski značaj za razvoj našeg društva, za jačanje njegovog jedinstva. Na taj način će se stati na put birokratskim, karijerističkim i liderskim ambicijama pojedinaca.

U uslovima sprovođenja Zakona o udruženom radu, koji otvara put za ostvarivanje Marksove ideje o asocijaciji slobodnih proizvođača, najprihvatljivije je usvojiti stav da se političke i samoupravne funkcije obavljaju, po pravilu, u jednom mandatnom periodu. Takav princip može imati veliki značaj, naročito zbog priliva novih sposobnih ljudi iz udruženog rada. Jer samoupravljač, proizvođač u udruženom radu, može napustiti rad u svojoj profesiji i struci, po pravilu, najduže za četiri godine, ako ne želi da dovede u pitanje svoj stručni razvoj i povratak u radnu organizaciju. Taj princip, dosledno sprovođen tamo gde je to moguće i korisno, omogućio bi uključivanje velikog broja radnika, kvalifikovanih i visokokvalifikovanih, u strukturu delegatskog skupštinskog odlučivanja i u celinu političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. On bi delovao i kao korektiv preteranog kumuliranja funkcija i dužnosti, a i doprinosio bi otklanjanju mnogih negativnih strana političkog profesionalizma.

Krsto Kilibarda

Metod rada Saveza komunista u sadašnjim uslovima*

Dosadašnja praksa razvoja socijalističkog samoupravljanja i delovanja Saveza komunista u njemu pokazuje da je metod političkog angažovanja vrlo značajno društveno pitanje. O značaju metoda političkog delovanja svedoči i kritičko sagledavanje političke prakse onih koji su u manjoj ili većoj meri metod političkog angažovanja svodili na organizaciono-tehničko pitanje. Uostalom, o tome još više govori kritičko sagledavanje prakse onih koji i samoupravljanje svode uglavnom na organizaciono-pravnu oblast.

Teorijsko, praktično, kritičko izučavanje takvog sužavanja sadržaja metoda političkog angažovanja pokazuje da je metod rada političkih snaga značajno humanističko pitanje, da i od njega zavisi stepen ostvarenja socijalističkog humanizma.

Tako, kada se kaže metod rada SK u širem smislu, misli se delom i na odnos ove organizacije prema radničkoj klasi, prema

---

* Ovaj tekst je deo obimnijeg rada i pisan je na osnovu određenih rezultata istraživanja koje je autor vodio o delovanju SKJ u uslovima samoupravnog podruštvljavanja politike, kao i o ulozi SKJ u formiranju socijalističke samoupravne svesti.

samoupravnim i državnim organima, prema radnim ljudima i građanima, na odnos između članstva i rukovodstva u okviru organizacije i slično. Naravno, kada je reč o metodu, misli se na način ostvarivanja i razvijanja pomenutih odnosa, a on je u manjoj ili većoj meri određen sadržinom i ciljem.

Dijalektika odnosa metoda i sadržaja

Već iz rečenog proizlazi da je odnos metoda i sadržaja, sredstva i cilja značajno humanističko pitanje. Marks je i ovde dao dijalektička i humanistička rešenja. On je više puta u raznim formama isticao da »cilj koji traži rđava sredstva nije dobar cilj«. To je imalo i ima značajne teorijske i praktične posledice i doprinelo je humanizaciji radničkog pokreta. Time je marksizam nastupio protiv teorije i prakse po kojoj cilj opravdava sredstvo — principa koji u raznim vidovima prihvataju razne varijante makijavelizma. Prema tome, i SKJ je utoliko više revolucionarna i humanistička organizacija ukoliko više usklađuje svoj metod sa ciljevima i vrednostima socijalističkog humanizma, ukoliko sa stanovišta naučnog socijalizma i socijalističkog humanizma primenjuje i razvija svoj metod delovanja.

Marksizam je doprineo razvoju svesti o tome da se veliki ciljevi ne mogu ostvariti njima neadekvatnim sredstvima. Pre svega zbog toga što je metod u izvesnom smislu konkretizacija i ostvarivanje cilja. Prema tome, degradacija metoda predstavlja i degradaciju cilja koji se u metodu konkretizuje. A nema sumnje da u političko i moralno procenjivanje ulazi ne samo cilj već i metod njegovog ostvarivanja, ako to procenjivanje treba da nosi celovitiji, studiozniji dijalektičko-humanistički karakter. Dijalektika i ovde predstavlja negaciju metafizičke odvojenosti i afirmaciju svojih principa totaliteta i konkretnosti. Savez komunista se afirmisao kao revolucionarno-humanistička organizacija uvek kada je suočavao moralnu vrednost cilja i metoda i ulagao napore da ih uskladi. Setimo se analize cilja i metoda razvoja seljačkih radnih zadruga, metoda rada određenih subjekata iz službi unutrašnjih poslova, pojava nacionalizma i slično.

Poznato je da metod zavisi od cilja, da može toliko da degradira cilj, da ga unizi da se on više teško može prepoznati.

Metod socijalističkog demokratskog angažovanja ima više karakteristika koje ga u manjoj ili većoj meri razlikuju i suprotstavljaju etatističkom metodu »čvrste ruke«, kao i anarholiberalističkom metodu. Evo nekih njegovih polazišta, osnova i karakteristika.

To je metod demokratskog razvoja inicijative radnih ljudi i građana, razrešavanja suprotnosti između direktive i inicijative, metod demokratskog procenjivanja i usklađivanja inicijativa i slično. To je metod koji polazi od klasno-socijalističkih osnova

društvene moći i uticaja, koji počiva na istini i socijalističkim vrednostima i pretpostavlja demokratsku javnu borbu uz argumente ravnopravnih samoupravnih subjekata.

Metod socijalističkog demokratskog političkog angažovanja je metod odgovornosti koji vodi polaganju računa radnih ljudi i građana ne samo pred višima u hijerarhiji odnosa već i pred svim radnim ljudima i građanima, metod koji afirmiše odgovornost čoveka ne samo pred društvom već i pred samim sobom, ukazujući na dijalektičku povezanost ovih odgovornosti.

Ovaj metod se razvija nasuprot etatističkom i anarholiberalističkom metodu ostvarivanja uloge društveno-političkih organizacija. Analizirajmo to sa aspekta inicijative, uticaja, odgovornosti i slično.

Jedan od ciljeva Saveza komunista jeste socijalističko samoupravno podruštvljavanje politike, pa je otuda metod njegovog delovanja metod inicijative i njenog podsticanja i usklađivanja. Tome je prepreka i etatistički metod »čvrste ruke« i s tim povezan forumski rad, kao i anarholiberalistički metod pretvaranja političke organizacije u debatni klub, bez odgovarajućih zaključaka i njihovog ostvarivanja.

Tako etatistički metod »čvrste ruke« kao metod direktive i njenog nedemokratskog ostvarivanja, bez mogućnosti uticaja subjekata koji je sprovode, sprečava inicijativu radnih ljudi i građana, koncentrišući je na rukovodstva, takozvani forumski rad. Prema tome, ovaj metod subjektivnih snaga pasivizira radne ljude i građane van organa koji izdaju direktive, a u političkoj organizaciji pasivizira članstvo.

Slično tome, etatistički metod »čvrste ruke« vodi nesamoupravnom uticaju koji prihvata, na primer, predlog jedino ili uglavnom na temelju funkcije predlagača, a ne na klasno-socijalističkim osnovama istine, argumenata i socijalističkih vrednosti. I u uslovima samoupravljanja ima ostataka etatističkog mentaliteta i metoda. O tome govore i istraživanja koja pokazuju da izvestan broj radnih ljudi i građana glasa za predlog funkcionera i onda kada misli da istina, argumenti i socijalističke vrednosti nisu na njegovoj strani.

Na pitanje da li su glasali za neki predlog rukovodioca i društveno-političkog funkcionera iako su smatrali, na osnovu činjenica, da to pitanje treba drugačije rešiti, od 1.453 anketirane osobe 32% odgovorilo je »da«, 58% »ne«, a ostali su odgovorili da ne znaju. Dakle, oko jedne trećine anketiranih je bilo u specifičnoj situaciji podeljenosti ličnosti glasajući za predlog nosioca određene rukovodeće funkcije, iako su, na osnovu činjenica, smatrali da nije trebalo tako da postupe.

Nesamoupravni mentalitet pokazuju i oni anketirani koji se u rešavanju određenih pitanja opredeljuju prema mišljenju funkcionera, a ne na osnovu vlastitog uverenja formiranog na temelju

saznate istine. Na primer, u anketi je pretpostavljeno da se rešenje pitanja šta će se proizvoditi razlikuje ako se rešava po tradiciji i običajima, po mišljenju viših funkcionera, po vlastitom ubeđenju na osnovu saznanja istine, ili podjednako. Od 1.510 anketiranih 57% je odgovorilo da treba da budu odlučujući vlastito ubeđenje na osnovu saznanja istine, mišljenje funkcionera 22%, podjednako 13%, običaj 2%. Dakle, više od jedne petine smatra da mišljenje funkcionera treba da bude odlučujuće u navedenom pitanju, pokazujući svoj hijerarhistički mentalitet.

Analogno tome, izvestan broj anketiranih radnih ljudi i građana smatra da postoje svi izgledi da se pre ostvari volja određenog funkcionera, iako se argumenti, istina i socijalističke vrednosti nalaze na drugoj strani. To pokazuje da izvestan broj samoupravnih subjekata smatra da još nije u potrebnoj meri afirmisana klasno-socijalistička osnova društvene moći, uticaja i metoda. Dobijeni rezultati ukazuju na ostatke etatističkih odnosa, ponašanja i svesti.

Pa i metod odgovornosti etatističke »čvrste ruke« ne može voditi socijalističkom podruštvljavanju politike, jer afirmiše odgovornost samo pred višima od sebe, zanemarujući odgovornost pred svim radnim ljudima, pred društvom.

Iz svega toga proizlazi da metod rada etatističke »čvrste ruke« u manjoj ili većoj meri pasivizira radne ljude i građane, pa i degradira njihovo ljudsko dostojanstvo. A to pokazuje da je metod degradirao cilj, toliko izmenio i sam cilj da se pomenutim metodom postiže, umesto društvenog angažovanja i podruštvljavanja politike, manja ili veća pasivizacija.

S druge strane, ni anarholiberalističkim metodom ne može se ostvariti socijalističko samoupravno podruštvljavanje politike. On političku organizaciju pretvara u debatni klub, bez odgovarajuće akcije, bez zaključaka koje treba ostvarivati, u pasivnog posmatrača pokrenute inicijative. A poznato je da njih treba procenjivati i usmeravati na bazi principa socijalističkog humanizma. Prema tome, ovaj metod vodi stihijnosti, a pre svega sprečava svesno usmeravanje i organizovanost. Dakle, društvena kretanja se prepuštaju spontanosti, svesti i savesti pojedinaca, bez njihove dijalektičke socijalističke povezanosti u ostvarivanju ciljeva.

I društveni uticaj pokazuje kako se anarholiberalističkim metodom ne može ostvariti socijalističko samoupravno podruštvljavanje politike. Anarholiberalistički metod vodi nestajanju klasno-socijalističke osnove društvenog uticaja. Tako se omogućuje ostvarivanje uskih, sebičnih interesa, jer pod uticajem takvih interesa često se pobijaju argumenti, istina i socijalističke vrednosti. Dakle, ostvarivanje volje i interesa bez klasno-socijalističkih osnova daje prostor za stihiju u društvenim odnosima i svesti, prostor za razne oblike monopola, umesto socijalistički humanizovanog uticaja.

Takav metod delovanja omogućuje i vladavinu neformalnih grupa i »borbu klika za pozicije vlasti«, kako se kaže u poznatom Pismu Predsednika i Izvršnog biroa Predsedništva CK SKJ. Naravno, njihovo delovanje može da se maskira plaštom samoupravljanja. Ali pomenuti metod delovanja koji ih je delimično i omogućio nema mogućnosti da demaskira, da skine taj plašt i da afirmiše klasne socijalističke principe i interese.

Anarholiberalističkim metodom ne dolazi se ni do socijalističke samoupravne odgovornosti radnih ljudi i građana. Poznato je da se ovaj metod u pogledu odgovornosti zadovoljava polaganjem računa radnih ljudi i građana pred samima sobom, pa čak vodi samovolji bez odgovornosti. Iako socijalističko samoupravljanje afirmiše odgovornost i kao polaganje računa samoupravnih subjekata pred samima sobom, ono ne zapostavlja polaganje računa pred društvom. Tek dijalektikom prava i obe vrste odgovornosti može uslediti afirmacija socijalističke samoupravne odgovornosti. Na sadašnjem stepenu razvoja socijalističkog samoupravljanja mnogi samoupravni subjekti pokušali bi da ostvare svoje sebične i sa društvom neusaglašene interese, ako bi samo sebi odgovarali. Na sadašnjem stupnju razvoja postoji i određeni nesklad između uloge u samoupravnom sistemu i savesti izvesnog broja samoupravljača, što vodi neefikasnosti odgovornosti, pogotovo ukoliko bi se ona svela na odgovornost čoveka pred samim sobom.

Sve to pokazuje kako ni etatistički metod »čvrste ruke« ni anarholiberalistički metod ne vode socijalističkom samoupravnom angažovanju i podruštvljavanju politike, kao i to da je metod neodvojiv od sadržine i cilja. Metod adekvatan socijalističkim samoupravnim odnosima i angažovanju na tim osnovama je metod koji oslobađa inicijativu, ali je i stvaralački usmerava na socijalističkim principima. To je metod koji otvara mogućnosti uticaja svih radnih ljudi i građana, ali na klasno-socijalističkim osnovama, što znači na temelju istine, argumenata i socijalističkih vrednosti. To je metod koji podrazumeva i vodi odgovornosti svih (u zavisnosti od uticaja itd.), između ostalog i u pogledu polaganja računa pred sobom i pred društvom.

Sve to govori kako su ciljevi ugrađeni u metode njihovog ostvarivanja, kako metodi predstavljaju njihovu svojevrsnu konkretizaciju. Prema tome, dijalektika humanizma ciljeva je povezana sa dijalektikom humanizma metodâ njihovog ostvarivanja.

Prakticizam i voluntarizam kao nedijalektički odnos između metoda i cilja

Neusklađenost, odnosno odstupanje metoda od cilja u uslovima socijalističkog samoupravljanja pokazuju razni oblici pragmatizma, prakticizma, voluntarizma i slično.

Sva ova odstupanja narušavaju dijalektičko jedinstvo između teorije i prakse što postoji u marksizmu i u radničkom po-

kretu koji ga razvija. U skladu s tim, pragmatizam i voluntarizam zanemaruju i ulogu nauke u društveno-političkom angažovanju. Tako, na primer, još ima subjekata koji smatraju da je mnogo značajniji nekakav »nepogrešivi politički instinkt« nego nauka i obrazovanje u razvoju samoupravnih odnosa na socijalističkim osnovama. Naravno, takvo stanovište vrlo lako prelazi u pragmatizam i voluntarizam, ako već nije njihov izraz.

Ima političkih subjekata, pa i izvesnih članova SK koji svoju idejno-političku ulogu degradiraju na sitnu prakticističku aktivnost, koja nije sastavni činilac idejno-političke vodeće i usmeravajuće uloge. Takva su, na primer, u minulom periodu određena prikupljanja članarine za izvesne društveno-političke organizacije i svođenje uloge člana SK na ove i slične obaveze. U jednom selu desilo se da je jedan član SK, koji je dobio zaduženje da prikupi članarinu Socijalističkog saveza u svom delu naselja, prodao june i podmirio članarinu da bi izbegao neprijatnosti prikupljanja. Svakako, nije u pitanju samo njegov idejno-politički nivo već i nivo organizacije koja mu je dala ovaj zadatak misleći da će on tako ostvariti ulogu komuniste. Pogotovo ako ona svoje političko delovanje svodi na takve aktivnosti, umesto da motiviše radne ljude i građane, članove ove široke organizacije, da se što više društveno angažuju i da izvršavaju svoje obaveze.

Razni oblici voluntarizma pokazuju neadekvatnost, nedijalektičnost metoda, negaciju njegove teorijsko-naučne osnove, kao i zamenu cilja sredstvom (instrumentalizaciju cilja).

I u okviru SK ima pojedinačnih primera voluntarizma. To su, recimo, slučajevi kada se preduzimaju određene aktivnosti i mere čijim akterima je dovoljno da ih oni i njihova organizaciona jedinica prihvate, a pri tome ne daju političko-idejno obrazloženje, jer, po njima, nije potrebno dokazivanje istinom, argumentima i socijalističkim vrednostima. Na uporno insistiranje da se iznese obrazloženje, takvi subjekti obično ističu nedovoljne, slabe ili neadekvatne razloge, pa čak smatraju da je dovoljan argument što tako hoće. Takvih slučajeva voluntarizma bilo je i pri donošenju nekih mera politike sankcija, koje su preduzimane uz obrazloženje da organizacija ili njena organizaciona jedinica, organ i slično, traži da se određeni subjekti kazne i da je to dovoljno da se te mere i prihvate, ne procenjujući ih sa stanovišta klasno-socijalističkih principa i ciljeva.

Socijalistički samoupravni preobražaj vaspitanja i obrazovanja, nazvan reformom, pretpostavlja dijalektičko jedinstvo teorije i prakse, što podrazumeva dijalektiku socijalističkih ciljeva i metoda u ovoj oblasti. Ipak je i ovde bilo primera voluntarizma kada su predlagane određene promene bez argumenata, bez utvrđivanja istine na osnovu koje treba promene sprovesti, bez njihovog zasnivanja na socijalističkim principima i suočavanja sa ciljevima koje valja ostvarivati.

Dokumenti Jedanaestog kongresa SKJ predviđaju niz mera usmerenih na suzbijanje voluntarizma i pragmatizma u organizaciji. Prema Statutu, dužnost je člana SK, između ostalog, da obrazloži svoje tvrdnje; dakle, nisu dovoljni tvrdnja i izražavanje volje.

Voluntarizam, pragmatizam, prakticizam u manjoj ili većoj meri vode instrumentalizaciji ciljeva. To se ogleda, između ostalog, i u fetišizaciji određenih formi do te mere da se u njima ne vidi sredstvo ostvarivanja određenih ciljeva, već postaju same sebi cilj. Poznato je da je smisao postojanja organa samoupravljanja ostvarivanje ciljeva: razotuđenje čoveka i društva, humanizacija rada i društvenih odnosa i slično, ali i oni se u određenim uslovima mogu pretvoriti u svoju suprotnost, može se izgubiti iz vida cilj koji treba ostvariti. Postojanje takvog fetišizma potvrđuju i oni radni ljudi i građani koji izjavljuju (u anketi) da se određeni organi samoupravljanja ne mogu birokratizovati niti mogu biti sredstvo birokratije. Kao da određene neformalne grupe pod plaštom samoupravljanja ne ostvaruju svoje sebične i od društva otuđene interese itd. Po svemu sudeći, još veću nekritičnost pokazuju oni koji smatraju da u njihovoj radnoj organizaciji ima samoupravljača koji ne mogu pogrešiti u rešavanju samoupravnih pitanja. To govori ne samo o niskom idejno-političkom nivou već i o slabostima metoda političkog angažovanja, zapravo njegovoj nekritičnosti. Metod političkog angažovanja na principima dijalektike i humanizma pretpostavlja kritiku i kritičnost u dijalektičkom smislu: afirmaciju progresivnog i negaciju reakcionarnog, dakle, kritiku koja i stvara i ruši.

Metod moralno-političkog podsticaja i uticaja, delovanja primerom

Poznato je da neka društvena grupa ne može biti avangarda ako nije i moralno-politička avangarda. U kojoj meri će neka društveno-politička organizacija biti moralna avangarda zavisi ne samo od moralne vrednosti ciljeva koje ostvaruje već i od moralne vrednosti metoda i sredstava što se koriste radi njihovog realizovanja. Stoga, neka društvena grupa je avangarda društva u zavisnosti od toga da li i koliko deluje kao činilac moralnog podsticaja i uticaja. Prema tome, i ovde je reč, između ostalog, o metodu delovanja.

Naravno, to se odnosi i na Savez komunista, pogotovo s obzirom na njegovu ulogu činioca razvoja socijalističkog samoupravljanja i socijalističke svesti, kao i ostvarivanja vrednosti socijalističkog humanizma. Više je pokazatelja i kriterijuma na osnovu kojih se Savez komunista može oceniti kao moralno-politička avangarda samoupravnog društva, imajući u vidu ne samo cilj nego i metod njegovog ostvarivanja, moralno-politički uticaj i podsticaj SK. To su, recimo: lične vrednosti članova koji čine ovu organizaciju, moralno-politički kriterijumi koji vladaju u njoj, aktivnost, mesto u strukturi društvenog ugleda, koliko su članovi integral-

ne ličnosti u odnosu na ostale građane, koliko i na koji način deluju na druge radne ljude i građane kao moralni faktor.

Jedanaesti kongres SKJ potvrdio je i ponovo ukazao na ovu organizaciju kao na moralno-politički činilac razvoja socijalističkog samoupravljanja. U vezi s tim ukazano je i na metod delovanja organizacije — moralnim i moralno-političkim podsticajem i uticajem. U Rezoluciji Jedanaestog kongresa SKJ piše: »U svom idejno-političkom i praktičnom delovanju komunisti treba da prednjače u izgrađivanju i doslednom oživotvorenju vrednosti i normi socijalističke samoupravne etike i morala.«

U Statutu SKJ je zapisano: »Komunist je dužan da vlastitim moralnim vrednostima, društvenim ponašanjem i ličnim primerom, rečju i delom, doprinosi afirmaciji moralnih društvenih normi i socijalističke solidarnosti među radnim ljudima u skladu sa ciljevima i principima našeg socijalističkog društva.«

U vezi s tim neki subjekt može biti moralni podsticaj drugim ljudima i vršiti moralni i moralno-politički uticaj na njih u zavisnosti od toga koliko ga ljudi cene i uvažavaju, to jest koliki društveni ugled ima. Naravo, to je slučaj i sa članovima Saveza komunista. Poznato je da se prijem u ovu organizaciju vrši na predlog članova, »aktiva komunista, političke ili društvene organizacije, samoupravnih organa osnovne organizacije udruženog rada, radne i mesne zajednice i na osnovu razmatranja ličnog zahteva pojedinca«. To pretpostavlja demokratski uticaj organa i organizacija i određeni stepen društvenog ugleda kandidata za člana Saveza komunista, kao i moralni uticaj i otvorenost organizacije.

Istraživanje pokazuje da su članovi Saveza komunista među najviše cenjenima, a često i najviše cenjene ličnosti svoje sredine. Tako, na primer, od 1.339 anketiranih 75% je kao najviše cenjene ličnosti u svojoj opštini navelo određenog člana SK, 14% — nečlana, a ostali su odgovorili da ne znaju da li je reč o članu. Slično je i sa najviše cenjenom osobom pod brojem dva: 71% navelo je člana SK, a 19% nije. I pod brojem tri, kao najviše cenjene osobe u opštini najčešće su pominjani članovi SK: 69% anketiranih navodi članove SK, 21% nečlanove, a ostali odgovaraju da ne znaju.

Dakle, pomenuta struktura najviše cenjenih ličnosti u opštini prema političkoj pripadnosti govori u prilog mogućnosti moralno-političkog podsticaja i uticaja, delovanja primerom članova Saveza komunista. Ali nije beznačajan broj ni onih koji nisu naveli člana Saveza komunista među tri najviše cenjene ličnosti u opštini (člana SK kao najviše cenjenu ličnost pod brojem jedan nije navela jedna desetina anketiranih, pod brojem dva gotovo dve desetine, a pod brojem tri nešto više od dve desetine).

Poznato je da u ovoj organizaciji ima mnogo društveno-političkih entuzijasta sa izraženim moralnim kvalitetima i moralno čistim delovanjem. Ali se u javnosti takođe zna da su izvesni birokrati, poltroni, karijeristi, prekršioci određenih zakonskih i moral-

nih normi bili članovi SK. Isto tako, i svakoj vodećoj političkoj organizaciji preti opasnost od onih koji žele da je iskoriste u sebične svrhe, skrivajući se iza njenog ugleda i autoriteta. Savez komunista se bori protiv takvih negativnih pojava razvijajući socijalističko samoupravljanje i demokratizujući odnose u svojoj organizaciji na socijalističkim osnovama.

Dokumenti Jedanaestog kongresa SKJ pokazuju, između ostalog, osetljivost organizacije za vlastiti društveni ugled, pa se zaključuje da u ovoj organizaciji nema mesta za one »koji svojim ponašanjem narušavaju njen ugled«.

Poznato je da delovanje Saveza komunista kao moralnog faktora razvoja samoupravljanja zavisi i od normi koje su u njemu opšteprihvaćene i kojima se regulišu odnosi; naime, sve zavisi od toga da li su to norme najprogresivnijih snaga socijalističkog samoupravljanja. Kada određene organizacije Saveza komunista ne preduzimaju sankciju prema nekim svojim članovima zbog ozbiljnog kršenja normi političkog života, to ne samo što smanjuje ugled organizacije već ima i mnoge druge štetne posledice. A takve posledice su utoliko teže ukoliko se pri tom daje objašnjenje da je osoba koja je prekršila određene norme »radila u interesu svoje radne organizacije«. Postavlja se pitanje: kakav je to interes radne organizacije koji nije usklađen sa istorijskim interesima radničke klase, sa društvenim interesima što počivaju na socijalističkim osnovama. Društvenom ugledu organizacije Saveza komunista nanosi se šteta i onda kad ova organizacija ne kažnjava nekog svog člana zbog kršenja bitnih društvenih normi, pogotovo ako druge organizacije preduzimaju odgovarajuće sankcije. Time slabi njen moralno-politički podsticaj i uticaj koji se temelje na socijalističkim osnovama.

Sve to nameće zaključak o izvesnoj diferencijaciji članova SK: prema njihovom moralno-političkom profilu, društvenom ugledu, prema ocenama njihovih moralnih vrednosti, pa i prema tome da li i koliko oni mogu biti činilac moralnog podsticaja i uticaja, koliko i na taj način mogu delovati.

To potvrđuju i rezultati upoređivanja članova SK prema tome koliko su aktivni u samoupravnom odlučivanju, koliku snagu uticaja imaju, koliko se zalažu na radnom mestu, da li se bore za razvoj samoupravljanja, za modernizaciju proizvodnje itd.

Ostvarivanje vodeće idejno-političke i usmeravajuće uloge Saveza komunista, njegovo delovanje moralno-političkim podsticajem i uticajem pretpostavlja izrazito delovanje i uticanje primerom, potvrđivanje idejnih opredeljenja delom. U tom kontekstu je od velikog značaja to da li se članovi Saveza komunista zalažu na radnom mestu, da li su u tom pogledu aktivniji od ostalih radnika i šta o tome drugi misle. Od 1.532 anketirana samo 8% je izjavilo da se većina članova SK manje zalaže na radnom mestu od ostalih radnika, dok su ostali izjavili da se većina zalaže koliko i drugi radnici ili više od njih.

Slično je ocenjena i aktivnost članova SK u samoupravnom odlučivanju. Samo 5% anketiranih odgovorilo je da je većina komunista manje aktivna, dok 44% smatra da su oni aktivni koliko i ostali samoupravljači, a 43% je izjavilo da je većina članova SK aktivnija od ostalih samoupravljača.

Još povoljnije rezultate po Savez komunista daje analiza o političkoj pripadnosti ličnosti koje se najviše zalažu za samoupravljanje. Na primer, 80% anketiranih navodi da se članovi SK najviše bore za samoupravljanje (pod brojem jedan). Slično je i sa ličnošću pod brojem dva: 75% je izjavilo da su članovi SK najdosledniji borci za samoupravljanje.

Sve to pokazuje da se radna i samoupravna aktivnost mnogih članova SK visoko ceni, pa iz toga proizlazi da oni mogu da deluju primerom.

Poznato je da su komunisti, prema Manifestu komunističke partije, »u praksi onaj deo radničkih partija svih zemalja koji je najodlučniji, koji stalno gura dalje, oni teoretski prednjače ostaloj masi proletarijata razumevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta«. Ovaj aspekt uloge komunista potencira njihovo bolje poznavanje društvenih procesa i odnosa. Od toga zavisi i njihov moralno-politički podsticaj i uticaj, pa i delovanje primerom.

Većina anketiranih smatra da članovi Saveza komunista relativno najbolje poznaju naše društvo i suštinu i pravce njegovih kretanja. Od 1.266 anketiranih 84% navodi člana SK, i pod brojem jedan i pod brojem dva, kao lice koje najbolje poznaje naše društvo i suštinu i pravce njegovih kretanja.

Dakle, ostvarivanje vodeće idejno-političke uloge komunista, pogotovo u uslovima socijalističkog samoupravljanja, podrazumeva kao metod i sadržaj moralno-politički podsticaj i uticaj, delovanje političke organizacije kao moralno-politički faktor razvoja odnosa i svesti, delovanje članova SK vlastitim primerom. Naravno, moralno-politička avangarda može biti određena društvena grupa, ali ne zato što ona sama sebe proglašava za avangardu, već stoga što stvarno moralno-politički podstiče i utiče, što je radni ljudi i građani cene i uvažavaju, a i doživljavaju kao avangardu.

Ostvarivanje uloge Saveza komunista kao moralno-političkog činioca, pretpostavlja, između ostalog, metod demokratskog delovanja, izgrađivanja stavova i donošenja odluka. To je potvrdio i Jedanaesti kongres SKJ.

Prema Statutu, Savez komunista, kao avangarda radničke klase, zasniva svoju vodeću idejno-političku ulogu na aktivnom učešću članstva »u pripremanju i donošenju odluka i stavova na svim stepenima i u svim oblastima delovanja Saveza«, na »obavezi komunista da svoje stavove u pogledu odluka osnovnih organizacija odnosno organa Saveza komunista iznose u organizacijama i

organima čiji su članovi«, na »samostalnosti, inicijativi i stvaralaštvu člana«, »odlučujućoj ulozi članstva — neposredno ili preko delegata koje ona bira — u predlaganju, biranju i redovnom obnavljanju sastava svih foruma, organa i radnih tela Saveza«, na »stalnom uticaju članstva na program rada, funkcionisanje i sadržinu odluka izbornih organa«, »stvaranju i razvijanju sistema međusobnog političkog informisanja«, »razvijanju sistema stalne i neposredne demokratske komunikacije sa društveno-političkim i društvenim organizacijama, delegacijama i samoupravnim organizacijama i zajednicama«, na »javnosti rada i ostvarenoj idejno-političkoj akciji članstva svih organizacija, foruma i organa Saveza« itd.

Dakle, pomenute i slične odredbe i njihovo ostvarivanje otvaraju mogućnost razvoja demokratskog metoda donošenja odluka i izgrađivanja stavova. Ako bismo uporedili pomenute i slične karakteristike demokratskog metoda političkog delovanja sa praksom i metodom ostvarivanja vodeće uloge SK u uslovima razvoja samoupravljanja, onda bismo zapazili značajne rezultate, naročito u odnosu na metod koji je postojao u administrativnom periodu, ali i teškoće u ostvarivanju i razvoju demokratskog metoda. Između ostalog, o tome govore i rezultati istraživanja koje smo već istakli.

U vezi s ovim i sličnim pojavama Predsednik SKJ je na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije rekao: »I pored široke samoupravne i delegatske baze, mnoge odluke se još u suštini ne donose na samoupravni način, iako formalno prolaze kroz samoupravni postupak.«

Odstupanje od demokratskih principa političkog delovanja potvrđuju i pojedinačni slučajevi za koje javnost sazna preko štampe, zatim određeni slučajevi koje su izučavala odgovarajuća tela organa SK itd.

Činjenice pokazuju izvesnu razliku između onoga što je normativno rečeno o metodu i onoga kako se u praksi ostvaruje politička uloga. Neke od tih razlika, kao i njihove uzroke, sugerišu i već iznešeni rezultati istraživanja. Jedan od uzroka pomenutih razlika treba tražiti u prirodi i strukturi društvene moći i uticaja. Poznato je da nedemokratski formirana politička moć i uticaj i nedemokratska upotreba moći i uticaja pretpostavljaju i nedemokratski metod. To smanjuje mogućnost delovanja moralnim podsticajem i uticajem.

Ostvarivanje uloge SK kao moralne avangarde i razvoj demokratije odlučivanja pretpostavljaju slobodu odgovornog iznošenja vlastitih uverenja. U tom pogledu je od značaja šta se misli o slobodi iznošenja tih uverenja. Više od polovine anketiranih (54%) odgovorilo je da ima potpunu slobodu u odgovornom iznošenju vlastitih uverenja na sastancima raznih organa i organizacija, 33% smatra da ima delimične slobode, a 10% izjavljuje da nema takve slobode.

Statut SKJ otvara dalje mogućnosti odgovornog iznošenja mišljenja, uključujući i kritiku. Tako u ovom dokumentu piše: »Član ima pravo da u svojoj organizaciji i na drugim organizovanim skupovima komunista iznosi svoje mišljenje o svim političkim stavovima i problemima, političkom ponašanju drugih komunista, svakog izbornog organa i njegovog člana i da ih kritikuje. Svoje tvrdnje komunist je dužan da obrazloži. Za mišljenje i kritiku koje je izneo u Savezu komunista član ne može snositi političku odgovornost.« Naravno, reč je o odgovornoj kritici. Ali za neodgovornu kritiku se — odgovara. U vezi s tim u Statutu je zapisano: »Političku odgovornost snosi onaj član koji se posluži neistinom i dezinformacijama da bi politički i moralno diskvalifikovao druge ljude.« Dakle, traži se politička odgovornost za kritiku koja po svojim ciljevima i motivima nije moralno vredna, a pogotovo kada nije na nivou člana moralne avangarde.

Iako razvoj socijalističkog samoupravljanja i demokratizacija odnosâ u Savezu komunista otvaraju mogućnosti slobodnog iznošenja vlastitih odgovornih uverenja, ipak su one ograničene, naročito u određenim sredinama. Između ostalog, neki anketirani o tome govore kada objašnjavaju da su na nekom sastanku na kojem su se rešavala samoupravna pitanja nameravali da govore, ali to nisu činili često iz straha od posledica.

Od ukupnog broja anketiranih 50% je odgovorilo da su nameravali da govore na sastanku na kojem su se rešavala određena samoupravna pitanja, ali nisu govorili, 40% izjavljuje da nisu nameravali, a ostali su odgovorili da ne znaju. Objašnjenja koja su data kao razlozi zbog kojih jedan broj anketiranih nije govorio iako su nameravali da uzmu reč na sastanku, ukazuju na to da je u svesti ljudi često nesamoupravna moć i uticaj (pre svega birokratsko-tehnokratski) onaj činilac koji doprinosi pasivizaciji. Čak i da pomenuti iskazi ne izražavaju adekvatno stvarne uslove, samoupravnog i političkog delovanja anketiranih, politički je problem što veliki broj ljudi tako misli i to prihvata kao činjenicu koja utiče na ponašanje.

Kao jedan od činilaca demokratizacije i humanizacije odnosa među ljudima, uzimajući u obzir ne samo sadržinu već i metod delovanja subjektivnih snaga, jeste i pitanje kolektivnog rada samoupravnih i državnih organa, kao i organa društveno-političkih organizacija. Ono je odlučnije pokrenuto na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije, na kojem je Predsednik Saveza komunista Jugoslavije, između ostalog, rekao: »Delegatski sistem i dalji razvoj socijalističke samoupravne demokratije imperativno nalažu da se u svim samoupravnim i državnim organima, u delegatskim skupštinama, forumima i organima društveno-političkih organizacija do kraja primijeni i njeguje kolektivni rad.«

I ovo razmatranje, kao i rezultati istraživanja, ukazuju na to da Savez komunista deluje kao moralni činilac podsticaja i uticaja ne samo neposredno jačajući moralnu svest o vrednosti već i

razvijajući društvene procese i odnose koji u većoj ili manjoj meri determinišu društvene odnose i svest. Prema tome, kriterijum ostvarivanja uloge Saveza komunista jeste ne samo to koliko on neposredno doprinosi socijalističkoj humanizaciji odnosa između ljudi već i koliko razvija društvene procese i odnose koji će voditi takvoj humanizaciji. Ali jedno i drugo zavisi ne samo od sadržine već i od metoda rada.

Branko Vasiljević

Transfer nuklearne tehnologije i zemlje u razvoju

Razvoj i primena nuklearne energije u miroljubive svrhe je sastavni deo savremenih procesa naučno-tehnološke revolucije. Uz komercijalnu primenu, od sredine 50-tih godina, razvio se i transfer nuklearne tehnologije u ovoj oblasti. Pošto je Ugovorom o neširenju nuklearnog oružja od 1968. godine zabranjen transfer vojne nuklearne tehnologije, danas je transfer nuklearne tehnologije za miroljubivu primenu dominantan u međunarodnim okvirima.

Međutim, specifičan karakter nuklearne tehnologije, njena složenost i alternativna primena, kao i ekonomske pretpostavke uobličavanja nuklearnih pronalazaka u tehnologiju, uslovili su da transferom nuklearne tehnologije vladaju isprepleteni politički, strategijski, ekološki i ekonomski interesi. Pored toga, transfer se vrši u uslovima duboke disproporcije u razvoju pojedinih zemalja u savremenom svetu. Potencijalno, proširenje primene nuklearne energije trebalo bi da doprinese prevazilaženju ovog jaza.

Dosadašnja praksa transfera nuklearne tehnologije obuhvata tri osnovne oblasti prenošenja. To su: tehnologija primene nuklearne energije u svrhe proizvodnje električne energije, tehnologija

proizvodnje i primene izotopa u poljoprivredi, industriji, zdravstvu i istraživačka nuklearna tehnologija. Razvili su se i nekoliki okviri ovog transfera nuklearne tehnologije, koji izražavaju njen karakter:[1] bilateralni odnosi država (odnos država je okvir za razvijanje veza privrednih subjekata; ali i sama država može vršiti transfer tehnologije koju je razvila[2]); multilateralni odnosi u okviru određenih regionalnih ekonomskih integracija, posebno onih koje okupljaju najrazvijenije zemlje (Evropske zajednice i SEV); preko Međunarodne agencije za atomsku energiju (IAEA).[3]

U bilateralnim odnosima transfer nuklearne tehnologije može se vršiti: (1) prodajom gotovih proizvoda, postrojenja i opreme, koji u sebi ujedinjuju rezultate vrhunske tehnologije u ovoj oblasti, zajedno s transferom relevantnih tehnoloških informacija i načina rukovanja takvom tehnologijom i specijalizovanog znanja vezanog za nju (bilo upućivanjem stručnjaka pri izgradnji postrojenja, bilo u toku njegovog rada, ili školovanjem stručnjaka zemlje primaoca tehnologije). Zbog karaktera tehnologije ovde je isključeno njeno prenošenje u vidu imitacija u zemlji primaocu; (2) sistemom inženjeringa, ustupanjem dela radova zemlji primaocu tehnologije, prema informacijama koje daje izvođač radova; (3) davanjem tehnološke informacije, preko raznih oblika licenci, i s njom povezanog znanja (transfer tehnologije u užem smislu).

Ovi su se oblici transfera razvijali počev od 1955. godine, kada su zemlje tehnološki snažne u ovoj oblasti skinule tajnu sa ciklusa tehnološke primene nuklearne energije. Politika izolacionizma i monopolizma, do tada sprovođena, ustupila je mesto liberalizaciji trgovine nuklearnom tehnologijom u miroljubive svrhe. Takva je situacija u velikoj meri olakšala zaključivanje Ugovora o neširenju nuklearnog oružja, koji je normativno omogućio zemljama koje nisu posednice nuklearnog oružja da se u punoj meri »koriste dostignućima miroljubive primene atomske energije«, to jest da imaju slobodan pristup nuklearnoj tehnologiji u miro-

---

[1] Uporediti: B. Chatel, *La stratégie des Nations Unies pour la science et la technique — Rôle de la technologie nucléaire*, Peaceful Uses of Atomic Energy, UN — IAEA, 1972, vol. 6, p. 479.

[2] Videti: B. Bosnev and M. Willrich, ed., *Nuclear Proliferation, Prospects for Control*, Dunellen, New York, 1970, p. 87—114.

[3] U okviru regionalnih ekonomskih integracija stvoreni su izvesni mehanizmi i oblici koji imaju, pored ostalih, i funkciju transfera nuklearne tehnologije. U okviru Evropske zajednice to je EVROATOM, koji obezbeđuje olakšice za transfer nuklearne tehnologije između država članica, kao i zajednički rad na stvaranju i njenom širenju. U okviru SEV deluje Komisija za korišćenje nuklearne energije u miroljubive svrhe (od 1960. godine), postoji program inženjeringa nuklearnih elektrana za period 1981—1990. i zajedničko međunarodno preduzeće za proizvodnju nuklearnih sredstava. U okviru obe integracije deluju i centri za fundamentalna nuklearna istraživanja. Preko IAEA transfer tehnologije se vrši u sklopu tehničke pomoći koju IAEA daje zemljama članicama samostalno ili u saradnji sa UNDP, kao i organizovanjem obuke kadrova iz zemalja članica.

ljubive svrhe, uz adekvatnu kontrolu te primene. Međutim, od sredine ove decenije postignuti rezultati međunarodne saradnje u ovoj oblasti se dovode u pitanje. »To je period nestabilnosti, koji karakterišu konstantne promene, pod uticajem političkih i administrativnih pritisaka, uključujući i izvršenje tekućih ugovora, i za izvesne zemlje znači nesigurnost u pogledu budućnosti njihove nuklearne industrije, presečene — navedenim promenama — u punoj ekspanziji.«[4]

Transfer nuklearne tehnologije i procesi monopolizacije

Najvažniji problemi u transferu nuklearne tehnologije vezani su za transfer nuklearnih centrala za proizvodnju električne energije i sa njima povezane tehnologije goriva.

Važnost nuklearne energije za zadovoljavanje energetskih potreba čovečanstva, osobito za dobijanje električne energije, danas je van spora kada se imaju na umu njene tehnološke karakteristike, ekonomska dostupnost, ograničenost klasičnih fosilnih goriva, kao i nemogućnost — još i danas — primene energije Sunca u većem obimu, energije fuzije i sličnog.[5] Prema jednom dokumentu IAEA, »nuklearna energija je jedini izvor energije koji je danas tehnički i ekonomski sposoban da premosti energetski jaz koji će se javiti kao rezultat progresivnog iscrpljivanja izvora fosilnog goriva«.[6] Ova činjenica je naročito naglašena posle izbijanja takozvane energetske krize 1973. godine. Međutim, nuklearna energija treba da posluži i prevazilaženju jaza između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja, kao izvor energije, i kao podsticaj razvoju industrije uopšte u zemljama u razvoju. U uslovima nejednake potrošnje energije u svetu — što je još jedna manifestacija jaza u razvijenosti — i projekcije širenja tog jaza (od faktora 20 u 1972. godini na faktor 30 u 2000. godini),[7] nuklearna energija je jedan od izlaza. Stoga se projektuje njena rastuća upotreba. Prema jednoj od mogućih projekcija, udeo električne energije proizvedene u nuklearnim elektranama u ukupnim svetskim kapacitetima kretaće se:

---

[4] Bertrand Goldschmidt, *Coopération internationale dans la domaine nucléaire — bilans et perspectives*, TAEA, »Bulletin«, No 2/1978, p. 16; *Le contrôle de l'énergie atomique et la non-proliferation*, »Politique étrangère«, No 3—4/1977.

[5] Videti: M. Napijalo, *Energetika danas i sutra*, FIZIS, mart 1978, str. 4—20.

[6] IAEA, *The Annual Report for 1977*, p. 20.

[7] B. T. Field, *Energy Resources and the Future of their Effective Utilization*, u: J. M. Blair et al., *Aspects of Energy Conversion*, Pergamon Press, Oxford, 1976, p. 814—815.

Procena ukupnih instalisanih električnih i nuklearnih kapaciteta
(u hiljadama MW)[8]

	1976.	1977.	1980.	1985.	1990.	2000.
Električni	1700	1800	2200	2800—3000	3600—3900	5900—6600
Nuklearni	85	95	170	300—400	500—700	1300—2000
Nuklearni (%)	5	5,3	8	11—13	14—18	22—30

Udeo zemalja u razvoju u ovom porastu nuklearnih kapaciteta (prema do sada planiranim kapacitetima), uključujući i istočnoevropske socijalističke zemlje (sem SSSR i Nemačke Demokratske Republike), kretao bi se prema sledećoj skali[9]: 1977. godine — 3%; 1980. godine — 5%; 1985. godine — 9%; 1990. godine — 14%; 1995. godine — 18% i 2000. godine — 20%. Do marta 1977. godine samo tri zemlje u razvoju su imale u pogonu nuklearne centrale; još 11 zemalja u razvoju ih je gradilo ili planiralo da izgradi do 1985.

Samo šest zemalja se danas javlja kao izvoznik nuklearno-energetske tehnologije, a još tri zemlje mogu da zadovolje svoje unutrašnje potrebe. Sve ostale zemlje su uvoznici nuklearne tehnologije. Vladajuća tehnologija nuklearne fisije koja se izvozi uobličena je u električne centrale s dve vrste reaktora kao izvora energije: na prirodni uran (proizvođači u Švedskoj i Kanadi) i na takozvani »obogaćeni« uran (proizvođači u SAD, SSSR, SRN i Francuskoj). Sve centrale su građene na principu dva kruga tehnologije: primarnom (takozvanom NSSS), neposredno reaktorskom — i to je srž, ključni aspekt savremene nuklearne tehnologije u ovoj oblasti; i sekundarnom (takozvanom BOP) koji, u stvari, uključuje klasičnu tehnologiju turbinskih generatora za proizvodnju električne energije. Savršenija tehnologija nuklearne fisije — preko takozvanog breeder reaktora — nije komercijalizovana i ne izvozi se.

Proizvodnja nuklearnih centrala je nova industrijska grana. Kao visokomonopolizovana proizvodnja, ne podleže zakonitostima prosečne profitne stope. U nekim zemljama ona je državni monopol (na primer, u SAD u oblasti proizvodnje »obogaćenog« urana); u drugima je monopol paradržavnih kompanija (Kanada) ili vrlo malog broja krupnih privatnih preduzeća (SAD i SRN), u oligopolskoj strukturi. To je razumljivo kada se imaju na umu visoki troškovi istraživanja, razvoja i komercijalizacije nuklearne tehnologije. Ovi troškovi treba da se, po mogućstvu, prevale na kupca tehnologije (najekstremniji je slučaj sa prodajom tehnologije »obogaćenja« urana Brazilu od strane Savezne Republike Nemačke, koja još nije potpuno razvijena, niti je komercijalno funkcionisala u samoj SRN, tako da će Brazil snositi troškove njenog razvoja i komercijalizacije). Ili, ako to nije moguće, da se u

[8] IAEA, *The Annual Report for 1977*, p. 20.
[9] IAEA, »Bulletin«, No 3/1977, p. 28.

potpunosti realizuju u dužem periodu, uključujući i zaštitu tehnologije monopolom, pa i međunarodnim monopolom. Takođe, složenost i novost nuklearne tehnologije pružaju mogućnost prodavcima da ostvaruju tehnološku rentu na unutrašnjem i, još veću, na svetskom tržištu.

Država preuzima razvoj nuklearne tehnologije usled nemoći tržišnog mehanizma da je razvija.[10] Njen uticaj se ostvaruje istraživanjem i razvojem tehnologije u vojne svrhe, finansiranjem istraživanja i razvoja u privatnoj industriji,[11] državnim subvencionisanjem nuklearnog preduzetništva privatne industrije, garantovanjem njihove rentabilnosti itd. Država određuje i okvir međunarodne prodaje nuklearne tehnologije, ne samo iz strateških razloga (u uslovima blokovskih nadmetanja) nego i radi sticanja političkih poena. Zato je savez države i privatne industrije prenet i na međunarodni plan; i same velike kompanije-proizvođači i izvoznici nuklearne tehnologije »imaju na umu« državne interese prilikom prodaje tehnologije inostranstvu, pa čak i »šire međunarodne interese«.[12] Država ima uticaja i na finansiranje transfera nuklearne tehnologije preko sopstvenih bankarskih organizacija (na primer, EXIM banka u SAD). Pošto većina zemalja primalaca nuklearne tehnologije ne dozvoljava klasične prodore finansijskog kapitala, jer je reč o energetskoj oblasti ključnoj za privredni razvoj, finansijski kapital se koristi vezama sa državom radi zajedničkog kreditiranja zemalja primalaca tehnologije.

---

[10] Tržišni model, po nekim američkim studijama, ima tri slabosti koje ga čine nepovoljnim za razvitak nuklearne tehnologije i koje zahtevaju državnu akciju u ovoj oblasti: obezbeđivanje R&D, naročito u oblasti bazične nauke; potrebe zaštite čovekove sredine; odnos troškova i cena. Videti: *Nuclear Power, Issues and Choices*, Ballinger, Cambridge, 1977, p. 46; *Nuclear Energy and National Security*, CED, New York, p. 10.

[11] Izdaci vlada Belgije, Francuske, SRN, Holandije i Velike Britanije za energetska istraživanja su 1974. godine iznosili 1.096 miliona dolara, a od toga 670 miliona za istraživanje na nuklearnom polju. UN, — »World Economic Survey«, 1975, p. 45.

[12] Mr Bethel, iz Westinghousea, jednog od najvećih proizvođača nuklearne tehnologije u SAD, izjavljuje pred jednim odborom Senata SAD: »Naša je politika i praksa da informišemo odgovarajuće vladine agencije kada vodimo ovakve međunarodne pregovore, i na formalnoj i na neformalnoj osnovi... zato što osećamo potrebu za tim, ali i da bismo izgradili istu takvu čvrstu saradnju između industrije i vlade SAD kakva je bila, recimo, u odnosu Nemačke i Brazila, gde je glavni pregovarač bio nemački državni službenik. Tako mi tesno sarađujemo sa svim elementima vlade.« *(Nonproliferation Issues,* Hearings, US Senate, Washington, 1977, p. 175.) Mr. Porter, iz iste firme, izjavljuje pred istim forumom: »Mislim da je Westinghouse, logično, zabrinut za problem širenja nuklearnog oružja« (?!). Na pitanja jednog od senatora da li korporacija sluša vladu kada je to protiv interesa kompanije izraženih u profitu; »Da li će kompanija odlučiti, na osnovu pogleda naše vlade, da ne prodaje? Je li to politika kompanije?« — Mr. Porter odgovara: »Upravo tako.« Isto, p. 157. — Identično su pred Senatom istupali i predstavnici druge velike korporacije, Babcock & Wilcox.

Pored navedenih faktora, procese monopolizacije u oblasti transfera nuklearne tehnologije omogućava i činjenica da je svetsko tržište ove tehnologije pod dominantnim uticajem SAD, kao najvećeg izvoznika. Svetska cena te tehnologije — u oblastima koje dozvoljavaju poređenje — jeste cena SAD. Od 77 poznatih projekata za nuklearne elektrane (1975. godine) firme SAD su bile glavni isporučioci za 55. Dohodak SAD stečen na osnovu ovih prodaja iznosio je u prvoj polovini 70-tih godina 3,5 milijardi dolara.[13]

I problemi transfera tehnologije za proizvodnju nuklearnog goriva, to jest »obogaćenje« urana, i prerade sagorelog urana, kojom se postiže izdvajanje plutonijuma i njegova potencijalna primena kao goriva, pojačava proces monopolizacije, između ostalog, i zbog političkih razloga; primenom ove tehnologije otvaraju se mogućnosti širenja nuklearnog oružja.

Postrojenja i tehnologija »obogaćenja« urana su najskuplji (po do sada vladajućim tehnologijama) i najkritičniji deo nuklearnog programa svake zemlje.[14] Bez njih nema rada nuklearnih elektrana, naročito ako nije obezbeđeno trajno snabdevanje usluga »obogaćenja« ili »obogaćenog« urana od zemalja koje su razvile datu tehnologiju; no nema ni tehnološke samostalnosti i nezavisnosti zemlje koja ih ne poseduje. Nespremnost zemalja izvoznica ove tehnologije da je učine šire dostupnom potencirana je i visokim troškovima izgradnje postrojenja,[15] nedostupnošću tehnološke informacije koja bi bila osnov izgradnje sopstvene tehnologije zemalja primalaca, visokim troškovima za istraživanje i razvoj u ovoj oblasti, za stvaranje sopstvene tehnološke informacije i

---

[13] Isto, p, 171. — »Gledajući u budućnost, može se očekivati da će firme SAD, sa širokom osnovom svog unutrašnjeg tržišta, većim iskustvom u proizvodnji i tehnološkom usavršenošću, plus šira proizvodna mogućnost, produžiti da čine najveći deo izvoznog tržišta.«

[14] Ostavljamo po strani probleme prerade sagorelog urana jer se ona, na komercijalnoj osnovi, vrši samo u Francuskoj i, do sada, nije bilo transfera ove tehnologije. Prerada sagorelog urana daje plutonijum koji se može upotrebiti i kao gorivo i za pravljenje bombi. Međutim, nestašica prirodnog urana izazvala bi ovu »reciklažu« i time dalji razvoj tehnologije na bazi fisije, a naročito u breeder reaktorima, koji imaju kao proizvod velike količine plutonijuma. Ova bi tehnologija »za više od 100 godina odložila izglede da nastupi nestašica goriva za nuklearne reaktore. I nametnula bi pojavu plutonijumske ekonomije, sa svim njenim opasnostima«. (Videti: *Nuclear Energy and National Security*, p. 16.) Iluzorna su stoga očekivanja nekih »pacifista« da će nestašica goriva za nuklearne centrale voditi u budućnosti demontiranju atomskih bombi. Ka razoružanju se mora ići drugim putevima.

[15] Mnoge zemlje u razvoju »nemaju in toto električne energije koliko to zahteva jedno takvo postrojenje, a kod nekih je ukupni nacionalni dohodak niži od cene takvog postrojenja«. (*Nonproli feration Issues*, p. 305.) Odmah sledi i pouka: »S čisto ekonomskog osnova, zemlje u razvoju kojima je potrebna nuklearna energija mogu biti pre posavetovane da kupuju usluge obogaćenja od dostupnih snabdevača... nego da pokušavaju domaću komercijalnu proizvodnju obogaćenog urana za nuklearne centrale.« (Ibid.)

slično; sve to obezbeđuje razvijenim zemljama privilegovanu poziciju u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima.

Problemi transfera tehnologije »obogaćenja« urana nisu se postavljali dok su SAD bile jedini izvoznik usluga »obogaćenja« urana iz postrojenja izgrađenih u vojne svrhe. Sve do 1971. godine SAD su u potpunosti dominirale svetskim tržištem ovih usluga, a od tada u najvećoj meri. Uz odsustvo bilo kakvog transfera tehnologije »obogaćenja« urana, taj položaj je Sjedinjenim Državama omogućavao da drže u zavisnosti procese proizvodnje i rada nuklearnih centrala u drugim zemljama (potenciran i ustupanjem licenci za proizvodnju nuklearnih centrala nekim od razvijenih zemalja). Dohodak od usluga »obogaćenja« iznosio je za ovu zemlju 1974. godine oko 800 miliona dolara, za 1985. godinu se projektuje na 7 milijardi dolara, a, kumulativno, do 2000. godine na — 100 milijardi dolara.[16] No velike potrebe za gorivom ove vrste su uslovile — uz težnju ka nezavisnosti — da se i druge zemlje uključe u proizvodnju postrojenja za »obogaćenje« goriva (uključiv i značajna međunarodna preduzetništva u ovoj oblasti, koja reljefno pokazuju veze naučno-tehnološke revolucije, kapitala i države). To je bio naročito slučaj posle odluke vlade SAD, 1974. godine, da, usled nedovoljnih kapaciteta, obustave zaključivanje ugovora o »obogaćenju« (i nespremnosti američke privrede da preuzme proizvodnju, jer je bila reč o »milijardskoj investiciji« u tehnologiju koja nije komercijalno isprobana), što je izazvalo veliku nesigurnost na svetskom nuklearnom tržištu.

Uvođenje dodatnih kapaciteta za »obogaćenje« urana je izazvalo konkurenciju — naravno, u ograničenom obimu, u kome je to dozvoljavao monopol unutar zemalja proizvođača, odnosno oligopol na međunarodnom planu. Sa pojavom SRN i Francuske, kao sila nezavisnih od SAD, u proizvodnji nuklearne tehnologije, naročito, monopol SAD je razbijen; pogotovo što su ove zemlje, usled svog uskog unutrašnjeg tržišta, morale na svetskom tržištu da prodaju i samu tehnologiju »obogaćenja« urana, nastupajući ekspanzivno. U političkom pogledu situaciju je zaoštrila pojava kao nuklearnih sila, potencijalnih ili stvarnih, nekih zemalja koje nisu bile potpisnice Ugovora o neširenju nuklearnog oružja, na osnovu nuklearne tehnologije koju su dobile radi primene u miroljubive svrhe.

Istovremeno je ovo javljanje konkurencije, manifestovane u nekolikim slučajevima prodaje nuklearne tehnologije, vodilo i klasičnom, za monopoliste, ponašanju u slučaju kada su zajednički protivnici slabi: dogovoru svih izvoznika nuklearne tehnologije o uspostavljanju zajedničke izvozne politike prema zemljama

[16] *Nonproliferation Issues*, p. 171; *Nuclear Power, Issues and Choices*, p. 377.

u razvoju,[17] kako bi se u ovoj oblasti sačuvao njihov monopol. Taj dogovor je postignut na sastanku takozvane Grupe nuklearnih snabdevača, održanom u Londonu, 19. i 20. juna 1975. godine. Dogovor je motivisan činjenicom da prodaja tehnologije »obogaćenja« može dovesti do upotrebe prenete tehnologije za proizvodnju atomskog oružja u zemljama u razvoju.

Proizvođači nuklearne tehnologije i zemlje u razvoju

Londonski sastanak Grupe nuklearnih snabdevača je održan van okvira Međunarodne agencije za atomsku energiju — što naglašava njen ekskluzivan karakter — i dogovor zemalja učesnica je januara 1978. godine prezentiran Agenciji da s njim »upozna« sve članice, u seriji pisama vlada članica Grupe identičnog sadržaja s istovetnim dodatkom pod naslovom: Rukovodna načela za nuklearne transfere.[18] Sve učesnice Londonskog sporazuma[19] ističu da će izvoznu politiku nuklearne tehnologije sprovoditi u skladu s pomenutim »rukovodnim načelima«, rukovođene nužnošću »razvoja nuklearne energije za zadovoljavanje svetskih energetskih potreba«, ali i nužnošću izbegavanja »nuklearne proliferacije« i »preduzimanja mera bezbednosti radi osiguranja neširenja nuklearnog oružja sa polja komercijalne konkurencije«.

Ovaj sporazum stavlja, formalno, pod nadzor IAEA šire područje aktivnosti na razvijanju nuklearne tehnologije u zemlja-

---

[17] U jednom dokumentu administracije SAD (agencije ERDA, koja »vodi« sektor energetike, uključiv i nuklearnu energiju), LDC Nuclear Power Prospects, 1975—1990 — Commercial, Economic and Security Implications, sugeriše se u izvozu nuklearne tehnologije sledeća politika prema zemljama u razvoju: (1) razvoj izvoznog tržišta nuklearnog materijala u zemljama u razvoju treba da se ostvaruje na najkonzervativniji način i ne treba da bude preduzet ni jedan korak koji bi ohrabrio nepovoljne oblike međunarodne konkurencije posredstvom nekritičke »navale« da se iskoriste prednosti pretpostavljenog prostranog tržišta zemalja u razvoju; (2) veštački razvoj nuklearnog tržišta zemalja u razvoju, obilnim subvencijama, bilo direktnim ili prikrivenim, mora biti izbegnut; (3) specijalne koncesije pojedinim zemljama u razvoju, treba da se temeljno razmotre; (4) član 4. Ugovora o neširenju nuklearnog oružja treba da se interpretira kao obavezan za SAD (ili druge nuklearne sile) da podižu postrojenja za nuklearnu energiju u zemljama u razvoju, jedino ako takvu pomoć mogu opravdati ekonomski uslovi, uzimajući u obzir nacionalne razvojne ciljeve i uslove energetskog sektora; (5) izvoz nuklearne energije u zemlje u razvoju treba da budu pažljivo razmotren u kontekstu ukupnih potreba tih zemalja i niza drugih alternativnih sredstava energetske pomoći koja SAD mogu obezbediti. (*Nonproliferation Issues*, p. 329.)

[18] IAEA, INFCIRC/254.

[19] Čehoslovačka, Francuska, Nemačka, Demokratska Republika, Japan, Poljska, Švajcarska, SSSR, SAD, Kanada, Švedska, Belgija, Savezna Republika Nemačka, Holandija, Velika Britanija, Italija i Australija.

ma primaocima — a teži za stavljanjem tih aktivnosti i pod kontrolu Grupe zemalja snabdevača — nego Ugovor o neširenju nuklearnog oružja, koji je kontrolu tehnoloških istraživanja u ovoj oblasti ograničio na kontrolu miroljubive primene nuklearne tehnologije (što se svodilo na nadzor nad upotrebom prenete tehnologije).[20] Sporazum nije u skladu ni sa odredbama Ugovora koje čine njegovu osnovu (član 4, naročito stav 2), a kojima se predviđaju olakšice za transfer nuklearne tehnologije u miroljubive svrhe u zemlje koje ne poseduju vlastito nuklearno oružje, »s naglaskom na razmatranje potreba oblasti u razvoju u svetu« i dozvoljava razvijanje sopstvene nuklearne tehnologije u ovim zemljama u cilju njene miroljubive primene. Sporazum, međutim, pojačava institucionalizaciju odnosâ Grupe zemalja izvoznica nuklearne tehnologije, s vrlo strogim odredbama (član 16: »Zahteva se jednoglasnost za bilo kakve promene ovih rukovodnih načela...«), i to van IAEA, kao najšire međunarodne organizacije u oblasti nuklearne energije. Time se stvara svojevrstan kartel izvoznika nuklearne tehnologije (formalno pokriven određenim nadležnostima IAEA).

Takođe, sporazum predviđa ograničavanje transfera »osetljive« tehnologije, to jest tehnologije nuklearnog goriva (član 7), kao i diskreciono pravo svake zemlje izvoznice i svih njih zajedno da određuju koja je tehnologija »osetljiva« i da li zemlja primalac na adekvatan način obezbeđuje prenetu tehnologiju (član 6). Pri tom se želi postići to da se sami izvoznici uključe u domaću apsorpciju prenete nuklearne tehnologije (član 8 i 9). Saglasnost izvoznika se traži za sve unutrašnje transfere date tehnologije i njene retransfere van zemalja Grupe izvoznika (član 10). Na kraju, sporazum ograničava razvoj vlastite tehnologije zemlje primaoca u oblasti proizvodnje nuklearnog goriva i zahteva uspostavljanje kontrole IAEA nad svim postrojenjima koja se, u određenom vremenskom periodu (najmanje 20 godina), izgrade u zemlji primaocu tehnologije (»Razume se da za vreme ovog perioda postoji konkluzivna pretpostavka da bilo koje postrojenje istog tipa uklju-

---

[20] Prema Ugovoru o neširenju nuklearnog oružja, svaka zemlja potpisnica koja ne poseduje nuklearno oružje dužna je da sa IAEA zaključi sporazum o primeni zaštitnih mera, u skladu s Ugovorom, koji prihvata mere IAEA preduzete u svrhu kontrole upotrebe transferisane tehnologije »s isključivim ciljem da se takav materijal ne upotrebi za izradu nuklearnog oružja«, s tim da se ova kontrola ne pretvori u »neopravdano mešanje u nuklearne aktivnosti u miroljubive svrhe« u zemlji primaocu tehnologije. Stoga su neke zemlje članice Grupe nuklearnih snabdevača stavile rezerve u pogledu primene »rukovodnih načela« (Japan, Belgija i Švajcarska) pošto ne postoje odgovarajući međunarodni propisi za primenu« takvih načela, ali su druge (zemlje SEV) nastojale da se poveća domašaj načela, tražeći kontrolu IAEA nad svim nuklearnim istraživanjima u zemlji primaocu. Ovakav stav zemalja SEV može da posluži kao indikacija unutrašnjih odnosa u ovoj regionalnoj integraciji kad je reč o primeni nuklearne tehnologije.

čuje prenetu tehnologiju« — objašnjenje člana 6), a koji utvrde zemlja snabdevač, zemlja primalac ili zajedno.

Posledice takvog sporazuma — i monopola — nije teško sagledati. Njime se sprečava konkurencija, u međunarodnim razmerama, proizvođača nuklearne tehnologije; istovremeno se eliminiše potencijalna konkurencija od strane zemalja u razvoju, koje bi proizvodnjom goriva mogle da se oslobode zavisnosti. Ograničava se suverenost države primaoca u tehnološkoj opciji u oblasti nuklearne energije. Održava se zavisnost u pogledu snabdevanja najvažnijim elementom za rad nuklearnih elektrana — gorivom. Omogućava se amortizacija troškova izgradnje postrojenja za »obogaćenje« urana u zemljama snabdevačima, i to tehnologije zasnovane na fisiji atomskog jezgra, naročito u razdoblju do kraja ovog veka (nije slučajno izabran period »najmanje 20 godina«),[21] u kome će ova tehnologija biti dominantna (početkom sledećeg veka se predviđa upotreba energije fisije). Politički, posledice su takođe značajne: teži se za ograničenjem suverenosti zemalja primalaca tehnologije nametanjem dodatnih ograničenja koja nisu sadržana u Ugovoru o neširenju nuklearnog oružja i sporazumima sa IAEA na njemu zasnovanim. Ova su dodatna ograničenja nepotrebna i samo pojačavaju diskriminacioni karakter spleta odnosa oko nuklearne aktivnosti u domenu tehnologije. Takođe predstavljaju političko ograničenje i diskreciono pravo Grupe izvoznika da njeni članovi sami određuju uslove transfera i povrede obaveza iz »rukovodnih načela« od strane zemlje primaoca, kao i moguće sankcije za takvu povredu.

Ovi tehnološko-ekonomsko-politički faktori postaju jasniji ako se imaju na umu programi razvoja nuklearne energije u zemljama u razvoju i tendencije ka monopolizaciji rezervi prirodnog urana,[22] kao i diskriminaciono ponašanje u izvršavanju već zaključenih ugovora o »obogaćenju« urana i monopolski uslovi samog tog »obogaćenja«.

Izvesno je da je ovakva međunarodna atmosfera oko transfera nuklearne tehnologije posledica i određenih objektivnih slabosti zemalja u razvoju. A ove su slabosti rezultat opšteg stepena (ne)razvijenosti zemalja u razvoju, naročito ekonomskih potencijala za nabavku nuklearnih postrojenja, tehnološke moći širenja nabavljene tehnologije i adekvatne takozvane naučno-tehnološke infrastrukture za stvaralačko prožimanje primljene tehnologije i sopstvenih istraživanja, kadrovske opremljenosti, nalazišta uranove rude, problema deviznih izvora (naročito stoga što Svetska

---

[21] Ekonomski razložna je obustava razvoja »plutonijumske tehnologije« od strane Karterove administracije (»nova energetska politika« od 7. aprila 1977. godine), ali, s obzirom na tu odluku, i nastojanje vlade i industrije SR Nemačke za razvojem te tehnologije (videti šire o tome »Politika«, 16. decembra 1978).

[22] »The Washington Post«, 9. maj 1977.

banka ne odobrava kredite u nuklearne svrhe)[23] itd. Metode ušteda, koje zemlje u razvoju primenjuju prilikom ovog transfera — jer je on, pored ostalog, vrlo skup[24] — a koje znače »uključivanje« njihovih domaćih izvora u nuklearnu izgradnju, imaju, međutim, protivrečne efekte; od snage zemlje u razvoju (zemalja u razvoju) zavisi koji će od njih prevladati. To se naročito odnosi na učešće domaće industrije u inženjeringu nuklearnih centrala i drugih složenijih postrojenja koji realizuje prodavac nuklearne tehnologije (što je najčešći oblik transfera tehnologije). Prema dosadašnjem iskustvu, to učešće se najčešće ograničava na sekundaran krug opreme za nuklearna postrojenja, koji je i tehnološki sekundaran; a i na izvođenje građevinskih radova, čiji troškovi su u stalnom porastu.

Razumljiva je, u ovakvim okolnostima, težnja zemalja u razvoju da razvijaju oblike saradnje u oblasti nuklearne tehnologije. Tek jasno definisanim i zdravim programima razvoja nuklearne energije i koordiniranjem međusobnih napora stvaraju se uslovi za razbijanje monopola razvijenih zemalja. Ako zemlje u razvoju ne bi pokretale takvu akciju, pojačala bi se njihova tehnološka zavisnost, jer bi zavisnost u pogledu nuklearne tehnologije kumulativno delovala na održanje tehnološkog kolonijalizma (na to se svode i razni recepti za »specifičnu«, »meku« tehnologiju za energetsku oblast zemalja u razvoju), koji je danas veoma snažno izražen. Saradnja, koja je sastavni deo strategije oslanjanja na sopstvene snage zemalja u razvoju, a za koju se nesvrstane zemlje zalažu još od ministarskih sastanaka u Limi i Havani i konferencije na vrhu u Kolombu, ugrađena je u programe akcija nesvrstanih zemalja. Na ministarskom sastanku nesvrstanih zemalja, juna 1978. u Beogradu, formirana je Grupa koordinatora akcije nesvrstanih zemalja u oblasti nuklearne tehnologije i tehnološke saradnje, koju čini 14 zemalja, od kojih su neke dostigle značajan stepen razvoja u ovoj oblasti. Opredeljenje za određene oblasti saradnje, koje je prihvaćeno na sastanku ove koordinacione grupe[25] (na polju naučnoistraživačkog rada, istraživanja i korišćenja rezervi nuklearnih sirovina, primene nuklearne energije u poljoprivredi, veterinarstvu i biologiji, industrijske saradnje u

---

[23] Uglavnom su kredite zemljama u razvoju za transfer nuklearne tehnologije davale zemlje proizvođači. Za narednih deset godina predviđa se suma od oko 12 milijardi dolara za kreditiranje nuklearne izgradnje u zemljama u razvoju, ali se ne predviđa promena dosadašnjeg načina finansiranja. Videti: Efraim Friedmann, *Financing of Power Expansion for Developing Countries*, IAEA, »Bulletin«, No 6/1975, p. 21.

[24] Cena nuklearnih centrala je porasla oko šest puta od 1967. do 1976. godine. Cena elektrane od 600 MW je 1975. godine iznosila 511 miliona dolara, 1976 — 695, a 1977. godine — 800 miliona dolara. Na porast troškova izgradnje najviše je uticala inflacija. Videti: IAEA, »Bulletin«, No 1/1978, p. 9—23.

[25] »Politika«, 5. decembar 1978.

oblasti nuklearne energije, saradnje u korišćenju nuklearnih istraživačkih reaktora itd.), značajan je korak napred u razbijanju nuklearnog monopola razvijenih zemalja i u podsticanju razvoja nuklearne energije u zemljama u razvoju. Pri tome, ovom se akcijom ističe i zahtev za dostupnošću nuklearne tehnologije razvijenih zemalja na komercijalnoj osnovi, ali bez unošenja političkih elemenata u transfer nuklearne tehnologije.

Živojin Rakočević

Engels posle Marxa

— Prilog proučavanju Engelsovih doprinosa u otkrivanju elemenata i stvaranju kritičkih sinteza naučnog socijalizma —

Marxovo i Engelsovo traganje i nalaženje *kritičkih elemenata* novog, materijalističkog shvatanja ljudske istorije; posebno, kritičkog shvatanja empirijskog kretanja = razvitka tehnologije, ekonomije, politike itd., teklo je uporedo i u najtešnjoj vezi s njihovim radikalnim kritičkim »preradama« — dijalektičkim reinterpretacijama vladajućih filozofskih, ekonomskih i političkih učenja toga doba. U tim učenjima nalazili su oni pomenute kritičke elemente i metode za novu društvenu nauku, premda — po pravilu — »još u *otuđenoj* formi«, vešto kamuflirane, zapretane, posuvraćene, ideologizirane i sa značajnim »poljem iracionalnosti«.

U tom njihovom (individualnom i zajedničkom) velikom naučnoistraživačkom poslu bila je sprovedena i izvesna podela rada (prećutno i po dogovoru), a već usled same te okolnosti — složenog momenta — proizlazi *relativnost* svakog naknadno postavljenog ili mogućeg »kriterijuma« i merila za ocenu njihovih naučnih postignuća i njihovog »mesta« i »uloge« u postavljanju i razvijanju te nove nauke = istorijskog materijalizma.

U pismu Franzu Mehringu od 14. jula 1893. Engels kaže: »Kad neko ima sreću da četrdeset godina radi zajedno sa čovekom kao što je Marx, onda mu se obično desi da za njegova života ne bude onako cenjen kao što *misli* da zaslužuje; no kada veći umre, onda manji lako biva *precenjivan*. Izgleda mi da je to sada baš moj slučaj. *Povest će na kraju krajeva dovesti sve u red*, a dotle se već srećno otišlo s ovoga sveta i više ni o čemu ništa ne zna«.

Ova Engelsova opora konstatacija o razlozima i motivu privremenog unapređenja »druge violine« u velikom orkestru naučnog socijalizma pokazala se tačnom, ali ne i njegovo predviđanje da će kritička istorija internacionalnog socijalizma postaviti ovu dvojicu protagonista revolucionarne socijalističke misli i prakse na mesta koja zaslužuju.

Razlog za ovo poslednje leži u činjenici što se u međuvremenu nije pojavio Einstein (Ajnštajn) društvene nauke, koji bi u učenje Marxa i Engelsa uveo nove metode i nove dimenzije, a čije bi jednačine, parametri, formule, obrasci, sheme, matrice i slično — bili relativno nezavisni od uobičajenih, u praksi prihvaćenih posebnih nacionalnih ili političkih merila i kriterijuma o tome šta jeste, a šta nije marksizam, odnosno savremeni socijalizam.

Ne treba posebno dokazivati da bi u pogledu »glavnih efekata« novi i klasični naučni socijalizam (= »marksizam«) bili podudarni i komplementarni.

Novi, »dodatni efekti« istorijskog materijalizma tumačili bi *državni kapitalizam* kao značajno odstupanje od *laisser faire* »modela« kapitalizma XVIII i XIX veka; kao specifično »zakrivljenje vreme — prostora« u razvitku (pretežno) zapadnog kapitalizma, ali i sve »nepravilnosti« kretanja takozvanog ranog ili »teškog« socijalizma — u vezi s novijim i aktuelnim zbivanjima (pojavama i tendencijama) kapitalizma na nacionalnom i svetskom planu; što je sve delimično suprotno ranijim naučnim anticipacijama socijalizma, na jednoj, i savremenim mogućnostima »socijalizma s ljudskim likom«, to jest socijalizma suštinski okrenutog (konsekventno usmerenog) ka »slobodnoj asocijaciji rada«, novoj tehnologiji, slobodnom umetničkom i uopšte kulturnom stvaralaštvu, sadržajnoj i raznovrsnoj dokolici, sportskim aktivnostima i tome slično — na drugoj strani.

Razlozi odsustvu kritičke revalorizacije Marxovog i Engelsovog učenja leže, dakle, i u »nižim« sferama savremenog društvenog života. U prvom redu, u superpolitizaciji ekonomskog života. A to znači u tendenciji etatizma i ultraetatizma, »praktičnom kejnzijanizmu« i svakovrsnom administrativnom subjektivizmu i iracionalizmu — od čijih elemenata, oblika, »opskurnih efekata« ili »recidiva« nije imuno nijedno buržoasko niti socijalističko društvo.

Skraćeno rečeno, savremenom svetskom ekonomskom scenom nadmoćno vlada Keynes — »praktični kejnzijanizam«. A toj ideološkoj i praktičnoj supremaciji jedne *varijante* građanske političke

ekonomije doprineli su značajno i »marksisti«; naročito oni pragmatski nastrojeni i »realni«! Desilo se to da je Marx »prešao u legendu«; još gore od toga, da je pretvoren u sveca za popodnevne propovedi i svečane prilike, a da je Keynes zauzeo položaj »vrhunskog tvorca« složene i teške ekonomske drame. Zato se Keynesu, a ne Marxu, pripisuju svi uspesi politike »privrednog rasta«, životnog standarda i naučno-tehnološkog razvitka; naravno, i sve mane i ograničenosti te pragmatske ekonomske politike.

Engels u tom pogledu deli sudbinu Marxa. Uz jednu nezgodu više. Kritika nekih Marxovih shvatanja i stavova, koja dolazi od marksista i marksologa, ima, po pravilu, *izgled* kritike Engelsovih »zastranjivanja«, »propusta« i »grešaka«. Tom ideološkom fintom poslužili su se mnogi, nebrojeno puta. Može se slobodno reći da se takva kritika *Marxa* već nekoliko decenija kreće tim »magistralnim« putem revizije njegovog i Engelsovog učenja.

Društvena pozadina poznog razdoblja Engelsovog naučno-publicističkog rada

Poslednje dve decenije XIX veka i prve godine XX veka razlagane su u konvergentne nizove »empirijski određenih tačaka vremena i prostora« (Ernst Kassirer). Složenu vezu, »relacijsku suštinu« i kritički teorijski rezime tih nizova nalazimo u poznatoj Lenjinovoj tezi o nastajanju i rasprostiranju *kapitalističkog monopola i imperijalizma* kao »najvišeg stadijuma« u razvitku kapitalističke formacije.

Izvesne empirijski date »pregnantne tačke« i »žarišta« kapitalističkog monopola uočavao je i Engels, premda na tadašnjim »tablicama filozofskih računa« (Puškin) nije pisalo da je to početak *nove etape* (»nove ekonomske faze« kapitalizma); i koliko će ona eventualno potrajati, ili je reč o prolaznim anomalijama — odstupanjima od normalnog toka procesa kapitalističke reprodukcije.

U svakom slučaju, spontano nastala, nedovoljno razvijena i prostorno raštrkana »kapitalistička proizvodnja kroz akcionarska društva i trustove« (Engels) nije pružala dovoljno »empirijskog materijala« i povoda za kritička teorijska razmatranja i uopštavanja tendencijâ monopola i kapitalističkog imperijalizma. I pored ograničenih okolnosti jednog »velikog istorijskog početka« i praktičnog »prevazilaženja« tog početka, Engels je *uočio* stvarni problem i naslutio latentnu vezu — kritičnu tačku prelaza iz kapitalističkog monopola u »društvenu proizvodnju kontrolisanu naukom« (Marx), to jest u društveno stanje kolektivnog (dosledno zajedničkog) prisvajanja i upravljanja sredstvima za proizvodnju i razmenu moderne industrije, velikog saobraćaja i pretežno industrijalizovane poljoprivrede.

U poslednje dve decenije prošloga veka zbile su se značajne promene i u ideološko-političkoj oblasti društvenog života. Promenilo se takozvano javno mnenje u zapadnoevropskim zemljama i u tada već uveliko »pozapadnjačenoj« Rusiji — kao »odraz pokretanja duhova« u respektivnim nacijama. Nastala su krajnja pooštrenja na planu ideološke propagande (frontalni napadi i nasrtaji na marksizam — Marxovo učenje — sa velikoburžoaskih i sitnoburžoaskih, to jest krajnje konzervativnih pozicija, i »odbrana marksizma«, odnosno vehementne marksističke kritike građanskog društva na njegovoj »silaznoj putanji«), ali i dramatične razlike, razilaženja i strujanja među samim marksistima, unutar i između radničkih partija i pokreta.

U takvim istorijskim uslovima i spoljašnjim okolnostima razvija se i dalje »moderni internacionalni socijalizam«, i to najviše zahvaljujući Friedrichu Engelsu — tom smelom i samostalnom misliocu u različitim granama društvene nauke. Marxova i Engelsova postignuća u filozofiji, sociologiji, nauci političke ekonomije, teoriji politike itd. oslobađala su postepeno novo socijalističko učenje od ideoloških naslaga, pretpostavki i terminologije starih građanskih i utopijsko-socijalističkih učenja. Od onog najranijeg kritičnog momenta kada se »internacionalni socijalizam« počeo oslobađati skučenosti zapadnog (pretežno građanskog) istorijskog horizonta i ograničenosti metodâ nemačke filozofije — tih »škrga modernog socijalizma« (Engels), pa preko mukotrpnog uspinjanja i savladavanja vrleti i stranputica klasične i takozvane vulgarne političke ekonomije, kritike različitih građanskih teorija države, prava, privatne svojine, porodice itd. — do svetlih visova »naučnog socijalizma«, odnosno socijalizma pretvorenog u *nauku*, — prevaljen je vrlo dug i protivrečan put.

Traganje za »konstitutivnim« elementima i popularnijim oblicima izlaganja nove društvene nauke prožima i ovaj pozni period Engelsovog naučno-publicističkog stvaralaštva. Nimalo slučajno. Jednostavni obrasci i »poučci« iz istorijskog materijalizma trebalo je da posluže kao »*direktiva pri naučnom radu*« (Engels — Conradu Schmidtu, 5. avgusta 1890); u najboljem slučaju kao »kvasac idejâ« — u kritičko-empirijskom istraživanju iskustvenih društvenih činjenica koje se tiču empirijske istovremenosti i prostorne raspoređenosti kapitalizma, feudalizma, kolonijalizma itd., ali su oni — najčešće među mlađim sledbenicima Marxa i Engelsa — pretvarani u »poluge za konstrukcije po hegelijanskom načinu« (Engels, u istom pismu Conradu Schmidtu).

Kritičko proučavanje svetske i nacionalne ekonomije, »povesti ekonomije, povesti trgovine, industrije, zemljoradnje, društvenih formacija«, kao i svih onih nužnih načina i oblika »reflektovanja« ekonomskih odnosa i činjenica u »pravnim principima« — od Hamurabijevog zakonodavstva, preko starorimskog zakonodavstva i Napoleonovog zakonika do »novih *kodifikacija* u svim krajevima sveta« — bilo je još u zametku; u svojoj početnoj vrlo

zamršenoj fazi, i sasvim blizu nulte tačke u pogledu potrebne »naučne temperature«, pregalaštva, istrajnosti, preuzimanja rizika itd., a pružalo je, međutim, neslućene mogućnosti mlađim i nedovoljno afirmisanim talentovanim ljudima. A upravo je ta i takva delatnost bila neophodna za dalji razvitak i rasprostiranje novog učenja u društvu, svetsko-istorijskim zbivanjima, civilizatorskom napretku. »Ali umesto toga fraza istorijskog materijalizma (a *sve* se može pretvoriti u frazu) služi mnogim mlađim Nemcima samo za to da što je moguće pre sistematski iskonstruišu svoja vlastita, relativno oskudna znanja istorije (ekonomska istorija je još u povoju!) i da onda zamišljaju sebe nekom grdnom silom.«[1]

Kratka retrospekcija Engelsovog naučnoistraživačkog rada i postignuća

Engels se vrlo rano upustio u »veliku avanturu« polihistorijskog raspoznavanja i razotkrivanja unutrašnjih povezanosti naoko nesvodljivih društvenih činjenica i procesa. Premda u najpretežnijem smislu autodidakt, i bez »mentorske« pomoći nekog iskusnog naučnog radnika ili filozofa, Engels smelo korača »šumskim stazama« filozofije, političke ekonomije, istorije kulture i civilizacije, političke nauke itd. Uporno traga za elementima i naučnim postupcima koji bi mogli poslužiti u izgrađivanju novog naučnog pogleda na društvo i na same uzroke i načine njegovih zbiljskih ili samo fiktivnih promena, transmutacije.

Na orijaške sukobe i sudare različitih filozofija i učenja o društvu i prirodi toga doba gleda Engels duhovnim očima doslednog revolucionarnog demokrata i humanista. Izražava i dokazuje spremnost ka podnošenju i najvećih ličnih žrtava na tom svesno i definitivno odabranom putu velike intelektualne i praktičke borbe za oslobođenje čoveka i čovečanstva od različitih sila otuđenja i postvarenja ljudskih odnosa, koje su sami ljudi — tokom dugog i bolnog istorijskog razvitka društva — stvorili i reprodukovali u najrazličitijim oblicima i kolosalnim dimenzijama.

Na sudare učenjâ ne gleda, dakle, kao na »nesrećne slučajeve«, katastrofe — društvene kataklizme, nego kao na idealne misaone prilike u kojima se srazmerno brzo dolazi do »kritičkih refleksivnih uvida« u poreklo i genezu respektivnih stvarnih društvenih sukoba i tendencija.

I zaista, Engels i Marx su — nezavisno jedan od drugoga i u privremenom prećutnom »kartelu« s Mosesom Hessom, Brunom

---

[1] Uporedi: K. Marx — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma,* tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 474. U zaključku tog pisma Engels saopštava: »Kad bi ta gospoda znala kako Marx čak ni svoje najbolje stvari nije držao da su dovoljno dobre za radnike, kako je on smatrao za zločin da se radnicima pruži nešto manje vredno od najboljeg!«

i Edgarom Bauerom i drugima — rano uvideli da i klasična politička ekonomija (a ne samo dijalektika, etika, estetika, politička teorija itd.) znači u izvesnom smislu — *predviđanje*, to jest naučnu anticipaciju kapitalizma u *usponu*; njegovu otvorenu »knjigu budućnosti«.[2] A zato je i novi komunizam mogao biti samo *pokret* — proistekao iz društvenih činjenica, »iz celokupne istorije čovečanstva, stvarnih rezultata u civilizovanim zemljama... ne iz principa, niti iz ove ili one filozofije«.[3]

Već u dvadeset i trećoj godini života započinje Engels s opsežnim, intenzivnim i kritičkim čitanjem ekonomskih rasprava Adama Smitha, McCullocha, Jean-Baptiste Saya, Friedricha Lista i drugih — iz čega će ubrzo proisteći njegovi prvi originalni i dalekosežni naorti i eseji: *Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije* (1844), *Položaj radničke klase u Engleskoj* (1845), *Principi komunizma* (1847) itd.

Velike društvene teme i problemi četrdesetih godina prošloga veka: (a) ekonomski fenomeni otuđenja čovekovog rada i privatna svojina, (b) karakter svetske trgovine i periodične krize kapitalističke privrede (veliki industrijski i poslovni ciklusi, (c) transfer i centralizacija kapitalâ posredstvom bankarske i berzanske delatnosti, (d) razvitak prirodnih nauka, industrijska revolucija i tehnološki progres s njihovim najvažnijim društvenim implikacijama; ili, rečeno jezikom moderne ekonomije: mesto i uloga nauke i tehnologije u procesu privrednog rasta i kolosalne međunarodne »borbe za extra-profit« (takozvanu tehnološku rentu) itd., — bili su već tada, i u izvesnim kasnijim razdobljima Engelsovog života, predmet njegovih najvećih interesovanja i naučnog angažovanja.

U isto vreme kada i Marx, a i u najtešnjoj saradnji s njim, Engels izučava i kritički razmatra najvažnije struje i tendencije u nemačkoj filozofiji, francuskom i engleskom utopijskom i malograđanskom socijalizmu.

---

[2] U govoru o zaštitnim carinama, o slobodnoj trgovini i radničkoj klasi (pripremljenom za Kongres slobodne trgovine u Briselu, u jesen 1847, ali neodržanom) Marx će izreći misao da je Ricardo »znao više o društvu kakvo će ono *biti* nego o društvu kakvo ono *jeste*«.

[3] »Komunizam nije nikakva doktrina, nego *pokret;* on ne proističe iz principa, nego iz *činjenica.* Komunisti nemaju za pretpostavku ovu ili onu filozofiju, nego čitavu dosadašnju istoriju i specijalno njene sadašnje stvarne rezultate u civilizovanim zemljama. Komunizam je proizišao iz krupne industrije i njenih posljedica, iz uspostavljanja svjetskog tržišta i time dane nesmetane konkurencije, iz sve nasilnijih i opštijih trgovinskih kriza, koje su već sada postale potpune krize svjetskog tržišta, iz stvaranja proletarijata i koncentracije kapitala, iz toga proizlazeće klasne borbe između proletarijata i buržoazije. Komunizam, ukoliko je teorijski, jeste teorijski izraz položaja proletarijata u ovoj borbi i teorijska formulacija uslova oslobođenja proletarijata« (F. Engels, *Komunisti i Karl Heinzen*, drugi članak objavljen prvi put u listu »Deutsche-Brüsseler-Zeitung«, 4. oktobra 1847; citirano prema našem izdanju Marxovih i Engelsovih *Dela*, tom 7, str. 261, *kurziv* u tekstu).

Na taj način, ovi zapadni građanski idejni koreni (»izvori«) i glavni rezultati srazmerno samostalnog razvitka filozofije, sociologije, socijalne psihologije, političke ekonomije itd. — postaju premise i elementi za jednu »novu društvenu nauku«, svesno pokrenutu i stavljenu u službu ostvarenja najvažnijeg istorijskog cilja: oslobođenja čoveka i čovečanstva od samih materijalnih uzroka i skrivenih društvenih mehanizama njihovog samootuđenja i »najtežeg poniženja«.

Zajedno s Marxom piše (i publikuje) dela: *Sveta porodica ili kritika kritičke kritike* (1845), *Nemačka ideologija* (1845—46) i epohalni *Manifest komunističke partije* (1848).

U svojim prvim samostalnim kritičkim ekonomsko-političkim raspravama (*Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije, Položaj Engleske, Položaj radničke klase u Engleskoj* i *Principi komunizma*) Engels postavlja i razmatra izvesna ključna pitanja političke ekonomije, na koja ova nauka do danas nije našla prave ili potpuno verodostojne odgovore. Reč je o takozvanom mentalnom elementu — bitnoj funkciji složenog proizvodnog rada, i »duhovnom elementu pronalaska, *misli*, pored fizičkog elementa samog rada« — u stvarnom kretanju proizvodnih snaga buržoaskog društva; i kao vrlo složenom momentu *proizvodnje vrednosti* koja se ne protivi *tehnološkoj promeni* (što podrazumeva napuštanje, tačnije: relativiziranje — dalje razvijanje starog »koncepta homogenizirane radne snage« i prostog, nekvalifikovanog, proizvodnog rada kao jedinog — »jedinstvenog ljudskog *izvora vrednosti*« u kapitalizmu XVIII i XIX veka; dakle, *pre* akcionarskih preduzeća u industriji i saobraćaju, pre naučno-tehnološke revolucije, to jest elektronike, automatizacije, atomske energije, izotopa itd.), a zatim i o nekim specijalnim pitanjima uloge konkurencije u procesu ostvarivanja različitih ekonomskih zakona i tendencija, zagonetnom odnosu državne političke vlasti i ekonomije inokosnog i udruženog kapitala, odnosu konkurencije kapitalâ i kapitalističkog monopola, problemu »organizacije buduće komunističke ekonomije« — koja će nastati posle sloma kapitalizma, »novoj stopi industrijskog rasta« — utemeljenoj na ekonomskim i tehnološkim pretpostavkama »komunističke asocijacije«, industrije i poljoprivrede, i još nekim strateški važnim pitanjima takozvanog prelaznog perioda.

Početkom pedesetih godina dolazi do prećutne (!?) podele rada između Marxa i Engelsa. Marx preduzima dalekosežne studije političke ekonomije i ekonomske istorije. Marxova izuzetna moć koncentracije i apstraktnog mišljenja, a zatim »brzo prodiranje u stvari i širi pogled«, trebalo je da donesu i očekivane rezultate na planu kritike građanske ekonomije i građanskog društva uopšte; a, uz sve to, i ostvarenje temeljnih priprema za »konstituisanje« nove nauke političke ekonomije i društvene nauke uopšte.

Premda nerado i s izvesnim oklevanjem, Engels se krajem 1850. prihvata posla u mančesterskoj kancelariji svoga oca-fabri-

kanta, kako bi u tom odista grandioznom poduhvatu kritike građanskog društva sâm osigurao — stvorio njegovu finansijsku — materijalnu bazu, a u samoj stvari istraživanja i postavljanja nove nauke zadovoljava se srazmerno skromnom ulogom glavnog Marxovog konsultanta za različita specijalna pitanja ekonomske teorije i prakse. Naročito ove poslednje.

No, i pored svih tih ekstra-obaveza i poslova, Engels nalazi vremena i rezervi intelektualne energije koje posvećuje specijalnim studijama: (a) problemâ prirodnih nauka (krajem 1870. počeće s ozbiljnim pripremama naučne rasprave *Dialektik der Natur;* nedovršeno, ali ipak štampano delo; prvi put 1925), (b) problemâ prezentiranih u *Poreklu porodice, privatne svojine i države* (1884), (c) problemâ vojske i ratovanja, (d) revizionističkih iskrivljavanja i izopačavanja novog učenja, (e) *contra*-platformi i takozvanog malograđanskog socijalizma (rezultat: *Anti-Dühring*, 1878, predgovori za pozna izdanja *Bede filozofije* i *Komunističkog manifesta*, Uvod za *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850*, 1895. itd.).

Marxovo i Engelsovo mišljenje i učenje kretalo se i *préko*, ili *ispred* njihovog vremena; a to znači i suprotstavljalo se svakom pokušaju zarobljavanja misli u granice datog društvenog poretka (horizonta), ili pak njihovog iracionalnog prenošenja u fantazmagorični svet religijskih i malograđanskih utopija, jer se u oba ta slučaja unapred »presecala svaka mogućnost napredovanja u nauci« (Engels).

Nadamo se da će sledeći skraćeni prikaz Engelsovog naučnog stvaralaštva u poslednjim godinama njegovog života potkrepiti napred izrečene teze i opšte ocene.

Usmerenost analize na nekoliko »reprezentativnih« tačaka Engelsovog stvaralaštva izvršena je i s obzirom na njihovu aktuelnost, odnosno mogućnost da se respektivna društvena pitanja (problemi) postave i u »novoj dimenziji«.

»Mondijalizacija kapitala« i mogućnosti mimoilaženja kapitalizma u »nekapitalističkim« zemljama

Ovaj problem zaokupljao je pažnju najtalentovanijih Marxovih sledbenika na području ekonomske teorije krajem prošlog i početkom ovog veka. Naravno, za problem se zainteresovao i Engels. I to još u vreme kada nisu bili poznati svi elementi ovog neobično složenog i teškog društvenog problema.

Strogo uzev, problem je bio, odnosno morao je biti poznat i Marxu; a o tome svedoče ne samo poslednje dve glave prvog toma *Kapitala*: »Takozvana prvobitna akumulacija« i »Moderna teorija kolonizacije«, već i njegova »specijalna istraživanja« razvitka kapitalizma na američkom kontinentu (naročito u SAD), a zatim i u Rusiji, Poljskoj, u nekim dalekoistočnim zemljama s tako-

zvanim azijatskim načinom proizvodnje kao dominantnom privrednom strukturom itd.

Pominjanje Marxa u ovakvom »kontekstu« nije slučajno. I u Engelsovom razmatranju ovog pitanja ima ponešto od onih »zaveštanja« na koja se on povremeno poziva u nizu tekstova iz poslednjeg perioda svog života. Međutim, Engels ovde ne deluje samo kao »zastupnik Marxa«, kao kompetentni i savestan tumač Marxovih teza, stavova, formula, obrazaca, već i kao samostalni mislilac i vizionar — na temelju vlastitih iskustava, rezultata »specijalnih istraživanja«, diskusija i slično.

Uzmimo samo takozvani ruski slučaj. Informacije o specifičnostima i možda naročitom karakteru razvitka kapitalizma u Rusiji dopirale su do Marxa i Engelsa na različite načine i u raznorodnim oblicima društvene komunikacije. Pomenimo samo najvažnije.

Prvo, diplomatski dokumenti u izdanjima *Indian Reform Association* i u *Portfolio* Davida Urquharta — indirektno i marginalno ukazivanje na ekspanzionističke pretenzije Rusije prema Aziji; drugo, sistematsko proučavanje panslavističkog pokreta u okviru takozvanog istočnog pitanja (ovaj zadatak prebacuje Marx na Engelsa već početkom 1856, a Engels revnosno prati taj pokret u različitim istorijskim periodima i na različitim geopolitičkim tačkama; naročito ga interesuju politička aktivnost i filozofsko-političke rasprave Aleksandra Hercena i njegovog sledbenika Petra Tkačova); treće, tokom 1860. Marx uviđa da su njihova »proučavanja ruske diplomatije« i »ruske spoljne politike« nedovoljna i jednostrana; i to kako s obzirom na strateški cilj: sagledavanje svih pretpostavki, »neizostavnih uslova« i okolnosti za jednu buduću korenitu i dalekosežnu *socijalističku revoluciju na Zapadu,* tako i s obzirom na istorijske činjenice koje su govorile da se i u samoj Rusiji »stvari kreću« u pravcu ukidanja kmetstva, dubljih društvenih reformi i, čak, socijalne revolucije. Četvrto, Marx 1870. na ruskom čita knjigu Flerovskog »u kojoj je rečena istina o ekonomskim prilikama u Rusiji«; a o samom Flerovskom u pismu kaže[4]: »Taj čovek je odlučan protivnik onoga što on sam naziva 'ruskim optimizmom'. Ja nisam nikada imao ružičaste predstave o tom *komunističkom Eldoradu«* (kritička aluzija na narodnjačka shvatanja o takozvanom *ruskom miru,* odnosno ulozi seoske opštine u preobražaju tadašnjeg ruskog društva), »ali Flerovski prevazilazi svako očekivanje. Uistinu začuđuje, i svakako je znak nekog preokreta, da se tako šta može štampati u Petrogradu.« Peto, iste (1870) godine Marx se sastaje s ruskim revolucionarom Germanom Lopatinom koji ga izveštava o društvenim prilikama u Rusiji i o sudbini Nikolaja Černiševskog; za Černiševskog će Engels kasnije reći da je »veliki mislilac kome Rusija duguje tako beskrajno mnogo i čije će polagano

---

[4] Pismo Engelsu od 10. februara 1870.

usmrćivanje dugogodišnjim zatočenjem među sibirskim Jakutima ostati večita sramna mrlja na imenu Aleksandra II 'Oslobodioca'« (str. 358, u 33. tomu *Dela* Marxa i Engelsa).

Može se s razlogom reći da je Marx odlično poznavao naučno delo N. Černiševskog. Bio je duboko impresioniran tim relativno poznim »susretom« s Černiševskim. U raspravama Černiševskog otkrio je mnogo originalnih i plodonosnih ideja. Nameravao je da preduzme opsežniju propagandu tih ideja na Zapadu.

Iz Marxove prepiske sa Danielsonom može se videti i hronologija tog jedinstvenog idejnog susreta. Marx 1872. traži biografski materijal o Černiševskom. Uskoro ga dobija. Uz taj materijal dobija i službene ruske statistike o najvažnijim ekonomskim kretanjima i odnosima. Te statistike dopiru do Marxa i drugim kanalima. U toku 1879. godine, pre nego što je počeo da studira statističke knjige carske vlade, Marx je pročitao rad Kovalevskog o ruskoj seoskoj opštini i studirao ruska fiskalna pitanja. Pomenute statističke knjige stigle su do njega 1881. godine. Iz njih on saznaje podatke koji su se odnosili na ekonomska kretanja u Rusiji od 1878. do kraja 1879. godine.

Pored svega toga, Marx je imao i niz neposrednih kontakata sa ruskim revolucionarima. Oni ga podrobno obaveštavaju o društvenim i, posebno, ekonomskim prilikama i odnosima u Rusiji. Ti su revolucionari pripadali onoj ranoj fazi ruskog narodnjaštva koje su odlikovale vidne revolucionarne tendencije.

Šesto, Marx je proučavao »rusko štivo« (rasprave V. I. Semerskog, A. Isajeva, G. Minjenka, Kovalevskog, N. Černiševskog, V. P. Voroncova i drugih) i u poslednje tri godine života. Proučavao je razvoj ruske privrede posle ukidanja kmetstva, dokumente o ruskim finansijama i druge ekonomske probleme ove zemlje, što sve — po Marxovom ponešto *preuranjenom* opštem nalazu — »podseća više na vremena Louisa XIV i Louisa XV, gde je finansijska, komercijalna, industrijska nadgradnja i, štaviše, *fasada* socijalne zgrade delovala kao satira na stagnirajuće stanje glavnog dela proizvodnje (poljoprivredu) i na bedu proizvođača« nego na privredni razvitak Sjedinjenih Američkih Država.

U »rusko štivo« koje su proučavali Marx i Engels spada svakako i lepa književnost. Posebno Puškinove poeme. Na jednu aludira Engels u članku *Spoljna politika ruskog carizma* — februara 1890.[5]

---

[5] Puškinov *Evgenije Onjegin:*

»Mesto Homera, Teokrita / Proučio je Adam Smita, / I ekonomist post'o potom, / A sudio je vešto o tom / Šta zemlju spasava od bede, / I zašto može i bez zlata / Zemaljska blaga kad su data / Bogatstvo da joj obezbede. / Al' otac sve to nije znao, / I svu je zemlju za dug dao.« (Aleksandar Puškin, *Evgenije Onjegin — roman u stihovima*, »Narodna knjiga«, Beograd, 1957.)

Engels ima na umu ove stihove i duhovne i političke prilike u Rusiji dvadesetih godina prošloga veka, koje ovi stihovi na umetnički i genijalni način izražavaju i rezimiraju.

»Ruska seljačka komunistička opština« bila je »napadnuta u svojim korenima« kada su, prvo Marx, a nešto kasnije i Engels, imali da odgovore na pitanje Vere Zasulič u vezi sa shvatanjem Nikolaja Černiševskog, koje je Marx rezimirao na sledeći način:

»Treba li Rusija najpre da razori seljačku komunu, kao što zahtevaju *liberali*, da bi zatim prešla na *kapitalistički sistem*, ili ona može, naprotiv, ne prošavši muke toga sistema, *usvojiti sve njegove plodove*, razvijajući dalje svoje *vlastite*, istorijski date pretpostavke?«

Engelsov komentar: »Već samo postavljanje pitanja pokazuje *pravac* u kome treba tražiti rešenja.«

U pismu Veri Zasulič od 8. marta 1881. Marx kaže:

»Analizirajući nastanak kapitalističke proizvodnje ja kažem:

'U osnovi kapitalističkog sistema leži, na taj način, puno odvajanje proizvođača od sredstava za proizvodnju... osnova celog tog procesa je *eksproprijacija zemljoradnika*. Radikalno ona je ostvarena samo u Engleskoj... Ali sve druge zemlje Zapadne Evrope idu tim putem'« (Citirano prema prvom francuskom izdanju *Kapitala*, str. 315).

Dakle, 'istorijska neizbežnost' tog procesa tačno je ograničena zemljama Zapadne Evrope. Uzroci koji to uslovljavaju pokazani su na sledećem mestu XXIII glave:

'Privatna svojina, zasnovana na individualnom radu... istiskuje se kapitalističkom privatnom svojinom, zasnovanom na eksploataciji tuđeg rada, na najamnom radu'. (*Kapital*, str. 341.)

Analiza izvršena u *Kapitalu* ne daje, dakle, dokaze ni za ni protiv životnosti 'ruske obščine'. No specijalna istraživanja, koja sam ja vršio na osnovu materijala crpljenih iz originala, ubedila su me da je 'obščina' *tačka oslonca socijalističkog preobražaja Rusije*, a da bi ona mogla to da bude neophodno je potrebno, pre svega, odstraniti štetne uticaje kojima je ona podvrgnuta sa svih strana kako bi se osigurali njeni normalni uslovi slobodnog razvitka.«

Kasnije Engels zauzima »tvrd« stav u vezi s ovim ključnim pitanjem. Ruska »obščina« je samo srazmerno oslabljeni oblik prvobitnog agrarnog komunizma. Iz nje se, navodno, ništa drugo nije moglo razviti do klice — elementi njenog vlastitog raspadanja.

Engels podseća na epohu otvaranja Rusije prema Zapadu, započetu vladavinom Petra Velikog; ali i na protivrečno i ambivalentno nastavljanje te politike »pozapadnjačenja« Rusije pod vlašću Katarine II, Aleksandra I i njihove opskurne i militantne diplomatije — tog »modernog jezuitskog reda« koji je neprestano »mešao karte«, intrigirao i ugrožavao vitalne interese Zapadne Evrope.

Tako je Rusija, radi »odrešenih ruku« prema Istoku, morala da pristupi Napoleonovom kontinentalnom sistemu. Međutim, »Ekonomija je bila moćnija od diplomatije i cara zajedno; trgovina s Engleskom je potajno obnovljena, sporazumi iz Tilzita su prekršeni i rat je izbio 1812.« (Uporedi str. 24. i 25. u 33. tomu.)

Taj Engelsov stav je dijametralno suprotan tezi — postavci Nikolaja Černiševskog o takozvanim prvobitnim društvenim formama kao vitalnijim odnosima i »jačim strukturama« od svih kasnijih odnosa i struktura u procesu izgrađivanja sve složenijih društvenih formacija.[6]

Po Černiševskom, a s izvesnim daljim razvijanjem — i po Svetozaru Markoviću, takozvana prvobitna društvena stanja (posebno: »ruski mir« ili obščina, opštinski zemljišni posed — državina i patrijarhalne zadruge u Srbiji) jesu embrion — klice istinskih ljudskih odnosa, to jest slobodnog udruživanja rada. Te odnose valja sačuvati kao najveću istorijsku dragocenost. Treba odlučno zaustaviti procese njihovog raspadanja i ispitati sve praktične i logičke mogućnosti mimoilaženja, izbegavanja odnosâ kapitala, privatne svojine, svakovrsnog otuđivanja rada.

Izbeći nakaznosti društvene proizvodnje za profit i berzansku diferencijalnu dobit isto je što i ne proći kroz užasno i u osnovi *nepotrebno* (!?) »kapitalističko čistilište«, kroz koje prolaze svi zapadni narodi. U tome je suština »antropološkog principa« Nikolaja Černiševskog i rešenje tajne njegovog neverovatno istrajnog odbijanja da u kapitalizmu vidi zakonitu materijalnu i društvenu pripremu socijalizma za *sve* evropske narode. Što se tog osnovnog pitanja tiče, Svetozar Marković je bio na istom stanovištu.

Da li su se Černiševski i Marković u tom odlučno važnom pitanju »prevarili«, odnosno načinili »kobnu grešku« s nedoglednim negativnim posledicama po njihovo ukupno učenje i praksu? To je koliko teorijsko toliko i praktično pitanje. Ono, međutim, može danas da izgleda i sasvim jednostavno, čak nepotrebno, »deplasirano«.

Ali to je puki privid. Njihov glavni problem je i *naš*. Dokaz je većina »zemalja u razvoju«, odnosno industrijski nerazvijena društva u svetu koja danas nastoje da izbegnu zamke i opasnosti kapitalističke »prvobitne akumulacije«. Dokaz su i savremena socijalistička društva koja su kapitalistički razvitak revolucijom presekla i koja još u izvesnoj meri i u različitim oblicima podnose »virus privatne svojine« i, u svojim intermundijama i na

[6] Moderna strukturalistička shvatanja o »slabim« i »jakim« društvenim strukturama izgleda da su bliža Engelsovom viđenju »funkcionisanja« = razornog delovanja kapitalistički »transmutirane« robe (robne proizvodnje i »igre razmene«) na stare društvene odnose i organizme (»azijatski način proizvodnje«, seosku prakomunističku opštinu, patrijarhalnu zadrugu i slične) nego antropološko-redukcionističkom postulatu »prvobitnosti« i izvesnoj *nadmoći* opštinskog zemljišnog poseda u odnosu na sve kasnije nastale »više forme zemljišnih odnosa« (privatnu seljačku parcelnu svojinu, feudalnu svojinu s različitim oblicima zemljišne rente, oblike kapitalističkog farmerstva itd.), koji se kao crvena nit provlači kroz mnogobrojne naučne ekonomske rasprave Nikolaja Černiševskog.

tačkama dodira s kapitalističkim društvima, imaju oslabljene odnose kapitala.[7]

Vratimo se Engelsu. Kako je naposletku video perspektivu ruske seoske opštine? Uprkos njenoj »relativnoj žilavosti« i otpornosti prema spoljašnjim razornim silama i uticajima, ona *neće preživeti;* jer je, prvo, napadnuta u svojim ekonomskim korenima (sporadično, a zatim i sve veće proizvođenje za tržišta — anonimne i udaljene kupce; postepeno uvlačenje seoskih komunara u »igru razmene« i kreditne transakcije, pretvaranje robne proizvodnje i razmene u *odnose kapitala,* to jest stvaranje klica kapitalističke proizvodnje u okvirima »obščine« itd.) i, drugo, jer je »deo domaćeg stanovništva već *usvojio intelektualne rezultate kapitalističkog razvitka*«. Ta dva međusobno povezana društvena procesa »presecaju nerve« tog arhaičnog zemljišnog poseda i otvaraju širom vrata Rusije za kapitalističku proizvodnju »po zapadnom uzoru« — kao inače »najvišu i poslednju formu robne proizvodnje« (Engels).

U takvom kontekstu Engels izriče i opore konstatacije da Rusija »juriša u kapitalizam« i da se u ovoj zemlji i »veštački razvija nova krupna buržoazija«; i to posredstvom (a) privilegija za izgradnju železnica, (b) sistema zaštitnih carina i (c) poreskih i kreditnih olakšica.

Može se dogoditi i »istorijsko čudo«: »posle pobede proletarijata i prevođenja sredstava za proizvodnju u zajednički posed kod *zapadnoevropskih naroda,* zemlje koje su tek krenule putem kapitalističke proizvodnje i koje su još sačuvale gentilne ustanove ili njihove ostatke« imaće u tim »ostacima« i njima odgovarajućim običajima »*moćno sredstvo* kojim će moći da svoj proces razvitka k socijalističkom društvu *znatno skrate* i da uštede najveći deo patnji i borbi kroz koje mi u Zapadnoj Evropi moramo da prođemo. Za ovo je pak *neminovan uslov: primer i aktivna pomoć Zapada,* zasad još kapitalističkog«. (str. 363—368 u 33 tomu).

Sve kasnije naučne rasprave o kolonijalizmu ili kapitalističkom imperijalizmu imale su na neki način u vidu i ovaj problem »mimoilaženja«, odnosno »skraćivanja procesa razvitka«, to jest »protrčavanje nacija kroz kapitalističku fazu« društvene proizvodnje u nizu nerazvijenih zemalja, ali se ispod stalno rastućeg »ideološkog korova« sve teže probijala ideja o specifičnostima i čak značajnim razlikama u oblicima i metodima tog »mimoilaženja« i »skraćivanja« društvenih procesa prema doslednom — svestrano razvijenom socijalizmu.

Otuda kritika da je i sam Marx bio »žrtva ideologije« kada je, navodno, zastupao tezu o »mondijalizaciji kapitalizma na istovrs-

---

[7] Podrobnije o tome u saopštenju i autorizovanom izlaganju u diskusiji Ž. Rakočevića na naučnom skupu u Kragujevcu od 17. i 18. decembra 1976; u knjizi *Socijalistički pokret u Srbiji i Crveni barjak,* Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd, 1977.

tan način« — i kada ni za jotu nije odstupao od svog opšteg stava i *credoa* da »i kad neko društvo uspe da pronađe putanju prirodnih zakona svoga kretanja... ne može ono niti preskočiti niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka«.[8]

Međutim, »kockice su falsifikovane«! Marxova istraživanja i tumačenja razvitka kapitalizma na Zapadu nisu isto što i savremena istraživanja i objašnjenja »mondijalizacije kapitalizma«, »socijalizma kao svetskog procesa« i »mozaične društvene stvarnosti« u velikom broju zemalja takozvanog trećeg sveta. Bitno su u međuvremenu izmenjeni »neizostavni uslovi«, materijalne i intelektualne pretpostavke oba ta velika društvena procesa, svetskoistorijske tendencije.

Marx zaista »nigde *teorijski* ne dokazuje da bi bez pljačke« (kolonijalnih osvajanja i drugih metoda »prvobitne akumulacije«) i »bez postojanja 'novih svetova' ('nekapitalističke sredine') razvitak kapitalizma bio *nemoguć*«, ali je isto tako tačno da nasilna otimanja bogatstva, spoljašnje sile i ratovi ne dovode sami po sebi ni do kakvog načina proizvodnje; najmanje do takvih društvenih formacija koje za opštu pretpostavku ili osnovu imaju *robnu* proizvodnju i razmenu s njima primerenim *calculusom*, »operacijama ekvivalencije«, sinhronijskim ekonomskim ravnotežama i neravnotežama, reverzibilnim i recipročnim razmenskim operacijama u metamorfoznim nizovima roba — novac — roba i sličnim. A i čisto logički uzev, nedopustivo je da se problem razvitka kapitalizma ili socijalizma u datoj zemlji, odnosno naciji, rešava tako što se njegovo težište proizvoljno premešta u neku drugu zemlju, naciju ili oblast. Otprilike onako kao što danas postupaju svi oni koji »dokazuju« *vanzemaljsko* (kosmičko) poreklo zemaljskog života i civilizacije na Zemlji.

I pored svega, ostaje mnoštvo nepoznanica i nerazjašnjenih istorijskih podataka o postanku i razvitku razmatranog problema. Ipak, ohrabruje sama činjenica da se sve veći broj naučnika i političara u svetu okreće i trajno posvećuje nepreglednoj problematici odnosâ »razvijene — nerazvijene zemlje« i različitim putevima i oblicima kretanja ka novoj ljudskoj zajednici: razotuđenoj kulturi, tehnologiji i materijalnoj proizvodnji.

Rascep između svetskog »centra« i »periferije«

Problematika o kojoj je ovde bilo reči služi i kao svojevrstan »medijum« pomoću kojeg se kritički preispituje sav dosadašnji »marksizam«; naročito njegova »evropocentričnost«, odnosno naglašeno »zapadnjački karakter« i poreklo.

Ali, važnije od toga, ova problematika govori o stvarno postojećem razilaženju i sukobljavanju zapadnog sveta (»stvarne

---

[8] Vidi Predgovor prvom izdanju prvog toma *Kapitala*.

buržoazije« i »stvarnog krupnokapitalističkog proletarijata«), socijalističkih zemalja (posebno onih »lagerskih«) i mnogobrojnih zemalja trećega sveta, takozvanih proletarizovanih nacija.

Neki sve to svode na odnos »centra« i »periferije«, na ekonomske odnose i pregovore zemalja Severa i Juga (pod okriljem Organizacije ujedinjenih nacija), na kontrapunkt: »kapitalizam-socijalizam« i tome slično. Ali se upravo tu pokazuje vapijuća nedovoljnost i jednostranost »crno-bele« tehnike (metodologije) postavljanja i istraživanja problema, odnosno zaključivanja i ocena.

Toj relativnoj idejnoj nemoći »kumovale« su donekle i izvesne »teorijske praznine« u Marxovom naučnom opusu. Naročito se u tom pogledu i danas oseća odsustvo nagoveštavanih Marxovih analiza i kritičkih sinteza svetskog tržišta, svetskih ekonomskih kriza, a i nedovoljnosti Engelsovih, Hilferdingovih, Lenjinovih itd. teorijskih razmatranja tendencija monopola, imperijalizma, odnosâ državne političke vlasti i privatne ekonomije, i drugih novijih ekonomskih pojava i problema.

Pojmovi »centar« i »periferija« nađoše zato plodno tle ne samo u nerazvijenim već i u industrijski najrazvijenijim zemljama sveta. Isto tako i njihova »premeštanja« sa jednih na druge geopolitičke tačke prostora, uz neizbežna idejno-politička »prepucavanja« i nadmudrivanja. Te opskurne igre s terminima, sintagmama i kvazi-pojmovima nisu bili pošteđeni ni utemeljivači naučnog socijalizma. Naprotiv, nijedna strana im ne da mira. To »uznemiravanje« raste što se više udaljujemo od analize stvarnih problema, ispitivanja sukoba interesa i empirijskih činjenica, a smanjuje se sa svakim novim otkrićem ili postignućem u društvenoj nauci i napretkom u njenim metodima i tehnikama analize.

Ako se, recimo, danas i može s razlogom govoriti o postojanju »centra« i »periferije« u nekoj konkretnoj grani prirodnih i društvenih nauka, tehnologije ili »visoke mode«, a i to s izvesnim ogradama i relativno, onda takav razlog u načelu ne postoji kada sa tih oblasti pređemo na ispitivanje nacionalnih kultura i ukupnog društvenog razvitka u različitim samostalnim državama, odnosno nacijama.

Neke Marxove i Engelsove refleksije o načinu uspostavljanja svetskog tržišta, o kolonijalizmu, »istočnom varvarstvu« i »reakcijama protiv Zapada« — proizašlim iz Azije, ascendentnom razvitku kapitalizma u Indiji, Kini, Rusiji itd.,[9] a posebno njihove tvrdnje o centrima i »odlučujućim polugama« svetske tehnološke

---

[9] Reprezentativna je Engelsova poruka Glavnom odboru Mađarske socijaldemokratske partije povodom Trećeg kongresa, od 15. maja 1894: »Sa najvećim interesovanjem sam pratio poslednja zbivanja u Mađarskoj. U Mađarskoj, kao i u drugim zemljama, kapital sve više ovladava celokupnom nacionalnom proizvodnjom. On ne samo što stvara novu industriju već sebi potčinjava i poljoprivredu, obara njene tradicionalne metode, uništava nezavisnog seljaka i cepa seosko sta-

i ekonomske revolucije — ostavljaju za sobom tragove po kojima se kreću pomenute sumnje, podozrenja i kritike njihovog »evropocentrizma«.

Danas, međutim, sve očevidnijom postaje činjenica da dalji napredak prirodnih nauka i tehnologije materijalne proizvodnje u svetu ne zavisi samo od »intelektualnih rezultata zemalja poznog kapitalističkog razvitka« (Engleske, Francuske, Nemačke, SAD itd.) već i od razvitka nauke i kulture u Japanu, Kini, Indiji, SSSR, Poljskoj, Jugoslaviji, Iraku, Egiptu, Meksiku itd. »Svevišnji je najveći demokrat« — uvideli su odavno američki stručnjaci za pitanja »usmerenih naučnih istraživanja« i usavršavanje tehnologije, te na sve moguće načine prikupljaju talentovane i sposobne ljude iz svih krajeva sveta.

Naravno, i naučnoistraživački rad ima svoje materijalne pretpostavke, »bazu« i tehnička sredstva — u kojima se »eksponira objektivna strana« toga rada. A upravo u tom pogledu postoje u svetu najveće nejednakosti, monopoli i antagonizmi.

Od izvesnih preterivanja nisu imuni ni zastupnici trećeg sveta. I to kako u svojim reminiscencijama i pitanjima: »šta Zapad *duguje* istočnim kulturama?«, »postoje li filozofija, logika i matematika u korenu različite — i možda superiornije — od zapadnoevropskih?« i sličnim, tako i u predviđanjima dugoročnih društvenih i, posebno, demografskih kretanja, koja će navodno dovesti azijske i afričke zemlje u sam centar svetsko-istorijskih zbivanja, dok će stare narode Zapadne Evrope odgurnuti na njihovu periferiju.

U vezi s tim kontroverzama treba ponovo ispitati teze o tome da »kapitalistička proizvodnja *ne može stajati u mestu*«; da »ona mora *rasti i širiti* se, ili *propasti*« (str. 233. u 33. tomu), i da okosnicu industrijskog razvitka Zapada u XX veku sačinjavaju: (1) eksploatacija zemalja trećeg sveta posredstvom transnacionalnih korporacija i nejednakih »terms of trade«, (2) nova tehnologija i ekonomsko iskoriščavanje savremenog kolosalnog monopola nad transferom tehnologije i (3) svetski apstraktni (simbolički) novac i berzanski diferencijalni poslovi.

Rad na drugom, trećem i četvrtom tomu »Kapitala«

Pored napred izloženih »ključnih« problema, velikih kontroverzi i tema — na koje se Engels kritički osvrtao u različitim prilikama i povodima tokom svih tih godina od 1890. do 1895. — njegovu

---

novništvo na veleposednike i kapitalističke špekulante, na jednoj strani, i mnogobrojne siromašne proletere, na drugoj. Koliko je ova *revolucija kapitala* napredovala u Mađarskoj, to smo videli nedavno u Hodmezavašarhelju. *Kroz tu kapitalističku revoluciju mora svako da prođe.* Ona donosi masama naroda neizrecive patnje, ali *ona jedina stvara uslove koji* omogućuju *novi društveni poredak* i ljude i žene koji će imati *snagu i volju* da ostvare to novo bolje društvo« (tom 33., str. 378, *kurziv* — Ž. R.)

pažnju privlačila su i ova specijalna teorijsko-politička pitanja i teme: (1) kritička revalorizacija iskustava Pariske komune (*Pozdravna adresa francuskim radnicima* povodom dvadesete i dvadeset prve godišnjice Pariske komune, *Uvod* za *Građanski rat u Francuskoj* Karla Marxa; izdanje od 1891), (2) osobenosti ekonomsko-političkog razvitka Engleske (*Predgovori* engleskom i drugom nemačkom izdanju *Položaja radničke klase u Engleskoj* — 1892), (3) poreklo i razvitak porodice, privatne svojine, državne vlasti (*Predgovor* četvrtom izdanju *Porekla porodice, privatne svojine i države),* i mnoga druga pitanja ovlaš dodirnuta.

Međutim, najveći i najznačajniji Engelsov teorijski rad u ovom periodu bio je onaj na drugom, trećem i četvrtom tomu Marxovog *Kapitala.* Bez toga Engelsovog rada (višestrukog angažovanja) ne bi bilo završnih tomova tog epohalnog dela kojem je Marx — prema vlastitom kazivanju — »žrtvovao zdravlje, životnu sreću i porodicu«. Apsolutno ih ne bi bilo na tako visokoj naučnoj razini, u takvom opštem obliku i s takvim strukturama — »arhitekturalnim slikama«; — i ako ne uzmemo u obzir bezbrojne pojedinačne intervencije, rekonstrukcije izvesnih mesta pomoću tekstova nastalih *pre* pojave prvog toma *Kapitala,* a zatim i izvesne dopune, nove ilustracije i merenja nekih ekonomskih pojava i slično.[10]

Lenjin je s razlogom primetio da su drugi i treći tom *Kapitala* delo dvojice, a ne jednog čoveka. Na rukopisu četvrtog toma *Kapitala,* to jest na trotomnim *Teorijama o višku vrednosti,* radio je, posle Engelsove smrti, »treći čovek« — Karl Kautsky.

Izložićemo u najsažetijem obliku Engelsov doprinos trećem tomu *Kapitala.*

U 33. tomu *Dela* Marxa i Engelsa, na žalost, nalaze se samo dve kraće beleške o sadržini trećeg toma *Kapitala;* na str. 369—371. — napisane 9. januara 1894, a objavljene u listu »Vorwärts« i časopisu »Die Neue Zeit« iste godine. Osim tih beležaka, u tom tomu se nalazi i kratka anonimna (Engelsova) ispravka oglasa (vesti) u listu »Vorwärts«, u kojem je rečeno »da ćemo se verovatno morati odreći izdanja četvrtog toma, koji je trebalo da sadrži istoriju teorije«. Demanti nije bio sasvim uverljiv.

---

[10] »Za treću knjigu postojala je samo jedna, i to krajnje manjkava prva skica«, kaže Engels. I dodaje: »Po pravilu su počeci svakog pojedinog odeljka bili prilično brižljivo izrađeni, većinom čak i stilski dotcrani. Ali, što se dalje išlo, obrada je bivala sve više tek nabačena i manjkava, sve više je sadržavala ekskurzije o sporednim stvarima koje su iskrsavale u toku proučavanja i kojima se kasnijim rasporedom imalo odrediti konačno mesto, sve duži i zamršeniji postajali su periodi u kojima su se izražavale misli zapisane in statu nascendi (u nastajanju). Na više mesta i rukopis i izlaganje suviše jasno odaju nastupanje i postepeno napredovanje jednog od onih napada bolesti koji su dolazili od prekomernog rada, koji su piscu isprva sve više i više otežavali samostalan rad, dok ga naposletku nisu privremeno i sasvim onemogućili« (tom 23, str. 10).

U one dve beleške se kaže da »treća knjiga obrađuje *celokupni proces kapitalističke proizvodnje«* (prometni i reprodukcioni proces društvenog kapitala i »*konkretne* oblike koji izrastaju iz *procesa kretanja kapitala posmatranog kao celina«),* pošto se prvi tom bavio »procesom proizvodnje kapitala«, a u drugom je istraživan »prometni proces kapitala«. »To što se svaka od prve dve knjige bavila samo *jednim* od dva glavna vida ovog procesa, činilo ih je nepotpunim u pogledu sadržine, a jednostranim i apstraktnim u pogledu forme«, zaključuje Engels.

Engels je napisao *Predgovor* oktobra 1894 (22 štampane stranice), »Dopunu i dodatak« trećem tomu *Kapitala* 1895 (24 stranice), Četvrtu glavu Prvog odeljka — »Delovanje obrta na profitnu stopu« (7 stranica), i opsežne, veoma značajne primedbe — dopune u samom tekstu Dvadeset šeste glave (»Akumulacija novčanog kapitala, njen uticaj na kamatnu stopu«), Dvadeset sedme glave (»Uloga kredita u kapitalističkoj proizvodnji«), Dvadeset osme glave (»Prometno sredstvo i kapital. Shvatanje Tookea i Fullartona«), Trideset treće glave (»Prometno sredstvo pod kreditnim sistemom«), Trideset četvrte glave (»Currency Principle i englesko bankovno zakonodavstvo od 1844«) i Trideset pete glave (»Plemeniti metal i menični kurs«); sve u okviru voluminoznog i »najtežeg petog odeljka« o *kamatonosnom kapitalu* — tom »najzamršenijem predmetu cele knjige«, koji je Engelsu »priredio glavnu teškoću«.

Pored toga, Engelsove su i opsežne analize, zaključci i tablični proračuni »diferencijalne rente II u njena tri glavna slučaja i devet pomoćnih slučajeva«.[11]

Jedna tačka u Engelsovoj »Dopuni...« zaslužuje posebnu pažnju. Prvo, jer spada u okvire takozvanog transformacionog problema u učenju o vrednosti i »troškovima proizvodnje« (u teoriju o takozvanoj ravnotežnoj ceni) i, drugo, jer ima »aktuelnu kopču«.

Reč je, zapravo, o »odlučujućem mestu« koje se nalazi u trećem tomu *Kapitala,*[12] a koje je Engels propratio ovim rečenicama:

»Da je Marx stigao da još jednom preradi III knjigu, on bi ovo mesto bez sumnje znatno više razradio. Ovako kako sada stoji, ono daje samo skicu onoga što o ovome pitanju treba da se kaže.«[13]

Da vidimo najpre šta Marx kaže o toj »odlučujućoj tački« *(punctum saliens)* problema:

»Sva teškoća dolazi tu otuda što se robe ne razmenjuju jednostavno kao *robe,* nego kao *proizvodi kapitalâ* koji polažu pravo

---

[11] Vidi 43. glavu »Diferencijalna renta II — treći slučaj: rastuća cena proizvodnje. Rezultati«, *Kapital* III, u: *Dela,* tom 23, str. 595—606.

[12] *Dela,* tom 23, str. 150.

[13] Isto, str. 744.

na udeo u celokupnoj masi viška vrednosti srazmerno svojoj veličini, ili pri jednakoj veličini na jednak udeo. A ukupna cena robâ koje neki dati kapital proizvodi u nekom datom vremenskom roku treba da zadovolji ovaj zahtev. Ali ukupna cena tih roba je samo zbir cena pojedinih roba koje sačinjavaju proizvod kapitala.«

U težnji da sa nekoliko opštih poteza istakne osnovnu razliku između kapitalističke i neke — čisto hipotetički uzete — nekapitalističke *robne* proizvodnje, Marx pruža ilustraciju u kojoj postoji slučaj da su »*sami radnici* posednici svaki svojih sredstava za proizvodnju« (= minulog rada, odnosno zgusnutog, »iskristalizovanog« manuelnog i intelektualnog rada u sredstvima za proizvodnju) i, naravno, svoje lične radne snage; i gde »svoje robe jedan s drugim razmenjuju«.

(1) Robe u tom slučaju nisu više proizvod kapitala. I zato njihove cene ne gravitiraju prema »procesirajućoj vrednosti« (kapitalu), već prema »agregatu« — zbiru utrošaka živog i minulog rada.

(2) »Prema *tehničkoj* prirodi njihovih radova bila bi vrednost sredstava i materijala za rad, primenjivanih u različitim granama rada, *različna;* isto bi tako, ne uzimajući u obzir *nejednaku vrednost* primenjenih sredstava za proizvodnju, bila zahtevana *različna masa tih sredstava za datu masu rada,* prema tome da li se neka određena *roba* može napraviti za jedan sat, neka druga tek za jedan dan itd.« Validne informacije o stvarnim diferencijama u produktivnosti rada preduzeća X, Y itd. sadržavale bi pouzdane (naučno utvrđene) podatke o tome koliki je element amortizacije i koliki su ostali »materijalni troškovi« u strukturi prodajnih cena respektivnih roba.

(3) »Uzmimo, zatim, da ovi *radnici prosečno rade jednako vreme,* računajući tu i izjednačenja koja proizlaze iz različne intenzivnosti rada itd. Tada bi dva radnika u robama koje sačinjavaju proizvod njihovog dnevnog rada obojica prvo *naknadili svoje troškove,* cene koštanja utrošenih sredstava. Oni bi bili *različiti,* prema *tehničkoj* prirodi njihovih grana rada. Drugo, obojica bi bili *stvorili jednaku količinu nove vrednosti,* naime radni dan koji su *dodali* sredstvima za proizvodnju. Tu bi bila *uključena njihova najamnina plus višak vrednosti, višak rada preko njihovih nužnih potreba, ali čiji bi rezultat pripadao njima samima.* Ako se kapitalistički izrazimo, onda obojica dobijaju istu najamninu plus isti profit = vrednost, izraženu, na primer, u proizvodu jednog desetosatnog radnog dana.« Ali upravo zato bi vrednosti njihovih roba bile različite. U strukturi vrednosti robe radnika (odnosno preduzeća) X, na primer, bio bi srazmerno više zastupljen »konstantni« element vrednosti za primenjena sredstva za proizvodnju nego u vrednosti robe Y; jedinica robe X usisavala bi manje živog rada nego jedinica robe Y itd. — ukoliko bismo hteli da uključimo i ostale razlike u njihove uslove proizvodnje.

(4) »Pod tom bi pretpostavkom *različnost profitnih stopa* (ili individualnih »stopa rentabiliteta« — Ž. R.) bila dakle *indiferentna* okolnost, upravo kao što je danas za najamnog radnika indiferentna okolnost u kakvoj se profitnoj stopi izražava količina viška vrednosti koju iz njega cede, i upravo kao što je u *međunarodnoj trgovini različnost profitnih stopa kod raznih nacija indiferentna okolnosti za njihov robni promet.*«

(5) Ovde istaknutom — postavljenom načelu stroge ekvivalencije u razmeni robâ ne bi protivrečila ni činjenica da se »elementi proizvodnog kapitala«, to jest sredstava za proizvodnju preduzeća X, Y itd., *kupuju na tržištu;* njihove bi cene, isto kao i cene finalnih produkata, »odgovarale opštem pojmu cene«.

(6) Stvarna *nejednakost* cena koštanja otupljivala bi ili sasvim odstranjivala žaoke kapitalističke konkurencije: borbu za prosečan profit i ekstraprofit, odnosno rentu u njenim različitim konkretnim oblicima. Renta bi u tom hipotetičkom modelu robne proizvodnje bila *socijalizovana* i, kao takva, unapred uneta u »viši ekonomski račun«. Javljala bi se prilikom proračunavanja i realizacije »uporednih prednosti« u odnosima s inostranim ekonomijama.

Engelsovo ponovno metodsko postavljanje i dalje razvijanje »transformacionog problema« imalo je za cilj da pokaže »opštu važnost Marxovog zakona vrednosti«. Kako na razini »uslova pod kojima rad jedino ima karakter tvorca vrednosti« tako i na razini izvedenih i vrlo otuđenih ekonomskih odnosa i oblika nacionalnih »troškova proizvodnje«, »ravnotežne cene«, relativnih cena ili svetskih »terms of trade«.

U takvom kontekstu Engels nastavlja diskusiju o jednom starom problemu: razmatra stvaran način i oblik uspostavljanja i kretanja relativnih cena posredstvom ili pomoću *konkurencije* (odnosâ konkurencije) — kao društvenog »mehanizma« i načina »*obaveštavanja* individualnih proizvođača o stanju na svetskom tržištu«; dakle, i kao »skupo plaćenog iskustva« u procesu saznavanja kakav kvalitet, vrste i količine materijalnih proizvoda (robâ i proizvodnih usluga) zahteva domaće i svetsko tržište. Razmatranje je izloženo u oštrom kontrastu prema različitim stvarnim i hipotetičkim oblicima neposredne (anti-robne) proizvodnje, pa prema tome i u suprotnosti prema *budućoj — zajedničkoj* proizvodnji »kontrolisanoj pomoću nauke«, instrumenata i metoda društvenog planiranja.

U Engelsovom *Predgovoru* i *Dopuni* nalazimo i druge interesantne i značajne tačke i upućivanja; na primer: (a) kritičku aluziju na vezu između »vulgarnog socijalizma« i »Jevons-Mengerove teorije upotrebne vrednosti i granične korisnosti« (pretežno u Engleskoj), (b) originalne kritičke refleksije o berzi — berzanskoj delatnosti, (c) nastavak kritike »rodbertusovske ekonomije« i drugo, ali je ovde dovoljno da se na sve to bogatstvo ideja ukaže, odnosno podseti.

Engelsovo shvatanje i predviđanje revolucije i »prelaznog perioda«

»Izgleda da proleterska revolucija remeti sve, čak i hronologiju«, kaže Engels u svojoj *Poruci španskim radnicima povodom 1. maja 1893.*[14] U svakom slučaju, socijalistička revolucija nasilno interveniše u zatečenom poretku društvenih stvari, raskida s inercijom građanske tradicije u nizu oblasti društvenog života, preseca najosetljivije »duhovne nerve« buržoaske države; ukida njene vitalne veze s građanskim društvom, čiji je ona »oficijelni rezime«, instrument, činilac, elastična potencija.

Naravno, oni »neizostavni uslovi« (materijalni i intelektualni) za socijalističku revoluciju (o kojima je napred bilo reči) moraju prethodno biti ispunjeni, pripremljeni. Na izvestan način, potrebna je rasprostranjenost ideja o »opštečovečanskim materijalnim i duhovnim snagama« ljudskog rada, »jednoj ekonomiji koja bi se upravljala prema *svetskom planu*« (Antonio Gramsci), »diktaturi proletarijata« kao političkom obliku procesa razotuđenja rada i odumiranja države; ukratko, rasprostranjenost »modernog internacionalnog socijalizma«.

U *Uvodu za Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850.* Karla Marxa, napisanom marta 1895 (str. 430—444. 33. toma) Engels ispravlja neke svoje i Marxove predstave o uslovima i toku revolucionarnog pokreta — socijalnog prevrata u Zapadnoj Evropi. Te su predstave »bile jako obojene sećanjima na uzore iz 1789—1830«.

»Ali istorija je pokazala da ni mi« (a ne samo zastupnici »vulgarne demokratije«) »nismo bili u pravu, da je gledište koje smo tada zastupali bilo iluzija. Istorija je otišla još dalje: ona je razorila ne samo našu tadašnju zabludu nego je totalno izmenila i uslove pod kojima se proletarijat mora boriti. Način borbe iz 1848. danas je u svakom pogledu zastareo, i ta tačka zaslužuje da je ovom prilikom pobliže ispitamo« (str. 433. u 33. tomu).

Istorija je »jasno pokazala da stanje ekonomskog razvitka na Kontinentu tada još ni izdaleka nije bilo zrelo za uklanjanje kapitalističke proizvodnje; ona je dokazala *ekonomskom* revolucijom koja je, posle 1848, zahvatila ceo Kontinent i tek tada stvarno ukorenila krupnu industriju u Francuskoj, Austriji, Mađarskoj, Poljskoj, i nedavno u Rusiji, a od Nemačke učinila upravo industrijsku zemlju prvog reda — sve to na *kapitalističkoj osnovi,* koja je 1848. bila, dakle, još vrlo sposobna da se širi. A baš ta *industrijska revolucija* je svuda stvorila jasnoću u klasnim odnosima, uklonila mnoštvo prelaznih oblika koji su poticali iz manufakturnog perioda, a u istočnoj Evropi čak i iz esnafskog zanatstva, stvorila stvarnu buržoaziju i stvarni krupnoindustrijski proletarijat i gurnula ih u prvi plan društvenog razvitka« (str. 434—435).

---

[14] Vidi str. 342. u 33. tomu *Dela* Marxa i Engelsa.

»Rat od 1870—1871. i poraz Komune preneli su, kako je predskazao Marx, težište evropskog radničkog pokreta zasad sa Francuske na Nemačku« (str. 436).

Svetska istorija je isto tako pokazala da napredak vojske, uz »neprekidnu revoluciju tehnike naoružanja«, ne dopušta nijednoj zemlji da »postane spremna za rat« — zbog »*straha* svih pred apsolutno neproračunljivim izgledima *svetskog rata* koji je sada jedino moguć«,[15] na jednoj strani, i pretvara ulične borbe u radničkim četvrtima velikih gradova pretežno u moralno-politički činilac — u jedan »nepovoljan odnos« koji u budućem društvenom prevratu treba da bude »uravnotežen drugim momentima« (str. 440).

»Ironija svetske istorije postavlja sve na glavu. Mi, 'revolucionari', 'prevratnici', mi napredujemo kudikamo bolje služeći se zakonitim sredstvima nego nezakonitim i prevratom« (str. 442).[16]

Engelsove teze o (1) »kratkom, nešto oskudnijem, ali moralno vrlo korisnom prelaznom periodu«, (2) partijskom osvajanju državne političke vlasti (zaposedanju »državnog kormila«) i (3) »planskom iskorišćavanju i razvijanju modernih proizvodnih snaga svih članova društva«; uz dalji tehnološki napredak i relativno uravnotežen razvitak novih — »vodećih« i »tradicionalnih« industrija — stoje u tesnoj vezi s napred izloženim kritičkim refleksijama i nalazima o promenjenim »uslovima i toku revolucionarnog pokreta«.

Stvarno teški problemi biće: (a) »seljačko pitanje« u onim zemljama u kojima je seljak »veoma bitan faktor stanovništva, proizvodnje i političke snage« (str. 409); u vezi s činjenicom da je kapitalizam već »presekao životni nerv sitnog gazdinstva u poljoprivredi«, a da »*protiv* sitnog seljaka nije moguć nijedan trajan prevrat«, nikakva nasilna kolektivizacija i, na njenoj osnovi, — industrijalizacija poljoprivrede,[17] (b) »država prelaznog perioda«, odnosno »diktatura proletarijata«; posebno u vezi s rastućom »ekonomskom dimenzijom« i složenošću političkih i ekonomskih funkcija države koja u tom svom prvom samostalnom činu mora biti i ponešto »nesamostalna« — u smislu gašenja izvesnih ekonomskih funkcija državnog aparata, postepenog nestajanja države iz društvenog života (problem *odumiranja* države), (c) »socijalizam u demokratiji«, odnosno svestrani i trajan razvitak socijalističke demokratije u smislu velike istorijske smene otuđenih političkih oblika upravljanja ljudima — neposrednim društvenim oblicima »upravljanja stvarima«, (d) oblici eksproprijacije krupnih zemljo-

---

[15] Ove redove ispisuje Engels dvadeset i četiri godine pre izbijanja prvog svetskog rata!

[16] Engels ovde pravi aluziju na takozvane stranke reda i na velike izglede da one same, a ne komunisti, »naruše tu fatalnu legalnost«.

[17] Uporedi: *Seljačko pitanje u Francuskoj i Nemačkoj*, str. 409, 411, 413, 415, 417, 420. i 424. u 33. tomu.

posednika i fabrikanata i organizovanje privrednog života na *novim* — kolektivističkim, zadružnim i sličnim načelima; »Marx mi je — i kako često! — iznosio svoje mišljenje da bismo najjeftinije prošli kada bismo celu tu bandu mogli da isplatimo« (str. 424), a u trećem tomu *Kapitala* dokazuje da je kapitalizam samo *relativan* (i zato istorijski prolazan) način proizvodnje, koji svoje mesto mora da ustupi »slobodnoj asocijaciji rada« i »društvenoj proizvodnji kontrolisanoj naukom«.[18]

Međutim, u istorijskoj praksi se pokazalo da stvarno težak problem savremenog socijalizma jeste *ekonomski problem.* I to kako u onim zemljama u kojima je — na ovaj ili onaj način — pobedila socijalistička revolucija (SSSR, Jugoslavija, Kina, Kuba, Vijetnam itd.) tako i za partije »evrokomunističke« orijentacije, to jest za nove (specifične) strategije i taktike osvajanja »državnog kormila« i glavnih ekonomskih poluga i funkcija zapadnih država — u cilju ostvarivanja »modela demokratskog socijalizma«.

---

[18] »Protivrečnost između opšte društvene moći u koju se kapital pretvara, i privatne moći pojedinačnih kapitalista nad tim društvenim uslovima proizvodnje razvija se sve upadljivije i uključuje razrešenje toga odnosa time što u isto vreme uključuje preobraćanje uslova proizvodnje u opšte, zajedničke društvene uslove proizvodnje. Ovo preobraćanje dato je razvitkom proizvodnih snaga pod kapitalističkom proizvodnjom i načinom na koji se taj razvitak vrši« (23. tom, str. 222—223).

Najdan Pašić

Engelsova pisma-doprinos teoriji i strategiji radničkog pokreta*

Četrdeset i četvrti tom *Dela* K. Marxa i F. Engelsa obuhvata Engelsovu prepisku u periodu od 1888. do 1890. godine. Poznato je da je obimna prepiska, koju su Marx i Engels vodili sa ličnim i partijskim prijateljima, sa istaknutim misliocima svoga vremena i sa prevodiocima i izdavačima njihovih sopstvenih dela, predstavljala znatan i višestruko značajan deo njihove ukupne aktivnosti. To se odnosi u punoj meri i na Engelsova pisma s kraja osamdesetih godina, kada je ovaj najbliži Marxov saborac posvećivao svoje snage završavanju i zaokruživanju Marxovog i svog naučnog opusa i u isto vreme svojim mišljenjem, savetom i kritikom bio živo i neposredno angažovan na razvoju revolucionarnog radničkog pokreta u pojedinim zemljama i na međunarodnom planu.

Tomom četrdeset i četvrtim obuhvaćeno je ukupno 259 Engelsovih pisama — od kratkih poruka i usputnih napomena od ne-

---

* Ovaj tekst predstavlja predgovor 44. tomu Marxovih i Engelsovih *Dela* koji uskoro izlazi iz štampe u izdanju Instituta za međunarodni radnički pokret i beogradske »Prosvete«.

koliko redaka do pravih malih rasprava u kojima se preciziraju stavovi marksizma o značajnim teorijskim pitanjima ili daje analiza i procena aktuelnih političkih zbivanja.

Značajna tema Engelsovih pisama s kraja osamdesetih godina bila je analiza međunarodne situacije i odnosa među evropskim velikim silama. Nastupanje imperijalističke faze razvoja kapitalizma i sa njom sve zaoštrenija borba oko kolonijalnih osvajanja i teritorijalnih proširenja povećavaju opasnost od ratnih sukoba evropskih i svetskih razmera. Sa budnom pažnjom Engels prati diplomatsko-političke manevre i pregrupisavanje velikih sila, njihove sve intenzivnije ratne pripreme, i upozorava na dalekosežne posledice i moguće ishode velikog ratnog požara u Evropi koji bi dao maha najreakcionarnijim nacionalističko-imperijalističkim snagama u ratom zahvaćenim zemljama i doneo ogromne nesreće i razaranja, ali bi neizbežno izazvao i revolucionarna vrenja i prevrate, pa i slom pojedinih državnih mašinerija. U pismu Wilhelmu Liebknechtu iz februara 1888 (tačno dvadeset devet godina pre nego što će se to stvarno dogoditi!) Engels govori o mogućoj »revoluciji u Petrogradu« izazvanoj vojnim porazima Rusije, revoluciji »koja će toj gospodi što ratuju odjednom sve pokazati u sasvim drugom svetlu« (str. 23).

Posmatrajući razvoj situacije u Evropi i u pojedinim evropskim zemljama očima vidovitog stratega međunarodnog radničkog pokreta, Engels upozorava vođe radničkih partija sa kojima se dopisuje na uticaj i posledice koje pojedini događaji ili pojedini potezi vladajućih režima mogu imati po borbu radničke klase i njene klasne interese. Sa velikom pažnjom Engels prati smene na prestolu i poslednje godine reakcionarnog Bismarckovog režima u Nemačkoj i zalaže se za nepomirljiv stav Socijaldemokratske partije Nemačke prema Bismarckovoj nacionalističko-imperijalističkoj politici koja je umela da imponuje nemačkoj malograđanštini. Njegova nedovršena studija *O ulozi sile u istoriji* bila je zamišljena (što se vidi iz prepiske) kao celovita teorijska i politička kritika Bismarckove vladavine u Nemačkoj. Francuske socijaliste-marksiste Engels upozorava strpljivo i uporno na opasnost od rastućeg uticaja i popularnosti »bulanžizma«, pokreta oko opasnog političkog avanturiste generala Boulangera koji je nastojao da se dočepa neograničene lične vlasti, oslanjajući se na beskrupuloznu socijalnu demagogiju i šovinistički program antigermanskog revanšizma. Po Engelsovom mišljenju, svaki, makar i privremeni izborni i drugi savez ili kompromis sa tim snagama u francuskom političkom životu otvarao je vrata pogubnom uticaju šovinizma na mase francuskih radnika, nanoseći štetu radničkoj klasi u Francuskoj i u celoj Evropi.

Razmatrajući međunarodne odnose na koje već pada senka budućeg velikog rata, Engels drži stalno na oku politiku ruskog carizma koji ima ulogu jednog od najopasnijih bastiona reakcije u Evropi i Aziji. O spoljnoj politici carske Rusije Engels je napi-

sao i posebnu raspravu koja je objavljena u naprednim listovima i časopisima na nekoliko jezika. U isto vreme, Engels prati sa velikom nadom buđenje modernog radničkog pokreta u Rusiji, živo se interesuje za unutrašnji razvitak ove velike zemlje i održava veze sa prvom organizacijom ruskih marksista koja deluje u emigraciji, sa grupom »Oslobođenje rada«.

Engelsova pisma iz perioda 1888—1890 (kao i ranija i kasnija njegova korespondencija) od velikog su značaja i kao autentična svedočanstva i dokumenti za istoriju međunarodnog radničkog pokreta i kao primeri lucidne, teorijski fundirane analize svega onoga što se zbivalo u tom pokretu u periodu njegovog burnog narastanja i omasovljenja, ali i sudaranja sa nastalim protivrečnostima i teškoćama, novim idejnim i političkim sukobima i diferencijacijama koje je sobom nosilo nastupanje »epohe imperijalizma i proleterskih revolucija«.

Iz pisama se vidi u kojoj je meri Engels bio angažovan praćenjem i proučavanjem razvoja radničkih organizacija — partija i sindikata — u raznim zemljama i koliko je svojim savetima i mišljenjima učestvovao u tim procesima. Pored radničkog pokreta Engleske, zemlje u kojoj je živeo i neposredno delovao, Nemačke sa kojom je bio vezan poreklom i brojnim i trajnim ličnim i partijskim vezama, Francuske sa kojom je imao stalne kontakte preko Laure i Paulea Lafarguea, Amerike gde se dopisivao sa Sorgeom i drugim ličnostima iz radničkog pokreta — Engels je zainteresovano pratio društvena zbivanja i klasnu borbu u mnogim drugim zemljama: Italiji, Austro-Ugarskoj, Švajcarskoj, Belgiji, Holandiji, Danskoj, Norveškoj, Rusiji — i imao prijateljske veze i lični uticaj.

Snaženje revolucionarnog radničkog pokreta širom Evrope, prerastanje uskih sekti revolucionara u pojedinim zemljama u snažne nacionalne partije proletarijata sa sve većim uticajem u političkom životu i širenje uticaja marksističke teorije, njen sve dominantniji uticaj u radničkom pokretu — to su bile nepobitne činjenice političke stvarnosti poslednjih decenija prošloga veka. Te činjenice i ceo proces narastanja i sazrevanja radničkog pokreta u pojedinim zemljama i na međunarodnom planu našli su u Engelsu svog najkompetentnijeg tumača, analitičara sposobnog da uoči i oceni značenje i važnost pojedinih događaja i novih pojava i tendencija, kritičara koji je beskompropisno otkrivao objektivne i subjektivne korene slabosti i pojedinih promašaja i neuspeha. Izborne borbe u Francuskoj i Nemačkoj, u kojima su radničke partije imale sve važniju ulogu, štrajkački pokret i pojedini štrajkovi u Engleskoj i u drugim zemljama, kongresi socijalističkih partija, sudbina pojedinih radničko-socijalističkih listova i drugih publikacija — sve su to bili konkretni povodi za Engelsove ocene i sudove kojima se određuje mesto takvih događaja u kontekstu ukupnog razvoja revolucionarne borbe radničke klase. Ne jednom, pozdravljajući sve veće uspehe i pobede klasne borbe radnika u

pojedinim zemljama i impozantne primere njihovih organizovanih masovnih akcija, Engels će izraziti svoje žaljenje što i Marx nije živ da s njim podeli radost zbog brzog izrastanja revolucionarnog radničkog pokreta u silu sposobnu da revolucionarno menja svet.

Emotivno angažovan, ocenjujući događaje neposredno i bez ikakve istorijske distance, Engels bi se ponekad i prebacio u svojim ocenama i očekivanjima, precenio značaj i domašaj pojedinih pojava i događaja, pridao nekim pojedinostima značaj kakav nisu imale. Ali to je danak koji svaki savremenik neizbežno plaća vremenu u kome živi. Ostaje, međutim, činjenica da su Engelsovi sudovi i ocene, u celini posmatrano, izvanredno dobro izdržali probu vremena i da se čak i u neposrednom i žurnom reagovanju na dnevne događaje potvrđuje zadivljujuća prodornost njegove misli i prednost dijalektičko-materijalističkog pristupa[1] i načina mišljenja koje su Marx i on zajednički izgradili.

U Engelsovim često usputnim ocenama tekućih zbivanja u radničkom pokretu njegovog vremena nalaze se elementi trajne vrednosti i poruke i danas aktuelne. Polazeći od onoga što je sadržano u pismima sakupljenim u ovom tomu, moguće je ukazati na neke opšte stavove i ocene koje se tiču organizovanja radničke klase i karaktera i načina delovanja njenih organizacija, naročito njene teorijske i političke avangarde.

Engels je smatrao da je prošlo vreme kada su revolucionarne zahteve u ime radničke klase izražavale relativno male zatvorene sekte slabo povezane sa osnovnom radničkom masom. On je smatrao da su sazreli uslovi za nastupanje na širokom frontu i da tek aktiviranje ranije slabo organizovanih polukvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika otvara nove perspektive uspešne klasne borbe. Zato je kritikovao razne oblike sektaškog mentaliteta i ponašanja i izražavao uverenje da od organizacija takvog karaktera ima više štete nego koristi. Tako on ne žali nimalo zbog raspada Socijalističke radničke partije Amerike, jer to — kako piše Engels A. Bebelu januara 1890. — »i nije bila neka partija, već sekta i, uz to, čisto nemačka sekta, izdanak nemačke partije na tuđem tlu«, što je, po Engelsovom mišljenju, samo smetalo izrastanju jedne prave i velike socijalističke partije američkih radnika.

Isto tako, Engels je kritikovao krutost i sektaške greške francuskih socijalista-marksista, a gušenje lista »Socialiste« koji su oni izdavali smatrao je velikim gubitkom jedne kopče u inače

[1] Engels je često bio u situaciji da brzo reaguje na pojave i da u formi pisama prijateljima izriče sudove i daje odgovore na krupna pitanja političke prakse i društvene teorije. Ali on je bio naučnik i mislilac sa razvijenim osećanjem odgovornosti za svaki izrečeni sud i mišljenje. Zato je sâm upozoravao protiv olakog javnog korišćenja onoga što nije naučno razrađeni i provereni iskaz, nego ocena ili objašnjenje dati bez posebnog proučavanja i proveravanja. Taj svoj stav Engels je izričito formulisao u poznatom pismu Conradu Schmidtu od 27. oktobra 1890 (str. 432).

nedovoljno razvijenim vezama sa širim masama francuskih radnika.

U sukobu rukovodstva Nemačke socijaldemokratske partije sa takozvanom grupom »Mladih« Engels je odlučno stao na stranu partijskog rukovodstva jer je smatrao da je grupa »pobunjenika« sastavljena od liberalno-anarhističkih elemenata, univerzitetskih »literata« i frazera koji nisu razumevali stvarne potrebe i raspoloženje nemačkih radnika.

Engelsova pisma sadrže takođe oštru kritiku oportunističkog reformizma i raznih malograđanskih struja u radničkom pokretu koje su izražavale te tendencije i koje su u nekim zemljama postale dosta uticajne, čak i dominantne. U Francuskoj to su bili »pasikilisti«, u Engleskoj Socijaldemokratska federacija, sa Hyndmanom na čelu, a tredjunioni u kojima je glavne pozicije držala stara, konzervativna struktura strukovno-zanatskih sindikata. I u Nemačkoj socijaldemokratskoj partiji koja je smatrana uzorom velike revolucionarne marksističke partije neke slične tendencije postajale su sve vidljivije. Engels je insistirao na potrebi odlučne borbe protiv rasprostiranja uticaja tih i takvih struja na šire radničke mase i davao toj borbi svoj neposredni lični doprinos. Nastojao je naročito da se spreči uticaj oportunističkog reformizma na međunarodnom planu i u Drugoj internacionali, koja je formirana 1889.

Zanimljiva su Engelsova opažanja i ocene o uzrocima i korenima pojava napuštanja klasno-revolucionarnog puta od nekih i u nekim radničkim organizacijama. Među te uzroke Engels ubraja formiranje i uticaj »radničke aristokratije«, konkurenciju i surevnjivost među strukovnim sindikatima koji obuhvataju prvenstveno baš taj deo radništva, veliki uticaj i samostalnost »egzekutiva« u pojedinim radničkim organizacijama, karijerizam i lične sukobe političkih i sindikalnih vođa koji nekim objektivnim sukobima parcijalnih interesa daju izuzetnu zaoštrenost stavljajući ih u službu svojih ličnih ambicija i borbe za položaje. U tom pogledu najviše je rečeno u pismu Lauri Lafargue od oktobra 1889. i u pismu Sorgeu od aprila 1890. Iz sličnih motiva Engels je kritikovao i pretenzije parlamentarne frakcije Nemačke socijaldemokratske partije koja je težila da se preterano osamostali i da u ime »visoke parlamentarne strategije« diriguje politikom cele partije odvlačeći je sa terena konkretne klasne borbe.

Svoje nade Engels je polagao u ozdravljujuće dejstvo pokretanja i aktiviranja širokih radničkih masa koje će svojom neposrednom akcijom relativno brzo smesti s puta oportunističko laviranje i lične računice i trvenja birokratizovanih sindikalnih i partijskih rukovodstava. Polazeći od takvih procena, Engels je pridavao veliki značaj formiranju »novih tredjuniona« u Engleskoj koji uvode u organizovanu klasnu borbu »nove armije« radnika. Oduševljeno je pozdravljao, pratio i podržavao štrajkačke akcije u pojedinim zemljama i velike akcije političkog pritiska, kao što su

bile masovne prvomajske manifestacije i borba za ozakonjenje osmočasovnog radnog dana itd.

»Ukratko, — piše Engels — ko na stvar gleda samo površno, rekao bi da je sve to zbrka i lična svađa. Ali pokret produžava da se razvija *ispod* te površine, zahvata sve šire slojeve i upravo većinom u masama koje se nalaze na *najnižem stupnju* i dosad su stagnirale, i više nije daleko dan kada će ta masa odjednom *naći samu sebe,* kada će joj postati jasno da je ona ta ogromna masa koja se kreće, a toga dana će se brzo okončati sa svim tim gadostima i svađama« (str. 343).

U nekim pismima Engels razmatra stanje u pojedinim partijama i iznosi mišljenje i savet kako da se postojeće teškoće i sporovi prevaziđu. Značajni načelni stavovi o potrebi organizovanja posebne radničke partije, o prihvatljivim okvirima njene saradnje sa drugim partijama i o unutarpartijskim odnosima izneo je Engels u pismu Gersonu Trieru od 18. decembra 1889. Engels podseća na to da su Marx i on još od 1847. zastupali gledište da proletarijat može biti dovoljno jak i konačno pobediti samo ako ima sopstvenu partiju. Saradnja i zajedničko istupanje sa drugim partijama prihvatljivi su ako (a) donose nesumnjivu korist bilo direktno za samu partiju, njenu poziciju i uticaj, bilo za »istorijski razvitak zemlje u pravcu ekonomske i političke revolucije«, i (b) ako se time »ne dovodi u pitanje proleterski, klasni karakter partije. To je za mene — kaže Engels — apsolutna granica« (str. 284). U isto vreme, Engels ističe značaj i neophodnost unutarpartijske demokratije i otvorene, tolerantne borbe mišljenja:

»Radnički pokret se zasniva na najoštrijoj kritici postojećeg društva, kritika je sastavni deo njegovog života, kako onda da on sam izbegava kritiku, da teži da zabrani debate? Tražimo li mi od drugih slobodu govora za nas samo zato da bismo je opet ukinuli u našim sopstvenim redovima?« (str. 286).

Delujući posle Marxove smrti i u periodu kad su istovremeno nastajale snažne radničke partije u razvijenim kapitalističkim zemljama na Zapadu i kada je marksizam počeo da se afirmiše kao najuticajnija misaona struja u radničkom pokretu, Engels je preuzeo na sebe specifičnu i vrlo značajnu ulogu najistaknutijeg poslenika koji svojim nespornim autoritetom jednog od osnivača marksizma i svojom neumornom aktivnošću povezuje i usklađuje delatnost radničkih partija pojedinih zemalja i razvija novi duh internacionalne solidarnosti među njima u skladu sa izmenjenim istorijskim uslovima. On je pouzdan i pronicljiv savetnik koji stalno insistira na potrebi da svaka partija polazi od specifičnih društveno-istorijskih uslova svoje zemlje i svoje radničke klase da bi se u njima što dublje ukorenili i što bolje aktivirali svi potencijalni izvori revolucionarne energije u konkretnoj istorijskoj situaciji. On smatra da je razmena iskustava dragocena, da je širenje i propagiranje revolucionarne teorije neophodno, ali da ipak svaka radnička klasa uči najbrže i najbolje iz svog sopstvenog

borbenog iskustva i da i prihvatanje revolucionarne teorije dobija solidnu osnovu i pravi smisao tek onda kad se poveže sa konkretnim potrebama i zahtevima revolucionarne klasne borbe širokih masa radnika.[2]

Dajući svu moguću podršku i pomoć razvoju jakih i samostalnih nacionalnih partija, Engels je u isto vreme pridavao najveći značaj negovanju internacionalnog duha u radničkom pokretu, međusobnom upoznavanju i razumevanju i konkretnim akcijama solidarnosti, uzajamne pomoći i zajedničkog istupanja. Svemu tome davao je on sam izvanredno veliki lični doprinos. Pošto je održavao lične veze sa vodećim ljudima iz većeg broja marksistički orijentisanih partija i grupa i s budnim interesovanjem pratio društvena zbivanja, politički život i klasnu borbu u pojedinim zemljama, Engels je bio u stanju da posreduje u razmeni relevantnih informacija i da svojim ocenama i objašnjenjima onoga što se zbiva na raznim stranama doprinosi značajno boljem međusobnom razumevanju i uvažavanju specifičnosti svake zemlje i svakog pokreta. Neka njegova pisma podsećaju na prave borbene izveštaje u kojima se daje pregled i procena situacije na raznim frontovima.

Naročito velika i značajna bila je Engelsova uloga u pripremanju i sazivanju Međunarodnog kongresa revolucionarnih, pretežno marksističkih partija i grupa koji je održan u Parizu 1889. godine, kongresa na kome je osnovana Druga internacionala. Kao što se vidi iz njegovih pisama, sam Engels nije bio ubeđen da je sazreo momenat za takav čin kao što je osnivanje nove internacionale, ali kada je odluka o održavanju kongresa bila već doneta, on je nekoliko meseci sa zadivljujućom energijom i upornošću radio na tome da kongres što bolje uspe i da potvrdi jasnu revolucionarno-marksističku orijentaciju okupljenih partija. Cela serija pisama koja je Engels uputio za kratko vreme Paulu Lafargueu, koji je predvodio francuske marksiste i bio glavni neposredni organizator kongresa, i Wilhelmu Liebknechtu, vođi Nemačke socijaldemokratske partije — najveće i najuticajnije partije u to vreme — svedoči o ogromnim naporima koje je Engels morao uložiti da bi se prevazišli nesporazumi i jednostrana gledišta, osigurala dovoljno široka osnova okupljanja i izbegla opasnost od prodora otvoreno reformističkih struja — francuskih »posibilista« i engleske Socijaldemokratske federacije — koji su pripremali paralelni kongres, takođe u Parizu.

Vrlo su interesantna kao dokumenti za istoriju radničkog pokreta s kraja devetnaestog veka mnoga pisma koja se odnose upravo na ovu problematiku. Ona pokazuju Engelsa kao strpljivog graditelja mostova solidarnosti i ravnopravne saradnje među radničkim partijama i pokretima u vreme kada odnosi među njima

---

[2] Vidi naročito Engelsovo pismo Adolfu Sorgeu od februara 1890. — str. 309.

postaju složeniji zbog toga što se u njihovoj politici snažnije reflektuju nacionalne specifičnosti svake zemlje.

Krajem osamdesetih godina Engels je intenzivno radio na redakturi i pisanju predgovora za niz Marxovih i svojih studija koje su doživljavale nova izdanja ili bile prevođene na razne jezike. O tome svedoče mnoga pisma izdavačima, prevodiocima i partijskim prijateljima. Naročito intenzivan i naporan bio je rad na sređivanju, dovršavanju i pripremi za štampu Marxovog rukopisa trećeg toma *Kapitala*. Uveren u ogroman značaj ovog epohalnog Marxovog dela za radnički pokret i naprednu teoriju Engels je tom poslu posvećivao naročitu pažnju. A posao je zaista bio veliki i složen. Neki delovi rukopisa ostali su u formi nerazvijenih teza i zabeležaka. Jednu glavu trebalo je tek napisati, a činjenični materijal i proračune brižljivo proveriti i dopuniti. Međutim, baš ovaj treći tom imao je bitan značaj za celinu monumentalne Marxove studije i pokazivao svu površnost i brzopletost raznih pokušaja građanskih ekonomista-apologeta da ospore i dovedu u pitanje naučnu vrednost i zasnovanost Marxovih analiza i zaključaka.

Uporedo sa mukotrpnim i predanim radom na rukopisu trećeg toma Engels brižljivo, »na bazi originalnih rukopisa«, rediguje četvrto nemačko izdanje prvog toma *Kapitala* i ta verzija postaće standardna. Prema njoj će se praviti sva kasnija izdanja i prevodi.

Iako ozbiljno kuburi s očima i u određenim periodima mora da ograniči čitanje i pisanje na samo nekoliko sati dnevno, Engels uporno radi na Marxovoj rukopisnoj zaostavštini i njeno objavljivanje i stavljanje na raspolaganje javnosti smatra svojim prioritetnim zadatkom i dugom prema radničkoj klasi i razvoju naučnog shvatanja društva. Misli i o tome da neke već afirmisane marksiste (Kautskog, Bernsteina) uputi u tehniku čitanja Marxovih rukopisa kako bi i oni mogli raditi na tome poslu s njim i posle njega.

U ovom periodu, kao što se vidi iz pisama, Engels radi na posebnim izdanjima Marxove rasprave *Govor o slobodi trgovine* i svoje studije *Ludvig Fojerbah i kraj klasične nemačke filozofije*. Knjigu *Poreklo porodice, privatne svojine i države* prerađuje i dopunjuje kritički koristeći se novim radovima L. S. Morgana (*Kuće i kućni život američkih urođenika*) i M. Kovalevskog (*Pregled porekla i razvitka porodice i svojine*). On piše predgovore za nova engleska i nemačka izdanja *Komunističkog manifesta* i u njima iznosi interesantne i značajne sudove o razvojnom putu revolucionarnog radničkog pokreta i promenjenim uslovima i strategiji klasne borbe proletarijata.

U svojim pismima s kraja osamdesetih godina Engels može sa zadovoljstvom da konstatuje sve veći uticaj Marxovog i svog naučnog dela — materijalističko-dijalektičkog metoda i pogleda na svet i istoriju ljudskog društva. On daje i dalje ogroman lični doprinos širenju marksističkih ideja i njihovom revolucionarnom dejstvu na razvoj društvenih nauka. No u isto vreme Engels sa

zabrinutošću i negodovanjem zapaža površan i vulgarizatorski odnos prema marksističkom metodu i teoriji kod mnogih mlađih pisaca koji sebe proglašavaju marksistima, sklonost ka olakim uopštavanjima kojima se hoće zameniti savesno i naučno-skrupulozno izučavanje činjenica. U pismu Paulu Ernstu Engels upozorava da se »materijalistička metoda pretvara u svoju suprotnost ako se ne koristi kao vodilja prilikom istorijskog proučavanja, već kao gotov šablon, po kome se kroje istorijske činjenice« (str. 359). »U oblasti teorije — piše Engels C. Schmidtu — treba uraditi još tolike stvari naročito na području ekonomske istorije i njene povezanosti sa političkom istorijom, istorijom prava, religije, literature i kulture uopšte, gde samo jasan teorijski pogled može pokazati pravi put u lavirintu činjenica« (str. 251).

Engelsovi zahtevi u pogledu dosledne naučne primene materijalističko-dijalektičkog metoda analize društveno-istorijskih zbivanja bili su vrlo strogi. I jednom već renomiranom marksističkom teoretičaru kao što je bio Karl Kautsky Engels zamera, bez mnogo okolišenja (osvrćući se na njegove članke *Klasne protivurečnosti 1789. godine*), da u njima nema dovoljno autentične istorijske građe i upućuje ga na neke važne istorijske izvore koje ovaj nije koristio. Tumačenje događaja opštom shemom o određujućem značaju načina proizvodnje ne može da zameni analizu konkretnih činjenica: »Ja bih mnogo manje govorio o novom načinu proizvodnje. On je uvek ogromnim rastojanjem odvojen od *činjenica* o kojima ti govoriš i *tako neoposredovan javlja* se kao *čista apstrakcija* koja ne razjašnjava, već pre zamagljuje stvari« (str. 133).

Jedan broj Engelsovih pisama u ovom tomu Marxovih i Engelsovih *Dela* odnosi se na neka značajna teorijska pitanja koja se tiču osnovnih teorijsko-metodoloških postulata istorijskog materijalizma i, posebno, koncepcije o društveno-ekonomskoj (materijalnoj) *bazi* i *nadgradnji.* Za pravilnu dijalektičku interpretaciju ove koncepcije Engelsova objašnjenja i preciziranja sadržana u nekim pismima imaju veliku naučnu vrednost i značaj i u tom smislu predstavljaju integralni deo Marx-Engelsovog teorijskog opusa. (Vidi naročito pisma K. Kautskom od 20. februara 1889, P. Ernstu od 5. juna 1890, C. Schmidtu od 5. avgusta i 27. oktobra 1890. i J. Blochu od 21. septembra 1890).

Pojava protiv koje je Engels usmerio oštricu svoje kritike u gore nabrojanim pismima bila je dosta rasprostranjena vulgarna interpretacija marksizma u smislu svođenja istorijskog materijalizma na puki ekonomski determinizam.

»Uopšte, reč »materijalistički« mnogim mlađim piscima u Nemačkoj služi kao prosta fraza kojom se sve i svašta etiketira bez nekog proučavanja, tj. prilepljuje se ta etiketa i veruje da je time rešena stvar. Međutim, naše shvatanje istorije je, pre svega, uputstvo za proučavanje, a ne poluga za konstrukcije à la hegelovstvo« (str. 381).

Braneći marksizam kako od napada ideoloških protivnika tako i od sve češćih slučajeva vulgarne interpretacije od strane formalnih pristalica, Engels je u svojim pismima pojašnjavao, pa i dalje razvijao neke postavke istorijskog materijalizma — naročito one koje u objavljenim radovima nisu uvek bile dorečene (što je ostavljalo prostora za jednostranu interpretaciju).

Prvo, Engels je kategorički odbacivao takvo tumačenje istorijskog materijalizma prema kome se svi istorijski procesi i svi konkretni oblici pravno-političke organizacije i ideološkog života mogu razumeti i objasniti kao puki izraz i pasivni proizvod delovanja ekonomskih činilaca kao jedino aktivnih. Takva gledišta nazivao je apsurdnim i direktno suprotnim materijalističkoj dijalektici. Nasuprot tome, naglašavao je *odnos povratne sprege* i obostranog delovanja između načina proizvodnje i materijalnih uslova života uopšte, s jedne, i elemenata pravno-političke i ideološke »nadgradnje«, s druge strane, pri čemu se proizvodnja i reprodukcija stvarnog života tek u *krajnjoj instanci* probijaju kroz splet uzajamnih uticaja kao »određujući momenat« (str. 405). Kao primer upravo ovakvog shvatanja i primenjivanja istorijsko-materijalističkog metoda, Engels je navodio svoje i Marxove konkretno-istorijske studije.

Drugo, u nekim pismima, posebno u pismu C. Schmidtu od oktobra 1890, Engels se upušta u konkretniju razradu teza o relativnoj samostalnosti i »povratnom dejstvu« koje elementi političko-pravne i ideološke nadgradnje vrše na društvenu bazu, na razvoj materijalne osnove društvene egzistencije. Diferenciranje i osamostaljivanje elemenata društvene superstrukture Engels tumači polazeći, pre svega, od *zakonitosti društvene podele rada* i pri tome ističe uglavnom dva momenta: (a) svaka nova grana u okviru društvene podele rada i sve veće diferencijacije zajedničkih društvenih funkcija rađaju nužno i posebne interese, posebne poglede i društvene aspiracije onog kruga ljudi koji te funkcije vrše; tako nastale socijalne grupe i tvorevine pokazuju, dakle, zakonite tendencije da se osamostale i počnu povratno da deluju na primarne uslove i interese iz kojih su proizišli; i (b) svaka osamostaljena grana delatnosti u sferi društvene nadgradnje stiče u procesu sopstvenog nastajanja i evolucije i određene unutrašnje determinante svoga razvoja što joj daje samostalnost i snagu povratnog uticaja na druge grane delatnosti, pa i na društvenu bazu — na sferu materijalne proizvodnje i reprodukcije života. (Engels navodi primer prava koje se, potiskivano *unutrašnjom logikom svoga razvoja*, udaljuje od ekonomske osnove, koja ga, u krajnjoj liniji, determiniše, jer »pravo mora ne samo da odgovara opštoj ekonomskoj situaciji, da bude njen izraz, već mora biti i ***u sebi usklađen*** izraz koji ne opovrgava samog sebe svojim unutrašnjim protivrečnostima«) (str. 429).

Razvijajući teze o relativnoj samostalnosti i obratnom dejstvu elemenata političko-pravne i ideološke nadgradnje na eko-

nomsku bazu, Engels se ne zadržava samo na opštim konstatacijama, već ulazi u posebno razmatranje uzajamnih uticaja i međusobnog uslovljavanja društveno-ekonomske osnove i pojedinih elemenata »superstrukture« — države, pravnog sistema, filozofskih i naučnih tvorevina i ukupne kulturne tradicije.

Razrada marksističke koncepcije o bazi i nadgradnji i njihovom dijalektičkom jedinstvu, sadržana u Engelsovim pismima, ima ne mali teorijski značaj. Opšti filozofski koncept alijenacije Engels je preneo na teren konkretne sociološko-političke analize istorijske empirije i savremenih društvenih zbivanja, ukazujući time na neke nedovoljno naučno razrađene i iskorišćene elemente marksističke teorije i metoda proučavanja društvenih pojava.

Treće, naglašavajući neophodnost i metodološki značaj analize društveno-političkih zbivanja sa stanovišta klasne borbe, Engels je u isto vreme kritički reagovao na uvlačenje uprošćenih šablona u tu svrhu analize (koje se opažalo kod nekih savremenih marksista). Za Engelsa klase nisu nikakva metafizička kategorija, nego konkretan proizvod društveno-istorijskog razvoja koji se razlikuje od zemlje do zemlje. Te istorijske specifičnosti imaju uticaj na karakter i ponašanje pojedinih klasa, utiskuju im svoj pečat. Da bi zaista bila naučna, analiza tokova klasne borbe u pojedinim zemljama mora uzimati u obzir sve te specifičnosti. U tom pogledu naročito je zanimljivo Engelsovo pismo Paulu Ernstu (str. 359—361), u kome on ukazuje na složen splet istorijskih okolnosti zbog kojih se norveški seljak i sitni buržuj značajno razlikuju po svom mentalitetu i načinu ponašanja od pripadnikâ istih tih društvenih slojeva u Nemačkoj. I u nizu drugih pisama upućenih Lauri Lafargue, Kautskom, Sorgeu, Bebelu i drugim ličnostima sa kojima se dopisivao Engels skreće pažnju na složenu kompoziciju i slojevitost osnovnih klasa, na potencijalne sukobe interesa različitih frakcija iste klase i na istorijski uslovljene specifičnosti konfiguracije klasnih snaga u pojedinim zemljama — što sve nameće potrebu brižljive analize konkretnih istorijskih činjenica pre nego što se pristupi bilo kakvom širem zaključivanju i ocenjivanju društveno-političke situacije i perspektiva razvoja radničkog pokreta u ovoj ili onoj zemlji.

U jednom od svojih pisama iz 1888.[3] Engels iznosi interesantna razmišljanja o prirodi literarnog stvaralaštva, suštini realizma u književnosti i odnosu između ideoloških opredeljenja i simpatija jednog obdarenog pisca i umetničke istine u njegovom književnom delu. Kod pravog i velikog umetnika, kao kod Balzaca na primer, istina o društvu koje opisuje probiće koru ideoloških predrasuda samog pisca.

Kao ni Marx, ni Engels nije bio sklon da konstruiše u glavi modele idealnog društva budućnosti. U pismima u kojima se

[3] Pismo Margareti Harkness povodom njenog romana *City Girl* (str. 34—36).

dotiče ove teme[4] on kritikuje shvatanje socijalizma kao završenog i statičkog sistema. Socijalizam, naprotiv, treba shvatiti kao društveni proces, »kao nešto što se neprekidno menja i preobražava«. To isto važi za principe raspodele u socijalističkom društvu. Raspodela i u socijalizmu mora da zavisi od proizvodnje, to jest od količine onoga što se raspodeljuje. Prema tome, umesto utvrđivanja nekih večitih principa raspodele svojstvenih socijalizmu, jedino što ima smisla pokušati — smatra Engels — jeste: »... 1) otkriti onaj način raspodele kojim se *počinje*, i 2) potruditi se *da se nađe opšta tendencija* daljeg razvitka« (str. 381). »Kritička razlika« između socijalizma i društvenog stanja koje mu prethodi sastoji se »u organizaciji proizvodnje na osnovu zajedničke svojine — pre svega nacije nad svim sredstvima za proizvodnju« (str. 390).

O samom načinu upravljanja podruštvljenom proizvodnjom Engels ne govori eksplicitno, ali napomene koje čini pokazuju jasno pravac njegovog razmišljanja: (a) on odlučno odbacuje mišljenje da su radnici za to nesposobni, pozivajući se na iskustva sa radničkim proizvodnim i distributivnim zadrugama i (b) smatra »da je daleko veća smetnja tutorska nadmenost naših takozvanih obrazovanih«, ali veruje da se i tome može naći leka — u krajnjem slučaju, na taj način što će radnici »kupiti« neophodne stručnjake i što će njihov rad biti pod strogom društvenom kontrolom. Gotovo identično shvatanje iznosi Marx u studiji *Građanski rat u Francuskoj* i Lenjin u *Državi i revoluciji.*

Engelsova pisma sakupljena u ovom tomu Marxovih i Engelsovih *Dela* govore jezikom autentičnih dokumenata i o ličnosti svoga autora — čoveka koji je umeo da ostane do kraja veran i svojim principima i svojim prijateljima, velikog stratega radničkog pokreta koji je imao sluha i strpljenja i za »sitne« probleme svakodnevne borbe, ličnosti čvrstih moralnih načela i široke ljudske osećajnosti. U svetlosti tih Engelsovih ličnih osobina bolje se razume i sadržaj i smisao njegovog naučnog dela.

---

[4] Pismo C. Schmidtu od 5. 8. 1890. i pismo Ottu v. Boenigku od 21. 8. 1890. Vidi str. 380—382. i 390—391.

Ljiljana Jovičić

Raspoređivanje čistog dohotka i raspodela ličnih dohodaka

Zakon o udruženom radu je dao ogroman podsticaj ekonomskom povezivanju osnovnih organizacija udruženog rada, uspostavljanju novih odnosa u raspoređivanju čistog dohotka, a osobito iznalaženja osnova i merila u raspodeli ličnih dohodaka prema radu i rezultatima rada. Sve ove aktivnosti se ostvaruju uz vrlo značajno i kvalitativno novo angažovanje radnika u svim fazama izgradnje dohodovnih odnosa, počev od pojedinačnih inicijativa i predloga do masovnog uključivanja u prethodne rasprave i usvajanje samoupravnih akata. Svuda gde se tako postupa radnici shvataju da su samoupravna akta koja su sami usvojili, pre svega, njihovo delo — norme njihovih međusobnih odnosa, za čije su dosledno sprovođenje u praksi oni najodgovorniji.

Raspoređivanje čistog dohotka

Na osnovama Zakona o udruženom radu, raspoređivanje čistog dohotka je u većini osnovnih organizacija razrađivano uporedo

sa izgrađivanjem merila za raspodelu sredstava za lične dohotke. Orijentacija je, uglavnom, bila na to da se na izgrađenim merilima za raspoređivanje čistog dohotka zasnivaju i merila raspodele sredstava za lične dohotke. Takav put jedino i može da obezbedi da se čist dohodak raspoređuje adekvatno na sve svoje delove, odnosno da se i u raspodeli ličnih dohodaka polazi od jasnih merila za uspostavljanje odnosâ u raspoređivanju čistog dohotka.

Međutim, u pojedinim osnovnim organizacijama ovi odnosi u raspodeli se zanemaruju. Nije redak slučaj da su u samoupravnim aktima utvrđene samo opšte osnove i merila raspodele sredstava za lične dohotke, bez regulisanja odnosâ u raspoređivanju čistog dohotka. Stoga se i događa da se sredstva za lične dohotke utvrđuju i raspoređuju nezavisno od visine ostvarenog čistog dohotka.

Osnove i merila za raspoređivanje čistog dohotka u osnovnim organizacijama udruženog rada utvrđuju se, uglavnom, na temelju samoupravnih sporazuma o zajedničkim osnovama i merilima donetih na nivou grane, grupacije ili reprodukcione celine, odnosno radne organizacije. Ima, međutim, samoupravnih sporazuma koji su toliko uopšteni da se njihova sadržina uglavnom svodi na interpretaciju odredbi Zakona o udruženom radu. Istovremeno, u pojedinim sporazumima grupacija, grana i delatnosti ide se u drugu krajnost, pa se zajedničke osnove i merila utvrđuju kao čvrste proporcije koje se direktno i obavezno primenjuju, bez obzira na ostvarenu visinu čistog dohotka.

Uz to, ima i pojava različitih ponašanja pojedinih OOUR-a u primeni samoupravnih sporazuma o zajedničkim osnovama i merilima. Karakteristično je, na primer, da se zajedničke osnove i merila, bez obzira na stepen zajedništva u sticanju dohotka, direktno primenjuju, da se ne dovode u korelaciju sa planovima razvoja i poslovanja osnovne organizacije, što je, takođe, bitno za uspostavljanje odnosâ raspoređivanja čistog dohotka. Česti su primeri da se zajedničke osnove i merila iz samoupravnih sporazuma grana, grupacija i slično razrađuju na nivou radne organizacije.

U celini posmatrano, veoma je malo samoupravnih akata u kojima se odnosi u raspoređivanju čistog dohotka uspostavljaju na principu međuzavisnosti njegovih delova, to jest uz poštovanje ekonomskih zakonitosti na osnovu potrebe da svaki deo dohotka mora biti iskazan u čistom dohotku kao objektivno utvrđena veličina, a ne kao ostatak nakon izdvajanja drugih delova. Najčešća je praksa da se relativni odnosi u raspoređivanju čistog dohotka utvrđuju polazeći od apsolutne srazmere (na primer, mase sredstava za lične dohotke), a da svi ostali delovi predstavljaju u određenom smislu ostatak u okvirima raspoloživih sredstava.

Značajno je, međutim, da se u sistem raspodele sve više, iako još nedovoljno, uvodi samoupravno planiranje kao jedan od bitnih instrumenata u raspoređivanju čistog dohotka.

Ljiljana Jovičić

Raspoređivanje čistog dohotka i raspodela ličnih dohodaka

Zakon o udruženom radu je dao ogroman podsticaj
povezivanju osnovnih organizacija udruženog rada,
novih odnosa u raspoređivanju čistog dohotka, a
ženja osnova i merila u raspodeli ličnih dohodaka
rezultatima rada. Sve ove aktivnosti se ostvaruju
i kvalitativno novo angažovanje radnika u svim
dohodovnih odnosa, počev od pojedinačnih inic
do masovnog uključivanja u prethodne rasprave
upravnih akata. Svuda gde se tako postupa rad
samoupravna akta koja su sami usvojili, pre
— norme njihovih međusobnih odnosa, za či
vođenje u praksi oni najodgovorniji.

Raspoređivanje čistog dohotka

Na osnovama Zakona o udruženom
dohotka je u većini osnovnih organ

u i lični do-
la. Iako je
ipak pred-
edni dokazi
a ne može
merilima u

deli sredsta-
nerilo rezul-
ani rezultat
a i koji se
poslovanja.
terminologiji
znatno manji
merila rezul-
čkom proce-
odak tada je
ata rada.

dobi...

org... ladu sa Zako-
sam... deli sredstava
done... a, obezbeđuje
no ra... no, na primer,
koji s... IN-u — Niš,
interpr... SR Srbije, Fa-
u poje... u, »Velmi« u
u drug...
čvrste...
obzira...

Uz to, ... jma rezultata ra-
u primeni samoupravn... ojavljuje i pojam
merilima. Karakteristično ... m radu u iznala-
i merila, bez obzira na ... atima rada nepo-
direktno primenjuju, da ... a je ukazala i na
razvoja i poslovanja osno... a vrednost poslo-
za uspostavljanje odnosa ... »rezultat rada« i
su primeri da se zajedni... ipak se u jednom
razuma grana, grupacija ... efinišu, shvataju i
nizacije. ... što se iz rešenja u

U celini posmatra... ostavljenog rada« u
kojima se odnosi u ... rednosti poslova, pri
na principu međuzavisn... a bude izraz ostvare-
ekonomskih zakonitost... a zavisi od ostvarenog
mora biti iskazan u ...
veličina, a ne kao ...
češća je praksa da ...
dohotka utvrđuju ...
se sredstava za li...
u određenom ...

Značajno ... poslova i zadataka, odnosno
iako još nedo... ltata pretpostavljenog rada
bitnih ins... laženju merila raspodele pre-

Sve to pokazuje da je raspoređivanje čistog dohotka, na osnovama Zakona o udruženom radu, proces koji je započet, ali još nije dovršen. Osnovni problem je u tome što se ti odnosi često uređuju van osnovne organizacije kojoj pripada neotuđivo pravo raspoređivanja čistog dohotka. Uređivanje ekonomskih odnosa na ovom području je od krupnog značaja, pre svega, za ostvarivanje principa raspodele prema radu i rezultatima rada, pri čemu odnosi u raspoređivanju čistog dohotka predstavljaju osnovnu i polaznu komponentu.

Raspodela sredstava za lične dohotke

Raspodela sredstava za lične dohotke prema radu i rezultatima rada je tema koja već dugi niz godina zaokuplja pažnju i teorije i prakse. Od samog početka izgradnje socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa ostvarivanje principa raspodele prema radu i rezultatima rada bio je pravi put u regulisanju odnosa u sticanju i raspoređivanju dohotka i raspodeli sredstava za lične dohotke.

U pojedinim periodima razvoja raspodele prema radu i rezultatima rada postizani su značajni rezultati. Međutim, u tome je bilo velikih oscilacija. A biće ih i ubuduće zbog objektivnih protivrečnosti robne proizvodnje. Ali, bez obzira na to, usled nepostojanja jedinstvene društvene klime pojedinačni relativno uspešni pokušaji su, uglavnom, bili osuđeni na propast, a nađena merila na zaborav. Takva kretanja upućivala su na potrebu da se aktuelizovanjem pitanja raspodele polazi od afirmacije postojećih rešenja i, na tim osnovama, iznalaze nova rešenja i izgrađuje sistem u celini. Na dosadašnjem putu razvoja raspodele prema radu i rezultatima rada nisu, međutim, bile retke pojave isključive primene formalnih kriterijuma koje su bile potpuno strane suštini sistema. Takva skretanja su često pogodovala nazadovanju jer su zahtevala dodatne napore da se s lošom praksom prekine.

Nerazvijenost i nejednaka razvijenost raspodele prema radu i rezultatima rada u prošlosti bile su jedan od bitnih uzroka kretanja ličnih dohodaka van ostvarenog dohotka i produktivnosti rada. To je znatno uticalo na pojave »uravnilovke«, materijalne nezainteresovanosti neposrednih proizvođača, s jedne, i slabljenja akumulativne sposobnosti udruženog rada, investiranja bez pokrića, prezaduženosti, a ponegde i gubitaka, s druge strane.

Zakon o udruženom radu je veoma precizno utvrdio pravce izgradnje sistema raspodele prema radu i rezultatima rada, bez dilema da li se na to mora ili ne mora ići. Shvatajući i prihvatajući Zakon o udruženom radu, radnici su, u okviru veoma široke akcije, prišli donošenju novih pravilnika. Može se reći da je na području raspodele sredstava za lične dohotke izvršen krupan zadatak, ali je još ipak malo onih organizacija koje su uspele

dosledno da ostvare odredbe Zakona o udruženom radu i lični dohodak dovedu u direktnu zavisnost od rezultata rada. Iako je reč o relativno malom broju takvih organizacija, to ipak predstavlja značajan korak napred, jer su dobijeni neposredni dokazi da u raspodeli nema više dilema šta se može, a šta ne može meriti, već na koji se način rezultati rada i kojim merilima u svakom konkretnom slučaju mogu utvrđivati.

U pogledu vrste rešenja koja se susreću u raspodeli sredstava za lične dohotke najčešća su ona kojima se kao merilo rezultata rada uzima pretpostavljeni rad, čiji je anticipirani rezultat utvrđen analitičkim vrednovanjem raznim metodama i koji se koriguje ostvarenim doprinosom u procesu rada i poslovanja. To su, uglavnom, primeri u kojima se prema staroj terminologiji startna osnova koriguje, a rezultat rada predstavlja znatno manji deo od utvrđene startne osnove. U dosta slučajeva merila rezultata rada svedena su samo na veličine utvrđene analitičkom procenom radnog mesta. U suštini, celokupan lični dohodak tada je bio startna osnova, bez utvrđivanja konkretnih rezultata rada.

Primera doslednog merenja rezultata rada u skladu sa Zakonom o udruženom radu još je malo. Učešće u raspodeli sredstava za lične dohotke, egzaktnim merilima rezultata rada, obezbeđuje se u malom broju pravilnika. To je dosta dobro rešeno, na primer, u pravilnicima OOUR-a »Nevena«, Leskovac, u MIN-u — Niš, ITM u Novom Beogradu, Reumatološkom zavodu SR Srbije, Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, SUP-u u Sisku, »Velmi« u Brčkom i drugim.

Kako se iz navedenih rešenja vidi, pored pojma rezultata rada i merila za njegovo utvrđivanje, u praksi se pojavljuje i pojam pretpostavljenog rada, mada Zakon o udruženom radu u iznalaženju merila za raspodelu prema radu i rezultatima rada neposredno polazi od merila rezultata rada, a praksa je ukazala i na potrebu da se pre rezultata rada utvrdi relativna vrednost poslova i zadataka. Iako je razlika između pojmova »rezultat rada« i anticipirani pretpostavljeni rad veoma jasna, ipak se u jednom broju slučajeva ovi pojmovi neadekvatno definišu, shvataju i koriste. Još nije u dovoljnoj meri shvaćeno, što se iz rešenja u pravilnicima jasno vidi, da je uloga »pretpostavljenog rada« u utvrđivanju relativne, odnosno hipotetičke vrednosti poslova, pri čemu konkretan lični dohodak uvek mora da bude izraz ostvarenih rezultata rada koji u apsolutnom iznosu zavisi od ostvarenog dohotka i produktivnosti rada.

Vrednovanje poslova i zadataka

U većini pravilnika je vrednovanje poslova i zadataka, odnosno utvrđivanje relativne vrednosti rezultata pretpostavljenog rada sastavni deo i polazna osnova u iznalaženju merila raspodele prema radu i rezultatima rada.

Poslovi i zadaci su, uglavnom, vrednovani na dva načina. Na jednoj strani su razne varijante vrednovanja poslova i zadataka, koje su, u manjoj ili većoj meri, zasnovane na Zakonu o udruženom radu, a na drugoj su zadržani metodi vrednovanja radnih mesta, koji u suštini nisu u skladu sa Zakonom o udruženom radu.

U najvećem broju slučajeva metodologije vrednovanja poslova i zadataka su jedinstvene za radnu organizaciju kao celinu. Međutim, ima primera da se u okviru jedne radne organizacije koristi više metoda analitičke procene, pa čak i da se po jednoj metodologiji vrednuju poslovi i zadaci u proizvodnji, a po drugoj — u zajedničkim službama.

Poslovi i zadaci se vrednuju, uglavnom, na osnovu sledećih kriterijuma: složenost, odgovornost, napori i uslovi rada. Pristupi vrednovanju i izražavanju složenosti poslova i zadataka su veoma različiti. Na primer, u Fabrici duvana u Sarajevu i u OOUR za preradu duvana u Mostaru složenost rada se utvrđuje u odnosu na: predmete rada, sredstva rada, metodologiju i metode rada. U ovom primeru odgovornost u radu u pretpostavljenim relativnim odnosima izražena je kroz složenost rada. Iskazivanje pretpostavljenog rada kroz relativne odnose u funkciji je kvalitet rada, čime se obezbeđuje to da se obim i kvalitet pretpostavljenog i planiranog rada svedu na zajednički imenitelj, koji se izražava brojem bodova za određeno radno vreme.

U »Goši« u Smederevskoj Palanci, polazeći od standardnih grupa složenosti rada, utvrđuju se relativni odnosi koji određuju stepen multiplikacije u zavisnosti od uobičajenog radnog doprinosa — od kvaliteta i kvantiteta rada u određenom radnom vremenu. Složenost rada u ovom slučaju uključuje odgovornost, napore i uslove rada. Stepen složenosti poslova i zadataka na obradi materijala utvrđuje se na osnovu dvadeset različitih kriterijuma: vrsta mašine, stalni alat, merni alat, rezni alat, vrsta materijala, težina materijala, odnos dužine i prečnika, kvalitet obrade, tehnička dokumentacija, priprema alata, priprema mašine, vrsta rada, veličina serije, opremljenost radnog mesta, uobličenost, kombinovanost, finalnost, ritmičnost, režim rada, dozvoljeni procenat škarta.

Složenost poslova i zadataka u obradi informacija izražava se zavisno od teorijskog znanja, radnog iskustva, dopunskog znanja i iskustva u rukovanju, broja zadataka od kojih se sastoji posao, stepena raščlanjivanja zadataka, načina formiranja rešenja, odgovornosti za materijalne vrednosti, sredstava rada, kvaliteta rada i odgovornosti za vršenje funkcije od opšteg značaja za OOUR.

U Fabrici pumpi »Jastrebac« u Nišu vrednovanje poslova po osnovu složenosti obuhvata sledeće elemente: nivo tehnološkog procesa, razrađenost uputstava za rad, potreba konsultativnog usaglašavanja, korišćenje informacija, stepen raščlanjivanja i

analize poslova, način formiranja rešenja, potreba stručne spreme i iskustva.

I pored za sad još pojedinačnih primera potpunijeg vrednovanja poslova i zadataka sa stanovišta složenosti, može se reći da je, u celini posmatrano, mali broj organizacija dosledno ili približno Zakonu o udruženom radu sproveo vrednovanje poslova i zadataka. Nije retka pojava da je ovaj posao odložen. U tom pogledu zapažaju se dve karakteristične i dijametralno suprotne tendencije. Naime, na jednoj strani su organizacije koje izbegavaju analitičku procenu poslova i zadataka, ali su, shvatajući suštinu i kompleksnost složenosti poslova i zadataka, prišle istraživanjima radi iznalaženja novih metoda. Takve temeljite pripreme izvršene su, na primer, u »Brodogradilištu« u Splitu, s ciljem da se odbace metodi izražavanja složenosti rada na osnovu formalnih kriterijuma, to jest izvođenja složenosti poslova i zadataka iz elemenata procesa rada, kao što su sadržaj rada, tehnologija, sredstva za rad i predmeti rada, organizacija procesa rada i poslovanje drugih.

Znatan broj organizacija udruženog rada u vrednovanju poslova i zadataka polazi od radnog mesta i procenjivanja njegove vrednosti. Nisu retka mišljenja da su i postojeće procene radnih mesta u skladu sa osnovama Zakona o udruženom radu, pa da ih ne treba ni menjati.

Još je česta i pojava da se u društvenim delatnostima, a i u znatnom delu organizacija iz privrede, složenost posmatra isključivo kroz stručnu spremu i radno iskustvo, pri čemu to postaje i jedino merilo u raspodeli sredstava za lične dohotke. U pojedinim organizacijama društvenih delatnosti stručna sprema se vrednuje čak sa 80 odsto od ukupne vrednosti poslova i zadataka. Tako se susreću i primeri da se pri vrednovanju poslova, odnosno radnih mesta, predviđa i umanjenje bodova za neposedovanje odgovarajuće stručne spreme ili radnog iskustva ili, pak, uvećanje — zbog znanja jezika, stečenog magistarskog i doktorskog stepena i slično.

Primena formalnih kriterijuma destimulativno deluje na ostvarivanje većih rezultata rada, jer oni, u suštini, ne podstiču na rad pošto automatski obezbeđuju određenu visinu ličnog dohotka.

Odgovornost se često tretira kao element složenosti, a kada se izvedeno uzima kao kriterijum, poslovi i zadaci se vrednuju sa aspekta: odgovornosti za materijalne vrednosti i pravilno obavljanje poslova, za opremu i sredstva, za organizaciju i koordinaciju, za tok rada i kvalitet izvršavanja zadataka, za funkcionisanje i vršenje službi od opšteg značaja za OOUR itd.

Ima primera da se po osnovu odgovornosti utvrđuju i razni dodaci, kao što je dodatak na rukovođenje s obzirom na radno mesto ili grupu poslova koji, prema ocenama, zahtevaju pojača-

nu odgovornost. U pojedinim sredinama se odgovornost vezuje isključivo za izvršioca i iskazuje kroz vrednovanje njegove ličnosti.

Uslovi rada su u većini organizacija neadekvatno vrednovani. Retko se uslovima rada daje pravi značaj u vrednovanju poslova i zadataka. To se rešava uglavnom uvođenjem raznih dodataka, pri čemu je gotovo redovna praksa da su uslovi rada u ukupnoj vrednosti pretpostavljenog rada potcenjeni. Pri razmatranju elemenata koji čine uslove rada pažnja se posvećuje uglavnom uobičajenim otežanim uslovima (buka, vlaga itd.), a pri tome se oni bitni i karakteristični uslovi veoma često zanemaruju ili nedovoljno razrađuju. Uslovi rada su dosta precizno vrednovani u pravilnicima IMR-a u Rakovici, »Agrokombinata« u Titogradu, »Konstruktora« u Rijeci, MIN-e u Nišu itd.

Kvantitet rezultata rada

Merila rezultata rada utvrđuju se i za kvantitet i za kvalitet. U zavisnosti od ostvarenih rezultata, a prema izgrađenim merilima, radnici učestvuju u raspodeli sredstava za lične dohotke. Polazeći od toga, na lični dohodak radnika pretpostavljeni rad ne može imati uticaj. Lični dohodak radnika mora biti izraz samo kvaliteta i kvantiteta izvršenog rada.

Merila kvantiteta u materijalnoj proizvodnji uglavnom nisu sporna. Tu postoje i iskustva u normiranju poslova, dosta stara, pa se to u praksi ne nameće kao poseban problem. Novi pravilnici su na usavršavanju ovih merila ponešto i učinili. Naime, shvaćeno je i u praksi se sve više sprovodi stav: norma može predstavljati samo relativni izraz kvantitativnog rezultata rada, a njena apsolutna veličina je funkcija ostvarenog dohotka. Takva nastojanja neposredno će obezbediti da se sredstva za lične dohotke kreću u okvirima ostvarenog dohotka.

Normiranje poslova van materijalne proizvodnje je, međutim, još nedovoljno razrađeno, a pozitivna iskustva su zasad skromna. Merila kvantiteta rezultata rada utvrđuju se uglavnom na temelju procene izvršenja plana, prosečnih rezultata ostvarenih u materijalnoj proizvodnji i slično. Malo je primera da se kvantitet meri vremenom potrebnim za izvršavanje određenog posla, odnosno društveno potrebnim vremenom po jedinici rezultata rada.

Pozitivan primer u nastojanju da se kvantitet rezultata rada izrazi u vremenu potrebnom za izvršenje poslova, odnosno zadataka, predstavlja pravilnik OOUR u okviru radne organizacije »Jugopetrol« u Beogradu. Potrebno vreme rada izraženo u časovima predstavlja planirani kvantitet rada radnika utvrđen za pojedine zadatke i poslove i definiše se na osnovu opštih standarda i iskustava. Potrebno vreme rada unapred se utvrđuje za svaki zadatak na osnovu: sintetičkih vremena koja se dobijaju tehnikom studije rada i vremena; statističkih standardnih vremena koja se dobijaju

snimanjem najmanje deset vremena rada po zadatku i iskustvenih vremena.

Iskustveno vreme utvrđuje se uzimanjem u obzir »optimističkog« potrebnog vremena rada, kao najmanjeg vremena rada; »pesimističkog« kao najvećeg vremena rada i, naposletku, »normalnog« potrebnog vremena rada koje se dobija na osnovu mišljenja rukovodioca koji postavlja zadatak, radnika koji preuzima zadatak i neutralnog stručnog lica.

Efekti primene ovog sistema raspodele sredstava za lične dohotke u osnovnim organizacijama udruženog rada »Jugopetrola« nisu još poznati u egzaktnom smislu, ali određenim podacima o stimulativnom dejstvu ovog sistema raspodele već se sada raspolaže. U OOUR je povećan fizički obim predmeta, pa se, prema određenim pokazateljima, on kreće iznad planiranog. Veća je zainteresovanost radnika za racionalnije korišćenje radnog vremena, odnos prema izvršavanju zadataka je u znatnom usponu, što se odražava i na odnos prema krajnjem potrošaču. Pored pozitivnih efekata, koji se mogu meriti rezultatima poslovanja, doprinos ovakvog sistema raspodele sredstava za lične dohotke je ogroman i sa aspekta razotkrivanja mnogih slabosti u dosadašnjem poslovanju. U tom smislu sistem je pomogao da se dođe do sledećih saznanja: da je u OOUR samoupravno planiranje na niskom stepenu razvoja; da je u OOUR i celoj radnoj organizaciji organizacija rada uglavnom na niskom nivou; zahvaljujući utvrđenim potrebnim vremenima za svaki zadatak, otkriven je višak radne snage na pojedinim poslovima i zadacima; utvrđeno je da vlada slaba tehnološka disciplina; da je do sada bila loša podela rada; da mnogi poslovi nisu normirani, što je bilo uslovljeno proučavanjem otpora uvođenju normi; da je bilo i »rasipanja« radnog vremena itd.

Interesantno je da sličnih pokušaja i težnji da se kvalitet rezultata rada izražava u društveno potrebnom radnom vremenu ima i u pojedinim organizacijama udruženog rada u društvenim delatnostima. Takav primer predstavlja i pravilnik Fakulteta političkih nauka »Veljko Vlahović« u Sarajevu. Prema tom pravilniku, vrednost poslova i zadataka utvrđena je u bodovima. Broj bodova predstavlja relativni izraz vremena potrebnog za izvršenje posla, složenosti i blagovremenog obavljanja posla. Polazeći od ovih merila, poslovi u naučno-nastavnoj delatnosti vrednovani su, na primer, na sledeći način: čas predavanja na redovnom studiju 120 bodova, ogledno predavanje asistenta 120 bodova i čas vežbi na redovnom studiju 60 bodova.

Te vrednosti utvrđene su na osnovu ranijih iskustava u vrednovanju poslova naučno-nastavnog kadra. U administrativno-stručnim i pomoćnim poslovima nisu do sada mereni rezultati rada. Da bi se došlo do potrebnog vremena, vršena su snimanja neophodnih vremena za obavljanje pojedinih poslova tokom dva-tri meseca. To je poslužilo za utvrđivanje prosečnih vremena potreb-

nih za obavljanje ovih poslova, a što je izraženo u odgovarajućem broju bodova. Ovakva merila rezultata rada dala su određene efekte, koji se, pre svega, ogledaju u boljem odnosu prema radu, boljoj organizaciji rada, a, u celini, i u boljim međuljudskim odnosima.

Takvih i sličnih primera i efekata primene ima i u drugim organizacijama, u kojima su iznađena adekvatna merila rezultata rada i u kojima se ona dosledno primenjuju.

Kvalitet rezultata rada

Kvalitet rezultata rada utvrđuje se uglavnom na dva načina: na osnovu objektivno izgrađenih kriterijuma kvaliteta i na temelju raznih varijanti ocenjivanja kvaliteta rezultata rada.

Prema prvom načinu, rešenja merila kvaliteta — u stvari su utvrđeni i precizirani standardi i propisi o kvalitetu. Ova merila se uglavnom susreću u pravilnicima privrednih i nekih društvenih delatnosti (zdravstvo).

Ocenjivanje kvaliteta rezultata rada uglavnom se svodi na opisna merila u kojima elementi kvaliteta nisu precizno razrađeni. Ova se merila primenjuju gotovo u svim radnim zajednicama.

U Hemijskoj industriji »Zorka« u Šapcu kvalitet proizvoda ili usluga utvrđuje se na osnovu standarda, propisa planiranih veličina, rokova i slično. Na osnovu sedam stepena kvaliteta rezultata rada utvrđuju se pozitivna i negativna odstupanja.

U SOUR »Rudi Čajavec«, odnosno radnoj organizaciji »Palas« u Banjaluci, u okviru ocene uspešnosti radnika, kvalitet rezultata rada utvrđuje se po skali ocena koja ima 7 kriterijuma, pri čemu se doprinos po osnovu kvaliteta izražava u broju bodova utvrđenom za svaki kriterijum kvaliteta.

Ocena uspeha radnika u radu u Koksno-hemijskom kombinatu »Boris Kidrič« u Lukavcu, OOUR Fabrika azotara, po osnovu kvaliteta rezultata rada utvrđuje se ocenom od 1 do 5, i na toj osnovi — koeficijentom od 0,12 do 0,28.

U pojedinim organizacijama iz oblasti zdravstva postignuti su značajni uspesi u objektiviziranju kvaliteta rezultata rada. Značajne rezultate u tom smislu postigao je Reumatološki institut SR Srbije. Vrednovanje doprinosa po osnovu kvaliteta čine medicinski standardi i normativi, čime je ostvarena gotovo potpuna objektivnost u merenju. Od ovih merila u utvrđivanju kvaliteta rezultata rada polazi se i u pravilniku Traumatološke bolnice u Zagrebu.

U radnoj zajednici zajedničkih službi Fabrike tkanina »Sloboda« u Kuli uspešnost u obavljanju poslova procenjuje se na osnovu poslova grupisanih po službama. Za nekvalitetno, neblago-

vremeno i po obimu nedovoljno obavljen posao svi izvršioci u službi gube pravo na predviđeni procenat doprinosa. U tom smislu svaki unapred određen zadatak ima svoju relativnu vrednost po kriterijumima uspešnosti izraženim u procentima. Na primer, u obračunskom odeljenju: kvalitet i ažurnost mesečnog obračuna ličnih dohodaka vrednovan je sa 50%, a kvalitet i ažurnost mesečnog obračuna kredita, zajmova i ostalog sa 30%.

Ima slučajeva da se, u nedostatku pravih merila i standarda, kvalitet rezultata rada izražava kao uspešnost u korišćenju sredstava, predmeta, radnog vremena, ažurnost, disciplina, saradnja pri radu, samostalnost pri obavljanju zadataka, pri čemu je moguća korekcija plus, odnosno minus 10%.

Sasvim suprotne pozicijama Zakona o udruženom radu su pojave ocenjivanja uspešnosti radnika procenjivanjem ličnosti, pri čemu su najčešći kriterijumi: odnos prema radu, odnos prema pretpostavljenima, prema saradnicima, stečeni lični ugled, držanje na radu i slično. Uz to, takvo ocenjivanje je uglavnom u nadležnosti grupe rukovodilaca, odnosno grupe sastavljene pretežno od rukovodećih kadrova.

Uspešnost u korišćenju sredstava

Uspešnost u korišćenju sredstava najčešće se izražava pokazateljima: bolje korišćenje sredstava i potpunija iskorišćenost planiranog fonda rada, smanjenje remonta, zastoja u radu, praznog hoda, odnosno postizanje što većeg efekta rada proizvodnih sredstava, obima tekućeg rada i stepena zaposlenosti itd.

U Hemijskoj industriji »Zorka« u Šapcu, OOUR »Zorka-trans«, uspešnost u korišćenju sredstava utvrđuje se na osnovu vrednosti sredstava za rad, verovatnoće i učestalosti kvarova, dužine zastoja i njihovog uticaja na rad drugih i visine štete zbog kvara i smanjenog stepena korišćenja sredstava.

Po navedenim kriterijumima sredstva su razvrstana u osam grupa, koje su vrednovane bodovima od 70 do 600, polazeći od prve grupe u kojoj su razvrstana sredstva rada male vrednosti, sa retkim kvarom, takođe male vrednosti, sve do osme grupe u kojoj su sredstva rada velike vrednosti sa izuzetno visokim troškovima i dugotrajnim zastojem u radu.

Ukoliko je na sredstvima rada nastao neplanirani zastoj ili kvar, umanjuje se broj bodova, i to: za manje zastoje — 20%, za duže zastoje 50%, za velike zastoje — 100%.

Najčešće se uspešnost u korišćenju sredstava izražava u smanjenju ili povećanju broja bodova u određenom procentu.

Još ima primera da se stimulacija predviđa za pretpostavljeni obim i kvalitet, odnosno sa povećanjem bodova od 10% stimulira se posticanje normalnog kvaliteta u iskorišćavanju sredstava rada. Za svaki procenat kvaliteta smanjuje se i procenat bodova po ovom osnovu.

Za poslove i radne zadatke organizatora kao merilo po osnovu uspešnosti korišćenja sredstava uzima se u obzir i odnos između ostvarenih zaliha po strukturi: materijal, nedovršena proizvodnja i gotovi proizvodi.

U ovom slučaju se planirani nivo zaliha uzima kao zadovoljena uspešnost koja obezbeđuje i planirani broj bodova.

Ostvarene uštede

Stimulacija za veće uštede, u cilju povećanja dohotka i ličnih dohodaka, nije još našla adekvatno mesto u pravilnicima za raspodelu sredstava za lične dohotke. Analogno rešenjima za merenje rezultata rada po obimu, i uštede se utvrđuju pojedinačno i grupno. Stimuliše se smanjivanje troškova pojedinaca, grupe i radne jedinice, odnosno OOUR kao celine.

Stimulacija po osnovu uštede utvrđuje se odnosom između normiranih i trebovanih količina materijala, a gde takve norme ne postoje — odnosom između planiranih i ostvarenih troškova.

U HI »Zorka« u Subotici, na primer, uštede u radu mere se na osnovu sledećih kriterijuma: tehnološko iskorišćenje sirovina i pomoćnog materijala, putni troškovi, troškovi reprezentacije i reklame, troškovi održavanja i remonta, ugovorne obaveze i troškovi vezivanja obrtnih sredstava u sirovinama i drugo.

Uštede se vrednuju za grupu i pojedinca, u zavisnosti od prirode troškova. S obzirom na visinu uštede određuje se i broj bodova. Tako, na primer, ušteda od 10.000 do 100.000 dinara obezbeđuje 10% bodova za grupu, odnosno za pojedinca najviše 750. Sa povećanjem uštede relativan odnos se zadržava, ali se u apsolutnom iznosu broj bodova povećava. U istom smislu se primenjuju i negativna odstupanja.

Za radne zajednice zajedničkih službi uštede se utvrđuju uglavnom na osnovu razlika između planiranih i ostvarenih troškova, najčešće po organizacionim jedinicama, ali i za radnu zajednicu u celini. Učešće pojedinaca svodi se na prosek rezultata grupe ili širih organizacionih oblika.

Navedeni primeri i neki rezultati primene Zakona o udruženom radu u oblasti raspodele sredstava za lične dohotke pokazuju da su u izgradnji sistema raspodele prema radu i rezultatima rada postignuti određeni uspesi. Može se zaključiti da se veliki doprinos aktivnosti sindikata i udruženog rada u celini ogleda u tome što je shvaćeno da je sistem raspodele sredstava za lične dohotke neprekidan proces koji je neophodno stalno dograđivati i usavršavati. Uz to, prihvaćeno je da merila za raspodelu sredstava za lične dohotke moraju biti specifična za svaku OOUR i radnu zajednicu, odnosno da univerzalnih rešenja i šablona za njih nema niti ih može biti. U tom smislu su i u ovom prilogu izneta neka iskustva i napori da se do rešenja — koja će značiti suštinske promene odnosâ — dođe.

Svetlana Božinović

Teritorijalna pokretljivost radnika i njihovi životni i radni uslovi

Glavni i daleko najznačajniji izvor reteritorijalizacije stanovništva Jugoslavije je industrijalizacija, koja je istovremeno značila i promenu socijalne i radno-profesionalne strukture. Svi drugi izvori su marginalni. U tom smislu, rezultat tih procesa u Jugoslaviji bio je naoko paradoksalan: s jedne strane, gotovo da nije bilo slučajeva tako brze promene socijalne strukture, pa gotovo ni primera tolikog pritiska na zapošljavanje kao u našoj zemlji. Ovu tezu dokazuju statistički podaci: krajem 1945. godine u Jugoslaviji je bila u radnom odnosu svega 461 hiljada radnika, a na početku 1978. godine više od 5 miliona i 200 hiljada ili 11 puta više. S druge strane, krajem 1977. godine bilo je oko 700 hiljada lica koja su tražila posao, a na radu u inostranstvu se nalazilo oko 800 hiljada jugoslovenskih radnika. U poređenju sa drugim zemljama stopa nezaposlenosti je visoka (13,5%), ne računajući radnike na privremenom radu u inostranstvu, što znači da je oko 2—3 puta veća od one u zemljama OECD. Jugoslavija je jedna od najdinamičnijih zemalja i po stopi investicija i po stopi privrednog, a posebno industrijskog razvoja. U 1946. godini poljoprivredno

Broj stanovnika koji je promenio mesto boravka
(prema popisu stanovništva iz 1971. godine)

	Ukupno	U pojedinim republikama i pokrajinama							
							Srbija		
		Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uže područje	Vojvodina	Kosovo
BiH	540.563	—	7.645	217.293	5.530	20.129	107.303	176.371	6.292
Crna Gora	116.341	18.903	—	10.148	4.360	1.692	43.036	21.662	16.540
Hrvatska	332.798	46.784	4.765	—	4.168	52.954	115.829	105.895	2.403
Makedonija	84.025	5.037	1.293	8.883	—	2.356	45.988	16.640	3.821
Slovenija	61.211	4.059	689	40.245	855	—	11.419	3.619	325
Uže područje Srbije	295.264	36.993	10.786	40.084	39.619	11.640	—	132.537	23.605
Vojvodina	146.083	9.486	2.602	30.916	2.240	3.065	96.650	—	1.134
Kosovo	108.714	3.752	4.807	4.769	21.048	1.438	64.828	8.072	—
SFRJ	1,684.999								

stanovništvo je u ukupnom stanovništvu učestvovalo sa 67%; 1971. sa 38%; a u 1977. sa oko 30%.

O stepenu intenziteta teritorijalne pokretljivosti svedoče i sledeći podaci:

— prema poslednjem popisu stanovništva (1971. godine) više od 40% ukupnog stanovništva Jugoslavije je promenilo mesto stanovanja: u Bosni i Hercegovini 38,3%, Crnoj Gori 39,3, Hrvatskoj 43,4, Makedoniji 37,7, Sloveniji 46,2, Srbiji (uže područje) 43,1, Vojvodini 46,6 i Kosovu 30,5%;

— preseljavanja iz jedne republike, odnosno pokrajine, u drugu bila su takođe česta pojava, što pokazuje i tabela na 132. str.

Iz priložene tabele, na primer, proizlazi da su se iz Bosne i Hercegovine iselila 540.563 lica, i to u Crnu Goru 7.645, Hrvatsku 217.293, Makedoniju 5.530, Sloveniju 20.129, na uže područje Srbije 107.303, u Vojvodinu 176.371 i na Kosovo 6.293.

Ili, iz Hrvatske se iselilo 332.798 lica, i to u Bosnu i Hercegovinu 46.784, Crnu Goru 4.765, Makedoniju 4.168, u Sloveniju 52.954, na uže područje Srbije 115.829, u Vojvodinu 105.895 i na Kosovo 2.403, a u Hrvatsku se doselilo 352.338, i to iz Bosne i Hercegovine 217.293, Crne Gore 10.148, Makedonije 8.883, Slovenije 40.245, sa užeg područja Srbije 40.084, iz Vojvodine 30.916, a sa Kosova 4.769 lica.

Oko 150 hiljada radnika iz drugih republika i pokrajina je privremeno zaposleno u Sloveniji, a oko 80—100 hiljada u Hrvatskoj.

Socijalistička Jugoslavija je nasledila izrazito polarizovanu privrednu strukturu. Na takvu polarizaciju jedva da se može naići u drugim zemljama. Približne razlike u stepenu razvijenosti mogu se sagledati uz pomoć tabele koju je 1945. sačinio Državni statistički ured FNRJ, na osnovu popisa stanovništva iz 1931. godine.

Problemi zaposlenosti i zapošljavanja izražavaju se, pre svega, u relativno velikom broju lica koja traže posao u zemlji i jugoslovenskih radnika na privremenom radu u inostranstvu. Stope zaposlenosti u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo niske su i njihovi međusobni odnosi se i dalje produbljuju, o čemu svedoče i podaci u tabeli na str. 134.

Potrebe i mogućnosti zapošljavanja na razvijenijim područjima sve značajnije opredeljuju obim i obeležje unutrašnjih migracija, mada takva pokretljivost radnika, u cilju zapošljavanja na tim područjima, još nije dovoljno snažno izražena i ne predstavlja pravi faktor rešavanja naraslih problema teritorijalne nezaposlenosti. To se posebno odnosi na takozvano međurepubličko-pokrajinsko zapošljavanje radnika, dok su kretanja unutar jedne re-

publike ili pokrajine daleko veća i, u stvari, čine najrazvijeniji imala snažno ispoljenu spoljnu migraciju stanovništva.[5]

Stepen zaposlenosti stanovništva

(Indeksi nivoa, SFRJ = 100)

	Stepen zaposlenosti (Broj radnika na 100 stanovnika)		Indeks nivoa (SFRJ=100)	
	1952.	1977.	1952.	1977.
Jugoslavija	10,3	23,6	100	100
Bosna i Hercegovina	9,6	18,0	90	78
Crna Gora	7,2	19,6	70	83
Hrvatska	12,2	27,6	118	117
Makedonija	7,0	20,3	68	86
Slovenija	17,8	40,0	173	169
Srbija — ukupno	8,7	21,5	84	91
Uže područje	9,0	23,3	87	99
Kosovo	4,8	10,2	47	43
Vojvodina	9,9	25,9	96	108
Odnos između najvišeg i najnižeg stepena zaposlenosti	—	—	3,7:1	3,9:1

Izvor: Prema podacima SZS.

Obeležja unutrašnjih migracija radnika u Jugoslaviji

Prema podacima o razvoju unutrašnjih migracija radnika kojima se raspolaže, najveći broj radnika iz drugih republika i pokrajina zapošljava se u Sloveniji. U ovoj republici je zaposleno oko 150 hiljada radnika iz drugih republika i pokrajina i oni čine gotovo

[1] Treba imati na umu i to da statistika rada ne prati podatke koji se odnose na međurepubličko-pokrajinsko zapošljavanje, a da se u Saveznom birou za poslove zapošljavanja redovno prati samo obim organizovanog (putem samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje) međurepubličko-pokrajinskog zapošljavanja, koji ne odražava pravo stanje, jer se daleko veći broj radnika zapošljava mimo samoupravnih interesnih zajednica.

Isto tako, ovim pitanjima se nisu sveobuhvatno bavile ni naučne institucije. U Istraživačkom centru Veća Saveza sindikata Slovenije za samoupravljanje sačinjena je studija *Radnici iz drugih republika u slovenačkoj privredi i Ljubljani,* dok je Predsedništvo Veća Saveza sindikata Bosne i Hercegovine u julu prošle godine raspravljalo o nekim aktuelnim pitanjima radnika iz ove republike koji su zaposleni u drugim republikama i pokrajinama, tako da su rezultati tih istraživanja i razmatranja u velikoj meri korišćeni u ovom tekstu. Predsedništvo Veća Saveza sindikata Jugoslavije i Predsedništvo SK SSRNJ takođe su nedavno razmatrali ova pitanja. U Institutu za sociologiju u Ljubljani radi se na većem istraživanju intermigracija u nas.

20% od ukupnog broja zaposlenih.[2] Gotovo polovina radnika koji su došli u Sloveniju iz drugih republika i pokrajina potiče iz Bosne i Hercegovine (46,3%), a zatim slede oni iz: Hrvatske — 33,9%, Srbije (uže područje) — 11,5%, Makedonije — 2,5%, Crne Gore — 2,1%, Kosova — 1,9% i Vojvodine — 1,6%.

Hrvatska još ne predstavlja imigraciono područje u razmerama u kojima je to Slovenija, mada je u pojedinim njenim područjima (industrijski centri, kao i pogranični delovi prema Bosni i Hercegovini) značajan broj zaposlenih radnika iz drugih republika i pokrajina. I pored većeg obima zaposlenosti radnika iz drugih republika i pokrajina, u pojedinim područjima ove republike mnogo je nezaposlenih, a što, uz okolnost da je značajan broj radnika na privremenom radu u inostranstvu, u velikoj meri ograničava imigracione mogućnosti ove republike, i pored relativno višeg stepena njene ekonomske razvijenosti.

U razvijenim delovima Jugoslavije Vojvodina ima specifičan položaj, jer po relativnom učešću migranata u ukupnom stanovništvu u jugoslovenskim razmerama zauzima vodeće mesto. To je posledica činjenice što je ova pokrajina u posleratnom razdoblju razvoja zemlje apsorbovala brojne preseljeničke talase s drugih područja, na osnovu sprovedene agrarne reforme i kolonizacije.

Uže područje Srbije nije ni izrazito imigraciono niti emigraciono, ali su snažno izražene migracije stanovništva unutar tog područja.[3] Ovakva mobilnost stanovništva uslovljena je njegovim kretanjem iz sela u gradove, iz primarnog sektora u druge oblasti privređivanja, te iz nedovoljno razvijenih delova republike u industrijske centre.

U sadašnjim uslovima odlazak radnika sa užeg područja Srbije u druge republike nije intenzivan, a ceo ovaj proces uglavnom teče kao i u drugim područjima, neorganizovano, mimo službi zajednica za zapošljavanje, ili je u pitanju neevidentirani sezonski rad u uslužnoj delatnosti, ugostiteljstvu ili građevinarstvu, posebno u Hrvatskoj i Sloveniji.[4]

---

[2] Na osnovu podataka pomenute studije Istraživačkog centra Veća Saveza sindikata Slovenije za samoupravljanje proizlazi da je u Sloveniji zaposleno 105 hiljada radnika iz drugih republika i pokrajina, oko 14% od ukupnog broja zaposlenih u ovoj republici, dok se u drugim izvorima pominje 150 hiljada radnika iz drugih krajeva koji čine 20% od ukupno zaposlenih.

[3] Prema podacima poslednjeg popisa, više od jedne petine stanovnika užeg područja Srbije (1,183.100 lica) promenilo je mesto boravka. Više od polovine gradskog stanovništva migriralo je sa sela i još oko 50% nezaposlenih potiče sa sela, što svedoči o znatnim rezervama radne snage u poljoprivrednim rejonima ove republike.

[4] Ovo su nepotpune informacije, koje ne daju osnovu za prave zaključke, jer je poznato da, na primer, samo Beograd predstavlja područje vrlo intenzivnog naseljavanja stanovništva iz drugih mesta i iz svih republika i pokrajina.

Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Kosovo, po svojim ekonomsko-demografskim karakteristikama, izrazito su emigraciona područja, dok to nije jasno izdiferencirano u Makedoniji, koja je imala snažno ispoljenu spoljnu migraciju stanovništva.[5]

Stopa zaposlenosti stanovništva u Bosni i Hercegovini još je niska i iznosi svega 18,0%, i po tome je odmah iza Kosova. Evidentirana nezaposlenost u ovoj republici gotovo je tri puta veća od prosečnih godišnjih mogućnosti zapošljavanja. To je uslovilo da se veći broj radnika iz Bosne i Hercegovine zapošljava u drugim republikama i pokrajinama, a relativno ih je mnogo i na privremenom radu u inostranstvu. Radnici iz ove republike već tradicionalno obavljaju poslove (stalne i sezonske) u Hrvatskoj, Sloveniji, Vojvodini i užoj Srbiji. Prema podacima popisa stanovništva iz 1971. godine, u drugim republikama i pokrajinama bio je zaposlen 23.501 radnik iz Bosne i Hercegovine. Ocenjuje se da danas u drugim republikama i pokrajinama ima oko 130 hiljada radnika iz ove republike, i to: više od 60 hiljada u Hrvatskoj, oko 49 hiljada u Sloveniji, oko 12 hiljada u Vojvodini i u ostalim republikama oko 8 hiljada. Od ukupnog broja ovih radnika 20 hiljada ili 15% obavlja sezonske poslove (u Hrvatskoj oko 10 hiljada, u Vojvodini oko 7 hiljada, u Sloveniji oko 2 hiljade i u drugim republikama oko hiljadu).

Najteži su problemi zapošljavanja na Kosovu. Delom je to posledica nepovoljnog nasleđa, a delom niskog stepena ekonomske razvijenosti, nepoljoprivredne strukture i neusklađenih ekonomskih, socijalnih i demografskih kretanja, tako da aktiviranje ljudskih resursa predstavlja jedno od središnjih pitanja razvoja ove pokrajine. Niska stopa aktivnosti stanovništva (svega 27%) i stopa zaposlenosti, koja je više nego dvostruko manja od prosečnog jugoslovenskog nivoa (10,2% prema 23,6%), te velika nezaposlenost, pa i nedovoljna zaposlenost u poljoprivredi, problemi su koji opterećuju i otežavaju dalji razvoj ove pokrajine. Sopstvene mogućnosti Pokrajine za zapošljavanje radnog potencijala dozvoljavaju da se apsorbuju svega tri četvrtine godišnjeg prirodnog prirasta radno aktivnog stanovništva, tako da, pored ostalih rešenja, migracija stanovništva sa Kosova u druga područja postaje sve više nužnost i potreba.

Migracije radnika podrazumevaju i njihovo kretanje iz razvijenih republika i SAP Vojvodine u nedovoljno razvijene. Potrebe i mogućnosti ovih kretanja znatno su veće od stvarnih tokova, jer se u novije vreme oseća suficit pojedinih kadrova u razvijenim područjima u kojima su sve manje mogućnosti njihovog zapošljavanja, a istovremeno su veoma izražene potrebe za radnim angažovanjem upravo tih kadrova u nedovoljno razvijenim područjima. Na Kosovu i u delovima nedovoljno razvijenih repub-

---

[5] Negativni demografski saldo u Bosni i Hercegovini iznosio je u 1971. godini 416.000 lica ili 12,2% ukupnog stanovništva ove republike, a u Crnoj Gori 83.000 ili 15,6% stanovništva.

lika pojedine organizacije udruženog rada uvode konkretne mere stimulacije kako bi privukle visokostručne kadrove sa područja drugih republika (nude im se znatno viši lični dohoci, stanovi, obezbeđivanje zaposlenja za bračnog druga i slično), ali su rezultati još krajnje skromni.[6]

Sadašnja praksa u rešavanju problema regionalne nezaposlenosti pokazuje da preovlađuje spontano i stihijno kretanje radnika iz nedovoljno razvijenih u razvijenija područja u kojima postoji mogućnost njihovog zapošljavanja. Pitanje je da li je takav put celishodan u rešavanju nezaposlenosti u našim uslovima. To je, pre svega, kratkoročno rešenje. Stepen zaposlenosti i privrednog razvoja, po pravilu, podudaraju se, tako da trajno rešavanje problema nezaposlenosti, stimulisanjem migracija radnika iz depresivnih regiona, u stvari, znači odlaganje njihovog razvitka. Doduše, takve migracije u prvo vreme umanjuju pritisak na zapošljavanje u nedovoljno razvijenom području koje ima skromne mogućnosti zapošljavanja, tako da su ti prvi efekti pozitivni, ali zato ostavljaju mnoga otvorena pitanja i probleme za kasniji period. Na primer, ukoliko se radnici »migranti« posle kratkog vremena vrate u matično područje, postoji opasnost da ponovo uđu u kategoriju nezaposlenih, a ukoliko se odluče da trajno ostanu u drugoj republici ili pokrajini, tada je reč o njihovom iseljavanju.

Imajući na umu to, kao i niz drugih pitanja koja prate ovakva kretanja radnika u potrazi za poslom, pravilnije i mnogo racionalnije rešenje je ono koje polazi od usmeravanja akumulacije i sredstava iz razvijenih u nedovoljno razvijena područja, koja nude nezaposlene radnike i gde ujedno postoje znatna sirovinska bogatstva. Pri tome, naravno, treba voditi računa o racionalnosti ovakve »migracije akumulacije i sredstava«, koju bi trebalo prilagoditi potrebama i mogućnostima nedovoljno razvijenih područja, kako u pogledu kadrova tako i u pogledu sirovina (ulagati pretežno u radno intenzivne grane, s većim mogućnostima sticanja viših kvalifikacija i slično), ali ne zaboravljati pri tome da i ciljevi investitora treba da budu ostvareni. Prenaglašeno iseljavanje može u budućnosti dovesti do depopulacije jednih i prenaseljavanja drugih područja, kao i do još većih razlika u stepenu društveno-ekonomske razvijenosti među pojedinim republikama i pokrajinama. Međutim, unutrašnje migracije radnika su u nas danas dosta međuzavisne, obuhvataju pretežno nekvalifikovane radnike koji iz nedovoljno razvijenih odlaze u razvijena područja i na taj način trenutno delimično rešavaju akutan

[6] U Srbiji, na primer, pored Fonda za podsticanje razvoja ekonomski nerazvijenih područja, usvojen je i Društveni dogovor o stimulisanju kadrova za rad u ovim delovima Republike. Međutim, sada samo u Beogradu ima više od 1.000 nezaposlenih lekara, stomatologa, farmaceuta, koji se teško odlučuju da iz ovog grada pođu u mesta u kojima su veoma potrebni.

problem nezaposlenosti u jednom, a zadovoljavaju potrebe za kadrovima na drugom području. Zato nam se čini da je kombinovanje dvojakih migracija (i radnika i »kapitala«) u sadašnjem trenutku racionalnije i celishodnije »prelazno« rešenje. Sasvim će druga situacija nastati kada dostignemo stepen pune zaposlenosti, kada će interrepublička mobilnost biti uslovljena novim motivima: profesionalnim, materijalnim, zdravstvenim, psihološkim i njima sličnim, a kada će danas dominantni motiv — potreba za zaposlenjem — izgubiti svoj značaj.

Rad na sezonskim poslovima

U ukupnom zapošljavanju značajno mesto zauzima i rad na sezonskim poslovima, s nekim svojim posebnim odlikama. Procenjuje se da poslove sezonskog karaktera obavlja prosečno godišnje oko 400 hiljada radnika. Oni su mahom angažovani u poljoprivredi, turizmu i ugostiteljstvu. Karakteristično je da se u novije vreme broj zaposlenih na sezonskim poslovima neprestano povećava u turizmu i ugostiteljstvu, a opada u poljoprivredi.

Sezonske poslove obavljaju radnici različite starosne strukture, od vrlo mladih, pa čak i dece, do starijih i iznemoglih.

Najveći broj »sezonaca« angažuje se sa područja »svoje« opštine i regije, dok je, po pravilu, s drugih područja veoma malo radnika. Već duže vreme se oseća tendencija za smanjenjem geografske pokretljivosti radnika kad je reč o sezonskim poslovima u poljoprivredi. Tako je u Vojvodini u 1965. godini od ukupnog broja radnika na sezonskim poslovima bilo oko 40% sa područja drugih republika i Kosova, da bi već u 1972. godini taj njihov udeo opao na svega oko 17%. U Sloveniji je od ukupnog broja radnika na sezonskim poslovima nešto više od trećine iz drugih republika i pokrajina (oko 36%), u Hrvatskoj je njihovo učešće oko 17%, dok se u Makedoniji i na Kosovu, na bazi međurepubličkog zapošljavanja, za sezonske poslove angažuje neznatan broj radnika.[7]

Kvalifikaciona struktura zaposlenih radnika i poslovi koje obavljaju

Osnovni je pokretački motiv mobilnosti radnika, odlazak iz jedne republike ili pokrajine u drugu, zadovoljenje potrebe za zaposlenjem kao egzistencijalnim pitanjem, kad ne mogu tu potrebu

[7] Podaci se odnose na 1974. godinu, jer se ne raspolaže novijima.

da ostvare na području na kojem žive.[8] Ovom migracijom pretežno su obuhvaćeni radnici bez kvalifikacije ili sa nižom kvalifikacijom, kojima je zapošljavanje u nedovoljno razvijenim područjima posebno otežano. U prilog ovoj oceni govore podaci o kvalifikacionoj strukturi radnika sa područja drugih republika i pokrajina zaposlenih u Sloveniji, iz kojih se vidi da 70% tih radnika čini nekvalifikovanu ili priučenu radnu snagu.

Malo je primera da stručni kadrovi napuštaju razvijene centre i zapošljavaju se u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo. To potvrđuju podaci o kvalifikacionoj strukturi zaposlenih u drugim republikama i pokrajinama koji su posao obezbedili posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje: nekvalifikovani radnici učestvuju sa 75%, polukvalifikovani sa 11, kvalifikovani i visokokvalifikovani sa 10, radnici sa srednjom stručnom spremom sa 3, sa višom spremom sa 0,4 i sa visokom stručnom spremom sa 0,6%.

S obzirom na ovakvu kvalifikacionu strukturu zaposlenih radnika, ograničen je broj poslova koje oni najčešće obavljaju. Tako od ukupnog broja radnika iz drugih republika i pokrajina zaposlenih u Sloveniji u građevinarstvu ih radi 43%, u poljoprivredi 13, u saobraćaju i vezama i komunalnim delatnostima 15, u industriji i rudarstvu 8% i slično. Prema tome, radnici iz drugih republika i pokrajina pretežno rade u delatnostima u kojima preovlađuju teži i manje atraktivni poslovi.

Način međurepubličko-pokrajinskog zapošljavanja

Obim organizovanog (posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje) međurepubličko-pokrajinskog zapošljavanja i stvarni njegovi tokovi pokazuju značajna odstupanja. Tako, na primer, podatak da se 5 do 8 hiljada radnika godišnje zapošljava u drugim republikama i pokrajinama nimalo nije u skladu sa našim saznanjima o tome da je samo u Sloveniji zaposleno oko 150 hiljada radnika sa drugih područja. Sve to potvrđuje da su ovi procesi uglavnom stihijni i neorganizovani. To je bio razlog što je aprila 1974. godine zaključen Samoupravni sporazum o osnovnim načelima, uslovima i postupku za međurepubličko-pokrajinsko posredovanje u zapošljavanju. Sporazumom su, međutim, do danas postignuti skromni rezultati. Tako je od 1971. do 1977. godine posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje iz Bosne i Hercegovine posao u drugim republikama

[8] Kao osnovni razlog dolaska u Sloveniju, 40% od ukupnog broja anketiranih radnika sa područja drugih republika i pokrajina navelo je zadovoljenje potrebe za zaposlenjem. Dalje slede razlozi: mogućnost bolje zarade (24%), povoljniji životni uslovi (12%), mogućnost sticanja više kvalifikacije i slično (podaci iz studije Istraživačkog centra Veća Saveza sindikata Slovenije za samoupravljanje).

i pokrajinama dobilo oko 7.500 radnika, uz tendenciju opadanja ovih kretanja (1971. godine 9.687, 1976. godine 4.928). Više od polovine radnika odlazilo je u Hrvatsku (52,8%), dok na ostale republike otpada veoma mali procenat (svega 4,6%). Od ukupno 7.696 radnika zaposlenih posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje u 1977. godini njih 6.115 je iz Bosne i Hercegovine, a od toga 55% je angažovano na sezonskim poslovima.

Od ukupnog broja (36.271) radnika zaposlenih 1977. godine posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje u Makedoniji svega 583 radnika otišla su u druge republike i pokrajine. Od ovog broja gotovo polovinu (237) čine radnici koji su angažovani za sezonske poslove. Pri tom je karakteristično da se mali broj radnika iz Makedonije zapošljava u drugim republikama i pokrajinama, ali i izvan svojih opštinskih granica. Naime, svaka je opština opterećena sopstvenim problemima nezaposlenosti, pa to upravo ograničava mobilnost radnika u samoj republici, jer opštine mahom nastoje da zaposle što veći broj radnika sa svoga područja.

Od ukupnog broja radnika iz drugih republika i pokrajina koji su zaposleni u Sloveniji samo ih veoma malo (svega 10,2%) nalazi posao posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje. A od 7.696 radnika što se zaposlilo u drugim republikama i pokrajinama posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje u Sloveniji radi svega njih 924.

Organizovano zapošljavanje radnika sa užeg područja Srbije u drugim republikama i pokrajinama pokazuje znatna kolebanja. Tako se u 1975. godini posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje zaposlilo svega 744 radnika, u 1976. godini 651, a u 1977. godini 585. Od ukupnog broja radnika iz uže Srbije koji su se u 1977. godini zaposlili u drugim republikama najviše ih je radno angažovano u Hrvatskoj — 206, zatim u Makedoniji — 150, u Bosni i Hercegovini — 85, u Crnoj Gori — 77, a najmanje u Sloveniji — 67. Istovremeno, na užem području Srbije zaposleno je malo radnika iz drugih republika i pokrajina: 198 iz Crne Gore, 173 iz Bosne i Hercegovine, 17 iz Hrvatske i 4 iz Slovenije.

Prema zvaničnim podacima, od 1970. do 1976. godine sa područja Pokrajine Kosovo otišlo je organizovano u druge republike i Vojvodinu svega oko 2.500 radnika. U 1977. godini u drugim republikama i Pokrajini Vojvodini zaposleno je posredstvom samoupravnih zajednica za zapošljavanje svega 82 radnika sa Kosova.

Sezonsko zapošljavanje uopšte, a posebno lica sa drugih područja, isto tako je u velikoj meri prepušteno stihiji. Najveći broj »sezonaca« zapošljava se mimo samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje. Naime, od ukupnog broja radnika angažovanih na sezonskim poslovima svega se 20% zaposlilo posredstvom interesnih zajednica. Međutim, u tom pogledu se stanje u

republikama i pokrajinama znatno razlikuje: u Sloveniji taj udeo iznosi 18%, u Vojvodini 11, na užem području Srbije 50, a u Hrvatskoj 56%.[9]

Sadašnja situacija, kad je reč o zapošljavanju u drugim republikama i pokrajinama, uključujući i obavljanje sezonskih poslova, izazvana je nizom međusobno povezanih subjektivnih i objektivnih slabosti. Samoupravne interesne zajednice za zapošljavanje još nisu dovoljno angažovane i uključene u celokupan migracioni proces vezan za zapošljavanje. Veći broj radnih organizacija iz republika kojima su potrebni radnici sa drugih područja neredovno prijavljuje takve svoje potrebe i ova pitanja često rešava neposredno sa zainteresovanim nezaposlenim licima. Ima slučajeva da i same samoupravne interesne zajednice za zapošljavanje gledaju na zapošljavanje sa stanovišta svojih užih interesa, a sve to znači da ne postoji odgovarajuće komuniciranje između osnovnih nosilaca migracionih procesa u oblasti zapošljavanja.

Prilagođavanje novoj sredini

Dolaskom u drugu republiku ili pokrajinu radnici, po pravilu, time ostvaruju svoj osnovni cilj (mogućnost zaposlenja, veći lični dohodak, atraktivnost radnog mesta i slično). Međutim, u kontaktu s novom sredinom oni se suočavaju s nizom problema, koji otežavaju njihove životne i radne uslove (smeštaj, odvojenost od porodice, nepoznavanje jezika i slično).

Prema našim pozitivnim zakonskim odredbama iz oblasti radnih odnosa, položaj svih radnika, bez obzira na to sa kog područja dolaze, jednak je i svi uživaju isti tretman. Sezonski radnici koji su zasnovali radni odnos na određeno vreme, a posebno oni koji su angažovani na osnovu ugovora o delu, u nepovoljnijem su položaju u pogledu korišćenja prava iz udruženog rada.

Ugovor o delu, inače najrašireniji oblik radnog angažovanja radnika za sezonske poslove, često u praksi znači uskraćivanje osnovnih samoupravnih i drugih prava, po osnovu rada, ovim radnicima. Ovakav način zapošljavanja dovodi u težak položaj radnike: vreme provedeno na tom poslu ne uračunava se u radni staž, oni nemaju socijalno osiguranje niti uživaju druge beneficije koje pruža stalni radni odnos, ne stiču ni pravo na materijalno obezbeđenje za vreme privremene nezaposlenosti. Nalazeći se u takvom položaju, ovi radnici ne učestvuju u samoupravnom odlučivanju, nisu upoznati sa poslovnim rezultatima, organizacijom rada, poslovnom politikom, ne sudeluju u raspodeli dohotka, mada u velikoj meri doprinose njegovom stvaranju i slično. U

---

[9] Podaci se odnose na 1974. godinu. (Izvor: *Informacija o zapošljavanju sezonskih radnika u poljoprivredi, turizmu i ugostiteljstvu*, Savezni biro za poslove zapošljavanja, Beograd, oktobar 1974.)

novije vreme ova praksa je manje raširena i mahom joj pribegavaju radne organizacije koje time nastoje da izbegnu neke svoje obaveze. Često se dešava da i sami radnici, ne želeći da išta rizikuju, insistiraju na tome da se unapred odredi njihova zarada, bez obzira na ostvareni dohodak organizacije udruženog rada, te tako sebe isključuju iz raspodele na kraju godine.

Mnogo je povoljniji položaj radnika na sezonskim poslovima čiji je radni odnos zasnovan na određeno vreme, kao i onih koji se za ove poslove angažuju posredstvom samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje.

Lični dohoci radnika

U pogledu ostvarivanja ličnih dohodaka između radnika iz drugih republika i pokrajina i onih koji žive na području dotične republike ili pokrajine nema razlike.[10] Visina ličnih dohodaka koja je očekivana zapošljavanjem izvan svoje republike sledeći je po redu motiv dolaska u drugu republiku. Ako negde i ima nezadovoljstva, ono je prouzrokovano činjenicom da su ovi radnici, s obzirom na svoju nižu kvalifikaciju, zaposleni u delatnostima u kojima su teži uslovi rada, a i mogućnosti sticanja više kvalifikacije relativno male.

Zarade na sezonskim poslovima tesno su povezane sa trajanjem radnog vremena, koje je na ovim poslovima vrlo različito i kreće se u rasponu od nekoliko časova do više od 12 časova dnevno (u proseku 8 do 10 časova). Ovi radnici, sem u retkim slučajevima, ostvaruju približno istu zaradu kao i oni u redovnom radnom odnosu. Ima primera da radnici koje angažuju privatni posrednici, naročito za poslove u poljoprivredi, u jeku sezone ostvaruju veće zarade od radnika u društvenom sektoru, ali, s obzirom na nesigurnost posla preko privatnog posrednika, mnogo ih je više zainteresovano da radi u društvenom sektoru.

Smeštaj i ishrana radnika

Uslovi smeštaja radnika zaposlenih u drugim republikama veoma su različiti, ne samo od jedne do druge republike ili pokrajine, već i u okviru iste republike, od jedne organizacije udruženog rada do druge. Ti uslovi mogu da budu vrlo povoljni, ali radnici su primorani da stanuju ponekad u trošnim, nehigijenskim barakama ili kao podstanari uz plaćanje visoke stanarine, pa i u napuštenim železničkim vagonima. Ni u Sloveniji, u kojoj je, po pravilu, pitanje smeštaja povoljnije rešeno, stanje u tom pogledu

---

[10] Anketirani radnici u Sloveniji izrazili su zadovoljstvo visinom svojih ličnih dohodaka.

ne zadovoljava svugde (posebno u Ljubljani): u barakama stanuje 13,1%, podstanara ima 17,2%, u samačkim domovima ih je 34,8%, a u zasebnim stanovima 33,0% radnika iz drugih republika i pokrajina. U oko 13% stanova u kojima žive ovi radnici nema tekuće vode, 33,3% ih je bez kupatila i 24,1% bez sanitarija. Uslovima stanovanja u ovoj republici zadovoljan je u proseku tek svaki drugi radnik (56%), dok je potpuno nezadovoljno oko 13% anketiranih.[11]

Rešavanje stambenog pitanja radnika iz drugih republika i pokrajina u nekim sredinama je otežano, u slučaju kada radnici žele da grade porodične kuće u matičnom području, s obzirom na to da su tada uslovi za dobijanje kredita drugačiji nego za radnike u mestu zaposlenja.[12]

Za uslove smeštaja radnika na sezonskim poslovima može se reći da oni u poljoprivredi nisu zadovoljavajući, a da su nešto povoljnije rešeni u turizmu i ugostiteljstvu. Najveći broj radnika mora sam sebi da nađe smeštaj. Organizacije udruženog rada ne obezbeđuju smeštaj čak ni onim radnicima koji su organizovano, posredstvom interesnih zajednica, angažovani za sezonske poslove. Ukoliko je smeštaj i obezbeđen, on, po pravilu, ne zadovoljava i radnici, s tim u vezi, upućuju brojne primedbe.

Ishrana je takođe različito organizovana: negde postoje dobri radnički restorani, u drugim slučajevima radnici sami pribavljaju namirnice, sami kuvaju, a često se hrane i pod otvorenim nebom. Različita su rešenja nađena i za plaćanje troškova ishrane: od besplatne ishrane u pojedinim organizacijama udruženog rada, preko participiranja radnika, sve do slučajeva da oni sami snose troškove ishrane.

Opšte i stručno obrazovanje radnika i njihovih porodica

Svega 6% radnika iz drugih republika i pokrajina zaposlenih u Sloveniji uključeno je u redovne škole usmerenog obrazovanja, dok je 18,5% steklo viši stepen kvalifikacije u organizacijama udruženog rada. Ti radnici, a posebno mlađi, zainteresovani su za školovanje i dalje usavršavanje, ali je osnovna smetnja to što slabo vladaju slovenačkim jezikom. U nekim školama se, stoga, za decu radnika iz drugih republika i pokrajina nastava

[11] Podaci iz pomenute studije Istraživačkog centra Veća Saveza sindikata Slovenije.

[12] Prema podacima iz Slovenije, svaki drugi radnik koji je došao iz druge republike ili pokrajine (52% od ukupnog broja anketiranih) izjavio je da nema nameru da sa porodicom stalno živi u Sloveniji. Otuda je veliki broj onih koji su zainteresovani da reše stambeni problem svoje porodice u matičnom području, što, međutim, ne ublažava težinu njihove stambene situacije dok su u radnom odnosu u Sloveniji.

izvodi na njihovom maternjem jeziku (tako Rudnici Velenje imaju školu za decu albanske narodnosti u kojima se nastava izvodi na albanskom jeziku), a preduzete su i mere da obrazovne institucije svoj rad i nastavne programe prilagode tim zahtevima i da se nađu rešenja koja će radnicima iz drugih republika i pokrajina i njihovim porodicama omogućiti da se u novoj sredini obrazuju a da istovremeno sačuvaju svoj nacionalni identitet.

I u onim republikama u kojima se nametnuo isti problem čine se napori da se radnicima sa područja drugih republika i pokrajina omogući opšte i stručno obrazovanje, a njihovoj deci školovanje.[13]

Kulturno-zabavni život i informisanost radnika

Poseban problem radnika zaposlenih u drugim republikama i pokrajinama je zadovoljavanje kulturno-zabavnih potreba u slobodnom vremenu. Da bi sadržajnije zadovoljavali ove potrebe, radnicima stoje na putu mnoge smetnje, počev od adaptacije novoj sredini i otpora same sredine, sve do nepoznavanja jezika i slično. To je i razlog što se radnici povlače u sebe i što su upućeni na kontakte isključivo sa rodbinom i najbližim prijateljima. Tako oko 70% radnika iz drugih republika i pokrajina zaposlenih u Sloveniji slobodno vreme provodi u društvu rođaka i prijatelja. Veoma se mali broj ovih radnika u slobodno vreme bavi sportom (i to pretežno mladi) ili gleda televiziju i sluša radio. Radnici retko svoje kulturne i stvaralačke potrebe zadovoljavaju delovanjem u sekcijama i sportskim društvima, odlaskom na kulturno-umetničke priredbe i slično.[14]

O informisanosti ovih radnika raspolaže se sa vrlo skromnim podacima. Poznato je jedino to da je u nekim sredinama informisanost na zadovoljavajućem stepenu, a negde je, opet, potpuno zanemarena.[15]

Samoupravna i društveno-politička aktivnost radnika

Radnici iz drugih republika i pokrajina ređe se biraju u samoupravne organe i manje su angažovani u društveno-političkim

[13] U Sarajevu je, na primer, pri Radničkom univerzitetu »Đuro Đaković« organizovana nastava usmerenog obrazovanja na albanskom jeziku, a u Beogradu je, isto tako, to pitanje uspešno rešeno: otvorena je škola za obrazovanje radnika albanske narodnosti.

[14] Prema podacima pomenute studije Istraživačkog centra Republičkog veća Saveza sindikata Slovenije za samoupravljanje.

[15] Radnici iz SAP Kosovo, na primer, u Rudnicima Velenje dobijaju redovno štampu, kao i knjige na maternjem jeziku, a slično je i u nekim beogradskim radnim organizacijama u kojima je zaposlen veći broj radn[illegible] iz ove pokrajine.

organizacijama. To se odnosi kako na radnički savet tako i na osnovne organizacije Sindikata, delegacije u samoupravnim interesnim zajednicama i društveno-političkim zajednicama. Samoupravna svest i aktivnost jače su izražene kod radnika koji su trajnije vezani za novu radnu sredinu. A radnici koji svoj boravak u drugoj republici ili pokrajini smatraju privremenim ne pokazuju interesovanje za samoupravnu i društveno-političku aktivnost.

Takvo stanje je često uzrok zanemarivanju položaja radnika, a posledice toga su njihovi otežani životni i radni uslovi, neostvarivanje pojedinih prava i slično.

Društveno-politička i samoupravna angažovanost radnika na sezonskim poslovima nimalo ne zadovoljava. Više od 60% anketiranih sezonskih radnika u Hrvatskoj i Srbiji izjavilo je da nisu uključeni u samoupravljanje, a može se pretpostaviti da je slična situacija i u drugim sredinama. Samoupravljanje ovih radnika svodi se na održavanje kraćih, prvenstveno radnih sastanaka, na kojima se, međutim, uopšte ne govori o njihovom statusu, pa su zbog toga sami radnici veoma nezadovoljni takvim stanjem.

Takva situacija proističe otuda što su sezonski radnici uključeni u samoupravljanje isključivo za vreme sezone, a dotle su, po pravilu, već donete osnovne odluke i normativni akti u organizacijama udruženog rada. Tako ovi radnici ne učestvuju ni u donošenju odluka o raspodeli dohotka i ličnih dohodaka i najčešće ne ostvaruju svoja samoupravna prava u raspodeli, iako doprinose sticanju dohotka.

Veći deo sezonskih radnika ni sam nije zainteresovan za svoja samoupravna prava i dužnosti, i to stoga što su njihove mogućnosti da se aktivno uključe u samoupravljanje ograničene (priroda posla, prekovremeni rad koji im ne dopušta da prisustvuju sastancima i raspravljaju o sopstvenim problemima i slično) i što je mali broj ovih radnika izabran u samoupravne organe. Osnovni je cilj ovih radnika da ostvare što veću zaradu u toku »sezone« ili da nađu drugi posao, i to na neodređeno vreme, i sve je tome podređeno.

Radnici koji obavljaju sezonske poslove na bazi ugovora o delu nisu uključeni u proces samoupravnog odlučivanja i zbog toga što nemaju status radnika u radnom odnosu i udruženom radu.

Pero Damjanović

Filip Filipović kao istoričar-marksist*

Mnoge oblasti naučne i revolucionarne delatnosti Filipa Filipovića, a u tom sklopu i njegovo nasleđe kao istoričara, još nisu dovoljno izučeni. A to nasleđe u toj oblasti je veliko i dragoceno, jer Filipović je u svojoj mnogostranoj revolucionarnoj i naučno-publicističkoj delatnosti uvek bio i istoričar.

Od prvih opisa velikih studentskih i radničkih demonstracija na ulicama Petrograda 1902. godine, pa do iscrpnih studija o fašizmu sredinom tridesetih godina, Filip Filipović je pokazivao izvanredan smisao za istoriju, shvaćenu, naravno, u značenju koje joj daje Marks rečima da on zna »samo jednu jedinu nauku — nauku

---

* *Napomena redakcije.* Tekstovi Pere Damjanovića i Tome Milenkovića, koje objavljujemo u ovom broju, predstavljaju redigovana saopštenja ovih autora, podneta na naučnom skupu »Revolucionarna misao i delo Filipa Filipovića«, održanom u Beogradu od 20. do 22. decembra prošle godine povodom stogodišnjice rođenja ovog revolucionara i jednog od najzaslužnijih osnivača KPJ. Ovaj naučni skup, održan pod pokroviteljstvom Josipa Broza Tita, organizovali su Predsedništvo CK SK Srbije i Institut za savremenu istoriju. Skup je otvoren uvodnom rečju dr Tihomira Vlaškalića, predsednika CK SK Srbije, i na njemu je podneto oko četrdeset naučnih referata i saopštenja domaćih i stranih autora.

o istoriji« u njenom dvostranom karakteru, kao istoriju prirode i kao istoriju ljudi, koje su jedna od druge neodvojive, jer »sve dok ljudi budu postojali uslovljavaće se uzajamno istorija prirode i istorija ljudi«, a na ljudima je ne samo da shvate istoriju nego i da budu svesni organ istorijskih zbivanja, to jest da deluju u skladu s istorijskim kretanjima krčeći puteve ljudskom progresu.

Kao obrazovan marksist i rukovodilac oslobodilačke borbe radničke klase i radnih ljudi, Filipović je bio i stalni istoričar tih borbi.

Prva javna priznanja Filipovićevog poznavanja istorije izrečena su tačno pre šezdeset godina, u vreme jedne od najznačajnijih i — u evropskim relacijama — najuspešnijih akcija koje je izveo jugoslovenski proletarijat: u generalnom štrajku solidarnosti koji je sproveden u julu 1919. godine. Tada je Moša Pijade, u svom tek pokrenutom listu »Slobodna reč«, posle Filipovićevog izlaganja u Radničkom domu, napisao da je Filipović izvanredan poznavalac radničkog pokreta i borbe koju su vodili radnici pre rata i za vreme rata, da je poznavalac njihovog doprinosa međunarodnom miru i emancipaciji radnika, da je predočio »veliko delo ruskih vođa za uspeh i objašnjenje proleterskog pokreta«.

U prvoj biografiji Filipa Filipovića, koja je napisana 1921. godine i u kojoj su prikazani njegov dotadašnji revolucionarni put i razvitak, takođe je istaknuto njegovo poznavanje istorije. Njegovo delo *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma*, koje je napisao u zatvoru, uz mnogo teškoća, iako osporavano s mnogih strana, dobijalo je i međunarodna priznanja kao prvi pokušaj izrade celovite marksističke sociologije, to jest pogleda na smene istorijskih epoha i na oblike društvenog razvitka, na zakonitosti u ljudskoj istoriji i na motivacije postupaka ljudi koji su, u zatečenim i promenljivim, uvek drugačijim, novim uslovima, sami tvorci svoje istorije. Čitajući ovu knjigu, mnoge generacije jugoslovenskih revolucionara sticale su prva marksistička saznanja o društvenim procesima i nove idejne vidike.

Drugi, tako reći, talas osvetljavanja revolucionarnog dela i doprinosa Filipa Filipovića marksističkoj nauci, osobito istoriji, usledio je pre dvadeset godina, u vreme obeležavanja 40-godišnjice stvaranja KPJ. Tada su se u našoj istoriografiji pojavili i prvi radovi o Filipoviću i njegovom revolucionarnom nasleđu, čemu su poseban podsticaj dale Titove reči o Filipoviću, u referatu posvećenom upravo 40-godišnjici Partije.

Značajan prilog istorijskoj nauci i saznanjima o Filipoviću kao istoričaru predstavljale su i prve dve knjige Filipovićevih izabranih spisa koje su publikovane u to vreme, s predgovorom Jovana Veselinova, jednog od Filipovićevih saradnika i poznavalaca njegovog dela. Kasnije su objavljeni i neki drugi radovi i spisi Filipa Filipovića, a o njemu su se počele pisati i studije, među kojima i prva doktorska disertacija (*Sociološki pogledi Filipa Filipovića* dr Petra Kozića).

Treba napomenuti da je veće interesovanje za Filipovićevo delo pokazala i sovjetska istorijska nauka, pa se pojavio niz priloga o pojedinim periodima i stranama njegove delatnosti. U SSSR-u je, takođe, napisana kandidatska disertacija na temu: »Filip Filipović — istraživač najnovije istorije Jugoslavije« (S. P. Novčan, Lavov).

Međutim, i površna analiza svih tih radova pokazaće da je njima još uvek veoma malo osvetljeno Filipovićevo obimno delo. Ovaj zaključak se nameće pogotovo ako imamo na umu još neke značajne činjenice.

Filip Filipović je, pre svega, bio neumorni sejač revolucionarnih ideja još u doba prve ruske revolucije, kad je postao stalni saradnik »Radničkih novina«, a zatim Tucovićeve »Borbe« i nekih drugih listova koji su se pojavili u tadašnjoj Srbiji. Koliko je on bio strasni revolucionar i marksistički publicist, dovoljno svedoči činjenica da je on nakon boravka od jedva dvadesetak dana na Prvoj međunarodnoj izložbi posvećenoj »zaštiti rada« (održanoj u Petrogradu 1913. godine) napisao, koliko se do sada moglo utvrditi, oko 60 članaka, u kojima je s raznih strana, često s veoma minucioznom argumentacijom, osvetlio nastanak i karakter radničkog zakonodavstva i mere socijalne zaštite u pojedinim zemljama sveta, što je bio prvenstveno rezultat dugih klasnih i društvenih borbi radničke klase i drugih progresivnih snaga. Tih godina Filipović je bio veoma cenjen i kao aktivni dopisnik Lenjinove »Pravde«, u kojoj je, u nekoliko zapaženih članaka, osvetlio balkanske probleme, klasne i nacionalne borbe, a naročito politiku velikih sila i pogubnost te politike za balkanske narode, što se ispoljilo i u balkanskim ratovima.

Svojim snažnim perom Filipović je dao ocene i surovih uslova života i uzroka međunacionalnih konflikata na balkanskoj vetrometini i pokazao put za rešenje nacionalnog pitanja, za regulisanje međunacionalnih i agrarnih odnosa, a prema programu koji je odgovarao socijalističkim snagama, odnosno njihovoj socijalističkoj viziji novog sveta. Navedimo i to da je Filipović 1917. godine (ili, možda, 1918.), po svedočenju mađarskih revolucionara, kao srpski, odnosno jugoslovenski komunist, dolazio u Budimpeštu da im u Lenjinovo ime prenosi poruke o neophodnoj izgradnji komunističke partije; ili činjenicu da su Filipovićev povratak krajem decembra 1918. godine, a naročito njegova aktivnost u toku prvih meseci naredne godine u Zagrebu, Sarajevu i Beogradu, označili istinski prelom u razvitku jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, njegovu odlučnu orijentaciju ulevo, to jest ka komunizmu. Ovaj naučni skup će sigurno pokazati da je Filipović bio ne samo inicijator nego i stvarni osnivač KPJ, to jest da je svojim delom i revolucionarnom marksističkom mišlju dao odlučujući i neprocenjiv doprinos tome da je upravo u to vreme i na idejnim pozicijama nove, Lenjinove Internacionale stvorena revolucionarna partija jugoslovenskog proletarijata.

Izvanredno važna bila je uloga Filipa Filipovića i u onom dramatičnom trenutku istorije KPJ kada se u njoj, kao istinskoj komunističkoj partiji, odjednom našla centralistička većina kao njeno rukovodstvo. U jednom momentu je to rukovodstvo (u proleće 1920), oslanjajući se na svoje formalno pravo koje mu je davao statut, donelo odluku da se odstrani i komunistička redakcija iz centralnog partijskog organa — »Radničkih novina«. Međutim, komunisti iz te redakcije jednostavno su to odbili, ali ni centristi se nisu usudili da tu svoju odluku sprovedu jer su znali da nemaju nikakvog uticaja na partijsko članstvo. Bilo je to odista nenormalno stanje u Partiji koje je, istina ne prvi put, paralisalo njenu aktivnost i kojemu se morao učiniti kraj. I upravo u tim danima, pred Vukovarski kongres, Filipović je svojim Nacrtom partijskog programa i njegovom usmenom odbranom na Kongresu u velikoj meri doprineo punoj pobedi komunista.

Dubok smisao za istoriju ili, tačnije, duboko poimanje smisla istorijskih kretanja, i to kako uočavanja razvojnih tendencija društvenih kretanja i njihovih zakonitosti tako i onih specifičnih okolnosti koje tek omogućavaju da se pronikne u istinski smisao i pravac datih društvenih kretanja, kao i faktora i okolnosti koje ih uslovljavaju, Filipović je ispoljio u svojim mnogobrojnim člancima i raspravama, kao i u zvaničnim partijskim dokumentima koje je u to vreme pisao. Filipovićevi radovi iz toga doba, a osobito već pominjano delo *Razvitak društva*..., otkrivaju ne samo neobično široko poznavanje Marksovih i Engelsovih tekstova nego i to koliko su njegovi vlastiti radovi prožeti Marksovim mislima i koncepcijama.

Vidovdanski proces, »studije« na robiji i razgranata delatnost u zemlji po izlasku iz zatvora, a zatim odlazak na rad u Kominternu — nove su stranice u Filipovićevoj naučnoj i publicističkoj aktivnosti, i sa izvesnim novim tonovima nastalim za vreme konstituisanja takozvanog lenjinizma u postlenjinskom periodu. Ali to je tema za sebe, koja zahteva i nova izučavanja.

Sledi zatim Filipovićeva delatnost s kraja 20-tih godina, tačnije 1928, koja je manje ispitana. Još nisu dovoljno osvetljena pitanja u čemu je bio njegov doprinos tadašnjoj borbi za jedinstvo Partije, kolika je bila njegova podrška zagrebačkoj inicijativi Josipa Broza i kakva je bila njegova uloga u pripremi i održavanju Četvrtog kongresa, na kome je, između ostalog, imao dva glavna referata.

Filipović je napisao mnoštvo radova, među kojima tridesetih godina i nekoliko opsežnih knjiga o nekim najaktuelnijim temama i problematici revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji, o međunarodnim odnosima i sukobima na Balkanu i zadacima revolucionarnog pokreta u balkanskim zemljama.

Najzad, o ugledu Filipovića i njegovog dela među vodećim jugoslovenskim komunistima svakako svedoči i činjenica da je prilikom objavljivanja imena istaknutih jugoslovenskih revolucionara u »Proleteru« 1939. godine, koji su uoči rata bili uhapšeni

i stradali u Staljinovim čistkama, bilo izuzeto jedino ime Filipa Filipovića. Naime, iako nije bila prošla ni godina dana od njegovog stradanja, svakako su Titova odvažnost i istinsko priznanje Filipoviću koje je tadašnji CK KPJ gajio prema njemu, uticali da se, makar i time, ne prihvati Filipovićeva osuda.

Ako se sve to uzme u obzir, sigurno možemo konstatovati da se o Filipu Filipoviću još nedovoljno zna i da njegovo delo zaslužuje temeljito i svestrano izučavanje. Nadajmo se da će ovaj — nazovimo ga treći talas — koji je počeo s priznanjem Filipoviću koje mu je odao Jedanaesti kongres SKJ preko reči Edvarda Kardelja, takođe jednog od njegovih saradnika i poznavalaca, zatim naporima koji se čine da se saberu i objave njegova celokupna dela, pa do ovog našeg naučnog skupa, znatno doprineti ostvarivanju toga zadatka.

Smatram da se naučno nasleđe Filipa Filipovića kao istoričara može analizirati u ovih nekoliko najvažnijih oblasti koje ovde, naravno, mogu samo da pomenem, s tim da ih kasnije više raščlanim i objasnim.

1. Svakako moramo poći od metodologije kojom se služio i koju je primenjivao u svojim radovima, jer se ona može smatrati kao njegov doprinos kompleksnom sagledavanju istorijskih pojava. Nesumnjivo je najsistematskije Filipovićevo delo, na osnovu kojeg se može odslikati njegova metodologija i uopšte koncepcije istorije, njegov stvarni pristup istorijskim zbivanjima i njihovom tumačenju, već pomenuti rad *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma.* S obzirom na to da analiza ovog rada ne može biti predmet samo jednog posebnog referata, ovde ću se ograničiti na to da naglasim kako je Filipović dosledno sproveo Marksovu koncepciju o korelaciji ili, tačnije, interakciji materijalnih objektivnih uslova društvenog razvitka i takozvane nadgradnje. Pri tome pažljiva analiza pokazuje da nemaju opravdanja primedbe o mehanicističkom odvajanju tih faktora, odnosno strana razvitka, a što se tako često i tako dugo zameralo i Filipu Filipoviću, kao i nekim njegovim uzorima, odnosno, posredno, kritikom tih uzora. I neka druga Filipovićeva dela, osobito njegovi radovi u kojima se u dužoj istorijskoj retrospektivi analizira razvitak nacionalnih i agrarnih pokreta u balkanskim zemljama, pružaju dovoljno građe za sagledavanje i upotpunjavanje gledišta Filipovićevog pristupa tumačenju istorijskih procesa.

2. U vezi s ovim je i razmatranje Filipovićevog pogleda na istoriju uopšte, njegovih suptilnih zapažanja i analize mehanizma društvenih kretanja, raščlanjivanja faktora razvoja — od razvitka proizvodnih snaga, sklopa društvenih odnosa do nastanka i uticaja ideja i onog kompleksa koji on naziva ideologijom, zatim psihologije epohe do morala itd., to jest ideja i motivacija postupaka ljudi, društvenih grupa i klasa, i njihove svesti u kojoj se manifestuju njihovi interesi i u skladu s kojom deluju. Pri tom treba istaći njegovo poverenje u snagu narodnih masa, u stvara-

laštvo naroda, u samodelatnost koja se naročito pojavljuje i budi u revoluciji.

3. Polazeći od logičke postupnosti, u prvi plan izbijaju međunarodni problemi kojima je Filipović posvetio niz radova, većih ili manjih rasprava i celih studija. Njima se bavio osobito u doba balkanskih ratova i uoči prvog svetskog rata, da bi s time nastavio u toku rata i kasnije, sve do svoje gotovo najveće rasprave koju je objavio 1936. godine pod naslovom *Balkan i međunarodni imperijalizam*. Naročito su zapažene njegove suptilne analize smisla i ciljeva politike velikih sila. On jasno uočava stvarne pobude i najdublje imperijalističke interese pojedinih država i njihovih vladajućih klasa, odnosno pojedinih grupacija, za razliku od javno proklamovane politike koja se najčešće efikasno maskira opštedemokratskim, nacionalnim i drugim parolama.

4. Velika tema kojom se bavio Filip Filipović bila je i problematika međunarodnog radničkog i socijalističkog pokreta. Već sam spomenuo fascinantne podatke o 60 članaka i drugih napisa posvećenih radničkom zakonodavstvu i socijalnoj zaštiti s podrobnom analizom na koji način i po kakvu cenu radničkih borbi su ostvarivane te tekovine. Filipović takođe jasno uočava ono o čemu je Lenjin ponekad govorio; naime, da je svaka reforma u društvu, kojom se postiže poboljšanje položaja radnih klasa, korak ka socijalizmu — ali da revolucionar nikad ne sme da se jednostrano zagleda u jedan od oblika razvitka i svoje aktivnosti, jer mu preti opasnost da u magli svakodnevnice izgubi osnovni cilj — koreniti društveni preobražaj kome mora težiti. U sklopu ove oblasti su već pominjane stranice iz istorije revolucionarnog pokreta u Rusiji, kojima je upoznavao srpski i jugoslovenski proletarijat sa stanjem u Rusiji.

5. Verovatno su Filipovićevi radovi koji se odnose na seljačko i agrarno pitanje do sad najmanje izučeni. S tim pitanjima Filipović se sreo još u ranoj fazi svoje publicističke i naučne delatnosti, jer je i iza zamršenosti balkanske problematike u osnovi video borbu seljaštva za oslobođenje od srednjovekovlja, borbu za zemlju i slobode. Istim temama se bavio i docnije, u Kraljevini Jugoslaviji, i one su se nametnule prevashodno seljačkom strukturom njenog stanovništva u inače zaostaloj agrarnoj zemlji, u kojoj su se istovremeno stekli različiti oblici društvenih odnosa — od patrijarhalnih, preko feudalnih ostataka, do veleposedničko-kapitalističkih. Na tome je, verovatno, Filipović zasnovao jedan od svojih teorijskih zaključaka da i posle korenitijih revolucionarnih promena društvenih odnosa ne iščezavaju odjednom svi stari oblici društvenog života, da se žilavo održavaju i u narednim epohama. Filipovićev rad na ovim temama postao je još sistematskiji njegovim delovanjem u okviru Seljačke internacionale, koja se kasnije pretvorila u Međunarodni agrarni institut, čiji je stalni saradnik i on bio. U ovoj oblasti se, osim tema o jugoslovenskoj problematici, mogu naći značajni prilozi o seljačkim i

agrarnim pokretima i u mnogim drugim zemljama Balkana, kao i srednje i jugoistočne Evrope.

6. U ne manjoj meri Filipović se bavio i nacionalnim pitanjem i nacionalnooslobodilačkim pokretima. Takođe treba istaći da je on veoma rano zapazio povezanost nacionalnog pitanja sa seljačkim i agrarnim, kao i značaj nacionalnog pitanja za revolucionarni radnički pokret uopšte. Već su navedena neka Filipovićeva zapažanja o međunacionalnom balkanskom konglomeratu, koji je u punoj meri postao karakterističan i za kasnije stvorenu jugoslovensku državu. Kada je reč o ovoj temi, da li kao opravdanje ili kao logično valja naglasiti — da je i Filipović do saznanja dolazio postupno. Drugačije rečeno, u pojedinim periodima i kod Filipovića je bilo zabluda i lutanja, na primer, o smislu i značaju pojedinih nacionalnih pokreta. Naime, on dugo nije uočavao makedonsku nacionalnost, mada je još u doba balkanskih ratova isticao prava naroda u Makedoniji na ravnopravnost i slobodu. On je takođe delio zablude većine jugoslovenskih komunista, koji u prvim godinama stvaranja Jugoslavije nisu dovoljno sagledali osnove nerešenih međunacionalnih konflikata. Pripadao je onim jugoslovenskim revolucionarima koji su iskreno smatrali da će stvoreni uslovi i razmah klasnih i društvenih borbi posle rušenja Austro-Ugarske i Otomanske Imperije u stvorenoj južnoslovenskoj državi prevazići međunacionalne konflikte.

Suvišno je isticati da je Filipović i nacionalnooslobodilačke pokrete, čiju je pravu prirodu ubrzo shvatio, izučavao u širim okvirima, to jest ne samo u Jugoslaviji, a posebno im je veliku pažnju poklanjao u vreme pojave Hitlerovog fašizma.

7. Posebna oblast kojom se Filipović stalno bavio i koja može biti bogat izvor istorijskih saznanja jesu njegovi radovi posvećeni istoriji KPJ. Mnogi radovi s tom problematikom pisani su povodom raznih godišnjica ili prilikom razmatranja izvesnih važnijih pojava u partijskom razvitku (o uzrocima poraza nakon Obznane i Zakona o zaštiti države, o pojavi i smislu frakcijskih borbi i neophodnosti antifrakcijske akcije i borbe za jedinstvo Partije, o karakteru i uzrocima grupašenja u jugoslovenskom komunističkom pokretu, naročito početkom tridesetih godina itd.). Mnoge stranice svojih radova posvetio je Filipović i razvitku komunističkog pokreta u drugim balkanskim i podunavskim zemljama. Istorijsku građu i saznanja o tim temama crpio je ne samo kao rukovodilac KPJ i funkcioner Kominterne nego i kao neposredni učesnik u mnogim zbivanjima značajnim za razvitak i ulogu tih partija (učešće u radu pojedinih komisija Kominterne, posebno na kongresima i plenumima Kominterne, prisustvovanje kongresima pojedinih komunističkih partija ili sednicama njihovih centralnih komiteta i drugim skupovima).

8. Kada je reč o Filipu Filipoviću kao istoričaru i njegovom doprinosu marksističkoj istoriografiji, ne može se zanemariti ni značaj njegovog pionirskog poduhvata u teorijskom uopštavanju

izvesnih pojava. Tu posebno imamo na umu Filipovićeva zapažanja o specifičnostima pojedinih strana društvenog razvitka, s jasnim uočavanjem nacionalno osobenog ili konkretnog sadržaja i smisla izvesnih istorijskih procesa u određenim periodima. Osim originalnog i novog tumačenja izvesnih pojava naših srednjovekovnih društava i novije istorije, pažljivija analiza njegovih tekstova pokazuje da je Filipović imao dara da na vreme zapaža razvojne tendencije u društvenim kretanjima i da se blagovremeno orijentiše na novo što nastaje, što se razvija i čemu je potrebno teorijsko rasvetljavanje i, u skladu s tim, odgovarajuća društvena akcija.

Elementi te suptilne teorijske analize ili, drugačije rečeno, sposobnost predviđanja društvenih procesa mogu se zapaziti na veoma širokoj skali: od analize međunarodnih odnosa i zapleta na Balkanu i Bliskom istoku, ali i širih evropskih, pa čak i dalekoistočnih problema u prvim decenijama ovoga veka, do, na primer, veoma suptilnog i značajnog blagovremenog zapažanja o oseci revolucionarne situacije u Evropi već u leto 1920. godine; podsećam — u ono vreme kada je i Lenjin nerealnom, revolucionarnom radikalizmu, to jest dečjoj bolesti levičarstva u komunizmu, posvetio svoj znameniti rad.

U kategoriju ovih istih vrednosti treba uvrstiti i Filipovićevu odbranu nacionalnih specifičnosti revolucije koja se razvija na tlu Jugoslavije, koja neće biti nikakvo prenošenje nekih patentiranih načela u Moskvi, zatim odbranu komunističkog programa koji odražava jugoslovensku stvarnost itd. Takvih pogleda ima i u njegovim kasnijim radovima. On veoma tačno zapaža nemoć diktature u Jugoslaviji koju je uveo kralj Aleksandar, a koja nije bila u stanju da sebi stvori čvršću bazu na selu niti da prevlada međunacionalne suprotnosti. Otuda ona, u stvari, i nije mogla da se razvije u diktaturu fašističkog tipa (mada ovakav zaključak Filipović nije na vreme izveo, štaviše, zadržavajući i naziv za diktaturu kao »vojnofašističku), jer su za iole stabilniju fašističku diktaturu, kako je to pokazalo istorijsko iskustvo, neophodni, pre svega, jedinstvena partija i sprega takve partije s državom i celokupnim represivnim i propagandnim aparatom.

To bi, po mom osećanju, bile najvažnije oblasti Filipovićeve naučne i publicističke delatnosti u kojima bi trebalo tražiti njegov doprinos marksističkom osvetljavanju društvenih problema kojima se bavio, pa, prema tome, i njegovo nasleđe kao istoričara. Naravno, to su najvažnije oblasti njegovog naučnog stvaralaštva, jer se o njemu ne može govoriti a da se pri tom zanemare još neke sfere delovanja. Ne mali je Filipovićev doprinos sagledavanju razvitka pedagogije, matematike i pedagoških nauka uopšte, sa značajnim njegovim zahtevima u pogledu inovacija u oblasti obrazovanja i vaspitanja i potrebe izgradnje svestrano obrazovane ličnosti, koju ne može a da ne traži novo doba sa svojim industrij-

skim razvitkom i novim naučnim i tehnološkim inovacijama. U ove Filipovićeve koncepcije naročito su snažno ugrađene ideje o samodelatnosti, o samoradnji, čemu socijalističko društvo i otvara najšire perspektive i bez čega nema istinskog socijalizma kao društva slobodnih, udruženih i aktivnih ljudi.

Toma Milenković

Doprinos Filipa Filipovića stvaranju KPJ

U dugotrajnoj revolucionarnoj delatnosti Filipa Filipovića najznačajniji i najplodonosniji je period od kraja prvog svetskog rata do kraja aprila 1919. U tom vremenu je on neposredno sudelovao u stvaranju komunističkih partija Austrije i Mađarske i bio vodeća i najaktivnija figura u okupljanju, organizovanju i konstituisanju revolucionarnih snaga u Jugoslaviji. Delujući neumorno kao agitator, organizator, novinar i publicist, ali uvek kao svestan politički radnik i nepomirljiv revolucionar, Filipović je stvarno bio najviđeniji utemeljivač i neimar Komunističke partije Jugoslavije i revolucionarnih sindikata, ali je značajno doprineo i osnivanju Saveza komunističke omladine Jugoslavije i Organizacije žena socijalista-komunista Jugoslavije. Drugim rečima, Filipovićev doprinos stvaranju i kasnijem rašćenju celokupnog revolucionarnog radničkog pokreta u Jugoslaviji posle prvog svetskog rata bio je grandiozan.

Na ovom mestu se nećemo zadržavati na Filipovićevoj saradnji sa austrijskim i mađarskim komunistima pred kraj 1918; samo ističemo da se on u Jugoslaviju vratio kao član ruske Bolj-

ševičke partije, s jasnom namerom i planom da u što kraćem roku pribere revolucionarne snage i stvori jaku komunističku partiju, kojoj bi glavni zadatak bio da onemogući kontrarevolucionarnu intervenciju sa jugoslovenske teritorije protiv Sovjetske Rusije i drugih sovjetskih republika (ako u međuvremenu budu stvorene) i da u odgovarajućim uslovima sama preuzme vlast u zemlji i uspostavi diktaturu proletarijata. Tom cilju je bila podređena celokupna delatnost Filipa Filipovića u periodu koji razmatramo i samo kroz tu prizmu je treba posmatrati. Želimo, zapravo, da utvrdimo Filipovićev konkretan doprinos revolucionarnom orijentisanju i ujedinjenju borbenog dela jugoslovenskog proletarijata radi ostvarivanja izloženog cilja, pa ćemo se stoga ovde baviti pretežno ilegalnom delatnošću Filipovića do dolaska u Srbiju sredinom februara 1919, a zatim i ostalim oblicima njegove aktivnosti.

1. Delatnost Filipa Filipovića u radničkom pokretu zapadnih delova Jugoslavije do kraja januara 1919.

Filip Filipović je prvi put posle svetskog rata stupio na tle Kraljevine SHS, verovatno krajem 1918, doputovavši iz Budimpešte u Zagreb.[1] Mada veoma značajni, ne samo za Filipovića nego uopšte za leve snage u jugoslovenskom radničkom pokretu, ti prvi dani njegovog bavljenja i rada u Hrvatskoj najmanje su poznati, jer o tome nema sačuvanih gotovo bilo kakvih podataka. Međutim, na osnovu njegove aktivnosti pre dolaska u Zagreb, kao i kasnije, sa sigurnošću se može pretpostaviti da je prvenstveno nastojao da se što detaljnije upozna sa opštom političkom situacijom i sa stanjem u radničkom pokretu, a zatim da se poveže sa levim snagama, informiše ih o najnovijim zbivanjima i tendencijama u međunarodnom radničkom pokretu i zatim pridobije za komunističku taktiku i politiku. U Zagrebu je u vreme Filipovićevog dolaska već delovala prilično brojna i organizovana levica, koja je od kraja 1917. vodila oštru borbu protiv Vitomira Koraća i njegovih istomišljenika — socijalpatriota. Kada su početkom decembra 1918. iz Sovjetske Rusije u Zagreb stigli Vladimir Ćopić, Nikola Kovačević i drugi učesnici oktobarske revolucije i organizovani internacionalisti (bili su članovi vođstva Komunističke partije /boljševika/ Srba, Hrvata i Slovenaca, stvorene u Moskvi), pozicije levice su ojačale. Povratnici iz Rusije su je organizaciono čvršće povezali, a

[1] U kratkoj autobiografiji, pisanoj 1934. u Moskvi, Filipović kaže da se u Jugoslaviju vratio »decembra 1918«. (*Kratka autobiografija B/oška/ Boškovića, člana IK KI* (Izvršnog komiteta Komunističke internacionale) (Filipovića F/ilipa/ V/asiljevića/), za štampu priredila U. Vujošević, *Prilozi za istoriju socijalizma*, knj. 3, Beograd, 1966, str. 359). U daljem tekstu: *Kratka autobiografija F. Filipovića*.

idejno jasnije usmerili. Preduzimani su već koraci u pravcu ilegalnog organizovanja i naoružavanja komunista.[2]

Ovim ljudima Filipović nije imao mnogo šta bitno novo da prenese o zbivanjima u međunarodnom radničkom pokretu za vreme svetskog rata, kao i o karakteru tih zbivanja, jer su oni to, manje-više, svi dobro znali. Mogao je da im pruži svežija obaveštenja o naporima internacionalista da stvore novu — Treću internacionalu, informacije o razvitku i stremljenjima revolucionarnih snaga u Austriji i Mađarskoj i da ih upozna sa planovima budućeg razvitka revolucionarnog radničkog pokreta u Jugoslaviji. Upravo njegovi načelno ispravni stavovi o načinu formiranja KPJ imali su ogroman značaj za sav budući jugoslovenski komunistički pokret.

Evo o čemu je reč. Kada se V. Ćopić (oko 10. jaunara 1919) vratio u Zagreb sa agitacionog i organizacionog putovanja po Lici, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju, odmah se povezao sa Filipovićem. U razgovoru ga je upoznao sa dotadašnjim radom komunista i izložio mu nameru organizovanih povratnika da levi socijaldemokrati i povratnici iz Sovjetske Rusije sami konstituišu KPJ, a zatim o tome činu obaveste javnost preko legalne socijalističke štampe ili svog lista. Na isti način bi putem manifesta upoznali proletarijat sa programom i taktikom »partije novog tipa« (koji bi potpisalo stotinak najpoznatijih komunista) i pozvali radne mase da pristupe novostvorenoj stranci. Zagrebački levi socijalisti su se već u decembru 1918. izjasnili protiv ovakvog postupka stvaranja KPJ, navodeći sebi u prilog brojne razloge. Po njihovom mišljenju, cele socijaldemokratske stranke Srbije i Bosne i Hercegovine već su bile levo orijentisane i odbacivale su socijalistički ministerijalizam. U samoj Hrvatskoj radničke mase su se sve više radikalizovale i udaljavale od Koraća i njegovih istomišljenika. Stvarati u takvoj situaciji posebnu komunističku partiju i počinjati sa okupljanjem masa iz početka, kada im se pružala prilika da uđu u već gotove partije, sa brojnim članstvom i uz neznatne napore lako ga pridobiju za svoje idejne, političke i taktičke stavove, smatrali su pogreškom, koja može komuniste da izoluje od radnih masa, usami ih, odvede u sektaštvo i udalji od postavljenog cilja — stvaranja masovne i revolucionarne KP, spremne i sposobne da osvoji političku vlast.[3] Filipović je takođe smatrao da je pogrešan i opasan put stvaranja KPJ koji su predlagali povratnici iz Sovjetske Rusije (pored ostalog, vlasti mogu po već gotovom spisku da pohapse potpisnike pomenutog manifesta, jed-

---

[2] Više o tome vidi: Toma Milenković, *Vladimir Ćopić u jugoslovenskom radničkom pokretu (decembar 1918 — jun 1921)*, u: *Život i djelo Vladimira Ćopića*, Rijeka, 1978, str. 94—98 (u daljem tekstu: T. Milenković, *Vladimir Ćopić)*; Bogumil Hrabak, *Jugosloveni — učesnici oktobarske revolucije i stvaranje KPJ*, u: *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, knj. III (za god. 1965—1966), Priština, 1967, str. 112—114.

[3] T. Milenković, *Vladimir Ćopić*, str. 96.

nim udarcem obezglave celu partiju i time je za duži period onesposobe za život ili je potpuno likvidiraju). U ostalim razlozima Filipović se u svemu slagao sa hrvatskim levim socijalistima.

Jugoslovenski internacionalisti u Sovjetskoj Rusiji su znali za Filipa Filipovića kao člana najužeg rukovodstva predratne Srpske socijaldemokratske stranke (SSDP), njegovu boljševičku idejno-političku orijentaciju, držanje i aktivnost za vreme prvog svetskog rata i, preko boljševičkih kanala, upućivani su da se po povratku u domovinu povežu i sarađuju s njim u partijsko-političkim poslovima. Upravo te činjenice (predratni autoritet i veze Filipovića sa levim i revolucionarnim snagama u Rusiji, Mađarskoj i Jugoslaviji) pokolebale su Ćopića i uticale da za izvesno vreme (do dogovora sa ostalim organizovanim povratnicima iz Sovjetske Rusije) odloži pomenuti plan o stvaranju Komunističke partije Jugoslavije. U pogledu potrebe, ciljeva i načina stvaranja ilegalnih komunističkih organizacija između Filipovića i Ćopića nije bilo nikakvih razlika i već započeti rad u tom pravcu je nastavljen.[4]

Ne znamo kakve je savete Filipović davao levim socijaldemokratima u Zagrebu, ali se zna da niko od njih nije istupio iz Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije (SDSHiS) i sindikata, niti je radio na njihovom cepanju. Naprotiv, složno su upeli snage da ih osvoje iznutra i cele prevedu na leve pozicije. To je bilo potpuno u duhu shvatanja i linije delovanja Filipovića. Već 16. januara 1919. u Zagrebu su se sastali predstavnici sindikalnih saveza železničara, kožarsko-prerađivačkih radnika, trgovačkih pomoćnika, građevinara i knjigovezaca, i odlučili da cele saveze izdvoje iz reformističkog Općeg radničkog saveza (ORS) i organizuju ih u posebnom levičarskom kartelu strukovnih saveza. Uskoro su im se pridružili savezi metalaca i drvodeljaca, čime je ORS još više oslabljen, a snage levice ojačale. Kartel je predvodila međustrukovna komisija, sa komunistički orijentisanim Vjekoslavom Kokoljom, tipografskim radnikom, na čelu.[5]

Filip Filipović nije direktno učestvovao u stvaranju Kartela strukovnih saveza, jer je pre toga otputovao za Slavonski Brod, Sarajevo i Dubrovnik.[6] Ne znamo koliko dugo se zadržao u Brodu, ni s kim se sastajao, već jedino možemo da naslućujemo da je i ovde nastavio rad započet u Zagrebu.

---

[4] Isto; B. Hrabak, n. n., str. 119—120.

[5] Vujica Kovačev, *Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917—1919. godine*, u: *Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova*, 4, Beograd, 1967, str. 129.

[6] *Kratka autobiografija Filipa Filipovića*, str. 359. U saslušanju pred zagrebačkom policijom 22. VIII 1919. Filipović je izjavio da je posle Sarajeva putovao i u Dubrovnik (što u autobiografiji ne pominje) (Arhiv Hrvatske, Fond Predsedništva Zemaljske vlade —PrZV—, str. 6—14, 1370/1920).

Pouzdano znamo da se već 16. januara nalazio u Sarajevu.[7] Ovde mu je delovanje bilo daleko lakše nego u Zagrebu. Pre svega, lično je ili na drugi način poznavao sve rukovodeće ljude radničkog pokreta Bosne i Hercegovine. U toku 1917/18. braća Jakšić su nekoliko puta odlazila u Beč i nikada nisu propustila priliku a da se ne susretnu i razgovaraju sa Filipovićem. U ovom periodu Filip je u sarajevskom socijalističkom listu »Glas slobode« objavio 11 većih članaka (neke u više nastavaka). Njegove pismene veze sa Bosnom u toku poslednjih godinu i po dana rata bile su uopšte veoma razgranate. I što je naročito važno, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine (SDSBiH) krajem 1917. i formalno je istupila iz Druge internacionale i uključila se u Cimervaldsku internacionalu — preteču Komunističke internacionale. Veliki deo zasluge za levo idejno-političko usmeravanje radničkog pokreta Bosne, posle njegovog obnavljanja u drugoj polovini 1917, pripada F. Filipoviću. Zbog svega rečenog, on se u Sarajevu osećao kao među svojima. Nije imao potrebe da ubeđuje rukovodioce bosanske partije i sindikata u štetnost klasne saradnje i socijalističkog ministerijalizma, niti pak da ukazuje na nužnost ujedinjenja svih revolucionarnih snaga u Jugoslaviji, jer su oni već imali ispravne stavove o svim ovim pitanjima. Većina istaknutih sarajevskih socijalista je uglavnom bila na liniji Filipovića, shvatajući i odobravajući čak potrebu ilegalnog komunističkog aparata. Pomenuti Nikola Kovačević, koji se u ovo vreme takođe bavio u Sarajevu, smatrao je da su vođi radničkog pokreta u Bosni bili izrazito borbeno raspoloženi i da su »borbena odlučnost i spremnost na žrtve bile masovna pojava«. On je do ovog uverenja došao ne samo na osnovu činjenice što su ovi ljudi oštro osuđivali šajdemanovce, menjševike, kauckijance i uopšte socijalreformiste i odobravali taktiku i politiku boljševika i Lenjina nego na temelju toga što su smatrali da bi oni, »pri odgovarajućim okolnostima i situaciji, trebalo i morali učiniti ono isto što su i boljševici učinili, ako već ne bi bili u mogućnosti uraditi bolje«.[8] U intimnim razgovorima, Sreten Jakšić (najistaknutija figura bosanske socijaldemokratije) izjavljivao je: »Mi možemo uzeti vlast kad god hoćemo.«[9] Od Kovačevića je potekla inicijativa o konkretnom ilegalnom organizovanju komunista, koju je Filipović odobrio i podržao, a Đuro Đaković ju je odmah prihvatio i »bez odlaganja pristupio odabiranju i povezivanju ljudi za konspirativni rad i izgradnju odgovarajuće tehnike, odabiranju podesnih ličnosti za specifičnu de-

---

[7] To pak znači da je on u ovaj grad stigao 14. ili 15. januara. S obzirom na činjenicu da se V. Ćopić iz Hrvatskog primorja vratio u Zagreb oko 10. januara, a sigurno znamo da su se njih dvojica susreli ovde u ovo vreme i razgovarali, proizlazi da je Filipović napustio Zagreb oko 12. januara.

[8] Arhiv Centralnog komiteta SKJ (A CK SKJ), MG — II — 1b/29, Nikola Kovačević, *Neki podaci o pripremnom radu na stvaranju KPJ*, str. 23—36, 43—44; B. Hrabak, n. n., str. 117.

[9] N. Kovačević, *Neki podaci...*, str. 25.

latnost u neprijateljskim organizacijama, ustanovama (...), a pristupljeno je bilo i sakupljanju lakog oružja, u prvom redu revolvera i bombi«.[10]

U Sarajevu se Filipović više puta susretao sa Kovačevićem (doneo mu je Ćopićevu pismenu poruku iz Zagreba) i tom prilikom razmenjivali su mišljenja i obaveštenja i dogovarali se o budućem radu. Za Kovačevića i druge organizovane povratnike iz Sovjetske Rusije Filipović je bio zahvalan sagovornik, pored ostalog i zbog toga što je iz boljševičkog bečkog centra za propagandu (kasnijeg Biroa Kominterne) donosio najnovije »savete i konkretna uputstva za neposredne zadatke«. Njih dvojica su raspravljali o istim onim temama o kojima je bilo reči u Zagrebu. Filipović je navodio brojne argumente protiv stvaranja KP, kako su to povratnici želeli, a u prilog ulaženju komunista u postojeće socijaldemokratske organizacije i pridobijanju njihovog članstva za revolucionarnu politiku i taktiku (ukoliko ono već nije bilo na tim pozicijama). Nije bilo potrebno da mu ukazuje na raspoloženje radničkih masa u Hrvatskoj i Bosni, jer je to i Kovačeviću bilo poznato, ali je Filipović tvrdio da je slično raspoloženje i u Srbiji i da veliki broj istaknutih rukovodilaca radničkog pokreta u ovoj pokrajini stoji na levim pozicijama. Prema kazivanju Kovačevića, Filipović je »u suštini teorijski obrazlagao i dokumentovao praktične predloge i sugestije«, koje je on neki dan ranije slušao od Đ. Đakovića, sa kojima se načelno slagao, ali nije mogao sâm da odstupi od odluka o stvaranju KPJ donetih u Moskvi, već je o tome morao prethodno da se dogovori sa drugovima.[11] Filipović i Kovačević su se dogovorili da u kontaktima sa ljudima (naročito onim najistaknutijim u pokretu) treba ustanoviti njihovo pravo raspoloženje prema diktaturi proletarijata i sovjetskoj vlasti, njihovo gledanje na raskid sa Drugom i priključenje Trećoj internacionali, njihov stav prema ilegalnim komunističkim organizacijama, radu u vojsci, neprijateljskim društvima i ustanovama, odnos prema oružanoj borbi i ustanku, bezuslovnoj zaštiti Sovjetske Rusije i drugim pitanjima koja su komuniste delila od ostalih socijalista, da bi znali koliko se u određenim situacijama mogu na njih osloniti.[12]

U Sarajevu su se Filipović i Kovačević sastali sa Životom Milojkovićem, koji je (u novembru 1918. ponovo mobilisan u srpsku vojsku) u ovo vreme kao rezervni oficir bio na službi u Splitu. Od njega su saznali ne samo za njegovo gotovo čisto komunističko opredeljenje nego i za raspoloženje radništva u Splitu i Dalmaciji. Posle iscrpne razmene mišljenja i obaveštenja, Milojković se vratio u Split, ali ovoga puta obogaćen novim saznanji-

[10] Isto, str. 31.
[11] Isto, str. 38—40.
[12] Isto, str. 42.

ma i uputstvima za rad dobijenim od dvojice pomenutih komunista.[13]

Uz to, Filipović je u Sarajevu dva puta javno istupao. Prvo je 16. januara održao predavanje o imperijalizmu i socijalizmu, a sutradan je govorio na velikoj narodnoj skupštini protiv imperijalizma i kontrarevolucije.[14] Nećemo se baviti sadržinom njegovih istupanja, jer će on osnovne misli izložene tom prilikom u Sarajevu ponoviti u više navrata kasnije. Pored toga, očekujemo da će Filipovićeva legalna delatnost u ovom mestu biti predmet posebne rasprave.

Filipović je iz Sarajeva otputovao u Dubrovnik,[15] verovatno da bi i ovde nastavio svoju misiju započetu dolaskom u Jugoslaviju, ali o tome dosad nisu pronađeni nikakvi pouzdani podaci.

Iz Dubrovnika se Filipović vratio u Zagreb pre 21. januara[16] i odmah se ponovo sastao sa Ćopićem i drugim komunistima. Tom prilikom je definitivno usvojeno Filipovićevo mišljenje o najcelishodnijem putu za formiranje KPJ. Došavši u međuvremenu do novih saznanja i razmenivši obaveštenja i mišljenja sa Kovačevićem (koji je neki dan ranije stigao u Zagreb i već otputovao za Beograd i Novi Sad), Ćopić više nije insistirao na svom starom stavu, već je prihvatio ono što je bilo racionalnije.

Ovoga puta se Filipović zadržao desetak dana u Zagrebu i za to vreme razvio veliku aktivnost. Delovao je ilegalno u kontaktima sa pojedincima i grupama, ali je istupao i na javnim skupovima. Tako je 24. januara održao predavanje o međunarodnom položaju radničke klase. Ne ulazeći detaljno u sadržaj izlaganja (iz istih razloga iz kojih nismo opširnije govorili o njegovim istupanjima u Sarajevu), samo ističemo da je predavanje, i po idejama koje su u njemu zastupane i po rečniku kojim se služio, imalo revolucionarniji karakter nego ijedan drugi legalni skup održan u ovom periodu u Zagrebu.[17] Vlasti su ocenile da je govornik propagirao »čisto boljševičke ideje« i da je njegovo delovanje u Zagrebu izazvalo »naročito političko raspoloženje«.[18] Pišući nakon 15 go-

---

[13] Isto, str. 44—49; B. Hrabak, n. n., str. 117—119.

[14] »Glas slobode«, br. 13. i 14, 18. i 20. I 1919.

[15] U pomenutom saslušanju pred zagrebačkom policijom 22. VIII 1919. Filipović je izjavio da je iz Zagreba otputovao u Sarajevo, a odatle »u Dubrovnik na nekoliko dana, a potom (...) došao ponovo u Zagreb.«

[16] Toga dana je po drugi put uhapšen V. Ćopić i zadržan u zatvoru oko mesec dana (T. Milenković, *Vladimir Ćopić*, str. 100).

[17] Vidi plakat: Prospekt predavanja druga Filipa Filipovića, tajnika »Radničke komore« u Beogradu, o »Međunarodnom položaju radničke klase«, održanom 24. siječnja 1919. u Zagrebu (Arhiv Vojno-istorijskog instituta — A VII, popisnik 3, kut. 163, fasc. 16. Prospekt je objavila i »Narodna volja« /Slav. Požega/, br. 5, 5. II 1919).

[18] A VII, p. 3, k. 163, f. 16. Akt Komande IV armijske oblasti, str. pov. br. 1 od 8. II 1919. — Vrhovnoj komandi.

dina kratku biografiju, Filipović je svoju prvu posleratnu aktivnost u Jugoslaviji prikazao ovako: »Po povratku u Jugoslaviju, decembra 1918. godine, prvi sam počeo akciju za osnivanje Komunističke partije Jugoslavije i za stupanje u Treću internacionalu. U Zagrebu, Sarajevu (i) Brodu (...) istupao sam javno sa referatima za zaštitu sovjetske revolucije, zatim o Trećoj internacionali i za ujedinjenje svih socijaldemokratskih partija Jugoslavije na platformi Treće internacionale.«[19]

U SDSHiS je krajem 1918. i početkom 1919. usledilo vrlo intenzivno idejno-političko previranje i raslojavanje. Desnica, sa V. Koraćem na čelu, zalagala se za saradnju sa buržoazijom i za socijalistički ministerijalizam, a imala je uza se većinu partijskog i sindikalnog rukovodstva i manji broj radnika. Levica nije bila jedinstvena i okupljala je u svojim redovima sve one koji se nisu slagali sa Koraćevom politikom, a to znači od antiministerijalista do komunista. Sledio ju je najveći deo radničke klase.[20] Bilo bi suvišno posebno isticati da je Filipović podržavao krajnju levicu i da je nastojao da se cela levica što bolje organizuje i prihvati komunističku politiku i taktiku.

Suprotnosti između levice i desnice u SDSHiS bile su nepomirljive. Koja će od njih dve prevagnuti i uzeti rukovodstvo stranke u svoje ruke, imala je da odluči Konferencija u Zagrebu 26—28. januara 1919. Upravo taj odlučujući momenat daje još veći značaj Filipovićevom radu u Zagrebu i Slavonskom Brodu u ovom periodu. S obzirom na činjenicu da su na Konferenciji sudelovali predstavnici socijaldemokratskih partija Slovenije, Srbije i Bosne, i svaki od njih zastupao stanovište svoje partije, ta konferencija po značaju prevazilazi pokrajinske okvire i dobija jugoslovenski značaj. Konferenciji je kao gost prisustvovao i F. Filipović, dok je Dragiša Lapčević zastupao SSDP. Njih dvojica, predstavnici Bosne (S. Jakšić i B. Krekić) i levica iz Hrvatske zalagali su se za odbacivanje ministerijalizma i za integralno ujedinjenje jugoslovenskog proletarijata na revolucionarnoj osnovi. Filipović je u svom govoru naročito ukazao na to da svetski proletarijat doživljava »velike i historijske događaje«, da je borba između rada i kapitala prerasla u epohu socijalističke revolucije i da »zvoni zvono proletarijatu celog sveta sa pozivom na ujedinjenje«. U vezi s tim smatrao je da će zagrebačka konferencija zaslužiti pozitivnu ocenu samo ako doprinese ujedinjenju jugoslovenskog proletarijata.[21]

Levica je predložila rezoluciju koja traži »da se što prije izvrši ujedinjenje svih jugoslovenskih socijal-demokratskih stranaka na principu nepomirljive klasne borbe i bez ikakove suradnje sa buržoazijom ma u kome obliku«. Poslednja tačka rezolucije bila je u direktnoj vezi sa nastojanjima rukovodilaca desnih soci-

---

[19] *Kratka autobiografija F. Filipovića*, str. 359.
[20] Više o tome vidi: V. Kovačev, n. n., str. 101—126.
[21] »Sloboda«, Zagreb, br. 10, 29. I 1919.

jaldemokratskih partija u Evropi da obnove razorenu i kompromitovanu Drugu internacionalu, na jednoj, i težnjom internacionalista, sa Lenjinom i boljševicima na čelu, da stvore novu Komunističku internacionalu, na drugoj strani. Ona po svojoj formulaciji prevazilazi okvire SDSHiS i odnosi se na radničku klasu Jugoslavije u celini, što znači da su u njenom stvaranju učestvovali ne samo levičari iz Hrvatske nego i gosti Konferencije. Njome se konstatuje da »jugoslovenski proletarijat odbija svaku vezu sa strankama koje su se iznevjerile socijalizmu, pa zato pristaje da učestvuje samo u III internacionali«.[22] Desnica je predložila gotovo dijametralno suprotnu rezoluciju. Posle duge borbe mišljenja pristupilo se glasanju. Sticajem niza okolnosti pobedila je desnica sa 59:39 glasova. Prilikom izbora vođstva stranke levica je odbila da učestvuje u glasanju. Tako su na čelo SDSHiS, čije je članstvo sve brže išlo ulevo, došli izraziti desničari,[23] čime su stvoreni svi uslovi za zaoštravanje unutrašnje borbe.

Poraz nije obeshrabrio levicu, već ju je još više ujedinio i podstakao na borbu. Istoga dana kada je završena Konferencija (28. januara) u Zagrebu je održan poseban sastanak istaknutijih levičara iz Hrvatske, na kome su učestvovali i gosti: Lapčević i Filipović. Tom prilikom je osnovan Akcioni odbor partijske opozicije sa V. Kokoljem na čelu. Odboru je stavljeno u zadatak da bude nosilac i organizator širenja levičarskog uticaja na partijske organizacije. Odlučeno je da se stranka ne cepa, već da se iznutra osvoji.[24] Ovaj plan je u potpunosti sproveden u delo. Zagrebačku socijalističku organizaciju (poslednju od većih u Hrvatskoj) levičari su osvojili 18. marta 1919.

Istakli smo već da se SDSBiH od kraja rata neprekidno zalagala za ujedinjenje jugoslovenskog proletarijata na revolucionarnoj osnovi. U vreme bavljenja Filipovića i Kovačevića u Sarajevu sredinom januara 1919. dogovoreno je da bosanski socijalisti preuzmu inicijativu i ponude partijskoj upravi SSDP mandat za sazivanje Kongresa ujedinjenja, pošto se »zasigurno računalo da će se rukovodstvo u Srbiji nalaziti u rukama levičara«. U slučaju kakvog nepredviđenog iznenađenja, trebalo je pitanje ponovo razmotriti, mandat sazivača ponuditi bosanskom rukovodstvu, kao najsigurnijem i najpouzdanijem za levicu.[25] Na osnivačkom sastanku Akcionog odbora levice u Zagrebu jednoglasno je odlučeno da se ovlasti SSDP da bude organizator Kongresa ujedinjenja jugoslovenskog proletarijata.[26]

---

[22] Isto, *Istorijski arhiv KPJ*, tom IV, Beograd 1950, str. 163—165.

[23] V. Kovačev, n. n., str. 138—150.

[24] Isto, str. 151—152; »Radničke novine«, Beograd, br. 83, 7. IV 1919, *Prethodni dogovori za kongres u Brodu.*

[25] N. Kovačević, *Neki podaci...*, str. 50; B. Hrabak, n. n., str. 118.

[26] V. Kovačev, n. n., str. 152.

Iz dosadašnjeg izlaganja se moglo videti da je Filipović bio jedan od najvatrenijih pristalica ujedinjenja jugoslovenskog proletarijata na komunističkoj osnovi. Tome cilju su bila posvećena sva njegova putovanja i izloženi rad. Od jugoslovenskih pokrajina sa razvijenijim radničkim pokretom izvan njegovog domašaja je ostala samo Slovenija. Te činjenice su bili svesni i Filipović i Akcioni odbor. Zbog toga je i doneta odluka da Filipović i Vladimir Bornemisa (levičar iz Zagreba) pođu u Ljubljanu i pokušaju pridobiti vođstvo Jugoslovenske socijaldemokratske stranke (JSDS) Slovenije za ujedinjenje. Filipović i Bornemisa su krajem januara otputovali u Ljubljanu, povezali se sa levo orijentisanim članovima Glavnog odbora, sa nekim mlađim levičarima i sa takozvanom »omladinom« iz JSDS, neke od njih pridobili za svoja shvatanja, ali osnovni cilj nisu ostvarili. Većina vođstva JSDS nije htela da se odrekne klasne saradnje i nije pristajala na ujedinjenje jugoslovenske radničke klase na revolucionarnoj osnovi.[27] Izgleda da je Filipović i ovde postupio kao u Zagrebu, to jest savetovao je levičarima da ne izlaze iz partijskih organizacija i da ne cepaju stranku, već da uporno rade na širenju komunističkih ideja i osvajanju organizacija iznutra, kako bi celu JSDS preveli na revolucionarne pozicije i ujedinili je sa radničkim strankama iz drugih delova Jugoslavije.[28]

2. Drugi boravak Filipa Filipovića u Budimpešti u prvoj polovini februara 1919. godine

Ne znamo koliko se dugo zadržao Filipović u Ljubljani ni kuda se sve posle toga kretao, ali je izvesno da je već oko 5-6. februara 1919. ponovo bio u Pešti. Sama činjenica da se dva puta u kratkom razmaku relativno dugo bavio među mađarskim komunistima, a da pre toga nije odlazio svojoj porodici u Beograd, pokazuje nam da su za te korake postojali krupni razlozi (o kojima mi, na žalost, ništa konkretno ne znamo, ali pretpostavljamo da su bili u pitanju dogovori i obaveštavanje o budućnoj saradnji komunističkih pokreta u Mađarskoj i Jugoslaviji). Kada je oko 7-8. februara u Budimpeštu stigla druga grupa rukovodilaca i članova Komu-

---

[27] Isto, str. 153; A CK SKJ, MG 1911, Sećanja Vladimira Bornemise na pripreme i tok Kongresa ujedinjenja.

[28] Izvesne podatke u ovom pravcu pruža i istaknuti učesnik u radničkom pokretu Slovenije, Rudolf Golouh. On kaže: »'Omladina' je i pre pomenutog aprilskog Kongresa (ujedinjenja) u Beogradu uspostavila dodire s vođama srpskog radničkog pokreta, koji su nekoliko puta pred Kongres i posle Kongresa obilazili Ljubljanu. S velikim interesovanjem su pratili razvoj situacije unutar slovenačke socijaldemokratske stranke, naročito Filip Filipović i Sima Marković, koji nisu bili sasvim nenaklonjeni tezi 'omladine' da je moguće istrajnom unutrašnjom borbom privesti slovenački radnički pokret u celini u zajednički tabor i izbeći rascep« (Rudolf Golouh, *Pol stoletja spominov*, Ljubljana, 1966, str. 165).

nističke partije (boljševika) SHS (Lazar Vukićević, Nikola Grulović i Lazar Manojlović), oni su ovde odmah pronašli svog druga i saborca iz Sovjetske Rusije Ivana Matuzovića i sa njim (9. februara ?) otišli kod Bele Kuna, kod kojega su zatekli Filipovića. Prema rečima Grulovića, kod Kuna su razgovori vođeni o imperijalističkom ratu i socijalističkoj revoluciji, o buržoaskom miru i spoljnoj intervenciji u Rusiji. Kao najvažniji i neposredni zadatak revolucionarnog radničkog pokreta smatrali su akciju za odbranu ruske socijalističke revolucije, sprečavanjem proizvodnje ratnog materijala i onemogućavanjem transportovanja intervencionističkih trupa i naoružanja namenjenih kontrarevoluciji, kao i organizovanjem parcijalnih i generalnih štrajkova, demonstracija i narodnih ustanaka. Zatim se prešlo na pitanje osnivanja Treće internacionale. Svi učesnici u razgovoru su se saglasili da u »revolucionarnom vremenu kada radnička klasa bije bitku za osvajanje vlasti i kad hoće buržoasku diktaturu da zameni diktaturom proletarijata, na čelo proletarijata mora doći novo revolucionarno rukovodstvo Treće internacionale«. Na kraju su se složili »da se mađarski i jugoslovenski komunistički pokreti moraju više uzajamno pomagati u klasnoj i revolucionarnoj borbi«. Kun je pristao da se kanalima mađarske Komunističke partije mogu slati komunistički kuriri i izveštaji iz Jugoslavije u Moskvu.[29]

Drugi učesnik u razgovorima, Vukićević, pruža nešto konkretnije podatke o ovim razgovorima. On kaže da su prvo razmenjena mišljenja o opštoj situaciji u državama stvorenim na razvalinama Austro-Ugarske i došli su do zaključka da će do sloma buržoaskog društva doći najpre u Mađarskoj. »Prema opštoj konstelaciji — rekao je Kun — mi ćemo uskoro preuzeti vlast i na vama je Jugoslovenima da sprečite demarš vaše vojske kao i koncentrisanje mađarskih kontrarevolucionarnih snaga na vašoj teritoriji.« Ujedno je tražio naše mišljenje da se za počasnog predsednika Mađarske sovjetske republike od strane jugoslovenskih revolucionarnih socijalista izabere Dragiša Lapčević. Nadalje je Bela Kun izjavio želju da Budimpešta bude neke vrste centar komunista za jugoistočnu Evropu. Čekao sam — nastavlja dalje Vukićević — da Filip, kome su naše novonastale prilike poznatije, jer ih je bliže posmatrao, reagira na Kunove izjave i predloge, ali pošto je on ćutao, to sam ja odgovorio Kunu. 1. Da su za vreme rata drugovi u Srbiji »kompromitovali revolucionarni socijalizam«. »Primajući ponudu druga Kuna, mislim da on prepusti da mi dole naknadno rešimo ko će biti počastvovan titulom počasnog predsednika kada budu drugovi Mađari uzeli vlast. 2. Izmenjeni odnosi u novoskrpljenim državama ni najmanje ne pogoduju za neki centralizovani komunistički pokret u dunavskom bazenu. Nadahnuti idejom i metodama Velike Ruske Revolucije svi ćemo u

[29] Nikola Grulović, *Jugoslovenska komunistička revolucionarna grupa »Pelagić«*, u: »Zbornik za društvene nauke Matice srpske« 22/1959, str. 109—110. (U daljem tekstu: N. Grulović, *Pelagićevci)*.

tome pravcu delovati, održavajući najčvršće veze, pomažući se međusobno, koordiniraćemo naše snage kada to borba bude iziskivala. Na moje izlaganje reagirao je Kun, dosledno svome iznetom predlogu, a Filip je počeo da tumači i brani ratni stav pojedinih drugova iz Srbije (...). Rastali smo se a da nismo postigli nikakav sporazum. Sutradan opet smo se sastali i prećutno se saglasili da konačno (usled istrulelosti hartije nekoliko reči uništeno) ispitamo«.[30]

Učesnici razgovora ne pominju da je na ovim sastancima bilo reči o eventualnom stvaranju balkansko-podunavske federacije socijalističkih republika, u slučaju pobede socijalističke revolucije u ovom delu Evrope. Međutim, posle preuzimanja vlasti od strane proletarijata u Mađarskoj, ova ideja će postati veoma aktuelna,[31] iz čega bi se mogao izvući zaključak da nije bila sasvim nova i da je o njoj ranije (na ovim sastancima) bilo govora.

U Budimpešti su jugoslovenski komunisti održali poseban sastanak, na kome ih je Filipović detaljno upoznao sa situacijom u Jugoslaviji, a naročito u radničkom pokretu. Prema njegovom mišljenju, partijske i sindikalne organizacije su imale veliki priliv novog članstva. Među radnicima i siromašnim seljacima vladala je »apsolutna borbena solidarnost i revolucionarno raspoloženje«, tražene su akcije za osvajanje političke vlasti, a u štrajkačkim akcijama nije bilo kolebanja. Najvažniji zadatak je ujedinjenje klasno-borbenog radničkog pokreta u Jugoslaviji. Posle diskusije, koja je trajala do duboko u noć, učesnici razgovora su se saglasili u mišljenju da se u Vojvodini stvori ilegalna komunistička organizacija, jer su ovde leve snage u radničkom pokretu početkom 1919. bile još slabe i neorganizovane, a uticaj socijalpatriota veliki, te je pretila opasnost da vojvođanski proletarijat ne bude zastupljen na predstojećem Kongresu ujedinjenja jugoslovenske radničke klase. Ilegalna mreža komunističkih organizacija bi se postepeno proširila na celu Jugoslaviju, a svoj rad i akcije bi »podešavala sporazumno sa određenim članom centralnog komiteta«.[32]

Videli smo već da su Ćopić i Kovačević stvarali ilegalne komunističke organizacije u Hrvatskoj i Slavoniji i Bosni i Hercego-

---

[30] Lazar Vukićević, *Sećanja*, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije. — *Sećanja* su napisana pre drugog svetskog rata u 6 svezaka; kako su za vreme rata bila zakopana u zemlji, danas su jako oštećena. Uništeno je upravo mnogo teksta koji se odnosi na delatnost Vukićevića (i drugih komunista) po njegovom povratku u Jugoslaviju. Inače, svi jugoslovenski internacionalisti povratnici iz Sovjetske Rusije bili su manje ili više pogrešno obavešteni da su socijaldemokrati Srbije za vreme rata imali socijalpatriotsko držanje. Znajući da to nije tačno, Filipović je verovatno pokušao da razuveri Vukićevića, ali u tome nije uspeo.

[31] L. Kjovago, *Popytka internacionalnogo rešenija nacionalnyh problemov v jugovostočnoj Evrope v 1919. godu*, u: *Nouvelles études historiques*, II, Budapest, 1965, str. 257.

[32] N. Grulović, *Pelagićevci*, str. 111.

vini i da se Filipović samo uključio u ovaj poduhvat. Da bi te organizacije mogle da deluju u istom pravcu, moralo je da postoji neko telo koje će ih usmeravati. O tome je bilo reči prilikom Filipovićevog bavljenja u Sarajevu i Zagrebu, i postignut je određeni dogovor, ali je, izgleda, definitivna odluka doneta sada u Budimpešti ili nekoliko dana kasnije u Beogradu. Dogovoreno je da vođstvo ilegalnih komunističkih organizacija čini trojka: Filip Filipović (Boško), Vladimir Ćopić (Senjko) i Nikola Kovačević (Nikolajev). Za zamenika su određeni Đuro Đaković (Bosnić), Lazar Vukićević (Ilić), dok je jedno mesto rezervisano za Sloveniju kada tamo budu stvorene ilegalne komunističke organizacije. Posredstvom pomenutih ličnosti u ilegalnom vođstvu bile su zastupljene sve jugoslovenske pokrajine sa razvijenijim radničkim pokretom.[33]

3. Delatnost Filipa Filipovića u Beogradu od sredine februara 1919. do Kongresa ujedinjenja

Iz Budimpešte su Filipović, Vukićević, Grulović i Manojlović krenuli u Jugoslaviju, najverovatnije 11. februara uveče. Na demarkacionoj liniji u Subotici Vukićevića i Grulovića su jedan dan zadržali jugoslovenski vojni organi, a Filipović je produžio za Beograd i tamo stigao, verovatno, 13. ili 14. februara, a Vukićević i Grulović 4-5 dana kasnije.[34] U Beogradu su Filipović, Vukićević i Grulović postali najinteresantnije figure oko kojih se svakodnevno okupljao veliki broj rukovodilaca SSDP, sindikata i običnih radnika, željnih da čuju sveže vesti iz prve ruke o revolucionarnim zbivanjima u svetu, o oktobarskoj revoluciji u Rusiji i slično. Međutim, pored tih spontanih razgovora, bilo je i posebno organizovanih sastanaka. Na jednom od takvih (pored njih trojice, prisustvovali su mu Laza Stefanović, Vlada Ostojić i drugi rukovodioci radničkog pokreta u Beogradu) raspravljalo se o potrebi stvaranja i programskoj deklaraciji buduće ilegalne komunističke organizacije »pelagićevaca« u Vojvodini. Svi prisutni su pokazali razumevanje i saglasili su se sa potrebom stvaranja takvih organizacija. Posle čitanja programske deklaracije »pelagićevaca« otvorena je rasprava. Izvršene su neke sitnije izmene, a najviše diskusije je bilo oko formulisanja nacionalnog pitanja i forme državnog

[33] N. Kovačević, *Neki podaci...*, str. 82; B. Hrabak, n. n., str. 126.

[34] Podroban opis kretanja grupe dao je Grulović na osnovu sećanja u navedenom članku (str. 111—112). Jedino čvrsto uporište u tom redosledu zbivanja jeste depeša Narodne uprave za Banat, Bačku i Baranju od 17. II 1919, kojom obaveštava Ministarstvo unutrašnjih dela o odlasku Vukićevića iz Novog Sada (16. II) za Beograd (Istorijski arhiv Vojvodine, Šifrovane depeše Predsedništva Narodne uprave za 1919, br. 53). Pored toga, treba imati na umu da se posle četiri godine ratovanja i preživljavanja svakovrsnih događaja dolazak kući pamti celog života.

uređenja Jugoslavije. Oslanjajući se na iskustva oktobarske revolucije, u Nacrtu deklaracije je bio istaknut zahtev da se Jugoslavija uredi na federalističkoj osnovi. Filipović se s tim nije složio. Rekao je da se »ne protivi konstataciji da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri posebna naroda, ali je za Crnogorce i Makedonce rekao da ne predstavljaju nikakve nacije« i da je, kao i većina u radničkom pokretu, raspoložen za centralističku formu državnog uređenja. S njim su se složili svi prisutni partijski i sindikalni rukovodioci, a neki od njih su tvrdili da bi bilo »nepopularno utvrđivati postojanje više nacija«. Uglavnom, stalo se na stanovište da je od svih naroda u Jugoslaviji »prihvaćeno nacionalno jedinstvo« i da »pelagićevci« treba tome da se povinuju. Ostavši usamljeni, Vukićević i Grulović su prihvatili sugestiju i u deklaraciju »pelagićevaca«, umesto federacije, uneli zahtev za »uništenje odeljenih država« i formiranje jedne jugoslovenske sovjetske socijalističke republike.[35]

Kasniji istorijski razvitak je pokazao da F. Filipović (kao i gotovo svi drugi rukovodioci revolucionarnog radničkog pokreta) nije 1919. imao ispravne stavove prema nacionalnom pitanju i državnom uređenju Jugoslavije. Danas je teško ustanoviti kako se on, kao internacionalist kome je svako ugnjetavanje bilo strano, našao na izloženim pozicijama. Pored toga, u radu ove vrste to je nemoguće potanko raspraviti, ali svakako su presudan uticaj na njega izvršila saznanja stečena prilikom putovanja po zapadnim delovima Kraljevine SHS. Tamo su ne samo radnici i njihova rukovodstva nego i široke narodne mase uopšte, u ovom periodu još oduševljeno prihvatale »nacionalno i državno jedinstvo«. Retki su bili protivnici sprovedenog ujedinjenja, da bi se o njihovim stavovima moglo ozbiljno povesti računa. Kao praktičan političar i revolucionar, koji je došao u zemlju da organizuje radne mase radi uspostavljanja sovjetske vlasti, Filipović se svakako osećao pozvanim da uzima u obzir zahteve tih masa, a ne malobrojnih pojedinaca i grupa (iza kojih su se u ovo vreme često krile reakcionarne tendencije).

U Beogradu je Filipović razvio prosto neverovatnu aktivnost. Skoro svakog dana je govorio na nekom zboru, držao predavanja, prisustvovao raznim sastancima, pisao novinske članke i brošure. Takav njegov rad bio je potrebniji u Srbiji nego u zapadnim delovima zemlje. Reč je o tome da su u Hrvatskoj i Bosni od sredine 1917. izlazili socijalistički listovi, da su se, zahvaljujući njima (i nemačkim radničkim novinama, koje su ovde takođe čitane), u manjoj ili većoj meri, mogla pratiti osnovna zbivanja u međunarodnom radničkom pokretu, pa se i moglo opredeljivati prema

---

[35] N. Grulović, *Pelagićevci*, str. 116, 123. — Više o raznim idejnim i političkim stavovima pelagićevaca vidi: Toma Milenković, *Uticaj oktobarske revolucije na koncepcije i delatnost Jugoslovenskog komunističkog revolucionarnog saveza pelagićevaca, Istorija XX veka*, u: *Zbornik radova*, X, Beograd, 1969, str. 227—244.

njima. Takvih mogućnosti u okupiranoj Srbiji nije bilo, ili pak u vrlo maloj meri. Vesti o revolucionarnim zbivanjima u svetu ovde su se teško probijale. Veliki broj radnika iz Srbije nalazio se u toku rata u internaciji, zarobljeništvu i na Solunskom frontu, gde je sve činjeno da se oni izoluju od spoljnog sveta i izlože političkom uticaju okupatorskih vlasti, odnosno srpske vlade i njene Vrhovne komande. Pored toga, treba znati da u Srbiju ne dolaze i ne zadržavaju se povratnici iz Sovjetske Rusije, da bi preko njih mogle da prodru revolucionarne ideje. Usled svega toga, borbeno i levičarsko raspoloženje radničke klase u Srbiji posle rata bilo je više odraz spontanog protesta protiv rata, imperijalizma i kapitalizma uopšte nego rezultat dobre obaveštenosti o suštini zbivanja u svetu i svesne opredeljenosti za socijalističku revoluciju. Upravo pobrojani i neki drugi elementi čine Filipovićevu delatnost u Beogradu još značajnijom.

Filipović je u Beogradu delovao u više pravaca. Široj javnosti je najpoznatiji njegov legalni rad, zbog čega se mi na tom obliku aktivnosti nećemo mnogo zadržavati. Samo pominjemo da je do kraja aprila održao desetak predavanja, govorio na pet javnih opšteradničkih zborova, prisustvovao velikom broju najrazličitijih sastanaka i napisao više članaka za »Radničke novine«. Rukovođen napred izloženim ciljem, Filipović se nije ustezao od »sitnog rada«, od odlazaka na konferencije pojedinih sindikalnih pododbora ili sastanke mesnog partijskog i sindikalnog rukovodstva, i svuda širio svoja komunistička shvatanja. Sa profesorskom pedantnošću i temeljitošću, na jednostavan i pristupačan način, upoznavao je slušaoce sa suštinom kapitalističkog društva i imperijalizma, ukazivao na imperijalizam kao uzrok ratnih sukoba, ubeđivao u potrebu njihovog rušenja i zamenjivanja pravednijim, socijalističkim društvom. Nastojao je da kod radnika razbije romantičarske iluzije i idealistička očekivanja u odnosu na novostvorenu Kraljevinu SHS, stalno podvlačeći njen klasno-buržoaski karakter. Veoma često je, sa lenjinskih pozicija i služeći se Lenjinovim rečnikom i argumentima, ukazivao na oportunizam Druge internacionale i njenih najjačih članica, koje su na početku rata i kasnije izdale interese radničke klase i prešle na stranu nacionalne buržoazije, kao i na neophodnost formiranja nove revolucionarne Treće internacionale. Sve snage je ulagao da bi ubedio proletarijat u istorijski značaj i neponovljivost posleratne revolucionarne epohe, u potrebu da se ona iskoristi za osvajanje vlasti. Delovao je sa parolom: prestao je rat među narodima, počinje borba između rada i kapitala, to jest socijalistička revolucija. U toj odsudnoj borbi jugoslovenski proletarijat mora da odigra ulogu koju mu je sama istorija odredila.

Veoma je značajno Filipovićevo zatvoreno predavanje, održano 23. februara 1919. članovima partijskog i sindikalnog vođstva

u Beogradu.[36] Celo predavanje je bilo prožeto revolucionarnim duhom i njegovo dejstvo se brzo osetilo u jasnijem i svesnijem usmeravanju rukovodstva radničkih organizacija. Kao daleko najizgrađeniji komunist u Srbiji, koji je imao ne samo veliko teorijsko znanje (stečeno čitanjem brojnih Lenjinovih radova za vreme boravka u Beču) nego i sopstveno i usvojeno boljševičko iskustvo, kome je u tom trenutku bilo jasno šta i kako treba raditi, Filipović je okupio, idejno-politički uzdigao i usmerio najborbeniji deo radničkog rukovodstva Beograda (a time i Srbije). Postao je stožer oko kojeg se okupljalo sve klasno-borbeno i komunističko u Srbiji. Od njega su poticale razne organizacione, akcione, idejne i političke inicijative.

Isti oni (već pomenuti) razlozi koji su činili Filipovićevu legalnu delatnost značajnom činili su ilegalne forme rada još značajnijim, upravo nezaobilaznim. On je toga bio potpuno svestan, zbog čega je ubrzo po dolasku u Beograd pristupio organizovanju rada na stvaranju ilegalnih komunističkih organizacija. Na žalost, o ovom području njegove delatnosti nemamo dovoljno pouzdanih podataka. Najviše nam u tom pravcu pomažu sećanja N. Kovačevića, člana ilegalne rukovodeće komunističke trojke za Jugoslaviju, koji se od januara do kraja aprila 1919. dva puta duže bavio u Beogradu i, razumljivo, najtešnje sarađivao sa Filipovićem. Prema njegovim podacima, među prvima su u ilegalne organizacije stupili Ilija Lazarević, obućarski radnik, Vlajko Martinović, krojački radnik, Dušan Đorđević, profesor, Vlada Đurakić, molerski radnik, Nikodije Rafailović, obućarski radnik i kurir za Sovjetsku Mađarsku, Milentije Dimitrijević, stolarski radnik (postoje osnove za verovanje da su prva trojica bili članovi ilegalne rukovodeće trojke za Beograd i Srbiju, a druga trojica njihovi zamenici), zatim Laza Stefanović, drvodeljski radnik, Stojan Maksimović, tipografski radnik, Gavra Predojević, drvodeljski radnik, i drugi. Računalo se da su ilegalne komunističke organizacije aprila 1919. imale u Beogradu oko 200 članova i da su zahvatale radnike svih struka. Međutim, sistematski je rađeno da se one prošire i učvrste među studentskom omladinom, trgovačkim pomoćnicima, činovnicima, prosvetnim radnicima, slobodnim profesijama i uopšte intelektualcima. Znatan broj aktivista je poticao iz predratne frakcije »direktaša« i disidentskih »narodnih socijalista«, koji su (po Filipovićevim rečima) imali manje iluzija o buržoaskom parlamentarizmu nego i sam Tucović i bili veoma skloni ilegalnom partijskom radu i samoinicijativi. Uporedo sa Beogradom, ilegalne organizacije su stvarane i u unutrašnjosti Srbije i po Makedoniji, i smatralo se da su obuhvatale 25—30 mesta.[37] Samo se po sebi razume

---

[36] Predavanje je ubrzo objavljeno pod naslovom: *Referat Filipa Filipovića na partijskom i sindikalnom veću u Beogradu 23. februara 1919. godine,* Beograd, 1919.

[37] B. Hrabak, n. n., str. 124—125; N. Kovačević, *Neki podaci...*, str. 74—81.

da Filipović nije imao vremena da poseti ova mesta, pa čak ni da rukovodi celokupnim ilegalnim radom, već su to činile druge ličnosti koje je on odabrao i dao im uputstva za rad.

Nije se ostalo na stvaranju ilegalnog komunističkog aparata nego se pristupilo njegovom naoružavanju, tako da su ilegalne trojke i drugi oblici organizacije imali ne samo partijsko-politički nego i vojni karakter. Podatke ove vrste pružaju nam i ljudi koji su kao centrumaši ili iz drugih razloga otpali od KPJ, zbog čega im možemo mirno verovati. Prema rečima Svetomira Ignjatovića (u ovo vreme odgovornog urednika »Radničkih novina«), mnogi radnici su bili naoružani, a on je bio jedan od posrednika pri nabavljanju oružja. Radnička štampa je izlazila svakodnevno »obeljena« cenzurom, pretresi prostorija radničkih organizacija i privatnih stanova, kao i hapšenja borbenijih radnika, bili su svakodnevna pojava. Očekivalo se samo da vlada potpuno zabrani revolucionarnu radničku štampu i zatvori radničke domove pa da se pristupi pružanju oružanog otpora. Kada je posle Kongresa ujedinjenja V. Ćopić ostao u Beogradu kao organizacioni sekretar SRPJ(k), on je takođe radio na stvaranju ilegalnih komunističkih organizacija i njihovom naoružavanju.[38]

Da su komunisti u ovom periodu ozbiljno pomišljali na eventualno osvajanje vlasti oružanom borbom, pokazuje nam i to što su vršili i druge organizacione i tehničke pripreme u tom pravcu. Tako su u vojne sekcije svojih ilegalnih organizacija privukli više nezadovoljnih, uglavnom iz političkih razloga, penzionisanih viših oficira. Prvi im se na raspolaganje stavio i otpočeo sa radom penzionisani pukovnik Vladimir Tucović (bivši crnorukac i rođeni brat Dimitrija Tucovića), zatim potpukovnik Milorad Čupić, a nešto docnije potpukovnik Andrija Lazarević (brat Ilije Lazarevića, koji ga je i pridobio za ilegalnu organizaciju), Vojislav Gojković (bivši crnorukac i komandant prvog jugoslovenskog revolucionarnog puka u Kijevu 1917), a sa organizacijom su bili povezani artiljerijski general Jova Aćimović i pešadijski major Milorad Lazarević. Rezervni kapetan Sava Stević (u građanstvu kamenorezac i funkcioner partijskih i sindikalnih organizacija u Beogradu) ilegalno je iz vojnih magacina u Beogradu izdavao puške, bombe, municiju i pomagao da se komunisti naoružaju.[39]

Kao član centralne ilegalne komunističke trojke, a od Kongresa ujedinjenja kao sekretar SRPJ(k), Filipović je bio ličnost oko koje se usredsređivala najvažnija legalna i ilegalna komunistička delatnost u Jugoslaviji. Kod njega su dolazili kuriri i članovi ilegalnih komunističkih organizacija u Jugoslaviji (a naročito od pelagićevaca iz Vojvodine), iz Sovjetske Rusije, Jugoslovenske ko-

---

[38] Izjava Svetomira Ignjatovića od 1. III 1975. nalazi se kod autora; T. Milenković, *Vladimir Ćopić*, str. 107—108.

[39] N. Kovačević, *Neki podaci...*, str. 76; Pomenuta izjava Sv. Ignjatovića.

munističke frakcije u Budimpešti i mađarskih sovjetskih vlasti posle stvaranja Mađarske Sovjetske Republike 21. marta 1919, donosili razne izveštaje i obaveštenja, a u suprotnom pravcu nosili takođe razna obaveštenja i uputstva za rad. Iz Rusije i Mađarske su jugoslovenski komunisti dobijali novčanu pomoć za rad, od svojih drugova na vlasti. Najveći deo ovih sredstava je dospevao u Beograd, a zatim ih je Filipović (ili neko drugi po njegovim uputstvima i ovlašćenju), prema potrebi, delio pokrajinskim organizacijama, grupama i pojedincima za finansiranje agitacionih putovanja, propagande, izdavanja novina, letaka i slično.[40] Bez ovih sredstava Filipović, Ćopić, Kovačević, Vukićević i mnogi drugi komunisti ne bi mogli tako reći danonoćno da krstare Jugoslavijom i rade na ostvarenju svojih ideala, da stalno budu u pokretu, obilaze udaljena mesta, da se među sobom povezuju, dogovaraju i organizuju i, uopšte, da bez velikih materijalnih poteškoća rade na pripremanju socijalističke revolucije za koju su živeli.[41]

4. Aktivnost Filipa Filipovića u okviru priprema i na samom Kongresu ujedinjenja

U martu 1919. počelo je pripremanje Kongresa ujedinjenja. Centralna instanca radničkog pokreta Srbije, u sporazumu sa bosanskim socijalistima, odredila je dr N. Košanina, D. Lapčevića, dr Ž. Topalovića, F. Filipovića i V. Ostojića da izrade programsku osnovu buduće jedinstvene partije.[42] Ne znamo pouzdano ni kako je tekao ni koliko je dugo trajao rad na platformi. Prema nekim podacima, *Podlogu ujedinjenja* su izradila prva trojica, a zatim je Filipović stavljao primedbe i pokušavao da u nju unese što više komunističkog duha. Postojala su tri ključna mesta na kojima su se ispoljila neslaganja: ime partije, internacionalna orijentacija i odnos prema izborima za predstavnička tela. Ne ulazeći u detaljno razmatranje problema, samo konstatujemo da je Fili-

---

[40] Više o tome vidi: T. Milenković, *Vladimir Ćopić*, str. 108—110.

[41] Pouzdano se zna da su kod Filipovića dolazili kuriri iz Sovjetske Mađarske (zbog toga je bio terećen na procesu A. Dijamantštajnu i drugima i na procesu povodom vidovdanskog atentata na regenta Aleksandra), ali je odbijao da kaže kakve je poruke dobijao i slao. Isto tako se pouzdano zna da je Filipović samo u toku Kongresa ujedinjenja dobio milion kruna iz Sovjetske Mađarske, kao i to kako ih je podelio (Arhiv Hrvatske, PrZV, str. 6—14 1370/1920, Zapisnik saslušanja F. Filipovića, sastavljen 22. VIII 1919. u Uredu redarstvenog povereništva u Zagrebu; A CK SKJ, Prvostepeni sud za grad Beograd i Čukaricu, kt. 2, Vidovdanski atentat; T. Milenković, *Vladimir Ćopić*, str. 108—110; A CK SKJ, MG-II-1b/19, Franjo Drobni, *O revolucionarnim zbivanjima 1918. i 1919. godine;* Josip Vidmar, *Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. godine*, u: *Arhivski vjesnik*, II, Zagreb, 1959, str. 221).

[42] »Radničke novine«, br. 76, 31. III 1919, *Prethodni dogovori za Kongres u Brodu.*

pović tražio da nova partija uzme komunističko ime, da priđe Komunističkoj internacionali i da se unapred ne opredeljuje za učešće u radu svih predstavničkih tela. Međutim, on je bio jedini komunist u komisiji, a ostali, u manjoj ili većoj meri, centrumaši, što znači da je moralo doći do neslaganja. Svi su oni bili protiv kompromitovane Druge internacionale, ali su Lapčević, Košanin i Topalović izražavali rezerve i prema Trećoj internacionali o čijoj suštini nisu bili dovoljno obavešteni. Prva dvojica su se izjasnila za oživljavanje duha i organizacione forme Prve internacionale. Tražili su da novostvorena stranka učestvuje u svim predstavničkim telima. Topalović se kolebao u pogledu imena. Nije se protivio promeni socijaldemokratskog naziva, jer je smatrao da se socijaldemokratija u toku rata kompromitovala širom Evrope saradnjom sa buržoazijom i poratnim učešćem u gušenju revolucionarnih pokušaja. On je predlagao kompromisno rešenje, to jest da se nova stranka nazove Socijalistička radnička partija, jer je takvo ime već uzela austrijska stranka. Lapčević i Košanin su se grčevito borili za to da partija zadrži socijaldemokratsko ime, jer su smatrali da SSDP i SDSBiH nisu kompromitovane saradnjom sa buržoazijom. Lapčević je na taj način branio sav svoj prethodni rad u redovima SSDP.[43]

Platforma ujedinjenja je 28. marta izneta pred širu komisiju, koju su, pored pomenutih, činili predstavnici SDSBiH (J. Jakšić), Akcionog odbora levice iz Hrvatske (Đ. Cvijić) i radničkih organizacija iz Vojvodine (L. Vukićević, A. Jurišić, J. Farkaš i F. Kupinović). Ovde je Filipović dobio širu podršku, te su u *Podlozi* izvršene krupnije izmene. Za slamanje otpora pomenute trojice naročito je značajna bila pomoć J. Jakšića, jer je iza njega stajala kompaktna stranka cele jedne pokrajine. U stvari, na kompromis su bile upućene obe strane. Komunisti nisu želeli da prerano izazovu rascep sa centrumašima, jer bi time mogli omesti ujedinjenje širokih radničkih masa i stvaranje jake revolucionarne partije, a oportunisti su znali da je većina radnika revolucionarno raspoložena i da bi na Kongresu sa svojim predlozima ostali u manjini. Zbog toga se Filipović relativno lako ovde izborio da u ime partije: Socijalistička radnička partija Jugoslavije uđe i reč komunista u zagradi — SRPJ(k). Na isti način je odbačena neodređena formulacija da je SRPJ(k) voljna stupiti u Treću internacionalu, i unesena potpuno jasna — da ona stupa u Treću internacionalu. Na kraju, umesto bezrezervnog izjašnjavanja za učešće u svim izborima za predstavnička tela, uneta je formulacija: »SRPJ(k) uzi-

---

[43] A CK SKJ, KI 1919/8; A CK SKJ, Zbirka Dragiše Lapčevića br. 4; D. Lapčević, *Poslednje godine u politici*, »Socijalist«, br. 12, 1. II 1921; Ž. Topalović, *Začeci socijalizma i komunizma u Jugoslaviji*, London, 1960, str. 66—68.

maće, prema prilikama, učešća u predstavničkim telima, o čemu će odlučiti kongres ili referendum«.[44]

Nisu sačuvani podaci o tome kako se došlo do ostalih nepomenutih stavova izloženih u III i IV delu *Podloge ujedinjenja* (koji jedino nisu prepisani iz predratnih socijaldemokratskih programa, odnosno iz Erfurtskog programa Socijaldemokratske partije Nemačke). S obzirom na činjenicu da su ti stavovi izloženi prilično obazrivo, sa puno ustezanja i uopštavanja, da je izbegnuto jasno izjašnjavanje za sovjete kao organe diktature proletarijata, već je o svemu tome rečeno ponešto, ali na indirektan i zaobilazan način, može se zaključiti da je i ovde napravljen kompromis. Slobodno se može reći da svi dokumenti Kongresa ujedinjenja nose pečat kompromisa između centrumaša i novih revolucionarnih snaga. Kasnije je Kongres ujedinjenja usvojio *Podlogu* bez ikakvih izmena.

Inicijativa za saziv Kongresa ujedinjenja javila se pre nego što su se komunisti Jugoslavije čvršće među sobom povezali i organizovali, pre nego što su postali rukovodeća snaga u radničkom pokretu. Ti inicijatori su vodili glavnu reč u celokupnim pripremama Kongresa ujedinjenja. Kada je šira komisija 30. marta utvrđivala dnevni red Kongresa ujedinjenja, među referate za pojedine tačke uvršćeni su samo budući centrumaši,[45] što je predstavljalo pokušaj svojevrsnog onemogućavanja komunistima da dođu u širi dodir sa radničkim masa na Kongresu.

Kongres ujedinjenja je održan od 20. do 23. aprila 1919. u Beogradu. Na početku rada Kongresa Filipović je izabran za jednog od četvorice predsedavajućih, a 21. aprila je rukovodio kongresnom sednicom.[46] Međutim, još 19. aprila posle podne održana je kongresna pretkonferencija, kojom prilikom su određene posebne komisije za svaku tačku dnevnog reda. U komisiju za Državno veće izabran je i Filipović, a članovi komisije su ga odmah odredili za svog referenta. Na taj način je doveden u nezgodnu situaciju, jer, dok su ostali referenti određeni dvadesetak dana ranije i imali vremena da se pripreme, njemu takva mogućnost nije pružena. Ali, zahvaljujući činjenici što je 9. marta govorio na javnom zboru u Beogradu o temi »Državno veće i proletarijat«, njemu velike pripreme nisu ni bile potrebne.[47]

---

[44] Isto; »Glas slobode«, br. 80, 8. IV 1919; S. Dimitrijević, *Usvajanje iskustava oktobarske revolucije u jugoslovenskom radničkom pokretu*, »Jugoslovenski istorijski časopis«, 3—4/1968, str. 87—88.

[45] Za desetu tačku dnevnog reda Kongresa (o Državnom veću) komisija nije odredila referenta, već je ostavila da to naknadno učini odgovarajuća kongresna komisija (»Radničke novine«, br. 80, 4. IV 1919).

[46] »Radničke novine«, br. 98. i 101, 26. i 29. IV 1919.

[47] »Radničke novine«, br. 57. i 98, 12. III i 26. IV 1919; AH PrZV str. 6—14, 1370/1920, Zapisnik saslušanja F. Filipovića 22. VIII 1919. u zagrebačkoj policiji.

Filipovićevo izlaganje o Državnom veću na Kongresu sačuvano je u najsumarnijem obliku, pa i to jako »obeljeno« cenzurom. Polazeći od toga da je parlament »čisto buržoaska ustanova« koja služi interesima građanske klase, kao što joj služi i celokupna državna organizacija, Filipović je došao do zaključka da proletarijat ne bi mnogo izgubio ako bi odbacio buržoaski parlamentarizam u principu. Međutim, pošto se živi u revolucionarnoj eposi, kada među »najširim narodnim masama« vlada »ogromno nezadovoljstvo«, proletarijat je dužan da u borbi za svoje konačno oslobođenje koristi i parlamentarnu akciju, ali se odluka o tome donosi u svakom konkretnom slučaju. Postojeće Privremeno narodno predstavništvo je osudio kao uzurpatorsko, jer ga niko nije izabrao. U njega predstavnici SRPJ(k) neće ulaziti, jer bi mu svojim prisustvom samo dali snagu. Sve ove konstatacije su ponovljene u *Rezoluciji o Državnom veću*, uz dodatno isticanje zahteva da se Privremeno predstavništvo »bojkotuje i odmah raspusti«, da se »odmah izvrši demobilizacija vojske i raspišu izbori za Ustavotvornu skupštinu s opštim, jednakim i neposrednim pravom glasa za oba pola i za celu zemlju. O tome da li će se ući u Ustavotvornu skupštinu odlučiće partijske organizacije putem referenduma ili kongresa«.[48]

Filipović je odigrao veoma značajnu ulogu prilikom diskusije i usvajanja Rezolucije o agrarnom pitanju na Kongresu ujedinjenja. Referent i podnosilac Rezolucije o ovoj tački dnevnog reda bio je D. Lapčević. Rezolucija je u suštini tražila da se ukinu feudalni odnosi i zemlja sa inventarom preda onima koji su je obrađivali bez plaćanja ikakve naknade. Na isti način bi se postupilo i sa kapitalističkim veleposedima feudalnog porekla. Poljoprivredne radnike je tretirala kao gradski proletarijat, ali je prema siromašnim i srednjim seljacima ispoljavala velike rezerve i stavljala razne zapreke njihovom uključivanju u SRPJ(k).[49] Komunisti (među njima su povratnici iz Sovjetske Rusije i neki drugi, ali nije sigurno da su radili u saglasnosti sa Filipovićem) nisu bili zadovoljni predloženom rezolucijom i istakli su P. Pavlovića sa kontrareferatom i rezolucijom. Njegovo izlaganje i predlog rezolucije cenzura je gotovo potpuno izbrisala, ali se iz ono malo sačuvanih reči vidi da su i komunisti imali sasvim pogrešan stav prema agrarnom pitanju. Polazeći od toga da je »zemlja (...) zajedničko proizvodno dobro onih koji na njoj zajednički rade«, Pavlović je zahtevao da se zemlja ne deli seljacima, nega da se »svuda tamo gde postoje latifundije zasnuju komune«. Izgleda da je tražio da se sitni seljaci udruže na neki način radi povećanja proizvodnje.[50]

---

[48] »Radničke novine«, br. 102. i 103, 1. i 2. V 1919; IA KPJ, II, str. 23.

[49] Vidi: Predlog rezolucije u »Radničkim novinama«, br. 63, 18. II 1919.

[50] »Radničke novine«, br. 105. i 106. 4. i 5. V 1919.

Pošto Kongres nije imao dovoljno slobodnog vremena za diskusiju, a nijedna strana nije pokazivala spremnost da odustane od svog stanovišta, zapretila je opasnost da SRPJ(k) ostane bez stava o vrlo važnom agrarnom pitanju. Intervenisao je Filipović i Kongres je prihvatio Lapčevićevu rezoluciju »sa redakcijom Filipa Filipovića«. »Redakcija« se sastojala u tome što je iz Rezolucije izbačen najveći deo ograda u odnosu na sitno seljaštvo i potpuno eliminisan deo koji se odnosi na kooperative. »Ceo posao oko podele i organizovanja rada na veleposedima« poverio bi se »seljačkim većima koja obrazuju svi oni koji na tim imanjima faktički rade«.[51]

Kongres ujedinjenja je bio komunistički više po duhu i osećanjima delegata nego po usvojenim dokumentima. Zbog toga je Filipović ovde uvek dobijao veću podršku nego na pomenutim pretkonferencijama. Prilikom biranja rukovodstva SRPJ(k) on je izabran za člana Izvršnog odbora. Kada se Odbor konstituisao, Filipović i Topalović su izabrani za sekretare, a V. Ćopić za organizacionog sekretara SRPJ(k).[52] Na ovom mestu je potrebno objasniti kako i zašto je F. Filipović došao na čelo Partije. On je od 1912. bio sekretar Radničke komore Srbije, a u toku rata je postao član Glavne partijske uprave SSDP. U njega su uglavnom imali poverenje socijalisti koji su bili, inače, rezervisani prema svemu novom i revolucionarnom. Međutim, Filipović je do 1912. bio član Lenjinove Socijaldemokratske radničke partije u Rusiji; od 1917. je povezan i sarađuje sa ruskim boljševicima i drugim revolucionarima u Beču i neprekidno se nalazio u kursu najaktuelnijih političkih strujanja u svetskom radničkom pokretu. Kao takav, zadovoljavao je najradikalnije elemente u partiji. Drugim rečima, Filipović je bio ličnost koja je zadovoljavala (ili je samo tako izgledalo) sve struje u SRPJ(k).

Po završetku Kongresa ujedinjenja Filipović je bio na slobodi samo nedelju dana, a zatim mu je onemogućeno delovanje. I u toku tog kratkog vremena, ipak, dosta je uradio. Na sednici novoizabranog Centralnog partijskog veća (CPV) 24. aprila Filipović je predložio da L. Vukićević, član CPV (koji je već živeo u ilegalnosti, jer je za njim bila raspisana poternica radi hapšenja zbog revolucionarne delatnosti) emigrira u Mađarsku, gde će, znajući mađarski jezik i poznajući mađarske komuniste, predstavljati SRPJ(k) i »biti njena spona sa sovjetskim vlastima«.[53] Filipovićev predlog je prihvaćen i Vukićević je ilegalno napustio Beograd i Jugoslaviju, da bi početkom maja stigao u Budimpeštu. Ovde je do avgusta obavljao poverenu mu dužnost.

---

[51] Isto; IA KPJ, II, str. 23; *Nekoliko dokumenata o delatnosti jugoslovenskih internacionalista u Mađarskoj Sovjetskoj Republici 1919. godine* (za štampu priredio T. Milenković), *Prilozi za istoriju socijalizma*, knj. 6, Beograd, 1969, str. 353.

[52] »Radničke novine«, br. 108, 8. V 1919.

[53] L. Vukićević, *Sećanja.*

Na Kongresu ujedinjenja delegati iz Dalmacije i Bosne su tražili da se objavi generalni protestni štrajk ukoliko vlada zabrani proslavu Prvog maja. Filipović se izjasnio protiv donošenja definitivne odluke u tom trenutku, već je predložio da se pitanje prvomajske proslave prepusti CPV, što je Kongres i usvojio.[54] U Beograd su pred Kongres ujedinjenja dovedena vojna pojačanja i izvršene opsežne vojne pripreme. Posle Kongresa pripreme su još više pojačane i stvorena psihoza kao da predstoji neposredno izbijanje socijalističke revolucije i otpočinjanje građanskog rata. Sekretari SRPJ(k), Filipović i Topalović, posetili su Ministarstvo unutrašnjih dela i Upravu grada Beograda i tamo objasnili kako treba da se izvede prvomajska proslava. Odmah zatim vlada Kraljevine SHS zabranila je proslavu Prvog maja na otvorenom prostoru, sa obrazloženjem da se zemlja još nalazi u ratnom stanju, a zatim zato »što su se u Socijalističku partiju (...) uvukli razni elementi sa strane i agenti neprijateljske defetističke propagande sa težnjama kojima je cilj nered i prevrat u našoj zemlji« i što bi se »po izjavi sekretara partije g. Filipovića na uličnim manifestacijama čuli uzvici koje vlada ne može tolerirati«.[55] U stvari, vlada je od njih tražila garancije da će se proslava kretati u granicama koje ona odredi, a kada ih nije dobila, zabranila je javne demonstracije i manifestacije. Reč je o tome da je vlada bila zabrinuta zbog naglog porasta moći revolucionarnih snaga u Jugoslaviji i rezultatâ Kongresa ujedinjenja, i tražila je samo izgovor da bi zadala što snažniji udarac revolucionarnom radničkom pokretu, dok je još bila jača.

Posledice takve njene politike osetio je na svojoj koži i F. Filipović najistaknutija ličnost SRPJ(k). On je 30. aprila prvo uhapšen bez ikakvog razloga, a zatim mobilisan (iako je 1914/15. oslobođen od služenja vojske) i upućen na granicu prema Albaniji, u Piškopeju. Time je završeno najznačajnije i najplodnije razdoblje u revolucionarnoj delatnosti Filipa Filipovića.

---

[54] »Radničke novine«, br. 108, 8. V 1919.

[55] Ž. Topalović, *Napad vlade na jugoslovenski socijalistički (komunistički) radnički pokret*, Novi Sad, 1919, str. 10; »Radničke novine«, br. 103, 2. V 1919, *Haos ili preobražaj.*

Vladan Ćetković

Politička ekonomija kao kritička i pozitivna nauka*

Delo profesora dr Živojina Rakočevića, dato na uvid naučnoj javnosti, studentima i svima onima koji su zainteresovani za razumevanje izvorne Marksove, Engelsove i Lenjinove misli, pruža mogućnosti naučnog (kritičkog) razumevanja zakona ekonomskog razvoja savremenih društava. To je, zapravo, više jedna naučna marksistička rasprava nego udžbenik političke ekonomije, koja u mnogo čemu odstupa od poznatih i standardnih knjiga iz ove oblasti. Naime, većina dosadašnjih udžbenika političke ekonomije je dosta patila od uprošćenog, jednostranog i nedijalektičkog načina izlaganja, lišena gotovo svakog kritičkog promišljanja o složenoj i protivrečnoj društveno-ekonomskoj stvarnosti savremenog sveta. Iako su zakonitosti i fenomeni materijalne proizvodnje i društveno-ekonomskih odnosa neprestano delatni i aktuelni, oni nisu na odgovarajući način naučno osvetljavani i razmatrani.

* Dr Živojin Rakočević, *Politička ekonomija, (Finansijski kapital — Etatizam — Udruživanje rada)*, »Privredni pregled«, Beograd, 1978, str. 391.

Nailazi se najčešće na vulgarizacije i uprošćene redukcije, a i krajnje apstraktne »čiste« kategorije, razna dedukovanja i veštačke konstrukcije »modela« i »sistema«.

Naučnim pristupom i postupkom profesor Rakočević je nastojao da pruži ključ za razumevanje skrivenih »uzroka razvitka i budućnosti sadašnjeg zagonetnog robno-novčanog saobraćaja među ljudima, samostalnim nacijama ili državama«. Struktura ovog obimnog naučnog dela uvažava značajnu istorijsku komponentu savremenih ekonomskih kretanja. Ona je izložena kroz procese finansijskog kapitala, etatizma i udruživanja rada. U skrivenim »atomima« antagoniziranih, ali međusobno povezanih ekonomskih struktura, odnosâ i etapa kroz koje svet prolazi autor otkriva složenu anatomiju savremenog kapitalizma. Dakle, njega ne zavodi »izgled stvari« niti njihov idejni i politički refleks, što se tako često sreće, već ga zanima šta je u tom društvenom atomu, ćeliji, ili »biću« dato kao afirmativno, a šta u procesu nestajanja, negacije, dijalektičkog »ukidanja«. Interesuju ga živi društveni organizmi »sposobni za preobražaj i koji se stalno nalaze u procesu preobražavanja« (Marks), a ne petrificirani društveni oblici i strukture, čvrsti »društveni kristali«. Takav pristup i analitički postupak nalaže sâm predmet, »krugovi predmeta«. To je autoru i omogućilo traganje za skrivenim mehanizmima i oblicima otuđivanja u savremenom ekonomskom životu. On ih jednostranom kritičko-empiričkom analizom ne ostavlja po strani i ne zaobilazi kao »nerazrešive zagonetke«, mušičave paradokse, »kvadraturu kruga«, kao što se to ne tako retko događalo u istoriji političke ekonomije, a što su činili čak i kritički ekonomisti (od Adama Smita i Davida Rikarda do Dž. M. Kejnza, Jozefa Šumpetera ili Pola Samjuelsona). Stoga ni ključne politekonomske kategorije autor ne posmatra izolovano, izvan »prirodno-istorijskog procesa«, već kao apstrakcije, odnosno teorijsku egzistenciju stvarnih, istorijski prolaznih društvenih odnosa i oblika.

Nedostatak izvesnih udžbenika i rasprava u teorijskoj ekonomiji upravo je u tome što apstraktne kategorije uzimaju nekritički; dakle, i bez oslonca na konkretne materijalne delatnosti čoveka i društva, na život i ponašanje ljudi. »Besmrtne, nepromenljive, nepokretne kategorije« (Marks) ne mogu da reše niti naučno rastumače suštinu savremenih društvenih odnosa. One se ne nalaze u kritičkoj relaciji prema tim odnosima. Njihovi protagonisti ne osposobljavaju studenta, čitaoca da kritički misli i prodre u suštinu društveno-ekonomskih odnosa. Poznato je koliko je vremena i truda utrošio Marks na tom velikom naučnom poslu kritičkog razotkrivanja i tumačenja kapitalističkog načina proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje. On je to uspeo, pored ostalog, jer je pošao od toga da »ljudi stvaraju društvene odnose prema svojoj materijalnoj proizvodnji«, pa, prema tome, »stvaraju i ideje, kategorije, tj. apstraktne izraze tih istih društvenih odnosa«.

Političko-ekonomske kategorije treba razumeti i upotrebljavati kao analitičke i istorijske, dakle, društvene prolazne kategorije. Na ovo se Marksovo fundamentalno određivanje treba podsetiti, jer se i u nas u pojedinih pisaca-teoretičara provlači težnja da svet i društvene odnose posmatraju sa stanovišta apstraktnih kategorija i aprioristićkih konstrukcija. Već se poslovično govori da neki teoretičari svoje apstraktne izume i recepte naturaju praksi i društvenim subjektima, iako ih društvena praksa uveliko odbacuje, prećutno ignoriše ili toliko relativizira da se više i ne može govoriti o nekom njihovom »uticaju« i »rukovođenju« pomoću ideja, doktrina. Političku ekonomiju ne stvaraju samo naučnici, najmanje oni katedarski ekonomisti odvojeni od žive društvene prakse. Dakle, ne »ljudi koji su u stanju da doznaju intimne misli boga« i čije mudrolije, tobože, važe jednom zauvek.

Autor ovog dela je bio svestan mnogih zamki koje su smetale njegovim prethodnicima u izradi sličnih udžbenika. On je pre početka ovog obimnog rada neke stvari sebi objasnio. I ono što bi mogao biti izvestan propust ili nedorađenost prouzrokovano je time što ovakav zadatak zahteva i zaslužuje timski rad. Za samostalnog istraživača, sa mnogim ograničenjima individualnog rada, ovo je velik zalogaj. Autor ga je savladao u vrlo dugom trajanju i u neposrednom traganju za sve boljim rešenjima naučno-teorijske i metodološke prirode. Izvesnim transdisciplinarnim pristupom i metodom on dokazuje veliku istinu da je kritička politička ekonomija i danas »anatomija društva«. Radi takvog opredeljenja i pristupa, autor se kritički služi različitim filozofskim refleksijama, sociološkim analizama i kategorijama, a upoznaje nas i sa povezanošću ekonomije (ekonomskih zakona) sa političkim odnosima i klasno-političkom borbom. Njegova analiza nije »primer spolja logičke strane erudicije«, već proizvod velikog broja podataka, izvora, teorijskih relevancija i kontroverzi, koji ga (unutrašnjom koherencijom i dijalektičnošću) vode stvarnom razotkrivanju suštine i načina funkcionisanja »proizvodnje vrednosti« prelazne epohe.

Usredsređujući svoju studiju na složene i protivrečne odnose prelazne epohe, dr Rakočević je uspeo da stekne kritički uvid u određene teorijsko-političke rasprave i kontroverze sa kojima se neprestano srećemo i u teoriji i u praksi.

Pojedini odeljci knjige (peti, šesti i sedmi) u najprisnijoj su vezi s praksom, to jest s vladajućim ekonomskim odnosima i tendencijama u društvenoj praksi. Rakočević podstiče čitaoca da i sam pronalazi, prepoznaje i analizira činjenice i skrivene odnose društvenog i ekonomskog života. Ističući promenljivost i istorijsku prolaznost brojnih društveno-ekonomskih ustanova kapitalističkog društva, autor ne pravi uobičajene metodološke greške u istraživanju ekonomskih zakona razvitka modernog socijalističkog društva. Marks je posebno ukazivao na to »da čovek koji nije shvatio sadašnji (kapitalistički — V. Ć.) poredak društva još ma-

nje može razumeti pokret (socijalistički — V. Ć.) koji ovaj poredak hoće da sruši i literarne izraze tog revolucionarnog pokreta«.

Posmatrano sa stanovišta savremenih uslova, razumevanje, promena i usmeravanje ekonomskih odnosa pretpostavljaju kritičko proučavanje Marksovog ekonomskog učenja, što znači proučavanje ekonomskih ustanova i zakona savremenog društva na Marksov (naučni) način. To je ujedno »vraćanje Marksu« i dalje nužno razvijanje njegovog učenja. Profesor Rakočević je taj pristup i koristio sa kritičkim uklonom. On kaže: »Kada je reč o nauci političke ekonomije, ili političkoj ekonomiji sadašnje prelazne epohe, onda nije reč o tome da se jednostavno »preuzmu« i nešto malo »doteraju« stari sistemi političke ekonomije; čak ne ni to da se Marksovom ekonomskom učenju, njegovim kategorijama, terminologiji dâ centralno i počasno mesto u misaonoj palati te nauke, već da se o savremenim stvarima, ekonomskim problemima, ekonomskim procesima i pojavama razmišlja i raspravlja na Marksov ili dosledno marksistički n a č i n. Ili, kako bi to filozofi rado rekli, da se o tim problemima — društvenim procesima — »misli, promišlja na Marksovom glavnom tragu«; ne, dakle, da se samo priča o tome »šta je Marks zaista rekao«, da se samo raspravlja o političkoj ekonomiji a ne o stvarnim ekonomskim problemima i odnosima pomoću ili na n a č i n primeren toj nauci« (str. 15).

U tim naučnim i društvenim izvorima i momentima kretanja saznanja o stvarnim procesima otkrivaju se određene strukture društvene proizvodnje sa njihovim zakonitostima i protivrečnostima. Na jednom polu tih protivrečnosti otvara se prostor novom, socijalističkom društvu i stvaraju uslovi »za izgrađivanje društvene strategije i taktike za dalje napredovanje socijalizma, kako u savremenom svetu uopšte... tako i u našem društvu koje je, htelo to ili ne, »upleteno« u veoma složene ekonomske, političke i kulturne odnose sa različitim kapitalističkim zemljama« (str. 16).

Prešavši određen put do nauke, i u nauci političke ekonomije, autor će nekim čitaocima skratiti »hod po mukama«. Jer on razgovetno, jasno i dosledno izlaže problematiku robe i novca — taj možda najtvrđi orah nauke političke ekonomije. Ukazuje i na »transmutacije« i prerušavanje oblika robe i novca. To je i u Marksa, a i danas, »glavni predmet nauke političke ekonomije«.

Revalorizujući Marksov i dosledno naučni metod, autor se razlikuje od onih teoretičara koji svoje udžbenike i rasprave počinju sa društvenom proizvodnjom, raspodelom, razmenom i potrošnjom, tim »vrhovnim apstrakcijama«, a zanemaruju temeljna upoznavanja sa robno-novčanim odnosima i oblicima. Taj pristup Marksovom ekonomskom učenju je opravdan sa stanovišta nauke političke ekonomije, ali i kao kritičko dijalektičko izlaganje ekonomskih zakona savremenog društvenog razvitka. Tako se na naučno valjan, ali i društveno podsticajan način, po Rakočeviću, »može izići na kraj s tolikim ekonomskim problemima, čije pozitivno rešavanje i rešenja otkrivaju često nove probleme«.

Roba, novac, »igra razmene«, tržišna valorizacija rada, relativne cene itd. nisu danas samo predmet i kategorije političke ekonomije. Izvesna njihova određenja i strane imaju u vidu i filozofija, opšta sociologija, pravna i politička teorija. Uvek kada se misao kreće graničnim linijama između ovih nauka. Uzmimo samo odnos između tehničke i društvene podele rada, razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada, odnose između nauke, procesa obrazovanja i tehnologije materijalne proizvodnje i slične stvarne probleme savremene društvene prakse, pa ćemo videti pravo značenje izraza »multidisciplinarno istraživanje«. Zato poruka »vratimo se Marksu« ima više značenja. Ali je za nas interesantno »vraćanje« (naravno, bez kampanje i floskula) radi kontinuiteta misli i prakse, jer ova već ulazi u odgovarajuće oblike »slobodne asocijacije rada«, »udruživanja rada i sredstava«, samoodlučivanja itd.

U razvijanju sadržine i oblikâ robe i novca Rakočević pronalazi plan i strukturu svoje knjige. On u trećem odeljku raspravlja o osnovnim oblicima i strukturi proizvodnog kapitala. Zadržavajući se posebno na metodima proizvođenja apsolutnog i relativnog viška vrednosti, on u novoj svetlosti daje bliža određenja kapitala i proizvodnog rada, govori o pretvaranju vrednosti i cene radne snage u najamninu, ali i o tendencijama njenog preobražavanja, u smislu novih oblika plaćanja rada i na duži rok, naročito radova na višoj društvenoj potenciji (naučna proizvodnja, organizatori proizvodnje, dirigenti složenih i skupih tehnoloških procesa i postupaka itd.). U ovom odeljku autor analizira proces akumulacije kapitala i uz put aktuelizuje problem sa našim društvenim i teorijskim naporima da se prihvate poruke Marksovog »trojnog obrasca«. On ističe da je ta »forma« od velikog i dalekosežnog društvenog značaja čak i u »slučaju« robne proizvodnje u savremenom socijalizmu. »Na primer, u robnoj ekonomiji relativno udruženog rada, u kojoj je naglasak stavljen na sam momenat radnikovog vlasništva nad radnom snagom — u oštroj suprotnosti prema državno-najamnim odnosima i birokratskoj »alokaciji rada«. Taj koreniti element pomenute društvene formule implicira autonomiju radnika, njegovu u stvarnosti datu kritičku distancu prema državi i njegova »neotuđiva prava« prilikom udruživanja rada u ovom ili onom konkretnom obliku tog određujućeg odnosa društvene proizvodnje« (str. 121).

U četvrtom i petom odeljku učinjen je napor da se popuni praznina u teorijskim razmatranjima celine prometnog procesa pojedinačnog i društvenog kapitala. U četvrtom odeljku Rakočević posebno daje novu dimenziju novca i novčanog kapitala u sistemu odnosa razmene, nadoknađivanja stalnog kapitala, razlikovanju kapitala i dohotka, promenljivog kapitala i najamnine itd. U petom odeljku tretira konkretne oblike i »jedinstveno polje« društvenog kapitala.

Šesti i sedmi odeljak ove knjige opravdavaju shvatanje da je ona svojevrsna naučna rasprava o aktuelnim ekonomskim proble-

mima. Naime, autor je na originalan način izložio oblike društvenog kapitala i novčane dohotke. Rakočević je i ranije u svojim raspravama pokazao izuzetno interesovanje i poznavanje problema novca i kredita i kreditno-monetarne teorije i politike. Uloga kredita, diferencijalni poslovi, problem efektne i robne berze, kao i bankarski kapital i bankarska dobit, još dugo će zaokupljati pažnju finansijskih eksperata i poslovnih ljudi u svetu, pa i u nas. Kad raspravlja o ulozi kredita u kapitalističkoj reprodukciji, autor ističe da kreditni sistem »ubrzava opticaj novca kao prometnog sredstva«, što je nesumnjivi »napredak u tehnici bankarstva«. On piše: »Moderni kreditni sistem potisnuo je u duboku pozadinu stvarni novac, tj. zlato u polugama. Kritička istorija takozvanog zlatnog standarda otkriva i tendenciju ka simboličkom ili apstraktnom novcu. Simbolički novac uzurpira izvesne funkcije stvarnog novca i potiskuje zlato u stratešku pozadinu sistema kreditnih odnosa« (str. 246).

Posebno se ističe značaj kredita u stvaranju akcionarskih društava. Kreditni sistem je uslov i bitna pretpostavka udruživanja kapitala u obliku akcionarskih društava. On je značajan faktor transfera tehničko-tehnoloških inovacija. Autor ističe: »Akcijski kapital je viša potencija procesa centralizacije kapitala. To je kapital direktno udruženih privrednih individuuma, svojevrsna asocijacija reproduktivnih kapitala, odnosno specifično društveno preduzeće u istorijskom horizontu građanske ekonomije. U takvoj unutrašnjoj povezanosti akcionarska preduzeća istupaju kao preduzeća društvenog kapitala, tj. kapitala kojeg je stvorila specifična delatnost banaka, bankarskog sistema i kreditnog sistema uopšte. U direktnoj suprotnosti prema privatnim preduzećima, akcionarska preduzeća su po izvesnim svojim elementima i po tendenciji društvena preduzeća« (str. 246). Nastojeći da pokaže načine identifikacije kapitala, to jest kapital-odnosa u različitim savremenim društvenim strukturama, autor daje i bliža određenja diferencijalnih poslova koje smatra »glavnim operacionalnim poljem za profesionalne špekulante«. »Praktično iskorišćavanje i najmanjih dnevnih kolebanja kurseva (tečajeva) različitih vrednosnica, te stalna igra na porast ili pad cene ove ili one berzanske robe u poslovima na rok, njihovo je delo« (str. 267).

U poslednjem odeljku o ekonomsko-političkim pojavama i tendencijama XX veka autor na određen način proverava teorijsko-pojmovni i metodološki koncept svoje knjige na društveno-ekonomskim i političkim odnosima i procesima prelazne epohe. On uspeva u dvostrukom smislu: (a) da pokaže određene zakonomernosti ekonomskih odnosa, tendenciju ka evolutivnim i revolucionarnim preobražajima, kako u sferi materijalne proizvodnje tako i celokupne pravno-političke nadgradnje i u sferi svesti; i (b) da potvrdi vrednost i aktuelnost Marksovog i marksističkog učenja kao »rukovodstva za akciju« u analiziranju komplikovanih odnosa savremene prelazne epohe.

U ovoj knjizi autor je sačuvao Marksovo nastojanje i težnju da nauka korisno posluži stvaranju novog, boljeg, socijalističkog poretka. Međutim, problemi i tendencije državnog kapitala i savremenog socijalizma su predmet brojnih naučnih studija, knjiga i rasprava, pa je autor, svestan kompleksnosti i obimnosti izvora podataka i analiza, samo zaokružio i sažeo predmet svoje knjige onako kako ga je i postavio. Sa ovom knjigom Rakočević je naučno istraživanje i sebe, naravno, dobro uputio u ekonomske probleme udruživanja rada. Pošto je to ono »što tek treba da se uradi«, ova knjiga će u tom smislu dobro doći.

Šta, na kraju, reći o ovoj knjizi? Pohvale zaslužuje kao izvanredan napor i doprinos ekonomskom učenju. Kritičari mogu primetiti da je ona mestimično teška i komplikovana. Ali, zar su jednostavni i laki problemi »pocepane« i složene ekonomsko-političke stvarnosti savremenog sveta? Knjiga kao što je ova, dostojna hvale i poštovanja, najbolje se preporučuje ako se, dok se čita, promišlja o onome što je rečeno o stvarnim činjenicama i problemima savremenog ekonomskog života, jer nauka političke ekonomije će još dugo biti u centru naučne pažnje i stvarnih društvenih zbivanja.

Veljko Radović

Pozorište i „opšta volja“

[*Žan Divinjo: Sociologija pozorišta (kolektivne senke), Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1978*]

»Cijeli svijet glumi.«
Petronije Arbiter

Pišući svoju sada već znamenitu *Sociologiju pozorišta (kolektivne senke)*, Žan Divinjo je, naravno, dobro znao da »svako upoređenje hramlje«, iako mu možda nije bila poznata ova njemačka poslovica koja izražava autohtonost i naročitost svake pojave. Na svoj način otkrivajući komplementarnost dviju stvarnosti — društvene i pozorišne — Divinjo je tim istraživanjem u dubinu i širinu pojave dolazio do zaista neočekivanih otkrića koja svjedoče o originalnosti njegova pronalazačkog duha koji se ne zadovoljava onim što je do njega otkriveno i prethodnim ispitivanjima »osveštano«. Pošto je mnoge velikane (u stvari, sve) pozorišta krstio anomičkim i »jeretičkim« prirodama, to se može reći, na svoj način, i o samom Divinjou. Istina, ponekad je i previše »jeretičan«, neodmjereno zanesen ponekim tobožnjim otkrićem izvjesnih zakonitosti u oblasti u kojoj ima tako mnogo nepredvidljivosti i nepojmljivosti. Ako ima kakve mane, a u svakom poslu je ima, onda se može reći kako

je Divinjoova slaba strana u njegovom suviše racionalističkom duhu koji ponekad hoće da »mjeri nemjerljivô«, što je posljedica njegovog obrazovanja i kartezijanskog duha koji ga je oblikovao kao mislioca. No, i pored toga, Divinjoova *Sociologija pozorišta (kolektivne senke)* fundamentalna je knjiga o međuzavisnosti i sveprožimanju stvarnosti društvenog i stvarnosti pozorišnog života, koja je njegov sublimirani izraz.

Ovo značajno Divinjoovo djelo štampano je 1965. godine i predstavlja, kako se kaže u Predgovoru, jednu od prvih, »a po obimu i značaju još i do danas neprevaziđenih rasprava o odnosu pozorišta i društva, o specifičnim vezama koje postoje između pozorišne i društvene prakse i o određenim socijalnim i estetskim posledicama te zavisnosti«. Inače, sociologijom pozorišta počeo je Divinjo da se bavi pedesetih godina, kada je redovno objavljivao pozorišne kritike i eseje u »Les nouvelles lettres«. Još tada ga je zainteresovala neraskidiva povezanost i stopljenost socijalnog i pozorišnog iskustva (Teodor Adorno: »U umjetnosti, čak i najsublimnijoj, nema ničega što nema porijeklo u svijetu«), i rezultat tog zanimanja je ova njegova kapitalna knjiga. Ona je proistekla iz njegova bitnog načela da »pozorište nije samo pozorište, nego je i mnogo više od toga«. Da se društvena zajednica i mnogostruki odnosi u njoj stvaralački projektuju na pozorišnoj sceni, to se, doduše, znalo dobro i dvije hiljade godina prije nas i Divinjoa, ali on je imao istorijsku prednost samim tim što je bio »na leđima džinova«, s čijih je ramena mogao da sagleda veći broj iskustava, činjenica, istorijskih i pozorišnih stvarnosti. Divinjo je mogao da upoređuje, svejedno što »svako upoređenje hramlje«. Tim upoređivanjem iskristalisalo se ono što je zajedničko pojavama, ali i ono što nije.

Žan Divinjo u ovoj knjizi razmatra tri aspekta pozorišne prakse: *pozorišni prostor, funkciju pozorišta* i *sliku ljudske jedinke.* Iako istorijska perspektiva daje tim razmatranjima utemeljenost i širinu plana, mislim da je najveće dubine Divinjo dosegao proučavajući jedan od tih triju aspekata: *funkciju pozorišta.* Najmanje otkrića ima u istraživanju značenja *pozorišnog prostora,* jer je tom prostoru i njegovom obliku dao prenaglašenu važnost (mada taj prostor oblikuju društveni, psihološki i simbolički činioci). Divinjo je u ovom djelu pokušao i da poljulja temelje nekoliko krutih »estetičkih mistifikacija«, a prije svih navodno utvrđeno religijsko porijeklo pozorišta, kao i kriterij *teatralnosti.*

Divinjo vjeruje, kao i mnogi drugi istraživači, da je pozorište »*umetnost čiji se koreni nalaze u društvenom životu* (*kurziv* u tekstu — V. R.) i koja je više nego ijedna druga umetnost utkana u živu potku kolektivnog iskustva; pozorište oseća više nego bilo koja druga umetnost potrese koji razdiru neprestanim korenitim promenama ispunjeni društveni život, ono teško kretanje slobode koja čas polako napreduje upola savladana raznim stegama i ne-

premostivim teškoćama, a čas se silovito ispoljava u nepredvidljivim naglim razmasima. U tome se sastoji cio sistem mišljenja koji je uobličio Divinjoov pogled na svijet i pozornicu, jer pozorište uvijek predstavlja »vid ispoljavanja društvenog života« i njegovu neobuhvatnu punoću.

Kao što je Petronije Arbiter prije mnogo vjekova tvrdio da »cijeli svijet glumi«, to misli i Divinjo (iako ovdje nije mjesto da se o tome govori, često izgleda da smo sve temeljne ideje »ukrali« precima po onoj alhemičarskoj: »Šta to imamo što nismo naslijedili!«). Ispoljavanje teatralnog duha Divinjo zapaža svuda, u svakoj »režiranoj« ceremoniji, političkom mitingu, crkvenoj službi, svetkovinama porodičnim ili državnim ... »Zar društvo ne poseduje pozorišnu komponentu«, pita Divinjo, »i zar se život ne otkriva razdeljujući se nadvoje da bi sebe samom sebi prikazao?« Mi se, dakle, na svim nivoima iskustava »suočavamo sa pravim *spontanim pozorištem*« (*kurziv* u tekstu — V. R.). Društvena hijerarhija i društvene »uloge« ovaploćuju se na sceni u svom simboličnom, kristalizovanom vidu: u društvu svak ima svoju određenu »ulogu« (svjetovne simboličke dramatizacije svuda su oko nas!) i tu se analogije društva i pozorišta ne iscrpljuju (»Ceremonijal, polarizacija prostora i izbor jedne izuzetne individualnosti predstavljaju komponente koje su zajedničke pozorištu i društvenom životu«). Zar se sve do kraja XVIII vijeka nisu prodavala mjesta povlašćenima na samoj pozornici?! To je jedna privilegovana klasa htjela da simbolično upravlja i na pozorišnoj sceni, kao što je upravljala i izvan njenog metaforičkog okvira. Raslojavanje u konkretnom društvenom životu dovelo je i do raslojavanja u pozorištu: aristokratiji su pripale posvećene lože, srednji stalež je izvojevao mjesto u parteru, a plebs (čiji »prodor odozdo« je tek mnogo kasnije uslijedio) ostao je najviše udaljen od scene — gurnuli su ga u duboku pozadinu, na galeriju, i ta je raslojenost gledališta izvanredno simbolično odslikavala društveni poredak koji je oktroisao nejednakost staleža i klasa.

Pozorište, najosjetljivije od svih umjetnosti, reaguje na mijene društvenog života i na dinamiku aktuelne stvarnosti koja se pokreće i mijenja, jer je ono u stanju da pronađe »gravitacijsko središte svoga vremena« (Franc Marek). Ono je oduvijek bilo, ponekad je to i sada, prava »antena rase«, sa svojim »instinktom vertikalnosti«, koji svako pravo pozorište mora da ima. Kao metaforički umanjeni model kosmosa, pozornica izražava izvjestan ljudski poredak i kretanje od jedne društvene forme ka drugoj. Razumije se, nije istovetna funkcija pozorišta u feudalizmu i, recimo, u društvu konkurentskog kapitalizma i birokratskog socijalizma. Kako se osjetno i potmulo mijenja tekuća društvena stvarnost, tako se, ali u duhu sopstvenih autonomnih zakona, mijenja i slika pozorišnog života. Tu nije riječ o »zadacima« koji se ponekad postavljaju pozorištima kako bi osveštala i učvrstila postojeći poredak, jer samo slobodno i nesputano pozorište može da predviđa buduće događaje i pomaže da se pojave klice budućnosti

i snage što pokreću promjene. Razumije se, u totalitarnim društvima nema raznolikosti ni u pozorištu: tada pozorište dogmatski služi veličanju samo jedne ideje, ideje klase na vlasti. Pozorište i zajednica su u čvrstoj i živoj vezi i pozorište se nikad ne može izuzeti već i stoga što je u samom njegovom biću da živi i da se preoblikuje kao i samo društvo. Stoga takvo pozorište ima oslobodilački, izrazito humanistički karakter — sve ostalo je samo apologetika i propaganda, jer je pozorište dužno da »propagira« sam čovječnost i čovjeka i njegov neutaživi slobodarski duh.

Kolika je snaga pozorišta? Je li njegova »moć da dočarava život« vrhunska i društveno bitna? Fridrih Šiler je, na primjer, vjerovao da je helenska tragedija uobličila i izgradila Helene kao ljude, da je ona odlučno doprinijela ostvarenju istorijskog ideala helenskog čovjeka. Da li je Šiler bio u pravu, to se ne može reći — prosto stoga što djelovanje pozorišta na razvoj društvene zajednice čiju složenost izražava nije moguće izmjeriti. Sem toga, o djelovanju helenske tragedije na ostvarivanje tipa helenskog čovjeka nemamo dovoljno činjenica i uvida. Naravno, sasvim je jasna moć pozorišta, ali kako se to odražava na društvena kretanja — to već nije tako jasno. Recimo, dramska književnost, i književnost uopšte, osveštala je ukidanje dijalekata — samim tim, ta književnost je centralističkim monarhijama pomogla da »države učine homogenijim, da oblikuju njihovo duhovno i moralno jedinstvo«.

»Umetnost nikada ne preobražava svet, jer se estetski elementi umetničkih dela svečano ukazuju kao lepeza čistih značenja«, veli Divinjo, mada će na drugom mjestu na neki način to — poreći. Istina, može se reći da »pozorišna svečanost nema nikakvu stvarnu efikasnost«, ali da li je to sva istina? Pozorište jeste simulirana akcija, igranje akcije, čista pjesnička simbolizacija — stoga ono nema mjerljivog društvenog »učinka«. Ta pozorišna akcija i njena značenja preseljavaju se nakon predstave u svijest i podsvijest gledalaca, tu se njena značenja okončavaju. Da je Bomaršeova *Figarova ženidba*, recimo, bila podstrekač revolucionarnih akcija Pariske komune, to nije mnogo vjerovatno. Jednostavno, Bomarše je talentovano uviđao da se oko njega »uskomešala sredina«, jer je ta stvarnost bila sazrela za duboku promjenu i »veliku premetačinu«. Istina, Bomarše je svojim djelom pomogao društvenoj akciji komunara. Divinjo smatra da je umjetnost Stare Grčke ostvarivala ono »što samo svojim snagama društvo ne bi postiglo«. Da pozorišna akcija posredno pomaže društvenoj akciji, u to se ne može sumnjati, ali odlučnu akciju prevrata, naravno, vodi politika i društvene snage koje žele promjenu. Pozorište je tu da pomogne da se ta akcija osmisli, oduhovi i dovrši. »Pozorište je, pre svega, umetnost koja je duboko ukorenjena u konkretnom, kolektivnom životu«, piše Divinjo, smatrajući da bi istraživači uvijek morali da se klone »odvajanja estetike pozorišta od bujnog i uskomešanog društvenog života«. Uostalom, pozorište koje »ode« u estetizam, bježeći od stvarnosti u apstraktna »viša« značenja — osuđeno je

na propast i potpunu izolaciju od stvarnosti koja ga hrani sokovima i od gledalaca koji ga omogućavaju (Paul Kle je, u Dnevniku od 1915. godine, napisao: »Što ovaj svijet postaje stravičniji, kao u ovim danima, umjetnost postaje apstraktnija, a svijet u miru stvara realističku umjetnost«). »Sama jačina veze koja postoji između društvenog života i pozorišta uzrok je uprošćavanja i pretjerivanja koja se često sreću u radovima iz ove oblasti«, kaže Divinjo. Neki istraživači, zaista, tu vezu pretjerano pojednostavnjuju i vulgarizuju, dajući joj smisao prostog i najbukvalnijeg odraza društvenog života na pozornici. Naravno, pozorište izražava aktuelni život samo u skladu s djelovanjem vlastitih zakona i nije ravnodušno i nestvaralačko ogledalo konkretnih društvenih prilika.

Pozorište svih epoha definiše ideale i vrijednosti jednog perioda istorije i civilizacije, u njemu se metaforično ispoljava »duh vremena«, ono hrabri i podupire pokolebano čovječanstvo. Šta pozorište daje čovjeku, kojim snagama u njemu se obraća? »Popravlja« li ga, oslobađa li njegovu samosvijest i spontanost ili oličava duh huljenja? I kakva je, konačno, ta stara i neobjašnjiva potreba ljudi da opčinjeni gledaju čovjeka na pozornici što glumi svoju sudbinu s maskom na licu? Je li dovoljno reći, slično Gistavu Koenu, da u čovjeku oduvijek postoji neugasiva »glad za spektaklom«? To je tačan uvid, ali ništa ne objašnjava. Čovjek to, možda, želi da vidi vlastiti svakidašnji život transponovan u neko »više« stanje scenskog života dovoljno univerzalnog da izrazi cjelokupnu ljudsku situaciju. Možda gledalac pozorišne predstave doživljava scenski događaj kao »proširivanje bivstvovanja«, kao simbolično uspostavljanje Velikog Reda u haotičnoj svakidašnjici bez pravca, kao kolektivno projiciranje, kao eksteriorizovanje unutrašnjeg života i kao težnju za izrazom i samopotvrđivanjem? Divinjo nije kategoričan kad formuliše vlastitu ideju o pozorištu, njegovu smislu i porijeklu. Ne postoji samo sociološko, etnološko i psihološko objašnjenje, nego se pojava pozorišta mora posmatrati s više ravni — pojedinačno, svaka od tih konvergentnih ravni nedovoljna je da objasni šta je to pozorište i kako je nastalo (u stvari, jedinstvenog objašnjenja nema!). Je li njegovo porijeklo religijsko ili nije, Divinjo se ne usuđuje da kaže. Je li poteklo iz religijskih kultnih ceremonija, iz paganskih rituala što su slavili pojavu čovjeka i njegovu svijest u usponu? Na to pitanje nikad neće moći da se odgovori »jednom zauvek«.

Ako nije moguće prodrijeti u prirodu porijekla pozorišnog čina i njegovog smisla, može se bar utvrditi da postoji duboka povezanost i komplementarnost društvenog i pozorišnog života kao »savršenog simbola društvenog sveta«. »Jedino saglasnost velikog broja pojedinačnih namera može da *učini verovatnom* (*kurziv* u tekstu — V. R.) izmišljenu situaciju dajući joj ono što joj nedostaje — konkretnu sadržinu, bilo da se grupa gledalaca u njoj prepoznaje, bilo da u njoj otkriva svoje sopstvene sukobe, bilo da oseća da je se ta situacija tiče, bilo da u njoj nalazi dopunu svome bivstvovanju, bilo najzad — što je, kao što je to Niče naslućivao,

još važnije — da ona glumi svoj život pre nego što će početi da ga živi«, kaže Divinjo, uvjeren da »umetnost stvara makete budućeg društva«. Shvatiti pulsiranje društvenog života kao neprestano kolektivno stvaranje, znači shvatiti i prirodu simulirane pozorišne akcije koja uvijek teži promjeni i razvoju (kao što tome teže sva zdrava, poletna i dinamična društva što ne prolaze pored istorije). No ovdje Divinjo ne misli da se na sceni samo izražava pjesničkom maštom preinačeni aktuelni život kolektiva, već da se na njoj priprema gledalište da dočeka budućnost (rečeno je već da »veoma često simptomi koji se daju uočiti u umjetničkim djelima mogu, mnogo ranije nego neki drugi simptomi, ukazati na velike društvene promjene«). To je ta profetska moć pozorišta da zapazi još neuobličene pojave i da osjeća promjene u dubini života kolektiva (Oskar Vajld: »Priroda naposljetku postaje slična umjetnosti«).

Divinjo vjeruje da umjetničko dramsko stvaralaštvo i društveno stvaralaštvo predstavljaju »komplementarne vidove jedne iste snage koju bi sociološko proučavanje pozorišta trebalo da otkrije«. Pošto je dramsko djelo svim svojim vidovima vezano za kolektivno i pojedinačno iskustvo, prirodno je njegovo jedinstveno svojstvo da povezuje razjedinjenô i razdrobljeno, da sabira »raznorodne stavove« u simboličnu »opštu volju« cijelog kolektiva. No pozorište kao poetsko ovaploćenje društvene prakse nije površinski vezano sa stvarnošću: ono posmatra njene dubine i zahvata u istorijsko pamćenje, ali i u površinska i vidljiva društvena ispoljavanja, kako bi naslutilo budućnost kolektiva i njegovu skoru promjenu (Divinjo kaže da se odnosi između pozorišta i kolektivnog života »ne uspostavljaju u ravni političke ideologije, nego na većoj dubini, u ravni društvenog i egzistencijalnog iskustva«). Pozorišna umjetnost ne odražava često haotično i neuobličeno kolebanje društvenog života, ona transponuje to šarenilo i »nered« u izvjestan poredak koji znači metaforično prevazilaženje pojedinačnog i traženje opštevažećeg u njemu. Stoga je pozorište čuvar neizmjerne raznobojnosti života, ono ne može da bude — sem ako ne pristane na vulgarnu propagandu — kanonski i dogmatski čin. Priroda pozorišta je dinamička, dijalektička — ono živi od sukoba pojedinaca, klasa, grupa. Sukobljenost je bit pozorišta, kao i svakog društva spremnog na samoprevazilaženje i traženje savršenijih oblika i vidova slobode.

»U pozorišnu umetnost dostiže onaj stupanj opštosti na kome ona premaša okvire pisane književnosti, u pozorišnoj predstavi estetičnost se pretvara u društvenu akciju«, smatra Žan Divinjo. Divinjo ne estetizuje previše, a takođe i ne sociologizuje svoja razmatranja društvenog i pozorišnog iskustva; kad se drži toga načela, Divinjoova misao je najprodornija i najobuhvatnija. On vjeruje da pozorište pomaže onim pokretljivim snagama društva koje su za promjenu smežuranog duha; naravno, pozorište to čini u skladu sa svojim zakonima i vlastitim jezikom (»Sa promenama funkcija koje tačno pokazuju šta na različite načine združeni ljudi

očekuju od života poklapaju se promene do kojih dolazi u predstavi o čovekovoj ličnosti i u predstavi o životu uopšte«).

Pozorišna i društvena praksa često ne idu paralelno, jer tu ne postoji prosta uzajamnost jednog određenog društvenog stanja i pozorišnog »odražavanja«. »Ako engleska drama iz doba vladavine Elizabete I i (u manjoj meri) španska drama iz 'zlatnog veka' prikazuju jedan 'mračni svet', to gotovo nikako ne znači da je on 'odražavao' jednu stvarnost koja bi mu bila slična«, piše Divinjo. Pozorište je drugačije reagovalo na znake poremećene društvene ravnoteže i simptome koji ukazuju na to da je ondašnji čovjek »nastavljao da živi pridržavajući se zastarelih vrednosti, dok se jedno drugačije društveno ustrojstvo neprimetno stvaralo«. To je, zaista, jedan od očitih primjera zaostajanja društvene prakse u odnosu na pozorišnu, gdje se poetsko saznavanje svijeta pokazuje nadmoćnim. Divinjo kaže da je stvaralačka svijest dramskog pisca »uvek *polemička*« (*kurziv* u tekstu — V. R) i da uvijek ovaploćuje borbu, »rastrzanost između tih normi i raznih oblika grozničavog zanosa, njoj daje poleta neprekidno preobražavanje društvenih struktura koje obuhvataju raznolike i složene vidove živih ljudskih skupina«. To je konflikt suprotnih snaga: snage stvaralačke spontanosti i »snage stega ustanovljenih pomoću tradicionalnih ponašanja«. »Zlatno doba« dramske književnosti pokazuje »uskomešanu sredinu« koja je omogućila dramatičare — genije što su uviđali da se život tadašnjeg društva usmjerio ka korjenitoj promjeni, a istovremeno se živjelo po obrascima tradicionalističkog društvenog modela na umoru. Darovit dramatičar — pogotovo ako je i genijalan — uvijek će odbiti da se povinuje okamenjenim kolektivnim predstavama, obraćajući se potencijalnom i mogućem; otuda potiče vječna »jeretičnost«, anomičnost i »atipičnost« dramatičarskog čina: pozorište je uvijek okrenuto sredini u kojoj postoji, ali i budućnosti čije su klice u njoj samoj (društva, na žalost, nisu uvijek okrenuta budućnosti, nego počesto teže okamenjivanju, ponašajući se kao da su već dosegla istinu, u golemom strahu od slobode bez koje pozorišta nema). Kada počinje promjena društvenih struktura, začeta u dubini kolektivnog života? To se, razumije se, ne događa odjednom (»Trenutak kada promene počinju da se odigravaju manje je važan od njihovog poznog uticaja na celokupni život«). Pozorište uvijek osjeća da se nešto mijenja, pa čak i ona neživotna pozorišta kao što je bilo klasicističko koje se, u bjekstvu od života, vraćalo »neohelenskim« obrascima života. U tom sterilnom pozorištu nije bilo ni traga od čulne i žive stvarnosti, ali čak i takvo je posredno svjedočilo o jednom stanju kolektivne svijesti u očekivanju promjene i pojave novih, »još neizraženih vrednosti«. Jednostavno, pozorište se ne može izuzeti iz vlastite društvene sredine, čak i kad se — izuzima.

Proučavajući istoriju pozorišta i istoriju dramskog žanra kao jedinog »stvarno uzvišenog« književnog roda, Divinjo je znao da život i živo, vječno promjenljivo iskustvo nisu svodljivi na

samo jedno viđenje svijeta, na jedan opštevažeći simbol; zbog svega toga izuzetno je teško baviti se sociologijom pozorišta, osobito onog drevnog (iz te daleke drevnosti nemamo baš previše socijalnih, političkih i istorijskih informacija). Nema u društvu, na kojem, jedne jedine vrijednosti koja bi isključivala sve druge (osim, možda, u primitivnim, neistorijskim društvima). U svim iole razvijenim kulturama vlada estetička nejednoobraznost, jer ni u društvu, uostalom, nema apsolutne »monolitnosti« (Divinjo odlučno osporava kanonsku zabludu — teško je tvrditi da li je u pravu ili nije — da se, na primjer, u helensko doba »ostvarilo jedinstvo između jednog jednodušnog naroda i dramske predstave koju je on gledao, između jedne građanske svesti i jedne estetike«). Dakle, jednodušnost se nikad nije postigla — bar tako misli Divinjo — vjerovatno nikad neće ni moći da se ukine stvaralački konflikt individualnog i kolektivnog (sem toga, u čovjeku samom postoje neizbrojive protivrječnosti i sukobi). Platon u *Zakonima* kaže da je Atinom-državom vladalo pozorište, stoga se može reći da pozorište nikad u istoriji nije imalo takvu moć društvenog preobražavanja kao tada (Divinjo čak misli da se u VI i V vijeku prije nove ere helenski grad služio *»dramskom predstavom kao ceremonijalnim činom koji je njegovim žiteljima omogućavao da nauče da koriste individualnu slobodu« — kurziv* u tekstu — V. R.).

»Zlatno doba« još jednom se ostvarilo, mnogo vjekova nakon onog srećnog razdoblja iz helenskih vremena. Divinjo s pravom smatra da je najveće cvjetanje dramskog stvaralaštva u istoriji bilo u Engleskoj Elizabete I i Džemsa I (to doba trajalo je kratko: od prvog izvođenja Marloovog *Fausta*, 1587. godine, do zatvaranja pozoriŝtâ u Engleskoj — po odluci puritanskog parlamenta — 1642. godine), kao i u doba procvata španske drame istog razdoblja (zora helenskog dramatičarskog genija svanula je u V, a ugasla negdje krajem IV vijeka prije nove ere). Tada je moglo da se uoči »množenje suparničkih dramskih formi« i zaokupljenost tadašnjih dramatičara »životom i vidljivim ili skrivenim sukobima koji su njime gospodarili«. »Kako su razne promene koje više nisu dopuštale vraćanje na prethodno stanje tada bile izazvale duboke poremećaje u strukturama i načinu života tradicionalnih evropskih društava, piše Divinjo, možemo se pitati nije li možda postojala neka korelacija između načina na koji su bili doživljavani tim promenama izazvani emocionalni potresi, s jedne, i izvanredne snage s kojom su dramatičari tog vremena izmišljali dramska lica i situacije, s druge strane.« Te drame su svjedočanstva najave otkrića individualizma i individualne slobode čovjeka te epohe. »Sve nas navodi da verujemo da se veliko tragičko delo može pojaviti samo u tim trenucima krajnje napetosti«, misli Divinjo. Da ta krajnja napetost daje drami silnu snagu i značaj, to je neosporno, ali ona ne daje plodove baš uvijek (eto kako je teško definisati nešto tako složeno kao što je postupak dramatičarskog transponovanja činjenica stvarnosti!). Doba cvjetanja

helenske drame trajalo je kratko, kao i doba ogromnog poleta engleske i španske drame. To doba — dokazano je već — poklapa se s izrazima velike opšte snage helenskih gradova i španske i engleske stvarnosti pred izmjenom. Ali se veoma brzo ugasio ogromni dramatičarski polet. Zašto? Da se veliki istorijski konflikti ne odraze uvijek u velikim dramskim djelima primjer je francuska revolucija »koja nije stvorila sopstveno pozorište«. Divinjo to smatra dokazom protiv dogme da je pozorište samo uprošćen odraz društvenih prilika. U to doba velikog osporavanja svega, doba francuske revolucije, dominirala je slaba i krajnje konvencionalna i nerevolucionarna drama (Anri Fosijan: »Revolucije ne stvaraju obavezno i svoju umjetnost, one djeluju na institucije, dovode do promjena u načinu života, daju određeni ton, ali se služe naslijeđenim oblicima«).

Divinjo se pita kako bi drama »mogla da bude društveno neopredeljena kad ona podrazumeva književnu dramatizaciju individualizovanih kolektivnih ponašanja«! Naravno, to nije moguće. Društvo raznim regulacijama usmjerava energije naroda, a pozorište mu pomaže da sagleda na pozornici simuliranu akciju — sliku aktuelnog društvenog života, da se prepozna na sceni. »Pozorište nije škola koja uči ljude da poštuju vrline i čestito žive, nego je ono slika onoga što je u ljudskim naravima«, pisao je Žan-Žak Ruso, bojeći se da istina sa scene ne razruši njegovu Utopiju i vjerujući da pozorišni pisci »kvare« nacionalni karakter. Pozorište je raznim ediktima zabranjivano, zabranjuje se i danas, i to s istim »argumentima«. Uvijek je to iz straha od istine koja u gledalište dopire s pozornice. »Uticaj politike na pozorište, kao i uticaj pozorišta na politiku, samo ukazuju na dramatičnu borbu u samom društvenom životu između stega i zahteva za slobodom ili spontanim ispoljavanjem«, veli Divinjo. Ideologizacija pozorišta odgovara neumjerenoj ideologizaciji društvenog života. »Ideologija zahteva legende i mitove koje će svi moći da shvate i odsečne definicije: ona odbacuje svaku protivrečnost i nastoji da pridobije razne grupe ljudi koje svodi na skupine čiji su obrasci slabo strukturirani, ali koje usmerava jedna jedina akciona shema ... Ako je neko siguran u to da poseduje istinu, onda on nije u stanju da istovremeno bude duhovno privlačan za druge ljude«, piše Divinjo, prisjećajući se apologetskih »drama« francuske revolucije koje su njihovi autori pisali po starim i »zanimljivim« obrascima, jer su znali da drama bez konflikta ne može i da apsolutizacija jedne jedine vrijednosti nije privlačna za gledalište koje nikad ne prestaje da »guta parole«. Žan Divinjo misli da je tok Brehtova kritička dramaturgija učinila da ideologija postane »sastavni deo jednog istinskog dramskog stvaralaštva«. Pošto je dobra drama ona koja nije dosadna, Divinjo kaže da je Brehtovu dramatičarsku misao uvijek nosila naprijed »jedna dijalektika što razara sve ideologije doba u kome ideologija gospodari kolektivnim mentalitetom«. On misli, takođe, da je

upravo Breht potpuno razorio »vaspitnu« dramu i, zahvaljujući njemu, politička drama »ponovo je postala vid dramskog stvaralaštva«. »Prema tome, kaže Divinjo, kao moguće sredstvo za okupljanje raznih grupa i njihovo dinamizovanje pomoću jednog konkretnog spektakla, ideološko pozorište moglo je *naizmenično (kurziv* u tekstu — V. R.) da bude proletersko ili nacionalističko, i upravo to se i dogodilo.« Svako društvo je težilo ka izvesnoj »opštoj volji«, ponekad pri tom previše ugrožavajući slobodnu volju pojedinca. Pozorište štiti pravo čovjeka na razlikovanje, osjetljivo reagujući uvijek kad se poremeti društvena ravnoteža i kad se ugroze načela slobode. A s pojavom novih oblika modernog života »raspale su se apsolutne vrednosti koje su čoveka štitile od prirode koja je bila prognana iz područja društvenog života«. »Neobično neprestano javljanje novih mitova i ideologija koje prati razvoj savremenih društava uočljivo je i u oblasti estetike, a utoliko pre u pozorištu«, piše Divinjo. Zaista, prvi put u istoriji pozorište gubi primat, ono ne može da prati neobično brze promjene, kao da se tok istorije silno ubrzava u kakvom akceleratoru. Ono više ne predviđa, ne može da pronađe duhu vremena prilagođene oblike — to je džinovski pokrenut kontinuum gdje je sve samo munjevita promjena. Pozorište je oduvijek oličavalo »neprestanu revoluciju«, ali ne i anarhiju, a upravo smo u razdoblju potpunog osporavanja i krajnjeg relativizma u kojem pozorište ne uspijeva da bude metafora budućnosti ni njegova »maketa«. Hoće li se savremeno pozorište uputiti, kao spasu, svetoj nepomućenosti izvora i potražiti nadahnuće u jedrini i mladim simbolima pozorišta »trećeg svijeta« (protivljenje spontanog automatskom, recimo!) — teško je predvidjeti. Može se samo reći da je današnje pozorište umorno, često i bez ozbiljnog društvenog značaja. A iz istorije možemo da naučimo da »u kolektivnom i pojedinačnom iskustvu ništa nije stečeno zasvagda« — stoga će pozorište morati da se orijentiše i traži sebi mjesto koje mu dolikuje.

Divinjoova *Sociologija pozorišta (kolektivne senke)* fundamentalno je djelo u kojem su prikazani sistemi koje obrazuju proučavane pojave, a ne njihova evolucija. Uostalom, Divinjoovo shvatanje nije uprošćeno evolucionističko, i on će prije uočiti prekid nego kontinuitet. »Potku ove knjige tvore ova tri nivoa *pozorišne prakse* (*kurziv* u tekstu — V. R.): menjanja scenskog prostora koji za čoveka predstavlja okvir u kome on može da izrazi svoje iskustvo, menjanja funkcije pozorišta u zavisnosti od toga kakvog je tipa društvo u kome ono živi, i menjanja slike o čovekovoj ličnosti«, piše Divinjo o temeljnim temama svoje knjige. On je pokušavao da dâ sociološko objašnjenje porijekla pozorišta, a zatim da otkrije društvene razloge koji utiču na formiranje raznih estetičkih doktrina, potom da otkrije načine na koje društveni život utiče na stav dramatičara (kakve sve ambivalencije djeluju u svijesti svakog dramatičara, kakve autocenzure?). Divinjo je lucidan istraživački duh i u ovoj knjizi učinio je mnogo

dalekovidih otkrića. To je čini cjelovitom i uvjerljivom u mnogim svojim komponentama: ona je puna darovitih i dubokih pretpostavki, neočekivanih analogija i duhovitih poređenja »neuporedivog«. A samo prividno je paradoksalno to što na pitanje *šta je pozorište* ova knjiga uopšte nije ni odgovorila! Jer je to jedna od temeljnih zagonetki iskustva: šta privlači čovjeka prizoru simulirane pozorišne akcije, da gleda čovjeka na sceni i njegovu »izmišljenu« sudbinu istinitiju od stvarne? Navodeći Pindarove stihove iz Osme pitijske ode: »Šta smo, šta nismo — mi bića / kratkoveka? Čovek je san jedne senke«, Divinjo je time pozajmio dio naslova svoje knjige i podsjetio na pjesničku spoznaju velikog dramatičara Kalderona de la Barke: »Život je san.«

Pozorište je jedno od velikih ljudskih otkrića koje nas suočava sa istinom o nama samima, osmišljavajući privremenost života i praveći od njega ne slučajan događaj, već svečanost punu unutrašnjeg smisla. Ono je, kako kaže Martin Eslin, »izraz čovjekova napora da se čovjek nagodi sa svijetom u kojem živi«.

Nenad I. Kecmanović: Ideologija i istina

[illegible] Beograd, 1977. [illegible]

[illegible] inter- [illegible] revo- [illegible] od [illegible] konzervatovske [illegible] konzerva- [illegible] politič- [illegible] rešenje. [illegible] dubokim [illegible] koje [illegible] od »nega- [illegible] stra- [illegible] što se po- [illegible] ubedljivim i [illegible] sa- [illegible] razlika [illegible] gotovo i [illegible] vi- [illegible] kvalitativ- [illegible]

[illegible] tome [illegible] publi- [illegible] tako, na- [illegible] kritiku i na- [illegible] koji su, opet, dosledno tome, u suštini samo izraz suprotnosti između razvijenih i manje razvijenih, a ne sukob između revolucije i konzervacije društvenog života. Tako se rodila teorija konvergencije ili, preciznije, teorija o jednostranom približavanju socijalizma kapitalizmu, što je samo klasičan razvojni oblik teorije konvergencije.

Obilje krajnje heterogenog materijala na temu konvergencije sistema dr Nenad I. Kecmanović je obuhvatio i sredio svojom originalnom četvoročlanom sistematizacijom, zasnovanom na bitno humanističkom, marksističkom kriterijumu diferencijacije. Klasičnu koncepciju teorije konvergencije o navodno jednostranom približavanju socijalizma kapitalizmu odredio je kao konzervativnu građansku verziju ove teorije čiji su vodeći protagonisti Bernhem, Aron, Rostov, Kan, Brežinski i drugi. Da je takva orijentacija unutar veoma razuđenog materijala vezanog za ovu teoriju sasvim direktno u funkciji jedne određene političke ideologije, na svoj način svedoči i podatak da su mnogi njeni pred-

stavnici zauzimali, ili zauzimaju, visoke položaje u administrativnoj hijerarhiji Sjedinjenih Država.

Istočni pandan konzervativnoj građanskoj verziji teorije konvergencije Kecmanović vidi u dogmatsko-marksističkoj verziji teorije konvergencije, to jest u koncepciji prema kojoj »gvozdena istorijska zakonitost svetskog revolucionarnog marša« neminovno vuče kapitalizam u socijalizam kao u neku vrstu objektivne nužnosti, pa je pitanje socijalističke revolucije na Zapadu praktično samo pitanje vremena (Roze, Noske, Filipec i drugi).

Treća »kritička građanska« verzija teorije konvergencije prilazi pojavi sličnosti i približavanja Istoka i Zapada na daleko višem nivou te, uočavajući neke objektivne elemente procesa konvergencije dvaju sistema, pokušava da ih protumači kao nastajanje novog društva. To društvo (postindustrijsko, društvo blagostanja, izobilja itd.), po Galbrajtu, Diveržeu, Saharovu i sličnomišljenicima, nastaje uzajamnim preuzimanjem pozitivnih rezultata te obostranim odbacivanjem onoga negativnog, i to bez ikakvih ideoloških predrasuda: šta je, pri tome, socijalističko, a šta kapitalističko. Time se, onda, stvara jedinstven model društvene organizacije univerzalno prihvatljivih kvaliteta, kao što su ekonomski rast, potrošačko društvo, masovna kultura, politička ekspertokratija. »Svetla« perspektiva ulaženja u jednu ovakvu epohu — »doba kraja ideologije«, to jest okupljanja i težnji celog sveta (bez obzira na političke sisteme) ka ostvarenju ideološki neutralnih ciljeva — stavlja revolucije *ad acta*, a socijalizam u muzej starina.

Pošto je ukazao na niz interesantnih i prihvatljivih analiza i nalaza koje smo dobili iz pera ovih kritičkih građanskih teoretičara konvergencije o objektivnim podudarnostima i elementima daljeg približavanja sistema, dr N. I. Kecmanović je istakao ograničenost funkcionalističkog pristupa, toliko karakterističnog za savremenu građansku društvenu nauku. Ukratko, teorija konvergencije i u ovom svom najboljem izdanju, odnosno verziji, ostaje unutar apologetike građanskog *statusa quo*, pa i budućnost današnjeg društva, bilo ono kapitalističko ili socijalističko, vidi jedino u okviru postojećeg, jedino kao afirmaciju navodno ideološki neutralnih vrednosti ekonomskog rasta, materijalnog standarda, naučno-tehničkog progresa itd. Politička opredeljenja i vrednosti, karakter društvenih odnosa i uopšte humanistički kriterijumi društvenog razvoja ostaju na periferiji interesovanja teorije konvergencije kao sfera ljudskih strasti koja će u doba kraja ideologije postati predmetom scijentističke regulacije. Dalji društveno-istorijski razvoj može, dakle, teći isključivo u okviru tih već datih pretpostavki i njihove optimalizacije. Nikako se ne može ići izvan toga. Nikako se ne može, odnosno nema ni realne potrebe bilo šta radikalno, revolucionarno menjati.

Međutim, Kecmanović u teoriji konvergencije vidi i nešto prihvatljivo, »neko racionalno jezgro koje se dâ izljuštiti ispod masivnih ideoloških naslaga« (otuda u podnaslovu knjige i stoji »marksistička valorizacija«, a ne marksistička kritika teorije konvergencije), a to je ocena da su sličnosti, analogni procesi i tendencije, pa, u izvesnom smislu, i približavanje, objektivno na delu u koordinatama savremenog industrijskog euro-američkog društva, bar kada je reč o državnom kapitalizmu i (socijalističkom) etatizmu. Konkretnije, autor ima na umu najamni odnos koji ne menja svoju građansku suštinu ni onda kada se naspram radnika, umesto kapitalista, pojavljuje država, zatim, apsolutizaciju privrednog rasta (»stići i prestići Zapad«) i potiskivanje kvaliteta društvenih odnosa kao kriterijuma društvenog razvoja, tehno-birokratsko upravljanje društvenim procesima, lagersku politiku interesnih sfera, elemente etatizacije, odnosno podele društva na masu i elitu, varijante masovne kulture itd.

U tom smislu i neki nalazi kritičke građanske teorije konvergencije pružaju donekle upotrebljivu argumentaciju za jednu ovakvu marksističku analizu fenomena konvergencije državnog kapitalizma i državnog socijalizma. Ali elementi »liberalizacije socijalizma« i »socijalizacije kapitalizma« — kako teoretičari konvergencije, obično, opisuju ovaj proces približavanja — imaju daleko dublju socijalno-klasnu osnovu koja izmiče funkcionalističkom pristupu i može se dokučiti jedino radikalnim kritičko-analitičkim prodorom u samu ontologiju društvenog života savremenog sveta. Drugim rečima, konvergencija — da, ali teorija konvergencije — ne. Naime, neki elementi fenomena konvergencije u najširem smislu su očevidni, ali ni jedna od pomenutih verzija teorije konvergencije ne pruža adekvatnu interpretaciju i ne prodire u samu bit ovog fenomena, nego tek uočava njegove spoljne manifestacije.

Zbog toga se autor zalaže za marksistički tretman problema, pa će njegovo dosledno provođenje i izlaganje činiti i glavninu teksta knjige *Ideologija i istina*. Najsažetije rečeno, Kecmanović smatra da je socijalno-klasna ontologija ona fundamentalna determinirajuća instanca društvenog života iz koje su tek sekundarno izvedene sve one brojne sličnosti koje su lako uočljive na ravni svakodnevnog zbivanja savremenog života na Istoku i Zapadu. I dok, naravno, građanska bit odgovara i pojavnoj strani i određenju svakog, pa i savremenog razvijenog kapitalizma, dotle državni socijalizam, kao etatizam, u nekim svojim određenjima ne uspeva da izađe iz horizonta građanskog sveta. Ako se pođe od raspolaganja viškom rada kao osnovnog kriterijuma, onda možemo reći da su kapitalistički i etatistički monopol samo dva lica otuđivanja radnih masa od odlučivanja o plodovima svoga rada, što onda i dva ideološki antagonistička sistema svodi na zajednički imenitelj. Zato je Kecmanović u jednom od ključnih poglavlja knjige postavio pitanje: »šta je građansko u savremenom državnom kapitalizmu i državnom socijalizmu?«. Najznačajnija analogija je, svakako, kako smo već istakli, u jedinstvenom najamnom okviru egzistencije, a u režiji privatnog kapitalista ili državne birokratije, ali se ono građansko, kao zajednički imenitelj Istoka i Zapada, ne iscrpljuje samo u tome. Na obe strane se zapaža instrumentalizacija ciljeva, odnosno pomračenje uma, etatizam i političko društvo, ideologija privrednog rasta, političko deformisanje tekovina naučno-tehničke revolucije, ekološka kriza, masovna kultura umesto kulture za mase, etatizam, pozitivizam, konformizam, blokovska politika sa stanovišta interesnih sfera i podele sveta na dve sfere uticaja itd.

Na ovim stranicama knjige, na kojima je autor, nakon prethodno izvedene originalne sistematizacije gledišta o konvergenciji prezentiranih u svetskoj literaturi, izložio i vlastiti pokušaj marksističkog osvetljavanja fenomena konvergencije, dobili smo i najdragocenije delove knjige. Širokom perspektivom analize, koju mu omogućuje solidan interdisciplinarni društveno-naučni uvid, uz niz filozofski nadahnutih pasaža (poglavlje »Izvori krize građanskog sveta«, str. 155—169), Kecmanović po prvi put, i to ne samo u nas, fenomenu konvergencije daje zaista epohalnu, svetsko-istorijsku valorizaciju. Studioznom bavljenju fenomenom konvergencije Istoka i Zapada mora prethoditi i temeljito bavljenje totalitetom društvenog života, kako savremenog razvijenog kapitalizma tako i etatiziranog socijalizma, kako u aktuelnoj tako i u razvojnoj dimenziji. Ove neophodne naučne pretpostavke su utoliko šire i složenije što Kecmanović elementima konvergencije dvaju sistema, kao *ideologiji* građanskog življenja, kontrapolira projekciju i praksu samoupravnog socijalizma kao početak transgrađanskog življenja *istine*, odnosno istinitog življenja ili istinske istorije u Marksovom smislu reči. Utoliko i naslov knjige *Ideologija i istina* pregnantno

i verno izražava strukturu, sadržinu i poruku dela koje je pred nama. Kecmanović je osnovni problem postavio u opisani najširi društveno-istorijski kontekst, tako da je njegova knjiga istovremeno kompleksan osvrt na ključna politička, ekonomska, kulturna i civilizacijska pitanja savremenosti. Pomenuta pitanja su tako temeljito i svestrano obrađena, te izložena sa pravom merom erudicije, s jedne, i vlastitog doprinosa, s druge strane, da čine zasebnu vrednost koja bi, koliko god da je ovde optimalno funkcionalno vezana za osnovni problem, mogla egzistirati i izvan ovog konteksta kao samostalna celina.

Sa sigurnošću i lakoćom koja imponuje dr Nenad I. Kecmanović se suočio sa i teorijski i politički vanredno delikatnom problematikom, pri tome uvek dosledno lišen i svake vannaučne pristrasnosti, ali i scijentističkog neutralizma. »Studija dr Nenada I. Kecmanovića — kako u recenziji za izdavača ističe prof. dr Blaženka Despot — svojom je tematikom izvanredno aktualna, a u nas je prvi opsežniji pokušaj objašnjenja njenih ontoloških i društveno-političkih uzroka. Njena humanizacija bez utopije, kritičko utemeljenje u konkretnom društvu i iskustvu jugoslavenskog samoupravljačkog socijalizma, svrstava je u sociologijski rad, koji razumije nadvladavanje građanskog svijeta, ne iz ideologije proizvodnih snaga njega samoga, nego iz povijesnog smisla i smisla povijesti koji nadvladava datost iz Slobode, koja je o-sebi, za-sebe i o-sebi-za-sebe historijski nošena radničkom klasom utemeljenom u samoupravnim socijalističkim proizvodnim odnosima.«

Takvu radikalno opredeljenu kritičku poziciju spram relikata građanskog sveta u našem vremenu autor je teorijsko-filozofski utemeljio na integralnom marksizmu, a socijalno-politički na viziji i praksi samoupravnog socijalizma kao svetskog procesa. »Naša humanistički inspirisana kritika oba dominirajuća društveno-politička i društveno-ekonomska sistema današnjice neće ostati na nivou puke kritičke negacije pomenutih sistema, nego će im suprotstaviti alternativu samoupravnog socijalizma kao svoju realnu, konkretno-istorijsku pozadinu« — obećava već na početku knjige dr N. I. Kecmanović, da bi u dva završna poglavlja knjige (str. 191—216), pod naslovom »Prodori teorije i prakse socijalističkog samoupravljanja u savremenom razvijenom kapitalizmu i savremenom etatiziranom socijalizmu«, vrlo inventivno i činjenično zasnovano afirmisao elemente samoupravnog socijalizma kao zaista svetskog procesa.« U jednom intervjuu, objavljenom pre petnaestak godina, Miroslav Krleža je na njemu svojstven način izjavio: »Moje je uvjerenje da je ovaj put kojim smo krenuli jedini ispravan put, i to ne samo za nas nego za čitav svijet«. Krleža je pri tome imao na umu put socijalističkog samoupravljanja. Citirajući Krležu, Kecmanović kaže da teorija i praksa samoupravnog socijalizma »koliko god nema ambicije da postane eksporter svoje ideologije, niti pretenduje da bude model za kopiranje, toliko već svojim vlastitim opredjeljenjem sugeriše preferenciju upravo izabranog sistema nad svim realno mogućim. To, međutim, nije puka samodopadljivost — piše Kecmanović — jer na samoupravni socijalizam, uporedo sa njegovim teorijsko-marksističkim afirmisanjem, sa velikom pažnjom i željom gledaju radnički pokreti i državno-socijalističkih i zapadnih zemalja, a da o onim nesvrstanim ili još kolonijaliziranim i ne govorimo.« U svakoj prelomnoj situaciji u našoj epohi, kada je dolazilo do masovnog istupanja proletarijata, samoupravljanje je bilo oblik samoniklog kolektivnog ponašanja i težnja koju je radnička klasa ispisivala na svojim zastavama. »Ono po čemu — kako dalje ističe autor — praksa socijalističkog samoupravljanja prevazilazi značaj »jugoslovenskog eksperimenta«, »jugoslovenskog puta u socijalizam«, »jugoslovenskog modela«, »juriša na nebo« itd., nije, kako mnogi pogrešno vjeruju, naprosto u njenoj origi-

nalnosti, osebujnosti i specifičnosti nego, naprotiv, u njenoj uistinu tendencijskoj, latentnoj, univerzalnoj svjetsko-istorijskoj svеprisutnosti.« »S obzirom na elemente prodora samoupravljanja koji se mogu identifikovati u praksi društvenih sistema koji u cjelini ili djelimično prebivaju u obzoru građanskog svijeta, možemo konstatovati — smatra Kecmanović — da se tu radi, barem tendencijski, o više ili manje zakašnjelim saputnicima socijalističkog samoupravljanja.« »...Iz ovoga slijede dva oprečna upozorenja: jedno apeluje na veću skromnost, a drugo na veće ambicije. Međutim, to što ovom sistemu, po ovim razmišljanjima, u više ili manje modifikovanoj formi, pripada budućnost u najširim svjetsko-istorijskim razmjerama, ne znači da se zalažemo za njegovo ideološko-političko nametanje i nadmetanje za prestiž za ostalim sistemima, posebno s obzirom na njihove veće ili manje ekpsanzionističke pretenzije. To nije realno-politički moguće, a nije ni na nivou same ideje samoupravnog socijalizma.«

Konačno, ova knjiga spada među ona dela koja, zbog aktuelnosti sadržaja, zbog metodske prezentiranosti kojom su oblikovana i zbog jasnog opredeljenja, brzo postaju osnovni usmerivač u raspravama o određenoj temi. Stoga se može bez preterivanja reći da ona *popunjava prazninu u literaturi* te se kao takva preporučuje radi boljeg upoznavanja ove inače složene tematike.

Predrag Radenović

Mr Ekrem Murtezai: Materijalističko-dijalektička filozofija — revolucionarni humanizam

(Pokrajinski centar za marksističko obrazovanje SK Kosova, Priština)

Autor celovito prilazi materijalističkoj dijalektici. Obrađuje univerzalne zakone dijalektike i druge filozofske kategorije koje su bitne za shvatanje celovitosti marksizma kao integralnog pogleda na svet radničke klase, revolucionarnog učenja o nužnosti preobražaja sveta ka komunizmu, afirmaciji Marksovog realnog humanizma. Ukazujući na te vrednosti, mr Murtezai se obračunava sa staljinističkim i drugim jednostranostima u pristupu marksizmu i sa svim oblicima revizije marksističkih filozofskih osnova. Stoga je ovo delo i polemika, ali i više od toga — ukazivanje na razvojne tokove marksističke misli i bogaćenje te misli od strane jugoslovenskih marksista. Takav metod polemike bitno pomaže da se sagledaju nemarksistička shvatanja takozvanih »prerušenih marksista« i revizionista raznih boja, a istovremeno pokazuje kako se marksistička misao razvijala vodeći borbu protiv marksizmu tuđih shvatanja izvan i unutar samog učenja radničke klase. Tu dolazi do izražaja stvaralački odnos i kritika koja razvija nove vrednosti — destrukcijom onoga što je preživelo, što hoće da se nametne kao večno i nepromenljivo.

Značajno je što autor prilazi marksističkom učenju kao celovitom, ali ne i zatvorenom, dovršenom, već ukazuje na njegovu razvojnu liniju. Marksizam u sebi dokida ono što bi želelo da se konstituiše kao završeno, statično, što ne podleže razvoju. Međutim, materijalistička dijalektika dokazuje da je ono što se smatralo ili smatra dovršenim i završenim u stvari ono što se

prevazilazi, razvija, dokida u onome što je preživelo. Marksističko učenje stalno se bogati uopštavanjem novih činjenica stvarnosti, naučnim rezultatima u saznanju i menjanju sveta, oblikuje revolucionarnu praksu i ugrađuje ju u revolucionarnu misao koja se ponovo pretvara u revolucionarno delo. Stoga je i sam marksizam dijalektičan, uvek nov osmišljavanjem rezultata revolucionarne prakse i rezultata naučno-tehnološke revolucije.

Marksizam daje pravu i realnu viziju sveta u budućnosti. To čini polazeći od realnosti i zakonitosti kretanja društva i ukazivanjem na subjektivnu socijalnu snagu koja to može i da ostvari — na radničku klasu. On definiše njene svetsko-istorijske revolucionarno-humane ciljeve. Ova budućnost je realna i stoga se marksizam, pored ostalog, i time razlikuje od socijal-utopističkih i drugih učenja. Reč je o marksizmu kao naučnom socijalizmu i učenju koje objašnjava, ali teži i menjanju sveta. Materijalistička dijalektika i zahteva tu stalnu dijalektičnost razvoja i društva i čoveka, ali i samog marksizma i revolucionarnog humanizma. U tom dijalektičkom razvoju ostvaruju se humanistički ciljevi socijalističke revolucije.

Prof. Murtezai pravilno ističe da se marksistička filozofija zalaže za ostvarivanje društva u kome će čovek biti i ostati najveća vrednost. Reč je o komunističkom društvu u kojem se mogu realizovati najveće ljudske vrednosti i ostvariti načelo da je drugi uvek prvi, da je koren za čoveka sâm čovek, da je čovek čoveku najveća vrednost, da čoveka uvek treba uzimati kao cilj. U komunističkom društvu će se ostvariti misao da sloboda svakog pojedinca postane uslov slobode za sve — kako su to rekli osnivači marksizma. Marksizam ukazuje i na potrebu stalne humanizacije odnosa među ljudima. Zalaže se za prevazilaženje buržoaskog, anarhističkog individualizma, kao i religijskog i birokratskog totalitarizma. Jer marksizam govori o čoveku kao najvećoj vrednosti i cilju proleterske revolucije koja vodi oslobođenju rada i čoveka. On ukazuje i na jedinstveni dijalektički proces individualizacije i podruštvljavanja ličnosti u toku ostvarivanja proleterske revolucije. Naime, marksizam se zalaže za najviši stepen individualizacije koji vodi najvišem stepenu podruštvljavanja ličnosti. Time on prevazilazi i individualizam i totalitarizam. U takvom prilaženju ličnosti i odnosima među ljudima sastoji se, pored ostalog, humanistička suština marksizma.

Marksizam se zalaže za slobodnu asocijaciju slobodnih ljudi (str. 7), koja se ostvaruje stalnom borbom za rušenje klasnih, privatno-svojinskih odnosa i osnova društva i za uspostavljanje besklasne ljudske zajednice, za društvenu svojinu na sredstvima za proizvodnju. Ovu asocijaciju slobodnih ljudi mogu da ostvaruju samo ličnosti koje su usvojile marksizam kao svoj pogled na svet, koje su svesne svog ljudskog zadatka, imaju jasnu filozofsku i idejnu orijentaciju i koje su prihvatile vrednosti komunizma i odlučile da se hrabro za njih bore kako bi se te vrednosti realizovale u komunističkoj društvenoj stvarnosti. To su ljudi koji vode borbu za menjanje osnova društva, a istovremeno se odlučno razračunavaju sa ostacima starog u svesti, shvatanjima i ponašanju ljudi, odbacivanjem tih ostataka u društvenoj stvarnosti.

Marks je čvrsto povezao ostvarivanje filozofije s realizacijom ciljeva proletarijata. U *Ranim radovima* on je pisao: »Filozofija se ne može ostvariti bez ukidanja proletarijata, proletarijat se ne može ukinuti bez ostvarivanja filozofije.« U stvari, to znači izvesti proletersku revoluciju. Zato se i insistira na usvajanju marksističke filozofije kao teorijske pripreme proletarijata za to da ispuni svoju svetsko-istorijsku misiju.

Odvajanje filozofije od radničke klase i pojava elitizma u nas vodi ka skretanju sa puta socijalističke revolucije. Stoga je pokušaj da se negiraju filozofske

osnove marksizma vodio i negiranju revolucionarne uloge radničke klase. Svaka zloupotreba marksističke filozofije takođe je vodila obezvlašćivanju proletarijata od strane birokratije i drugih antisocijalističkih snaga. Zato je i razumljivo što i danas te snage nastoje da smanje uticaj marksističke filozofije na radnike i samoupravljače pod izgovorom da oni ne mogu da je shvate, da im marksistička filozofija nije ni potrebna za izvršavanje radnih zadataka i slično. Savez komunista, boreći se za dominaciju istorijskih interesa radničke klase, bori se i protiv takvog shvatanja i odnosa prema filozofiji marksizma i radnicima. On, istovremeno, ističe da je radnicima za njihovu revolucionarnu aktivnost neophodno potrebno da upoznaju svoju filozofiju i na taj način shvate i usvoje marksizam kao celovito učenje i prihvate naučnu zasnovanost komunističkih ideala, koji su, razume se, sastavni deo vrednosnog sistema marksizma.

Dijalektičnost socijalističke revolucije se realizuje kao socijalni čin same dijalektike ljudske istorije. Stoga je i za buržoasku i birokratsku misao neprihvatljiva dijalektika ljudske istorije i društva. Nosioci takvih shvatanja se zato i zalažu za to da marksizam ograniče samo na tumačenje dijalektike razvoja prirode i misli, ne prihvatajući čak dijalektiku ni u tim sferama sveta.

Prof. Murtezai utvrđuje stepen realizacije marksističke filozofije u socijalističkom samoupravljanju. Jer to doprinosi razvijanju i filozofije marksizma i socijalističkog samoupravljanja.

Mali prostor nije dozvolio autoru da se u većoj meri osvrne na filozofske radove naših autora. Sigurno da bi time afirmisao već važeća i veoma značajna filozofska mišljenja, a mi ih imamo. Isto tako time bi bio u prilici da iznese kategoričniji kritički stav prema onim shvatanjima u nas koja odudaraju od revolucionarno-humanističkog pristupa marksizmu. Istina, autor takav zadatak sebi nije ni postavio, ali da je to učinio, značaj knjige bi još više porastao.

Inače, Murtezai je napravio prihvatljivu kompoziciju knjige. U prvoj glavi obrađuje osnovna pitanja odnosa između marksizma i filozofije ili, bolje reći, filozofsku osnovanost marksizma (filozofija — sastavni deo marksizma, teorijski izvori filozofije marksizma, društveno-istorijski uslovi u kojima je nastala marksistička filozofija). Druga glava je posvećena raščišćavanju osnovnih pitanja materijalizma (pojam materije, pitanje kretanja i mirovanja, materijalizam i idealizam itd.). Dakle, pošto je utvrdio postojanje marksističke filozofije i uslove njenog nastanka, on daje i teorijske osnove za njeno tumačenje. Treća glava je najobimnija, što je prirodno, jer se u njoj obrađuju težišna pitanja marksističke filozofije. U njoj se iznose osnovne misli o metafizici i dijalektici i zakonima dijalektike. U četvrtoj glavi se ukazuje na značaj poznavanja marksističke filozofije za revolucionarnu samoupravnu aktivnost. Time se i završava ova knjiga, koja je možda i mogla da počne izlaganjem o važnosti poznavanja marksizma. Sigurno da je autor polazio od činjenice da je potrebno prvo nešto znati, pa onda shvatiti i njegovu vrednost i važnost kako bi se, na osnovu toga, čovek mogao i opredeliti. Marksizam je upravo takvo učenje koje se može prihvatiti samo ako se čovek svesno za njega opredeli i usvoji ga kao svoje uverenje.

Dakle, mr Murtezai donosi našoj filozofskoj misli jedno delo koje aktivistički deluje na izučavanje, usvajanje i ostvarivanje filozofije marksizma. On nije sebi postavio kao zadatak da otkriva neke nove filozofske istine, nego više da pomogne onima koji se upoznaju sa filozofijom marksizma — da to postignu sa manje napora, a više uspeha. Isto tako, on je takvim načinom izlaganja uticao i na revolucionarno opredeljenje ljudi podstičući ih na izučavanje marksizma, na opredeljivanje za dijalektički pristup ideologiji, pogledu na svet radničke

klase, kao i na učešće u socijalističkom samoupravljanju, radi ostvarivanja socijalističkog humanizma i revolucionarne suštine marksizma. Stoga i zaslužuje naše pohvale u nadi da će i ubuduće tragati za novim istinama i tako obogaćivati jugoslovensku marksističku misao uopštavajući socijalističku samoupravnu praksu.

Milan M. Miladinović

Dr Veljko Cvjetičanin: Marksistička teorija društva

(»Stvarnost«, Zagreb, 1977)

Ovo je djelo prva knjiga objavljena na osnovu koncepcijskog programa biblioteke »Svijet suvremene stvarnosti«. Naime, tim programom je predviđeno da se u tri knjige izlože temelji marksizma s filozofskog, sociološkog i politekonomskog aspekta. U tom kontekstu Cvjetičaninova *Marksistička teorija društva* predstavlja — kako ističe autor u uvodnom dijelu knjige — »samo kratko uvođenje u studij izvornih djela klasika marksizma...« o čovjeku i njegovoj zajednici.

Nema potpunog razumijevanja suštine čovjeka, društvene zajednice i njihove budućnosti bez razumijevanja marksističke teorije kao revolucionarne misli i prakse radničke klase i socijalizma, kao univerzalno-integralne — kako naglašava autor — misli revolucije naše epohe. Marksizam je teorijski izraz i duhovna snaga revolucionarnih gibanja pokreta radničke klase svih zemalja svijeta usmjerenog k ostvarivanju općeljudske emancipacije revolucionarnim mijenjanjem svijeta u cjelini.

Međutim, općeljudska emancipacija nije moguća sa stajališta bilo kojeg predmarksovog ili postmarksovog filozofskog ili drugog teorijskog sistema, već je ona jedino moguća — ističe Cvjetičanin — sa stajališta marksističke teorije po kojoj je čovjek čovjeku najviše biće i ujedno najveća potreba. A čovjek po Marksu, kako ispravno zaključuje autor djela, nije i ne može biti neko apstraktno biće koje čuči izvan historije, već je on sveukupnost odnosa u konkretnoj povijesnoj zajednici.

Marks svojom kritičkom teorijom analize društva nalazi u proletarijatu materijalnu, a proletarijat u filozofiji duhovnu snagu revolucije kojom se postiže općeljudska emancipacija. Upravo se u tom »epohalnom procesu filozofija ostvaruje, a proletarijat oslobađa. Čovjek postaje faktički umno, slobodno biće, ali taj proces emancipacije čovjeka ima aproksimativan karakter. Čovjek je stalno otvoren prema budućnosti i tako povijest kao akt čovjekova razvoja nema kraja« (str. 18).

U eksplikaciji čovjeka i njegove povijesti autor polazi od marksističkog određenja čovjeka kao slobodnog, »stvaralačkog i samostvaralačkog bića prakse... Praksom se uspostavlja dijalektičko jedinstvo čovjeka i prirode u povijesti kao aktu samoostvarenja, samoproizvođenje čovjeka i stvaranja njegova svijeta ljudskoga društva. Tradicionalni materijalizam je objašnjavao čovjeka prirodom, a prirodu samu sobom. Društvo je ostajalo izvan objašnjenja. Taj je materijalizam upravo gubio iz vida humanizaciju prirode ljudskom praksom i njezino postojanje posredstvom ljudske povijesti« (str. 22).

Povijest nije organski dio prirode, već obrnuto — kaže Cvjetičanin — priroda je za čovjeka povijesna kategorija koju čovjek svojim djelom mijenja, proizvodi i modificira. Stoga su i čovjek i priroda i ljudsko društvo u međusobnom dijalektičkom odnosu. Pri tom je, ističe autor, čovjek polazna osnovica, povijest — akt samonastajanja i dokazivanja čovjeka, a društvo diskontinuirani proizvod čovjeka. »...Nema društva bez čovjeka, ali ni čovjeka bez društva. Čovjek u povijesti

proizvodi sebe i svoj svijet — društvo. Čovjek nije samo polazna osnova već i ključ objašnjenja povijesti i društva. Korijen čovjeka jest sam čovjek, kao stvaralačko i samostvaralačko biće prakse. Prema tome, radi se o samobitnosti, samosvojnosti čovjeka. Samostvaranje čovjeka i stvaranje njegova svijeta nije trenutan akt, već povijesni proces. Povijest je permanentna djelatnost čovjeka koji ide za svojim svrhama« (str. 24—25).

Kao što društvo nije mehanički zbroj pojedinaca, tako ni društvena svijest nije zbroj pojedinačnih svijesti, već nastaje kao integralni dio društvene strukture u totalitetu. Ne određuje svijest ljudi njihovo društveno biće, već način proizvođenja materijalnog života ljudi određuje njihovu društvenu svijest koja se razvija iz interakcije zajedničkog djelovanja ljudi. Pri tom autor napominje da društvena svijest nije puki odraz društvenog bića, već ona vrši povratni utjecaj na cjelokupno društveno-ekonomsko zbivanje. Negiranje stvaralačke uloge svijesti u društvenom životu jest u svojoj biti negiranje stvaralačke uloge čovjeka i mogućnosti ostvarenja njegove emancipacije.

Govoreći o otuđenju i razotuđivanju čovjeka, autor ističe potrebu prevladavanja podjele rada kao bitnog uvjeta realizacije njegova oslobađanja. Jer čovjek je — napominje Cvjetičanin — žrtva društvene podjele rada, zbog čega nema slobodnog djela čovjeka i ostvarivanja društvenog bitka. »... Kad društveni bitak postane slobodno djelo ljudi, tada njihovi odnosi neće biti uvjetovani ekonomskim, već prije svega svjesnim faktorima. Bit će nadvladana suprotnost ekonomske baze i društvene nadgradnje i oblici alijeniranosti čovjeka kao društvenog bića« (str. 42).

U poglavlju o klasama i klasnoj borbi autor polazi od Marksovog određenja klase kao fundamentalne društvene grupe u dihotomnom dinamičko-eksplikativnom modelu društvene strukture. Klase, po autoru, imaju, prije svega, ekonomski karakter, odnosno imaju uzroke u ekonomskoj osnovici. Stoga se moraju mijenjati odnosi u ekonomskoj bazi, naime, moraju se stalno mijenjati i revolucionirati odnosi među ljudima u načinu proizvođenja njihova materijalnog života.

Antagonizam među klasama proizvodi klasnu svijest kao nužan integralni aspekt klase. Iz klasne svijesti izrasta klasna borba kao pokretačka snaga društvenog razvoja, kao bitan konstitutivni element u »transformaciji klase po sebi u klasu za sebe«. Prema tome, klasni antagonizam proizvodi klasnu borbu koja, dovedena do svog vrhunca, predstavlja socijalnu revoluciju kao najpotpuniji oblik klasne borbe čiju osnovicu čini sukob proizvodnih snaga i odnosa u načinu proizvođenja materijalnog života ljudi.

Prevladavanjem klasnih antagonizama u korijenu bivaju — kaže autor — prevladane i nacionalne suprotnosti, jer proletarijat teži k »dokidanju svake eksploatacije i prevladavanju cjelokupne klasne strukture društva. Samo u onoj mjeri u kojoj se dokida eksploatacija čovjeka po čovjeku, u toj mjeri se ostvaruje i nacionalna emancipacija ...« (str. 86). Stoga nacionalnooslobodilačku borbu valja povezivati s klasnooslobodilačkim ciljevima, jer »ugnjetene nacije u mnogonacionalnim državama i porobljeni narodi u kolonijama postaju prirodni saveznici proletarijata u socijalističkim revolucijama« (str. 155).

U tom je kontekstu Lenjin — ističe autor u svojoj knjizi — izvukao nacionalno pitanje iz okvira buržoazije i granica nacionalnih država i tako ga s pravom povezao s oslobodilačkom borbom, »što je bilo od epohalnog značaja jer je nacionalno pitanje podignuto od unutarnjeg i državnog do općeg i međunarodnog« (str. 98).

Govoreći o državi i diktaturi proletarijata, autor napominje da je država bila i ostaje aparat nasilja kojim se provodi volja i štite interesi vladajuće klase. Kla-

sici su marksizma — kaže Cvjetičanin — za odumiranje države iako radnička klasa u početnoj revolucionarnoj fazi putem proleterske države uspostavlja diktaturu radi osiguranja osnovnih uvjeta dokidanja svih oblika eksploatacije. »Cilj diktature proletarijata jest izgradnja samoupravne zajednice rada, odnosno autentične ljudske zajednice.« Stoga avangarda radničke klase u sklopu i interesu cijele klase ne smije — po Marksu — težiti osvajanju vlasti radi dominacije, već radi promicanja socijalne revolucije razvijanjem određenih oblika asocijacije slobodnih proizvođača.

Najprikladniji oblik diktature proletarijata u razvijanju socijalističkih odnosa nakon eksproprijacije eksproprijatora jest samoupravljanje, jer za »izgradnju komunizma nije dovoljno samo obaranje starih klasa, razvijanje proizvodnih snaga, već je za izgradnju komunizma potrebno masovno mijenjanje ljudi u praktičnom revolucionarnom pokretu, revolucionarno proizvođenje komunističke svijesti« (str. 132). Stoga je historijski »poziv modernog proletarijata oslobođenje čovjeka i svijeta, a naučni je socijalizam teorijski izraz tog revolucionarnog pokreta« (str. 151).

Na kraju treba istaći da navedeno djelo dra Veljka Cvjetičanina predstavlja pokušaj autora da eksplikacijom nekih djela klasika marksizma i zadržavajući se isključivo na njima osmisli ljudsko društvo i njegovu strukturu. U toj eksplikaciji autor dakako polazi od čovjeka da bi iz njega ili, bolje reći, od njega izveo i objasnio društvo i njegovu strukturu. U djelu, koje je dato javnosti, nedostaje eksplikacija suvremene društvene prakse iako se ona može razumjeti osmišljavanjem djela klasika marksizma.

Savo Pešić

Проф. др Александар Христов:

Општествената заштита на самоуправните права на работните луѓе во ООЗТ

(Завод за унапредување на стопанството на СР Македонија, Скопје, 1977)

Rad čini sedam delova, a svaki od njih posvećen je jednoj od institucija koje autor ove knjige razmatra. Tako je u uvodnom delu definisan pojam društvene zaštite samoupravnih prava i društvene svojine. Pri tom se ukazuje na razliku između klasične zaštite i novih oblika i metoda ostvarivanja društvene zaštite samoupravnih prava.

Društvena zaštita u minulom periodu ostvarivana je u prvom redu klasičnim oblicima kao što su sudovi i drugi državni organi. Sada se ona delimično realizuje posredstvom državnih organa, ali dominiraju novi oblici samoupravnog mehanizma; neposredni — lično izjašnjavanje radnih ljudi u udruženom radu i posredni — preko organa samoupravljanja, samoupravne radničke kontrole, društveno-političkih organizacija, društvenog pravobranioca samoupravljanja i drugih organa. Isto tako, ne primenjuju se i prisilne, represivne mere, već novi preventivni metodi: upućivanje, savetovanje, upozorenje, koordiniranje, pružanje stručne pomoći i drugi humani savremeni metodi radi suzbijanja povreda i otklanjanja štetnih posledica nastalih zbog kršenja samoupravnih prava i ugrožavanja društvene svojine.

U prvom delu autor govori o obimu i sadržaju samoupravnih prava radnih ljudi u organizaciji udruženog rada i ističe da je samoupravljanje izvedeno iz prava radnih ljudi na rad sa društvenim sredstvima za proizvodnju. Na temelju ove ustavne koncepcije prof. Hristov klasifikuje pojedinačna prava, koja zatim razvrstava u pet kategorija, i tim raščlanjivanjem je u prilici da

uopšti zaključak: samoupravna prava nisu ustupljena — prenesena prava, već izvorna, originerna, i zato su ona i neotuđiva od radnih ljudi u udruženom radu.

U drugom delu knjige autor razmatra zakonodavnu i samoupravnu normativnu osnovu ostvarivanja samoupravnih prava. Po njemu, postoje tri etape. Prvu karakteriše zakonodavna intervencija države: s jedne strane, država je određene funkcije prenosila u nadležnost samoupravnih organizacija, a, s druge, ona pomoću zakonodavne i normativne delatnosti utiče na upravljanje radnim organizacijama. U drugoj etapi zakonodavstvo je počelo postepeno da propisuje opšta načela, ostavljajući prostor i za samoupravno odlučivanje. Time se uspostavlja delegirano zakonodavstvo, koje je propisivalo dispozitivne norme. Pri tom, osnovna samoupravna akta organizacija udruženog rada podvrgnuta su obaveznoj prethodnoj kontroli, odnosno nadležni državni organi treba da daju saglasnost i da ih potvrde. U trećoj etapi gotovo je potpuno napuštena praksa davanja saglasnosti i omogućeno je šire društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje.

Nova su obeležja našeg zakonodavstva: samoupravno uređivanje međusobnih odnosa u procesu društvene reprodukcije, i to neposredno — ličnim izjašnjavanjem radnika ili posredstvom organa upravljanja koji donose odluke, izvršnih organa koji sprovode donesene odluke i organa samoupravne radničke kontrole. Autor ističe da su odlučivanje, izvršavanje i kontrola u nadležnosti radnih ljudi. U osnovi, sad zakonodavstvo mahom utvrđuje načela, koordinira, usaglašava i tako dalje, odnosno zakonodavna struktura je proširena na pravnu, samoupravnu i etičku. Zakonodavna i normativna delatnost demokratizovana je pomoću novih oblika, prvenstveno delegatskim sistemom. On radnim ljudima omogućava da neposredno ostvaruju vlast i upravljaju svim društvenim poslovima i u onim slučajevima kada ne odlučuju ličnim izjašnjavanjem, budući da delegati i delegacije odlučuju u okviru ovlašćenja dobijenih od radnika koji ih biraju.

U trećem delu analizirane su povrede samoupravnih prava i društvene svojine. Takođe je napravljena klasifikacija tih povreda s obzirom na njihove počinioce.

Povrede samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine, kako ističe autor, nastaju usled nepoštovanja zakona i samoupravnih akata. Naime, u pitanju su: zloupotreba službene dužnosti, prekoračenje ovlašćenja, neizvršavanje ili nepravilno izvršavanje obaveza, kao i nepridržavanje socijalističkih moralnih normi... U radu je izneto više primera povreda prava radnih ljudi, ali najveća je pažnja posvećena onima kojima se krše principi upravljanja i poslovanja, čime se smanjuju produktivnost i rentabilnost, i koje imaju teže posledice po privređivanje.

Povredu samoupravnih prava mogu da počine i nadležni organi van radne organizacije, ali i sami radni ljudi u organizaciji udruženog rada, organi samoupravljanja, izvršni organi, poslovodni organ ili organ samoupravne radničke kontrole.

U četvrtom delu knjige, u kojem je reč o nosiocima društvene zaštite samoupravnih prava i društvene svojine, autor objašnjava kakva su ovlašćenja organa i institucija koji pružaju zaštitu radnim ljudima u slučaju kršenja njihovih samoupravnih prava. Posebna pažnja je pri tom posvećena ulozi društveno-političke zajednice u ostvarivanju zaštite samoupravnih prava. Ukazuje se i na mogućnost preduzimanja privremenih mera u onim slučajevima kada u organizaciji udruženog rada dođe do flagrantnog narušavanja samoupravnih prava, kada se teže ugroze društveni interesi ili kada se ne izvrše obaveze prema društvenoj zajednici. U tom delu obrađena su i ovlašćenja društvenog pravobranioca samoupravljanja, ustavnog suda, sudova udruženog

rada i Službe društvenog knjigovodstva.

Peti deo knjige bavi se samoupravnom radničkom kontrolom. Po autoru, to je poseban vid društvene kontrole. Iz same funkcije samoupravne radničke kontrole proizlazi da su u njoj objedinjeni ciljevi društvene zajednice: da se štite, ostvaruju i adekvatno razvijaju nove, socijalističke norme u sistemu socijalističkog samoupravljanja.

U pretposlednjem delu autor razmatra ulogu društveno-političkih organizacija u ostvarivanju i zaštiti samoupravnih prava, a posebno ukazuje na povećanu ulogu sindikata.

U završnom delu objašnjava se suština samoupravne funkcije i odgovornosti u sistemu socijalističkog samoupravljanja, i posebno se naglašava odgovornost pred društveno-političkom zajednicom, odgovornost za prekršaje, privredne prestupe i odgovornost poslovodnog organa.

Velika je vrednost knjige, koju preporučujemo čitaocima, u tome što autor u njoj daje valjanu analizu jednog aktuelnog problema društva. Razmatrajući samoupravni koncept društvene zaštite samoupravnih prava u OOUR, on, pored teorijskih konsekvenci, sagledava i praktičnu potrebu, značaj, ulogu i mesto ove institucije u sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Druga, možda i značajnija vrednost ovog rada je u tome što su u njemu iznete brojne ideje o obezbeđivanju racionalnije i efikasnije društvene zaštite samoupravnih prava radnih ljudi u udruženom radu i društvene svojine. Pri tom su naglašene nove dimenzije samoupravnih institucija u kojima radni čovek upravlja radom i rezultatima rada, a time u procesu društvene reprodukcije vrši funkciju odlučivanja, izvršavanja i kontrole, što znači da ostvaruje svoja prava i obaveze.

Fote Bećarovski

Dr Vukašin Pavlović: Društvena reprodukcija i klasna borba

(»Radnička štampa«, Beograd, 1977, strana 206)

Nedavno izašla knjiga dr Vukašina Pavlovića predstavlja dragocen doprinos sagledavanju dijalektičke međuzavisnosti društvene reprodukcije i klasne borbe i njenog značaja za marksizam kao teoriju.

Studija je interesantna i instruktivna, pre svega sa metodološkog gledišta, zbog širine prilaza problematici društvene reprodukcije i klasne borbe. Autorov prilaz je sintetski u tom smislu što involvira svu mnogostrukost pojava u međunarodnom radničkom pokretu. Odliku ove studije čini sistematski napor autora da svuda istražuje osnovne karakteristike pojava i procesa od značaja za savremenost.

Nema sumnje, ova studija spada u one radove koji će izazvati interesovanje i pobuditi pažnju naše naučne javnosti.

Marksistički pogled na svet i primenjen metod istraživanja zakonitosti razvoja društvene reprodukcije izvanredno su siguran oslonac autoru da uspešno realizuje cilj svog istraživanja, koji pratimo kroz strukturu i sadržaj rada. Rad je podeljen na pet poglavlja.

U prvom poglavlju, koje nosi naslov »Društvena reprodukcija i klasna borba«, autor svoje istraživanje započinje ukazivanjem na pojavu, izraženu i u marksističkoj političkoj ekonomiji, da se društvena reprodukcija i druge kategorije proučavaju isključivo kao ekonomski fenomeni. Na drugoj strani, sociologija i ostale društvene nauke pokušavaju da otkriju prave odnose klasnih snaga ne vodeći uvek dovoljno računa o povezanosti fundamentalnih socioloških pitanja sa procesima društvene reprodukcije.

Kao implicitna teza Marksove teorijske misli javlja se zaključak da društvena reprodukcija o-

mogućava neprestano širenje vladajućeg produkcionog odnosa na ceo socijalni prostor određenog društva. Za sagledavanje odnosa društvene reprodukcije i klasne borbe od značaja je i sagledavanje krupnog problema marksističke društvene teorije: utvrđivanje relacije između objektivnosti produkcionih odnosa i klasnog subjektiviteta. Pojednostavnjenja u razmatranju objektivnosti produkcionih odnosa i klasnog subjektiviteta, najčešće iznošena u shvatanjima o proizvodnim snagama kao osnovnim pokretačima socijalnog razvoja, pravilno su okarakterisana kao neprihvatljiva.

Na narednim stranicama studije autor nas postepeno uvodi u suštinu sukoba interesa u društvenoj reprodukciji. Zaključak koji se sâm po sebi nameće iz metodološki ispravno prezentirane analize karaktera *interesa* mogao bi se uobličiti kao zahtev da svaka revolucionarna teorija i svaki idejni projekt za radikalnu promenu postojećeg sistema društvene reprodukcije mora da prodre u postojeću strukturu interesa, imajući uvek pred sobom osnovne interese onih socijalnih klasa i grupacija koje treba da izvedu taj obrt.

Pojave strukturalističkih redukcija marksizma, u vidu svođenja marksizma na misao o sistemu i iz toga proistekli višestruki napadi na dijalektiku, u ovoj studiji su eksplicitno tretirane. Zaključak koji se odnosi na njihovu pojavu mogli bismo da formulišemo kao stav da one predstavljaju osiromašenje Marksove misli i marksizma i da direktno protivreče osnovnim intencijama te misli, koja je u celini otvorena, dijalektički nezavršena misao, misao koja se ne može sabiti u okvire sistema. Misao revolucije, a to je osnovna odrednica marksizma, ne trpi limite sistema, pa su iznesene zamerke autora dragocen doprinos prevazilaženju tih pojava. Istaknuto je da se u strukturalističkoj redukciji marksizma princip revolucije svodi na princip preloma, a kategorija prelaza zamenjuje razdvajanjem, pri čemu je izložen širi osvrt na Lefevrovo ukazivanje na to da kategorija prelaza u tradiciji marksističkog načina mišljenja nosi u sebi mnogo bogatiji sadržaj i smisao od kategorije razdvajanja. Metodološki široko postavljena tema ovog poglavlja iziskivala je analizu marksističke teorije društva kao teorije socijalne revolucije, i ona je prezentirana u ovom delu rada. Analizirajući revolucionarni subjektivitet radničke klase, pisac je imao na umu da je pitanje subjekta revolucionarnih promena jedno od najznačajnijih, a u novije vreme jedno od najdiskutabilnijih pitanja savremenog marksizma.

Upravo zbog ovog poslednjeg Pavlovićevog stava o diskutabilnosti revolucionarnog subjektiviteta radničke klase, mogli bismo mu uputiti jednu primedbu. Naime, stiče se utisak da Pavlović delimično zanemaruje novija marksistička viđenja ovog fenomena, ističući u prvi plan Markuzeov doprinos ovim diskusijama, što na neki način ovom delu rada oduzima kvalifikaciju kompleksne analize.

U drugom poglavlju studije, pod naslovom »Marksistička misao i proleterska akcija«, detaljno su izloženi Marksovi stavovi o političkom organizovanju radničke klase, uz određene zaključke autora za koje verujemo da omogućuju uspešnije sagledavanje odnosa društvene reprodukcije i klasne borbe. Od posebne važnosti je i stav da Marks ukazuje na značaj svakodnevnih sukoba radnika sa kapitalom kao na bezuslovnu pretpostavku šireg klasnog, socijalnog i političkog pokreta radnika, na osnovu čega možemo zaključiti da je neophodno i dalje prerastanje borbe sindikalno organizovanih radnika u klasnu borbu za promenu kapital-odnosa u celini.

Stavovi Roze Luksemburg o radničkom organizovanju prezentirani su u nastavku analize, a uzgred je i napomenuto da Roza Luksemburg predlaže i konkretne mere za uspostavljanje jedinstva sindikalne akcije i partijskog angažovanja. Ocena je autora da su za strategiju i taktiku klasne bor-

be u savremenim uslovima od neprocenjive koristi stavovi Roze Luksemburg o pravim putevima sindikalnog angažovanja, izneseni pre više od pola veka.

Posebnu pažnju u svojoj studiji autor poklanja razmatranju Lenjinovog doprinosa razvoju marksističke teorije klasnih borbi. Lenjinova misao o sindikalno-klasnom organizovanju radništva podvrgnuta je u studiji doslednoj marksističkoj analizi, pri čemu su posebno izloženi Lenjinovi pogledi: (1) u fazi kritičkog odnosa prema sindikalnom delovanju, (2) u fazi nove ekonomske politike (NEP) i (3) u fazi elastičnog gledanja na sindikat kao instrument zaštite interesa proletarijata.

Zaslužuje pohvalu autorov napor da izloži celinu Lenjinovog doprinosa marksizmu, u svetlosti sveobuhvatne analize nastanka, uloge i značaja radničkih sindikata i njihovog mesta u klasnoj borbi.

U trećem poglavlju rada, pod naslovom »Strukturalna kriza kapitalizma i radnička strategija«, autor nas pobliže upoznaje sa kontroverzama u marksističkoj teoriji kriza kapitalističke reprodukcije, sa posebnim osvrtom na karakteristike strukturne krize reprodukcije razvijenog kapitalizma.

Teorija kriza je tokom celokupnog razvoja marksizma predstavljala jednu od glavnih spornih tačaka između revolucionarnog marksizma i reformizma, jednu od najmarkantnijih linija idejne, teorijske i političke diferencijacije među njima, pa su opravdana nastojanja autora da u daljoj analizi iznese različita teorijska stanovišta o navedenom pitanju.

Ne bi se mnogo pogrešilo ako bi se reklo da ceo dosadašnji razvoj marksističke teorije kriza u suštini predstavlja borba za potvrdu ili osporavanje Marksovog zakona o tendencijskom padu profitne stope i preispitivanje njegove aktuelnosti za savremeni razvitak kapitalističke reprodukcije, što autoru dozvoljava da svoju analizu započne iznošenjem osnovnih stavova navedenog Marksovog zakona. Posle ovog teorijskog pristupa, autor daje kritički osvrt na neke marksističke teoretičare koji su učestvovali u raspravama o teoriji kriza.

Stojimo na stanovištu da je autorova bezrezervna kritičnost iznesena u oceni o *nemogućnosti komunističkog pokreta Zapadne Evrope da formuliše strategiju klasne borbe* u primetnoj koliziji sa naglašenim, ali neopredeljenim dometom »strukturalnih reformi« kao metodom strateške orijentacije zapadnoevropskog političkog pokreta. Posmatrajući evoluciju komunističkog pokreta Zapada, predložili bismo da se prilikom ocenjivanja njegove perspektive i metoda ispoljavanja obuhvatnije primenjuje dijalektički metod, što u ovom delu studije nije potpuno sprovedeno.

Posle izloženog pregleda najvažnijih etapa u razvoju marksističke teorije kriza kapitalizma, autor svoju pažnju posvećuje sagledavanju osnovnih karakteristika strukturne krize reprodukcije razvijenog kapitalizma. Vukašin Pavlović zaključuje, između ostalog, da je jedan od najvažnijih, a zanemarenih aspekata savremene krize razvijenog kapitalizma sukob među najrazvijenijim centrima svetskog kapitala koji se međusobno bore za dominaciju u svetskim okvirima. Sa porastom koncentracije kapitala kriza sistema kapitalističke reprodukcije (koja stoji iza toga) postaje dublja i ozbiljnija, pa se proces formiranja krupnog kapitala tretira kao strategija za izlazak kapitala iz krize. Sve vidljiviji znaci ozbiljne krize kapitalističke reprodukcije praćeni su nizom teorijskih pokušaja koji nude razne formule za »strategiju opstanka« iza kojih se krije perfidan ideološki obrt, konstatuje autor.

U četvrtom poglavlju studije, pod naslovom »Novi sadržaji i oblici radničkih borbi«, razrađuju se najznačajniji momenti u savremenim klasnim borbama u SAD, SR Nemačkoj, Velikoj Britaniji, Francuskoj i Italiji, a cilj je autora da omogući sagledavanje perspektive revolucionarnog pokreta radničke klase u razvijenim klasnim društvima.

Izneseno je mišljenje da radnički pokret najrazvijenije kapi-

talističke zemlje — SAD, u odnosu na neke kapitalističke zemlje Zapadne Evrope, stoji na nuli. U raspravi o spremnosti radničke klase Sjedinjenih Država na klasnu borbu preovlađuje gledište o visokom stupnju integracije radništva u industrijski sistem visokorazvijenog kapitalizma, a kao potvrda navodi se položaj sindikata u industrijskoj strukturi. Uvažavajući teorijsku angažovanost američkog stručnjaka Galbrajta, pisac studije prezentira osnovne elemente Galbrajtove koncepcije takozvanog »ministerijelnog sindikalizma«, ističući da je krajnji Galbrajtov zaključak u odnosu na perspektive sindikalne akcije veoma pesimističan.

Nastavak analize donosi karakteristike kretanja u društvenoj reprodukciji u Velikoj Britaniji, koje imaju i neke specifičnosti. Naglašena je činjenica da je kriza reprodukcije kapitala zahvatila britansko društvo mnogo ranije nego druge zapadnoevropske zemlje, dok se kao druga specifičnost probuđenog radničkog pokreta smatra preorijentacija u radničkim zahtevima, pri čemu konflikti sve češće izbijaju zbog uslova rada. Kao rezultat ovih promena, došlo je poslednjih godina do značajnog razgrađivanja tradicionalnog reformizma u organizovanom britanskom radničkom pokretu i do porasta elemenata antikapitalističke orijentacije u stavovima i akcijama tredjuniona. Pažnju autora je u velikoj meri zaokupio Majski pokret radnika i studenata u Francuskoj, pa i analiza francuskog radničkog pokreta zauzima vidno mesto u studiji. Mišljenja smo da ovaj deo studije, pored brojnih originalnih zaključaka o kretanju zapadnoevropskog radničkog pokreta, predstavlja dragocen doprinos potpunijem sagledavanju perspektivnih revolucionarnih akcija radničke klase Zapadne Evrope, koje u jugoslovenskoj literaturi nisu dovoljno teorijski razmatrane.

U petom poglavlju studije prikazuju se »Protivrečnosti samoupravne reprodukcije«, upravo pod tim naslovom. Iscrpno se istražuju načini kako uspostaviti vladavinu proizvođača nad novostvorenom vrednošću; u okviru toga posebno nad uslovima i načinom upotrebe viška vrednosti, ili, još opštije, kako obezbediti vladavinu živog nad opredmećenim radom. Istaknuto je da klasna borba radnika za samoupravljanje prerasta u borbu za ovladavanje procesom proširene reprodukcije. Zatim se iscrpno iznose karakteristike našeg modela reprodukcije, a ujedno daje i širok osvrt na genezu odnosâ živog i opredmećenog rada.

Posebnu pažnju zaslužuje napor autora da na relativno malom broju strana izloži savremene teorijske rasprave o principima i najadekvatnijim oblicima raspodele u socijalizmu. Smatramo da su poslednje stranice studije, posvećene organizaciji rada, ujedno jedan od najznačajnijih doprinosa ovoga rada savremenoj teorijskoj misli, imajući na umu da socijalizam još nije snažno prodro u oblast koja je najneposrednije vezana za radnikovu proizvodnu aktivnost: u tehnološki zabran organizacije rada.

I pored toga što su pojedine tematske celine fragmentarno obuhvaćene, verujemo saglasno ciljevima autorovog istraživanja, mogli bismo zaključiti da je ovim prikazom potvrđena polazna konstatacija da će knjiga *Društvena reprodukcija i klasna borba* izazvati veliko interesovanje svih onih koji se bilo na koji način bave proučavanjem društvene reprodukcije. To će interesovanje biti posebno podstaknuto kako celovitošću koncepcije, koja čini osnov izlaganja, tako i originalnošću niza analiza i zaključaka o posebnim problemima veoma aktuelnim kod nas.

Na kraju, ne možemo a da ne istaknemo izvanredno pristupačan stil kojim je pisana ova knjiga i koji predstavlja dodatni element njenog kvaliteta i potvrdu iskustva autora.

Radovan Kovačević

Dr Muhamed Kešetović: Nacija u socijalizmu

(Pres-Kliping, Beograd, 1978)

Malo je društvenih pojava koje toliko zaokupljaju naučnu radoznalost i društveno-političku praksu, kao i cele pokrete i narode u savremenoj prelaznoj epohi, kao fenomen nacije, nacionalnog razvoja i nacionalnih odnosa. Razlog tome je, svakako, što je savremeni svet opterećen mnogim međunarodnim i međunacionalnim problemima koji otežavaju ili usporavaju emancipaciju i svestrani razvoj nacija i nacionalnih odnosa. Mnogi su verovali da je sa devetnaestim vekom prošlo i vreme nacija i njihovog konstituisanja i iživljavanja, da je nacija kao društvena pojava odigrala svoju ulogu. Međutim, kretanja u savremenom svetu, oslobađanje mnogih zemalja od jarma kolonijalizma pokrenuli su proces konstituisanja i emancipacije novih nacija. U času kad se pomislilo da je prošlo vreme podele naroda na kolonijalne i slobodne, počeo je da se nazire apsurd podele na male i velike narode, te se na ravnopravnosti naroda, kao suštini međunacionalnih odnosa, prelamaju, maltene, sva pitanja socijalnog, ekonomskog, idejnog i političkog razvoja našeg vremena. Iz ovog konteksta, sama po sebi, nameću se dva pitanja:

Prvo, šta se zbivalo u istorijskom razvoju nacije, od njenih rudimentarnih oblika ispoljavanja do danas, šta tako imperativno postavlja na dnevni red problem nacije i svega onog što je vezano za taj kompleksan istorijski i društveni fenomen?

Drugo, u kojoj su meri marksistička teorija i društvena praksa socijalizma uspele da prate savremene tokove u razvoju nacija i međunacionalnih odnosa i da daju odgovore na pitanja koja život postavlja?

To su, rekli bismo, dva osnovna problema koja se postavljaju pri razmatranju fenomena nacije u savremenoj epohi u studiji dr Muhameda Kešetovića *Nacija u socijalizmu.* Kako nas i sam naslov knjige upozorava, reč je o marksističkom pristupu fenomenu nacije u savremenoj epohi, a pre svega na tlu socijalizma, u njegovoj teoriji i praksi. Studija je, inače, podeljena na četiri poglavlja koja logički slede jedno za drugim, a uzeta zajedno čine koherentnu celinu, koja je izražena i u samom naslovu knjige.

U prvom poglavlju autor razmatra u najopštijem vidu nacionalni razvoj u savremenoj prelaznoj epohi, a u drugom pristupa izučavanju problema nacije u socijalizmu. Polazeći od izvornih stavova klasikâ marksizma o ovom pitanju, autor ističe da su osnivači marksizma postavili čvrste temelje razvoju marksističke naučne misli o naciji, naučno objasnili nastanak nacije, a samim tim ukazali i na pravce istraživanja i praktičnog rešavanja nacionalnog pitanja. Međutim, kako ističe autor, Marks i Engels se nisu posebno bavili nacionalnim fenomenom, jer on kao takav sam za sebe i ne postoji, već se javlja u sklopu određenih klasnih odnosa i borbe klasa za ostvarivanje svojih interesa, kao opštedruštvenih, odnosno nacionalnih interesa. Zato su osnivači naučnog socijalizma, postavljajući temelje radničkom konceptu nacije, naglašava autor, tom pitanju prilazili sa stanovišta stvarne jednakosti ljudi i njihovog zajedništva. Međutim, njima je bilo jasno da se takav koncept može ostvariti jedino u klasnoj borbi, zbog čega su u celokupnom njihovom učenju o naciji bili dominantni klasno pitanje i klasno oslobađanje proletarijata, bez čega nema ni oslobađanja nacije. Polazeći od klasne borbe i društvenih uslova u kojima se ona vodi, osnivači marksizma su mogućnost oslobađanja nacija revolucionarnom akcijom radničke klase, u ranijoj fazi svog delovanja, videli u međunarodnoj povezanosti te borbe, dok su u kasnijem periodu došli do saznanja da radnička klasa treba najpre da se, u revoluciji obračuna sa sopstvenom buržoazijom, što se odnosi na svaku zemlju i naciju.

Osnove i okviri marksističke teorije nacije, ističe autor, nalaze se u društvenoj podeli rada epohe kapitalizma. Dakle, materijalni uslovi života su odlučujući uticali na nastanak i razvoj nacije, što će reći da nacija na svom istorijskom putu razvoja deli sudbinu društveno-ekonomskih uslova u kojima se razvijala. Zato se fenomen nacije, po autoru, ne može pratiti ako mu se oduzme njegova materijalna suština. Shodno tome, društveno-istorijska praksa nije zasnovana na marksističkom učenju i ne može davati doprinos tom učenju ako društvene protivrečnosti u naciji ne rešava na tlu njene materijalne suštine.

Posle Marksa i Engelsa naciji i nacionalnom pitanju u marksističkoj teoriji nije pridavan uvek isti značaj niti su na odgovarajući način tumačeni, što je zavisilo od društveno-istorijskih uslova, ali i od konstelacije odnosa subjektivnih snaga u pojedinim sredinama. Bilo je oscilacija u smislu zanemarivanja nacionalne komponente u klasnoj borbi proletarijata ili u smislu preuveličavanja ovog pitanja. Naime, posle Marksa i Engelsa, sve do pojave Lenjina i oktobarske revolucije, dominiralo je shvatanje o naciji kao buržoaskoj tvorevini, a smatralo se da se nacionalno pitanje rešava i završava u okvirima kapitalističkog načina proizvodnje. Iz takvog shvatanja se, navodi Kešetović, padalo u drugu grešku: na nacionalnom poligonu je sve, navodno, raščišćeno, i ostaje samo da se vodi čista klasna borba. Zbog takvih zabluda marksistička teorija je sa znatnim zakašnjenjem počela otkrivati značaj nacionalnog fenomena u socijalističkom preobražaju moderne epohe. I upravo oni pokreti koji su bili najdosledniji i najangažovaniji u klasnoj borbi proletarijata i najrevolucionarniji u sagledavanju interesa radničke klase, prvi su i počeli uviđati dublji značaj nacionalne komponente u borbi za klasno oslobođenje proletarijata. Takvo dosledno rešavanje nacionalnog pitanja i nacionalne ravnopravnosti, na baštini marksizma, dalje je razvio Lenjin pre, u toku oktobarske revolucije i kasnije, za svoga života, u izgradnji socijalističkog društva.

Međutim, razvoj socijalizma i socijalističke misli posle Lenjina poprimio je nove karakteristike, pa i u tretiranju nacionalnog fenomena. Naime, društveno-istorijska praksa izgradnje socijalizma posle Lenjinove smrti, izražena u staljinističkoj reviziji fundamentalnih marksističkih postavki o naciji, imala je za posledicu napuštanje Lenjinovih načela u rešavanju nacionalnog pitanja: principâ nacionalne ravnopravnosti i slobodnog nacionalnog razvoja sve do samoopredeljenja, kao i principa najšire demokratije, bez koje se ne može ostvariti ni vlast radničke klase ni nacionalna emancipacija.

Teorijska misao o naciji u Sovjetskom Savezu posle Lenjina dostigla je najviši domet, po autoru, u teoriji »socijalističke nacije«, koju Kešetović analizira i argumentovano kritikuje u trećem poglavlju studije. Osnovna determinanta ove teorije je da se nacija ne vezuje za objektivni materijalni razvoj društva, za društvenu podelu rada i njegovu sudbinu u nacionalnim i međunacionalnim okvirima, nego se njena suština i društvena priroda isključivo vezuje za državu i klasni tip političke vladavine. Rodonačelnik teorije »socijalističke nacije« je Staljin, a njen osnovni postulat je sadržan u tvrdnji da u savremenom svetu postoje »socijalističke nacije« i »buržoaske nacije«. Dakle, dok su klasici marksizma fenomenu nacije prilazili sa stanovišta društveno-istorijskih i ekonomskih uslova, otkrivajući nastanak nacije u društvenoj podeli rada epohe kapitalizma, staljinistička teorija »socijalističke nacije« pristupa ovom problemu voluntaristički, što je u suštini idealistički način posmatranja stvari. Oduzimanjem ekonomskih funkcija naciji, koje je preuzela strogo centralizovana država, teorija »socijalističke nacije« je stavila naciju u sferu duhovne nadgradnje, a samim tim je eliminisana i društvena osnova za marksističku teoriju nacije. Jer, pošto je ekonomske funkcije nacije preuzela dr-

žava, izmišlja se nova nacija, »socijalistička nacija«, koja predstavlja tekovinu socijalističkog društva, i njoj se pripisuje univerzalno značenje.

U tom kontekstu, ističe autor, izvesni teoretičari »sovjetskog naroda« stoje na stanovištu da je »sovjetski narod« nadnacionalna kategorija: po drugima, to je internacionalna socijalno-ekonomska i idejno-politička zajednica, a »socijalistička nacija« kategorija u kojoj su se zadržale etničke specifičnosti, ali podređene »sovjetskom narodu«. Neki od teoretičara »sovjetskog naroda« ovu kategoriju određuju kao nadnacionalnu superetničku zajednicu koja ima gotovo sve karakteristike naroda, to jest nove nacije.

»Sve te kvaziteorije, po autoru, izraz su apologetskih nastojanja da se sa marksističkih pozicija opravdaju odnosi sadržani u etatizmu i birokratizmu i njihove posljedice, kao što su: monopolizam, hegemonizam i neravnopravnost, koje se prikrivaju teorijama o »socijalističkoj zajednici« i »socijalističkom internacionalizmu«.

Takva društvena praksa nanosi štete socijalizmu onoliko koliko ne dozvoljava ruži da miriše drukčije od ljubičice, kako je to rekao Marks kritikujući cenzuru štampe pruskog apsolutizma. Istovremeno ta varijanta mišljenja marksističku misao devalvira i utapa u građansko-filozofsko nasljeđe«.

Podvrgavši kritici teoriju »socijalističke nacije«, i uz prethodnu revalorizaciju marksističkih postavki o naciji, autor u četvrtom poglavlju studije elaborira teorijske osnove za fundiranje samoupravnog koncepta nacije. Pri tom izlaže evoluciju shvatanja KPJ i SKJ o naciji i nacionalnom pitanju, tokom dugogodišnjeg perioda delovanja, od osnivanja do danas.

Pri razradi teorije o samoupravnom klasnom konceptu nacije autor ističe da ovaj koncept označava izlazak iz političko-pravnih okvira i prenošenje nacionalnog pitanja na društveni teren. Prema tome, ovaj koncept nacije prevazilazi i građansku glorifikaciju nacije i nacionalnog, i staljinističko potcenjivanje i nasilno onemogućavanje nacionalnog razvoja i afirmacije. Istovremeno, samoupravno-klasni koncept nacije znači da su na terenu političkog rešavanja nacionalnog pitanja i razvoja nacije, — odnosno za dalju afirmaciju najprogresivnijih političkih načela, kao što su samoopredeljenje i nacionalna ravnopravnost — iscrpljene sve mogućnosti, te da osnove za uspešno rešavanje pitanja razvoja nacija valja tražiti ne na političkom, nego na socijalno-ekonomskom planu. Otuda i samoupravno-klasni koncept nacije, po mišljenju autora, za marksističku teoriju nacije i praktično rešavanje nacionalnog pitanja u naše vreme znači ono što su načela samoopredeljenja i ravnopravnosti nacija predstavljala u doba konstituisanja marksističkog gledanja na fenomen nacije i prvih revolucionarnih koraka njegovog rešavanja u Lenjinovo doba. Dakle, autor s pravom insistira na dijalektičko-istorijskom pogledu na razvoj i emancipaciju nacija, to jest na stavu da se nacionalno pitanje ne rešava jednom zasvagda, već da se ono stalno aktuelizira, u skladu sa društveno-ekonomskim uslovima vremena.

Iskustva jugoslovenskog socijalističkog samoupravljanja u praktičnom rešavanju nacionalnog pitanja, kao i razvoj revolucionarne društvene teorije na toj osnovi, pokazuju da je razvoj nacije i rešavanje nacionalnog pitanja u socijalizmu sastavni deo borbe za prevazilaženje klasne podele rada. Naime, u uslovima socijalističkog samoupravljanja, nacija u potpunosti ostvaruje svoje društveno-ekonomske funkcije identifikujući se s radničkom klasom, i sama se transformiše u istinsku ljudsku zajednicu (Marks). Socijalističko samoupravljanje u jugoslovenskoj praksi je omogućilo rešavanje nacionalnog pitanja u onoj meri u kojoj je upravo radnička klasa bila nosilac nacionalnog razvoja, što je ujedno i najšira realna osnova nacionalne emancipacije. Homogenizirajući naciju kroz samoupravnu praksu u svim sferama društvenog života, radnička klasa

otvara nove puteve i oblike saradnje među nacijama, kada nacije postaju mostovi zbližavanja, a ne granice saradnje i povezivanja. Takav samoupravni koncept nacije konsekventno dovodi do izjednačavanja klasnog i nacionalnog u socijalističkom razvoju nacije. Dijalektički put razvoja nacije autor je izrazio u sledećem stavu: »Jedinstvo klasnog i nacionalnog bilo je tipično u doba nastanka prvih nacija. To jedinstvo izražavala je buržoazija u doba sloma feudalizma, a izgubljeno je onog trenutka kada je ona pobijedila i učvrstila se. Ono se ponovo uspostavlja u borbi i pobjedi radničke klase, i gubi se sa učvršćenjem birokratizma. To jedinstvo klasnog i nacionalnog ponovo se uspostavlja u socijalističkom samoupravljanju u mjeri u kojoj se i ono samo prevazilazi u procesu nastajanja novog kvaliteta, koji znači oslobađanje radničke klase od nacije u starom smislu i od sebe kao klase.«

Na kraju, može se reći da je ova studija vredan pokušaj da se revalorizuje marksističko učenje o naciji i teorijski dalje razvija u novim društvenim okolnostima, naime, u socijalističkom samoupravljanju. Ova studija sigurno nije mogla da pruži odgovore na sva pitanja koja su danas aktuelna u vezi sa nacijom i oko nacije, ali ona svakako podstiče na razmišljanje i nova izučavanja fenomena nacije.

Nikola Tašić

PRIKAZI

CENA 20 — DIN

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

2
1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 Broj 2

Jovan Raičević

Edvard Kardelj — neimar i teoretičar revolucije 3

Studije i članci

Zoran Polič

Učvršćivanje i razvijanje skupštinskog sistema 15

Najdan Pašić

Političke nauke u samoupravnom društvu 31

Dušan Pirec

Neki pristupi istraživanjima u oblasti ekonomskih nauka 41

Nisim Konfino

Reafirmacija politike ekonomske stabilizacije 50

Ilija Vakić

Smetnje afirmaciji samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja 64

Iz prakse za novu praksu

Živko Marković

Zajedničke potrebe i slobodna razmena rada u mesnoj zajednici 71

Savo Čukanović

Zemljoradnička zadruga — ekonomska organizacija udruženih zemljoradnika i radnika 84

Osvrti

Žarko Milošević

Dalje razvijanje strategije »istorijskog kompromisa« 101

Žarko Papić

O socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje 109

Veljko Radović

Čovjek od mermera i trske 120

Simpozijum — FEST 79

Film — literatura i pozorište 131

(Pišu: *Muharem Pervić*, *Gvido Aristarko* (Italija), *Milan Damnjanović*, *Milan Đurčinov*, *Ježi Plaževski* (Poljska), *Ervin Đerčem* (Mađarska), *Marija Racheva* (SR Nemačka), *Marc Turfkruyer* (Belgija), *Paul Buisin* (Francuska) i *Jevgenij Surkov* (SSSR)

Prikazi 194

otvara nove puteve i oblike saradnje među nacijama, kada nacije postaju mostovi zbližavanja, a ne granice saradnje i povezivanja. Takav samoupravni koncept nacije konsekventno dovodi do izjednačavanja klasnog i nacionalnog u socijalističkom razvoju nacije. Dijalektički put razvoja nacije autor je izrazio u sledećem stavu: »Jedinstvo klasnog i nacionalnog bilo je tipično u doba nastanka prvih nacija. To jedinstvo izražavala je buržoazija u doba sloma feudalizma, a izgubljeno je onog trenutka kada je ona pobijedila i učvrstila se. Ono se ponovo uspostavlja u borbi i pobjedi radničke klase, i gubi se sa učvršćenjem birokratizma. To jedinstvo klasnog i nacionalnog ponovo se us-

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 **Broj 2**

Jovan Raičević

Edvard Kardelj — neimar i teoretičar revolucije 3

Studije i članci

Zoran Polič

Učvršćivanje i razvijanje skupštinskog sistema 15

Najdan Pašić

Političke nauke u samoupravnom društvu 31

Dušan Pirec

Neki pristupi istraživanjima u oblasti ekonomskih nauka 41

Nisim Konfino

Reafirmacija politike ekonomske stabilizacije 50

Ilija Vakić

Smetnje afirmaciji samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja 64

Iz prakse za novu praksu

Živko Marković

Zajedničke potrebe i slobodna razmena rada u mesnoj zajednici 71

Savo Čukanović

Zemljoradnička zadruga — ekonomska organizacija udruženih zemljoradnika i radnika 84

Osvrti

Žarko Milošević

Dalje razvijanje strategije »istorijskog kompromisa« 101

Žarko Papić

O socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje 109

Veljko Radović

Čovjek od mermera i trske 120

Simpozijum — FEST 79

Film — literatura i pozorište 131

(Pišu: *Muharem Pervić*, *Gvido Aristarko* (Italija), *Milan Damnjanović*, *Milan Đurčinov*, *Ježi Plaževski* (Poljska), *Ervin Đerčem* (Mađarska), *Marija Racheva* (SR Nemačka), *Marc Turfkruyer* (Belgija), *Paul Buisin* (Francuska) i *Jevgenij Surkov* (SSSR)

Prikazi 194

Содержание

Иован Раичевич
Эдвард Кардель — зодчий и теоретик революции 3

Студии и статьи

Зоран Полич
Укрепление и развитие системы скупщин 15

Найдан Пашич
Политические науки в самоуправляемом обществе 31

Душан Пирец
Некоторые подходы к исследованиям в области экономических наук 41

Нисим Конфино
Реаффирмация политики экономической стабилизации 50

Илья Вакич
Препятствия в деле аффирмации самоуправленческого соглашения и общественной договоренности 64

Из практики для практики

Живко Маркович
Общие требования и свободный обмен трудом в местном объединении 71

Савва Чуканович
Земледельческие кооперативы — экономические организации объединных земледельцев и рабочих 84

Обзоры

Жарко Милошевич
Дальнейшее развитие стратегии »исторического компромисса« 101

Жарко Папич
О социалистическом самоуправляемом способе производства 109

Велько Радович
Человек из мрамора и тростника 120

Симпозиум — ФЕСТ 79

Кино — литература и театр
(авторы: Мухарем Первич, Гвидо Аристарко, Милан Дамнянович, Милан Джурчинов, Иржи Плажевский, Эрвин Джерчем, Мария Рахева, Марк Тюрфкруыер, Поль Бьюсон и Евгений Сурков

Рецензии 194

Contents

Jovan Raičević
Edvard Kardelj — Architect and Theoretician of Revolution 3

Studies and Articles

Zoran Polič
Consolidation and Development of the Assembly System 15

Najdan Pašić
Political Sciences in a Self-Managing Society 31

Dušan Pirec
Some Approaches to Research in the Field of Economic Sciences 41

Nisim Konfino
Reaffirmation of the Policy of Economic Stabilization 50

Ilija Vakić
Obstacles to the Reaffirmation of Self-Management Agreement and Social Compact 64

From Practice for New Practice

Živko Marković
Common Needs and Free Exchange of Labour in the Local Community 71

Savo Čukanović
The Farm Cooperative — An Economic Organization of Associated Farmers and Workers 84

Survey

Žarko Milošević
Further Development of the Strategy of »Historical Compromise« 101

Žarko Papić
The Socialist Self-Managing Method of Production 109

Veljko Radović
Man of Marble and Reed 120

Symposium — FEST 79

Film — Literature and the Theatre 131
(Authors: Muharem Pervić, Guido Aristarco, Milan Damnjanović, Milan Đurčinov, Jezy Plazsewski, Ervin Gyercsem, Maria Rachewa, Marc Turfkruyer, Paul Buisin, and Yevgenii Surkov)

Reviews 194

Edvard Kardelj — neimar i teoretičar revolucije

Cela Jugoslavija, posebno njegova rodna Slovenija, s velikim bolom, ali i s ponosom na njegovo veliko delo — oprostili su se od Edvarda Kardelja, jednog od najvećih neimara i mislilaca naše socijalističke revolucije. Radnici, seljaci, intelektualci, vojnici, radni ljudi i građani, narodi i narodnosti ove zemlje — svi oni kojima na srcu leži sloboda i socijalizam — neizmerno su zahvalni ovoj izuzetnoj ličnosti naše novije istorije. Jer Edvard Kardelj je bio jedan od najistaknutijih vođa našeg revolucionarnog komunističkog pokreta, jedan od tvoraca i državnika nove, socijalističke Jugoslavije, a možda iznad svega, pored Josipa Broza Tita, veliki strateg i ideolog naše revolucije, teoretičar i smeli istraživač društva prelazne epohe, marksist blistavog uma, koji je ne samo dao izuzetan lični doprinos teoriji i praksi socijalističkog samoupravljanja nego i obogatio savremeni naučni socijalizam uopšte.

Više od pola veka ovaj plemeniti čovek i humanist borio se u redovima revolucionarnog radničkog pokreta i skoro isto toliko bavio se marksističkom publicistikom i teorijom.

I

Edvard Kardelj je rođen 27. januara 1910. godine u Ljubljani, u radničkoj porodici. Otac mu je bio socijaldemokrat, a majka, inače radnica u fabrici duvana, sindikalni aktivist i funkcioner. Još u roditeljskom domu, mladi Edvard se susreo s naprednim idejama radničkog pokreta, a kao dečak uključio se u napredno radničko kulturno-prosvetno društvo »Svoboda«. Kao đak učiteljske škole u Ljubljani, u svojoj sedamnaestoj godini, postao je član SKOJ-a, a početkom 1928. godine i član Mesnog komiteta SKOJ-a za Ljubljanu i član ilegalne Komunističke partije Jugoslavije. Samo godinu dana kasnije je član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Sloveniju, a ubrzo zatim i sekretar tog komiteta.

Spremao se da bude učitelj dece, ali je, boreći se zajedno s radnicima štrajkačima i naprednim omladincima protiv nenarodnog režima, postao svojevrsni učitelj revolucionarne škole. Kada je završio učiteljsku školu, umesto u đačkoj učionici, mladi Kardelj se decembra 1929. godine našao u zatvoru. Najpre je mesec dana u istražnoj ćeliji ljubljanske policije, a zatim, od februara 1930, u zloglasnoj beogradskoj »Glavnjači«. Tu je sedam meseci mučen i prebijan, po poznatoj proceduri i torturi ove najstravičnije policijske institucije buržoaske Jugoslavije, da bi nakon toga bio osuđen na dve godine strogog zatvora, koje je izdržao u Zabeli kod Požarevca. Hapšenja i mučenja, kao i za većinu jugoslovenskih komunista, postaju sastavni deo revolucionarnog života mladog Kardelja, ali i on, kao i mnogi drugi, vreme u zatvoru koristi za svoje marksističko i opšte obrazovanje.

Posle izdržavanja kazne, početkom 1932, Kardelj se vratio u rodnu Ljubljanu i odmah uključio u ilegalni partijski rad, koji je u velikoj meri bio obezglavljen monarhofašističkom diktaturom. Zajedno s Borisom Kidričem i još nekolicinom istaknutih komunista, on se najpre angažovao na obnovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Sloveniju, čiji je član tada i postao, a zatim na oživljavanju rada postojećih i stvaranju novih partijskih organizacija. Taj period u Kardeljevom životu i radu, sve do odlaska u SSSR, jeste zapravo period njegovog revolucionarnog i intelektualnog sazrevanja. Pun energije i novih saznanja, on se tada istakao kao talentovani marksistički ideolog i publicist najpre u Sloveniji, a zatim i na širem, jugoslovenskom planu. Unutar Partije on daje ton idejnim i političkim akcijama, a kao član partijskog rukovodstva nastoji da orijentiše komuniste na rad u masama, u radničkoj klasi, ali i šire — u naprednom oslobodilačkom pokretu slovenačkog naroda. Lično se povezuje s naprednim krugovima rodoljubive inteligencije, učestvuje u pokretanju raznih legalnih publikacija, kao što su »Književnost«, »Nova knjiga«, »Ljudska pravica«, »Mlada knjižica« i druge, ali se javlja i kao njihov saradnik, čiji je dijapazon interesovanja vrlo veliki — od klasne i političke borbe do književne i kulturne situacije Slovenaca i njihovog nacionalnog pitanja. Pod imenom Tone Brodar, Kardelj je, na pri-

mer, još 1933. godine, u časopisu »Književnost« objavio članak pod naslovom *Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje*. Razume se, on je i čest saradnik ilegalnih partijskih glasila sve do drugog svetskog rada — »Proletera«, »Sodobnosti«, »Večernika«, »Slovenskog poročevalca«, »Izraza« i mnogih drugih, ali se u njima ne potpisuje svojim pravim imenom, već raznim pseudonimima, među kojima je i svima nama znano i drago, tako reći, njegovo drugo ime — *Bevc*.

Godina 1934. je bila osobito plodna u njegovom radu, posebno zbog angažovanja na organizovanju Četvrte konferencije KPJ za Sloveniju, koja je održana oktobra te godine u Medvodama kod Ljubljane. Kardeljev referat na toj konferenciji »O zadacima pokrajinske organizacije KPJ za Sloveniju u odnosu na seljačko i nacionalno pitanje« izazvao je posebno interesovanje, u prvom redu zbog novih pogleda na rukovodeću ulogu radničke klase u budućoj revoluciji u našoj zemlji.

U drugoj polovini te iste godine Kardelj će se po prvi put sresti i razgovarati s Josipom Brozom, članom Politbiroa CK KPJ, koji je tada kraće vreme boravio u Hrvatskoj i Sloveniji i pomagao u pripremanju pokrajinskih partijskih konferencija. Broz je tada imao prilike da se upozna s mnogim mladim i sposobnim kadrovima, izraslim u revolucionarnoj borbi KPJ. Na njega su snažan utisak ostavili Edvard Kardelj i Boris Kidrič, pa je u svojim izveštajima isticao da su oni »vrlo sposobni, agilni i odani pokretu«. »Kod njih mi se naročito sviđala — kaže on u jednom od tih svojih izveštaja — jedna osobina koja nije baš česta kod intelektualaca; naime, što su autokritički i što mogu podnositi kritiku — nema kod njih one bolesne osjetljivosti.«[1]

Od tod prvog susreta, pa sve do svoje smrti, Edvard Kardelj će stalno sarađivati s Josipom Brozom. Ta saradnja će se još više produbiti za vreme njihovog zajedničkog boravka u Moskvi. Kardelj je tamo dospeo po odluci CK KPJ, jer je njegov boravak u zemlji bio otežan usled teških uslova ilegalnog rada, odnosno postojala je opasnost od ponovnog hapšenja. Posle kraćeg zadržavanja u Beču, u kome je napisao iscrpnu analizu o stanju revolucionarnog pokreta u Sloveniji, došao je u Moskvu. Tu se, pre svega, posvetio studijama, a u isto vreme radio je i u Sekciji KPJ u Kominterni. Izučavao je marksizam-lenjinizam, a u tom sklopu filozofiju i političku ekonomiju, zatim sovjetski politički sistem i istoriju. Najpre je pohađao Lenjinovu školu, a kasnije je u toj školi, kao i na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada, držao predavanja iz istorije radničkog i socijalističkog pokreta i Kominterne, zatim iz istorije radničkog pokreta u Jugoslaviji i drugih predmeta iz političke prakse.

---

[1] Dr Pero Damjanović, *Život ispunjen radom, borbom i žrtvovanjem (Edvard Kardelj 1910—1979)*, »Politika«, 11. februar 1979. U ovom radu su iz tog članka korišćeni i neki drugi manje poznati podaci iz Kardeljeve biografije.

Boravak u Moskvi Kardelj je svestrano koristio, a pre svega za to da obogati svoje marksističko znanje i da upozna sovjetsko društvo onoga doba. Pisao je i članke za listove i časopise u zemlji, proučavao pojedina dela klasikâ, a tada je i preveo Lenjinovo filozofsko delo *Materijalizam i empiriokriticizam*. Bio je i član aktiva KPJ, koji je tada postojao i delovao u Moskvi. U tom svojstvu učestvovao je i na vrlo značajnom partijskom savetovanju, održanom avgusta 1936. godine u Moskvi, na kome je doneta istorijska odluka da rukovodstvo KPJ treba da se iz inostranstva vrati u zemlju. Takva odluka ili, bolje reći, zahtev tog savetovanja doprineće da se Tito konačno vrati u zemlju, a nešto kasnije i da se obrazuje novo rukovodstvo KPJ s Titom na čelu.

Kardelj je u Moskvi proveo dve godine. Odatle je otišao u Pariz, gde je tada bilo sedište CK KPJ. Tu se kratko zadržao, radeći na dokumentima za predstojeći osnivački kongres KP Slovenije, a prisustvovao je i na nekoliko sednica Politbiroa. Na Titov zahtev, upućen CK KPJ, Kardelj se već sredinom februara vratio u Sloveniju, gde se uključuje u završne pripreme za osnivački kongres KP Slovenije, o kome je inače odluka bila doneta ranije. Taj kongres je održan 18. aprila 1937. godine, a Kardelj je bio autor njegovog Osnivačkog manifesta. U tom Manifestu je izložena programska orijentacija slovenačkog revolucionarnog pokreta, ukazano na fašističku opasnost spolja i na potrebu borbe za duboke unutrašnje demokratske promene u tadašnjoj Jugoslaviji. Na tom kongresu Kardelj je izabran za člana CK KP Slovenije.

Ubrzo posle toga Kardelj je nekoliko meseci proveo na radu u CK KPJ u Parizu, pa se ponovo vratio u Sloveniju. Bio je neophodan rukovodstvu KPJ, ali je možda bio neophodniji novom rukovodstvu u Sloveniji, sredini s čijim je radom već duboko srastao i čije je prilike i uslove borbe izvanredno dobro poznavao. Njegov ideološki i politički rad i publicistička aktivnost znatno su doprineli buđenju revolucionarne i antifašističke borbe, a naročito izlaganje na Prvoj konferenciji KP Slovenije, 21. aprila 1938, o povećanoj opasnosti od fašizma posle pripajanja Austrije Hitlerovoj Nemačkoj.

Kada je Tito, u maju 1938, formirao novo privremeno rukovodstvo KPJ u zemlji, Edvard Kardelj je postao njegov član, a to rukovodstvo će, nepunih godinu dana kasnije, postati Politbiro CK KPJ. Biće to, zapravo, ono partijsko rukovodstvo koje će pripremiti, organizovati i uspešno voditi narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju i dovesti ih do konačne pobede. U junu te godine Kardelj je ponovo uhapšen. U zatvoru je ostao puna četiri meseca, ali je sve to vreme racionalno iskoristio — napisao je najveći deo rukopisa svoje prve veće studije *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja.*

Po povratku iz Moskve, nakon teške borbe za opstanak KPJ i krize njenog položaja u Kominterni, koju joj je bio nametnuo Staljin, Tito je, u martu 1939. godine, sazvao prvu sednicu Centralnog komiteta KPJ, na kojoj su doneti značajni stavovi i od-

luke o učvršćenju Partije i širenju revolucionarnog pokreta u celoj zemlji. Kardelj je tada izabran za člana Sekretarijata Politbiroa CK KPJ i povereno mu je uređivanje partijskog časopisa »Proleter«. A na partijskom savetovanju rukovodećeg aktiva KPJ, održanom 9. i 10. juna iste godine u Tacenu u Sloveniji, Kardelj je podneo referat »O političkoj i međunarodnoj situaciji«. Od tada je Kardelj, pored Tita, praktično druga ličnost u Politbirou Centralnog komiteta, pogotovu kada su rešavana bitna idejna i politička pitanja strategije i taktike našeg revolucionarnog komunističkog pokreta. Njegova aktivnost u Centralnom komitetu, posebno u Politbirou i njegovom Sekretarijatu, od izvanrednog je značaja; on daje veliki doprinos izradi svih važnijih partijskih dokumenata i donošenju mnogih istorijskih stavova i odluka. Tako, na primer, bio je jedan od glavnih redaktora Teza CK KPJ i proglasa povodom izbijanja drugog svetskog rata.

Nakon poslednjeg izlaska iz zatvora Kardelj ilegalno živi, ali neumorno obavlja mnoge partijske poslove. Od početka 1940. godine stalno je na radu u Zagrebu, u Sekretarijatu Politbiroa CK KPJ, a samo povremeno putuje u Sloveniju. U tom periodu učestvuje u radu pokrajinskih i nacionalnih partijskih konferencija (Slovenija, Hrvatska, Dalmacija), a angažovan je i na pripremama Pete zemaljske konferencije KPJ. Na tom istorijskom skupu Kardelj je podneo »Politički referat« i bio ponovo izabran u Centralni komitet KPJ i njegov Politbiro. Neposredno posle te konferencije radi na sprovođenju njenih odluka, a prvih meseci 1941. godine držao je predavanja u partijskoj školi CK KPJ, koju su tada pohađali izabrani partijski kadrovi, a pre svega članovi pokrajinskih i nacionalnih komiteta KPJ iz cele zemlje.

II

U vreme Hitlerovog napada na Jugoslaviju Kardelj se nalazio u Beogradu, gde je u svojstvu predstavnika CK KPJ sarađivao sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, a obavljao i neke posebne partijske poslove. Odmah posle bombardovanja Beograda vratio se u Zagreb, gde je, već 10. aprila, učestvovao na sednici CK KPJ, na kojoj je doneta odluka da se pruži otpor okupatoru i da mu se komunisti odupru gde god to mogu, da sačuvaju i prikupljaju oružje itd.

Fašističke horde su okupirale i raskomadale Jugoslaviju. A Edvard Kardelj je tek tada otpočeo svoje veliko ratno putovanje. Stizao je svuda gde god je bilo potrebno, kamo su ga zvali Tito, Centralni komitet i Vrhovni štab, ali je to putovanje često zahtevalo izuzetnu snalažljivost i ličnu hrabrost, jer je preduzimano pod teškim uslovima, različitim okupatorskim i kvislinškim policijskim režimima, uvek sa falsifikovanim putnim i ličnim ispravama. Prva relacija tog velikog putovanja bila je od okupiranog Zagreba do okupirane Ljubljane, jer su ga tamo pozvali da učestvuje u formiranju Osvobodilne fronte Slovenije, kada je izabran i za pot-

predsednika rukovodstva ove masovne borbene antifašističke organizacije slovenačkog naroda. Već u maju mesecu Tito ga je pozvao da se vrati u Zagreb da bi sudelovao na poznatom Majskom savetovanju KPJ, na kome su donete odluke o pripremama Partije za oružani ustanak protiv okupatora.

Ubrzo posle toga Tito je otišao u Beograd, novo sedište CK KPJ u okupiranoj zemlji, a Kardelj je, kao predstavnik Politbiroa CK KPJ pri centralnim komitetima KP Hrvatske i Slovenije, ostao da radi na organizovanju ustanka u ovim pokrajinama. Zbog toga je naizmenično boravio u Zagrebu i Ljubljani. Tako je bilo sve do septembra 1941. godine. Tada je morao, preko Beograda, da se prebaci na slobodnu teritoriju, da bi učestvovao na savetovanju u Stolicama. Srećno je stigao do Beograda, ali pošto je njegova javka bila provaljena, bio je prinuđen da se odmah ponovo vrati u Zagreb, da dobije drugu javku i da, posle mnogo peripetija, ponovo dođe u Beograd.[2] Kad je stigao u Krupanj, savetovanje u Stolicama je već bilo završeno, ali, bez obzira na to, Kardelj je na tom skupu izabran za člana Vrhovnog štaba NOPOJ.

Na slobodnoj teritoriji Kardelj je pokazao punu inicijativu i interesovanje za organizovanje nove, narodne vlasti. U oslobođenom Užicu uređivao je »Borbu«, organ KPJ; napisao je tada za nju više članaka i radio na mnogim drugim političkim poslovima, osobito na održavanju kontakata sa partijskim rukovodstvima u okupiranim delovima zemlje. Posle pada »Užičke republike« povukao se, zajedno s Titom i Vrhovnim štabom, u Sandžak, a zatim u istočnu Bosnu. Početkom januara 1942. godine učestvovao je na partijskom savetovanju u Ivančićima. I tada je dobio novi zadatak

---

[2] O teškoćama na tom putu i opasnostima koje su ga vrebale Kardelj je izneo svoja sećanja u listu »Mladost« 1959. godine, u kojima, između ostalog, kaže:

»Na savetovanje u Stolicama sam zakasnio. Javka u Beogradu bila je provaljena. Putovao sam iz Zagreba vozom kao kurir Crvenog krsta i uspešno došao do Beograda, ali je na stanici bila veoma stroga kontrola. Međutim, moj — u ljubljanskoj partijskoj tehnici izrađeni — dokument kurira Crvenog krsta koji ide iz Ljubljane da se raspita za neke Slovence koji su se izgubili u ratu bio je veoma dobar i Nemci su me propustili. No javka u Beogradu bila je provaljena i ljudi iz komšiluka skrenuli su mi pažnju da je opasno i da su gestapovci već dolazili.

Nemajući veze u Beogradu, pogotovo posle bombardovanja, morao sam ponovo da se vratim u Zagreb. Tu sam dobio drugu javku, i već sutradan sam seo na voz i ponovo se vratio u Beograd. Međutim, u međuvremenu se promenio režim na granici između Pavelićeve Hrvatske i Nedićeve Srbije. Uvedene su posebne dozvole, neke vrste pasoša za prelaz iz Hrvatske u Srbiju. Iako takvog pasoša nisam imao, a nismo ga mogli na brzinu izraditi, nadao sam se da ću proći i bez pasoša, s obzirom na to da su se ostala moja dokumenta pokazala ispravnim. U Staroj Pazovi Gestapo je blokirao voz i pregledao dozvole i dokumenta od vagona do vagona. Ipak sam imao sreće. Istog trenutka je, naime, naišao voz iz pravca Beograda i nastala je gužva. Ja sam neprimetno prešao u taj voz i preko njega se na drugoj strani umešao među putnike koji su izlazili iz tog voza. Jedan žandarm ili policajac

da, zajedno s Lolom Ribarom, u Zagrebu uspostavi Poverenstvo Politbiroa CK KPJ za okupiranu teritoriju Jugoslavije.

Kardelj je preko Sarajeva došao u Zagreb, gde pod vanredno teškim okolnostima obavlja novu partijsku dužnost. Krajem marta je otišao u Ljubljanu, gde je sa Glavnim štabom NOV i PO Slovenije neumorno radio na širenju ustanka. Već u julu se prebacio na slobodnu teritoriju Slovenije, preko koje je naizmenično mogao da deluje, i preko Glavnog štaba Slovenije i Glavnog štaba Hrvatske, da radi na organizovanju narodne vlasti, osnivanju partijskih i drugih političkih organizacija.

Na Prvom zasedanju AVNOJ-a, 26. novembra 1942. u Bihaću, Kardelj je izabran za potpredsednika njegovog Izvršnog odbora. Godinu dana kasnije, u oktobru 1943, Kardelj se, na Titov poziv, ponovo vratio na rad u CK KPJ i Vrhovni štab. Tu, u Jajcu, on je najneposrednije učestvovao u pripremama istorijskog Drugog zasedanja AVNOJ-a, bio jedan od tvoraca svih njegovih poznatih odluka, kojima su udareni temelji nove Jugoslavije. Na tom zasedanju je izabran za člana Predsedništva AVNOJ-a, a kada je formiran Nacionalni komitet, kao prva »partizanska vlada«, s maršalom Titom na čelu, postao je njegov potpredsednik. Od tada Kardelj radi na dva bitna koloseka: rukovodi radom na izgradnji nove, narodne vlasti i njenog zakonodavstva i idejno-teorijski razrađuje, uopštava i osvetljava puteve naše socijalističke revolucije, posebno ideologiju i društveno-političku praksu KPJ. Mnogi Kardeljevi članci i kraće studije, napisane tokom rata, ubedljivo to i pokazuju.

Iako povremeno i privremeno na različitim mestima, Tito i Kardelj će zajedno proći narodnooslobodilački rat i revoluciju, ali

---

me je pitao kuda idem. Rekao sam da dolazim iz Beograda, čime se on zadovoljio.

Iz Stare Pazove krenuo sam pešice za Novu Pazovu. Tu sam pričekao drugi voz i odvezao se do Zemuna. Nisam smeo da idem pravo u Beograd, jer sam računao da će na stanici u Beogradu biti proveravanje pasoša. Zato sam odlučio da se prevezem brodom iz Zemuna u Beograd. U tome mi je pomogao puki slučaj. Video sam da ljudi imaju zelene legitimacije za prelaz iz Zemuna u Beograd. Ja sam imao jednu sličnu legitimaciju napravljenu u ljubljanskoj partijskoj tehnici. Mada je ta legitimacija samo potvrđivala da sam činovnik Ljubljanske opštine, ipak je po spoljašnosti mnogo ličila na onu za prelaz iz Zemuna u Beograd. Video sam da gestapovci i žandarmi nemaju mogućnosti da svaku legitimaciju pregledaju. Ljudi su legitimacije pokazivali samo izdaleka i prolazili. Šetao sam neko vreme gore-dole i posmatrao kako to ide. Posle sam prišao jednom čoveku koji mi je ličio na radnika. Rekao sam mu da sam Slovenac, da sam od Crvenog krsta i da tražim neke ljude koji su se izgubili. Upitao sam ga kakva je situacija ovde. On je počeo da priča i da psuje petu kolonu. Shvatio sam da je pošten čovek i direktno sam ga upitao kakav je pregled, da li se može proći. Objasnio mi je celu proceduru, i tako sam se pomešao s masom, stao u red, mahnuo svojom legitimacijom pred nosom gestapovcu, i prešao na brod. U Beogradu sam našao vezu, ali sam zakasnio za odlazak u Stolice. Kad sam stigao, drugovi su već bili otišli iz Beograda...«

će od Drugog zasedanja AVNOJ-a i neprekidno biti zajedno. U junu 1944. godine zajedno su učestvovali u pregovorima Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije sa kraljevskom vladom Ivana Šubašića. Od tada se Kardelj posebno angažovao u borbi za međunarodno priznavanje i učvršćenje položaja nove Jugoslavije. Krajem 1944. godine, na primer, sudelovao je u političkim razgovorima sa rukovodstvom SSSR-a u Moskvi, kada je imao i dijalog sa Staljinom o političkom uređenju nove Jugoslavije.

Edvard Kardelj je, uistinu, jedan od tvoraca nove, socijalističke Jugoslavije. Od potpredsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije on je, 7. marta 1945, kada je formirana Privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije, postao njen potpredsednik i ministar za Konstituantu. A kada je, nakon izbora nove Narodne skupštine, početkom 1946. formirana vlada FNRJ, pored funkcije potpredsednika, on preuzima i funkcije predsednika Kontrolne komisije (1946—1948), predsednika Komiteta za zakonodavstvo (1946—1953), ministra inostranih poslova (1948—1952). U toku sledeće decenije (1953—1963) on je potpredsednik Saveznog izvršnog veća, zatim predsednik Savezne skupštine. Od 1963. je član Saveta narodne odbrane i Saveta federacije, a od 16. maja 1974. i član Predsedništva SFRJ.

Od Titovog dolaska na čelo Partije Kardelj je stalno biran za člana Centralnog komiteta KPJ, odnosno SKJ. Bio je član Politbiroa (1938—1948), član i sekretar Politbiroa i Izvršnog komiteta (1948—1958), sekretar CK SKJ (1958—1966), a od oktobra 1966. je član Predsedništva SKJ i CK SKJ. Na svim posleratnim kongresima SKJ podnosio je referate (na Petom, Sedmom i Osmom) ili imao zapažena izlaganja (na Šestom, Devetom, Desetom i Jedanaestom). Aktivno je učestvovao u izradi svih najvažnijih odluka i dokumenata SKJ, a posebno Programa SKJ, za čijeg se glavnog redaktora s pravom smatra. Kardelj je, takođe, bio član Saveznog odbora Narodnog fronta i njegovog Predsedništva, kao i generalni sekretar Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (1953—1960), zatim član Savezne konferencije SSRNJ (1967—1971).

O Kardeljevom doprinosu izgradnji političkog i ekonomskog sistema socijalističkog samoupravljanja biće reči kasnije, a ovde dodajmo da je on bio šef jugoslovenskih delegacija na mnogim međunarodnim konferencijama i skupovima: na zasedanjima Saveta ministara pet velikih sila za pripremu mirovnog ugovora u Londonu i Parizu 1945. godine, na konferenciji mira u Parizu 1946, na zasedanju Saveta ministara u Moskvi 1947, kao i na više zasedanja Generalne skupštine OUN, od njenog osnivanja do 1951. godine. Učesnik je većine konferencija nesvrstanih zemalja i drugih međunarodnih skupova, a kao predstavnik Jugoslavije i ugledni marksistički mislilac i teoretičar obišao je mnoge zemlje Afrike, Azije, Severne i Južne Amerike i Evrope. I svuda je bio rado viđen, jer je na svoje sagovornike ostavljao dubok utisak čoveka humaniste i borca za novi svet.

III

Revolucionarno delo i misao Edvarda Kardelja čine neraskidivo jedinstvo. A u tom jedinstvu je, zapravo, sadržan izuzetan primer revolucionarnog povezivanja teorije i prakse, nauke i društvene akcije, misli i revolucije. Sve je to sjedinjeno u stvaralaštvu toliko bogate i delotvorne ličnosti, jer je ta ličnost celim svojim bićem bila okrenuta samom životu, načinu njegovog revolucionarnog proizvođenja. Kao državnik i političar, kao čovek koji se uvek nalazio na samom vrhu našeg komunističkog pokreta, Kardelj je, upravo baveći se politikom, vrlo često pisao o filozofiji, tako da se u njegovim mnogim političkim spisima otkriva autentična misao revolucije, a u njegovim teorijskim radovima uopštavanje i osmišljavanje društvene prakse, otkrivanje njene razvojne istorijske tendencije i perspektive. Stoga se njegovo ukupno delo teško može deliti na praktičko-političku i teorijsko-naučnu komponentu, jer to delo, kao uostalom i celi život Edvarda Kardelja, jeste revolucionarno delovanje i stvaralaštvo revolucije. Pa ipak, u ovoj prilici ćemo pokušati, makar i u najopštijim crtama, da istaknemo samo neke njegove najznačajnije doprinose savremenoj marksističkoj misli, ne držeći se strogo redosleda kojim su nastajala pojedina njegova dela ni hijerarhije njihovih vrednosti.

Ima zaista nečeg retkog i neobičnog u razvoju Kardeljeve ličnosti. Postavši komunist, kao vrlo mlad, on ujedno, skoro u isto vreme, postaje i politički i teorijski publicist, da bi već u svojoj dvadeset i osmoj godini na »velika vrata« ušao u marksističku društvenu nauku svojom poznatom studijom *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja.*[3] Tom knjigom Kardelj, pre svega, aktuelizuje nacionalno pitanje u predvečerje drugog svetskog rata. »Nacionalno pitanje danas je — kaže on u predgovoru prvom izdanju te knjige (novembra 1938) — više nego bilo kada ranije u središtu svetske politike. Imperijalistička sadašnjost nije naklonjena načelu nacionalnog samoopredeljenja. Naročito je sudbina manjih naroda postala veoma problematična, pri čemu u tu kategoriju »manjih« treba uvrstiti i narode koji su mnogobrojniji od Slovenaca.« Odmah zatim on predviđa veliko značenje nacionalnog fenomena nailazeće epohe: »Koreni naroda su tako duboko usađeni u društveno-ekonomsku strukturu današnjeg društva da bi ih spoljni pritisak teško mogao slomiti. Narod trenutno može biti poražen i podjarmljen, ali svojom borbom za slobodu i nezavisnost nacionalni pokreti ne slabe samo svog gospodara nego i ceo sistem imperijalizma.« Najdublji smisao tog prvog većeg Kardeljevog

---

[3] Već smo rekli da je rad na ovoj studiji otpočeo u zatvoru (juna 1938), a završio ga u novembru iste godine. Ta studija je, pod pseudonimom Sperans (»Onaj koji se nada«), štampana 1939. godine, ali je cenzura ovu knjigu ubrzo zabranila. Međutim, komunisti su uspeli da gotovo ceo njen tiraž rasture po celoj zemlji i tako obezbede njeno proučavanje.

dela jeste dijalektičko povezivanje i uslovljavanje klasne i nacionalne komponente revolucije, to jest podizanje nacionalnog pitanja na rang prvorazrednih strateških pitanja predstojećeg narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. To sjedinjavanje klasnog i nacionalnog u borbi za socijalno i nacionalno oslobođenje, kao revolucionarni i marksistički teorijski stav, provlači se kao crvena nit u mnogim Kardeljevim tekstovima, od članaka u užičkoj »Borbi« do knjige *Nacija i međunarodni odnosi.* Ali između toga stoji čuveni *Predgovor* drugom izdanju knjige *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja* (pisan 1957), u kome je Kardelj dao temeljnu kritiku Staljinove neistorijske i statičko-mehanicističke teorije o naciji, ali prostor nam ne dopušta da to šire obrazlažemo.

Neprocenjiva je uloga Edvarda Kardelja u stvaranju nove, narodne vlasti, izradi svih posleratnih ustava socijalističke Jugoslavlije, počev od onog prvog iz 1946. do ovog najnovijeg iz 1974. godine, jer je zaista bio vidoviti arhitekt političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Kada je bio u inostranstvu, pojedini državnici i filozofi, na primer, pozdravljali su ga kao »tvorca najhumanijeg ustava koji poznaje ljudska istorija«. Sa rizikom i da pogrešimo, smatramo da su u oblasti političke i sociološke teorije njegova najznačajnija dela: *Snaga narodnih masa, Problemi naše socijalističke izgradnje* (četiri toma), *Protivrečnosti društvene svojine u socijalističkoj praksi, Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i Slobodan udruženi rad.*

Snaga narodnih masa je, zapravo, naslov jednog podužeg Kardeljevog članka, napisanog u maju 1945, u kome su na simboličan način najavljene izvorne inspiracije i tragalačke i stvaralačke preokupacije ovog marksističkog mislioca. »Narodnooslobodilački pokret se — kaže on u tom članku — još od samog početka izgrađivao na dubokoj veri u neiscrpnu stvaralačku snagu širokih narodnih masa.«

Svako od navedenih dela sadrži mnoštvo novih revolucionarnih ideja i teorijskih saznanja, a kada se sva ona dovedu u međusobnu vezu, dobija se struktura jedne celine, a ona nije ništa drugo do — *teorija socijalističkog samoupravljanja,* koja će njenom autoru pribaviti veliki ugled i u zemlji i u inostranstvu, kao jednom od najvećih političkih sociologa savremenog sveta.

Protivrečnosti društvene svojine u socijalističkoj praksi je, svakako, jedno od najsistematskijih Kardeljevih dela. Polazeći od Marksovog učenja, on pokazuje kako i zašto nastaju odnosi koje izražava društvena svojina, odnosno ukazuje na bitne razlike između društvene svojine i državnog vlasništva, kao sveopšteg državno-svojinskog monopola u proizvodnji i raspodeli. Utvrđujući društvenu svojinu i njen društveno-ekonomski sadržaj u sistemu socijalističkog samoupravljanja kao odnos među samim radnicima, a ne kao odnos između radnika i države, socijalističko samoupravljanje — kaže Kardelj — daje sredstva da se razreše protivrečnosti takvih prelaznih oblika društvene svojine koji radnika još odvajaju od sredstava za proizvodnju.

Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja je kapitalno delo, od izuzetnog teorijskog i revolucionarnog značaja, u kome Kardelj razvija koncepciju pluralizma samoupravnih interesa. U toj studiji on odbacuje alternativu koja se nameće savremenom društvu — jednopartijski ili višepartijski sistem. Prvi, jednopartijski sistem, jeste ograničavajući faktor zadovoljavanja autentičnih interesa radničke klase i širokih narodnih masa, a bremenit je i opasnošću da se pretvori i u »jednopartijski sistem staljinističkog tipa«, a drugi, višepartijski sistem, rađa politički pluralizam, u kome se političke partije i vladajuće grupe bore za prevlast u buržoaskoj političkoj državi. Politički sistem socijalističkog samoupravljanja, međutim, zasniva se na samoupravnom pluralizmu interesa, koji se izražavaju i usklađuju putem delegatskog sistema, kao logičnog izraza socijalističke samoupravne demokratije.

U svojim teorijskim studijama o udruženom radu, osobito u poslednjoj knjizi *Slobodan udruženi rad,* Kardelj ukazuje na to da se, i kad je reč o sadržaju udruženog rada, u stvari radi o produkcionim odnosima, to jest o odnosima među radnicima koje određen sistem relativno slobodnih ekonomskih veza udružuje u specifičan i origineran sistem društvenog rada.

Ima, razume se, mnogo razloga što se društvena nauka marksističke, socijalističke, narodnooslobodilačke, pa i socijaldemokratske orijentacije sve više zanima za Kardeljevu misao. U tome, možda, ima i nečega paradoksalnog: Kardelja proučavaju i oni koji se njime inspirišu i oni koji u njegovom delu nalaze oštru kritiku svojih teorija i prakse. A zašto? Verovatno zbog toga što je Kardelj u središte svojih teorijskih preokupacija stavio mnoga vitalna pitanja savremene društvene teorije i prakse, a pre svega probleme savremene države, etatizma uopšte, socijalizma i demokratije, čoveka i slobode, humanizma i despotizma. Kardelj je jedan od prvih, a na idejno-teorijskom planu svakako i prvi najdosledniji marksistički pisac, koji je ne samo demistifikovao staljinizam, kao okoštali sistem ekonomskih i političkih odnosa, nego i izvršio ubojit teorijski obračun sa njegovom ideologijom, dogmatskom teorijom i birokratsko-hegemonističkom praksom. Isto tako, on je obogatio društvenu misao novim saznanjima o savremenom državnom kapitalizmu i njegovim protivrečnostima, a shodno tome dao je i kritiku mnogih novih teorija u građanskoj nauci. Uostalom, on se politički, idejno i teorijski uvek borio na dva fronta: protiv dogmatizma i birokratizma i protiv građanskog pozitivizma i anarholiberalizma.

Nevelika po obimu, ali vrlo značajna po uticaju koji je izvršila u svetu, Kardeljeva studija *Socijalizam i rat* spada u bisere njegovog stvaralačkog opusa. Autor ovih redaka imao je prilike da je vidi u knjižarama mnogih zemalja, na radnim stolovima pojedinih profesora univerziteta, od Poljske do Rumunije, od Šved-

ske do Amerike. Jer u toj studiji, kada je nad svetom visila opasnost rata, Kardelj ističe društveno-istorijski značaj slobodnog izbora putova socijalizma, obrazlaže ideju miroljubive koegzistencije, odnos rata i revolucije, kao tadašnje dileme savremenog socijalizma i sveta uopšte. Ta studija je i danas više nego aktuelna, pogotovu kad pojedine socijalističke zemlje ratuju među sobom. »To ne znači — kaže Kardelj — da se u prelazno doba u ime socijalizma i revolucije ne mogu pojaviti, kao što je rekao Lenjin, »sebični interesi i pokušaji da se popne na tuđu grbaču«, bilo da je u pitanju odbrana ranije stečenih ekonomskih privilegija bilo da je u pitanju upotreba političke snage radi prevazilaženja sopstvene ekonomske slabosti. I jedno i drugo može dati samo reakcionarne rezultate. I jedno i drugo može biti izvor deformacija socijalističke međunarodne politike, koje se mogu kao istorijska pojava — mutatis mutandis — uporediti sa pojavom bonapartizma početkom prošlog veka.«

Druga njegova studija, *Istorijski koreni nesvrstavanja*, kao i mnogi drugi radovi o toj temi, svrstaće ga u red najistaknutijih teoretičara antikolonijalne i antiimperijalističke revolucije narodâ, iz koje će i na kojoj će se razviti snažan pokret nesvrstanosti.

Gotovo da nema ni jednog Kardeljevog dela u kome se on, neposredno ili na izveden način, ne bavi i pitanjem marksističke ideologije i teorije. Pomenimo samo dve studije takvog karaktera: *Beleške o našoj društvenoj kritici* i *Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje*. Posebno mesto u celom Kardeljevom stvaralačkom opusu imaju radovi o istorijskoj, predvodničkoj i pokretačkoj ulozi Saveza komunista, jer on takvu ulogu komunista stavlja u središte svojih teorijskih preokupacija. Po njemu, Savez komunista se može potvrđivati i razvijati samo kao unutrašnja pokretačka i koheziona snaga udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, kao nukleus koji jača jedinstvo najšireg fronta socijalističkih i demokratskih snaga okupljenih u Socijalističkom savezu i u drugim oblicima udruživanja radnih ljudi i građana.

★

Obimno Kardeljevo revolucionarno delo i misao već su utkani u našu savremenu marksističku teoriju i socijalističku praksu, ali će oni, tek posle njegove smrti, postati predmet svestranog istraživanja sociologa, politikologa, pravnika, ekonomista i filozofa — svih poslenika savremene društvene teorije, ali i svih onih koji su, na ovaj ili onaj način, zainteresovani za revolucionarnu praksu. Jer ne treba smetnuti s uma da je Kardelj bio, pre svega, revolucionar, a kao revolucionar postao je istinski mislilac revolucije.

Imao je izuzetnu sreću da uvek bude uz Tita, da postane njegov prvi saradnik, ali je i Tito imao sreću što je u Edvardu Kardelju imao svog prvog saradnika.

Jovan Raičević

Zoran Polič

Učvršćivanje i razvijanje skupštinskog sistema

U razvijanju i sve odlučnijem delovanju delegatskog mehanizma kao najčvršće okosnice doslednog samoupravljanja iskrsavaju s vremena na vreme problemi koji na različitim nivoima naše društveno-političke organizovanosti sasvim različito utiču na izvršavanje Ustavom i zakonima postavljenih samoupravljačkih zadataka i stoga imaju i različito dejstvo na celinu tog mehanizma.

Doduše, kad govorimo o njihovoj pojavi na raznim nivoima društveno-političkog organizovanja, sadržinski nije reč o različitosti efekata, jer je ipak uvek u prvom planu celina samoupravnog mehanizma, ali su problemi, odnosno pojave na različitim nivoima različite težine, oni su negde vidljiviji, a negde opet dublje sežu u načelne odnose ili se brže pokazuju kao smetnja, čak i kao suprotnost željenom razvoju i slično.

Hteo bih da na trima, trenutno vrlo aktuelnim problemima — prvenstveno u radu Skupštine SFRJ — pokažem na šta mislim u ovih nekoliko uvodnih napomena. Međutim, iako su to problemi iz prakse u federaciji, oni su isto toliko izraženi i u republikama i pokrajinama, pa i u opštinama.

I

Prvi problem, koji po svojoj pojavnosti nije, doduše, najteži, ali je u nekom smislu osnova za razrešavanje i mnogih drugih, jeste odnos koji se uspostavlja, ili treba da se uspostavi, između Skupštine i Izvršnog veća; još tačnije — to je pitanje da li se u saradnji ova dva tela dosledno poštuju princip samoupravnog razrešavanja postavljenih zadataka i Ustavom utvrđena nadležnost ovih organa u izvršavanju njihovih obaveza (razume se, njihove nadležnosti takođe izviru iz osnovnog načela samoupravne organizovanosti naše zajednice).

Naime, često se i u vršenju onih nadležnosti koje su na prvi pogled Ustavom sasvim jasno određene pokazuje da ima još mnogo nedorečenog, da se ono što je zapisano ponekad sasvim različito tumači i da omogućava i neopravdana posezanja u međusobne nadležnosti. Da bismo ovu konstataciju prihvatili, nad njom se zamislili i zajedničkim snagama potražili najuspešnija rešenja, biće, naravno, potrebno da upozorimo na nekoliko opipljivih činjenica.

Pre svega, Skupština, kao vrhunski izraz delegatskog mehanizma, ne može predstavljati mesto ili sredstvo kojim se Izvršno veće može poslužiti za formalno ozakonjivanje i objavljivanje svojih akata, da bi im time dalo veću snagu, već i za Izvršno veće ona može da bude samo mesto i sredstvo u kome i preko koga ono, zajedno s delegacijama republika i pokrajina (odnosno opština), obavlja posao neposrednog usklađivanja osnovnih interesa, pre svega na području materijalnih i drugih razvojnih problema. Razume se, time ne može biti okrnjena njegova osnovna, Ustavom utvrđena funkcija.

Izvršna veća jesu i ostaju nosioci tekuće politike, odgovorna su za stanje na svim područjima društvenih delatnosti, a posebno za sprovođenje u skupštinama prihvaćenih zakona, odluka i drugih propisa.

Međutim, takva njihova funkcija ih ne stavlja u položaj da budu isključivi nosioci celokupne politike svoga područja, odgovorni samo sebi i nezavisni od stvarnih nosilaca samoupravnih odnosa, od radnih ljudi u najširem smislu te reči. Izvršna veća moraju i po svom položaju i po svojoj funkciji biti čvrsto utkana u samoupravni mehanizam, pa samim tim i u delegatsku strukturu. Naravno, to im ne sme smanjivati ni efikasnost ni odgovornost. Međutim, ona moraju biti efikasna i odgovorna isključivo na onom području koje je Ustavom predviđeno kao neposredni domen njihove aktivnosti. Ali, kad je reč o utvrđivanju opštih elemenata politike, o donošenju akata koji tu politiku određuju, pa i o kontroli sprovođenja te politike, tu izvršna veća ne mogu više nastupati kao zatvoreni mehanizmi neke vlasti, već jedino kao sastavni deo samoupravne strukture izgrađene od osnovnih ćelija (dakle, od OOUR-a i mesnih zajednica) do vrha, deo koji na jedinstven način, preko delegatskog mehanizma, razvija i učvršćuje

istinsku vlast radničke klase i svih radnih ljudi. U tome i jeste pravi smisao saradnje izvršnih veća sa većima njihove skupštine kad se u tim skupštinama donose odgovarajući akti, kad se pretresa stanje na privrednom, političkom ili nekom drugom području društveno-političke zajednice ili kad skupštine vrše svoju Ustavom određenu kontrolnu funkciju na pojedinim područjima upravne, odnosno društvene delatnosti.

Pri tom je značajno i to da se u celini odlučivanja uspostavi pravi odnos između odluka koje se mogu donositi neposredno, dogovorom samih nosilaca izvršenja, i onih koje zahtevaju prisustvo, kako bi se reklo, šire samoupravne strukture. Ni tamo, naime, gde se stvari ne mogu rešavati dogovorima i sporazumima kao samostalnim aktima organizacija udruženog rada, pa je potreban zakonski akt, to još nikako nije dokument van udruženog rada, već, naprotiv, i on mora biti rezultat zajedničkih saznanja i dogovorene orijentacije i mora voditi računa o što objektivnijim temeljima na kojima treba da počiva. Zato bi i zakon morao nastajati u temeljima udruženog rada, i preko rasprava, raščišćavanja otvorenih problema i predviđenih mera voditi ka konačnoj odluci. Zato više nije moguéno da Izvršno veće samo priprema i nezavisno od nosilaca izvršenja predlaže Skupštini propise, već se i same pripreme moraju vršiti u najširem krugu zainteresovanih. Upravo zbog toga je od samog pokretanja, odnosno pojave ideje, pa do donošenja konačnog teksta dokumenta neophodno učešće uprave, izvršnih veća i skupština.

U Skupštini SFRJ smo takav pokušaj učinili prošle godine prilikom pripremanja rezolucije za izvršenje srednjoročnog plana u 1979. godini: Izvršno veće je nastupilo u Skupštini s radnim materijalom, a ne s izrađenim nacrtom. Ta praksa se pokazala kao vrlo korisna, jer je omogućila prilično široko uključivanje samoupravne strukture u ocenu predviđenih, negde samo nagoveštenih, a negde i čvrsto postavljenih mera koje su za narednu godinu zahtevali postojeće stanje i ciljevi utvrđeni u srednjoročnom planu. Pri tom se pokazalo sasvim jasno da je takav način rada ne samo prihvatljiv i mogućan nego i nužan ako ubuduće i Skupština i Izvršno veće treba još odlučnije da potvrde svoju povezanost, odnosno uključenost u celinu samoupravnog mehanizma. Pokazalo se, isto tako, da takav način rada zahteva više vremena — znači, pravovremeni pristup akciji — kao i temeljitiju, dokumentovaniju i argumentovaniju prethodnu pripremu materijala. U svemu tome značajna je ne samo temeljita priprema razumljivog celokupnog materijala, koji svojim zaključkom treba da predstavlja jedinstven, od svih prihvaćen obavezujući akt, već su isto tako potrebne, možda još i potrebnije, prethodne temeljitije rasprave o pojedinim značajnijim delovima (spoljnotrgovinska, kreditna, investiciona, budžetska politika, politika prema nedovoljno razvijenim područjima i drugo), koji tek kad su sasvim raščišćeni pružaju u svojoj povezanosti pravu sliku sveukupnih obaveza

koje za osnovne nosioce aktivnosti u udruženom radu proizlaze iz prihvaćenog dokumenta.

Konstatujući da je to nužan put za još uspešnije funkcionisanje skupštinskog mehanizma kao sastavnog elementa samoupravno organizovanog udruženog rada, možemo istovremeno upozoriti i na činjenicu da samo taj put uspostavlja i pravi odnos između skupštine kao najvišeg organa u samoupravno organizovanoj lestvici i uprave, koja ni na jednom nivou društveno-političke organizacije ne bi smela da bude organ prinude ili u sebe zatvoren organ vlasti, već, pre svega, stručna služba koja na svim nivoima na kojima je u saglasnosti s Ustavom organizovana mora omogućiti delegatskom sistemu produbljeno upoznavanje sa celinom posebnih i opštih interesa, a time i utemeljeno i uspešno poslovanje.

Jedino tako će delegatske skupštine društveno-političkih zajednica moći s punom odgovornošću da postanu radna tela tih zajednica, a ne preko delegacija i pojedinačnih delegata — samo mesto za sukobljavanje i ostvarivanje nekih posebnih interesa, koje pogrešno, mogli bismo čak reći nesamoupravno, pretpostavljanje neke tobožnje samostalnosti i isključivog autoriteta upravnih organa može da pretvori u nerazrešive probleme. Načelne odluke moraju biti u isključivoj nadležnosti samoupravnog mehanizma i zato u rukama delegatske, odnosno skupštinske strukture. A potvrđivanje uprave na tom području predstavlja čistu negaciju samouprave. Isto tako, to može da bude i put u potpunu birokratizaciju svih osnovnih društvenih odnosa. Stoga se protiv takve pojave moraju, pre svega svojom aktivnošću, boriti kako skupštine tako i izvršna veća.

II

Drugi problem koji u sadašnjem ocenjivanju delegatskog mehanizma zaslužuje posebnu pažnju jesu uloga i način punog angažovanja delegacija i delegata u skupštinskom radu.

O tome, doduše, govorimo još otkako smo počeli s uspostavljanjem delegatskih odnosa. Samo što se pitanje ne postavlja uvek s istom oštrinom. Čini mi se, međutim, da smo sad na nekoj prelomnoj tački, kad ubrzano dograđivanje delegatskog sistema na svim nivoima zavisi od toga da li će delegacije i time, naravno, i svi delegati pristati na to da kao celina, pa i lično, preuzmu punu odgovornost za ostvarivanje istinskih zajedničkih interesa, pa i za najbolja mogućna rešenja do kojih mogu doći temeljitim proveravanjem svih iznesenih argumenata, ili će sve više prenositi uputstva i saznanja do kojih se došlo u zajednici koja ih je izabrala za delegate, a možda još uže, i tako postati borci samo za uske ili najuže interese te zajednice.

U prvom slučaju će delegati biti pravi graditelji i stvaraoci koji će umeti da povezuju pojedinačnosti u celinu, koji će biti

sposobni da realno ocene argumente, koji će, ako treba, priznati i neopravdanost zahteva svoje sredine i podrediti se širim ciljevima što ih diktira opšta politika koja je predložena ili proističe iz rasprave i argumenata svih delegacija i delegata, i koji će biti spremni da u svojoj bazi, opet argumentima, brane takvo svoje stanovište i odlučno zastupaju argumente u prilog potvrde zajedničkih saznanja o najboljim rešenjima u političkim i drugim aktima koje mora doneti skupština u koju su delegirani.

Nasuprot tome, u drugom slučaju će delegacije, odnosno delegati ubrzati obezvređivanje delegatskog sistema i otvoriti put politikantskom nagvaždanju, umesto strpljivom traženju onoga što je zajedničko u mnoštvu posebnih interesa; oni će širom otvarati vrata nesuglasicama i primeni, kako se to u političkom žargonu kaže, veta, umesto da se, poznavajući stanje, uslove i mogućnosti sredine iz koje dolaze i poštujući uputstva svoje delegatske baze, iskreno bore za donošenje takvih rešenja koja će po svojim posledicama najviše voditi računa o celini interesa, ma koja ih skupština zastupala.

Zato Program Saveza komunista s pravom zahteva da se u dogovaranju i sporazumevanju strogo poštuje načelo odlučnog odbacivanja prakse i iznuđivanja egoističnog veta i time dovođenja u opasnost ravnopravnih političkih odnosa među socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama.

O problemu veta je na Dvanaestoj sednici Predsedništva SKJ drug Kardelj rekao sledeće: »Pitanje „veta", koje u sadašnjim raspravama ima svoje zaštitnike, već se unosi u naš skupštinski život stihijno, pritiskom. Međutim, istorija nam kazuje da su vrlo tešku sudbinu doživljavali državni sistemi koji su se kao opšteg načela držali prava veta... Pravo veta je, u stvari, majorizacija svakog protiv svih, ono praktično onemogućava svako demokratsko odlučivanje i vodi najgrubljem suprotstavljanju pritisku pritiskom, pri čemu konflikti te vrste ranije ili kasnije neizbežno vode restauraciji ovakvog ili onakvog oblika državne prinude, hegemonizma ili političkog apsolutizma.«

Mislim da bi takav način aktivnosti delegata u skupštinskom životu predstavljao i direktnu suprotnost poznatoj istini koja je jedan od bitnih elemenata našeg političkog sistema, naime, da istinski slobodan može biti samo onaj čovek koji, pored ostalog, sasvim svesno i sopstvenom aktivnošću preuzima odgovornost za tu svoju slobodu. A slobode ne može biti isključivim isticanjem »svoga prava«, već doslednim poštovanjem zajedničkih interesa i podređivanjem sopstvenih ambicija upravo tim zajedničkim interesima.

Samo po sebi se razume, ne smemo smetnuti s uma to da delegati i delegacije mogu kvalifikovano, odgovorno, samostalno i u interesu udruženog rada (u ime kojeg i traže najbolja rešenja) iznalaziti u skupštini najefikasnije mere samo ako, kako kaže drug Kardelj, imaju »uvid ne samo u parcijalne interese samoupravne organizacije i zajednice koju predstavljaju već i u šire i

opšte društvene interese od kojih zavisi realizacija određenih parcijalnih interesa. Pri tom, pak, posebnu ulogu imaju društveno-političke organizacije, državni izvršni organi, nauka i stručne službe, koji moraju postati svakodnevni oslonac delegacija u njihovom radu i odlučivanju«.

Samo tako naoružane, delegacije će moći da vode računa o činjenici da jedino razvoj celine podstiče brži razvoj njenih delova.

Međutim, takvom uspehu ne može voditi kruto, često i nedovoljno argumentovano, insistiranje na svojim posebnim interesima, a još manje prikrivanje pravih interesa iznošenjem neproverenih podataka i argumenata. Zato delegacije ni u jednoj situaciji ne bi smele zahtevati zadovoljenje prvenstveno sopstvenih interesa, već moraju voditi računa o stepenu opravdanosti svih i o hitnosti pojedinih problema koji se u toj celini otvaraju, da ne bi isključivim zadovoljavanjem sopstvenih potreba dovele druge u još teži položaj. Zato se delegati moraju sve više suprotstavljati zatvaranju u okvire svoje zajednice i odlučno podržavati nastojanja usmerena na udruživanje rada i sredstava, na prenošenje iskustava i prelivanje robe preko svih granica društveno-političkih zajednica, jer je samo to put ka jedinstvenosti jugoslovenskog tržišta, ka učvršćivanju osnove samoupravne socijalističke privrede. Zato predstavljaju vrlo veliko područje aktivnosti napori koje još moramo uložiti da bismo kako valja utkali skupštinski sistem u celovit delegatski mehanizam.

Dokle god, na primer, delegati u Skupštini SFRJ, odnosno u skupštinama republika ili autonomnih pokrajina, ako se to pokaže kao neophodno potrebno, ne budu bili spremni da uveravaju svoje skupštine, odnosno zajednice u kojima su dobili okvirne smernice za svoj usklađivački rad, da te smernice ne odgovaraju stvarnom stanju, odnosno da ne mogu biti osnova za preduzimanje mera, jer celina podataka i argumenata svih delegacija, odnosno centralnih, ustavno postavljenih organa, zahteva nešto drugo, — sve dotle mehanizam neće uspešno funkcionisati. A, iskreno rečeno, zasad sve delegacije još nisu spremne da uvek i u rešavanju svakog, za sopstvene interese i beznačajnog pitanja, podrede svoje držanje, a s tim u svoju aktivnost, tome načelu.

Zato mislim da još premalo činimo za osposobljavanje svih, a posebno onih koji kao delegati nastupaju u raznim oblicima institucionalizovanog izvršavanja zadataka udruženog rada, da bi oni stvarno polazili od potreba razvoja celine, što bi opet, sa svoje strane, podsticalo i razvoj svakog dela, a ne da pri svakoj značajnoj odluci imamo na umu, pre svega, sopstvena htenja i sopstvene pozicije i da samo od njih polazimo. Zato se obično najčešće i čuju zahtevi za zadovoljavanjem sopstvenih, makar i parcijalnih potreba, bez obzira na mogućnosti koje celina ima za takvo zadovoljavanje. Otuda i pojava da su zahtevi za sredstvima koja nekom delu treba da reše njegove ne samo hitne već često i samo fiktivne potrebe — uz to ti su zahtevi još i materijalno (i objek-

tivno) slabo argumentovani — često daleko iznad mogućnosti ili bar takvi da bi njihovo ispunjenje dovelo sve ostale u bezizlazan položaj pri rešavanju sopstvenih i, po oceni većine, neophodnih zajedničkih potreba. Posledica takvog gledanja je i zatvaranje u sopstvene granice, kad ne dozvoljavamo da se radne organizacije povezuju izvan opštinskih i republičkih okvira i da time razbiju onu gotovo već začaranu granicu koja ometa dosledno ostvarivanje Ustavom zagarantovane jedinstvenosti jugoslovenskog tržišta.

Posledice takvog odnosa su, razume se, i sasvim nezdrava investiciona politika, podržavanje neke zamišljene, ali neostvarljive autarkije već u opštinama, neproverene i često nerentabilne investicije, visoki troškovi proizvodnje, nekonkurentnost, neobezbeđeno tržište i, naročito, stalno kritikovano dupliranje kapaciteta.

III

Treći problem na koji želim da skrenem pažnju jeste povezivanje delovanja skupštine s društveno-političkim organizacijama.

Danas je sasvim jasno da skupštinski mehanizam ne može funkcionisati sam za sebe, to jest mora biti utkan u celokupni politički mehanizam, što znači da mora biti sastavni deo napora, akcija i aktivnosti Socijalističkog saveza i svih drugih društveno-političkih organizovanih snaga. A to znači da je neophodno potrebno sve intenzivnije učešće društveno-političkih organizacija u skupštinskom sistemu ako želimo da što brže rešimo neke ključne probleme, koji, zbog opterećenosti više ili manje subjektivnim stavovima, još ometaju brži razvoj našeg skupštinskog sistema. Jer upravo je u Skupštini, gde zbog usaglašavanja stavova prilikom donošenju zajedničkih odluka više puta treba suprotstavljati i argumentovano proveravati parcijalne interese u širokoj demokratskoj raspravi, neophodno potrebno sudelovanje društveno-političkih organizacija.

Ako, naime, želimo da u skupštinama preovladavaju zajedničke odluke i da na taj način one postanu organi celokupnog svog područja, a ne poprište nadvladavanja posebnih interesa, onda društveno-političke organizacije ne smeju delovati izvan njih, ocenjujući samo njihovu veću ili manju uspešnost, već se moraju angažovati u njima kao integrativna i stvaralačka snaga samog delegatskog sistema.

Skupština SFRJ je prilično dopunjenim odredbama Poslovnika, pre svega u Veću republika i pokrajina, široko otvorila vrata ulozi društveno-političkih organizacija u svom radu. Jer samo tako će moći da se ostvari zahtev da i odluke Skupštine budu izraz opštih interesa i potreba same delegatske baze i da od tih potreba i polaze. I to će biti jedino mogućan put kojim će i za Skupštinu SFRJ moći da se ostvari zaključak iz Osnovne rezolucije Jedanaestog kongresa SKJ, naime, da se »Socijalistički savez, kao front svih organizovanih subjektivnih snaga i demokratski savez svih samoupravno opredeljenih radnih ljudi i građana,

bez obzira na njihovo posebno ideološko opredeljenje, sve više u praksi razvija kao društvena osnova najšireg političkog organizovanja i ostvarivanja političkog i akcionog jedinstva na osnovama vlasti i samoupravljanja radničke klase i svih radnih ljudi« (tačka 9, II deo Rezolucije), tako »da se društveno-političke organizacije, društvene organizacije i udruženja građana i svi drugi organizovani činioci naučnog, stručnog, kulturnog, materijalnog i društvenog stvaralaštva uopšte demokratski organizuju u delegatskom sistemu, kao njegova objektivna unutrašnja potreba i snaga« (tačka 8, II deo Rezolucije).

Na taj način će diskusija o problemima, uviđanje potreba i najefikasnijih puteva, kao i pripremanje opšteprihvatljivih akata postati sve intenzivnije u širokoj saradnji klasno i materijalno najzainteresovanijih subjekata; biće ona stručno, politički i materijalno utemeljena, pa će i izvršavanje biti obaveza svih, odnosno bar većine radnih ljudi. A to znači da se ni Socijalistički savez i njegovi organi, kao ni društveno-političke organizacije, neće više baviti samo ocenjivanjem delegatskog sistema, prihvatajući, odnosno kritikujući način rada delegacija u njemu, već će delovati u njemu samom kao njegova stvaralačka organizovana socijalistička svest.

Samo tako će ujedno i opravdati svoju političku aktivnost u izgrađivanju delegatskog sistema. Zato će biti potrebno, kao što kaže drug Kardelj u *Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, da se posebno razmotri »mogućnost uspostavljanja nekih novih oblika stalne i svakodnevne saradnje delegatskih skupština sa Socijalističkim savezom i posebno sa njegovim sekcijama«.

Iz dosadašnjeg rada skupština postaje sve očiglednije da bez takvog povezivanja i traženja novih oblika rada na tom putu nećemo moći da rešavamo složene probleme koje otvaraju sve veća razvijenost i još postojeća znatna neujednačenost u razvoju jugoslovenske zajednice. To potvrđuje već i letimičan pogled na našu investicionu politiku, politiku međunarodnih ekonomskih odnosa itd.

Zato će biti veoma važno kako ćemo ubuduće postaviti rad samih skupština i njihovih radnih tela. Mora nam biti sasvim jasno da je reč o obavezi skupštinskih radnih tela da obaveštavaju o svojoj aktivnosti i da omogućavaju u njoj saradnju društveno-političkih organizacija, kao i o pravu i dužnosti društveno-političkih organizacija da sarađuju u radnim telima skupština pri razmatranju postavljenih problema i pitanja.

Potrebno je, međutim, razrešiti i sve doslednije ostvarivati i obrnuti odnos — da sve uspešnije i doslednije budu razmatrani skupštinski problemi u Socijalističkom savezu, odnosno u njegovim radnim telima (sekcijama), na svim nivoima društveno-političke organizovanosti.

U republikama i pokrajinama je taj problem delimično rešen delovanjem društveno-političkog veća u skupštinskom mehanizmu.

Praksa ipak pokazuje da to nije dovoljno i da je i o samom radu toga veća potrebno provesti temeljnu raspravu. Delimično će problem saradnje skupština s političkim organizacijama rešiti već postojeći i predviđeni društveni saveti. Ipak, njihova aktivnost, koja je prvenstveno usmerena na razrešavanje i dogovaranje o najaktuelnijim problemima, na prihvatanje zajedničkih pogleda i na traženje celovitih zajedničkih rešenja na putu razvoja, ne može zameniti neposrednu saradnju društveno-političkih organizacija u celini skupštinskog rada.

Pokušao sam da, sa nekoliko reči, upozorim na tri, po mom mišljenju, sada najznačajnija problema, a time i na aktivnosti kojima u našem skupštinskom sistemu treba upravo u ovom trenutku posvetiti posebnu pažnju ako želimo da Skupština SFRJ, a i sve ostale skupštine, uspešno izvršavaju zadatke koji su im povereni u delegatskom sistemu, a posebno na učvršćivanju i razvijanju uloge udruženog rada i na njegovom angažovanju u donošenju svih zajedničkih odluka, koje moraju, uključujući i skupštinske akte, predstavljati volju i potrebe radničke klase i svih radnih ljudi.

IV

U razvoju društveno-političkih odnosa, uslovljenih sve širim ostvarivanjem samoupravljanja kao najdoslednijeg oblika u kome najširi krug radnih ljudi može da se potvrdi kao jedini istinski nosilac materijalnog, duhovnog i drugog napretka društva, postigli smo značajne uspehe. Pri tom nas, međutim, prate i neke slabosti, teškoće, čak i smetnje, koje se, doduše, mogu razumeti u uslovima traženja novih puteva. Ali sve one nisu neizbežne; neke od njih mogli bismo čak brzo savladati kad bismo s vremena na vreme šire i dublje analizirali pojave, nove potrebe i materijalne mogućnosti u okvirima kojih se ostvaruje naš put i, pre svega, izgrađuje samoupravni mehanizam i delegatski sistem koji iz njega proizlazi.

Ne mislim, naravno, da raspravljam o svim problemima koji se izrečenom konstatacijom otvaraju, jer bi to bilo preopširno, ali bih povodom najnovije aktivnosti naših skupština (donošenje godišnjih rezolucija, odluka i drugih dokumenata) upozorio na one koji se odnose prvenstveno na pravnu stranu te aktivnosti, to jest na materijalne odnose što se javljaju s donošenjem dokumenata za sprovođenje tekuće politike.

Na prvom mestu možemo istaći da se još isuviše zanosimo time da se zakonskim propisima mogu regulisati svi odnosi, među njima i oni koji su neposredno povezani sa funkcionisanjem samoupravnog mehanizma i dogovaranja osnovnih subjekata aktivnosti i koji stoga predstavljaju nove puteve u ostvarivanju društvenih odnosa kod nas. A zakoni su ipak samo skromno pomoćno sred-

stvo, ponekad samo podsticaj za brže rešavanje nekih problema (a i sami zakoni danas sve više predstavljaju rezultat dogovorenih samoupravnih akcija, a ne većinom glasova usvojene mere).

A osnovni pokretači ostvarivanja svega onoga o čemu govorimo — da predstavljaju novo društvo, nove odnose, vlast radničke klase, pobedu humanizma i solidarnosti, bratstva i jedinstva kao osnovnih moralnih kategorija u našim međusobnim odnosima — nikako ne mogu biti zakoni, već naš neposredni pristup i odnos, način kako primamo sve novo, kako se borimo za to novo i kako branimo ono što je na tom putu već postignuto, kako se borimo protiv onoga što takav put otežava ili čak onemogućuje. Istina, zbog toga se ne smemo ustezati da neke odnose ipak regulišemo zakonima, u prvom redu one u kojima je oblik državne prinude, i time delovanje upravnih, odnosno inspekcijskih organa neophodno. Ali ipak, sve više moraju preovladati sporazumi i dogovori kao najautentičniji izraz pravog raspoloženja nosilaca materijalnih uslova razvoja.

Zato u neposrednoj skupštinskoj praksi moramo sve odlučnije raščišćavati — šta treba regulisati zakonima i odlukama, šta samoupravnim sporazumima i dogovorima, a šta drugim aktima.

Preveliko poverenje u svespasavajuću ulogu zakona — mada je i za njih već jasno da sve više moraju biti rezultat dogovora i uglavnom samo prilično uopštenih smernica, odnosno samo okvir za društveno prihvaćenu aktivnost, ali se i njihovo ostvarenje vezuje za načelo saradnje i dogovaranja — ipak ide na štetu spremnosti da se mnogi odnosi regulišu dogovorima.

Zato će biti potrebno da se u samom delegatskom sistemu, kao i u upravnom organizmu, menja odnos, da bi se pravilnije vrednovala uloga zakona, a isto tako i dogovora i sporazuma u ostvarivanju, to jest izvršavanju ustavnih odredaba o regulisanju međusobnih odnosa radnih ljudi.

Razume se, to ne znači da uprava time gubi neku samostalnost (koju, uostalom, i nema — bez obzira na to što je ona bila glavni, često čak i jedini nosilac zakonodavne aktivnosti), već samo to da ona postaje sve samostalnija u svojoj osnovnoj funkciji: naime, da delegatski mehanizam snabdeva što objektivnijim argumentima, dobrim samostalnim analizama, odgovarajućim predlozima mera, a odlučivanje i odgovornost za njih da prepusti baš tom samoupravnom delegatskom mehanizmu.

Pri takvom odnosu mnoge stvari u dokumentima pomenutim u uvodu moći ćemo i sadržinski drukčije da regulišemo.

A šta nam najviše smeta da bi nam skupštinski dokumenti bili bolji, sadržinski bogatiji i sve čvršće povezani s neposrednim rezultatima radnog procesa i opštim uslovima razvoja?

Pre svega, ne pridržavamo se dovoljno načela da jednom prihvaćen i time dogovoren opšti akt određuje okvire i konkretnih odluka iz iste oblasti. Na primer, društveni planovi ne bi smeli da ponavljaju i čak tumače odredbe koje su pre toga jasno formuli-

sane u Ustavu ili u nekom zakonu, a rezolucije, kojima na svim nivoima društveno-političkog organizovanja utvrđujemo svoje godišnje zadatke u izvršavanju planskih obaveza, ne bi smele da ponavljaju odredbe plana ili da ih čak menjaju. Za promenu neke obaveze iz plana moraju važiti ista načela kao i za donošenje dokumenta kojim smo te obaveze planski utvrdili. Uostalom, moramo se pridržavati toga da sa utvrđivanjem međusobne zavisnosti dokumenata odredimo sasvim precizno i njihovu sadržinu, da ih tehnički (s pozivanjem na željenu zavisnost) i sadržinski tako povežemo da definisanje osnovnih opštih zadataka i njihova konkretizacija budu logički uslovljeni i da sve predviđene mere budu, s obzirom na proverene materijalne mogućnosti, ostvarljive u predviđenom roku.

Moramo polaziti i od toga da će pri sve bržem menjanju opštih uslova razvoja biti potrebno da se razmišlja i o onim mogućnostima koje pruža zakonska odredba o kontinuiranom i susretnom planiranju, što — na štetu svih činilaca u izvršavanju plana — do sad još nismo učinili.

U pogledu godišnjih rezolucija, kako u federaciji tako i u republikama i pokrajinama, zasad se ne možemo pohvaliti da smo u dovoljnoj meri vodili računa o pomenutim, rekli bismo, minimalnim uslovima. Razume se da zbog toga ni rezolucije kao najoperativniji dokumenti, koji bi morali obezbeđivati, pre svega, jasne i realne okvire svakodnevne aktivnosti radnih organizacija i svih radnih ljudi, ne vrše takvu svoju funkciju na zadovoljavajući način.

Slabosti ima već u samom nastajanju tih dokumenata, u njihovoj sadržini, u nedorečenim, odnosno nedogovorenim osnovama na kojima se oni grade, u načinu kako se u još ne sasvim učvršćenom delegatskom mehanizmu i u nedovoljnom samoupravnom utvrđivanju osnovnih nosilaca materijalnog razvoja određuju mogućni okviri, odnosno limiti postavljenih zadataka (porast društvenog proizvoda, nivo izvoza i uvoza, porast cena, životnih troškova itd.), i u postupku kojim se oni, kao najoperativniji akti svakodnevne prakse neposredno ostvaruju.

V

Da bi stvari bile jasnije, neće biti naodmet da neke od navedenih tvrdnji razmotrimo nešto podrobnije.

Rešavanje problema je povezano s njihovim dobrim poznavanjem. Zato i konstatujemo da je jedan od osnovnih kamenova u zgradi samoupravnog odlučivanja pravilno obaveštavanje radnih ljudi. Ako je za socijalističku samoupravnu demokratiju bitno da polazi od čoveka kao nosioca svih posebnih i zajedničkih interesa i da na osnovu tih, slobodno izraženih interesa povezuje ljude u interesne zajednice, onda je takođe nužno da taj čovek i svi ti ljudi budu upoznati sa svim bitnim elementima tih inte-

resa, da uvek, u svakom trenutku, znaju kako stvari stoje, da iz tog poznavanja, odnosno obaveštenosti, proizlaze i njihove odluke o merama koje, uz vođenje računa o tim interesima i uz njihovo povezivanje, daju sve bolje materijalne rezultate. Međutim, i pored te konstatacije, delegati ipak dolaze u skupštine na značajne rasprave nedovoljno pripremljeni. Istina, oni primaju ogromne količine materijala, ali ti materijali ne predstavljaju pravu informaciju, jer ne obaveštavaju dovoljno o stanju zbog kojeg se neki akt u skupštini predlaže, jer ne objašnjavaju uslove koji nameću baš takve mere kakve upravni ili izvršno-politički organ predlaže i jer ne upoznaju delegatsku bazu sa svim značajnijim posledicama koje će po praktičnoj primeni predloženih mera nastupiti kako za pojedine izvršioce tako i za celu zajednicu, za čije se područje one donose. Zasad pripremamo rezolucije o informativnoj delatnosti, a i zakoni i odluke takođe govore o njoj. No delegati, od OUR pa naviše, ipak nisu dovoljno obavešteni o zadacima, merama, analizama i drugim elementima koji određuju njihovu aktivnost, nisu dovoljno upoznati sa stanjem ni u regionu iz kojeg dolaze ni u onom za koji treba da donesu neke zajedničke odluke, niti im je na prihvatljiv i razumljiv način objašnjeno kakve su, odnosno kakve će biti posledice njihovih odluka. Ako treba istinski da učvrstimo i dalje ubrzano razvijamo svestranu efikasnost delegatskog mehanizma, onda se na svim nivoima, od Skupštine SFRJ do radne organizacije, moramo mnogo odlučnije, pa i smelije uhvatiti ukoštac sa svim negativnim pojavama koje danas prate administrativnu, to jest po obimu i količini papira bogatu, ali sadržinski još prilično oskudnu obaveštenost delegata. Moramo odrediti, ako je potrebno i propisima, odnosno dogovorima, šta dobra informacija mora sadržati, kome, kada i kako mora biti dostavljena, kakve podatke mora obuhvatati i ko odgovara za njenu tačnost, objektivnost i potpunost.

A posebno je, opet, pitanje kako će delegati već danas koristiti i kako će ubuduće koristiti informacije i raspoložive podatke u traženju rešenja, kad se nađu pred suprotnošću između uskih sopstvenih i opštih interesa. Ako razgovori ne budu sasvim otvoreni, ako se, umesto analize svih interesa i traženja dugoročnog puta ka najboljoj odluci, budu imali na umu samo neutemeljeni zahtevi, onda, naravno, od dogovora nema ništa.

Upravo zbog toga treba pomoću sredstava javnog obaveštavanja najširu javnost temeljitije upoznavati sa stanjem na svim područjima života, sa pravcem željenog razvoja, s namenom i dejstvom predloženih i prihvaćenih propisa i slično. A to, opet, znači da je i na tom području potrebna odlučna akcija čiji je cilj: veća stručnost, objektivnost, smelost i permanentna informisanost o osnovnim — kako kažemo — parametrima, koji bi predstavljali razvojnu orijentaciju.

Kad govorimo o informisanosti, već se dotičemo i drugog problema koji danas otežava odlučivanje u delegatskom sistemu

(bilo da je reč o dogovorima ili zakonskim aktima). Mislim na podatke koji treba da omoguće donošenje odluka u delegatskom mehanizmu. Raspolažemo, od radnih organizacija do organa u federaciji, najmodernijim aparatima za prihvatanje, obradu i odbir podataka, imamo ustanove — od statističkih zavoda, službi društvenog knjigovodstva, raznih drugih upravnih organa, pa sve do banaka, s Narodnom bankom na čelu — izdašno opremljene kadrovima koji treba da prikupljaju i za delegatski sistem pripremaju potrebne analize, a ipak smo ješ siromašni u objektivnim pokazateljima, čak sve više kasnimo s njima i neretko se nađemo u položaju da delegacije, kad u nekom organu ili organizaciji raspravljaju o istoj stvari, dolaze sa sasvim različitim podacima i zato, razume se, sa suprotnim analitičkim zaključcima, pa onda teško nalaze zajednički jezik, a još teže, za datu situaciju, objektivno najbolje rešenje. Zato je neodložan zadatak da što pre — dogovorom o načinu prikupljanja i obrade podataka i o odgovornosti za njihovo pravovremeno dostavljanje i tačnost — bogatstvo ideja i smernica koje otkrivaju tako prikupljeni podaci iskoristimo u delegatskom sistemu za pravilno vođenje zajedničke razvojne politike.

VI

Ali ni sami podaci još nisu dovoljni. I za njih važi to da mogu da kažu mnogo ili ništa, u zavisnosti od toga kako smo se pripremili za njihovo korišćenje. Zato ni delegatski sistem ne može uspešno rešavati nova i sve brojnija pitanja koja otvaraju bogatstvo oblika i odnosa u kojima protiče naš sve razvijeniji društveni, ekonomski i politički život ako nema na raspolaganju instrumente kojima će pravilno kombinovati i usmeravati upotrebu raspoloživih pokazatelja. Zato možemo reći da je već i sama metodologija po kojoj gradimo naše planove neadekvatna i da iziskuje temeljitije promene. To važi naročito za dokumente kojima se određuju godišnji zadaci za izvršavanje plana, a još više za neka pojedinačna područja koja svojom celinom određuju osnovni pravac razvoja za određeno razdoblje. Tako, na primer, još ne raspolažemo zadovoljavajućom metodologijom uređivanja naših ekonomskih odnosa s inostranstvom, naročito kad govorimo o ulozi republika i pokrajina u toj politici. Neizgrađeni su kriterijumi razvijenosti, odnosno nedovoljne razvijenosti republika i pokrajina, na osnovu kojih bismo ubuduće morali određivati svoj odnos prema politici koju treba voditi u borbi za brži ukupni razvoj svih republika i pokrajina. Poseban problem u okviru te politike je utvrđivanje i ocenjivanje, kao i metodi neposrednog udruživanja rada i sredstava privrednih organizacija sa razvijenih i nedovoljno razvijenih područja i povezivanje takvog udruživanja s politikom Fonda koji je inače namenjen pomaganju bržeg razvoja nedovoljno razvijenih. S tim u vezi imamo već mnogo rezolucija, kongresnih zaklju-

čaka i propisa, pa ipak, novi pogledi i novi oblici podsticanja bržeg razvoja nedovoljno razvijenih još se nisu dovoljno probili da bismo mogli na zadovoljavajući način ocenjivati uspešnost novog i smanjivati ulogu već tradicionalnih oblika samo posredne pomoći, bilo preko fondova ili budžeta. Učvršćivanju metodoloških osnova i odlučnijem jačanju odgovornosti udruženog rada za brži razvoj nedovoljno razvijenih područja treba da doprinese delegatski sistem, a time će stvoriti i uslove za neposredno delovanje samoupravnog mehanizma.

Međutim, udruživanje rada i sredstava nužno je ne samo radi bržeg i uspešnijeg razvoja nedovoljno razvijenih, kao, uostalom, i razvoja privrede unutar jugoslovenskih granica, već, isto tako, ili možda još više, radi jedinstvenijeg i time uspešnijeg nastupanja naših privrednih organizacija na tržištima izvan granica naše zemlje.

U raspodeli i korišćenju sredstava stvorenih u radnom procesu u sadašnjem trenutku je najproblematičnije stanje na području investicione i opšte i zajedničke potrošnje, odnosno — tačnije — potrošnje preko budžeta i u raznim oblicima interesnog povezivanja.

Govorimo, na primer, o preteranom porastu investicione potrošnje, o neovlašćenom korišćenju kratkoročnih bankarskih sredstava i emisije za investicije, o slaboj iskorišćenosti novih kapaciteta, o njihovom dupliranju — kao da su to sve bila nerešiva pitanja delegatskog mehanizma. A ipak je osnovni problem baš u tome što o takvoj vrsti potrošnje nisu odlučivale ovlašćene i zadužene zajednice preko svojih delegacija, već su sve to u velikoj meri bankarske investicije u starom smislu, iz vremena administrativnog socijalizma i »političke investicije« u najneprihvatljivijem smislu. Tu tvrdnju u znatnoj meri potkrepljuje prilično autonomna politika banaka, koje su u 1978. godini »uspele« da povećaju korišćenje primarne emisije daleko preko opravdane i planom predviđene mere. A kad o nameravanim i u planovima predviđenim investicijama i o svoj ostaloj potrošnji budu odlučivali neposredni stvaraoci dohotka, kad, dakle, udruženi rad bude odlučivao o investicijama u celini i preuzimao i punu odgovornost za njih, onda će one sigurno biti rentabilne, kapaciteti će biti dobro iskorišćeni, a i tržište će za takvu proizvodnju biti na vreme, odnosno unapred obezbeđeno. Zato rešenje za suzbijanje dupliranja investicija ne treba tražiti u administrativnim merama, već u odlučnoj afirmaciji udruženog rada i na području investiranja.

Slično je i sa ostalom potrošnjom. Govorimo o njenom ograničavanju, neopravdanom opterećivanju dohotka radnih organizacija, o visokim troškovima administracije i slično, ali ne činimo dovoljno da bi sve oblike raspodele i upotrebe sredstava ostvarivao i nadzirao udruženi rad neposredno, odnosno preko organa i oblika kontrole koji su čvrsto povezani s delegatskim sistemom.

VII

U svim zadacima povezanim s planom i zakonskim propisima nedovoljno primenjujemo princip odgovornosti. Pri tom nije reč samo o odgovornosti pojedinaca za kršenje propisa — za to su u zakonu predviđene sankcije i nadležni organ ih primenjuje. Posredi je mnogo značajnija odgovornost — odgovornost za izvršenje onih zadataka za koje je neki organ, zajednica ili delegatski mehanizam u celini zadužen, s obzirom na nadležnosti utvrđene Ustavom. Na primer, društveni plan predviđa određeni broj dogovora o osnovama plana, koji radnim organizacijama treba da omoguće celovitije izvršavanje preuzetih planskih zadataka. Pa ipak, i danas, kad su protekle već tri godine planskog perioda, još nam nedostaju dva značajna dogovora — o energetici i o zaduživanju u inostranstvu. Svakako, negde nema raspoloženja za te dogovore. Sad se samo postavlja pitanje da li ti dogovori nisu važni za izvršavanje zajedničkih planskih zadataka, u kom slučaju bi ih trebalo izlučiti iz takozvane osnovne problematike plana (što je onda pitanje samo metodologije plana) ili su oni i te kako značajni za plan i neko — neki organ ili neko telo — mora poneti odgovornost za to što oni do sad nisu sklopljeni.

Dogovor o energetici je nesumnjivo nužan, on je od prvorazrednog značaja, i to ne samo zbog funkcije raznih vrsta izvora energije u proizvodnji, već i stoga što naročito uvoz nafte predstavlja bitan element u našoj uvozno-izvoznoj politici. Zato njegovo odlaganje postaje značajno političko pitanje u daljem uređivanju planskih osnova.

Na svu ozbiljnost planske problematike upozorava i pripremanje rezolucija o izvršenju srednjoročnog plana u 1979. godini. Činjenica da je na predlog savezne rezolucije bilo nekoliko stotina primedaba svedoči o tome da se već pri samom njenom donošenju nije dovoljno vodilo računa o stanju, odnosno da nisu bile pravilno ocenjene sve materijalne osnove od kojih je trebalo polaziti pri utvrđivanju ekonomsko-političkog i socijalnog razvoja u 1979. godini.

Još značajnija je druga pojava u vezi sa donesenom rezolucijom. Naime, činjenica da smo njome za nekoliko desetina problema odlučili da se rešenje obezbedi naknadnim merama govori o tome da trenutno nije postojalo raspoloženje delegacija, odnosno njihove sredine, za sporazumevanje o svemu što se javilo kao akutan problem ili kao otvoreno pitanje. Doduše, drug Kardelj u svojim radovima više puta upozorava na to da moramo biti strpljivi u traženju rešenja koja udruženi rad treba da donese raznim dogovorima i da je bolje odložiti razmatranje problema koji nije naročito akutan i sačekati povoljnije prilike za njegovo rešavanje. Sve je to tačno i svakako prihvatljivo ako u tako značajnom dokumentu kao što je rezolucija kojom se određuje ekonomska politika za tekuću godinu ostaje otvoreno samo nekoliko

manje značajnih pitanja. Ali, ako taj broj naraste i ako ostaju otvorena i mnoga za dalji razvoj zajednice bitna pitanja, onda se, naravno, ne možemo pomiriti s takvom pojavom.

Naprotiv, potrebna je politička analiza same pojave i njenog značaja, pa i dublje razmatranje pitanja koja su ostala otvorena, uz konkretno utvrđivanje ko je odgovoran za nastalo stanje. Razume se, izlaz nije u tome da, umesto dogovora, usledi zakonska odredba, jer bi to, pošto je i za zakon potrebna puna saglasnost, vodilo samo ka Ustavom predviđenim privremenim merama, a one su, s obzirom na to da je posredi odlučivanje većinom, samo kratkotrajno rešenje, a ne izgrađivanje dugoročnog čvrstog sistema. Rešenje nije ni u traženju krivca za nastalo stanje, već u temeljitoj i produbljenoj analizi stanja koje onemogućava da se postigne saglasnost. Ako ne budemo tražili materijalne i političke uzroke za nastalu situaciju i ako zajedničkim snagama ne otklonimo pre svega te uzroke, onda je izvesno da nećemo naći ni dugoročnije rešenje za sam problem. Dakako, ni tu ne bismo smeli zaobići udruženi rad.

Naveo sam samo nekoliko onih problema čije rešavanje postaje sve značajnije kad govorimo o sve snažnijoj svesti radnih ljudi, kad kažemo da pasivnu odgovornost neke zamišljene državne prinude moraju zameniti svest stvaralačke odgovornosti čoveka prema drugom čoveku i ne samo svesno povezivanje njihovih posebnih interesa već i njihovo podređivanje što objektivnije utvrđenim zajedničkim interesima.

Međutim, tome neće ništa doprineti samo pozivanje na Ustav i na poštovanje Zakona o udruženom radu, već smelo traženje novih rešenja, otklanjanje otkrivenih nedostataka, svestrana afirmacija udruženog rada i učvršćivanje delegatskog mehanizma, i stoga takođe — prvenstveno aktivnošću društveno-političkih organizacija — odlučno podizanje političke svesti svih radnih ljudi i građana, kao i dosledno proširivanje njihove odgovornosti.

Najdan Pašić

Političke nauke u samoupravnom društvu

Razvoj političkih nauka je značajan i pouzdan pokazatelj spremnosti i sposobnosti jednog društva za demokratski kritički dijalog o sebi, svojoj prirodi i putevima svoga razvitka. Od antičkih vremena do danas politička demokratija i politička nauka imale su uvek istu kolevku, postojale su i umirale zajedno.

I u našoj zemlji teorijsko i naučno izučavanje i osmišljavanje zakonitosti klasne borbe i političkih fenomena uopšte, spajanje revolucionarne prakse i njenih neposrednih ideoloških izraza sa najprogresivnijom naučnom mišlju, išlo je u korak sa procesom korenite demokratske transformacije političkog sistema na samoupravnim osnovama.

Nova istorijska situacija i nove perspektive političkih nauka

Proces izgradnje samoupravno-demokratskih oblika odlučivanja i upravljanja u svim sferama društvenog rada i života — njegove dimenzije, rastuće potrebe i njegove sopstvene protivrečnosti i teškoće — utisnuo je osnovni pečat svim fazama razvoja marksističke

političke nauke u nas tokom minulih decenija. Pravo merilo onoga što je postignuto ne mogu biti same činjenice koje se odnose na uvođenje političkih nauka u red organizovanih i priznatih naučnih disciplina sa odgovarajućim akademskim statusom, na broj pedagoških i naučnoistraživačkih institucija na kojima se ove nauke predaju i sistematski razvijaju, na sve obimniju domaću i stranu literaturu koja se objavljuje iz ove oblasti, na brojne naučne skupove sa politološkom problematikom, na broj kadrova koji su stekli i stiču visokoškolsko obrazovanje iz raznih oblasti političkih nauka — mada su ove činjenice (i same za sebe uzete) vrlo impresivne i nesumnjivo relevantne. Od toga je još značajnije to da je teorijsko-politička misao jedne relativno male zemlje, koja je vekovima živela po strani i na periferiji osnovnih tokova svetske naučne misli, napravila još malobrojne, ali značajne i originalne prodore u one oblasti saznanja o zakonitostima i revolucionarnim mogućnostima savremene prelazne epohe koje zaokupljaju najnapredniju društveno-teorijsku misao u savremenom svetu.

Empirijsku osnovu i izuzetno snažan ideološki impuls razvoju političke teorije davala je i daje revolucionarna praksa — široko zasnovani proces društvenog oslobađanja rada u kome, već u prvim fazama, okoštale forme klasne organizacije društva (svojinski monopol i birokratsko-tehnokratska dominacija) počinju da se ruše i da ustupaju mesto socijalističkim oblicima društvene organizacije u kojima čovek u udruženom radu postaje gospodar društvenih uslova svoje egzistencije, i u tom smislu postaje stvarno slobodan.

Razume se da su izuzetno značajni pojedinačni rezultati, koje je dao na našem tlu spoj marksističke teorije i revolucionarne prakse, vršili snažan povratni uticaj na stanje i razvoj društvenih i političkih nauka u celini. Međutim, ma koliko jak i podsticajan, taj uticaj nije bio dovoljan da se prekonoć nadoknade mnoge decenije zaostajanja u razvoju društvenih nauka i da se odmah uhvati korak sa rastućim potrebama našeg društva čiji se svesno usmeravani razvoj mogao obezbediti jedino ugrađivanjem naučne vizije i saznanja u ceo proces upravljanja društvenim poslovima.

Doduše, revolucionarni radnički pokret u jugoslovenskim zemljama, pa i u Srbiji, imao je među svojim vođama istaknute političke mislioce i teoretičare kakvi su bili Svetozar Marković, Dimitrije Tucović, Filip Filipović i drugi, ali vremenska distanca i radikalno promenjeni društveni uslovi ograničavali su neposredni uticaj ove tradicije na savremeni razvoj društvenih i, posebno, političkih nauka.

Samoupravno opredeljenje u razvoju zemlje, formulisano i kao jasan stav Saveza komunista, značilo je u isto vreme i konačan raskid sa sterilnim, u sebe zatvorenim etatističkim dogmatizmom. Sledeći logiku svog unutrašnjeg razvoja, naša zemlja se široko otvorila za međunarodnu idejnu komunikaciju na svim poljima, pa i na području društvenih i, osobito, političkih nauka.

U klimi sve slobodnije razmene ljudi i ideja brzo je rasla sposobnost naše nauke za ravnopravan međunarodni dijalog i saradnju — utoliko plodniji i podsticajniji ukoliko je društveno-naučna misao kod nas nalazila čvršće uporište u iskustvima i saznanjima crpljenim iz sve bogatije jedinstvene prakse socijalističko-samoupravne revolucije u društveno-ekonomskim i političkim odnosima koja se odigravala u našoj zemlji.

Kao ni na drugim područjima međunarodnih odnosa, ni na polju međunarodne naučne saradnje ne postoje, razume se, nikakvi idilični odnosi niti je ravnopravnost učesnikâ *a priori* obezbeđena i zagarantovana. Ogromne razlike u pogledu opšte društveno-ekonomske i kulturne razvijenosti, raspoloživih institucionalnih i kadrovskih potencijala i naučno-kulturne tradicije vuku u pravcu neravnopravnih odnosa i u sferi međunarodne saradnje i dovode, smerano ili nesmerano, do odnosa ideološko-kulturne dominacije, odnosno epigonske podređenosti i pasivnog, nekritičkog podražavanja.

I društvene nauke u našoj zemlji — naročito političke nauke kao posebno osetljivo područje ideološkog života — bile su izložene pritiscima ove vrste i trpele različite uticaje. Međutim, negativne posledice ovih pojava nisu nikada dobile takve razmere kojima bi bili dovedeni u pitanje ukupni pozitivni rezultati sve šire, sadržajnije i razgranatije međunarodne naučne saradnje. Jugoslavija se u tu saradnju uključuje utoliko ravnopravnije i uspešnije ukoliko se sama naša naučna misao više oslanja na rezultate sopstvenog društvenog kretanja i razvija aktivan i kritički odnos prema vladajućim idejnim strujanjima u savremenom svetu.

Specifični društveni uslovi razvoja političkih nauka u našoj zemlji

Nema, razume se, ni potrebe ni opravdanja da se postojeći uslovi razvoja političkih nauka u našoj zemlji nekritički (apologetski) idealizuju, a postignuti rezultati preuveličavaju. Štaviše, bilo bi vrlo štetno ako bi se u politici daljeg razvoja ovih naučnih disciplina, u izgradnji nastavno-naučnih i istraživačkih institucija u ovoj oblasti i u pripremanju politikoloških kadrova različitog profila polazilo od nerealnih pretpostavki da problema nema i da je dalji razvojni put neprotivrečan i konačno prokrčen. U svom samoupravnom preobražaju (koji podrazumeva i podruštvljavanje politike) naše društvo nije još izišlo iz orbite onih zakonitosti koje su se ispoljavale u razvoju političke teorije i političkih nauka u prošlosti, od najranijih njihovih početaka.

Od antičke Grčke pa do naših dana naučna misao o politici nalazila se uvek u posebnom, delikatnom i protivrečnom položaju. Jer stalna je težnja čoveka da upozna prirodu onih društvenih sila

koje vladaju njegovom sudbinom, ali je ta težnja uvek sputana zahtevima i potrebama konkretnih sistema vlasti i upravljanja. Naime, svaki sistem vlasti i upravljanja vodi borbu za svoju legitimizaciju, za stvaranje jedne vrste ideološke osnove kojom se pravda i učvršćuje njegova egzistencija.

Otuda stalni pritisak ideoloških potreba svakog postojećeg sistema vlasti na političku nauku, težnja da se politička nauka pretvori manje ili više otvoreno u sluškinju politike, odnosno njenih dnevnih potreba.

I pored ogromnog napretka koji je ostvaren, i naša politička nauka je još uvek na neki način razapeta između velikih izgleda i mogućnosti koje joj pružaju originalna i vrlo bogata revolucionarna praksa i iskustvo i stalnih ograničenja i opasnosti koje donosi pritisak političkog pragmatizma i akademskog konzervativizma. Tri momenta naročito mnogo utiču na njen specifičan položaj.

Prvo, izučavajući našu društvenu i političku stvarnost, nalazimo se na terenu istorijski novih pojava i zato se u posebno oštrom vidu postavlja pitanje kategorijalnih aparata pomoću kojih se pojave izučavaju. Koliko su naši metodološki i drugi instrumenti adekvatni, s obzirom na novu prirodu pojava koje se nalaze pred nama, koje treba osvetliti i razumeti?

Drugo, reč je o društvu koje teži da svesno usmerava svoje kretanje prema određenim unapred definisanim ciljevima, prema prihvaćenom programu društvenog razvoja. Da bi se ono približilo tim postavljenim ciljevima, da bi usmerilo svoj razvoj u određenom pravcu, organizovane političke snage našeg društva služe se vrlo mnogo političkim sredstvima, pe svega normativnom silom države. I to onda otvara za političku nauku, za društvenu nauku uopšte, izuzetno značajan i složen problem — problem odnosa između normativnog i stvarnog.

Treći momenat se ogleda u tome da je naše društvo — društvo masovne aktivne participacije ljudi u političkom i društvenom životu, društvo koje pokušava da se izgradi na samoupravnim osnovama, to znači uz najneposrednije učešće svih članova društva kao aktivnih subjekata društvenih procesa. U tom širokom aktiviranju masa u svojstvu subjekata društvenog kretanja javlja se problem odnosa između teorije koja naučno osvetljava te procese i masovne ideologije koja mobiliše i motiviše masovno učešće u njima.

Jer široki slojevi radnih ljudi i građana, očigledno, ne mogu neposredno u svojoj praksi da budu rukovođeni samo nekim apstraktnim teorijskim postulatima. Njihovo ponašanje je u velikoj meri uslovljeno određenom ideologijom, samoupravnom ideologijom, koju pokušavamo da izgradimo i razvijemo. U takvim uslovima je vrlo delikatno i složeno pitanje odnosa između političke nauke i političke ideologije.

Eto, to su tri specifičnosti naše društvene situacije koje bitno utiču na položaj političkih nauka kod nas.

(1) Već sama novina pojava koje treba proučavati rađa neizbežno određene probleme na koje je i Marks više puta ukazivao. U raspravi *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte* Marks upozorava na činjenicu da »tradicija svih mrtvih generacija pritiska kao mòra mozak živih«. U *Građanskom ratu u Francuskoj* direktno se govori o tome kako je tadašnja nauka bila nesposobna da shvati revolucionarnu suštinu onih društvenih promena koje je nosila u sebi Komuna. Umesto toga, ispoljavala se težnja da se po analogiji Komuna posmatra u svetlosti prošlih iskustava, pa da se jedan veliki istorijski skok napred (zamenjivanje birokratskog centralizma organizovanjem jedinstva društva na novim osnovama) protumači kao vraćanje na oblike feudalne rasparčanosti i tome slično.

To se ponekad događa i sa tumačenjem pojava samoupravljanja, i to ne samo kod stranih nego ponekad i kod naših interpretatora — kod svih onih koji pokušavaju da suštinski novim pojavama i odnosima nađu presedan u ranijim iskustvima i da se u njihovom proučavanju nekritički služe tradicionalnim kategorijalnim aparatom i pojmovima.

U stvari, postavlja se pitanje, u sve zaoštrenijem vidu, koliko su naši instrumenti analize adekvatni, koliko se možemo služiti kategorijama koje je izgradila teorija polazeći od jedne bitno drukčije društvene stvarnosti? Gde su metodi, instrumenti i kategorije kojima se služimo zaista sredstvo da se uspešnije prodre u suštinu pojava, a gde oni, u stvari, otežavaju da se uđe u ono što je bitno, što je originalno i što predstavlja *istorijski novum.*

Može se, na primer, postaviti pitanje kako kod nas upotrebljavati kategoriju »federalizam«, »federativni princip« — sve ono što je politička teorija dala analizirajući razne oblike federalnog uređenja složenih društvenih zajednica u prošlosti. Koliko su, na primer, podela na federalizam i konfederalizam i kriterijumi za tu podelu relevantni za jugoslovensku političku stvarnost, koliko se može bez njih, i čime ih eventualno treba zameniti.

Podsećamo samo na to koliko opterećenje u našem mišljenju predstavlja staro građansko-pravno shvatanje svojine, koliko je ono još dominantno u našoj svesti i koliko može da bude prepreka za dublje i svestranije poimanje suštine socijalističke društvene svojine i novih, samoupravnih produkcionih odnosa.

S druge strane, postoji opasnost i od olakog uvođenja novih termina koji nisu naučno fundirani i jasno definisani. Svesno ili nesvesno, stvaraju se iluzije da se promenom termina menja i sama suština stvari. Šta se dobija u smislu naučnog razumevanja pojava ako se štrajk krsti obustavom rada ili ako se u suštini nepromenjeni političko-predstavnički odnos nazove delegatskim, a poslanik delegatom?

(2) Već je istaknuto da široka upotreba normativne sile države, karakteristična za naše društvo, daje uvećane dimenzije i

zaoštreni oblik starom i »večitom« problemu odnosa normativnog i stvarnog. Iz takve situacije proističu zadaci veoma značajni za našu političku nauku i naše politikologe.

Ne sme se gubiti iz vida da su gotovo bez izuzetka sve bitne promene društveno-ekonomskih i političkih odnosa u pravcu razvoja samoupravljanja bile inicirane i podstaknute odgovarajućim normativnim aktima — Ustavom i zakonima. Početak razvoja samoupravljanja obeležen je donošenjem Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, juna 1950. godine. I svi naši ustavi izražavaju nastojanje da se menjanjem osnovnog normativnog poretka dâ snažan impuls razvoju novih društvenih odnosa, da se taj razvoj ubrza i usmeri određenim pravcem. Međutim, normativna sila države je koliko moćno toliko i opasno oružje. Ako se ne vodi dovoljno računa o objektivnim zakonitostima koje deluju na datom stepenu ukupnog razvoja, o postojećim uslovima i odnosima snaga i, naročito, ako se ne vodi svesna, organizovana akcija da se propisane norme oživotvore u praksi — postoji opasnost da se njihov smisao i efekat potpuno izokrenu. Umesto da budu u isto vreme *izraz* realnih odnosa i *instrument* njihovog menjanja u jednom određenom pravcu, norme se mogu pretvoriti u sistem fikcija koji maskira društvenu stvarnost, umesto da je razotkriva otežavajući time tačnu orijentaciju i efikasnu akciju svesnih, socijalistički opredeljenih društvenih snaga.

Vrlo često, naročito u svakodnevnoj politici, u raspravljanju o društvenim pitanjima vrši se zamena normativnog i stvarnog. O normativnim rešenjima se govori kao o nečem što je već postalo deo društvene stvarnosti, što se već ovaplotilo u životu, mada to često i nije tako. Takve iluzije deluju negativno na sposobnost revolucionarnih snaga da *na delu* menjaju zastarele i preživele društvene odnose koji produžuju da žive iza normativne fasade radikalno promenjenog društvenog stanja.

Nekritička vera u svemoć državnih normi — svega onoga što se »odozgo« propisuje i naređuje — tipičan je simptom birokratskog subjektivizma. Opterećen birokratizmom i iluzijama o tome da se društveni odnosi mogu po volji krojiti i prekrajati, nezavisno od objektivnih zakonitosti društvenog i političkog života, taj subjektivizam može da nanese ogromne štete socijalizmu i demokratiji. Novija istorija pruža o tome poražavajuća svedočanstva. Za revolucionarne socijalističke snage, stvarno angažovane u izgrađivanju novih odnosa slobodnog udruženog rada, bitno je, baš zbog toga, da tačno znaju odnos između onoga što se normativno postulira i onoga što se u praksi događa, da kritički analiziraju i prate efekat svake preduzete mere i da, u skladu s tim, usmeravaju svoju akciju. To se odnosi na sva područja svesnog usmeravanja društvenog kretanja i ima karakter svakodnevnog zadatka. A za to je neophodan oslonac na razne grane političkih nauka, na rezultate istraživanja otvorenih, konkretnih problema i odnosa, na

kontinuirani analitički rad stručno obrazovanih politikologa. *Najbolja brana birokratsko-političkom subjektivizmu i voluntarizmu jeste razvijena i slobodna naučna kritika.* Ta društvena potreba mora biti uvažena i priznata pri utvrđivanju strategije razvoja politikoloških i društvenih nauka uopšte.

Sposobnost društva da svesno, na demokratsko-samoupravnoj osnovi usmerava svoj ukupan razvitak zavisi od još jednog već pomenutog faktora: od toga kako je u praksi rešen odnos političke nauke i ideologije (tačnije, ideoloških shvatanja vezanih za tekuću politiku). Da bi bila aktivno uključena u proces kreiranja novih društvenih odnosa i da bi odatle i sama crpla svoju snagu, politička nauka ne može biti neutralistička, objektivistički distancirana od osnovnih socijalističko-samoupravnih radničko-klasnih opredeljenja i vrednosti. Ona je u situaciji da prihvata i vrši i jednu funkciju koja je neposredno vezuje za vladajuću samoupravnu politiku i ideologiju. Reč je o funkciji koju bismo mogli nazvati eksplikativno-mobilizatorskom.

Ali politička mobilizacija zahteva pozitivan i angažovan odnos prema onome što se inauguriše, veru u to da je izabrano pravo rešenje, jer samo pod tim uslovom ljudi će biti spremni i motivisani da se zalažu za oživotvorenje toga rešenja u praksi. I od nauke se očekuje da potpomogne te napore demokratske mobilizacije time što će pojačavati veru u ispravnost osnovnih opredeljenja (pod pretpostavkom da su ona zaista oslonjena na nauku).

Ali je baš zato od najvećeg značaja da se uvek pravi jasna razlika između načelnog opredeljivanja za određeni smer društvenog kretanja i konkretnih rešenja posredstvom kojih se u datom trenutku pokušava realizovati usvojena opšta koncepcija razvoja. Jedno su, na primer, naučno fundirane koncepcije o samoupravnom povezivanju različitih sfera društvenog rada (sfere materijalne proizvodnje i sfere društvene delatnosti) na principu slobodne razmene rada koja isključuje birokratsko posredništvo, a drugo su konkretna rešenja u vezi sa organizovanjem samoupravnih interesnih zajednica koje se, uz neizbežna lutanja, tek izgrađuju kao institucionalni okviri u kojima slobodna razmena rada treba da se praktično ostvaruje. Jasno načelno opredeljenje za ono prvo ne sme da sprečava konkretan kritički odnos prema ovom drugom. Ako se ova razlika ne pravi — bar kada je reč o naučnom mišljenju — onda se vitalna kritička funkcija nauke žrtvuje njenoj eksplikativno-mobilizatorskoj funkciji. A to je fatalno za samu nauku.

Pitanje samoupravnog položaja političkih i društvenih nauka uopšte u uslovima podruštvljavanja politike

Stepen u kome će nauka biti sposobna da bude oslonac i aktivni faktor u planskom usmeravanju društvenog razvoja direktno zavisi od društvenog položaja same nauke. Ovo opšte pravilo važi u pu-

noj meri i za političke nauke, a pogotovu za političke nauke u samoupravnom društvu. S jedne strane, kao što je već istaknuto, te nauke su posebno izložene pritisku političkog pragmatizma koji se, bez obzira na sve deklaracije, nikada u suštini ne miri sa tim da on sam bude predmet slobodne naučne kritike. S druge strane, u samoupravnom društvu značaj političkih nauka raste u onoj meri u kojoj se stvarno vrši podruštvljavanje politike, to jest ukidanje monopola političke vlasti i odlučivanja. Neophodna pretpostavka *stvarnog* učešća miliona radnih ljudi u političkom odlučivanju jeste postojanje i dostupnost rezultata naučne analize društveno-političkih procesa na svim onim tačkama u složenom samoupravno-delegatskom sistemu gde se ličnim izjašnjavanjem radnika-samoupravljača ili na bazi njihovih smernica donose odluke relevantne za užu i širu društvenu zajednicu. U tom smislu moglo bi se reći da postoji tesna korelacija između razvoja političkih nauka i procesa deprofesionalizacije i podruštvljavanja politike, i da, s druge strane, upravo funkcija koju ove nauke dobijaju u samoupravnoj transformaciji političkih odnosa i institucija zahteva da one same budu konstituisane kao samoupravne grane društvene delatnosti — integralni deo ukupne samoupravne strukture društva.

Progresivno i društveno celishodno uređenje odnosa nauke i politike zahteva, očigledno, takva rešenja koja će izmiriti protivrečne zahteve:

a) da samostalnost naučnog rada i istraživanja ne bude faktički negirana njenom materijalnom zavisnošću od onih snaga i interesa koji imaju monopol političke moći ili monopol raspolaganja materijalnim sredstvima, i

b) da nauka bude neposredno povezana sa društvenim potrebama, *angažovana* u formiranju politike i iznalaženju najcelishodnijih rešenja za otvorene društvene probleme, ali *ne* i *podređena* nekom monopolu predstavljanja društvenih interesa.

Ovi problemi su zajednički svim zemljama koje su dostigle određeni nivo naučnog i tehničkog razvoja. Međutim, oni se pojavljuju u naročito složenom vidu u onim zemljama u kojima je ukinuta privatna svojina na sredstvima za proizvodnju, u kojima su ukinuta velika privatna bogatstva, pa, prema tome, i privatno organizovano finansiranje nauke. Javna svojina i javno državno ili društveno raspolaganje najvećim delom društvene akumulacije znatno proširuju mogućnost za racionalno uređenje odnosa nauka — društvo i nauka — politika, ali, u isto vreme, uvećavaju i opasnost od birokratsko-tehnokratske deformacije toga odnosa, od uspostavljanja birokratske kontrole nad naukom.

Epohe velikih revolucionarnih prevrata nikad ne ostavljaju mnogo mesta ni mnogo istorijskih šansi za društveno neangažovanu, kontemplativnu nauku, koja sve posmatra sa gledišta društvene statike i sama doprinosi toj statici. Takva nauka je besprizivno osuđena na puko epigonstvo i jalovost. Ova istina pokazuje

se naročito reljefno u društvu koje nema velike naučne tradicije, pa ne postoje ni mogućnosti da inercija takve tradicije prikriva prazninu u pogledu konkretnih naučnih ostvarenja tamo gde takvih ostvarenja nema.

Stvarni doprinos društvene i političke nauke u Jugoslaviji, njene šanse i njene istorijske mogućnosti neposredno su determinisane njenom sposobnošću da postane faktor koji će biti uključen i integrisan u revolucionarni proces društvenog preobražaja i da s tih pozicija osvetljava i osmišljava nove razvojne puteve samoupravnog društva.

Prenošenje samoupravljanja iz sfere teorijske vizije u sferu revolucionarne prakse otvara u sasvim konkretnoj formi niz važnih problema čije rešavanje zahteva viši stepen i nove oblike neposrednog angažovanja nauke, stručnog znanja i revolucionarne teorije. Zbog toga svako udaljavanje političkih nauka i kritičke teorijske misli od društvene prakse i njenih realnih i suštinskih problema može da izazove, s jedne strane, smanjivanje sposobnosti društva da u punoj meri iskoristi objektivne mogućnosti svoga razvoja, a s druge, stagniranje naučne i teorijske misli, njihovu faktičku degradaciju. Konciznu definiciju ovog problema dao je Edvard Kardelj u svojoj studiji *Beleške o našoj društvenoj kritici.* Tamo se na jednom mestu kaže: »Ako socijalističke snage ne budu sposobne da razvijaju stvaralačku društvenu kritiku koja odgovara današnjim problemima, koja zna da posegne dublje u objektivne zakonitosti ranih faza socijalističkog razvoja (ili, kako obično kažemo, prelaznog doba) i otvori nove perspektive — naći će se socijalističko društvo pred jalovom kritikom, a aktuelne probleme će rešavati empirijski, stihijski, pragmatistički.«*

U Jugoslaviji se danas rešenje ovih problema traži na liniji izgrađivanja društvenog položaja nauke kao samostalne i samoupravne društvene delatnosti. Organizacija nastavnih i naučnoistraživačkih institucija i njihov društveni položaj treba da se uklope i integrišu u jedinstveni sistem samoupravnih odnosa koji već preovlađuju u privredi i u drugim sferama društvenog života. Raniji sistem budžetskog finansiranja je konačno napušten. Umesto toga, uspostavljaju se neposredne samoupravne veze nastavne i naučnoistraživačke delatnosti sa privredom i svim drugim oblastima društvenog rada i stvaralaštva na principu slobodne razmene rada koja se vrši u okviru odgovarajućih samoupravnih interesnih zajednica.

Sve to treba da obezbedi društvenim, pa i političkim naukama onaj stepen autonomnosti i slobode koji je neophodan da bi naučno stvaralaštvo moglo uspešno da se razvija i da bi i društvo i nauka bili zaštićeni od birokratsko-tehnokratske dominacije.

---

* E. Kardelj, *Beleške o našoj društvenoj kritici,* »Socijalizam«, br. 9/1965, str. 1085.

Rešavajući probleme konstituisanja samoupravljanja kao celovitog sistema društvene organizacije, nauka rešava u isto vreme i pitanje svog sopstvenog samoupravnog položaja. Što je samoupravni položaj nauke uopšte, a posebno društvenih i političkih nauka, čvršće ugrađen u ukupni sistem društvenih odnosa, to je manje mogućnosti da potreba za angažovanjem nauke u rešavanju problema društvene prakse i realizovanju usvojene politike bude iskorišćena za podređivanje nauke zahtevima političkog pragmatizma i za njeno degradiranje u apologetiku koja samo povlađuje dnevnoj politici i stvara iluzije o njenoj nepogrešivosti.

Za političku nauku istinski integrisanu u samoupravno društvo ni jedan problem društvenog života i razvoja neće biti suviše sitan da bi se ona njime bavila, niti suviše krupan da bi, kao pitanje političke strategije, prevazilazio njene kompetencije. U razvijenom socijalističkom samoupravnom društvu konačno će biti prevaziđen »večiti problem« međusobnog odnosa i konfrontacije nauke i politike, jer i jedna i druga postaju samo deo odnosa među samoupravno organizovanim radnim ljudima.

Dušan Pirec

Neki pristupi istraživanjima u oblasti ekonomskih nauka

I u nas i u svetu oseća se potreba za teorijsko-metodološkim osmišljavanjem *in genere et species*, kako samoupravnih odnosa proizvodnje tako i veoma heterogene slike koju pruža poprište socijalizma kao svetskog procesa, odnosno zbog krupnih strukturnih promena u svetu kao celini. To, naravno, ne znači da nije o tome pisano. Naprotiv! Međutim, ne bi se moglo reći da je toga bilo i dovoljno. Sem toga, iskrsavaju (ponekad i ponegde) i određeni nesporazumi pri artikulaciji problema.[1] Najzad, nije uvek bilo dovoljno ni kritičkog uklona (u povesnom smislu te reči), kreativnosti i konzistentne teorijske kontemplacije, pa ni tolerancije u polemici među naučnim poslenicima.[2] Otuda ima mesta,

---

[1] Istina, valja napomenuti da se ponekad deo nauke konfrontirao ne samo sa zbiljom tegoba u izgradnji našeg samoupravnog društva nego i sa njegovim osnovnim opredeljenjima. U tom slučaju, naravno, uopšte ne dolazi u pitanje celishodnost oštrog suprotstavljanja tim stavovima. Ali, ako to nije slučaj, onda je za otklanjanje tih nesporazuma, rekao bih, i te kako potreban dijalog.

[2] Pod pojmom »ideologija« podrazumevamo, u ovom kontekstu, skup ideja kojima jedna klasa iskazuje svoj pogled na svet, a time i

čini se, nekim napomenama u vezi s predmetom našeg napisa. Da ih razmotrimo.

I

1. Nauka, kao čin kritičkog angažovanja, nedeljiva je od društvenog progresa. To nije nimalo sporno. Ali, ako se uloga nauke svodi samo na manje-više uspešnu transmisiju dnevnih zahteva, onda ona preuzima na sebe prerogative koji navode na razmišljanje o njenoj društvenoj celishodnosti. Time se, u stvari, identifikuje (nezavisno od toga da li postoji ili ne postoji stvaralački integritet) nauka sa tekućom praksom. Nastojeći, pak, samo da iskaže već poznate stvari na način primeren sebi, nauka nužno postaje jalovom. Prilagođavanje te vrste ukazivalo bi na uzmak nauke pred vrednosnom selekcijom, na njeno popuštanje inerciji. Pribegne li nauka, s druge strane, bespoštednoj kritici prakse u ime nekih beživotnih opredeljenja, onda ona odvaja praksu od povesne zbilje i njenih zakonitosti. U tom slučaju nije reč samo o idejnom daltonizmu no i o ispoljenoj težnji da nauka preuzme ulogu arbitra, polazeći pri tom od neke, apodiktički osenčene apstraktne perspektive. Time, zapravo, nauka pripisuje sebi onu ulogu koju odriče političkoj sferi. I u jednom i u drugom slučaju nauka bi se našla iza zakonitosti društvenog razvoja.

2. Radnička klasa bila je i biće zainteresovana za revolucionarnu marksističku teoriju, povesno utemeljenu. Ali teorija mora ići ukorak sa promenama, kao što je i sama klasa podložna promenama.[3] Stoga, razvoj marksizma pretpostavlja negovanje stvaralačke kritike. To je, čini se, jedan od bitnih preduslova iskorenjivanja dogmatskog duha iz marksizma, njegove vulgarizacije, što je opet preduslov njegovog daljeg bogaćenja.[4]

Zapravo, teorijsko-metodološko polazište u istraživanju treba da čini Marksova misao, stvaralački aktualizovana novim saznanjima i povesnom zbiljom. U protivnom, ona bi bila beživotna. To zapravo znači da ideje klasikâ ne bi trebalo svesti na jedno-

---

svoje interese, ciljeve i način delanja. Pod pojmom »nauka«, pak, koherentnost istraživanja i izlaganja, otkrića i dokaza, metode i sistema.

[3] Komunisti Jugoslavije, predvođeni Titom, sagledali su te promene i uobličavali svoju ideologiju u skladu sa tim promenama.

[4] Tako, na primer, pored Althuserovog i I. Morirsovog raspolućivanja Marksa, dobili smo, evo, i razvrstavanje marksizma na nekoliko nivoa (P. Matvejević, *Posebna poetika*, »Politika«, 20. maj 1978), i to: aktivistički marksizam (položaj radničke klase i program akcije); publicističko-polemički nivo; ekonomsko-tehnološki nivo (kritička analiza produkcionih odnosa u kapitalizmu, koja je sve do naših dana preovlađujući oblik u marksizmu, pa i njegove vulgarizacije) i, najzad, filozofsko-antropološki. Po svemu sudeći, teško se može osporiti da je te vrste raščlanjavanje Marksovog poimanja totaliteta nešto drugo do voluntarističko pojednostavnjenje.

značno deduktivno rasuđivanje, budući da se vrednost nekog teorijskog stanovišta ipak ne može ceniti samo po tome da li je ono i u kojoj meri u skladu sa odgovarajućom tezom klasikâ, već po tome koliko je doprinelo daljem razvitku — i u teoriji i u praksi. Razlozi nisu samo u tome što uvek postoji mogućnost da se, podesnim korišćenjem citata, podrži »zasnovanost« željenog stava, niti u tome što klasici nisu pisali o svim problemima koji danas mogu biti predmet istraživanja. Stvar je jednostavno u tome što se, na taj način, marksizam svodi na svojevrstan vid skolastičkog raspredanja. Ako se nauka ograniči samo na to, teško se može pretpostaviti da će marksistička misao biti u stanju da se, na teorijskom planu, uspešno suprotstavi kritici, da na dovoljno ubedljiv način dokazuje životnost svojih ideja i da će uopšte dati nešto novo. Njeni bi rezultati, u tom slučaju, bili nalik na one takozvane tomističke škole u Belgiji u XVI veku. To, drugim rečima, znači da značaj jednog naučnog poduhvata ne zavisi od toga da li je on *in extenso* u skladu sa relevantnim tezama klasikâ, već da li je taj zahvat refleks revolucionarne prakse, da li se pri tom, na stvaralački način, koristi Marksovim teorijsko-metodološkim pristupom. Time misao klasikâ ne postaje ishodište dogmi, već izvorište novog, progresivnog, već samim tim što bi to bilo osmišljavanje novog. Jer marksizam je nauka koja samu sebe neprestano ostvaruje i definiše u interakciji s praksom, neprestano ide od prakse i njoj se vraća. Stoga je marksistička nauka to samo tada ako je u mogućnosti da održi dijalog sa praksom kako bi, naučnim metodima i progresivnom idejnom angažovanošću, otkrivala njene slojevite i sve složenije dimenzije. Samo se na taj način marksizam uvek nanovo potvrđuje, a praksi ukazuje na puteve njenog razvitka. U protivnom, marksizam se okamenjuje, usled čega negira samog sebe kao revolucionarno teorijsko učenje, a time negira i životnost svog teorijsko-metodološkog postupka. A šta je bolje za praksu od dobre teorije? Uostalom, tome u prilog govore brojni primeri, od egzaktnih do društvenih nauka. Stoga, nauka čini »bitni sastavni dio subjektivnih snaga« (Tito). Ona se iskazuje time što neprekidno teži za prodorom u nepoznato, a potvrđuje konzistentnošću u kvalitativnom pogledu, a egzaktnošću — u kvantitalivnom.

S druge strane, ako nauka ima naučne pretenzije, a prožeta je *prima facie* ideološkim kontemplacijama, teško može da uvek pruži odgovor na postavljena pitanja.[5] To, međutim, ne znači da nauka isključuje ideološku angažovanost. Naprotiv! No, dok nauka verifikuje nove istine koje potvrđuje snagom argumenata *(pro et contra)* i njihovom koherentnošću, dotle ideologija ukazuje na njihove idejne korene, dajući nauci smer istraživanja. Tako i nauka i ideologija participiraju, svaka na svom području, u bici

[5] Doduše, već samim tim što se ne zasniva samo na ideološkim već i na naučnim pretpostavkama, ona je kreativna, ma koliko njena kreativnost bila zamagljena ideološkom opnom.

za progres. Jer, tek na taj način nauka neće biti opterećena unutrašnjim protivrečnostima, što samo može doprineti nalaženju optimalnih solucija. Dođe li, međutim, do njihovog stapanja ili do većeg preplitanja, nauka izlazi iz sfere svoje delatnosti. Tada nauka postaje nefunkcionalnom, pa (u izvesnom smislu) i nepotrebnom.[6]

Naravno, položaj i mesto nauke u društvu zavisi i od same nauke. Postavlja se, naime, pitanje da li je nauka sve ono što se time proglašava? Ako već ima takvih slučajeva, onda i sama nauka treba da brani, unutar same sebe, svoje interese, podvrgavajući korektnoj i argumentovanoj kritici one radove koji po formi liče na naučne radove, iako, u svoj biti, to nisu. S druge strane, ni naručioci ne bi trebalo da favorizuju (koliko god je to moguće) improvizacije, impresionističke spise, prepričavanje već poznatih saznanja, kompilacije ili glorifikacije nekih samo na izgled postignutih rezultata. I u jednom i u drugom slučaju nauka treba da bude odgovorna i društvu i samoj sebi. Upravo stoga i ne bi trebalo dopustiti da nauka (to će reći — naučni poslenici) bude oslobođena suda javnosti.

3. Nekoliko zapažanja i o ekonomskoj nauci. Pre svega, ponekad i ponegde se izražava skepsa u pogledu doprinosa te nauke našem društvenom razvoju. Međutim, pri tom se gube iz vida mnoge okolnosti. No postavlja se i pitanje kako spojiti sva ta pojedinačna dostignuća i njima se koristiti (naravno, uz kritički uklon) u ostvarivanju ciljeva koje je naše društvo sebi postavilo, pa i kako mobilisati nauku (više nego do sad) na tom istraživanju.[7] Rešenje tih problema pretpostavlja, s jedne strane, njeno usmeravanje ka teorijskim i empiričkim istraživanjima ključnih tačaka naše povesne zbilje. S druge strane, to zahteva i stalni dijalog između naučnih poslenika i drugih organizama, pa i tolerantniji kritički dijalog između samih naučnih poslenika. Jer, ako svaki (tamo gde je to slučaj) od sebe počinje i sobom završava, onda se time samo sužava oblast stvaralaštva. Da li će se, pri tome, doći do sinteze — to je drugo pitanje. To zavisi, pre svega, od samog autora, od njegove ingenioznosti. Bitno je pri tom samo »da mi u našem socijalističkom samoupravnom društvu razvijamo nauku kao moć udruženih radnika, a ne kao sredstvo nekih sila otuđenih od njih. Djelujući na razvijanju jedinstva nauke, proizvodnje, obrazovanja i društvene prakse uopšte, mi se borimo za nauku koja će biti utoliko plodotvornija ukoliko će biti prisnije vezana za radnog čovjeka i organizovana na njegovom oslobođenju...« (Tito).

---

[6] Ovde, naravno, uopšte nije reč o tome da se nauka konstituiše u aktivnost koja normira i određuje okvire razvitka, već o tome da se podstakne njena stvaralačka potencija.

[7] Uostalom, zar i sam E. Kardelj nije u svojoj studiji o političkom sistemu isticao, u nekoliko mahova, da nauka i kultura u samoupravnom društvu moraju, perspektivno posmatrano, dobijati postepeno mesto, ulogu i uticaj koje danas ima politika.

Dalje, teško se oslobađamo predstave o ekonomskoj nauci kao grani pretežno sociološke nauke (što ona, u stvari, i nije), to jest kao jednoj dobro poznatoj varijanti ideologizovanog i pragmatističkog poimanja nauke. Stoga i ima slučajeva da se ekonomska nauka opredeljuje i za interpretacije bez ocene, čime ona osiromašuje svoju stvaralačku komponentu. Možda je to i razlog što se ponekad stiče utisak da naša ekonomska nauka zaostaje za živim tokovima stvaralaštva. Problem se, doduše, može postaviti i obrnuto, to jest da li je nauka dovoljno i na adekvatan način angažovana? Čini se da kod nas ima i jednog i drugog.

Isto tako, gubi se, ponekad i ponegde, iz vida da ni jedna nauka, pa ni teorijsko osmišljavanje samoupravnog društva, ne može početi iz početka. Jer, da je i Marks (ili bilo koji drugi naučni poslenik, u bilo kojoj naučnoj disciplini) počeo iz početka, teško da bi mogao išta napisati. To važi i za teorijsko osmišljavanje samoupravnog društva. Pogotovo što se ne sme izgubiti iz vida činjenica da se i samoupravno društvo suočava (pa i sukobljava) u procesu svoje izgradnje sa »starim«. I upravo u tom sukobu novoga sa starim izrasta samoupravno-socijalistički odnos proizvodnje. To, međutim, naučna misao *ponekad* zanemaruje koristeći se (na nedovoljno stvaralački način) rezultatima nauke iz ranijih razdoblja ljudskog društva ili, pak, »starim« natkriljuje »novo«.

Najzad, ima slučajeva da se stavlja pod znak pitanja teza da jugoslovenska iskustva u izgradnji socijalističkih odnosa novog tipa pružaju dovoljno elemenata (pa i argumenata) za šira uopštavanja. Ne ulazeći u ocenu ovog ili onog koncepta, rekao bih da ipak ima osnova za takav opšti teorijsko-metodološki pristup. Naravno, drugo je pitanje valorizacije tog koncepta u svakom konkretnom slučaju. Jer je i Marks u istraživanju unutrašnje logike kapitala pošao od kapitalizma u Engleskoj, tada najrazvijenijoj kapitalističkoj zemlji. Ali on pri tom nije zanemarivao ni krajnosti (na primer, u svom delu *Građanski rat u Francuskoj*).[8] I, kao što je kapitalizam počeo da niče na idejnom planu, aktualizujući neka od dostignuća antičkog uma, tako se i ideja socijalizma rodila i razvijala (pa i naučno utemeljivala) naporedo sa razvojem kapitalizma, i to kao njegova negacija. Na izvesnom stupnju razvitka takvo poimanje socijalizma sadržalo je, međutim, u samom sebi sopstvenu negaciju. Jer upravo proces objektivnog podruštvljavanja proizvodnje pod naletima naučno-tehnološke revolucije pret-

[8] U vezi s tim podsetimo se da se ideja socijalizma, tada još neartikulisana, rodila nekako u isto vreme i u Engleskoj i u Francuskoj (G. Weill, odnosno P. Leroux) kao neposredna reakcija na pustoš kapitalizma u nastajanju. Doduše, bilo je razlika među njima (prvi je stajao na stanovištu da se ličnost ne sme »žrtvovati« socijalizmu ništa više nego socijalizam ličnosti, a drugi je pod socijalizmom podrazumevao potčinjavanje pojedinca društvu).

postavlja rehabilitaciju uloge i značaja proizvođača, čoveka, i to pre svega u samom tkivu proizvodnje (mada ne samo tamo). Jer tek to može biti, rekao bih, brana reprodukciji najamnog odnosa (pa i birokratizacije), a time i brana potčinjavanju blesku stvari, ili pukoj tehnologiji procesa proizvodnje, ili nekom demijurgu van njega (simultano ili alternativno). Budući, pak, da je socijalizam kao svetski proces očigledna tendencija, onda to istovremeno pretpostavlja teorijsko-metodološko osmišljavanje tog novuma, čiji embrioni već ionako egzistiraju u samom procesu proizvodnje. Jer teorija se ne sme ograničiti samo na analizu i objašnjavanje konkretnog slučaja. Ukoliko bi bilo tako, onda to nije teorija. U kojoj meri će taj koncept dobiti svoje uvažavanje u samoj praksi i na koji način, kao i kakve će specifičnosti u sebi sadržavati, odnosno kako će se manifestovati — drugo je pitanje. Prema tome, ništa ne stoji na putu, *načelno govoreći,* pokušaju teorijskog uopštavanja našeg iskustva. Naravno, to pretpostavlja puno uvažavanje svega onoga što je dala ljudska misao (pa i ljudska praksa) kao trajna baština čovečanstva.

II

1. Rezultat svakog istraživanja, kao skupa određenih postupaka pomoću kojih se nepoznanice, putem određenih metodoloških postupaka, povezuju sa poznatim i objašnjavaju, zavisi, pre svega, od teorijsko-metodološkog polazišta.[9] Samo istraživanje, pak, treba da bude strukturirano tako da je ispitivanje posebnih, pažljivo klasifikovanih pojava i njihovih korelacija celovito i usmereno ka zahtevima samog društva i određenog koncepta. Parcijalni kvantifikovani rezultati dobijaju svoje značenje i mesto tek u celini, u čijem središtu nalaze osnovne socijalističke i humanističke premise. U zatvorenom vrednosnom modelu ove se premise mogu, na svakoj etapi istraživanja i za svaku značajniju pojavu, dosta jednostavno otkriti pošto su polazište organizovanja svih mogućih činjenica. Međutim, vrednosne premise, iako neophodne, moraju u naučnim istraživanjima biti više ili manje otvorene i teorijski opravdane. Društvena praksa, složena i protivrečna, ispunjava vrednosne zahteve (sa više ili manje uspeha), približavajući im se asimptotski — postepeno i stalno.

Drugu stranu istraživanja čini otvorenost za nove empirijske pojave ili zaključke, pa i mogućnost njihove višeznačne interpretacije (»logika činjenica«). Čini se da se ova strana ponekad i ponegde zanemaruje (bar donekle). Naime, povesne vrednosti se ne sukobljavaju (u pravom smislu te reči) sa ovim ili onim diver-

---

[9] Često se previđa da neka, na izgled, analitička korektnost istraživanja nastoji da mozaik istih činjenica transformiše na neki prividno nov način (model takozvane »čiste nauke«).

gentnim tokovima u društvenoj zbilji, već ih oplođavaju i ponovo konstituišu na višim razinama itd. One teže svojoj ozbiljenosti upravo negacijom tih divergentnosti. I, ukoliko se one teže uočavaju u ovim ili onim društvenim pojavama koje se razvijaju na autonomni način, utoliko i potreba njihove ozbiljenosti postaje sve veća.[10] U istraživanjima se nalazi pogodna prilika da se one raščlane, razviju i uspešnije teorijski zasnuju. Rekao bih da upravo na taj način treba pristupiti istraživanjima (primera radi, postojećih društvenih oblika i tendencija njihovog razvoja; različitosti ciljeva, s obzirom na pluralizam interesa u njihovom konkretnom vidu ispoljavanja — koja mogu da se konstatuju empirijski — naporedo sa unutrašnjom (ne)skladnošću društvenog razvoja; odnosa između postojećih puteva i ideoloških i vrednosnih normi, odnosno zahteva kojima se racionalizuje postojeća praksa; odnosa između društvene prakse i osnovnih humanističkih vrednosti socijalizma i radnog čoveka uopšte itd.). Pri tome bi bilo celishodno kritičko opštenje, kako sa razuđenom autonomnom društvenom praksom tako i sa usko pragmatičnim ciljevima »dnevnih« potreba.[11]

Ne manje pogrešan metodološki postupak sastoji se i u tome da se raspoloživi materijal (bilo kvantitativnog bilo kvalitativnog karaktera) prezentira kao nesagledív zbir činjenica. Očigledno, cilj istraživanja bio bi, i u jednom i u drugom slučaju, promašen, nezavisno da li je (ili nije) supstituisan nekim ideološkim objašnjenjima ili pragmatskim potrebama.

2. No, kako god uzmemo, tek činjenica je da pred našim naučnim poslenicima stoje brojni i nimalo laki problemi teorijsko-metodološkog osmišljavanja, kako pojedinih segmenata samoupravnih odnosa proizvodnje tako i celine tih odnosa (na primer, minuli rad, slobodna razmena rada, društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje, nesvrstanost itd.). Politika je ukazala na smer istraživanja. Nauka, međutim, nije to, rekao bih, još dovoljno poduprla. Otuda i potreba, po mom mišljenju, nešto drugačije komunikacije na potezu nauka — naručilac (nezavisno na kom nivou), pa i između javnosti i naučnih poslenika. Time se, naravno, ne osporava teza da nauka mora biti, pre svega, kako je rečeno u Programu SKJ, sama sebi sudija. Izgleda da se može reći, bar što se tiče istraživanja u ekonomskoj oblasti, da je bilo brojnih slučajeva kada su ostali nezadovoljni i naručilac i izvršilac. Štaviše, dešavalo se da su i dobijeni rezultati završili u neči-

[10] S druge strane, moglo bi se reći da nema dovoljno komunikacije između nauke i prakse. Podsetimo se samo na gorke reči P. Savića, predsednika Srpske akademije nauka i umetnosti, koje je izrekao u svom intervjuu »Politici« (vidi D. Milivojević, *Gnev profesora Savića*, »Politika«, 12. jul 1978).

[11] U svakom slučaju, poželjno je da se vodi računa o opasnostima koje prete ako se usvoji postupak koji ima za cilj da, korišćenjem proizvoljnog istraživanja materijala, posluži samo u prilog autorovoj već formiranoj slici društvenih kretanja.

joj fioci. Ponekad je to i konstatovano. Ali, ta praksa se ponegde još ponavlja. Upravo to i govori u prilog ukazivanju na neka pitanja koja mogu biti od značaja za dobijanje što boljih rezultata naučnih istraživanja. Ovde je reč kako o samoj tehnologiji saradnje tako i o sadržini.

Da kažemo nešto, u vezi s tim, i o odnosu naručioca projektnog zadatka i izvođača. Pre svega, projektni zadatak ne bi trebalo da sačini naručilac, već to mora biti rezultat saradnje sa naukom. Dalje, pri izvođenju projektnog zadatka i naručilac mora biti stalno aktivan. Naime, ne bi se smelo čekati da nauka izvrši postavljeni zadatak, pa tek onda konstatovati da li je to (ili nije) ono što se tražilo, već treba u toku izvođenja projekta voditi stalni dijalog između nauke i onih koji postavljaju zadatke, naravno, respektujući aunotomnost naučnog mišljenja.

Dalje, nauka je sve razuđenija, sve je veći broj specijalizovanih naučnih delatnosti. Stoga se ona ne može izučavati ukoliko nije multidisciplinarna i interdisciplinarna.[12] To važi za sve naučne discipline, a pogotovo za društvene nauke, s obzirom na kompleksnost unutrašnjih veza u društvu i na njihovu međuuslovljenost. To je opšte poznato, pa i konstatovano bezbroj puta. Ali, i pored toga, stvari ipak sporo napreduju. Razloga za to ima, verovatno, i na jednoj i na drugoj strani.

Isto tako, ima slučajeva, rekao bih, podvajanja statičkog od dinamičkog pristupa, odnosno empirijskog do čisto teorijskog itd. Između jednih i drugih pristupa problemu ima, istina, razlika. No oni tek zajedno mogu dati celovit odgovor na postavljeno pitanje. Uostalom, poznato je da Marks u svom opusu nije vršio nikakva podvajanja te vrste. Jer u konkretnoj istorijskoj zbilji statično je istovremeno i dinamično, i *vice versa*. Drugo je, međutim, pitanje da li se već do sad proverenim metodološkim postupcima može (i u kojoj meri) utvrditi, na matematički egzaktan način, dinamičnost ove ili one pojave. No, pošto to nije uvek slučaj, nužno je da se data naučna disciplina u istraživanju ove ili one društvene pojave obrati za pomoć drugim disciplinama. Pa zar i Marks nije vršio brojna empirička istraživanja pre nego što je pristupio analizi uzroka neke pojave?[13]

---

[12] Da se poslužim jednim primerom, iako on izlazi van sfere interesovanja društvenih nauka. Naime, pre neku godinu bilo je, prema novinskim izveštajima, više zemljotresa nego pre dvadesetak godina. Njihove uzroke istražuju geolozi, geofizičari i oni koji se bave nebeskom mehanikom, ali, — samo sa stanovišta svoje discipline. Ipak, to nije, po svemu sudeći, i dovoljno. Jer, da bi se ljudska misao što više približila nalaženju uzroka datoj pojavi (to je, svakako, preduslov predviđanja), nužna je, kako kaže jedan profesor, najtešnja međusobna saradnja naučnih poslenika iz srodnih disciplina, pa i šire.

[13] Nije nam strano da životne probleme u proizvodnji i društvu rešavamo oslanjajući se na prirodnu bistrinu ili praktični duh. Naravno, daleko smo od toga da sporimo potrebu rešavanja problema i na taj način. Ali to bi ipak trebalo da bude pre akcidentno no pravilo.

Prema tome, rezultat istraživanja, posmatrano sa stanovišta pristupa istraživanju, zavisi i od toga da li su ispunjena četiri preduslova: (a) postojanje celovitog i što određenijeg koncepta istraživanja (cilj istraživanja, predmet istraživanja, teorijsko-metodološke osnove istraživanja, organizacija istraživanja i vremenski redosled istraživanja); (b) postojanje određene metodološke bliskosti autora; (c) precizna podela istraživačkog posla u zavisnosti od individualnih sklonosti autora, kako bi se obezbedio jedinstveni metodološki postupak i jedinstvenost idejnog koncepta; (d) postojanje rukovodioca projekta i, najzad; (e) utvrđivanje faza istraživanja.[14]

[14] U prvoj etapi trebalo bi, po nama, što određenije formulisati predmet i cilj istraživanja, strukturu istraživačkog projekta, plan i sredstva konkretne realizacije, kao i međudisciplinarno omeđavanje posebnih pristupa.

Nisim Konfino

Reafirmacija politike ekonomske stabilizacije

Politika ekonomske stabilizacije već se duže vreme javlja kao društveno opredeljenje. Njeni osnovni idejno-politički ciljevi prvi put su formulisani u Rezoluciji Desetog kongresa SKJ o neposrednim zadacima Saveza komunista Jugoslavije u ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije, a kriterijumi za njeno sprovođenje u dokumentu »Politika ekonomske stabilizacije«, koji je početkom 1976. godine usvojio Savezni savet za privredni razvoj i ekonomsku politiku. Okosnicu politike razvoja utvrđene Društvenim planom Jugoslavije za period 1976—1980. godine čini politika ekonomske stabilizacije. I Rezolucija o ekonomskoj politici u 1978. godini polazila je sa stanovišta da »maksimalna valorizacija politike ekonomske stabilizacije treba da bude ključni zadatak za čiju se potpunu i doslednu realizaciju mora voditi odlučna akcija u čitavom udruženom radu i njegovim delovima, u svim samoupravnim interesnim zajednicama, u svim društveno-političkim zajednicama, u stvari, u čitavom društvu«.

I

Razloge odlučnoj reafirmaciji politike ekonomske stabilizacije u 1979. godini treba, posebno, tražiti u činjenici da je dinamičan društveno-ekonomski razvoj u proteklom periodu, a posebno u 1978. godini, praćen takvim slabostima u privređivanju čije bi dalje umnožavanje moglo da dovede do snažnije eskalacije inflacije i ugrožavanja položaja naše privrede u međunarodnoj razmeni. Istovremeno, značajna dostignuća u razvoju privrede, a naročito u razvoju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, stvaraju pretpostavke za odlučnije suzbijanje inflacije i nestabilnosti, ne samo ograničavanjem njenih posledica već i otklanjanjem uzroka koji je izazivaju. Dilema između visoke stope rasta i pregrejane konjunkture zasnovane na inflatornom finansiranju društvene reprodukcije — ne bi li se tako ostvarili kvantitativni zadaci plana — i dinamičnog, ali smirenijeg i stabilnijeg rasta zasnovanog na jačanju kvalitativnih faktora privređivanja, pokazala se veštačkom. U stvari, istinske alternative politici ekonomske stabilizacije nije ni bilo, jer je rastuća inflacija, kao i u prethodnim periodima, počela da nagriza i sam privredni rast.

Zabluda o stimulativnom dejstvu inflacije na dinamiku privrednog rasta spada u arsenal onih zabluda u delu naše teorije i ekonomske, pa i poslovne politike, koje isključivo u visokoj stopi rasta vide ključ za rešavanje maltene svih aktuelnih društveno-ekonomskih problema, počev od zapošljavanja, preko produktivnosti rada, sve do akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede. Kako se taj rast ostvaruje, po koju cenu i sa kakvim društveno-ekonomskim posledicama, pitanja su koja se pri tome obično stavljaju u drugi plan ili zanemaruju. Prema tom shvatanju, stope inflacije, rasta cena i troškova života svakako da zadaju glavobolje, ali u istoriji će ostati zabeležen tempo privrednog rasta zemlje i živeće se od dostignuća u privrednom razvoju. Inflacija je, kao pratilac ubrzanog razvoja, ali i značajan pokretač privredne aktivnosti, navodno, neminovna. Stvar je samo u tome da se spreči da od »dobrog sluge postane zao gospodar«.

I u našoj privredi, u kojoj se rezultati privređivanja valorizuju na tržištu, društveno-ekonomski nesklad i suprotnosti izražavaju se u novčanom vidu rastom cena. Za razliku od kapitalističkih privreda u kojima inflacija izražava krizu društveno-ekonomskog sistema državnog kapitalizma, ekonomska neravnoteža je u našim uslovima izraz teškoća u prevazilaženju ostataka državno-svojinskih odnosa ranog socijalizma i nesklada u privrednoj strukturi koji nam je ostavio u nasleđe, a liberalizam dalje pogoršao. U pogledu opšteg rasta cena, kao propratne pojave dinamičnog rasta, čija struktura teško može biti usklađena u svim vremenskim razdobljima, treba računati, verovatno, na nešto duži rok. Uostalom, naša privreda je do te mere urasla u međunarodnu podelu rada i razmenu dobara da je i s te strane neće mimoići posledice svetskih ekonomskih i monetarnih kriza i potresa. Prema tome,

teško je računati sa idealnom opštom ravnotežom robnih i finansijskih tokova društvene reprodukcije, pa i sa takvim stepenom ekonomske stabilnosti koji bi nas u doglednom periodu lišio inflacije. Problem je, međutim, u njenom intenzitetu, u tome da li će se rast cena i troškova kretati unutar granica rasta društvenog proizvoda ili daleko iznad njih, da li uporedo sa rastom cena kod najznačajnijih spoljnotrgovinskih partnera ili dva i više puta brže od toga, da li će biti lakše rešavati probleme privređivanja pretežno rastom cena ili postizanjem viših kvaliteta u poslovanju, da li će, u krajnjoj liniji, inflacija ugroziti reproduktivnu i konkurentnu sposobnost privrede. Drugim rečima, neće li »nužno zlo« i ekonomski nusprodukt dinamičnog društveno-ekonomskog razvoja postati njegov ograničavajući faktor. Jer, a u tome i jeste suština stvari, inflacija je »loš sluga« društveno-ekonomskog razvoja, utoliko gori ukoliko ga više »opslužuje«.

Valja se i ovom prilikom podsetiti na već poodavno utvrđenu istinu da je »inflacija suprotna vitalnim interesima radničke klase i osnovnim principima našeg društveno-ekonomskog sistema — pre svega principima potpune kontrole radničke klase nad celokupnim dohotkom i njegovom raspodelom« *(Politika ekonomske stabilizacije)*. Opšte obeležje njenog dejstva je stihijna preraspodela nacionalnog dohotka, sa dalekosežnim negativnim posledicama i po razvoj proizvodnih snaga i po razvoj samoupravnih produkcionih odnosa.

Visok stepen inflacije stvara lažnu sliku postignutih poslovnih rezultata kojima se, po pravilu, precenjuje rentabilitet privređivanja. Intenzivno opadanje kupovne moći nacionalne valute dovodi do nepotpune nadoknade vrednosti utrošenih sredstava u procesu proizvodnje i prometa, a time i do precenjivanja rezultata privređivanja. Poslovni optimizam, kojeg pothranjuju ovako precenjeni rezultati, jača sklonost ka investiranju, u koje se organizacije udruženog rada utoliko lakše upuštaju, ukoliko je raskorak između stope inflacije i cene kredita veći.[1] Revalorizacijom osnovnih sredstava samo su delimično otklonjene negativne posledice intenzivne inflacije po očuvanje realne vrednosti utrošenih sredstava. Izmene u obračunskom sistemu i načinu iskazivanja dohotka, sa svoje strane, ulepšavaju sliku poslovnih rezultata i za-

[1] Time se ne želi reći da su organizacije udruženog rada iz privrede pokretači investicionog talasa. One na njemu, u stvari, samo plivaju, nastojeći da obezbede svoj udeo. Sadašnji investicioni ciklus pokrenut je srednjoročnim planovima društveno-političkih zajednica za period 1976—1980. godine, donetim »shodno« novom propisu kojim je regulisan samoupravni sistem planiranja, te odgovarajućim zakonima ili odlukama njihovih izvršno-političkih organa. Istovremeno su otklonjene one prepreke u propisima koje su otežavale razmah investicione aktivnosti, čime je podstaknuto oživljavanje privredne aktivnosti u celini. Ovim investicijama opredeljeni su obim i osnovni pravci tekućeg ulaganja u osnovne fondove.

magljuju realne razvojne mogućnosti privrednih subjekata.[2] Kako je ovakvo precenjivanje poslovnih rezultata u različitim delatnostima i grupacijama različito, to su i razvojna orijentacija i konkretni investicioni programi neretko usmereni ka ovim delatnostima koje stvaraju pogrešan utisak najvišeg rentabiliteta. Time se objektivno izazivaju dugotrajni poremećaji u društvenoj podeli rada, koja je i inače još pod snažnim pritiskom vanekonomskih faktora.

Nestabilni uslovi privređivanja, brojnost i učestalost mera ekonomske politike koja se u takvoj situaciji sučeljava sa cikličnim kretanjima privrede, otežavaju orijentaciju organizacija udruženog rada i njihova realna razvojna opredeljenja i perspektive. Oscilacije u ritmu privredne aktivnosti, koje vode rasipanju značajnih društvenih sredstava, neposredno su opredeljene stepenom inflacije. Povećavajući nominalnu platežno sposobnu tražnju i napajajući reprodukciju velikim količinama novca,[3] inflacija inicira ubrzavanje privrednog rasta. Međutim, rast cena i troškova života ubrzo devalvira kupovnu moć potrošača. Brži rast domaćih cena od inostranih slabi konkurentnu sposobnost privrede, čime se pojačava pritisak stranih proizvođača na domaće tržište, a sužavaju mogućnosti plasmana domaće proizvodnje u inostranstvu. Sve to u relativno kratkom roku neminovno vodi usporavanju proizvodnje. U uslovima visoke uvozne zavisnosti naše proizvodnje, otežane mogućnosti plaćanja uvoza izvozom, sa svoje strane, prerastaju u veliku barijeru ubrzanog privrednog rasta. Dakle, ne samo na duži rok već i u relativno kratkim vremenskim razdobljima visoka inflacija predstavlja limitirajući činilac ukupnog privrednog razvoja.

---

[2] O uticaju izmena u načinu iskazivanja dohotka i nekih drugih sistemskih promena u obračunu ukupnog prihoda i dohotka, odnosno u bilansnim shemama, na finansijske rezultate poslovanja privrede u poslednjim godinama ubedljivo govore podaci iz periodičnih obračuna privrede za razdoblje januar—septembar 1978. godine. Prema tim podacima, ukupan prihod ukupne privrede porastao je (u odnosu na prvih devet meseci prošle godine) za 24%, utrošena sredstva za 23%, a dohodak za 31%. Međutim, kada se isključi uticaj sistemskih promena, onda se, prema proračunu SDKJ, dobijaju podaci da uporedivi rast ukupnog prihoda iznosi 21%, utrošenih sredstava 20, a dohotka 22%.

[3] Posle višegodišnjeg relativno mirnog kretanja novca i kredita, u 1976. godini novčana masa je porasla za 56%, u 1977. godini za 20, a u 1978. za daljih 29%. Iako je znatan deo prirasta novčane mase u 1976. godini zamenio »kvazinovac«, koji je privreda sama stvarala prekomernim dugovanjima i potraživanjima, očigledno je da je povećanje novca u celom ovom periodu omogućilo zadovoljavanje i one tražnje u zemlji i inostranstvu koja nije bila rezultat realnog rasta dohotka. Odlučujuću ulogu u formiranju novčane mase imali su plasmani banaka, koji su samo u prvih deset meseci 1978. godine porasli za oko 24 milijarde prema 93 milijarde u istom periodu 1977. godine. Rast bankarskih kredita bio je opredeljen, između ostalog, povećanjem emisije primarnog novca, a tome je doprinelo i prekomerno konvertovanje kratkoročnih sredstava za dugoročne namene, kako kod organizacija udruženog rada tako i kod poslovnog bankarstva.

Višegodišnja intenzivna inflacija (1976. godina predstavlja u tome izuzetnu pojavu) praktično je onemogućila funkcionisanje jugoslovenskog tržišta koje odgovara stepenu razvoja proizvodnih snaga i zahtevima razvijenijih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Prekomeran rast tražnje, koji već poodavno prevazilazi mogućnosti domaće proizvodnje i uvoza, bilansira se na stalno rastućem nivou cena uz sve veći i sve teže snošljivi pritisak na spoljnu likvidnost zemlje. To pospešuje jačanje državnog intervencionizma u oblasti tržišta i cena i u spoljnotrgovinskoj razmeni, lišavajući radnika u udruženom radu ekonomskih kriterijuma, koji su bitan uslov njegovog uticanja na tokove društvene reprodukcije. Kretanja na domaćem tržištu se udaljavaju od onih na svetskim tržištima, čime se privreda lišava i neophodnih kriterijuma svetske rentabilnosti i produktivnosti. Umanjena konkurencija roba i usluga i zatvorenost tržišnih struktura, a u tome posebno teritorijalizacija tržišta, izazivaju ne samo povremene poremećaje u tekućem snabdevanju već, što je daleko teže, podstiču nesmetanu egzistenciju i reprodukciju postojeće privredne strukture. A kada nema utakmice u kvalitetu i intenzitetu rada, tada izostaje i neophodna ekonomska prinuda usmerena na efikasnije privređivanje. Socijalizacija uslova privređivanja neminovno vodi ka socijalizaciji rizika, »podruštvljavanju« poslovne odgovornosti. U »vrzinom kolu« troškova i cena svako može da obezbedi svoje »parče hleba« — za svakoga ima mesta pod suncem.

Na taj način ekonomska nestabilnost, po prirodi stvari, obeshrabruje radne napore, upućuje na uprosečavanje i uravnilovku. Prostor za raspodelu prema radu objektivno se sužava sa potrebom angažovanja sve većeg dela čistog dohotka za nadoknađivanje gubitaka usled intenzivnog rasta troškova života, bilo da se to čini linearnim povećanjem ličnih dohodaka ili prekomernom ekspanzijom rashoda za zajedničku potrošnju.

II

Niži kvalitet u privređivanju stalni je pratilac ekonomske nestabilnosti. Reč je o višegodišnjem usporavanju rasta efikasnosti privređivanja, i to kako u proizvodnji tako i upotrebi društvenog proizvoda. Rast društvene produktivnosti rada, mada stalno izražen, učestvuje u prirastu društvenog proizvoda znatno ispod očekivanja i realnih potreba privrednog trenutka.[4] Ne može se smatrati zadovoljavajućim ni koeficijent obrtaja obrtnih, niti pak ekonomisanje osnovnim sredstvima. Očigledno je lakše povećavati cenu nego snižavati troškove i podizati produktivnost. Međutim, pojave ekstenzivnog i neracionalnog investiranja, nedovoljne saglasnosti strukture investicija sa planiranim pravcima razvoja i druge ozbiljne slabosti u oblasti investicione, ali i neracionalnosti u drugim sferama potrošnje (u čemu bi i reprodukcionoj potrošnji valjalo dati odgovarajuće mesto), nisu samo posledica nedovolj-

nih motivacija za efikasnije privređivanje i racionalnije trošenje. Uzroci ovim slabostima nalaze se u još uvek nedovoljnom uticaju radnika u udruženom radu na uslove sticanja i raspolaganja dohotkom i, usled toga, u ograničenim mogućnostima praćenja tehničko-tehnološkog progresa samofinansiranjem kontinuirane modernizacije proizvodnog i prometnog procesa.[5]

Višegodišnji raskorak između proklamovane politike jačanja reproduktivne sposobnosti privrede, njenim rasterećenjem od prekomernih obaveza, i društvene prakse u kojoj te obaveze iz godine u godinu rastu brže od rasta društvenog proizvoda, a ekonomski položaj privrede slabi — izvor je neverice u spremnost i sposobnost ekonomske politike da odlučnije menja odnose u raspodeli i upotrebi novostvorene vrednosti. Tu nalaze polazište i osnovnu »argumentaciju« nosioci onih shvatanja i orijentacije koji u visokoj inflaciji vide šansu za kakvo-takvo povećanje udela privrede, makar u »naduvanom« dohotku, za razliku od njenog položaja u uslovima stabilnijeg i mirnijeg rasta dohotka koji, posle podmirivanja autonomno rastućih obaveza, ostavlja daleko manje sredstava i za fondove i za lične dohotke. Otuda, tako reći sutradan po usvajanju Rezolucije za 1979. godinu, politika cena koju je ona promovisala dobija u stručnoj štampi ocenu »nedvosmislenog nagoveštavanja pogoršavanja uslova privređivanja, tačnije, znači manju akumulaciju i više gubitaka u privredi. . .«. Takva shvatanja ne bi trebalo potcenjivati, jer ona vrše primetan uticaj na mnoge nosioce ekonomske i poslovne politike. Opredeljujući se za, navodno, »manje zlo«, pobornici naknade ubrzanog rasta troš-

---

[4] Prema nalazima Centra za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu, od 1972. do 1977. godine industrijska proizvodnja je povećana za 34, a produktivnost rada u industriji za 15%. I u 1978. godini, sudeći prema privremenim podacima, udeo produktivnosti u prirastu proizvodnje ne zadovoljava, a rast realnih ličnih dohodaka je nešto brži od rasta produktivnosti. Od 1971. do 1977. godine bruto investicije su povećane za 360, a dohodak za 279%, što upućuje na zaključak o opadanju efikasnosti investicija, jer prirast dohotka ne odgovara obimu novih investicija. Opadanje efikasnosti investicija pokazuje i smanjivanje rentabilnosti poslovanja. Ostvareni dohodak na 100 dinara prosečno korišćenih poslovnih sredstava smanjen je od 42 u 1971. godini na 27 dinara u 1977. godini.

[5] O tome u kojoj su meri ostvarena sredstva za reprodukciju nedovoljna za kontinuiranu modernizaciju privrede na savremenim tehnološko-tehničkim osnovama svedoči i podatak SDKJ, prema kome se sa sadašnjom stopom reproduktivne sposobnosti privrede mogu obnoviti postojeća poslovna sredstva tek za oko četrnaest godina. Ako se ima na umu da je krajem 1977. godine stepen otpisanosti osnovnih sredstava društvene privrede iznosio oko 44, a oruđa za rad 63%, očigledno je da su mogućnosti privrede da samofinansira zamenu i modernizaciju postojećih sredstava daleko ispod najnužnijih potreba. U kojoj je meri privreda upućena na bankarske i druge spoljne izvore za finansiranje zamene postojećih dotrajalih sredstava, dakle, za tekuću reprodukciju, govori i podatak da je i od ovako skromnih sredstava za reprodukciju privrede u 1977. godini oko tri četvrtine angažovano za otplate investicionih kredita za osnovna i trajna obrtna sredstva.

kova poslovanja još bržim rastom cena pokušavaju da sebe predstave kao zastupnike interesa privrede i njenog razvoja. A o čijim je interesima, u stvari, reč? Pre svega, o interesima onih koji se mogu upuštati u trku i koji iz nje mogu, barem privremeno i na kratku stazu, izvući prednost.

Sadašnji sistem društvene kontrole cena stavlja razne delatnosti u različit položaj, zavisno od njihovog mesta u režimu cena: od liberalizovanih, pa sve do strogo kontrolisanih cena, od onih koje se obrazuju prema uslovima tržišta (koje je, pre svega, još tržište prodavca) do onih o čijoj sudbini rešavaju opštine, republike ili pokrajine i federacija, neretko sa različitim »sluhom« za probleme cena i primarne raspodele. Ekonomski jači su u takvoj situaciji i privilegovaniji, monopolistički položaj na tržištu obezbeđuje prednosti i u trci cena. To podstiče produbljivanje ekonomskih razlika među pojedinim privrednim grupacijama i delatnostima, a time i regionalne diferencijacije. Produbljivanjem jaza između delova radničke klase, koji poreska politika i sekundarna preraspodela samo delimično premošćava, stiču se materijalni uslovi i za socijalne i druge društvene tenzije, koje mogu vršiti nepovoljan povratan uticaj i na ekonomski razvoj.

U takvoj, nestabilnoj ekonomskoj situaciji raste moć administracije, i one u organima društveno-političkih zajednica, interesnih zajednica i banaka, ali i one u samim organizacijama udruženog rada. Ako inflacija bilo čemu ili kome koristi, onda ona sigurno »tera vodu na mlin« tehnobirokratskih snaga, čineći njihovo »opsluživanje« procesa reprodukcije i arbitriranje između delova radničke klase neophodnim. Otuda i sve primetniji raskorak između razvoja samoupravnih institucija i njima odgovarajućih oblika udruživanja i razmene rada i njihove dohodovne materijalne suštine. Na realne tokove, pre svega proširene reprodukcije, još nedovoljno utiču samoupravne strukture, iako se odluke o sticanju, raspoređivanju i upotrebi dohotka formalno donose u osnovnim organizacijama udruženog rada i delegatskim skupštinama društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica, banaka i drugih. Tu se nalaze koreni pojava jačanja »političkog faktora« u odlučivanju o pravcima društveno-ekonomskog razvoja i, na drugoj strani, pojava grupnosvojinskog mentaliteta i ponašanja, tendencije zatvaranja i pokušaji prevaljivanja sopstvene niske proizvodnosti i neposlovnosti na druge organizacije ili šire zajednice.

Najveći danak inflaciji jeste slabljenje ekonomske, a time i društvene moći radnikâ u udruženom radu. Stihijna preraspodela dohotka posredstvom inflacije neminovno rezultira slabljenjem materijalne osnove udruženog rada. Ovaj »završni akt« preraspodele počinje već u primarnoj raspodeli društvenog proizvoda, izdvajanjem sve većeg dela novostvorene vrednosti za podmirenje kamata na rastuće kredite i druge ugovorne obaveze, da bi se odlukama o raspoređivanju dohotka i čistog dohotka identifikovanim i neidentifikovanim mehanizmima i kanalima on pretežnim delom odlio u potrošnju i u one fondove koji su još uvek van

domašaja udruženog rada. Posebno mesto u toj preraspodeli imaju bankarski krediti, na koje je privreda upućena u nedostatku sopstvenih sredstava, a za čije je prekomerno angažovanje i ekonomski motivisana u periodima »investiciomanije«, izazvane visokom inflacijom. Udeo otplata po investicionim kreditima angažuje pretežan deo sredstava privrede izdvojenih za investicije.[6] Pa i kada se deo inflacijom »naduvanog« dohotka rasporedi za lične dohotke, čiji je ponekad nesrazmeran rast dobrim delom motivisan valorizacijom rasta troškova života, a delom omogućen i podstaknut precenjenim poslovnim rezultatima, tada počinje da deluje mehanizam automatskog odlivanja sve većeg dela viška rada za zadovoljavanje zajedničkih i opštedruštvenih potreba. Ukleštena između rastućeg pritiska na troškove poslovanja i na dohodak, kojeg je sve teže amortizovati povećanjem produktivnosti rada, i nemogućnosti da ceo ovaj teret prevali na domaće, a još manje na inostrane potrošače — privreda (a posebno njen proizvodni deo, čije su cene pod najstrožom društvenom kontrolom) praktično ostaje bez neophodnih sredstava za razvoj. Jednom rečju, »ceh inflacije« plaća akumulacija organizacija udruženog rada. To je, u stvari, najteža posledica inflacije, jer sužavanje materijalne osnove udruženog rada znači slabljenje osnovnih materijalnih pretpostavki izlaska iz ekonomske nestabilnosti, koji je moguć samo jačanjem položaja udruženog rada u društvenoj reprodukciji i daljom samoupravnom transformacijom ukupnih društveno-ekonomskih odnosa.

Od sredine 1976. godine, nakon oporavka od posledica svetskih ekonomskih poremećaja, naša privreda je u izuzetno brzom usponu. Nosilac ovog rasta je industrijska proizvodnja koja već drugu godinu raste oko 9% godišnje. I druge nepoljoprivredne delatnosti ostvaruju visok rast, a sve do prošle godine i poljoprivreda. Broj novozaposlenih kreće se oko 200.000 lica godišnje,

---

[6] Od 1974. godine ispoljena je tendencija opadanja reproduktivne sposobnosti privrede, uglavnom nepromenjenim intenzitetom i u godinama izuzetno niskih i visokih stopa privrednog rasta (u 1974. godini iznosila je 12,4%, u 1975 — 10,3, u 1976 — 8,4, u 1977 — 7,7%, a u 1978. godini — sudeći prema periodičnim obračunima — takva tendencija se nastavlja. Stopa reproduktivne sposobnosti privrede, iskazana iznosom akumulacije i amortizacije ostvarenom na 100 dinara prosečno korišćenih poslovnih sredstava, samo jednim delom pokazuje realan ekonomski položaj organizacija udruženog rada u privredi. U isto vreme raste i zaduženost privrede. Znatno brži rast ukupnih obaveza za otplate investicionih kredita od rasta raspoloživih sredstava za investicije (obaveze za otplate angažovale su u 1974. godini oko 37% neto raspoloživih sredstava za investicije, a u 1977. već oko 77%) svedoči ne samo o prezaduženosti privrede u celini (na Kosovu i u Crnoj Gori obaveze za otplate dugoročnih kredita čak su veće od ukupno ostvarenih sredstava za investicije) i sužavanju materijalnih mogućnosti za samofinansiranje njenog razvoja već i o ubrzanoj reprodukciji i sve većoj dominaciji kreditnog odnosa, što je suprotno intencijama samoupravnog konstituisanja proširene reprodukcije na osnovama udruživanja rada i sredstava.

što odgovara ubrzanom otvaranju novih radnih mesta, zahvaljujući izuzetno visokim investicijama u osnovne fondove. Sve su to (a i mnoge druge, među kojima svakako značajno mesto ima visok rast životnog standarda) pozitivne stavke bilansa privređivanja, koji karakterišu i ozbiljne slabosti, svojstvene deficitarnom finansiranju razvoja.[7] Potencijalna žarišta ekonomske nestabilnosti što se već duži niz godina javljaju u našem privrednom razvoju, a čije je dejstvo povremeno prigušivano, ponovo su aktivirana. Ubrzanje inflacije vremenski se poklapa sa ubrzanjem privrednog rasta, a ovo sa početkom novog investicionog ciklusa, koji je — po svemu sudeći — dostigao kulminaciju u prošloj godini. Sve ono što karakteriše ekonomsku nestabilnost i inflaciju obeležava privredna kretanja i u 1978. godini. Inflacija se pothranjuje i »sopstvenim proizvodima«, a kada udeo porasta cena u povećanju vrednosti društvenog proizvoda prevagne nad udelom povećanja fizičkog obima proizvodnje, mehanizam inflacije počinje ubrzano da se reprodukuje u proširenim razmerama i da ugrožava realna privredna dostignuća. Tada odlučnom suprotstavljanju daljoj eskalaciji inflacije nema alternativa.

III

Već prvom rečenicom prve tačke Rezolucija Skupštine SFRJ o politici ostvarivanja društvenog plana Jugoslavije u 1979. godini nedvosmisleno se izjašnjava da je »osnovno opredeljenje politike društveno-ekonomskog razvoja u 1979. godini odlučno sprovođenje politike ekonomske stabilizacije«. Svi drugi zadaci i pravci društvene akcije stavljaju se u funkciju ovog fundamentalnog zadatka. To se odnosi kako na privredni rast tako i na raspodelu i upotrebu društvenog proizvoda i na razmenu sa inostranstvom. Ostvarivanje ove politike trebalo bi da obezbedi više od šezdeset dogovora, sporazuma, akcija i mera čiji su pravci, nosioci, a većim delom i rokovi, utvrđeni Rezolucijom.

Parametri razvoja sadržani u Rezoluciji nedvosmisleno ukazuju na pravce i ciljeve politike ekonomske stabilizacije u 1979. godini.

Pre svega, predviđeno je osetno usporavanje rasta svih oblika potrošnje. Najveće promene treba da pretrpi investiciona potrošnja, čiji bi realan rast morao biti najmanje za trećinu sporiji od prošlogodišnjeg. Ukupna sredstva za podmirivanje opštih i zajedničkih potreba rašće sporije od povećavanja dohotka i društvenog proizvoda, a čisti lični dohoci sporije od ostvarenog čistog

---

[7] Time se, razume se, ni izdaleka ne iscrpljuju privredna dostignuća ostvarena u protekle tri godine, koje se mogu svrstati među najdinamičnije godine u posleratnom razdoblju. Najznačajnije obeležje ovog perioda je intenzivna samoupravna transformacija društveno-ekonomskog sistema.

dohotka. Sve to treba da obezbedi da rast ukupne finalne potrošnje bude sporiji od rasta društvenog proizvoda i dohotka. Takvi odnosi u raspodeli treba da stvore prostor za jačanje materijalne osnove udruženog rada i dinamično ulaganje u osnovne fondove privrede.

Smanjivanje prenapregnutosti u raspodeli nacionalnog dohotka i u robno-novčanim bilansima trebalo bi, pored smirivanja tražnje (u čemu je značajno mesto dobila i kreditno-monetarna politika, koja treba da obezbedi smanjivanje prošlogodišnjeg porasta bankarskih kredita za 30 milijardi dinara, a novčane mase za 15 do 17 milijardi dinara, to jest da svede rast novca sa 29 u prošloj na 18% u ovoj godini), postići i daljim rastom ponude, i to kako iz domaće proizvodnje tako i iz uvoza. Ocenjuje se da je raspoloživim sredstvima moguće obezbediti nešto sporiji, ali još uvek veoma dinamičan rast društvenog proizvoda od oko 6%, u čemu rast industrijske proizvodnje treba da bude za oko jednu petinu sporiji od prošlogodišnjeg.

Tako projektovanim odnosima ponude i tražnje računa se sa značajnom izvoznom propulzijom, kojom bi se morao supstituisati manjak tražnje na domaćem tržištu i obezbediti neophodna sredstva za uvoz. Realni rast robnog izvoza od 5% predstavlja, nakon prošlogodišnje stagnacije izvozne aktivnosti, veoma ambiciozan zadatak. Povećanje uvoza od 2%, koje treba da popuni zalihe uvoznih repromaterijala u dobroj meri iscrpljene velikom prošlogodišnjom potrošnjom, obezbediće planiranu proizvodnju samo pod uslovom dalje racionalne supstitucije uvoznih sirovina i opreme.

Smanjenje stope inflacije za jednu petinu i svođenje deficita platnog bilansa u planom utvrđene granice nešto su skromniji ciljevi od onih sa kojima se ušlo u raspravu o politici razvoja u 1979. godini. Međutim, uslovi na domaćem i svetskom tržištu u kojima treba realizovati ovu politiku čine ove, na izgled, skromne ciljeve veoma ambicioznim poduhvatom čije ostvarivanje iziskuje velike promene u dosadašnjim odnosima i ponašanjima.

Treba imati na umu da privreda ulazi u 1979. godinu pod ne baš povoljnim uslovima. Fondovi privrede za finansiranje reprodukcije su i dalje oslabljeni. Po svemu sudeći, privredna aktivnost jenjava, pre svega zbog inflacijom oslabljene domaće tražnje. I nalazi istraživačkih institucija i podaci statistike o kretanju industrijske proizvodnje u poslednjim mesecima prošle godine govore o izvesnom slabljenju konjunkture. Proizvođači robe široke potrošnje predviđaju smanjivanje priliva domaćih i izvoznih porudžbina, a slično se dešava i na sektoru proizvodnje reprodukcionih materijala. Proizvodnja opreme još uvek predstavlja izuzetak, iako je opadanje platežno sposobne tražnje na ovom sektoru najevidentnije. Stanje na izvoznim tržištima je, istina, nešto

povoljnije zbog izvesnog oživljavanja privredne aktivnosti u Zapadnoj Evropi. Usporavanje privrednog rasta u Americi i Japanu moglo bi, međutim, uskoro da se proširi i na zemlje Zapadne Evrope, što čini svetsku konjunkturnu situaciju i dalje neizvesnom.

Dok su izgledi za razvoj konjunkture još neizvesni i ponekad (delom i zbog neažurne statističko-dokumentacione osnove) opterećeni i kontradiktornim procenama, dotle u pogledu razvoja odnosâ u raspodeli i robno-novčanih odnosa teško da može biti dvoumljenja. Izvesno je da se u ovu godinu prenosi rastuća napregnutost u raspodeli dohotka, a i veći neskladi između strukture ponude i tražnje nego na prelazu iz 1977. u 1978. godinu. Osetno je sužen prostor unutar kojeg bi se mogao apsorbovati dalji rast pritiska na troškove proizvodnje i dohodak proizvođača, što se nekoliko poslednjih meseci iskazuje i u rastućem pritisku na cene. U isto vreme se pojačava tendencija da se povećanim uvozom roba i sredstava zadovolji ona domaća tražnja koju, privremeno ili na duži rok, nije moguće podmiriti domaćom proizvodnjom i raspoloživim dohotkom.

Smirivanje proizvodnje je neophodno, s tim da bude praćeno i svođenjem rasta potrošnje u Rezolucijom utvrđene granice. U protivnom, sadašnji privredni problemi mogli bi se dalje zaoštravati. Društvene akcije za usporavanje finalne potrošnje imaju, stoga, nesumnjivo prioritet, jer su potrošačke strukture rigidne,[8] a institucije koje bi trebalo da na samoupravnoj osnovi, slobodnom razmenom rada i udruživanjem rada i sredstava, obezbeđuju uravnotežavanje potrošnje sa mogućnostima, još ne funkcionišu potpuno.

U tom pogledu vredno je pažnje opredeljenje da se, u skladu sa Zakonom o udruženom radu, pre donošenja odluka o izdvajanju sredstava za opšte i zajedničke potrebe o tome izjasne radnici

---

[8] O rigidnosti potrošačkih struktura i njihovom rastućem pritisku na tržište i dohodak privrede ubedljivo svedoče svakodnevne informacije u štampi, koja pomno i sa mnogo razumevanja registruje nove zahteve za proširenjem raznih »prava« na zadovoljenje zajedničkih potreba, počev od dečje zaštite, pa sve do penzijskog osiguranja. Svakodnevno se osnivaju nove institucije, među kojima i veoma krupni potrošači nacionalnog dohotka. Za šest meseci, od marta do kraja septembra 1978. godine, broj investitora je povećan za 1.412, objekata u izgradnji za 2.409, a predračunska vrednost za 167,7 milijardi dinara ili za 25%. Na početku godine, u kojoj treba uložiti najveće napore za smanjenje investicione potrošnje, samo jednoj od najvećih jugoslovenskih banaka podnelo je ili najavilo programe više od 200 osnovnih organizacija udruženog rada čija predračunska vrednost iznosi oko 52,5 milijardi dinara. Ukoliko bi u celini bile prihvaćene nove investicije, praktično bi udvostručile ukupnu sumu ulaganja na području delovanja banke. Na intenzitet i strukturu potrošnje znatno utiče i struktura ponude i mogućnosti ne malog broja proizvođača da kreditno-monetarnom politikom i politikom zaštite iznuđuju plasman postojećih proizvodnih a[illegible]mana.

u organizacijama udruženog rada. Kako ostvarivanje tog zadatka iziskuje obimne pripreme, a trebalo je da prođe dosta vremena da bi dobio odgovarajuće mesto u ekonomskoj politici, to je njegovu uspešnu realizaciju moguće obezbediti samo dobro organizovanom opštedruštvenom akcijom. Takva akcija je neophodna i za bilansiranje i društveno usklađivanje ukupnih sredstava za finansiranje opštih i zajedničkih potreba sa dogovorenom politikom u skupštinama društveno-političkih zajednica, kako bi se izbegla praksa da se uvođenjem mnogobrojnih poreza i doprinosa probiju planirani okviri.[9]

Veoma značajan činilac u sprovođenju Rezolucijom utvrđene politike raspodele dohotka biće i donošenje odluka o raspoređivanju i upotrebi dohotka prilikom utvrđivanja završnih računa i periodičnih obračuna finansijskih rezultata organizacija udruženog rada u privredi. Samo na osnovu temeljne analize poslovanja i pažljivog diferenciranja rezultata postignutih povećanjem produktivnosti rada i efikasnosti privređivanja od knjigovodstveno uvećanog dohotka, kao i onog dela dohotka koji proističe iz pogodnosti na tržištu i nekih vanekonomskih faktora, moguće je voditi politiku jačanja akumulativne i reproduktivne sposobnosti i raspodele prema radu. Od izuzetnog je značaja orijentacija na to da i šire društveno-političke zajednice tromesečno prate rezultate privređivanja i ostvarivanja dogovorene politike razvoja. To utoliko pre što je još u njihovom domenu odlučivanje o znatnom delu društvene potrošnje, uključujući i značajna ulaganja u privrednu infrastrukturu u širem smislu te reči, a i u brojne vanprivredne, često veoma skupe i krupne objekte. Ne treba gubiti iz vida da je oko polovine ukupne predračunske vrednosti investicija koje su u toku angažovano u nekoliko stotina krupnih objekata, te da su ostala sredstva pretežnim delom namenjena relativno sitnim rekonstrukcijama i modernizacijama postojećih kapaciteta. Svođenje investicija u okvire realnih mogućnosti je od presudnog značaja za ostvarivanje zadataka stabilizacione politike u 1979. godini. Međutim, pri tom bi trebalo izbeći evidentnu opasnost da ova operacija pogodi zahteve za vitalnim promenama privredne strukture, ali i tekuće održavanje, rekonstrukcije i modernizacije onih kapaciteta od čije proizvodnje zavisi zadovoljavanje osnovnih potreba domaćeg tržišta i izvozna propulzija privrede.

Suzbijanje prekomerne potrošnje, a time i pritiska na sredstva i dohodak privrede, osnovni je uslov za uspešno sprovođenje dogovorene politike cena. Sredstva organizacija udruženog rada u

---

[9] Prema podacima kojima raspolažemo, danas u zemlji postoji oko trideset vrsta poreza iz dohotka i oko osamdeset vrsta doprinosa radnika i građana iz njihovih primanja. Prema istim izvorima, više od 5.500 zakona i drugih propisa i opštih akata samoupravnih interesnih zajednica reguliše materiju finansiranja opšte i zajedničke potrošnje. Nepostojanje odgovarajućeg sistema evidentiranja potrošnje društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica čini ovu situaciju još složenijom.

privredi izložena su izuzetno snažnom pritisku troškova poslovanja, a njihov dohodak zahtevima za valorizacijom ličnih dohodaka u skladu sa rastom troškova života. O kakvim je odnosima reč dovoljno ukazuje činjenica da su cene proizvođača u industriji u 1978. godini rasle dva puta sporije od rasta troškova života i da se takvi odnosi, istina sa užim rasponima, protežu već više godina uzastopno. U takvoj situaciji prelazak sa oporezivanja dohotka privrede na oporezivanje potrošnje povećanjem stopa poreza na promet, ne bi li se obezbedili planirani prihodi faktora vanprivrede, a »sačuvao« dohodak organizacija udruženog rada — predstavlja ili zabludu ili svesno zaobilaženje dogovorene politike.

U istu kategoriju bi se mogli svrstati i pokušaji da se pojedini izdaci za zadovoljavanje zajedničkih potreba prebace iz »zajedničke« kase na dohodak organizacije udruženog rad ili lični dohodak zaposlenih, a da se u isto vreme zadržavaju postojeće stope doprinosa za finansiranje društvenih delatnosti (pokušaji povećanja participacije osiguranika i njihovih radnih organizacija u bolničkim troškovima uz zadržavanje postojećih stopa doprinosa zdravstvenom osiguranju, insistiranje na uvođenju ekonomskih stanarina uz zadržavanje postojećih stopa stambenog doprinosa i njegove namene i slično).

U tom kontekstu trebalo bi kritički razmotriti i preispitati stanje, uzroke i posledice prezaduženosti privrede i njene sve veće zavisnosti od bankarskih kredita. Trebalo bi postići takvo smanjivanje kreditne zaduženosti privrede i cene kredita kojima bi se, u najmanju ruku, smanjio pritisak ugovornih obaveza na dohodak privrede. Rešavanje tog problema je sigurno kompleksnije, ali se i ono ne može dugo odlagati, jer sve veće obnavljanje kreditnih odnosa koje proističe iz sadašnjeg stepena prezaduženosti privrede predstavlja ograničavajući činilac samoupravne transformacije proširene reprodukcije i, posebno, bržeg razvoja privredno najnerazvijenijih regiona zemlje, čija privreda ima najnižu reproduktivnu sposobnost, a najveću zaduženost.

Da bi povećanje izvoza postalo »ključna tačka« razvoja privrede u 1979. godini, u sve mere i aktivnosti društvene zajednice trebalo bi ugrađivati one komponente koje doprinose jačanju konkurentne sposobnosti naše privrede na svetskom tržištu. Izvozna orijentacija podrazumeva znatno širi pristup od uobičajenog dolivanja dopunskih sredstava putem poreskih olakšica: od izgradnje dugoročne strategije racionalnijeg ugrađivanja naše privrede u međunarodnu podelu rada i bolje samoupravne organizovanosti sve do rasterećenja izvoza roba i usluga onih naslaga neefikasnosti u privređivanju i fiskalnog i parafiskalnog opterećenja koje ne prihvata svetsko tržište.

Presudan uslov za ostvarivanje ciljeva u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom, utvrđenih zajedničkom deviznom politikom i projekcijom platnog i deviznog bilansa, predstavlja dosledno sprovođenje novih sistemskih rešenja u ovoj oblasti. Reč je o dovršavanju samoupravne organizacije ovih odnosa tamo

gde to još nije učinjeno i o uspostavljanju njihove nove suštine. Treba razviti sistem planiranja ekonomskih odnosa sa inostranstvom u organizacijama udruženog rada i u njihovim samoupravnim interesnim zajednicama, koji će izražavati novi položaj organizacije udruženog rada u sticanju, raspolaganju i udruživanju deviza. Postizanje organizovanijeg nastupanja naše privrede u inostranstvu iziskuje dugoročno povezivanje proizvodnih i uslužnih organizacija u zemlji sa izvoznicima njihovih roba i usluga. Što potpunije funkcionisanje regionalnih sekcija i zajedničkih privrednih predstavništava i, razume se, aktivan odnos društveno-političkih zajednica, u prvom redu republika i pokrajina, prema pitanjima jačanja položaja zemlje u međunarodnoj razmeni — neophodan su uslov za postizanje boljih rezultata u toj oblasti.

Pošto je ostvarivanje politike ekonomske stabilizacije uslovljeno i povezano sa razvojem društveno-ekonomskog i političkog sistema na osnovama socijalističkog samoupravljanja, to će i ostvarivanje zadataka razvoja u 1979. godini zavisiti, pre svega, od toga kako i sa kakvim uspehom će se nova sistematska rešenja »pretakati« u društvenu praksu. Imajući na umu da su krajem prošle godine stupile na snagu sve odredbe Zakona o udruženom radu, da već deluju nove institucije kreditno-monetarnog sistema, sistema ekonomskih odnosa sa inostranstvom, sistema sticanja i raspoređivanja dohotka i drugih delova novog društveno-ekonomskog sistema (izuzev sistema cena i proširene reprodukcije), prvorazredan zadatak postaje osposobljavanje tih institucija za nosioce suštinske samoupravne transformacije društveno-ekonomskih odnosa, kako bi radnici u udruženom radu ovladali društvenom reprodukcijom.

Da bi se to postiglo, biće potrebno i kritički preispitati dejstvo konkretnih sistemskih rešenja, i onih kojima se uređuju sticanje i raspoređivanje dohotka i čistog dohotka, kao i drugi odnosi u osnovnim i širim organizacijama udruženog rada, ali i onih kojima se uređuju opšti uslovi privređivanja, i odlučno ih prilagođavati njihovoj društveno-ekonomskoj svrsi. To, međutim, nikako ne bi smeo biti dopunski razlog tolerisanju nedoslednosti u primeni sistema. Jedino jačanjem društvene odgovornosti za sprovođenje dogovorenog moguće je postizati ciljeve razvoja, istovremeno otklanjajući uzroke slabosti i teškoća koji se na tom putu javljaju.

Bila bi, razume se, iluzija očekivati da se inflacija može savladati naprečac, ali se može i mora uspostaviti trajnija tendencija njenog smirivanja. Opšta saglasnost u pogledu ekonomske politike u 1979. godini, aktivno angažovanje rukovodstava i organizacija Saveza komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga u njenom izgrađivanju i sprovođenju, i preovladavanje saznanja i uverenja u privredi i društvu da ekonomskoj stabilizaciji nema alternativa — čine ostvarivanje dogovorene politike izvesnijim.

Ilija Vakić

Smetnje afirmaciji samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja

U razvoju socijalističkog samoupravljanja institucija samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja zauzima posebno i izuzetno značajno mesto. Jedno je od njenih bitnih obeležja da ovim putem veliki broj privrednih subjekata slobodno, demokratski i samoupravno ispoljava svoje, najčešće, objektivno različite interese. Prirodno je, i odgovara karakteru našeg sistema, što se demokratski izraženi interesi udruženog rada mogu jedino međusobnim dogovaranjem i sporazumevanjem samoupravno sučeljavati i usklađivati. Taj proces treba zato shvatiti kao oblik širokog samoupravnog odlučivanja o društvenoj reprodukciji, kao deo sistema planiranja i način njegovog ostvarivanja. Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje, kao metod usklađivanja objektivno različitih i posebnih sa zajedničkim i opštedruštvenim interesima, postali su ne samo svakodnevna praksa radnih ljudi i njihovih organizacija i društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica već su se afirmisali kao neophodnost i nezamenljiv instrument rešavanja pitanja od zajedničkog interesa.

U dosadašnjem razvitku samoupravljanja pokazalo se da su, tako reći, neograničena područja društveno-ekonomskih odnosa koja se mogu uređivati samoupravnim sporazumima, a ovaj metod se potvrdio kao put bez alternativa. Činjenica da smo u privredi i društvu u celini ovim demokratskim načinom usklađivanja interesa uspeli da rešimo mnoge probleme koje država ranije nije efikasno i blagovremeno rešavala, najbolje potvrđuje navedenu konstataciju.

Međutim, u procesu sporazumevanja i dogovaranja ima sporosti, ozbiljnih smetnji, pa i otpora, ima narušavanja već postignutih sporazuma, kao i brojnih drugih negativnih pojava. Sve to ukazuje na činjenicu da redovne i konkretne rasprave o samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju, posebno o otklanjanju smetnji i teškoća u realizaciji ovog dugoročnog društvenog zadatka, imaju veliki društveno-politički značaj.

Posle dvogodišnjeg praćenja prakse i analiza koje je sačinila Privredna komora Jugoslavije mogu se izvući dragocene pouke u pogledu sporazumevanja i dogovaranja, što može imati i širi značaj za dalje usavršavanje sistema samoupravljanja i oblika rešavanja zajedničkih interesa. Usredsređivanje društvene pažnje i napora usmerenih na još temeljitije i sistematskije proučavanje sporazumevanja i dogovaranja direktno je povezano i sa pripremom novog srednjoročnog plana kao najvećeg društvenog dogovora, pa daje još veću specifičnu težinu ovoj tematici.

Kao nosioci društvene reprodukcije, organizacije udruženog rada, udružene u Privrednu komoru Jugoslavije i opšta udruženja, duboko su zainteresovane za to da međusobnim sporazumevanjem doprinose unapređivanju efikasnosti udruživanja rada i sredstava, kao i jačanju reproduktivne sposobnosti u celini. Reč je, pre svega, o lakšem i uspešnijem rešavanju problema koji prate naš razvoj, o uspostavljanju i razvijanju međusobnih samoupravnih odnosa na trajnijim osnovama, o sigurnijem položaju na tržištu, o boljoj organizaciji i racionalnijem poslovanju, o stalnom povećavanju dohotka na temelju podizanja produktivnosti rada. Ukratko, na osnovu dinamičnog i stabilnog razvoja cele privrede mogu se obezbediti i vlastiti dugoročni interesi i perspektive, iako se u procesu sporazumevanja mora ponekad privremeno žrtvovati deo svog interesa.

O značaju samoupravnog udruživanja rada i sredstava, samoupravnog planiranja i, u toj funkciji, sporazumevanja i dogovaranja predsednik Tito je u novogodišnjoj poruci rekao: »Bez samoupravnog povezivanja i udruživanja rada i sredstava nije moguće uspješno organizovati materijalne i duhovne snage, nije moguće iskoristiti prirodna bogatstva, unutrašnje rezerve, kao ni prednosti našeg socijalističkog samoupravnog sistema. Zbog toga ja smatram prioritetnim društvenim zadatkom da svi ekonomski i društveni subjekti, putem samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja, uz puno korišćenje naučnih saznanja, donesu srednjo-

ročne i dugoročne planove razvoja i da se sa najvećom odgovornošću odnose prema njihovom ostvarivanju.«

Sa stanovišta interesa i potreba udruženog rada i delatnosti privrednih komora kao oblika njegove asocijacije sporazumevanje i dogovaranje predstavljaju najširu društveno-političku aktivnost u razvijanju samoupravnih produkcionih odnosa, na osnovama društvene svojine. Na tim poslovima u privredi se zaista dosta radi. U Privrednoj komori Jugoslavije i opštim udruženjima svakodnevno se vode razgovori o novim samoupravnim sporazumima, kao i o oživotvorenju već potpisanih. Možemo zato konstatovati da su sporazumevanje i dogovaranje oblik njihovog rada i nezamenljiv metod uređivanja gotovo svih bitnih područja društveno-ekonomskih odnosa. Iako se u pojedinim oblastima privrede i društvenih delatnosti novi odnosi na osnovama sporazumevanja i dogovaranja probijaju nejednako i sa različitim intenzitetom, širinom i kvalitetom, ipak se može reći da se taj proces oživotvoruje uporno i kontinuirano.

Ove konstatacije ne isključuju, već upravo pretpostavljaju kritički osvrt na uočene slabosti. Utvrdili smo, na primer, da na usporavanje samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja utiču nastojanja pojedinih organizacija udruženog rada da zadrže stečene, po pravilu, privilegovane pozicije i da sporazumima postignu još povoljnije uslove privređivanja koji nemaju ekonomskog opravdanja. To dovodi do sukoba interesa među učesnicima u sporazumevanju i do sporog usklađivanja stavova. Ima, dalje, pojava nezainteresovanosti organizacija udruženog rada za samoupravno sporazumevanje, bilo zbog nedovoljne informisanosti ili zbog iščekivanja da se ovi problemi reše sistemskim merama, odnosno odlukama nadležnih organa. Pored toga, uočena su i nastojanja da se mnoge slabosti organizacija udruženog rada rešavaju povećanjem cena, pa se kao kriterijum često primenjuje troškovni princip, što pothranjuje inflatorne tendencije.

U svojim nedavnim istupanjima drug Tito je, ne bez razloga, upozoravao da bi sporazumevanje trebalo da se ostvaruje mnogo brže, da bi pri tom svako trebalo da ima pred očima celinu interesa naše zemlje, a ne samo svoje parcijalne, uske interese, da ne smemo dozvoliti kršenje usvojenih dogovora i neispunjavanje preuzetih obaveza i da moramo sprečiti monopolistička ponašanja pojedinih faktora u privredi i društvu. Imajući na umu kritičke primedbe druga Tita, a i šire društveno-ekonomske i političke implikacije uočenih slabosti, neophodno je zadržati se na njihovim uzrocima i posledicama.

Ne bismo smeli potcenjivati tendencije zatvaranja i samodovoljnosti u nekim organizacijama udruženog rada, iza kojih, po pravilu, stoje one tehnokratske snage koje u otvaranju i povezivanju sa drugim organizacijama vide opasnost za sopstvene pozicije. Zadovoljavajući se postignutim i osećajući se sigurnim na svom zatvorenom tržištu, ili, pak, štiteći svoju monopolsku

poziciju, te snage nisu spremne za ravnopravnu saradnju sa poslovnim partnerima koja će davati prednosti efikasnijim i sposobnijim privrednicima.

Istovremeno, treba znati da su se, usled još velike uloge društveno-političkih zajednica u usmeravanju i regulisanju tokova reprodukcije, ispoljile i vrlo snažne lokalističke tendencije, zatim autarkični razvoj i neracionalno zaokružavanje privredne strukture, a javili su se i drugi oblici narušavanja jedinstva jugoslovenskog tržišta. Na stepenu današnje razvijenosti proizvodnih snaga — dostiže više od 1.800 dolara po stanovniku — rascepkanost, usitnjenost i nepovezanost organizacija udruženog rada postale su ozbiljna smetnja velikoserijskoj proizvodnji, specijalizaciji i racionalnijoj podeli rada, ali i neophodnoj integraciji društvenog rada — dohodovnim povezivanjem svih onih učesnika koji su međusobno zavisni u procesu privređivanja i razvoja.

Dva udružena faktora: usitnjenost i nepovezanost između organizacija udruženog rada i lokalističke tendencije u politici razvoja predstavljaju snažan bedem koji treba rušiti doslednim samoupravnim transformisanjem odnosa u udruženom radu i samoupravnom organizovanošću privrede i društvenih službi, te daljom deetatizacijom ukupne društvene reprodukcije. Razume se, sporazumevanjem i dogovaranjem, kojima se uspostavljaju planska i poslovna saradnja, dohodovni odnosi i udruživanje rada i sredstava, ne mogu se sputavati tržišne zakonitosti i zdrava konkurentska borba, koja vodi daljem razvoju proizvodnih snaga. Sporazumevanje i dogovaranje se takođe ne sme dozvoliti u slučajevima kada se ono ostvaruje na račun trećih, odnosno kada je usmereno ka sticanju monopolističkih pozicija za jednu ili jedan broj organizacija udruženog rada, a pogotovu ne za sticanje monopola opštinskog ili regionalnog, ali ni granskog, odnosno kartelnog karaktera. Isto tako, ne sme se dozvoliti netolerantno i neodgovorno ponašanje bilo kog učesnika u procesu reprodukcije.

Naime, na temelju mnogih sporazuma koji su analizirani u Privrednoj komori Jugoslavije konstatovali smo da je neodgovorno »iskakanje« iz sporazuma ili dogovora, što nije bilo praćeno sankcijama, postalo vrlo često. Odsustvo odgovornosti i izostajanje sankcija uzrok su sporosti celokupnog procesa zaključivanja sporazuma i dogovora, njihovog kršenja i neprimenjivanja, kao i pojave da pojedini učesnici, povedeni svojim uskim, često trenutnim interesom, zanemaruju svaki drugi, pojedinačni ili opšti interes. Pri tome odgovarajuću društvenu ulogu nisu odigrali ni sudovi časti pri privrednim komorama, čiji je zadatak, kao što je poznato, da neguju socijalistički poslovni moral i javno žigošu prekršioce dobrih poslovnih običaja u našem samoupravnom društvu.

Pouzdana brana takvim pojavama i kršenju poslovnih, moralnih i etičkih normi socijalističkog samoupravnog društva je javnost postupka samoupravnog sporazumevanja i društvenog

dogovaranja. Praksa je pokazala da je u zatvorenom krugu i »daleko od očiju«, kako neposredno zainteresovanih organizacija udruženog rada tako i šire javnosti, najlakše štititi uske interese i nametati ih široj zajednici. Mnogi primeri sporosti u dogovaranju ili dogovora putem neprincipijelnih kompromisa na štetu opštih interesa bili su mogući, jer se dogovaralo »iza zatvorenih vrata«. Zato je za dalji uspešan razvoj ovih važnih institucija našeg samoupravnog društva od izuzetnog značaja javnost, i to kako u postupku zaključivanja dogovora i sporazuma tako i u postupku njihovog raskidanja. U isto vreme, moramo stalno razvijati društvenu svest o tome da je i te kako opravdano privremeno žrtvovati deo svojih interesa koji će se uspešnije ostvarivati u perspektivi ili u okviru širih zajedničkih ili opštedruštvenih interesa. Obavezni smo, isto tako, da se javno suprotstavimo kršenju dogovora i sporazuma, da insistiramo na političkoj, moralnoj i materijalnoj odgovornosti, da zahtevamo da odredbe u društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima zaista i obavezuju potpisnike na realizaciju onog što je dogovoreno.

Planiranje u organizacijama udruženog rada, osim jednog broja velikih organizacija, nedovoljno je razvijeno i u njima se neznatno koristi nauka i pouzdana informaciona osnova i izvori. Još nema dovoljno sporazuma i dogovora o sistemima međusobnog informisanja o pitanjima značajnim za brži i skladniji razvoj. U svemu tome leže uzroci izgradnje paralelnih ili tržišno neverifikovanih kapaciteta. Veoma je složena administrativna regulativa, uključujući mere ekonomske politike i druge odluke koje sa raznih nivoa zapljuskuju udruženi rad, otežavajući ponekad društveno-političke napore da se sasecaju koreni tehno-birokratizma i drugih neželjenih tendencija.

Time dolazimo i na pitanje neophodne emancipovanosti organizacija udruženog rada u procesu reprodukcije i takvog njihovog ekonomskog položaja koji bi trebalo da ih mobiliše i stimuliše, ali i osposobljava za uređivanje međusobnih odnosa samoupravnim sporazumevanjem i za striktno sprovođenje dogovorenog. Velika zavisnost organizacija udruženog rada od faktora van privrede, kako u odlučivanju o tekućem poslovanju tako i o pravcima i sredstvima proširene reprodukcije, predstavlja ozbiljan ograničavajući faktor samoupravnom uređivanju međusobnih odnosa dogovaranjem i samoupravnim sporazumevanjem. Otuda su jačanje položaja udruženog rada u društvenoj reprodukciji, povećanje reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede i samofinansiranje njenog razvoja — značajne pretpostavke daljeg razvoja društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja. Društveno emancipovanje organizacija udruženog rada i jačanje njihovog ekonomskog položaja uticaće i na stabilizaciju i doslednije sprovođenje onih sporazuma koji se narušavaju zbog spoljnih pritisaka.

Međutim, narušavanje dogovora i »iskakanje« iz sporazuma u znatnom broju slučajeva nastaje ne samo zbog toga što se u

takve dogovore i sporazume ulazilo bez dovoljne spremnosti i sopstvene dohodovne motivisanosti, već je to i posledica opšte ekonomske nestabilnosti, koja podriva i one dogovore i sporazume koji su zasnovani na trajnim fundamentalnim interesima učesnika. Nagle promene uslova privređivanja devalviraju materijalne i druge vrednosti, a visoka inflacija i opšta ekonomska nestabilnost remete dogovorima uspostavljene odnose i stvaraju takvu poslovnu klimu koja pogoduje narušavanju dogovora i samoupravnih sporazuma. Otuda je borba za ekonomsku stabilizaciju u isto vreme i borba za jačanje instituta društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, kao i za razvoj samoupravnih dohodovnih odnosa u celini.

S druge strane, deluje kao upozorenje činjenica da na pragu četvrte godine srednjoročnog plana još nisu doneti neki društveni dogovori značajni za celu privredu, a mnogi od donetih dogovora još nisu pretočeni u sporazume onih organizacija koje treba da ih realizuju. Nedovoljno su međusobno usklađeni republički i pokrajinski dogovori o razvoju pojedinih delatnosti — međusobno i sa odgovarajućim dogovorima na nivou federacije. Na prosečne samoupravne integracije rada veoma nepovoljno deluje i odsustvo, na Ustavu i Zakonu o udruženom radu zasnovanih propisa o cenama i odnosima u primarnoj raspodeli, kao i propisa o sistemu proširene reprodukcije, kojima bi se stabilizovali uslovi zajedničkog sticanja dohotka i snošenja rizika. Da i ne govorimo o podzakonskim aktima, o činjenici da nekoliko godina nakon donošenja Ustava i Saveznog zakona o društvenom planiranju još nemamo svuda republičko zakonodavstvo u ovoj oblasti itd.

Sve to ne opravdava ozbiljno kašnjenje u izgradnji i razvijanju novih, samoupravnih nosilaca društvenog odlučivanja, institucija unutar kojih će se najefikasnije razvijati samoupravno sporazumevanje o tekućem poslovanju i razvoju i time učiniti suvišnim razni administrativni zahvati. Samoupravno sporazumevanje u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom je, verovatno, najsloženije, suočeno sa inercijom starih odnosa i otporima koji teže da zadrže monopol manjeg broja krupnih organizacija na pojedinim tržištima i prekomeran uticaj administracije na poslovanje sa inostranstvom. Međutim, sve to ne može biti razlog što još nisu formirane zajednice udruženog rada za međusobnu plansku i poslovnu saradnju. Prema važećim propisima, one treba da budu nosioci mnogobrojnih aktivnosti u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom, umesto administracije savezne uprave i opštih privrednih udruženja koji danas obavljaju ove poslove. Ne može se pravdati ni kašnjenje u preuzimanju funkcija od strane samoupravnih interesnih zajednica za ekonomske odnose sa inostranstvom, niti pak još nezadovoljavajući tempo osposobljavanja sekcija pri Privrednoj komori Jugoslavije i zajedničkih privrednih predstavništava u inostranstvu. Sve su to ozbiljni ograničavajući faktori daljem razmahu društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja.

Ovih nekoliko napomena neophodno je učiniti da bi se ukazalo na veće teškoće koje stoje na putu društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, kao nezamenljivih činilaca u ostvarivanju odlučujuće uloge radnika u privrednom i društvenom životu zemlje. Navedeni primeri ukazuju na to da je neophodno uhvatiti se ukoštac — svako u svojoj sredini i svi zajedno — sa teškoćama u privrednom i društvenom razvoju.

Za takve aktivnosti sada je pravo vreme. Ukoliko se s tim odugovlači, može se dogoditi da izostane direktno učešće udruženog rada u kreiranju novih srednjoročnih planova razvoja, od osnovnih organizacija, pa do najviših asocijacija udruženog rada. Takođe, poučeni dosadašnjim iskustvom, ne smemo dozvoliti da pripreme budu površno izvedene, a sporazumi uopšteni i deklarativni, da ne proizlaze iz samoupravnih sporazuma neposredno zainteresovanih, te da ne predstavljaju u pravom smislu interes udruženog rada. U takvom slučaju ne bi se mogli ni očekivati rezultati u angažovanju organizacija udruženog rada na sprovođenju takvih planova. U svim ovim aktivnostima ima prostora za još efikasnije i intenzivnije delovanje privrednih komora i Socijalističkog saveza, za njihovu širu i usklađeniju saradnju. Isto tako, ova aktivnost će biti uspešna ako se u nju uključe radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada, radni ljudi i građani u mesnim zajednicama i njihovi delegati u opštinama i drugim društveno-političkim zajednicama, društveno-političkim organizacijama, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama na svim nivoima, kao što je to i zaključeno na Drugoj sednici CK SKJ.

Živko Marković

Zajedničke potrebe i slobodna razmena rada u mesnoj zajednici

Tokom decenije i po svog postojanja mesna zajednica se razvila u jedan od najznačajnijih oblika zajedničkog zadovoljavanja životnih potreba radnih ljudi i građana. Zajedničke potrebe su upravo u mesnoj zajednici najpre i autentično, samoupravno zadovoljavane. Iz analize dosadašnjih iskustava mesne zajednice mogu se izvući mnogi zaključci o daljem razvoju socijalističkog zajedništva.

Ustavom SFRJ utvrđeno je da »u mesnoj zajednici radni ljudi i građani odlučuju o ostvarivanju svojih zajedničkih potreba u oblastima uređivanja naselja, stanovanja, komunalnih delatnosti, dečje i socijalne zaštite, obrazovanja, kulture, fizičke kulture, zaštite potrošača, zaštite i unapređivanja čovekove sredine, narodne odbrane, društvene samozaštite, kao i drugim oblastima života i rada«. Sem u mesnoj zajednici, o zadovoljavanju zajedničkih potreba radni ljudi i građani odlučuju i u osnovnoj organizaciji udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Ustav iz 1974. godine doneo je veliku promenu u položaju mesne zajednice time što je predvideo da u njoj i u skupšti-

nama interesnih i društveno-političkih zajednica radni ljudi i građani preko delegata odlučuju o zajedničkim potrebama i da se, radi ostvarivanja svojih zajedničkih interesa i potreba, samoupravnim sporazumevanjem i na drugi način povezuju sa organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Ovde je reč samo o potrebama o kojima radni ljudi i građani odlučuju u mesnoj zajednici. Za definisanje odnosa koji se uspostavljaju u procesu njihovog zadovoljavanja neophodno je razjasniti način njihovog programiranja i planiranja, način interesnog organizovanja u mesnoj zajednici i, posebno, odnos između korisnika i davalaca zajedničkih usluga.

Programiranje i planiranje zajedničkih potreba

U mesnoj zajednici radni ljudi i građani zadovoljavaju najveći deo životnih potreba. S porastom životnog standarda ne samo što se krug ovih potreba širi nego se one sve više zajednički zadovoljavaju. Tendencije zajedništva u zadovoljavanju životnih potreba sve su izrazitije i u gradskim i u seoskim zajednicama. To potvrđuje i činjenica da je samoupravnim akcijama mesnih zajednica za poslednju deceniju i po na seoskom području izgrađeno više objekata društvenog standarda nego u celom posleratnom periodu.

Što je veći broj zajedničkih potreba, programiranje i planiranje njihovog zadovoljavanja je složenije. I pri zadovoljavanju jedne iste potrebe javljaju se različiti pojedinačni ili parcijalni interesi, koji se moraju uskladiti da bi se postigao zajednički sporazum. Sa povećavanjem zajedničkih potreba širi se i krug različitih interesa koje treba usklađivati.

Suština problema je u tome što su mogućnosti zadovoljavanja životnih potreba ograničene, zbog čega se različiti interesi ne mogu ostvarivati istovremeno. Iz toga proističe i nužnost njihovog gradiranja prema stepenu životne neophodnosti i opredeljivanja za ove najneophodnije potrebe koje se mogu zadovoljiti raspoloživim sredstvima. Pored toga, određeni interesi mogu biti potpuno suprotni interesima većine radnih ljudi i građana, pa njihovo ostvarivanje i ne dolazi u obzir.

U situaciji kada o životnim potrebama brine država različiti interesi u pogledu njihovog zadovoljavanja se praktično i ne ispoljavaju, jer se uslovi života određuju nezavisno od volje radnih ljudi i građana. Pri izboru potreba koje će se zadovoljavati u konkretnim uslovima država se rukovodi interesima koje sama određuje.

Nasuprot tome, pri samoupravnom odlučivanju o životnim potrebama svi se interesi, bez obzira na svoju različitost, neposredno ispoljavaju. Ali, pošto se svi oni ne mogu odjednom ostva-

riti, mora se vršiti njihova selekcija. Budući da zainteresovani subjekti ravnopravno učestvuju u odlučivanju, ta selekcija se može vršiti samo demokratskim putem, na osnovu opredeljenja svih ili bar većine učesnika. Ovde više niko nije u poziciji da svoj interes nametne većini.

Dok je mesna zajednica delovala fakultativno i kao svojevrsna dopuna države, samoupravni sporazumi o zadovoljavanju zajedničkih potreba nisu se uvek ni morali postizati, jer je o najneophodnijim potrebama brinula država. Kad se ne bi postigla potrebna saglasnost, od pojedinih inicijativa se moglo i odustajati bez opasnosti da će se time ugroziti elementarni uslovi egzistencije. Ali čim je mesna zajednica postala osnovni oblik zajedničkog života, samoupravni sporazumi o zadovoljavanju najneophodnijih zajedničkih potreba moraju se ostvarivati, jer o životnim potrebama nema ko drugi da brine do sami zainteresovani subjekti.

To samo ukazuje na neophodnost samoupravnog razrešavanja protivrečnosti koje se javljaju između različitih interesa. U zadovoljavanju zajedničkih potreba zainteresovani subjekti moraju sami iznalaziti rešenja koja će najviše odgovarati njihovim interesima, a koja u isto vreme neće narušavati interese drugih samoupravljača niti interese društvene zajednice u celini.

S obzirom na to, samoupravno zadovoljavanje zajedničkih potreba ne može biti sasvim oslobođeno idejno-političkog delovanja, koje je neizbežno uvek kad dolazi do sučeljavanja protivrečnih interesa. U tome i jeste smisao aktivnosti društveno-političkih organizacija, u kojima bi se, na osnovu slobodnog ispoljavanja različitih interesa, demokratskim putem morao utvrđivati zajednički interes. Pošto u samoupravnom sporazumevanju svako ima pravo da polazi od svojih interesa, neophodna je argumentovana rasprava da bi se utvrdilo koji interesi imaju preimućstvo u smislu neodložnog ostvarivanja.

Demokratsko razrešavanje protivrečnih interesa je od presudnog značaja za samoupravno zadovoljavanje zajedničkih potreba. Zbog toga bi dogovori koji se postignu u društveno-političkim organizacijama morali biti osnova za samoupravno programiranje i planiranje tih potreba. Oni, međutim, mogu imati snagu samo ako u političkom dogovaranju neposredno učestvuju svi zainteresovani subjekti koji sudeluju i u samoupravnom sporazumevanju, jer je pri slobodnom izjašnjavanju isključena mogućnost bilo kakvog nametanja.

Političko dogovaranje svih zainteresovanih subjekata u mesnoj zajednici najefikasnije se može postići u mesnoj organizaciji Socijalističkog saveza kao jedinstvenom frontu socijalističkih snaga. Pošto protivrečnosti različitih interesa proističu, u krajnjoj liniji, iz ograničenih mogućnosti zadovoljavanja životnih potreba, one se praktično ne mogu razrešavati bez konačnog sagledavanja ovih mogućnosti. Zbog toga u akcijama mesne organizacije SSRN moraju učestvovati i organizacije Saveza sindikata iz svih orga-

nizacija udruženog rada u kojima se stvaraju sredstva za zadovoljavanje zajedničkih potreba u mesnoj zajednici.

Pošto je usklađivanje potreba i mogućnosti nužna pretpostavka stvarnog planiranja, za planiranje zajedničkih potreba u mesnoj zajednici je od presudnog značaja oslanjanje na planove organizacija udruženog rada. Najveći nedostatak dosadašnjeg planiranja u mesnoj zajednici bio je upravo u tome što se ono pretežno svodilo na utvrđivanje potreba, bez obezbeđivanja odgovarajućih sredstava koja su neophodna za njihovo zadovoljavanje.

Zbog neophodnosti usklađivanja potreba i mogućnosti, planiranje u osnovnoj organizaciji udruženog rada i mesnoj zajednici moralo bi predstavljati jedinstven proces. Kao što u planiranju u osnovnoj organizaciji udruženog rada treba polaziti od životnih potreba radnika, tako i u planiranju u mesnoj zajednici valja polaziti od mogućnosti ostvarivanja dohotka. Određena podudarnost između plana osnovne organizacije udruženog rada i plana mesne zajednice morala bi se sastojati u tome da se prvim utvrđuju zajedničke potrebe koje će radnici zadovoljavati u mesnoj zajednici, a drugim — veličina sredstava koja će osnovne organizacije udruživati za podmirivanje tih potreba.

Ta podudarnost je nužan uslov celovitosti samoupravnog planiranja. Kao što je plan mesne zajednice nepotpun ako ne utvrđuje sredstva neophodna za podmirenje zajedničkih potreba, tako je i plan osnovne organizacije udruženog rada nepotpun ako ne predviđa zajedničke potrebe koje radnici zadovoljavaju u mesnoj zajednici. U tom pogledu oni su u direktnoj međuzavisnosti. Celovit plan mesne zajednice ne može se sačiniti ako se u organizacijama udruženog rada ne planiraju sredstva za zajedničke potrebe, ali i planiranje tih sredstava u osnovnoj organizaciji udruženog rada nije moguće bez planiranja zajedničkih potreba u mesnim zajednicama. Jednostranost dosadašnjih planova i osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica neizbežno je proisticala iz nepostojanja neophodne sinhronizacije u planiranju.

Takvu sinhronizaciju nije teško ostvariti ako su radnici stvarno subjekti planiranja i u osnovnoj organizaciji udruženog rada i u mesnoj zajednici, ali to je i nužan uslov samoupravnog planiranja. Sinhronizovanog planiranja do sada nije bilo baš zbog toga što ovaj uslov nije ispunjavan. U sastavljanju planova mesnih zajednica radnici gotovo i nisu učestvovali, ali oni još faktički nisu ovladali ni planiranjem u osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Odlučujuću ulogu u planiranju radnici ne mogu imati ako ne učestvuju neposredno u demokratskom utvrđivanju zajedničkih interesa i u izradi planova zadovoljavanja zajedničkih potreba. Samoupravni sporazum o osnovama plana mesne zajednice morao bi se, kao i samoupravni sporazum o osnovama plana osnovne organizacije udruženog rada, usvajati ličnim izjašnjavanjem. Na-

stojanja da se lično izjašnjavanje zameni posredovanjem delegacija ili organa upravljanja izražavaju, u stvari, težnju za održavanjem stanja otuđenosti funkcija planiranja.

Lično izjašnjavanje može, međutim, imati snagu odlučivanja samo ako radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada stvarno raspolažu dohotkom. Sasvim je sigurno da će oni tada deo ostvarenog dohotka sami izdvajati za podmirivanje zajedničkih potreba i da će u mesnoj zajednici imati odlučujuću reč pri određivanju prioriteta njihovog zadovoljavanja. Ukoliko je dohodak još otuđen od radnika, neizbežno se otuđuje i odlučivanje o zadovoljavanju zajedničkih potreba. Zbog te otuđenosti pokušaji da se sredstva organizacija udruženog rada udružuju radi podmirenja zajedničkih potreba u mesnoj zajednici do sada su retko bili uspešni.

Neposredno povezivanje mesnih zajednica i organizacija udruženog rada u zadovoljavanju zajedničkih potreba radnika jedan je od osnovnih uslova ostvarivanja samoupravnog karaktera opštine. Dosadašnji sistem fiskalnog prikupljanja i distribucije sredstava za zajedničke i opštedruštvene potrebe objektivno je uslovljavao otuđenost opštine od mesne zajednice i organizacije udruženog rada, što je za posledicu imalo to da se ona i u svesti identifikovala sa opštinskom skupštinom i njenim organima. Njen samoupravni preobražaj može se ostvarivati samo u onoj meri u kojoj radni ljudi, pre svega u osnovnoj organizaciji udruženog rada i mesnoj zajednici, budu sagledavali zajedničke potrebe i odlučivali o udruživanju sredstava radi njihovog zadovoljavanja.

Interesno organizovanje u mesnoj zajednici

Mesna zajednica se razvijala kao svojevrsna interesna zajednica u kojoj su radni ljudi i građani zadovoljavali one potrebe u mestu stanovanja koje nisu mogli zadovoljiti posredstvom države. Uporedo sa mesnom zajednicom počele su se razvijati i samoupravne interesne zajednice, posredstvom kojih se sada zadovoljava najveći deo zajedničkih potreba o kojima, po Ustavu, radni ljudi i građani odlučuju u mesnoj zajednici.

Međutim, stvarna veza između mesne zajednice i interesnih zajednica još nije uspostavljena. Početni koraci, ali uglavnom u pravcu institucionalnog povezivanja, do sada su učinjeni samo u četiri grada, u kojima su obrazovane interesne jedinice ili osnovne interesne zajednice. Veza preko delegata u skupštinama opštinskih, gradskih, regionalnih i republičkih SIZ još je uglavnom formalna. Pošto se sredstva za zajedničke potrebe koje se zadovoljavaju u ovim zajednicama, u suštini još prikupljaju fiskalnim putem, mesne zajednice praktično nemaju uticaja na njihovo raspoređivanje i korišćenje.

Ustavne odredbe, a i dosadašnja iskustva upućuju na zaključak da se temelji interesnog organizovanja moraju izgraditi u

osnovnoj organizaciji udruženog rada i mesnoj zajednici, u kojima se i zadovoljava najveći deo zajedničkih potreba. Rešenje je u stvaranju jedinica i osnovnih zajednica interesnog organizovanja u kojima se zainteresovani subjekti mogu najneposrednije dogovarati o zajedničkim interesima i potrebama. Do sada je, međutim, malo urađeno na definisanju ovih oblika organizovanja, a još manje na njihovom oživotvorenju. Otuda se pojmovi često brkaju, tako da se iste stvari nazivaju različito, a različite — isto. Teškoće se javljaju i u shvatanju odnosa između mesne zajednice i oblika interesnog organizovanja.

Osnovna interesna zajednica mogla bi se definisati kao oblik neposrednog interesnog povezivanja korisnikâ i davalaca usluga. Ona se za područje mesne zajednice može obrazovati samo ako se pružanje usluga radi zadovoljavanja odgovarajućih zajedničkih potreba ograničava na to područje. U određenoj mesnoj zajednici može se, na primer, obrazovati osnovna interesna zajednica dečje zaštite ako usluge odgovarajuće organizacije udruženog rada koristi samo ta mesna zajednica. Ukoliko usluge davaoca koristi više mesnih zajednica, onda se osnovna interesna zajednica mora obrazovati za područje svih korisnika. Moguće je i da jedna ili više mesnih zajednica koristi usluge davaoca zajedno sa jednom ili više organizacija udruženog rada. U tom slučaju osnovnu interesnu zajednicu čine, kao korisnici usluga, i mesne zajednice i osnovne organizacije udruženog rada.

Za razliku od osnovne interesne zajednice, pod jedinicom interesnog organizovanja u mesnoj zajednici mogao bi se podrazumevati organizovani skup korisnika određene vrste usluga koji treba da čine svi radni ljudi i građani zainteresovani za zadovoljavanje zajedničkih potreba u određenoj oblasti života. Ukoliko se, međutim, u interesne jedinice institucionalno uključuju svi radni ljudi i građani bez obzira na lični interes, kriterijumi *interesnog* organizovanja se praktično gube. Takva rešenja izražavaju inerciju održavanja formalne demokratije jer nezainteresovani faktički neće ni učestvovati u radu interesne jedinice.

Još manje je prihvatljivo da se, nasuprot tome, interesna jedinica izjednačava sa svojim savetom. Time se, u stvari, izražavaju tendencije za održanjem posredničkog odlučivanja, koje, međutim, pri samoupravnom udruživanju sredstava za zajedničke potrebe ne može opstati, jer samoupravno udruživanje sredstava zahteva isključivo lično izjašnjavanje o tome svih radnih ljudi koji ta sredstva izdvajaju iz svog dohotka. Do izjednačavanja interesne jedinice sa njenim savetom dolazi otuda što se sredstva za zajedničke potrebe još otuđuju, usled čega se otuđuje i samo odlučivanje o tim potrebama.

U radu interesne jedinice morali bi, prema tome, neposredno učestvovati svi zainteresovani subjekti, odnosno svi građani u mesnoj zajednici čije su zajedničke potrebe u pitanju. Najpogodniji oblik takvog učešća su interesni zborovi, koji treba da

omoguće svakom pojedincu da aktivno učestvuje u samoupravnom sporazumevanju. U zavisnosti od strukture interesa i broja zainteresovanih pojedinaca, ovi zborovi se mogu organizovati po zgradama, naseljima, ulicama, zaseocima, ili za celu mesnu zajednicu.

Osnovna funkcija interesne zajednice u mesnoj zajednici je da omogući samoupravno utvrđivanje zajedničkih potreba u određenoj oblasti života, da organizuje udruživanje sredstava neophodnih za njihovo zadovoljavanje i, u saradnji sa davaocem usluga, obezbedi efikasno usluživanje korisnika. Ostvarujući ove funkcije, interesna jedinica će delovati kao značajan činilac neposrednog povezivanja mesne zajednice s osnovnim organizacijama udruženog rada, kako s onima koje udružuju sredstva za zajedničke potrebe tako i s onima što su davaoci usluga.

U interesnoj jedinici se o zajedničkim potrebama dogovaraju radnici iz svih organizacija udruženog rada koje treba da udružuju sredstva radi njihovog zadovoljavanja. To dogovaranje može biti efikasno samo ako radnici svake organizacije udruženog rada praktično deluju kao njena delegacija, u tom smislu da uvek polaze od njenih interesa i stavova i, obrnuto, ako ti isti radnici u svojoj organizaciji udruženog rada deluju kao svojevrsna delegacija interesne jedinice, odnosno mesne zajednice, polazeći od interesa i stavova koje su s ostalim zainteresovanim subjektima zajednički utvrdili.

Radi veće efikasnosti, samoupravno dogovaranje o zajedničkim potrebama u mesnoj zajednici moralo bi se uglavnom organizovati po interesnim jedinicama. U takvim oblicima organizovanja se najkonkretnije mogu utvrđivati pojedine potrebe i najefikasnije usklađivati različiti interesi u pogledu njihovog zadovoljavanja. Potreba za interesnim organizovanjem postajaće sve izrazitija što se ustavna funkcija mesne zajednice bude potpunije ostvarivala, jer je samoupravno dogovaranje o zadovoljavanju ukupnih zajedničkih potreba praktično neizvodljivo ako nije izdiferencirano i po pojedinim oblastima.

Pri takvom organizovanju mesna zajednica se javlja kao svojevrsna samoupravna sinteza različitih oblika interesnog organizovanja. Interesne zajednice deluju kao njeni integralni delovi, koji se, putem usklađivanja posebnih interesa u pojedinim oblastima života, povezuju u jedinstvenu celinu. Funkcija mesne zajednice kao celine sastoji se upravo u tome da usklađuje posebne interese i potrebe u različitim oblastima života, u zavisnosti od objektivnih mogućnosti njihovog zadovoljavanja. Ona se pri tom ne postavlja iznad niti mimo interesnih jedinica, jer isti subjekti koji se dogovaraju o pojedinim zajedničkim potrebama — dogovaraju se i o njihovom usklađivanju. Mogućnost sporazumevanja obezbeđena je time što su nosioci različitih interesa u pojedinim oblastima života uglavnom isti subjekti.

Zabunu prilikom definisanja odnosa između mesne zajednice i interesnih jedinica izaziva to što ove jedinice predstavljaju isto-

vremeno integralne delove odgovarajućih interesnih zajednica. Tu, međutim, ne postoji nikakva kolizija. Mesnu zajednicu čine raznorodne jedinice interesnog organizovanja koje deluju na njenom području, dok u sastav interesne zajednice ulaze istorodne jedinice sa područja različitih mesnih zajednica. Ukrštanje se svodi samo na to što se interesna jedinica istovremeno javlja kao integralni deo i mesne zajednice — po horizontali, i odgovarajuće interesne zajednice — po vertikali. Ali bez tog ukrštanja ni mesna ni interesna zajednica ne bi ostvarivale svoju ustavnu funkciju kao samoupravne asocijacije.

Stvarnu zabunu izazivaju pokušaji da se i osnovna interesna zajednica definiše kao integralni deo mesne zajednice. Takva definicija bi, međutim, bila neodrživa jer i u sastav interesne zajednice ulaze i organizacije udruženog rada koje su prema mesnoj zajednici potpuno samostalni subjekti, i u društveno-ekonomskom i u pravnom pogledu. Zanemarivanje ove činjenice ide čak dotle da se i sve organizacije udruženog rada na području mesne zajednice proglašavaju njenim integralnim delovima, iz čega se izvodi neodrživ zaključak da skupština mesne zajednice može donositi odluke koje obavezuju te organizacije. Takvi pokušaji definisanja odnosa između mesne i interesne zajednice upravo su prouzrokovani pogrešnim definisanjem odnosa između mesne zajednice i organizacije udruženog rada.

U oblicima interesnog organizovanja zaista se na određen način integrišu organizacija udruženog rada i mesna zajednica, ali ne u tom smislu da jedna postaje deo druge. Do integracije dolazi zbog određene podudarnosti interesa, koja, međutim, nikada nije potpuna, inače ne bi bilo razloga da organizacija udruženog rada i mesna zajednica postoje kao posebne institucije. Podudarnost njihovih interesa sastoji se samo u zadovoljavanju određenih zajedničkih potreba radnika, čime se ne iscrpljuju funkcije ni organizacije udruženog rada ni mesne zajednice.

Interesna jedinica je spona koja osnovnu organizaciju udruženog rada i mesnu zajednicu povezuje i međusobno i s interesnom zajednicom. Preko nje korisnici usluga stupaju u direktan odnos sa organizacijama koje te usluge pružaju. A karakter ovog odnosa je od presudnog značaja za samoupravno zadovoljavanje zajedničkih potreba.

Odnos između korisnika i davaoca usluge

Odnos između korisnika i davaoca usluge određen je u osnovi društveno-ekonomskim odnosima. Osnovni problem sadašnjeg trenutka svodi se na suprotnost između samoupravne organizacije zadovoljavanja zajedničkih potreba, uspostavljene primenom Ustava i Zakona o udruženom radu, i u suštini još neprevaziđenog etatističkog načina prikupljanja i distribucije sredstava za te potrebe. Zbog takve raspodele, dogovaranje korisnika i davalaca

usluga se, i pored njegovog samoupravnog karaktera, svodi na formalnost. Između korisnika i davaoca se kao odlučujući faktor pojavljuje država.

Ukoliko država zadržava odlučujuću ulogu u prikupljanju i raspoređivanju sredstava za zajedničke potrebe, korisnik i davalac usluge faktički i ne stupaju u neposredan društveno-ekonomski odnos. Prema svakom od njih država istupa kao posrednik — prema korisniku usluge kao prikupljač, prema davaocu usluge kao distributer sredstava. I korisnici i davaoci usluga stupaju u izveden odnos sa državom samo pojedinačno, nikada zajednički. Zbog toga je svako od njih nemoćan da bilo šta promeni u svom položaju. Korisnik usluge mora uplaćivati u državnu kasu onoliko koliko mu se odredi, a davalac usluge se mora zadovoljiti iznosom koji iz te kase dobije.

Pošto davalac usluge dobija sredstva od države, a ne od korisnika, on je samo državi i odgovoran za svoj rad. Štaviše, on zbog takve pozicije prema korisniku istupa kao oličenje države, bez ikakve obaveze da uvažava njegove zahteve. Korisnici s njim, baš kao i sa državom, stupaju u odnos samo pojedinačno, nemoćni da bilo šta promene u obimu, kvalitetu i uslovima pružanja usluge.

Zadržavanjem etatističkog načina prikupljanja i raspoređivanja sredstava za zajedničke potrebe posrednička uloga države u njihovom zadovoljavanju je praktično samo prenesena na interesne zajednice, koje su time i same poprimile etatistička obeležja. Osnovni uzrok njihove otuđenosti i od korisnika i od davalaca usluga nije u neadekvatnoj organizaciji, zastarelom načinu rada ili dominaciji stručnih službi, gde se oni često traže, već upravo u etatističkim društveno-ekonomskim odnosima. Zbog takvih odnosa interesne zajednice deluju, uglavnom, kao produžena ruka države, bez obzira na delegatski način konstituisanja njihovih skupština.

Monopolski položaj davalaca usluga, koji proističe iz etatističkog načina raspodele, uslovljava otuđivanje i onih sredstava za zajedničke potrebe koja se samoupravno udružuju. Sredstva samodoprinosa koja su prikupljena u mesnim zajednicama i organizacijama udruženog rada do sada su obično bez ikakve naknade prelazila u ruke organizacija koje se bave pružanjem raznih usluga. Subjekti koji su ta sredstva udruživali nisu imali gotovo nikakve mogućnosti da utiču na njihovu upotrebu.

Uvođenjem kategorija slobodne razmene rada, zajedničkog prihoda i zajedničkog dohotka, Zakon o udruženom radu je postavio institucionalne osnove za razvijanje samoupravnih odnosa između korisnika i davalaca usluga. Do sada je, međutim, malo učinjeno na tome da se te kategorije potpunije razjasne, a još manje da se i praktično ostvaruju. Slobodna razmena rada se često identifikuje i sa tržišnom razmenom i s administrativnom raspodelom. U tom smislu govori se o neposrednoj razmeni rada i o slobodnoj razmeni rada unutar i preko samoupravnih interes-

nih zajednica, čime se, u stvari, pod kategoriju slobodne razmene rada nastoje podvesti već postojeći, naime zatečeni odnosi u raspodeli.

Ključni problem slobodne ili, tačnije, neposredne razmene rada je u načinu vrednovanja usluge, a to je istovremeno osnovni problem i uspostavljanja samoupravnog odnosa između davaoca i korisnika usluge. Bez neposredne razmene rada nema samoupravnog odnosa između korisnika i davaoca, kao što se i neposredna razmena rada ne može vršiti drugačije nego samoupravnim putem. Velika je zabluda smatrati da se samoupravljanje može zasnivati na kupoprodajnim odnosima ili administrativnom načinu raspodele. Na toj zabludi zasniva se uverenje da se samoupravni odnos između korisnika i davaoca usluge može uspostaviti sklapanjem bilo kakvog samoupravnog sporazuma, bez obzira na karakter društveno-ekonomskog odnosa.

Razvijanjem neposredne razmene rada prevazilaze se i kupoprodajni odnosi i administrativna raspodela. Za razliku od tržišne razmene u kojoj se razmena ekvivalenata ostvaruje u proseku, pri neposrednoj razmeni rada razmena ekvivalenata vrši se u svakom konkretnom slučaju. Korisnik mora davaocu svaku uslugu »platiti« prema njenoj vrednosti, odnosno prema količini rada koja je u njoj sadržana. Količina rada koju usluga sadrži mora biti jednaka količini rada sadržanoj u njenoj naknadi. Bez ove jednakosti ne može biti stvarnog sporazuma između korisnika i davaoca.

Da bi se ekvivalentne količine rada mogle razmenjivati u svakom konkretnom slučaju, rezultati rada se moraju meriti neposredno. Dok se pri tržišnoj razmeni vrednost usluge određuje iza leđa korisnika i davaoca, pri neposrednoj razmeni rada korisnik i davalac je utvrđuju sporazumno, na osnovu kvantiteta i kvaliteta uloženog rada. Da bi se oni sporazumeli, merenje se uvek mora vršiti na osnovu istog kriterijuma, koji se može samo svoditi na prosečni ili društveno potrebni rad, odnosno prosečno ili društveno potrebno radno vreme kao njegovo autentično merilo.

Određeno iskustvo u vrednovanju usluga pomoću normativa potrebnog rada već postoji. Ono je, međutim, znatno razvijenije kad je reč o minulom radu nego o tekućem. Uzrok nije samo u težini merenja već, pre svega, u pogrešnom pristupu. Za merilo se najčešće ne uzima potrebno vreme, nego broj radnika koji uslugu obavljaju, odnosno veličina njihovog ličnog dohotka obračunata po uslovno kvalifikovanom radniku. Pri tom se obično prihvata postojeće stanje produktivnosti, odnosno broj zatečenih radnika koji vrše određenu uslugu i dostignuti nivo ličnih dohodaka.

Lični dohodak se ne može uzimati kao merilo tekućeg rada, jer on predstavlja samo deo vrednosti koja se radom stvara. Takvi pokušaji izražavaju, u stvari, težnju za održavanjem najamnih odnosa, u kojima se deo dohotka koji se isplaćuje radniku prikazuje kao cena koštanja živog rada. Dalje implikacije u pogledu

raspodele su jasne. Ako se unapred odredi visina ličnog dohotka, onda se prejudicira i visina akumulacije. Time se praktično ukida samostalnost radnikâ osnovne organizacije u raspoređivanju dohotka koji svojim radom stvaraju. Jedna od najvećih slabosti dosadašnjih samoupravnih sporazuma je u tome što su unapred određivali visinu ličnih dohodaka nezavisno od produktivnosti i ostvarenog dohotka.

Prema principu raspodele prema radu, visina ličnog dohotka ne može se unapred odrediti, jer je nemoguće tačno predvideti rezultate rada, pa ni veličinu dohotka koji će se time ostvariti. A određivanje visine ličnog dohotka nezavisno od rezultata rada i ukupnog dohotka može samo destimulativno uticati na povećanje produktivnosti. Kad je visina ličnog dohotka tako određena, materijalni podsticaj za povećavanje radnog učinka praktično ne postoji.

Bez normativa potrebnog vremena ne može se realno utvrditi ni broj radnika potrebnih za obavljanje određene usluge. Priznavanje postojećeg stanja pothranjuje tendenciju povećavanja broja zaposlenih nezavisno od stvarnih potreba, što neizbežno vodi snižavanju produktivnosti. To je jedan od faktora koji su u oblasti zadovoljavanja zajedničkih potreba do sada najviše uticali na poskupljenje usluga.

Merenjem tekućeg radnog doprinosa pomoću normativa društveno potrebnog vremena utvrđuje se njegova ukupna količina koja je sadržana u jedinici usluge. Pošto ova veličina zajedno sa minulim radom određuje u osnovi veličinu naknade za obavljenu uslugu, korisnik se uopšte ne mora mešati u to kako će davalac usluge raspoređivati svoj dohodak. Njegov interes je da se smanji društveno potrebno vreme po jedinici usluge, a za to je zainteresovan i davalac.

Time se, u osnovi, obezbeđuje ostvarivanje principa utvrđenih u Ustavu i Zakonu o udruženom radu o samostalnosti osnovne organizacije u raspolaganju ostvarenim dohotkom i stalnoj brizi za podizanje produktivnosti svog i ukupnog društvenog rada. Pošto svako skraćenje radnog vremena ispod utvrđenih normativa ide u prilog davaocu usluge, on je zainteresovan da na tom planu stalno traži nove rezerve za povećanje produktivnosti, naročito u poboljšanju organizacije rada, podizanju radnih sposobnosti radnikâ i smanjivanju broja zaposlenih po jedinici usluge.

Pri merenju društveno potrebnim vremenom ne pojavljuje se problem uračunavanja akumulacije u naknadu usluge, koji je neizbežan kad se za merilo uzima lični dohodak. Samim tim otpada i dilema da li naknada treba da obuhvata ceo iznos akumulacije ili samo deo za unapređivanje (bez proširenja) materijalne osnove rada, ili, pak, akumulacija ne treba uopšte da se uračunava. Naknada za obavljenu uslugu mora uključivati neokrnjeni dohodak, inače bi bilo narušeno ustavno pravo njenog davaoca da

raspolaže rezultatima svog rada. Akumulacija bi se iz naknade mogla isključivati samo administrativnim putem, ali bi se ona na isti način morala i obezbeđivati, čime bi se u zadovoljavanju zajedničkih potreba zadržala posrednička uloga države.

Utrošci minulog rada iskazuju se pomoću normativa o prenetoj vrednosti, čime se stvaraju uslovi za napuštanje troškovnog principa, koji je do sada takođe opterećivao cenu usluge. Korisnik usluge se oslobađa obaveze da plaća neracionalnosti davaoca, a davalac postaje zainteresovan da troškove pružanja usluge stalno snižava u odnosu na utvrđene normative.

Normativi o utrošcima tekućeg i minulog rada mogu služiti za merenje vrednosti usluge samo ako su sporazumom korisnika i davaoca utvrđeni kao samoupravno dogovoreni standardi. A da bi se to postiglo, oni moraju biti objektivni u tom smislu da zaista označavaju neophodni utrošak rada. Sasvim je isključeno da će korisnik prihvatiti bilo kakve normative koje mu ponudi davalac usluge.

Standardi tekućeg i minulog rada podrazumevaju određeni kvantitet i kvalitet usluge, ali i objektivne uslove pod kojima se ona obavlja. Objektivni uslovi rada su od suštinskog značaja za njegovu ekvivalentnu razmenu, jer deluju kao određujući faktor količine rada koja se mora uložiti da bi se usluga obavila. Zbog toga je neophodno da se sporazumom između korisnika i davaoca predvide i eventualne promene u vrednosti usluge koje mogu nastati usled promenjenih uslova rada.

Pomoću standarda tekućeg i minulog rada može se utvrditi samo relativna vrednost usluge, odnosno količina rada koja je u njoj sadržana. Pošto dohodak osnovne organizacije udruženog rada ne zavisi samo od rezultata njenog rada već i od rezultata ukupnog društvenog rada, visina naknade ili cena usluge ne može se unapred odrediti. Ona se može utvrditi tek kad su poznati ukupni rezultati udruženog rada i ukupan društveni dohodak, jer se cena konkretne usluge odnosi prema ukupnom društvenom prihodu kao što se količina rada koja je u toj usluzi sadržana odnosi prema ukupnoj količini društvenog rada sadržanoj u svim njegovim proizvodima. To, međutim, ne isključuje potrebu da se visina naknade utvrđuje kao planska veličina za određeni planski period.

Vrednovanje pojedinih usluga je uslov da se može vrednovati ceo program zadovoljavanja zajedničkih potreba. Bez toga se neposredna razmena rada praktično ne može ostvarivati. Vrednost programa određuje visinu dohotka koji davaoci usluga stiču njegovom realizacijom, kao i visinu sredstava koja korisnici usluga moraju udružiti da bi zadovoljili svoje potrebe.

Vrednost programa zadovoljavanja zajedničkih potreba je, u stvari, glavni predmet samoupravnog sporazumevanja između korisnika i davaoca usluge. U sastavljanju programa odlučujuću reč ima korisnik, a u njegovoj realizaciji davalac usluge. Pošto

korisnik sam izražava svoje potrebe i mogućnosti, on postavlja i zahteve u pogledu vrste, obima i kvaliteta usluga. Ispunjenje ovih zahteva je za davaoca usluge uslov sticanja dohotka.

Interesna zajednica je samo institucionalni oblik samoupravnog dogovaranja korisnika i davaoca usluge. U uslovima neposredne razmene rada ona ne može postati nikakva posebna sila iznad korisnika i davaoca. Koncentracija sredstava pri njenim organima gubi svaki smisao. Umesto da se programi zadovoljavanja zajedničkih potreba sastavljaju na osnovu unapred utvrđene visine sredstava koja se slivaju u centre interesnih zajednica, samoupravno udruživanje sredstava se vrši na temelju konkretnih programa. Pošto se namena sredstava unapred određuje, ona od korisnika mogu direktno ići davaocu usluga, bez ikakve potrebe da se usredsređuju na jednom mestu.

To važi i za pružanje solidarne pomoći nerazvijenim mesnim zajednicama. Sredstva bi se i u ovom slučaju morala namenski udruživati i usmeravati na osnovu direktnog komuniciranja davalaca i korisnika pomoći. Takav odnos čini, u stvari, bitno obeležje *socijalističke* solidarnosti, nasuprot administrativnoj preraspodeli sredstava koja stvarnu solidarnost praktično isključuje.

Slobodna razmena rada se i može ostvarivati jedino uspostavljanjem neposrednog odnosa između korisnika i davaoca usluge, bez obzira na to da li se vrši unutar interesne zajednice ili izvan nje. Samo takav odnos obezbeđuje punu samostalnost i ravnopravnost korisnika i davaoca. Samostalnost davaoca usluge osigurana je time što on naknadom za obavljene usluge stiče neokrnjeni dohodak, uključujući i deo za razvoj materijalne osnove rada.

To, međutim, ne isključuje potrebu da korisnici i posebnim ulaganjima potpomažu razvoj materijalne osnove davaoca usluge, ali se takav odnos bez otuđivanja sredstava može uspostavljati jedino na principu zajedničkog dohotka. Uložena sredstva moraju se vraćati ulagaču, inače bi dolazilo do njihovog prisvajanja od strane organizacije koja ih koristi. Ukoliko je reč o udruženim individualnim sredstvima građana, ona bi se morala vraćati mesnoj zajednici, odnosno odgovarajućoj interesnoj zajednici, što bi omogućavalo da se stalno iznova investiraju u razvoj materijalne osnove društvenog standarda.

Pored zajedničkog dohotka, mogućnost jačanja materijalne osnove mesne zajednice je i u ostvarivanju zajedničkog prihoda. Uz sredstva, često se za zadovoljavanje zajedničkih potreba samodoprinosom udružuje i lični rad građana. Do sada su se mahom otuđivali i rad i sredstva. Zakon o udruženom radu otvorio je mogućnost da se primenom kategorije zajedničkog prihoda takvi oblici otuđivanja prevaziđu, ali primera ostvarivanja zajedničkog prihoda u mesnim zajednicama još nema. A nesumnjivo je da bi se time snažno podstakao interes za udruživanje rada i sredstava u mesnoj zajednici.

Savo Čukanović

Zemljoradnička zadruga - ekonomska organizacija udruženih zemljoradnika i radnika*

U proučavanju i razmatranju pitanja samoupravljanja na selu i u poljoprivredi, sa stanovišta Ustava i Zakona o udruženom radu, valja poći od organizacije i ogranizovanosti udruženih subjekata, odnosno udruživanja njihovog rada. To se odnosi kako na radnike koji udružuju svoj rad sredstvima u društvenoj svojini u organizacijama udruženog rada tako i na zemljoradnike koji dobrovoljno udružuju ne samo svoj rad već, na određen način, udružuju i zemljište, kao uslov za poljoprivrednu proizvodnju i sredstva u ličnoj svojini.

Značajno je da se u praktičnoj, svakodnevnoj aktivnosti polazi od činjenice da odredbe o udruživanju zemljoradnika, sadržane u Zakonu o udruženom radu, omogućavaju kvalitativno nov prilaz u primeni agrarne politike. Taj novi prilaz se zasniva

* Pod zadrugom se podrazumeva i organizacija kooperanata u sastavu neke OUR.

na ustavnim odredbama o društveno-ekonomskom položaju zemljoradnika. Iz toga proizlaze i njihova samoupravna prava na udruživanje, koja su istaknuta u Zakonu o udruženom radu.

Od značaja je za sve radne ljude, kao i za one koji rade na pitanjima agrarne politike, i posebno udruživanja zemljoradnika, da uvek imaju na umu samoupravnu suštinu udruženog rada uopšte, pa i udruživanja zemljoradnika. Doslednim sprovođenjem ustavnih načela i odredbi Zakona o udruženom radu omogućava se slobodno opredeljenje zemljoradnika da, u zavisnosti od sopstvenih interesa, odlučuju o samoupravnom udruživanju. Stoga je potrebno stalno isticati i u praksi se pridržavati principa dobrovoljnosti zemljoradnika u udruživanju, s jedne, i izbora oblika udruživanja, s druge strane. Uporedo s tim, bitno je obezbediti uslove za razvoj samoupravnih odnosa udruženih zemljoradnika i radnika u zemljoradničkim zadrugama i organizacijama kooperanata zasnovanih na Zakonu o udruženom radu.

Lični interes — pokretačka snaga za udruživanje

U podsticanju udruživanja zemljoradnika veoma je značajno da zemljoradnici uvide svoje interese, a time i cilj koji udruživanjem postižu. Ako zemljoradnici nemaju interesa za udruživanje, to jest ako ne uviđaju da će udruživanjem ostvariti svoje osnovne proizvođačke ciljeve, oni se neće udruživati. Ako se zemljoradnici i radnici udružuju na osnovama Zakona o udruženom radu, onda ciljevi zemljoradnika koje oni teže udruživanjem da postignu nisu suprotni opštim društvenim interesima i ciljevima. Naprotiv, u celini posmatrano, oni su istovetni sa agrarno-političkim interesima jugoslovenske socijalističke zajednice. U praktičnoj aktivnosti na primeni Zakona o udruženom radu, odnosno odredbi o udruživanju zemljoradnika, nužno je polaziti od ciljeva njihovog udruživanja.

Svaki radni postupak koji čovek preduzima čini to sa određenim interesom, da bi se ostvario cilj kome se teži. Bez interesa čoveka za obavljanje nekoga posla nema i ne može biti ni njegove svrsishodne aktivnosti. Dakle, lični interes, koji je u granicama društvenih normi, osnovni je pokretač slobodnog čoveka za svaku njegovu aktivnost, radi ostvarivanja određenog cilja. Lični interes proizvođača je: da proizvede što više robe; da troškovi proizvodnje po jedinici proizvoda budu što niži; da usavrši proizvodni proces kako bi ostvarivao proizvodnju sa što manje živog rada; da proizvedenu robu prodaje kupcima po što povoljnijim cenama i u rokovima koji mu obezbeđuju stalnu i neprekidnu proizvodnju, a da na osnovu tako organizovane proizvodnje ostvari maksimalno mogući dohodak koji mu služi za ličnu potrošnju i dalje unapređivanje proizvodnje.

Ovi, kao i drugi lični interesi svih proizvođača jesu u isto vreme lični interesi i zemljoradnika. Dakle, to nije lični interes samo jednog već svih proizvođača; nije lični interes samo jednog već svih zemljoradnika. Pošto su proizvođačima zajednički interesi, zajednička im je i težnja za njihovim ostvarivanjem.

Logičan je zaključak: zajednički interesi se ne zadovoljavaju pojedinačno. Zapravo, svaki se proizvođač, bilo pojedinačni (radnik) ili kolektivni (organizacija udruženog rada) zalaže za to da u svojoj grani i oblasti postigne što povoljniji rezultat u proizvodnji. Ali u savremenim uslovima organizacije privrede proizvođači se udruživanjem organizuju kako bi ostvarili zajedničke interese u organizaciji proizvodnje i tržišta.

Radni su, na primer, u industriji, rudarstvu, saobraćaju, građevinarstvu, trgovini i poljoprivredi (društveni sektor) i u drugim oblastima privređivanja, udruženi u svoje osnovne organizacije udruženog rada, zatim više tih organizacija udruženog rada čini radnu organizaciju, a mnoge radne organizacije su udružene u složene organizacije udruženog rada. Pored udruživanja u organizaciju udruženog rada, od osnovne do složene organizacije, radnici mogu, radi ostvarivanja zajedničkih interesa, da udružuju (i oni to, po pravilu, čine) svoje organizacije udruženog rada u poslovne zajednice. I naposletku, organizacije udruženog rada koje obavljaju privrednu delatnost i njihove poslovne zajednice udružuju se u privredne komore i druga opšta udruženja radi ostvarivanja zajedničkih interesa i usklađivanja posebnih, zajedničkih i opštih društvenih interesa.

Za razliku od radnika, zemljoradnici, uglavnom, nisu udruženi. Iako su im mnogi interesi zajednički — od kreditiranja i nabavke sredstava za proizvodnju do organizacije u proizvodnji i, naročito, prodaje proizvedene robe — zemljoradnici, uglavnom, nastupaju pojedinačno, neudruženo i neorganizovano, ili nedovoljno organizovano.

Donošenjem novog Ustava, a naročito Zakona o udruženom radu, objektivno su se stekli potrebni zakonski uslovi za viši stepen organizacije i samoupravne organizovanosti poljoprivrede i zemljoradnika na selu. Praktična primena Zakona o udruženom radu, naročito odredbi o udruživanju zemljoradnika, jedan je od veoma značajnih, u prvom redu društveno-ekonomskih, a zatim i organizaciono-stručnih zadataka, na čemu rade već u celoj zemlji organizovani zadružni savezi.

Neke pretpostavke za udruživanje na osnovama ZUR

Dosadašnja praksa ukazuje na to da je veoma važno da se svi zadružni kadrovi, kao i svi oni koji se bave pitanjem udruživanja zemljoradnika, zalažu za dosledno sprovođenje usvojene politike SKJ, kao i odredbi Ustava i Zakona o udruženom radu o udruži-

vanju zemljoradnika. Pri tome, iskustvo ranije i sadašnje upozorava na to da uključivanje zemljoradnika, udruživanjem njihovog rada, zemljišta i sredstava, u udruženi rad nije i ne može biti nimalo lak, ni kratkoročan, ni kampanjski zadatak. Još manje se taj zadatak može ostvarivati formalistički, metodima stranim samoupravljanju i nametanjem zemljoradnicima neprihvatljivih uslova i oblika udruživanja.

Danas je neprihvatljivo da se, u praktičnim aktivnostima na udruživanju zemljoradnika, polazi od partnerskih — kupoprodajnih shvatanja o odnosima i statusu radnika i zemljoradnika. Više se ne može govoriti o postojećim zadrugama i drugim radnim organizacijama: »mi smo sa našom OOUR pokrili ceo teren«; ili »dali smo zemljoradnicima...«; ili »spremni smo da im damo...« itd. Na ovaj način bi se jasno manifestovala pozicija dominacije ovih radnih organizacija nad zemljoradnicima, određeni oblik grupnosvojinskog položaja i opterećenja navikama i shvatanjem kupoprodajnih odnosa kao jedino mogućih, u kojima uvek postoje dve strane: »mi i oni« i stanje odnosa: »ko će koga«.

Takva shvatanja su tuđa slovu i duhu Zakona o udruženom radu i uopšte načelima samoupravnog društva. U udruženom radu nema i ne može biti nadređenih i podređenih. Nema i ne može biti onih koji nešto svoje daju i onih koji nešto od drugih, kao milostinju, primaju. Udruženi rad uopšte, pa i udruživanje zemljoradnika međusobno ili sa radom radnika društvenim sredstvima, počiva na slobodnom i dobrovoljnom odlučivanju o samoupravnom udruživanju, radi ostvarenja interesa zbog kojih su se i udružili i koji su jasno istaknuti u odredbama Zakona o udruženom radu.

Samoupravno udruživanje zemljoradnika pretpostavlja oslobađanje svih kadrova u nekim zadrugama i nekim poljoprivrednim kombinatima (i ne samo njih) ranijih shvatanja o odnosima prema zemljoradnicima uopšte, a prema udruženim zemljoradnicima posebno. Doslednom primenom odredbi Zakona o udruženom radu o udruživanju zemljoradnika i radnika u zadruge i organizacije kooperanata suzbija se strahovanje kod nekih da u upravljanju tim organizacijama ne preovladaju zemljoradnici. Na stranu to što se iza toga krije određeni oblik grupnosvojinskih interesa, to u isto vreme znači nerazumevanje osnovnih načela samoupravljanja. Prema iznesenim shvatanjima, koja se sve više prevazilaze, samo su radnici zaposleni u tim zadrugama i poljoprivrednim organizacijama stvarni samoupravljači, i oni su pozvani ne samo da upravljaju već i da štite sredstva u društvenoj svojini.

Takva shvatanja u oblasti poljoprivrede o samoupravljanju sužavala su mogućnosti udruživanja, a time, u određenom vidu, i podruštvljavanja ne samo proizvodnje već, u izvesnom obliku, i sredstava, koja su u poljoprivredi Jugoslavije u većini u posedu zemljoradnika. Ovde nije posredi samo zemljište, mada je ono, kao osnovni uslov za proizvodnju, veoma značajno, već i ostala

sredstva — od poljoprivredne mehanizacije do stajskih objekata i ne malih iznosa slobodnih novčanih sredstava. Sve se to, kao i stočni fond, u ogromnoj većini nalazi u vlasništvu zemljoradnika.

Shvatanje o pozvanima i manje pozvanima da upravljaju sredstvima u društvenoj svojini, u uslovima udruženog rada, prenebregavalo bi činjenicu da pravo na upravljanje sredstvima u društvenoj svojini ne proizlazi iz samih sredstava kao takvih, već iz rada na tim sredstvima i iz stvaranja novih vrednosti iskazanih u dohotku, iz kojeg, pred ostalog, može da se izdvaja deo za fondove koji služe za povećanje društvenih sredstava i za proširenu privrednu aktivnost svake OUR, pa i zemljoradničke zadruge i organizacije kooperanata. Ako udruženi zemljoradnici udruživanjem svoga rada i sredstava u društveno organizovanoj proizvodnji doprinose stvaranju takvog dohotka čiji se deo unosi kao društvena svojina u fondove zemljoradničke zadruge ili organizacije kooperanata, oni imaju pravo da upravljaju tim dohotkom, s pravima i obavezama kao i radnici u udruženom radu društvenim sredstvima. Ovo stoga što je dohodak u celini i njegov deo koji se izdvaja u fondove za jačanje sredstava za proizvodnju tih organizacija rezultat rada svih udruženih zemljoradnika i radnika zadruge i organizacije kooperanata.

Drugo je pitanje učešća udruženih zemljoradnika u raspodeli dohotka i čistog dohotka zadruge i organizacije kooperanata. Svaki udruženi zemljoradnik učestvuje u raspodeli srazmerno doprinosu koji je radom i udruživanjem sredstava i zemljišta dao ostvarenju toga dohotka. Prema tome, ista prava na samoupravljanje udruženih zemljoradnika različito se, po pravilu, ostvaruju u učešću u raspodeli dohotka, jer su uslovljena i različitim vrednostima proizvodnje i učešća u stvaranju dohotka zadruge i organizacije kooperanata.

Rezultati udruživanja zemljoradnika — prava i odgovornosti

Dosadašnji rezultati udruživanja zemljoradnika su veoma skromni. Prema podacima republičkih i pokrajinskih zadružnih saveza, u oktobru 1978. godine u zemlji je bilo oko 540 zemljoradničkih zadruga, 9 radnih organizacija kooperanata i 230 osnovnih organizacija kooperanata. To su organizacije koje su, uglavnom, usaglasile svoju organizaciju sa odredbama Zakona o udruženom radu. Pored tih organizacija, u zemlji su delovale i 682 osnovne organizacije udruženog rada za kooperaciju. Krajem 1978. stanje je nešto povoljnije. Povećao se broj osnovnih organizacija kooperanata, jer su neke OOUR za kooperaciju u sastavu nekih poljoprivrednih kombinata primenile odredbe Zakona o udruženom radu, i dobile status osnovnih organizacija kooperanata, u kojima je, pored radnika koji rade društvenim sredstvima, i jedan broj zemljoradnika, na osnovu trajnije saradnje, na određen način udružio svoj rad, zemljište i sredstva. Ovi podaci ukazuju na to da se,

iako relativno sporo, primenjuju odredbe Zakona o udruženom radu o samoupravnom udruživanju zemljoradnika i radnika u zadruge i organizacije kooperanata.

Aktivnost na udruživanju i rezultati su umnogome uslovljeni stepenom ekonomskog interesa za udruživanjem. Prema tome, svako formalno organizovanje (da bi se udovoljilo zakonskom propisu) nije istovremeno i samoupravno organizovanje dobrovoljno udruženih zemljoradnika i radnika. Zemljoradnici, kao i radnici, svoj interes za udruživanjem vide, pored ostalog, i u pravima koja stiču, kao i obavezama koje prihvataju trenutkom udruživanja. Drugim rečima, oni su veoma zainteresovani za svoj samoupravni status u zadruzi i organizaciji kooperanata. I to ne apstraktno, već u najkonkretnijem smislu. Oni hoće da budu, zajedno sa radnicima, istinski samoupravljači u svojoj zadruzi ili organizaciji kooperanata.

Bilo je, naročito poslednjih godina, dosta onih koji su govorili da zemljoradnika ne interesuje udruživanje i samoupravljanje, već samo to da on svoje proizvode, koje ugovori sa zadrugom ili kombinatom, proda na vreme i po određenim, za njega povoljnim cenama. Pobornici ovog mišljenja su samo delimično u pravu. Tačno je da je zemljoradnik zainteresovan za to da svoje tržne viškove proizvedene robe proda na vreme i za njega po povoljnim cenama. Ali on, po pravilu, ako je neudružen, u tome ne uspeva, jer od njega — proizvođača — otuđenog od svoje robe, na za njega nedovoljno razumljivim putevima tržišta, do krajnjeg potrošača, sve protiče mimo njegovog znanja i saglasnosti i za njega nesamoupravnim postupcima.

Samoupravljanje pretpostavlja da proizvođači, u ovom slučaju udruženi zemljoradnici, zajedno sa radnicima u zadruzi ili organizaciji kooperanata, u skladu sa agrarnom politikom i zakonskim propisima, utvrđuju celokupnu proizvodnu i uopšte privrednu politiku zadruge ili organizacije kooperanata, od planiranja proizvodnje do prodaje robe, i to po mogućnosti do prodaje robe krajnjim korisnicima. Dakle, zemljoradnici su i te kako zainteresovani za to da, zajedno sa radnicima, a ne neko drugi u njihovo ime, vode celokupnu brigu, da poznaju svoje poslovne partnere, partnere svoje zadruge ili organizacije kooperanata, da učestvuju u odlučivanju o uslovima poslovanja, da budu u toku svih kretanja na tržištu robe koju oni proizvode.

Samo u takvim uslovima istinskog samoupravljanja zemljoradnici osećaju zadrugu kao svoju i ne govore: »oni u zadruzi«, već: »mi smo se u zadruzi dogovorili« itd. A stručnjaci u zadruzi, ili u organizaciji kooperanata, ne govore: »mi smo pokrili celo područje«, ili: »mi smo dali seljacima« itd., jer u uslovima slobodnog i na samoupravljanju zasnovanog udruživanja niko nikome ništa ne daje, već se, na određen način, tehničkom podelom, samoupravno vrši slobodna razmena rada. U ovim okolnostima udruženi zemljoradnici znaju kakve su njihove i njihove zadruge moguć-

nosti. Ponašaju se domaćinski u zadruzi i organizaciji kooperanata, deluju pozitivno na stručne radnike i suzbijaju eventualna grupnosvojinska ponašanja i odnose.

Udruženi zemljoradnici su u uslovima samoupravnih odnosa spremni da, koristeći svoja prava, izvršavaju i svoje obaveze. Iz višegodišnje zadružne prakse u našoj zemlji poznato je da su udruženi zemljoradnici uvek delili sudbinu svoje zadruge. Kada se ostvari dobit i dobro se prođe na tržištu sa robom, zadrugari su spremno, u skladu sa zakonskim propisima i sopstvenim statutarnim normama, koje sami usvajaju, učestvovali delom dobiti u raspodeli, srazmerno svom doprinosu ostvarivanju te dobiti. Pri tom su uvek znali i osećali potrebu da deo dobiti izdvoje u fondove koji će im obezbediti da dalje jačaju osnovna sredstva svoje organizacije; a ona su uvek imala društveni karakter, jer se ne mogu deliti pojedincima. Ako se sa nekom robom slabo prođe na tržištu, udruženi zemljoradnici — proizvođači te robe zajednički dele sudbinu, opet srazmerno svom učešću. Ali oni to moraju saznati ne samo na kraju već u toku proizvodnje i, kasnije, u toku prodaje robe. Udruženi zemljoradnici ne samo da moraju znati posledice slabe prođe na tržištu određene robe već moraju na vreme saznati i prave uzroke. Tek tada oni mogu da odvoje objektivne uzroke od sopstvenih slabosti i slabosti stručne službe zadruge ili organizacije kooperanata.

Isto tako, u daljem radu udruženi zemljoradnici će samoupravno, sa radnicima, umeti da otklone mnoge sopstvene slabosti bilo u planiranju i proizvodnji, bilo u komercijalnoj službi, bilo u odnosima sa partnerima svoje zadruge ili organizacije kooperanata. U svemu tome udruženi zemljoradnici samoupravno i aktivno učestvuju.

Neka shvatanja o udruživanju zemljišta i sredstava zemljoradnika

I pored određenih rezultata postignutih u udruživanju zemljoradnika, čemu su umnogome doprineli i zadružni savezi u svim republikama i pokrajinama, iznosi se mišljenje da ovaj proces može i brže da teče. Teži se obimnijem udruživanju zemljoradnika, ali i bržem osnivanju novih zadružnih organizacija u selima u kojima ih uopšte nema, kao ni organizacije kooperanata u sastavu postojećih poljoprivrednih i drugih organizacija udruženog rada. Ove težnje zemljoradnika i stručnih i političkih kadrova su prirodne, mada je važno shvatiti da udruživanje zemljoradnika nije trenutan i kampanjski posao, već predstavlja stalnu i sistematsku aktivnost svih zainteresovanih, a u prvom redu zemljoradnika.

Tražeći uzroke sporijem udruživanju zemljoradnika, postavlja se pitanje šta se neposredno želi, odnosno šta je neposredno moguće na selu postići u pogledu udruživanja rada, zemljišta i sredstava zemljoradnika. Pri tome se nameću dve mogućnosti:

Prva je: bukvalno ili mehanički shvaćeno udruživanje rada, sredstava i zemljišta zemljoradnika, što je do sada dalo slabije rezultate.

Druga mogućnost se svodi na elastičnije shvatanje, koje polazi od toga da je udruživanje rada zemljoradnika, sredstava i zemljišta moguće ostvarivati i uključivanjem zemljoradnika u plan zadruge, i to organizovanom proizvodnjom na zemljištu i stajskim objektima udruženih zemljoradnika, kao i prodajom proizvedene robe preko zadruge, sve do štednje slobodnih novčanih sredstava kod zadruge i njenih štedno-kreditnih službi, kao i nabavkom investicione opreme i reprodukcionog materijala preko zadruge i slično, u svrhe u zadruzi planirane proizvodnje, prerade i prometa. To ne isključuje ni formalno udruživanje zemljišta gde za to postoje uslovi i interes zemljoradnika.

Elastičnije shvatanje udruživanja zemljoradnika pretpostavlja da svi oni koji su i ranije i sada poslovno sarađivali sa zadrugom ili organizacijom kooperanata i proizvodnju na svom gazdinstvu usmeravali u skladu sa programom zadruge i organizacije kooperanata, pridržavajući se ugovorenih obaveza o prodaji robe preko zadruge, svi su ti zemljoradnici, objektivno, na određen način, udružili svoj rad, zemljište i sredstva rada. U ovom slučaju potpisivanje samoupravnog sporazuma o udruživanju je samo formalnost, ali nužna, i ona omogućava udruženim zemljoradnicima još veću privrednu i organizovanu aktivnost u svojoj zadruzi ili organizaciji kooperanata i odgovarajuće sticanje samoupravnih prava u upravljanju njima.

Specifičnost zadruga u odnosu na OUR u pogledu sredstava

Za razliku od drugih organizacija udruženog rada u kojima se udruženi rad zasniva na sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, u zemljoradničkim zadrugama zemljoradnici udružuju svoj rad, zemljište i sredstva rada. Otuda zemljoradnička zadruga, premda u načelu ima položaj, prava, obaveze i odgovornost organizacije udruženog rada, ima i svoje određene specifičnosti. Te specifičnosti zemljoradničke zadruge proizlaze upravo iz sredstava koja zemljoradnici poseduju i mogu ih udruživati. Sa toga stanovišta se i postavlja pitanje karaktera sredstava zemljoradničke zadruge.

Pri tom je nužno polaziti od specifičnog položaja poljoprivrede u SFRJ prema drugim privrednim oblastima. Taj položaj je uslovljavao i odgovarajuće odnose među poljoprivrednim proizvođačima, s jedne, i njihov status u društvenoj zajednici, s druge strane. Po donošenju novog Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu, zemljoradnici, na osnovu ličnog rada, imaju u načelu isti položaj i u osnovi ista prava kao i radnici u udruženom radu društvenim sredstvima. S obzirom na svoj status, zemljoradnici

su uvek samostalno odlučivali, mada pod različitim uticajima i u različitim uslovima, o udruživanju u zemljoradničke zadruge, s težnjom da ostvare sopstveni interes. Oni su samostalno i dobrovoljno odlučivali o tome pod kakvim uslovima i koliko svojih prava koja proizlaze iz rada i posedovanja sredstava prenose na zadrugu. U slučajevima slobodnog i dobrovoljnog udruživanja zemljoradnika uvek se poistovećivao pojedinačni, lični interes zemljoradnika sa zajedničkim interesom udruženih zemljoradnika. S druge strane, s obzirom na to da je reč o određenom vidu integracije, po pravilu sitnih robnih proizvođača, u krupnije ekonomske organizacije, taj pojedinačni i zajednički interes udruženih zemljoradnika, ako je zasnovan na pozitivnim zakonima, istovremeno je i u širem interesu ekonomije društvene zajednice.

Izvori i način pribavljanja sredstava zadruge

Još od osnivanja prvih zemljoradničkih zadruga u našoj zemlji stvarana su i sredstva zadruga. Poznato je da je zadruga nastala na određenom stepenu razvitka proizvodnih snaga, odnosno još bliže — u uslovima privatne svojine u okviru kapitalističkog društva. Pravno slobodan seljak, preko zemljoradničke zadruge koju je smatrao svojom ekonomskom organizacijom, borio se za svoj snošljiviji, a, zatim, i ravnopravniji ekonomski položaj u društvu. Prvobitni izvori zadružnih sredstava su bili udeli članova zadruga, takozvani udeli zadrugara, zatim zadružni koševi, štedni ulozi zadrugara i drugo. U mnogim zemljoradničkim zadrugama su zadružna sredstva relativno brzo stvarana, a istovremeno je nastajao osećaj zajedništva udruženih zemljoradnika.

Povoljnija prodaja sopstvenih proizvoda preko zadruge, a zatim i saznanje da se mnogi od tih proizvoda u velikim količinama mogu još povoljnije prodavati, i to uz ustaljenije cene i određene rokove isporuke, koje je zadruga mogla da obezbedi stupajući u poslovne odnose sa prerađivačima i trgovinom većih potrošačkih centara, još više su doprineli razvitku zajedništva, koje se manifestovalo, pored ostalog, i u povećanju zadružnih sredstava. Iz dela povećanih prihoda ostvarenih prodajom proizvoda preko zadruge stvarana su sredstva za podizanje mnogih zadružnih prerađivačkih pogona, poljoprivrednih ekonomija, zadružne mehanizacije, povećanje fonda rasne stoke itd. Odluke o podizanju zadružnih vinarskih podruma, zadružnih mlekara, mlinova, raznih magacina za smeštaj proizvoda, zadružnih vinograda i rasadnika i drugih objekata, zatim o kupovini rasne stoke, poljoprivrednih mašina i drugih osnovnih sredstava donosili su zadrugari. Oni su za te svrhe izdvajali deo sredstava ostvaren prodajom sopstvenih poljoprivrednih proizvoda preko zemljoradničke zadruge, a za deo sredstava koje je zadruga dobijala kao kredit od banke zadrugari su garantovali delom svoje imovine — najčešće desetorostrukim iznosom svog zadružnog udela.

Zadružni vinarski podrumi, zadružne mlekare i drugi pogoni su snažno doprineli kvantitativnom i kvalitativnom podizanju poljoprivredne proizvodnje. Zadruge su uporedo sa otvaranjem zadružnih pogona za preradu i sa uspostavljanjem poslovnih odnosa sa velikim potrošačima doprinosile poboljšanju rasnog sastava stoke kod zemljoradnika, većoj proizvodnji kvalitetnije stočne hrane, podizanju novih vinograda sa kvalitetnijim sortama grožđa, zatim stručnom osposobljavanju proizvođača za primenu savremenije tehnologije itd.

Navedeni izvori stvaranja sredstava zemljoradničke zadruge ukazuju na to da su oni nastali, uglavnom, iz određenih oblika udruživanja. Bitno je da su se ti oblici udruživanja zasnivali na principima dobrovoljnosti. Dobrovoljnost je proisticala iz pojedinačnih ekonomskih interesa koji su, opet, ostvarivani preko određenog oblika udruživanja zemljoradnika. Ako ekonomskog interesa zemljoradnika ne bi bilo, tada ni udruživanje i zajedništvo u zadruzi ne bi bili mogućni.

Do početka 60-tih godina to su uglavnom bili izvori sredstava za hiljade zemljoradničkih zadruga u našoj zemlji. Kasnije su zanemareni sledeći izvori: udeli udruženih zemljoradnika, zatim, njihovo jamstvo u visini desetorostrukog iznosa udela, pa, u najvećem broju zadruga, i ulozi na štednju. Sada se ponovo uviđa puni značaj slobodnih novčanih sredstava zemljoradnika i zadruge organizuju štedno-kreditne službe preko kojih se aktiviraju znatna slobodna sredstva sela, koja se odobravanjem kredita zemljoradnicima organizovano ulažu u dalji razvoj poljoprivrede.

Karakter sredstava zadruge

U najvećem broju zemljoradničkih zadruga u našoj zemlji još prilikom njihovog formiranja, a i danas, isključeni su osnovni motivi akcionarstva. Članovi zemljoradničke zadruge — udruženi zemljoradnici nisu učestvovali niti učestvuju u raspodeli dobiti zadruge po osnovu svojih udela i članstva u zadruzi, već na temelju raspodele dobiti, iskazane u dohotku i ostvarene u zajedničkoj i organizovanoj proizvodnji i preradi poljoprivrednih proizvoda, i to nakon prodaje tih proizvoda preko zemljoradničke zadruge, srazmerno doprinosu ostvarivanju dohotka. Ali je i u ovom slučaju obavezno izdvajan deo dobiti u rezervni i druge fondove zadruge, čime su stvarana njena sredstva, koja članovi nikada nisu mogli, pa ni danas ne mogu, među sobom da dele. U zemljoradničkim zadrugama su uvek negovani odnosi poverenja udruženih zemljoradnika. U njima se razvijao određeni princip učešća udruženih zemljoradnika u krajnjoj raspodeli ostvarenog dohotka zadruge, srazmerno doprinosu ostvarivanju toga dohotka, što se merilo, a i danas se meri, isporukom robe za prodaju preko zadruge.

Rezultati koje su zemljoradničke zadruge postizale, i to još u početnim i ekonomski nedovoljno razvijenim uslovima, ukazuju

na to da učešće udruženih zemljoradnika u raspodeli ostvarenog dohotka zemljoradničke zadruge nije išlo nauštrb jačanja sredstava zadruge. Naprotiv, zemljoradničke zadruge su u tim godinama postajale veoma snažne ekonomske organizacije u poljoprivredi i na selu. Zadrugom i njenim sredstvima uvek su upravljali, i danas upravljaju, udruženi zemljoradnici i radnici zadruge. Svojstvo članova zadruge, pored udruženih zemljoradnika, sticali su i radnici zaposleni u zadruzi.

U raspravama o agrarnoj politici i konkretno o udruživanju zemljoradnika neretko se postavlja, pored ostalog, i pitanje karaktera sredstava zadruge danas. Pri tom se najčešće misli na društvena sredstva (krediti i slično) koja zadruga koristi, a zanemaruju se veoma značajna sredstva i ostali uslovi za proizvodnju svih, i posebno udruženih zemljoradnika — celog sela. Zemljoradnička zadruga ima: sredstva u društvenoj svojini i sredstva koja su u vlasništvu drugih, ali ih zadruga pod određenim uslovima koristi.

Sredstva zadruge u društvenoj svojini nastaju udruživanjem rada, zemljišta i sredstava zemljoradnika sa radom radnika društvenim sredstvima i izdvajanjem određenog dela dohotka za fondove zadruge koji se koriste za proširenu reprodukciju. Prema tome, društvena sredstva u zadruzi su rezultat rada udruženih zemljoradnika i radnika zadruge. Sredstva zadruge koja su u vlasništvu drugih, po izvorima, mogu biti: društvena sredstva (krediti banaka, zatim sredstva raznih dobavljača — poslovnih partnera i slično) i individualna sredstva udruženih zemljoradnika — članova, koja zadruga pod određenim uslovima koristi, kao što su: štedni ulazi, udeli udruženih zemljoradnika, zatim, određeni stajski objekti, poljoprivredne mašine, zemljište udruženih zemljoradnika ili ono uzeto u zakup i slično.

Pored ovih i drugih sredstava, u dobro organizovanoj proizvodnji zemljoradničke zadruge u selu vrši se svojevrsna integracija sredstava svih udruženih zemljoradnika, koja se na određen način organizovano usmeravaju i aktiviraju. Posredno, proizvedenim robama koje isporučuju tržištu preko zemljoradničke zadruge udruženi zemljoradnici, na određen način, udružuju i sva sredstva koja su u njihovoj ličnoj svojini, a koriste im za proizvodnju ovih roba za tržište. Postojeća i novostvorena sredstva zemljoradničke zadruge koja se, po pravilu, svake godine uvećavaju izdvajanjem dela dohotka u poslovni fond zadruge društvena su sredstva i njima upravljaju udruženi zemljoradnici i radnici, saglasno samoupravnom aktu — statutu zadruge. Ta sredstva služe za privrednu aktivnost zemljoradničke zadruge i udruženih zemljoradnika u organizovanoj proizvodnji.

Ako se pođe od šireg tretiranja sredstava zemljoradničke zadruge, a ono je realno i u skladu sa agrarnom politikom, može se konstatovati: dok postoji privatno vlasništvo nad poljoprivrednim zemljištem i zemljoradnik kao njegov subjekt — postoji i eko-

nomska nužnost, a time i opravdana potreba određenog oblika udruživanja zemljoradnika u zemljoradničke zadruge i druge oblike udruživanja, i to koliko radi zemljoradnika toliko i radi nacionalne privrede u celini. Veoma je važno shvatiti da zemljoradnička zadruga nije pre svega i jedino tehničko-tehnološki instrument na selu preko kojeg se teži unapređivanju proizvodnje. Takva funkcija bi bila jednostrana, neekonomska i nesamoupravna. Ona je u prvom redu ekonomska organizacija samoupravno udruženih zemljoradnika koja, pored ostalog, ima i organizaciono-tehničku funkciju.

Ako je to tačno, onda je tačno i to da nema i ne može biti zemljoradničke zadruge bez udruženih zemljoradnika; ako, pak, postoji zemljoradnička zadruga, onda udruženi zemljoradnici samoupravno određuju prava i obaveze. Prava i obaveze nematerijalne prirode nisu karakteristika zemljoradničke zadruge, ekonomske organizacije udruženih zemljoradnika. Naprotiv, pravo obezbeđuje materijalnu korist udruženim zemljoradnicima, a obaveze — materijalno jamstvo za poslovnu aktivnost zemljoradničke zadruge.

Zemljoradnici samoupravno udruženi u zemljoradničke zadruge nisu akcionari, već proizvođači, čiji se cilj udruživanja u zadruge razlikuje od cilja kapitalista-akcionara.

Sredstva u ličnoj svojini udruženih zemljoradnika u funkciji udruženog rada

Svojim organizovanim delovanjem u proizvodnji i uopšte u privrednoj aktivnosti sela i zemljoradnika zemljoradnička zadruga, zasnovana na ustavnim odredbama, aktivira sredstva koja su u ličnoj svojini zemljoradnika i stavlja ih u funkciju udruženog rada. Ona to postiže:

organizacijom i planiranjem proizvodnje na površinama zemljoradnika, na celom području zadruge — sela; organizacijom prometa robe, koji se vrši preko zadruge u selu i eventualnom primarnom preradom poljoprivrednih proizvoda i kasnijom prodajom krajnjim korisnicima; organizacijom planskog korišćenja poljoprivrednih mašina koje su u ličnoj svojini zemljoradnika; organizacijom stočarske proizvodnje i, posebno, tova stoke u stajskim objektima zemljoradnika; i organizacijom štednje slobodnih novčanih sredstava zemljoradnika.

Uz to, zemljoradnici mogu svoja sredstva, od slobodnih novčanih sredstava i poljoprivrednih mašina, stajskih objekata do poljoprivrednog zemljišta, davati na korišćenje zadrugama, uz jasno ugovorene uslove, s tim da ostaju vlasnici tih sredstava i zemljišta. Ovde treba jasno istaći da ta sredstva koriste zadruge, ali su ona u vlasništvu zemljoradnika. Najzad, zadruge mogu i podruštvljavati zemljište otkupom, zatim obezbeđivanjem sredstava za isplaćivanje penzija ostarelim zemljoradnicima i na drugi način.

Iz svega izloženog proizlazi da su sredstva koja se aktiviraju u zadruzi i preko nje dvojakog karaktera. S jedne strane, u zadruzi postoje sredstva u društvenoj svojini, a, s druge, sredstva koja su u ličnoj svojini udruženih zemljoradnika, a koristi ih zadruga. Upravo se po ovoj karakteristici zadruge razlikuju od drugih OUR. Ako ne bi bilo dvojstva u svojini sredstava, ne bi bilo potrebe za postojanjem zemljoradničke zadruge. S drugim OUR to nije slučaj.

Takav status sredstava zadruge u društvenoj svojini i status sredstava koja zadruga koristi u interesu udruženih zemljoradnika i opštedruštvenom interesu, ali koja su u svojini udruženih zemljoradnika, doprinosi potpunijem aktiviranju novih, nedovoljno korišćenih potencijala cele poljoprivrede.

Štedno-kreditne funkcije zadruga — organizacija i rezultati

Aktiviranje slobodnih novčanih sredstava organizovanom štednjom na selu uvek je bila jedna od značajnih aktivnosti zemljoradničkih zadruga. Ta aktivnost zadruga je, čak i u relativno nepovoljnim uslovima za poljoprivredu i zemljoradnike, doprinosila tome da ove ekonomske organizacije udruženih zemljoradnika ostvaruju svoju ulogu samopomoći u organizaciji i modernizaciji proizvodnje i kreditiranju udruženih zemljoradnika; u organizaciji tržišta i organizovanom prometu poljoprivrednih proizvoda; u organizaciji snabdevanja zemljoradnika investicionim sredstvima, reprodukcionim materijalom i robom široke potrošnje i u svim drugim delatnostima koje su bile od interesa za udružene zemljoradnike.

Ta funkcija zemljoradničkih zadruga kao organizatorâ štednje i organizovanog aktiviranja slobodnih novčanih sredstava zemljoradnika umnogome je, još početkom šezdesetih godina, u jednom delu zemlje bila zapostavljena, a kasnije gotovo i sasvim potcenjena. Organizaciju štednje u nekim selima preuzelo je delimično mnoštvo poslovnih banaka. Tako su sredstva iz poljoprivrede, u izvesnim periodima i onako oskudna, oticala bankarskim kanalima u druge privredne oblasti. Zemljoradnici-štediše su, kao i druge štediše, ostali otuđeni i bez ikakvog uticaja na politiku tih poslovnih banaka.

Međutim, jedan broj zemljoradničkih zadruga u zemlji, i posebno sve zemljoradničke zadruge i organizacije za kooperaciju u Sloveniji, zadržale su, pa i dalje snažno razvile funkciju organizatora štednje slobodnih novčanih sredstava, radi njihovog organizovanog aktiviranja u poljoprivredi i na selu.

Te zadruge su, dosledno zadacima radi kojih su ih svojevremeno zemljoradnici dobrovoljnim udruživanjem organizovali, pored drugih aktivnosti, i u cilju njihovog razvoja, zadržale i, posebno u Sloveniji, proširile delatnost aktiviranja slobodnih novčanih

sredstava putem štednje. O dobroj organizaciji štedno-kreditnih službi u Sloveniji svedoče i sledeći podaci.

U Sloveniji je 1977. godine bilo 38 zadruga, 14 osnovnih zadružnih organizacija i 20 OOUR-a za kooperaciju, ukupno 72 organizacije. Istovremeno, u ovoj republici su organizovane 72 štedno-kreditne službe, što znači da ova služba postoji u svakoj zadruzi i organizaciji za kooperaciju. U ovim službama 160.000 štediša štedi 1,1 milijardu dinara (110 milijardi starih dinara). To dalje znači da svaki štediša ima po 6.870 dinara, odnosno da na svaku zadrugu ili organizaciju kooperanata prosečno dolazi po 15,277.000 dinara sredstava štednje. Veoma su bitne izvesne karakteristike štedno-kreditnih službi u zemljoradničkim zadrugama i organizacijama kooperanata.

Ne samo u pogledu organizacije već i s obzirom na postignute rezultate u aktiviranju slobodnih novčanih sredstava zemljoradnika (a to je merilo i određenog oblika udruživanja) najveći su uspesi postignuti u Sloveniji. Potrebno je istaći neke karakteristike ove štedno-kreditne službe:

1. Sveobuhvatnost organizacije. Činjenica da svaka zemljoradnička zadruga i organizacija kooperanata ima organizovanu štedno-kreditnu službu pokazuje da se ovom vidu udruživanja sredstava zemljoradnika u Sloveniji poklanja dužna pažnja, a to znači da se uviđao i značaj ove aktivnosti.

2. Štedno-kreditna služba je samoupravno organizovana. Njome upravljaju zemljoradnici i radnici-štediše, više od 800 ih je u organima upravljanja štedno-kreditnih službi.

3. Broj štediša svedoči o poverenju zemljoradnika-štediša u svoju zadrugu i organizaciju kooperanata, u kojima su organizovane štedno-kreditne službe.

4. Zaštita štednih uloga je potpuna i sredstva štedno-kreditnih službi su odvojena od sredstava zadruga i organizacija kooperanata. Štedni ulozi mogu se u svako doba podići. Štediše mogu gotovo u svakom selu podizati svoje štedne uloge, jer je otvoreno 275 blagajničkih mesta. Sem toga, nastoji se da štedno-kreditne službe zadruga i organizacija kooperanata zaključe sa poslovnim bankama i poštom ugovore kojima bi se omogućilo da štediše kod banaka i pošta podižu novac uložen na štednju. Do sada je zaključeno 15 ovakvih ugovora.

5. Mnogostruke su prednosti štednje novčanih sredstava kod zadruga i organizacija kooperanata: (a) na štedne uloge po viđenju kamatna stopa je ista kao i u bankama i poštanskoj štedionici. O visini kamatne stope za oročenu štednju odluku donosi organ upravljanja štedno-kreditne službe; (b) štediše kod zadruga i organizacija kooperanata su izjednačene sa bančinim štedišama pri podizanju potrošačkih kredita kod banaka, na što imaju pravo na osnovu posebnog dogovora sa bankama, u kojima se nalazi u raznim oblicima (likvidnosna rezerva i drugo) oko 18% svih štednih uloga štedno-kreditnih službi; (c) zemljoradnici-štediše mogu

da dobiju kredite od štedno-kreditnih službi: investicione za poljoprivrednu proizvodnju; za obrtne svrhe; za opremu za razvoj seoskog turizma; za stambenu izgradnju; za dokupljivanje radnog staža za invalidsko-penzijsko osiguranje.

Iz sredstava štednje kredite mogu dobiti i zadruge i organizacije kooperanata, u čijem su sastavu organizovane štedno-kreditne službe. Visina kredita koje dobijaju zemljoradnici-štediše zavisi od toga u koje svrhe se kredit ulaže i kreće se od 35% za živinarstvo, 65 za podizanje staja, pa do 90% predračunske vrednosti, na primer, za podizanje dugogodišnjih zasada. Rokovi vraćanja kredita, kao i kamatna stopa na kredite su različiti, zavisno od namene ulaganja. Rokovi vraćanja kredita se kreću od pet godina za nabavku mehanizacije do, na primer, dvanaest godina za izgradnju staja. Značajno je da su povoljniji uslovi za zemljoradnike sa brdsko-planinskih područja. Rok vraćanja kredita za melioracije pašnjaka i za podizanje objekata za stočarstvo je dvadeset godina, a kamatna stopa iznosi 3%. Međutim, u drugim krajevima kamatna stopa je 6% do 10%, zavisno od namene. Bitno je i to da opštine i republike iz svojih sredstava nadoknađuju štedno-kreditnim službama razliku do pune kamatne stope za kredite koje one daju zemljoradnicima. Oko osam do deset hiljada zemljoradnika godišnje uzima kredite kod štedno-kreditnih službi. Korisnici kredita podmiruju u proseku dve trećine predračunske vrednosti investicije, a sopstveno učešće iznosi u proseku jednu trećinu.

6. Rentabilnost ulaganja i sigurnost vraćanja kredita je u celini obezbeđena. Krediti se odobravaju zemljoradnicima koji su poznati kao dobri radnici, koji ulivaju poverenje, ne samo projektom o ulaganju u cilju povećanja proizvodnje i dohotka koji dostavljaju već i svojim radom i ugledom. Sem toga, korisnici kredita moraju biti udruženi zemljoradnici, a agronom zadruge obavezno proverava i svojim potpisom potvrđuje da se kredit namenski koristi. Do sad uglavnom nije bilo problema s otplatom i vraćanjem kredita.

7. Ekonomska i svrsishodna usmerenost dela sredstava štednje je u tome što zadruge i organizacije kooperanata, u čijem su sastavu organizovane štedno-kreditne službe, mogu da dobiju kredit za svoje potrebe (investicije ili obrtne svrhe) u visini 1/3 štednih uloga, a u izvesnim slučajevima i više, o čemu se zaključuje poseban ugovor.

8. Sve štedno-kreditne službe u zadrugama i organizacijama kooperanata udružene su u Savez štedno-kreditnih službi Slovenije, koji za njih vrši ove usluge: pruža stručnu pomoć u organizaciji štednje i kreditiranja; zastupa interese štedno-kreditnih službi kod raznih republičkih organa i organizacija; daje inicijative za uvođenje novih oblika kreditiranja zemljoradnika, koji su prethodno proučeni; sarađuje u usmeravanju i korišćenju kredita Međunarodne banke; prati propise i stručno osposobljava radnike [illegible] rade na štednji i kreditiranju u zadrugama i organizacijama

kooperanata; udružuje namenska sredstva štedno-kreditnih službi koja u slučaju elementarnih nepogoda dodeljuju, u skladu sa dogovorom, područjima nastradalim od nepogoda.

Aktivnost Saveza štedno-kreditnih službi je usaglašena sa stavovima Zadružnog saveza Slovenije. Savez ima organe upravljanja. Administrativne, finansijsko-kreditne i instruktorske poslove u Savezu obavlja samo pet zaposlenih stručnih radnika.

9. Celokupne poslove u štedno-kreditnim službama, pored organa upravljanja, obavljaju radnici zaposleni u zadrugama i organizacijama kooperanata. Nisu angažovani radnici koji se bave isključivo ovim poslovima. Blagajnik zadruge, na primer, obavlja blagajničke poslove štedno-kreditne službe, a računovodstvo zadruge radi i za njene potrebe. Takva organizacija polazi od toga da je štedno-kreditna služba sastavni deo zadruge i organizacije kooperanata, da je njena delatnost usmerena na izvršavanje programskih zadataka zadružne organizacije. Štedno-kreditna služba u zadrugama i organizacijama kooperanata nema drugog sem ovog zadatka.

Sada se sve više, u celoj zemlji, uviđa značaj štedno-kreditnih službi pri zemljoradničkim zadrugama i organizacijama kooperanata, s ciljem aktiviranja slobodnih novčanih sredstava zemljoradnika. Organizacija štednje novčanih sredstava je i jedan od oblika udruživanja sredstava zemljoradnika u novčanom vidu. Stoga se, naročito u Srbiji bez pokrajina i Hrvatskoj, kao i u drugim republikama i pokrajinama, preduzima niz mera kako bi se doprinelo organizaciji ovih aktivnosti na selu i u poljoprivredi.

Uslovi za organizaciju štedno-kreditnih službi u zadrugama i organizacijama kooperanata sada su veoma povoljni. U svim republikama i pokrajinama su organizovani zadružni savezi koji usmeravaju svoju aktivnost na udruživanje rada, zemljišta i sredstava zemljoradnika u zadrugama i organizacijama kooperanata. S druge strane, u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Makedoniji, Srbiji i Vojvodini doneti su tokom 1977. i 1978. godine zakoni o štedno-kreditnim organizacijama, kojima se omogućava organizovanje štedno-kreditnih službi u zemljoradničkim zadrugama i organizacijama kooperanata.

Rezultati postignuti u Sloveniji u organizaciji štednje na selu i aktiviranju slobodnih novčanih sredstava, odnosno njihovom usmeravanju u određene svrhe razvoja poljoprivredne proizvodnje, uz relativno povoljne uslove kreditiranja udruženih zemljoradnika, mogu da posluže kao primer za razvijanje ovog vida udruživanja sredstava zemljoradnika u zemljoradničkim zadrugama i organizacijama kooperanata. Stečena su vredna iskustva i ona se već koriste ili će se uskoro još više koristiti u celoj zemlji, čemu teže republički i pokrajinski zadružni savezi, koji razmenjuju iskustva i dogovaraju se u Zadružnom savezu Jugoslavije o svim pitanjima koja su od interesa za udruživanje zemljoradnika na osnovu Zakona o udruženom radu.

Umesto zaključka

Udruživanje zemljoradnika i razvijanje samoupravljanja u zadrugama i organizacijama kooperanata nije trenutna, već stalna i dugoročna aktivnost svih onih koji su za to zainteresovani, a u prvom redu zemljoradnika i radnika. Obaveza je stručnjaka i društveno-političkih aktivista da im u tome pomognu, i to nesebično i dosledno, u skladu sa stavovima naše agrarne politike, s jedne, i odredbama Ustava i Zakona o udruženom radu koje se odnose na samoupravni društveno-ekonomski položaj zemljoradnika, s druge strane.

Zemljoradničke zadruge su zemljoradnicima veoma bliski ekonomsko-organizacioni oblici, u koje se oni samoupravno udružuju na osnovu odredaba Zakona o udruženom radu, iz kojeg proizlaze i principi udruživanja u zadruge i organizacije kooperanata. Jedan od tih principa, koji je istovremeno i zadružni princip, jeste i princip o nedeljivosti sredstava zadruge. Iz toga proističe i to da su sredstva zemljoradničke zadruge neotuđiva i praktično, po svom karakteru, društvena.

Sredstva nabavljena iz zajednički ostvarenog i za te svrhe odvojenog dela dohotka udruženih zemljoradnika i radnika u zadruzi, dakle, iz dela dohotka zemljoradničke zadruge, koji udruženi zemljoradnici, zajedno sa radnicima zadruge, samoupravno odvajaju za nabavku potrebnih oruđa i drugih sredstava — imaju društveni status. Ta sredstva su nedeljiva. Njima upravljaju udruženi zemljoradnici i radnici zadruge.

Drukčiji status imaju sredstva koja su zemljoradnici udružili, zatim ona koja su, pod određenim uslovima, dali na korišćenje zadruzi (zajam, udeli, sredstva štednje i slično). Ta sredstva zadruga koristi u celini, ali ona nisu društvena, već sredstva zemljoradnika. Zadruga ih koristi onako i onoliko kako i koliko je to ugovoreno sa vlasnicima tih sredstava.

Jedan od oblika aktivnosti zadruga i organizacija kooperanata je i organizacija štednje na selu i aktiviranje slobodnih novčanih sredstava zemljoradnika, odnosno njihovo usmeravanje u određene svrhe razvoja poljoprivredne proizvodnje, uz relativno povoljne uslove kreditiranja udruženih zemljoradnika — kako je to prikazano na primeru postojećih zadruga i organizacija kooperanata u SR Sloveniji. Na tom primeru je ukazano na višestruke karakteristike štedno-kreditne službe sa stanovišta sveobuhvatnosti organizacije, samoupravne organizovanosti zemljoradnika-štediša, poverenja štediša, zaštite štednih uloga, jasno izraženog interesa za štednju, rentabilnosti ulaganja dela sredstava štednje i sigurnosti vraćanja kredita, ekonomske i svrsishodne usmerenosti dela sredstava štednje, udruženosti štedno-kreditne službe i racionalnosti organizacije.

Žarko Milošević

Dalje razvijanje strategije »istorijskog kompromisa«

(Povodom Nacrta teza KP Italije za njen Petnaesti kongres)

Aktivnost Komunističke partije Italije (KPI), naročito poslednjih godina, od njenog Četrnaestog kongresa i od nastanka strategije italijanskog puta u socijalizam, strategije »istorijskog kompromisa« i od parlamentarnih izbora (juna 1976, na kojima su italijanski komunisti dobili glasova više no ikad — 34,4%), nesumnjivo predstavlja novo iskustvo koje privlači veliku pažnju. Te okolnosti su još više podstakle želju KPI da se neposrednije angažuje na »prevazilaženju temelja na kojima počiva kapitalistički sistem«, učinile su da se ona nađe bliže pozicijama vlasti, da postane »partija od vlasti«. U isto vreme, slabi rezultati u rešavanju brojnih problema italijanskog društva doprineli su, u stvari, tome da se KPI našla i u »veoma neobičnom« i neugodnom položaju. Naime, dosledno svom opredeljenju po kome je osnovni cilj napredovanje levice i osvajanje parlamentarne većine, KPI ispoljava spremnost da dâ svoj prilog razrešavanju problema dru-

štva u kojem deluje. Rukovođena tim ciljem, ona je pristupila većini »ne da bi se učila na bilo kakvom demokratizmu, već radi daljeg razvoja politike ozdravljenja«.

I

U Nacrtu teza za predstojeći kongres konstatuje se da su »u porastu otpori i razmirice u pogledu značaja i ciljeva ove politike«, što je u stvari prva najava mogućnosti da se KPI vrati u opoziciju, kao što se to već i desilo. U Nacrtu teza se ističe složenost delovanja, naročito u uslovima izrazite odgovornosti i većeg no ikad uticaja KPI na političko-društvena kretanja u Italiji.* Teze pružaju neposredan odgovor na pitanje: KPI ne priznaje da su opravdana, ukoliko ih eventualno u njenim redovima ima, kolebanja u pogledu ispravnosti osnovnih postavki »istorijskog kompromisa«. Dalja razrada »Berlinguerove linije« osnovno je obeležje ovih teza; u njima, zapravo, nema ničeg što bi osporavalo zaključak da je reč o čvrstoj i naglašenijoj opredeljenosti rukovodstva KPI za ovu strategiju.

Pripreme Petnaestog kongresa KPI započete su zvanično početkom decembra, kada je Centralni komitet dao članstvu na diskusiju Nacrt teza, kao osnovni materijal za predstojeći kongres (koji će se održati od 20. do 25. marta u Rimu). Osim uvodnog dela — Smernice i opšti ciljevi KPI, Nacrt teza ima i sedam poglavlja koja se bave sledećim pitanjima: međunarodna situacija; saradnja snaga levice u svetu; kriza italijanskog društva; predlozi rešenja za otklanjanje te krize; jedinstvo demokratskih snaga i vladavina narodnog jedinstva; problem i perspektive aktivnosti masa; i, naposletku, uloga same Partije.

U Nacrtu teza se ističe da se, polazeći od procene nacionalnih i međunarodnih uslova, KPI suočava sa ozbiljnim iskušenjima. Upravo analizom tih okolnosti i određivanjem predstojećih zadataka mogu se dublje sagledati i ocene rukovodstva KPI da »raspravljanje o Nacrtu teza i sam kongres neće biti akademija«, no skup koji će morati da donese neposredne rezultate.

Osnovne postavke u tom smislu, u smislu popunjavanja i razrade strategije »evrokomunizma«, ostale su gotovo nepromenjene: polazi se od procene da je Italija zahvaćena »opasnom i dubokom krizom« društva i sveta kapitalizma, pri čemu su prateće pojave — kriza svih vrednosti i društvene suprotnosti, u slučaju Italije — posebno oštro izražene. »Istorijski kompromis«, kao sredstvo napredovanja ka socijalizmu, znači i zahteva sporazumevanje snaga

* Komunistička partija Italije, sa 1,8 miliona članova i 7 miliona birača, najbrojnija je i najuticajnija komunistička partija u opoziciji. Njena aktivnost je u središtu pažnje svih progresivnih snaga u svetu, kao i onih snaga kojima ne odgovara učešće komunista u vladama zapadnoevropskih zemalja.

i struja koje predstavljaju tri osnova narodnog okupljanja — komunista, socijalista i katolika, znači zaokret ka socijalizmu koji naglašava specifičnost nacionalnog puta, različitost tokova pojedinih procesa, odbijanje da se socijalizam tumači kao »dovršen sistem«. Istorijski kompromis, ukazuje se u Tezama, nije oblik vladavine i vladine većine, već traganje za najširim sporazumevanjem političkih snaga o problemima društva. Okosnica strategije KPI je politika demokratskog jedinstva, koja utoliko dobija na snazi koliko je svaka partija u stanju da nastupa kao faktor stvaranja i odbrane tog jedinstva, koliko se stvaraju uslovi njihovog »susreta i konvergencije«, saradnje masa na temelju solidarnosti i zajedništva.

Sadržaj i značenje osnovnih postavki u Tezama ostavljaju utisak proučenih i realističkih opredeljenja. One su otuda predstavljene kao zajednički napor Partije da se ukaže na osnovne pravce njenog političkog delovanja. Relativna obimnost Teza rezultat je otvorenog nastojanja da se obuhvati što širi krug pitanja i ponudi odgovarajući stav uz potrebno teorijsko i praktičko obrazloženje. Na taj način se bliže ispoljava osnovni smisao Teza koje, kao osnovni kongresni dokument, dolaze umesto, kao što je do sada bilo uobičajeno, referata generalnog sekretara. I najvažnije, u tekstu Teza se ne ispoljava težnja da se dospe do novih teorijskih postavki, mada u uvodnom delu ima dosta novih stavova, tačnije, prvi put su u zvaničnom dokumentu KPI neki od njih na ovaj način formulisani (o internacionalnoj solidarnosti revolucionarnih snaga, »trećem putu«, demokratiji, o odnosu prema »marksizmu-lenjinizmu«, o odnosu države i partije, odnosu prema vernicima u izvesnoj meri, na primer, i drugo). Opštim opservacijama o Tezama treba pridodati i to da KPI naglašava da se i ovim povodom sama partija ne želi povoditi za propagandističkim stavovima i isticati da će, prema prilikama u društvu i sadržini Teza, ispoljavati »monolitnost« stavova celokupnog članstva. No dodaje se da se rešenja koja budući kongres nudi »neće odnositi samo na KP Italije«. A uz pitanje koje se postavlja, kako je rečeno, svim kongresima dodaje se i sledeće: da više nije dovoljno da »odgovor bude različit; on mora biti nov«.

II

Poglavlje o međunarodnoj situaciji, najkraće rečeno, ukazuje na znatno izmenjene uslove u korist mira i progresa, ali i na gomilanje u svetu »bolnijih i opasnijih« protivrečnosti koje su posledica niza okolnosti, a naročito nesklada između mogućnosti koje pružaju naučna dostignuća i uslova u kojima čovečanstvo živi. Nesposobnost kapitalizma da omogući optimalni razvoj proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, kao i logika potrošačkog društva koja uslovljava ogromno rasipanje ljudskih i materijalnih vrednosti — još više potenciraju potrebu društvenih preobražaja. Mir je ugro-

žen, rat nije neizbežan. Paralelno teče, kaže se dalje, buran proces različitih oblika borbe za emancipaciju. Svetska privreda trpi od raznih vidova produženog delovanja krize, a lomove sistema privrednih i drugih odnosa u zemljama kapitalizma ne može sprečiti rastući intervencionizam države. Postaju sve više ugrožene zemlje trećeg sveta, u prvom redu zbog uslova razmene koje ne uspevaju da promene. I socijalističke zemlje se suočavaju sa teškoćama privrednog razvoja.

Na političkom planu postignute uspehe u procesu popuštanja međunarodne zategnutosti dovode u pitanje novi elementi zaoštravanja, naročito između dve velike sile — SSSR i SAD. Za SAD se kaže da nastavljaju s »opasnim mešanjem u unutrašnje stvari drugih zemalja«. S velikim teškoćama se bori treći svet, koji stalno nastoji da ostvari i afirmiše svoju političku i ekonomsku nezavisnost, sopstveno oslobođenje, a pokret nesvrstanosti »ima izvanrednu ulogu u zaštiti mira«, iako su same nesvrstane zemlje izložene velikim iskušenjima.

U nastojanju da za sebe izbore samostalnu ulogu u svetu zemlje Zapadne Evrope, među njima i Italija, pokušavaju da uspostave određene oblike međusobnog povezivanja i integracije, koji, u sadašnjim uslovima, služe stvari mira, usled pojačanog uticaja demokratskih snaga. U Nacrtu teza se ne dovodi u pitanje opstanak Italije u NATO i u EEZ, u skladu sa već poznatim stavom KPI da je nerealno jednostrano istupanje iz postojećih vojnih, političkih, ekonomskih i sličnih struktura. Zatim su izloženi poznati stavovi o jačanju detanta, razvijanju miroljubive politike i saradnje, obustavljanju trke u naoružavanju, postepenom prevazilaženju podeljenosti Evrope na vojne blokove. Podržavaju se integracioni procesi u okviru EEZ, i u tom smislu izbori za evropski parlament, a naglašava se i potreba osamostaljivanja EEZ i građenja odnosa prijateljstva sa SAD i SSSR. Podržava se zahtev Grčke, Španije i Portugalije za pristupanjem EEZ, pri čemu se ne krije da mišljenje KPI o tome ne dele neke druge partije ovog područja.

U delu u kome se razmatra uloga Italije u svetu i njena politika govori se o zasluzi KPI u izgrađivanju spoljne politike koja je činilac nacionalnog jedinstva. Osnovni stavovi tog dela su: potrebno je da se Italija založi za ispunjavanje odredbi Završnog akta Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji, za pravedan i celoviti mir na Bliskom istoku, za likvidaciju ostataka kolonijalizma i aparthejda, za otklanjanje zategnutosti u oblasti Mediterana itd. Naime, ti stavovi su dati »uslovno«; Italija će moći voditi takvu politiku kad se znatno promeni stanje unutar zemlje. (O odnosima i saradnji sa susednim zemljama ništa nije rečeno.)

Na prilike u radničkom pokretu i na revolucionarne uslove u svetu gleda se kao na ozbiljne probleme savremenog sveta, koji, naglašava se, svim demokratskim i progresivnim snagama nameću

saradnju i solidarnost, ali se razmatraju i »istorijska iskustva, tekovine i greške radničkog pokreta«.

Polazi se od ocene da su revolucionarnim procesom zahvaćene raznorodne snage i da su one istovremeno i nosilac revolucionarnih preobražaja. U sadašnjim uslovima, više no ikad, potrebne su i nužne nova internacionalistička vizija i praksa, široka solidarnost, saradnja i angažovanost, ne samo među komunistima. Osnovnu pretpostavku takvog internacionalizma čini splet principa i odnosa, počev od principa pune ravnopravnosti, kao fundamentalnog. Razvijanje takvih odnosa u praksi još brže će otvarati šire prostore za otklanjanje istorijskih razmimoilaženja i za obnavljanje jedinstva radničkog pokreta. »Evrokomunizam«, kao politika i skup teorijskih stavova u razvoju, predstavlja vid svesti o zajedničkim internacionalističkim zadacima. Internacionalistička saradnja, zasnovana na istim principima, obuhvatila bi i međudržavne odnose, a pojačana saradnja svih demokratskih i miroljubivih snaga, na tim osnovama, podstakla bi smelije otklanjanje starog u odnosima, uključujući i već prevaziđeno shvatanje internacionalizma. Evrokomunizam predstavlja upravo nov način kojim se želi doprineti afirmaciji socijalističkih ideala; on podrazumeva neophodno traganje za originalnim putevima socijalizma. Razmišljanja italijanskih komunista poslednjih godina imaju dodirne tačke sa samostalnim razmišljanjima nekih drugih komunističkih partija Zapadne Evrope i Japana, pri čemu se iskristalisalo zajedničko uverenje da borba za socijalizam treba da se ostvaruje uz puno razvijanje demokratije i svih sloboda. »Nema modela ni katedri idejne čistote«. U Tezama je dodato ponešto novo poznatom stanovištu KPI da se ne treba ograničiti samo na ukazivanje na slabosti kapitalizma i time propagirati socijalizam. Naime, pored poznatih priznanja jedinstvenom značaju oktobarske revolucije i velikim pobedama na putu koji je ona otvorila, kao i ulozi koju socijalističke zemlje danas imaju, izgleda nam da se u Nacrtu teza preciznije i konkretnije iznose stanovišta KPI o tome koliko su slabosti i nedostaci u ovim zemljama (pojava staljinizma i neuspeh destaljinizacije u SSSR, »a to je i razlog što posle Dvadesetog kongresa KPSS nisu postavljena osnovna pitanja«, i sadašnje teškoće) nepovoljno uticali na širenje revolucionarnog procesa. Pošto se, dakle, veoma simplifikovano gleda na iskustvo socijalističkih zemalja koje se poistovećuje i koje je navodno zapalo svugde u iste greške i devijacije, kaže se da je svojevremeno učinjena greška što nije podržan »prvi originalan pokušaj kojeg je učinio Savez komunista Jugoslavije«. S druge strane, o čemu se takođe govori, socijaldemokratija je nesposobna da društvo odvoji od logike kapitalizma, a posle toga sledi kao zaključak i kao objašnjenje — zašto se KPI na nacionalnom planu i s obzirom na prilike u Zapadnoj Evropi izjašnjava za »treći put«, što je, opet, prvi put kao opcija zvanično formulisano. Iz formulacije se vidi

da nije reč o putu između socijalističkog i kapitalističkog, nego o rešenju koje proističe iz iskustava socijalističkih zemalja i socijaldemokratije.

III

Kriza italijanskog društva predmet je obimnih razmatranja. Ocenjuje se da je ta kriza, i po širini i po dubini, izuzetno teška. Njeni mnogi aspekti, trajanje i značaj, dobro su poznati. Pažnju više privlače temeljna razmatranja o putevima i mogućnostima izlaska iz krize. Mišljenja smo da je u Nacrtu teza izražena upadljiva opreznost u pogledu procene stanja i mogućnosti. Za svestran demokratski preobražaj, o kome se mnogo govori, ističe se da je potrebna ozbiljnost i doslednost, kao i demokratsko programiranje. Put koji vodi iz krize težak je i složen. Snage koje idu ili se uključuju i na ovaj put šire se i jačaju.

KPI računa na uspeh u povezivanju i okupljanju cele radničke klase. Ukazuje se na to da je neophodna politika novog programiranja (planiranja), što obuhvata prestrukturiranje privrede, šire uključivanje u međunarodnu podelu rada, uspostavljanje i jačanje oblika ekonomske i političke participacije (ne govori se o samoupravljanju), kao i otklanjanje štetnih posledica logike kapitalizma o intenzivnoj, a ne ekstenzivnoj privredi, što se naročito negativno odslikava na problem zaposlenosti. Iznosi se stav da nije neophodno integralno podruštvljavanje sredstava za proizvodnju: predviđa se ostavljanje više oblika privatne i lične svojine. Odnos plana i tržišta samo je naznačen; ova su pitanja faktički ostala nedorečena, možda i zbog nespremnosti da se dublje zalazi u ceo ovaj kompleks. Uz mnoštvo drugih reformi (u obrazovanju, kulturi i drugim institucijama) govori se o potrebi izgradnje jake države »sposobne da čuva demokratiju« — ne suprotstavljajući predstavničku demokratiju i demokratiju u bazi — da iskoreni terorizam itd.

Razmatranje ovih pitanja nastavlja se u poglavlju o jedinstvu demokratskih snaga i vladavini demokratskog jedinstva, koja stiče i »nove razloge postojanja«. Zapravo, reč je o okupljanju demokratskih snaga, uprkos realnim razlikama i objektivnim teškoćama, o ostvarivanju političkog jedinstva radničke klase putem rasprava i teorijske razrade. U tome se, kao suštinski element, navodi političko jedinstvo radničke klase, jedinstvo KPI i Socijalističke partije Italije, potvrđeno još u vreme pokreta otpora, uz šire elaboriranje iskustava iz zajedničkog isticanja socijalnih i političkih revandikacija, iz zajedničke borbe u vremenima teških kriza, što navodi na zaključak o izvesnom pomeranju težišta KPI na saradnju sa socijalistima, odnosno o unekoliko diferenciranom pristupu socijalistima i demohrišćanima. Potom se govori o decenijama poznatim postavkama KPI o potrebi obuhvatanja demokratskim procesima širokih slojeva katolika, uz izražavanje uve-

renja da će se uspeti da se proces, koji se razvija u Demohrišćanskoj partiji nakon perioda krize, kanališe u prilog narodnim interesima. Dijalog sa najširim društvenim snagama treba proširiti na stvarne probleme savremenosti. Govori se i o ulozi drugih političkih organizacija (socijaldemokrata, republikanaca naročito), što bi zajedno moglo rezultirati vladavinom jedinstva u kojoj se ne pretpostavlja idejna ili filozofska homogenost njenih činilaca.

Značajne su i postavke u Nacrtu teza kojima se celovitije interpretiraju pogledi KPI na spregu socijalizma i demokratije. Uz ostalo, kaže se da radnička klasa brani sistem institucionalnih garancija i sloboda i zbog toga što je demokratski režim pogodno tle za razvoj klasne borbe, za reformu privrednih i društvenih struktura. Uz to se dodaje da će prevazilaženjem podele na antagonističke klase u društvu opstati različiti interesi, dakle, postojaće i mogućnost delovanja više partija i njihova smenjivanja u rukovođenju društvom. Pluralistička podela društva nije neočekivano otkriće, i to je okolnost koja uslovljava, takođe nov, stav KPI prema odnosu partije i države. »Mi smo odavno prevazišli viđenje Komunističke partije kao »prototipa« države i socijalističkog društva. Treba da bude jasno da je Partija sastavni deo društva i države. Ona u prvom redu želi da bude neposredno organizovan izraz radničke klase i svih slojeva društva, borbena partija širokih narodnih masa... To je plodna ideja od koje je pošao Toljati 1944: nacionalni, demokratski put u socijalizam, uz „novu partiju"«.

U skladu s koncepcijom »nove partije« razrađena je i sadržina završnog poglavlja. Prvo se naglašava karakter KPI, kao masovne i demokratske političke organizacije, koja kao realna snaga društva, uvažava i poštuje demokratske slobode. Pre nego što su obrazložena pitanja od značaja za političko-organizaciono ustrojstvo Partije (razvoj, propaganda, finansiranje, Statut i drugo), reafirmiše se vrednost demokratskog centralizma kao principa koji odgovara ciljevima Partije što nastoji da izmeni osnove i klasni karakter društva i države. No istovremeno se dodaje da treba sve više razvijati duboku i masovnu demokratiju, praksu slobodne diskusije i kritike, kao i ulagati napore da se dođe do jedinstva izbegavajući frakcionaštvo i formalnu jednodušnost.

U pogledu zadataka i koncepcije rada i delovanja Partije u odnosu prema masovnim organizacijama, kao autonomnim subjektima demokratskog sistema, nije se otišlo dalje od osnovnih postavki, mada se ukazuje na potrebu zajedničkog napora radi prevazilaženja krize u zemlji, radi »prevazilaženja svakog oblika korporativističke i socijalne degeneracije«. U pogledu sindikata u Tezama je istaknut napredak u njihovom objedinjavanju i osamostaljivanju, premda je uočljivo izvesno nezadovoljstvo KPI stvarnom ulogom sindikata kad je reč o njihovoj težnji da supstituišu ulogu Partije. U organizovanju i pokretu seljaštva, u kooperativama u proizvodnji, organizaciji žena, omladine itd. (čemu je posvećeno šesto poglavlje Teza) nema posebnih novina.

Za ukupnu aktivnost Partije kao značajan momenat ističe se njen odnos prema »marksizmu-lenjinizmu« i stanovište da se učenje klasikâ marksizma ne može shvatiti kao sistem načela niti formula »marksizma-lenjinizma« izražava sve bogatstvo idejnog i teorijskog nasleđa radničke klase. Naglašava se u tom pogledu značaj Lenjina, kao najvećeg revolucionara svog vremena, kao i doprinos Gramšija, Toljatija i drugih marksističkom poimanju sveta, kao izvoru smernica za analizu stanja i utvrđivanje politike, a to nije relikvija koju treba čuvati u trezoru. U tom smislu zanimljivo je da će se uneti izmena u član 5. Statuta KPI kojim se nalaže članstvu »da produbljuje i primenjuje marksizam-lenjinizam«.

Na kraju, ne upuštajući se u ocenu pojedinih stavova sadržanih u Nacrtu teza KPI, sigurno je da će one, i po svojoj sadržini i s obzirom na trenutak u kome se o njima raspravlja, pokazati kakvo je ukupno raspoloženje u ovoj partiji, a i njenu sposobnost da pruža odgovore i iznalazi rešenja za sve složenije probleme društva u kome deluje. »Danas, kao i ubuduće, Komunistička partija Italije se nalazi pred ozbiljnim iskušenjima. Možda je, proteklih godina, jedan deo Partije potcenjivao teškoće puta« — ove reči su, u stvari, vrlo prikladan početak poslednjeg dela Teza i ujedno svojevrstan rezime i stanja u KPI i uslova u kojima ona deluje.

Žarko Papić

O socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje

Knjiga dr Miladina Koraća *Socijalistički samoupravni način proizvodnje I*, sa podnaslovom »Udruživanje i međusobno povezivanje radnika u procesu društvene reprodukcije«, jeste prva skica političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva.* Reč je o knjizi koja predstavlja hrabar i ambiciozan pokušaj sveobuhvatne teorijske analize razvoja socijalističkog samoupravljanja i koja otvara niz temeljnih teorijskih problema čija su teorijska istraživanja neobično važna za dalji praktičan razvoj samoupravljanja.

Knjige sličnog karaktera ne mogu se prikazivati i recenzirati na akademski uobičajen način, već zahtevaju osvrte u kon-

* Miladin Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje. Uvod i Prvi deo,* Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, strana 579. Reč je o prvom delu studije — istraživačkog projekta pod naslovom »Politička ekonomija samoupravnog socijalizma«, na kojoj autor radi u okviru makro-projekta »Zakonitosti i perspektive razvitka socijalističkog samoupravnog društva«, čiji je nosilac Centar za društvena istraživanja pri Predsedništvu CK SKJ.

tekstu društveno-istorijskih uslova, teorijskih dilema, razvoja prakse socijalističkog samoupravljanja i napretka njoj odgovarajuće marksističke teorije, u kojima nastaju. Samo tako se mogu oceniti njihov stvarni domet i značaj.

I

S obzirom na temu knjige M. Koraća, čini se da je nužno dati nekoliko prethodnih napomena o teorijskim stavovima povodom zakona vrednosti u socijalizmu.

U pogledu robne proizvodnje u socijalizmu u okviru marksističke teorije postojale su i postoje brojne dileme. Teorijske dileme o kojima je reč nisu statičkog karaktera; svako od osnovnih stanovišta povodom robne proizvodnje u socijalizmu razvijalo se, obe strane »dileme« prolazile su kroz više razvojnih stadijuma. Naravno, presudan činilac njihovog razvoja bila je praksa socijalističkih društava i njen razvitak, dakle, realna mogućnost da praksa postane kriterijum naučne istine.

Ovde ćemo se samo zadržati na napomeni da je i za sadašnje rasprave povodom robne proizvodnje u socijalizmu i njenog društveno-istorijskog karaktera metodološki neobično važno analizirati karakteristične razvojne tendencije teorijskih stavova i dileme u vezi s tim problemima, dakle, izbeći zamku doktrinarnog pristupa koji počiva na mehaničkom shvatanju o teorijskoj podeli na one za i one protiv robne proizvodnje u socijalizmu, pri čemu se ne dolazi do temeljnog problema — društveno-istorijskog karaktera robne proizvodnje u socijalizmu.

U stalnoj teorijskoj polemici sa tezama koje su negirale mogućnost robne proizvodnje u socijalizmu ili je smatrale »nužnim zlom« kapitalističkog karaktera, kao i sa onim teorijskim orijentacijama koje su prihvatile robnu proizvodnju u socijalizmu smatrajući pri tom da ona zadržava svoja »univerzalna« (kapitalistička) svojstva, razvijao se u nas novi teorijski pristup ovoj problematici. Reč je o analizi robne proizvodnje u socijalizmu u uslovima istorijski novog i specifičnog oblika delovanja zakona vrednosti, kao socijalističke, samoupravne robne proizvodnje.

Nastala marksističkom analizom socijalističkog samoupravljanja, njegove prakse, iskustava i perspektiva, ova teorijska orijentacija čini originalan doprinos naše teorije razvoju marksizma u svetu, doprinos čije će se dimenzije sagledavati tek u vremenu što je pred nama.

Ukupan teorijski rad M. Koraća ugrađen je u ovu osnovnu teorijsku orijentaciju rešavanja problema razvoja socijalističkog samoupravljanja, posebno njegovog privrednog sistema. Stoga i knjiga o kojoj je reč predstavlja značajan doprinos razvoju teorijskih stavova o socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji.

Naravno, »nauka koju je proizvelo istorijsko kretanje i koja mu se svesno pridružuje, prestala je da bude doktrinarna i postala je revolucionarna«,[1] plod je kolektivnog, društvenog napora, od niza sasvim konkretnih proboja nove, samoupravne prakse koje su neposredno nosili radni ljudi i koji su otvarali nove pravce teorijskoj analizi do veoma značajnih idejno-teorijskih dostignuća koja su najčešće izrastala iz aktivnosti Saveza komunista i Sindikata.

Revolucionarna nauka ne može nastajati »iz glave«, kao apstraktni teorijski model koji ima svog akademskog autora, već kao stalna sinteza nove društvene prakse i njoj odgovarajuće teorijske misli, kao kontinuirani i kolektivni teorijski rad.

Zasnivajući se na delu klasikâ marksizma, uz primenu marksističkog modela analize problema i perspektiva razvoja samoupravne prakse, teorijski rad M. Koraća, oslanjajući se i na izuzetno značajne teorijske doprinose mnogih naših autora, dakle, na teoriju i praksu jugoslovenske socijalističke revolucije, neposredno izražava takav karakter nauke koja je postala revolucionarna.

Knjiga *Socijalistički samoupravni način proizvodnje* znači nov razvojni korak u teorijskom radu M. Koraća.

Reč je, s jedne strane, o sintezi celokupnog dosadašnjeg teorijskog rada autora i, s druge, o nizu novih teorijskih rezultata, o pokušaju podizanja teorijske orijentacije autora na nov i viši nivo teorijske analize. Bitno je uočiti da je to celovit teorijski zahvat u problematiku funkcionisanja društvene reprodukcije socijalističkog samoupravljanja, dakle, pokušaj da se teorijski razradi celovitost razvoja prakse samoupravljanja (što je njegova osnovna aktuelna karakteristika), zasnovane na Ustavu iz 1974. godine i Zakonu o udruženom radu.

Ukupan teorijski rad M. Koraća delio je sudbinu svih originalnih teorijskih rezultata, bio je često pod udarom žestoke kritike i nailazio na nerazumevanje. Čini se da se i smer tih kritičkih vetrova menjao u zavisnosti od prodora u razvoj prakse socijalističkog samoupravljanja. Kritike su izricane i sa pozicije odbacivanja mogućnosti robne proizvodnje u socijalizmu, ali polazeći od drukčije teorijske orijentacije: njeni nosioci su svoje poglede na razvoj privrednog sistema zasnivali na tezi o univerzalnom karakteru robne proizvodnje, preuzimajući, u osnovi, i za socijalizam mnoge bitne karakteristike kapitalističke robne proizvodnje.

Naravno, teorijski rad M. Koraća podvrgavan je i argumentovanoj kritici sa stanovišta marksističke teorije samoupravljanja i, pre, svega, prakse razvoja samoupravljanja. Značajan deo kritike ove vrste vremenom je postajao deo samog teorijskog rada i stavova autora.

---

[1] K. Marks, *Beda filozofije*, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 114.

Za opšti stav prema ukupnom teorijskom radu M. Koraća čini se važnom davno izrečena napomena V. Bakarića koja se tiče rada u našoj ekonomskoj nauci na problemu zakona vrednosti u socijalizmu: »Prof. Korać dao je jednu stvar koja se razlikuje od svih ostalih pisanih stvari u Jugoslaviji, a to je što je u razmatranje kretanja zakona vrijednosti unio element novih društvenih odnosa, što je, dakle, izbacio klasu kapitalista. Njegova su istraživanja ostala jako osamljena. Bez obzira na to da li ćete se vi sa Koraćem algebarski i numerički složiti ili nećete — možete čak reći da je on prvi pokušao formulirati novi odnos proizvođača prema ekonomiji. I to je, koliko ja znam, najviše i najbolje što je kod nas u Jugoslaviji rečeno o toj stvari. Dalje nije nitko išao.«[2]

Ovde je dobro uočena konstanta teorijskog rada M. Koraća, traganje za oblicima delovanja ekonomskih zakonitosti zasnovanim na novim društvenim odnosima, na socijalističkom samoupravljanju. Time je teorijski rad autora postao deo revolucionarne teorije razvijene u krilu naše socijalističke revolucije, pre svega u Savezu komunista, koja je, posebno poslednjih godina, radom na Ustavu, Zakonu o udruženom radu itd., naglo otvarala nove prostore i pravce razvoju samoupravne prakse.

II

Plan knjige M. Koraća *Socijalistički samoupravni način proizvodnje — Udruživanje i međusobno povezivanje radnika u procesu društvene proizvodnje* obuhvata pet delova: (1) Proizvodni i prometni proces samoupravnih proizvodnih jedinica, (2) Robna razmena i novčani promet, (3) Privredne i druge delatnosti, (4) Društvena reprodukcija i samoupravno planiranje, i (5) Istorijske perspektive socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje — Kretanje ka komunizmu. U prvoj svesci ove knjige, o kojoj govorimo, objavljeni su »Uvod u političku ekonomiju socijalističkog samoupravnog društva« i prvi deo planirane knjige (*Proizvodni i prometni proces samoupravnih proizvodnih jedinica*).

Nesumnjivo je da će konačan sud o knjizi moći da bude donesen tek kada ovo delo u celini bude dostupno javnosti, ali se, i pored toga, mora istaći da objavljeni delovi u prvoj svesci otvaraju niz značajnih teorijskih problema i podstiču na dalja istraživanja.

U Uvodu koji je, pre svega metodološki, neobično značajan utvrđuju se teorijski i istorijski temelji na kojima bi se morala stvarati politička ekonomija socijalističkog samoupravnog društva, bliže se određuje način na koji bi se to moralo činiti i svrha kojoj bi ona služila.

---

[2] V. Bakarić, *Aktuelne teme*, NIŠP »Vjesnik«, Zagreb, 1965, str. 132.

Autor zaključuje da marksizam uopšte i Marksov *Kapital* posebno moraju predstavljati teorijsko-metodološku osnovu nastajanja ove političke ekonomije, a da revolucionarna samoupravna praksa u Jugoslaviji čini konkretno-istorijske osnove njenog stvaranja.

1. Polazeći od toga da je predmet istraživanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva drukčiji od predmeta istraživanja Marksovog *Kapitala,* jer je reč o socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje, autor konstatuje da »politička ekonomija socijalističkog samoupravnog društva, slično onome što je učinjeno u *Kapitalu,* mora taj socijalistički samoupravni način proizvodnje shvatiti ne kao večan, već kao istorijski prolazan način proizvodnje« ... mora pružiti »ujedno izlaganje (socijalističkog sistema) i putem izlaganja njegovu kritiku«, odnosno ona mora u »pozitivno razumevanje« socijalističkog načina proizvodnje unositi »ujedno i razumevanje njegove negacije, njegove nužne propasti« (str. 22), što nije moguće bez oslanjanja na Marksov *Kapital.*

2. Polazeći od toga da »predmet proučavanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva jeste način proizvodnje koji u praksi (pa ni jugoslovenskoj) *još ne postoji* kao oformljen sistem odnosa u kome su samoupravni odnosi proizvodnje postali dominantni«, autor smatra da se »naučna, odnosno politekonomska saznanja o tom načinu proizvodnje moraju, kao prvo, graditi *na marksističkoj analizi tendencija nastajanja i razvijanja samoupravnih odnosa proizvodnje* u jugoslovenskom privrednom sistemu i, drugo, *identifikacija novonastajućih samoupravnih odnosa proizvodnje i njihove »unutrašnje« povezanosti mora se vršiti uz njihovu stalnu* konfrontaciju, odnosno njihovu *uporednu analizu sa starim* (posebno kapitalističkim i »državno-svojinskim«) *odnosima proizvodnje«* (str. 38—39). Zbog toga, »očigledno je da ova politička ekonomija mora objektivno ... predstavljati i »kritiku« postojećeg jugoslovenskog privrednog sistema, i to njegovu kritiku sa stanovišta tih, u njemu nastajućih samoupravnih odnosa proizvodnje« (str. 39).

Da bi ispunila svoju istorijsku svrhu, ona mora ići dalje, ka razumevanju negacije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, mora »objektivno predstavljati i »kritiku« tih novonastajućih, kao postojećih, samoupravnih odnosa proizvodnje u jugoslovenskom privrednom sistemu ... kritiku sa stanovišta neostvarenih, a objektivno mogućih narednih koraka u kretanju društva ka komunizmu« (str. 39).

3. Autor određuje i istorijski specifičnu svrhu političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva. »Ona se sastoji u tome da radničkoj klasi, koja se stvarno bori, odnosno nalazi u procesu revolucionarne akcije za stvaranje novog društva u praksi, proširi saznanja o načinu proizvodnje na kojem to društvo počiva ... i olakša joj ovladavanje tim procesima.« Drugim rečima, da

joj omogući »pozitivno razumevanje« tog načina proizvodnje, pa time i »razumevanje njegove negacije« (str. 36—37).

4. Time je autor dao pozitivan odgovor na pitanje, koje je često otvarano u našoj teorijskoj literaturi, na, pojednostavnjeno govoreći, pitanje — da li je moguća politička ekonomija socijalizma?

Tom pitanju se u nas nudi i suprotan odgovor.[3] Reč je, govoreći u napomenama, o vulgarnoj interpretaciji Marksa koji je, imajući za predmet svog istraživanja kapitalistički način proizvodnje i kritiku njegove političke ekonomije, svoje teorijske radove, s pravom, smatrao kritikom političke ekonomije. Naravno, kritikom konkretne političke ekonomije kapitalizma, a ne skolastičko-doktrinarnim odbacivanjem samog termina »politička ekonomija«, čemu naši pobornici »suprotnog odgovora« pridaju neprimereno veliki značaj.

Naravno, problem nije samo, ni pre svega, terminološke naravi. U osnovi teorijske pozicije »suprotnog odgovora« je stav o univerzalnom karakteru robne proizvodnje, koja može biti samo kapitalistička, dakle, o nemogućnosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje i njenih zakonitosti, stav o nepostojanju predmeta istraživanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva.

Problem ove pozicije je, čini se, u neshvatanju istorijske suštine i funkcije socijalizma kao prelaznog perioda i, u vezi s tim, u nerazumevanju istorijski novog karaktera teorije koju je »proizvelo istorijsko kretanje« i koja je »postala revolucionarna«. Reč je o tome da, u uslovima socijalističkog samoupravljanja, teorija, dijalektičkom sintezom »pozitivnog razumevanja« i »razumevanja negacije« samoupravljanja, stvarno i neposredno može biti pokretačka snaga društvenog progresa. U svim prethodnim društveno-istorijskim uslovima ta mogućnost teorije nije bila neposredna, već posredovana kritikom (ostvarivana, pre svega, kao kritika), dakle, jednom stranom pomenute dijalektičke medalje.

Ne treba dokazivati da takve ograničene mogućnosti teorije nisu bile nikakvo njeno posebno svojstvo, već izraz realnih društvenih odnosa i interesa koji su objektivno protivrečili društvenom progresu. Nasuprot tome, socijalistički samoupravni odnosi otvaraju mogućnosti istorijski nove, u neposrednom smislu, stvaralačke uloge teorije, pa i političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva.

---

[3] Vidi: S. Divjak, *Socijalistička politička ekonomija ili socijalistička kritika političke ekonomije* (povodom knjige M. Koraća), »Student«, br. 10, 12. april 1978. (S tim tekstom polemisao je D. Bošković, *O istorijskim oblicima robne proizvodnje,* »Student«, br. 15, 17. maj 1978. Odgovorili su mu S. Divjak, (*Izbegavanje dijaloga kao izraz teorijske nemoći*), »Student«, 25. maj 1978, i, takođe braneći »suprotan odgovor«, V. Sretić u članku *Robna proizvodnja i socijalizam, opet,* »Omladinske novine«, 1. jul 1978.)

III

U knjizi M. Koraća analizirani su osnovni problemi procesa proizvodnje i prometa s kojima se sučeljavaju samoupravne proizvodne jedinice. Delo sadrži osam glava: (1) Zasnivanje samoupravnih odnosa proizvodnje, (2) Proces rada i stvaranja vrednosti u samoupravnim proizvodnim jedinicama, (3) Troškovi proizvodnje i dohodak radnih kolektiva kao proizvođača roba, (4) Raspodela u samoupravnim proizvodnim jedinicama, (5) Upotreba akumulacije i proširena reprodukcija u samoupravnim proizvodnim jedinicama, (6) Reprodukcioni ciklusi u samoupravnim proizvodnim jedinicama, (7) Pokazatelji aktivnosti radnih kolektiva samoupravnih proizvodnih jedinica, i (8) Proces homogenizacije radnih kolektiva samoupravnih proizvodnih jedinica.

Bitna metodološka karakteristika knjige sadržana je u konsekventno sprovedenom »trojnom« pristupu teorijskoj analizi ovih problema u tri ravni teorijske analize.

Prva od njih obuhvata Marksove stavove pri analiziranju tih problema i ekonomskih kategorija u kapitalističkom načinu proizvodnje.

Druga, na osnovu toga i analize samoupravnih odnosa proizvodnje, istražuje i identifikuje nove ekonomske kategorije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. Pri tome se dolazi do odgovarajućih teorijskih saznanja o svakom od ovih problema.

Najzad, na osnovu tih saznanja, u trećoj ravni analize najznačajnijih političkih dokumenata našeg društva, sistemskog zakonodavstva itd., utvrđuju se istorijski razvoj, dostignuća i realno mogući »naredni koraci« razvoja jugoslovenske samoupravne prakse u svakom od razmatranih područja. Uz to, mnoge od sugestija sasvim su konkretne i u praksi ostvarljive.

Valja takođe uočiti da, u opštem metodološkom smislu, knjiga M. Koraća nosi, jezikom savremene nauke rečeno, svežinu interdisciplinarnog pristupa ili, bolje, marksistički rečeno, znači »povratak« kompleksnosti marksističke analize društva.

Knjiga prevladava, u marksističkoj teoriji društva nakon Marksa ispoljenu, dezintegraciju dveju osnovnih dimenzija marksizma: teorije društvene reprodukcije i teorije klasa i klasnih borbi, tvoreći »politekonomski« pristup u pravom Marksovom smislu.

U vezi s ovom napomenom o korišćenom metodu posebnu pažnju zaslužuje osma glava knjige u kojoj se razmatraju problemi homogenizacije radnih kolektiva samoupravnih proizvodnih jedinica, nastajanje i razvoj svesti o zajedništvu interesa udruženih radnika, otvaranje procesa prevazilaženja podele rada na umni i fizički rad itd.

IV

Prostor nam ne dopušta da ovde govorimo o svim saznanjima do kojih je M. Korać došao i u ovom radu saopštio, kao ni o njegovim konkretnim predlozima za ubrzavanje procesa samoupravne transformacije našeg društva. Zadržaćemo se, međutim, na nekoliko veoma značajnih, opštih problema daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja koje je autor u svojoj knjizi teorijski obrađivao.

1. Prvi od njih se odnosi na uvođenje u teorijsku analizu kategorije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, što je otvorilo niz zanimljivih pitanja o istorijskom karakteru socijalističkog samoupravljanja. U vezi s tim javljaju se različita mišljenja, te sam problem zaslužuje osvrt.

Socijalističko samoupravljanje nije nekakav dovršen i savršen, sam sebi dovoljan društveno-ekonomski sistem. Reč je o prelaznoj etapi od kapitalističkog nasleđa ka komunističkoj budućnosti i, na toj liniji, o sistemu stalnih revolucionarnih promena. Naravno, nije reč o stihijskom društvenom kretanju, već o svesnom revolucionisanju društvenog razvoja ka njegovim komunističkim perspektivama, o promenama koje stoje u lancu međusobne međuzavisnosti i koje su rezultat svesnog opredeljenja i saznanja o istorijskim mogućnostima, pre svega radničke klase, koja je subjekt tih procesa.

Upravo zbog toga reč je o društveno-ekonomskom sistemu prelazne etape, sa konkretno-istorijskim polazištem i precizno određenim usmerenjima razvoja ka »asocijacijama slobodnih proizvođača«, o društveno-ekonomskom sistemu »stvarnog kretanja« ka komunizmu u Marksovom smislu. Dakle, nije sporna »istorijska funkcija« socijalističkog samoupravnog društveno-ekonomskog sistema. Međutim, na isti način ne bi smelo biti sporno ni to da se ta »istorijska funkcija« ne može realizovati stihijskim društvenim kretanjem, s jedne, ili opštom, centralističkom ulogom države, s druge strane, već kroz istorijski specifičan društveno-ekonomski sistem socijalističkog samoupravljanja i funkcionisanjem njegovih institucija, celokupne samoupravne organizacije sistema.

Na ovome mestu moglo bi se, s obzirom na prethodna razmatranja, postaviti i pitanje: da li socijalističko samoupravljanje ima svoj način proizvodnje. Doktrinaran odgovor je dosta jednostavan: pošto nije reč o društveno-ekonomskoj formaciji, ne može se govoriti ni o načinu proizvodnje socijalističkog samoupravljanja.

Međutim, mislim da i ovde skolastički postavljeno pitanje ne omogućava istorijski relevantan odgovor. Drukčije rečeno, pravo pitanje je pitanje zakonitosti kojima se revolucioniše način proizvodnje prelaznog perioda, a ne njegova terminološka kvalifikacija.

Osnovna istorijska specifičnost načina proizvodnje (sa ili bez navodnih znakova) socijalističkog samoupravljanja je, nesumnjivo,

stalna, svesna promena, revolucionaran razvoj ka istorijski novom, komunističkom načinu proizvodnje. Za procese o kojima je reč važno je analizirati zakonitosti po kojima oni teku.

Otvarajući te istorijske probleme, što M. Korać čini svojom knjigom, jedino možemo nalaziti odgovore relevantne perspektivama socijalističkog samoupravljanja.

Ključni deo problema načina proizvodnje prelaznog perioda vezan je za temu i problematiku robne proizvodnje u socijalizmu.

2. Za dalji razvoj teorije socijalističke samoupravne robne proizvodnje knjiga M. Koraća je značajan podsticaj.

Već smo rekli da ona predstavlja pokušaj sintetičkog uobličavanja te teorijske orijentacije.

U vezi s tim čine se značajnim neki konkretniji teorijski stavovi autora.

a) Autor konstatuje da robni karakter socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje nije uslovljen samo nasleđenim stepenom razvoja proizvodnih snaga i društvenom podelom rada već i prirodom samih samoupravnih odnosa proizvodnje, koji se na njima razvijaju činjenicom da radni kolektivi samoupravnih proizvodnih jedinica moraju ne samo zajednički raditi i upravljati proizvodnjom određenih upotrebnih vrednosti već raspolagati i ukupnim rezultatima svoga zajedničkog rada, što omogućuje trajno zadovoljavanje njihovih potreba kao proizvođača i potrošača.

Pošto je za takvo raspolaganje rezultatima rada neophodno potrebno da se proizvodi rada robnom razmenom potvrde kao vrednosti, odnosno da se pretvore u robe, to je i robni karakter samoupravnog načina proizvodnje u njegovom nastajanju uslovljen samoupravnim odnosima proizvodnje koji se razvijaju u uslovima nasleđenog stepena razvoja proizvodnih snaga i društvene podele rada.

b) Za socijalistički samoupravni način proizvodnje »ćelijski oblik« nije roba, već slobodno udruživanje radnika, njihov zajednički rad, odlučivanje i upravljanje samoupravnim proizvodnim jedinicama. Pošto je za nastajanje ovog načina proizvodnje bitno ukidanje svakog oblika svojinskog monopola (ukidanje stvarne mogućnosti pretvaranja novca u kapital i radne snage u robu), postojanjem i razvojem društvene svojine, sâmo zasnivanje samoupravnih odnosa proizvodnje, to jest slobodno udruživanje radnika u samoupravne proizvodne jedinice, ostvaruje se bez posredovanja robnih oblika, pa se tek na taj način udruženi radnici pojavljuju kao proizvođači roba.

c) Za razliku od kapitalista u uslovima privatne svojine i kapitalističke robne privrede, radni kolektivi samoupravnih proizvodnih jedinica jedino na osnovu sopstvenog (zajedničkog) rada odlučuju o proizvodnji i posredstvom robne razmene prisvajaju i raspolažu ukupnim rezultatima svog zajedničkog rada, pri čemu je svrha ovog načina proizvodnje nesmetano i trajno obezbeđivanje egzistencije neposrednih proizvođača.

Njihov zajednički rad se, dakle, preko robnih oblika društveno valorizuje i postaje komponentom ukupne društvene proizvodnje.

U celoj knjizi precizno se, na posebnim problemima, identifikuje ova društveno-istorijska razlika između socijalističke samoupravne robne proizvodnje i prethodnih istorijskih oblika robne privrede.

Najveći kvalitet knjige M. Koraća ogleda se u istraživanju i analizi konkretnih zakonitosti delovanja socijalističke samoupravne robne proizvodnje. Jedan od aspekata značaja tog pristupa je njegov načelni teorijski karakter.

Naime, time se ukupna problematika robne proizvodnje u socijalizmu iz doktrinarnih rasprava, koje se počesto kreću u sklopu mehaničke dileme *za* ili *protiv*, prenosi na tle konkretno-istorijskih uslova, na istraživanje zakonitosti razvoja socijalizma. U toj ravni jedini teorijski korektan odgovor ide u prilog socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji. Zato je i najbolji odgovor njenim kritikama upravo teorijska analiza konkretnih oblika njenog funkcionisanja. Stoga i knjiga M. Koraća objektivno znači kritiku socijalističke samoupravne robne proizvodnje.

3. Za perspektive socijalističkog samoupravljanja izuzetno je značajno istraživanje konsekvenci delovanja zakonitosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje sa stanovišta materijalnog aspekta procesa društvene reprodukcije, proučavanje njenih »prirodnih posledica« po materijalni razvoj društva. Reč je o teorijskom radu na identifikaciji međuzavisnosti između novih društvenih odnosa i njima svojstvenim zakonitostima delovanja robne proizvodnje i materijalnog razvoja, preciznije, o odnosu privrednog sistema i privrednog razvoja. Marksistička analiza istorijskih prednosti novih društvenih odnosa, njima svojstvenih unutrašnjih pokretača novog istorijskog kvaliteta i kvantiteta materijalnog razvoja, u nas je krajnje nerazvijena. Umesto toga, teorijske analize društveno-ekonomskog sistema i privrednog razvoja mahom se vrše odvojeno, što analizu socijalističkog samoupravljanja često čini apstraktnom, a analizu privrednog razvoja, po pravilu, pragmatičnom, otvarajući vrata tehnokratskom pogledu na svet.

Knjiga M. Koraća u tom pogledu ima specifičan značaj celovite marksističke analize procesa društvene reprodukcije, dakle, nosi u sebi pristup koji, u analizi mnoštva posebnih problema, podrazumeva i delom izražava pomenute međuzavisnosti.

Ova ravan teorijskog pristupa autora najčešće nije eksplicirana te, čini se, nije ni dovoljno uočena. Stoga, ako bi se stavljala načelna zamerka, odnosno uputila sugestija autoru, onda bi se ona mogla odnositi na potrebu da se i ovaj teorijsko-metodološki vid istraživanja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje na konkretnim problemima eksplicira i do kraja dovede.

Koncept stvarnog koštanja robe i, u vezi s tim, poslovni gubitak i dobitak, dohodak kao motiv proizvodnje, nužnost proširene reprodukcije uz porast organskog sastava faktora proizvodnje, optimalnost organizacije samoupravne proizvodnje, smanjivanje vremena prometa u reprodukcionim ciklusima itd. — objektivno znače istorijsku superiornost socijalističke samoupravne robne proizvodnje u odnosu na kapitalističku.

Autor je svaki od ovih problema detaljno analizirao, dajući osnove daljoj konkretnijoj analizi novog istorijskog kvaliteta materijalnog razvoja u socijalističkom samoupravnom društvu.

V

Knjiga M. Koraća *Socijalistički samoupravni način proizvodnje* predstavlja veoma značajan doprinos razvoju marksističke teorije samoupravljanja. Naravno, njoj se može uputiti mnogo pojedinačnih kritičkih primedbi, koje, međutim, ni na koji način ne osporavaju njenu vrednost. Stoga smo se i osvrnuli samo na neke načelne aspekte teorijskih stavova koji su u njoj izloženi.

U pitanju je knjiga koja zbog svoje aktuelnosti, nesumnjivo, zaslužuje širu afirmaciju preporuku da bude što detaljnije prostudirana. Tim pre što je pisana tako da je mogu razumeti svi oni kojima su poznati osnovi marksizma i naših društvenih opredeljenja.

Potrebno je, takođe, istaći da ovaj rad M. Koraća po svom karakteru znači podsticaj koji će nesumnjivo doprineti istraživanju mnogih aktuelnih pitanja značajnih za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja.

Ovom knjigom, u kojoj se došlo do mnogih rezultata koji značajno obogaćuju našu ekonomsku teorijsku misao i samoupravnu praksu, M. Korać se ponovo potvrdio kao uporan, temeljit i plodotvoran teoretičar sistema socijalističkog samoupravljanja.

Veljko Radović

Čovjek od mermera i trske

(Povodom Međunarodnog filmskog festivala FEST 79. u Beogradu)

> »Ako se emocije odstrane, nema više ni kulture ni tradicije«.
>
> Isak Singer

I pored tolikih poučnih ljudskih poraza, Tejar de Šarden je, stavljajući ulog na stranu pobjede, napisao kako sada sve zavisi od »buđenja naše vjere u budućnost«, jer se otišlo predaleko, i jer duhovnost još nije raskrčila tolike divljine u čovjeku i njegovoj okolini. Hoće li se pukotina širiti ili sužavati, to zavisi od snage moralne obnove i volje da se vrijednosti usprave. »Kada je razoren, moralni zakon razara — kada je zaštićen, on štiti«, kaže se u drevnoj *Mahabharati*, knjizi moralnih konstanti koja propovijeda put zlatne i »nepokolebljive sredine« što oličava poredak u kakav je položaj čovjeka danas, ponekad u neprikrivenom, a nekakav je položaj čovjeka danas, ponekad u neprikrivenom a nekad u sublimiranom vidu. Sudeći po onima koje smo gledali na ovogodišnjem Međunarodnom filmskom festivalu u Beogradu, može se kazati kako je svijet, i vrijednosti koje je probrao ili

oborio, u ozbiljnoj krizi. Na traci su zabilježene mnoge neizliječene traume savremenog čovjeka, vaspitavanog u školi netrpeljivosti, u središtu bijesnih fanatizama i neizbrojnih konflikata. Pol Gogen je, bježeći od kratera evropske krize vrijednosti i tražeći mjesta duši, mogao da kaže kako su umjetnici Starog Egipta izražavali »lijepe i neopipljive stvari: blagost, beskrajno strpljenje, mudrost i vedrinu«. Lanjski snjegovi! Današnji umjetnici svojim djelima upozoravaju na grozničavu klimu pada, pomažući i tako ljudima da se probude i spoznaju okolnosti u kojima žive. Takođe, pokazuju da svijetom luta strahovita energija razaranja i mnoge stvari kojima više niko ne upravlja. Izuzimajući plitka i besadržajna djela koja služe samo tome da se čovjek preda snu i samozaboravu, sva valjana djela govore o kritičnom položaju čovjeka današnjice, kojem u lice duva ledeni, protivni i tuđinski vjetar.

•

Ako se kaže da je cjelovitost vrhovni princip umjetničkog djela, gdje valjan sadržaj nađe lijepu i prikladnu formu, onda je, svakako, najbolji i najznačajniji film ovogodišnjeg Međunarodnog filmskog festivala u Beogradu djelo velikog poljskog reditelja Andžeja Vajde *Čovjek od mermera*. Prije no što kažemo koju riječ o načinu na koji je oblikovana, evo priče toga filma koji prate glasovi priznanja i veliki odjeci (scenario je napisao Aleksandar Scibor-Rilski): mlada djevojka, diplomant Filmske akademije, želi da napravi dokumentarni film — diplomski rad o pedesetim godinama u Poljskoj. Tražeći po podrumima muzeja i kinoteka, kamo je odložena dramatična prošlost jednog naroda (to nije jedina simbolična sekvenca, Vajdin film je pun alegorija i parabola), djevojka pronalazi mermernu statuu — bačenu na pod muzeja, u horizontalnom položaju! — legendarnog radnika iz doba poslijeratne obnove Poljske, »stahanovca« Birkuta iz Nove Hute. Djevojku će zainteresovati prošlost koja je tog čovjeka pretvorila u mermer, a zatim ga bacila u podrum među odbačene i odživjele stvari prošlosti. Baveći se prošlošću tog zidara i prošlošću svog naroda koji je zidao i njegovim poštenim i marljivim rukama, ta djevojka će se, zapravo, baviti sobom i istinom svoga vremena. »Cilj mi je bio da budem jasan«, kaže Vajda, »da pokažem da se današnja mladež interesuje za prošlost svojih očeva. Trebalo je pokazati tu potrebu mladih da saznaju šta se stvarno dešavalo. Htio sam da odgovorim na izvjesna pitanja koja se postavljaju: zašto su njihovi očevi nervozni, zašto lažu, zašto piju votku, zašto imaju briga, kakva je njihova prošlost?« Kakva je ta prošlost, udaljena onoliko godina otprilike koliko je djevojka što je ispituje udaljena od svoje kolijevke? Prošlost dramatična, prekretnička, često tragična, ponekad i neljudska. Ona je počela neviđenim elanom obnove i izgradnje novog društva, da bi se odjednom sve survalo: naišle su ledene godine staljinističkog terora, čija je žrtva bio i »čovjek od mermera« sa trga u Novoj Huti. Slavljen i pokazivan drugima kao čovjek-uzor, zidar će jednog dana — zato što je pošteno i lojalno branio oklevetanog druga —

najprije izgubiti posao, pa stan i platu. I to neće biti dovoljna odmazda — uhapsiće ga. Ni tu se teror ne završava: tražiće od Birkutove žene da se odrekne muža-legende. I ona će ga se spremno odreći, bez kolebanja, otrovana i indoktrinirana lažima staljinističkih izvršilaca. Spomenik Birkutu na trgu u Novoj Huti će pasti, kao što će pasti i nevini stahanovski patriotski zanos jednog oduševljenog pokoljenja koje je bezgranično vjerovalo, i odjednom je izvedeno na strašni staljinistički mraz što je ugasio svaki polet i svako radovanje. Desilo se to 1952. godine (ima li kakve analogije između imena zidara Birkuta i imena tadašnjeg predsjednika Poljske, Bjeruta, ne znam, ali nije ni važno — činjenica je da Vajda dovodi Bjeruta na gradilište gdje se ostvaruje legendarni zidarski podvig Birkutov). Djevojka što istražuje istoriju Birkuta biće zaustavljena u traganju, jer će se televizijski studio izgovarati da trake više nema i da je traganju došao kraj. Do izvjesne granice »trake« ima, poslije ne — sva istina se ne može reći! No djevojka i dalje traži istinu, za svoju dušu, i pronalazi Birkutovu ženu ogrezlu u alkoholu. A njegov sin kaže kako je njegov otac mrtav, i da ne želi da govori o tome. Ipak će na kraju obećati djevojci tu priču o ocu, metafori cijelog jednog istorijskog razdoblja. Tu je filmu kraj, ali on se nastavlja u svijesti svakog gledaoca, jer govori o prilikama u kojima su stradali toliki nevini ljudi. Vajda je napravio pošteno i kompleksno djelo, jer je tražio dijalektičku i *svu* istinu o tome vremenu veličine i pada. Ničeg u ovom filmu nema jeftino polemičkog, jer ovom značajnom reditelju nije stalo do aplauza ni jedne ni druge strane ideološkog fronta. Sâm predsjednik Gjerek je dopustio da se ovaj film prikaže, vjerujući u njegovu konstruktivnu snagu i u poštene pobude autora. *Čovjek od mermera* je uzbudljivo djelo, rad zrelog majstora na vrhuncu stvaralačke moći. Ranije smo navikli da uživamo u baroknim evokacijama prošlosti oživljene Vajdinom originalnom maštom; sada je on doživio pravu stvaralačku mutaciju — obnovio se, preporodio, vratio korijenima stare opsesivne želje da snimi film o pedesetim godinama. Kao da se oslobodio môre, Vajda je pri tom oslobodio i djelo rijetke aktuelnosti, dubine i višeznačnosti. *Čovjek od mermera* je obogaćujuće iznenađenje ovogodišnjeg FEST-a, suočenje s prošlošću koju mlado pokoljenje vuče na plećima kao teret. Poslije ovoga filma sigurno će više razumjeti zbog čega su im očevi bili takvi; hoće li im baš sve oprostiti, nisam siguran — rekao bih da nikako neće. Vajda je dao mnogo činjenica o toj prošlosti, i to s talentom koji zadivljuje. Glavnu ulogu, zidara Birkuta, igra Ježi Radzivilovič, izuzetno upečatljivo i iskreno. Njegovo lice je obasjano poštenjem i nepatvorenošću, otuda tako teško i primamo kad počne da ga melje »vodenica«. Kristina Janda, koja igra djevojku-reditelja, glumica je moderne i znatne izražajnosti, ali je u njenoj glumi ponekad bilo i izvjesne grčevitosti, što ipak ne dovodi u pitanje njenu nesumnjivu darovitost.

Da ništa nije fantastičnije od svakodnevnice, to znamo još od Dostojevskog. To pokazuje i film *Stablo za klompe* Ermana Olmija, djelo magijskog realizma. On je, zapravo, napravljen protiv bitnih zakona ove umjetnosti. Nije zasnovan na razvijenoj priči, ritam je trom, »konflikta« nema. Veliki osobenjak italijanskog filma, Ermano Olmi, uprtio je kameru i postavio je na njene nogare (nije je mnogo premještao s njih, jer je često »statična«) u dvorište lombardijskog salaša, u okolini Bergama. Jesen, zima i proljeće na salašu, gdje zajedno bivakuju ljudi, životinje i biljke — to je sva »priča« ovog izuzetnog filma. Dešava se krajem prošlog vijeka, kad se »sporo« i autentično živjelo. Olmi slika tu umirujuću toplinu homogene zajednice svega živog i zajednicu sačinjenu od pet porodica stopljenih s pejsažom, rodnom klimom i veličanstvenom prirodom Lombardije. »Priča« *Stabla za klompe* biblijski je jednostavna i isto tako mnogostrana u toj svojoj običnosti: prvi odlazak dječaka u školu; rađanje smjerne seoske ljubavi i svadba kao njena kruna; bacanje sjemena u zemlju i branje plodova kad sazru na mladom proljećnom suncu... Pa i kad dođe čas uspona i »klimaksa« ove »ravne« priče, i tada će Olmi, s elegancijom tako rijetkom, sve prikazati tiho i nenametljivo: pošto je novi đak polomio klompu (konduru), otac njegov će posjeći gazdinu topolu da sinu napravi novu. Gazda će primijetiti da mu je drvored prorеđen, i izbaciće tu sirotinjsku porodicu na drum, u noć. Olmi samo prikazuje kako se kola kreću u strašnu neizvjesnost i kako se ljulja fenjer na kolima. Ništa više! Bez deklarativnosti, bez »jakih« riječi, Olmi sugestivno prikazuje socijalno stanje lombardijskih seljaka s kraja prošlog vijeka, i čini da saosjećamo s njihovom neograničenom mukom. No ponekad izgleda da Olmi, pjesnik seljaštva i Lombardije, čak poetizuje i slavi taj grubi život sa salaša koji je još u mitskom, prirodnom, istinskom. Posredno, to bi mogla da bude i kritika »brzog« života u kojem ne stižemo da kažemo svoju, ali ni da čujemo tuđu priču i nevolju. Još manje da »gledamo kaka trava raste« i da s prirodom budemo jedno i isto — mi više, zaista, »nemamo vremena«. U Olmijevom filmu sve je neobično prirodno, nema ničeg iskonstruisanog. Osjeća se složno disanje zajednice sa salaša, smjernost i radovanje najsitnijim darovima života i njegovim ispoljavanjima: rođenje sina, prvo povrće, hranjenje... To su stari porodični temelji gdje je vladala sloga, i gledalac ne može da ne osjeti nostalgiju za izgubljenom harmonijom među ljudima i sjetu zbog drobljenja porodice. Olmijevo djelo je duboko zahvatanje u djetinjstvo i pamćenje, sjajno snimljeno (naravno, Olmi je i snimatelj!). Olmi je ovdje pravi »čovjek-orkestar«, jer je sve uradio sâm: napisao scenario, režirao, stajao iza kamere. Dakle, potpuno autorstvo koje je filmu dalo čarobnu cjelovitost i rijetko viđenu usaglašenost svih komponenata. U *Stablu za klompe* »glume« lombardijski seljaci, na začuđujuće istinit i uvjerljiv način. Kako je Olmi postigao da iz tih neukih ljudi izvuče toliko nepatvorenih osjećanja i izraza, to je tajna ovog čudesnog filma. A sâm

Olmi je kazao: »Ako ne angažujem „zvijezde", to je samo zbog realističnosti.« Vjerni rob realističnosti, Olmi ju je ovdje dosegao do te mjere da izgleda kao da smo se kakvom magijom vratili vijek unazad i da gledamo šta rade ljudi i životinje na salašu. To što je Olmijev film odlikovan Zlatnom palmom Kana, može samo da znači da je čašćeno djelo koje svaku čast zaslužuje.

Pošto je Amerika povukla svoje trupe iz Vijetnama, kamo su poslate u ničim opravdanu »misiju« odbrane vrijednosti zapadnog svijeta, došlo je vrijeme suočenja s tom po Amerikance bolnom i neugodnom traumom koja bi se mogla nazvati: »sindrom Vijetnam«. To naročito traži progresivna i mlada Amerika, koja je za samoispitivanje i moralno očišćenje Amerike od djelovanja na moralnu svijest tog »malog prljavog rata«. Bilo je potrebno dosta smjelosti da se filmski stvaraoci Amerike posvete toj temi o besmislenom i nepravednom ratu koji se završio potpunim slomom američke vojske i moralnim rasulom koje duže traje, pa je čak i opasnije od ostalih mnogobrojnih gubitaka. Zvanična Amerika ne gleda dobro na to čeprkanje po savjesti i nedavnoj istoriji, ali se ipak probijaju valjana i poštena djela koja demaskiraju tu »misiju« i svode je na ono što je bila: imperijalizam i intervencionizam. Jedan od prvih, i ponajboljih, filmova o tome »sindromu« jeste djelo Hola Ešbija *Povratak ratnika* (scenario su napisali Valdo Salt i Robert Džons). Priča ovog filma je nesumnjivo parabolična: žena mladog mornaričkog oficira, koji je spremno otišao u Vijetnam da brani »američke interese«, sreće ranjenog povratnika iz Vijetnama. Ona će se i zaljubiti u tu nesreću u kolicima, tako da na kraju imamo parabolu u kojoj preovladava, kako Ešbi kaže, »potreba za pomirenjem«. *Povratak ratnika* je bolno otrežnjenje i buđenje poslije noćnih mòra koje izviru iz močvara Vijetnama, i velika deziluzija koja razgolićuje raspaljivi i ne manje pogrešni patriotizam što je negativno usmjerio veliku nacionalnu energiju. Sem toga — i to je veoma strašno, jer pogađa i zdravo jezgro nacije — taj prljavi rat oborio je mnoge ideale i moralne vrijednosti; ovaj moralistički film ima smisao oslobađanja od te američke traume. Ovoga puta ratnik se nije vratio s medaljama i počastima — vratio se iz jednog duboko amoralnog rata koji je toliko koštao američku naciju. U Ešbijevom filmu igraju Džejn Fonda, Džon Vojt i Brus Dern. Vojt je naprosto genijalan, što pokazuje da je sazrio za najsloženije uloge u kojima je »raspon psihičkog klatna« velik. Oni koji ga znaju još iz *Ponoćnog kauboja* time se neće iznenaditi.

Film *Beli Bim — crno uvo* reditelja Stanislava Rostockog (on je i napisao scenario, prema romanu Gavrila Troepoljskog) odlikuje izvjesna alegoričnost. Prividno, po površini je ovo priča o ostarjelom čovjeku i njegovom psu, i o srođenosti čovjeka i životinje. To je osnova priče i njen temelj, ali ona je i nešto mnogo više, što nadrasta ograničeni domet »uprošćene« fabule o međuzavisnosti čovjeka i psa. Bijeli pas Bim s crnim uvetom, albinski seter, uvući će se duboko u srce usamljenog i bolesnog ratnog ve-

terana Ivana. Pas i čovjek su u ljubavi, a pokazaće se da u njihovoj okolini ljubavi nema baš u izobilju. Rostocki veoma vješto gradi svoje djelo na asocijacijama i kritici emocionalne hladnoće, koje hoće da nas vrati prirodi (»nazad u normalno stanje«, to je američko geslo), prisnosti i dubini vjernosti. Nikako ne bi valjalo razumjeti ovaj film kao »dječji«, mada ni takva kvalifikacija nije uvredljiva stoga što se to »dječje« sadrži u svakom originalnom i samoniklom djelu mašte. To je film koji sije dobrotu, za kojom se osjeća tolika glad. Rostocki je kazao kako svijet ne bi trebalo da se plaši atomske katastrofe — mnogo je izglednija ona katastrofa koja dolazi od potpune moralne ravnodušnosti prema bližnjima i otuđenosti koja je okorjela ljudska srca. Ovaj film je sušta blagorodnost. Ulogu ratnog veterana igra, i to vanredno, Vjačeslav Tihonov.

Da nema samo jedne jedine sekvence koja je sporna po svojoj ideji i smislu, *Lovac na jelene* Majkla Ćiminoa (scenario: Derik Vašbern) bio bi upečatljivo svjedočanstvo na temu: »Amerika i njen debakl u Vijetnamu«. Sporna sekvenca, nepotrebno umetnuta valjda pod pritiskom, prikazuje divljanje vijetkongovaca u delti Mekonga i mučenje američkih vojnika na izuzetno drastičan način. Istina, Ćimino je prikazao moralno rasulo povratnika iz Vijetnama i strašne psihičke i moralne posljedice tog poraza. Ta sumnjiva i ideološki pomalo podla sekvenca prikazuje bezobzirnost vijetkongovaca, kao da to nisu bili borci za slobodu, kao da se nisu borili protiv okupatora. U tom smislu neprihvatljiva je suština i smisao ove drastične scene već i stoga što dvije zaraćene strane nije moguće moralno izjednačiti. Inače, film *Lovac na jelene* jeste djelo darovitog autora, što govori i o prijateljstvu koje uništava i onemogućuje nepravedni rat. Pet prijatelja iz pensilvanijske čeličane (Klivlend) gaje odano prijateljstvo i u hali čeličane i napolju, dok love jelene u prekrasnim planinama. Onda trojicu iz te grupe regrutiraju u Vijetnam, gdje ih zarobljavaju vojnici Vijetkonga. Potom će se jedan od njih vratiti iz pakla, drugi će poginuti, treći poludjeti. Taj povratnik će se vratiti u Ameriku, ali više to neće biti ona Amerika prije rata (Žozif de Mestr: »Nitko ne zna šta je rat ako u njemu nema sina«). Amerika se preinačila, opsjednuta je krizom savjesti i porazom. Sve to će uništiti prijateljstvo drugara, jer to više nisu »neoštećeni« momci iz čeličane i lova — to su sada ruševine iz delte Mekonga koje više ne mogu da se uklope, koje su dodirnule samo dno užasa. U tom smislu Ćiminoov film jeste pacifistički i moralno opravdan. Ćimino upravlja kameru na posljedice tog rata — on prikazuje stravični moralno-psihološki učinak njegov na američku samosvijest. Nimalo nije slučajno što ovaj film nije htjela nijedna kompanija, i posao finansiranja preuzeli su kompanija EMI i lord Delfont. Ćimino je pokušao da osudi rat »uopšte«, i to je, kad je riječ o pomenutoj sekvenci, učinio pogrešno i nedijalektički. On je inače uzeo likove iz pravoslavne sredine ruskih izbjeglica u Americi (gdje je prijateljstvo još moguće, izgleda), stoga što ga je opčinila

snaga nasljeđa koje ti ljudi njeguju i koje im zamjenjuje daleku domovinu. Kamera Vilmoša Žigmonda, jednog od najvećih snimatelja našega vremena, sjajno kontrastira surovost i bezumlje rata i veličanstvenu mirnoću i neukaljano dostojanstvo prirode. Glavnu ulogu igra Robert de Niro, glumac izuzetne izražajnosti i eliptičnosti.

Uz Mikloša Jančoa i Zoltana Fabrija, Karolj Mak je vodeće ime mađarskog filma. Prije nekoliko godina iznenadio je svijet svojim sjajnim filmom *Ljubav*, a ove godine Beograd je vidio njegovo novo djelo, *Noć čednosti u javnoj kući*. Radnja njegovog filma događa se u javnoj kući, između dva rata, ali njeno značenje prevazilazi zidine ove prokažene kuće s crvenim fenjerom na pročelju. Naime, Mak je tom pričom o javnoj kući pokušao da izgradi nešto opštiju metaforu o čednosti i raspuštenosti, o moralnoj razuzdanosti i smjernosti. Evo te neobične fabule: u javnoj kući stanuje student medicine, jer su tako željele te nesrećne žene koje u njemu gledaju vlastite neostvarene ljubavi; što se njega tiče, on se tim položajem pametno koristi, jer ga tetoše, a pri tom stanuje jeftinije nego što bi drugdje?! Njegova majka posjetiće tu kuću srama, vjerujući da njen sin jedinac živi u pristojnom i otmjenom pansionu. I ta posjeta starice »pansionu« stvorenom za »slatke tutnjave«, moralni nered i zloupotrebu ljudskog tijela, donijeće tom kupleraju makar jednu noć čednosti. Da bi prikrile prirodu »posla« kojim se bave, djevojke i njihova »mama« pristaće da igraju čednost jedne noći. U tu kuću ušla je starica, to jest sama čistota majčinstva, blagorodnost — a sve je to prognato iz te »nečiste« kuće. Te noći ove jadne djevojke neće primiti »klijente«. To je noć prepoznavanja, u kojoj posrnuli dobijaju ljudski oblik. Ali, čim starica uđe u kočiju što će je vratiti selu, žurno se pali crveni fenjer: blud može da se nastavi, prošla je noć čednosti kad su se odmarali iscrpljeni kreveti. Karolj Mak sjajno uočava metaforičnu prirodu ove priče (scenario su, prema romanu Šandora Hunjadija, napisali Ištvan Erkenji i Peter Bačo), i s velikim ukusom i smislom za svaki detalj i njegovo služenje cjelini priča ovaj pomalo ironični događaj u javnoj kući suvremenim kinestetičkim sredstvima. Mak je reditelj poznat po izuzetnoj likovnoj kulturi dostojnoj slikarskih majstora. Glavne uloge u ansamblu veoma lijepih i darovitih glumica tumače Iren Psota i Margit Makai.

U cjelokupnoj istoriji kinematografije zapaža se sporedna i marginalna uloga žene, što svakako nije slučajno. Kako je njen društveni položaj najčešće nižerazredan, to se moralo izraziti i na filmska djela koja stvaralački odslikavaju društvenu realnost. Tek u novije vrijeme u filmovima se uočava veće učešće žene, što govori o probuđenosti i osvješćivanju žena svijeta u borbi za doličan položaj u društvu. Ponekad su te ideje otvoreno sifražetske i matrijarhalne, ali mnogo je više društveno zrelih ideja koje idu samo do linije ravnopravnosti, ali ne i nove dominacije. Jedan od tih »ženskih filmova« na ovogodišnjem Festivalu jeste

Slobodna žena reditelja i scenarista Paula Mazurskog. Srećna žena živi u postojanom i na izgled »vječnom braku«. Odjednom, sve se ruši, harmonija je uništena kao paučina. Naravno, muž je zavolio drugu ženu, kao što već biva. To je golemi šok za nepripremljenu suprugu što je živjela kao lijana pripijena uz hrast, zavisna od muževljeve zaštite i snage. U trenu je spoznala svoj položaj: ostavljena je, »zamijenjena«. U najtežem iskušenju i u »saučesničkom času«, ona će negdje ipak pronaći još energije i volje da živi, i krenuće u osvajanje duha nezavisnosti. Osjetiće novu slobodu nesputanosti, da bi, makar i na tren, spoznala da je i ta sloboda iskušenje. Šta sa slobodom, šta izabrati, šta ćemo s nezavisnošću koja je isto što i izlišnost? To nije »velik« film, ali on ozbiljno postavlja pitanja i suočava nas s klimom nesigurnosti u kojoj žive slabi i zavisni. U glavnim ulogama nastupaju Alen Bejts i izvanredno upečatljiva Džil Klejberg.

I *Krik žene* Žila Dasena jeste film »ženskog načela«. Reditelj Dasen, istovremeno i scenarist, gradi priču o povratku znamenite glumice koja se u rodnu Grčku vraća da bi igrala naslovnu ulogu u Euripidovoj *Medeji*. Mučeći se da dosegne nepojmljive dubine lika Medejinog, žene koja je ubila svoje troje djece da bi se osvetila mužu što je oskrnavio bračnu ložnicu, glumica saznaje iz novina za istinit slučaj jedne Amerikanke, udate za Grka, koja je takođe ubila troje djece iz »Medejinih razloga«. To su paralelne priče koje se snaže, prepliću i međusobno dopunjuju i reaktuelizuju tragični prizor iz grčke drevnosti i sadašnjice. Ovaj film nije posvećen samo monstruoznom djecoubistvu i zločinu iz osvetničkog ludila već i krizi umjetnika i njegovom naporu da dosegne neuhvatljivu mnogostrukost i osnovnu bît života. U glavnim ulogama nastupaju Melina Merkuri i Elen Berstin, i svaka od njih izvanredno izražava dvije strane stvarnosti: istinu života i njenu umjetničku transpoziciju.

Iznenađenje posebne vrste bio je film *Severna svetla* reditelja Džona Hansona i Roba Nilsona (oni su, takođe, i scenaristi). Naime, nismo navikli da nam iz Amerike dolaze filmovi te vrste, a evo zašto: to je, zapravo, film o Roju Sorensenu, Norvežaninu porijeklom, koji je bio organizator Lige osiromašenih farmera u Sjevernoj Dakoti, 1916. godine. On je, zajedno sa svojim farmerima, učinio da se ime Sjeverne Dakote ubilježi na političku mapu svijeta. Liga je reagovala na povećanje poreza i potpuno bankrotstvo farmera, pa tu Ligu mnogi smatraju najuspješnijim zemljoradničkim pokretom svih vremena. Taj zapostavljeni stalež, ljudi »zelenih prstiju«, skrenuo je pažnju ravnodušne javnosti na vlastito postojanje i obespravljenost. Združeni, postigli su dosta. Ovaj alternativni američki film, tako netipičan za tamošnje prilike, vrlo vjerodostojno i kinestetički ubjedljivo evocira taj događaj. Reditelji su nastojali da svakom kadru daju savršenu živost, i u tome su uspjeli. Autentičnost i uvjerljivost svakog prizora obezbjeđuju i Skandinavci iz Krozbija, naturalizovani Amerikanci, se-

ljaci koji su pristali da igraju sudbine svojih predaka od kojih je živ samo još Roj Sorensen, star devedeset četiri godine. Ovo je, u svakom slučaju, zanimljivo djelo, naročito ako se smatra pionirskim u svome žanru — bar što se američkih prilika tiče.

Što se tiče ovog izvještača — koji se nikako ne diči time što je u ogromnoj manjini kad je o Bergmanu riječ — on misli da se taj ugledni švedski reditelj dosta zamorno i formalistički ponavlja (za njega se može reći ona kvintilijanovska misao da »učenost stvara teškoće«). Njegova posljednja djela odlikuje izvjestan sterilitet, pretjerana čistota forme i, čak, nekakav teatralizam. Uz muziku Baha, Šopena i Hendla (sve sama harmonija!) sukobiće se disharmonična majka (koja je interese vlastite djece i porodice žrtvovala demonu karijere) i kćer koja živi u mirnom braku s parohom — eto filma *Jesenja sonata.* Narcisoidna majka, pijanist, pokušaće pod starost da obnovi odnose sa kćerima (jedna od njih je čak paralizovana, što pojačava melodramatičnost prizora). Ali od toga nema ništa — ostala je samo čista jarost, nerazumijevanje, okrutna hladnoća osjećanja, emocionalna udaljenost. Taj film inače djeluje odveć mehanično, proračunato, kao lijepa ilustracija scenarijem postavljenih teza koje se filmom »dokazuju«. Sem toga, ta priča ničim ne izlazi iz okvira banaliteta ovog tipa: karijera ili porodica? Da nije kamere izvanrednog i nadahnutog Svena Nikvista, pokazala bi se sva teatralnost i iskonstruisanost *Jesenje sonate.* Da se to što manje osjeti, pomogle su svojim valjanim ostvarenjima glumice Liv Ulman i Ingrid Bergman.

Igrač na žici reditelja i scenarista Roberta Janga je film o Meksikancima što, pritisnuti oskudicom i nevoljama svake vrste, bježe preko granice u Ameriku — da se nekako domognu te velike i »obećane zemlje«. To moderno roblje shvatiće da je Amerika za Amerikance, i da je za njih ostalo samo malo mjesta na tome prostoru — otprilike onoliko koliko im je potrebno da se stopalima opru na zemlju. To su samo tuđinci puni straha da ih policija ne otkrije i ne vrati u Meksiko, ljudi bez posla i bilo kakvih prava. To su žrtve snova o Americi, ti »igrači na žici«. Kao da im nevolje nije već dosta, pred njih se isprečuje i jezička barijera, kao i kulturni šok što ga doživljavaju ljudi koji dođu u kulturno i ekonomski razvijeniju sredinu. To je dobar film, plemenite i poštene ideje, ispunjen razumijevanjem i samilošću prema ljudima s kojima se sudbina poigrava. Glavnu ulogu tumači, s primjernom uvjerljivošću, Domingo Ambriz.

Kao što sâm naslov govori, film *Plava kragna* je o radništvu, tačnije: o »plavim kragnama« jedne fabrike automobila u Detroitu. Scenaristi Leonard i Paul Šreder (Paul je i reditelj) govore o sukobu radnika i uprave tvornice, i o ulozi sindikata u njemu. Vajkadašnji sukob »bijelih« i »plavih kragni«! Kad radnici postanu »funkcioneri« u sindikatu, namah se preobraze u povlašćenu »radničku elitu« koja više ne štiti interese onih koji su ih izabrali. *Plava kragna* je i opis ubistvene fabričke rutine koja radnika svodi na d[illegible]ijskog procesa. Glavni »junak« ovog filma jeste fabri-

ka. Film je naročito polemično usmjeren na »radničku elitu« koja je postala korupcionaška čim se domogla vlasti i koja radnike eksploatiše isto kao i poslodavci, ili još gore. Iako mjestimice naivan kad »naduvava« beznačajne probleme, *Plava kragna* je rijetko djelo o fabričkim radnicima Amerike, jer su oni tako malo »filmični« za holivudske mogule. Glavne uloge tumače Ričard Prior i Harvej Kajtel.

Liliana Kavani već je »zavirivala« »s one strane« *(Noćni portir)*, sada čini isto: u filmu *S one strane dobra i zla* analizuje situaciju koja je, zaista, izvan svih moralnih konvencija i kategorija dobra i zla. Ličnosti koje tvore tu situaciju su postojale (Fridrih Niče — Lu Salome — Pol Re), a susreću se u Rimu 1899. godine, u godini velike milenarističke prekretnice kada prolazi jedan i počinje novi vijek. »Kraj je godine, Fridrih, a sa njom i kraj ovoga vijeka. Ali počinje i dolazi naš vijek, zar ne?«, kaže Ničeu famozna Lu, žena — preteča evropskog liberatenstva koje neće da zna ni za kakvu granicu uživanju. Oni su pokušali da žive utroje, kao da su nagovještavali novi promiskuitet poslije velikog evropskog licemjerja. Kretali su na »unutrašnja putovanja«, uzimali opijum, proširivali granice svemu, uživali u beskrajnom i zaumnom. Takav život odveo je pisca *Volje za moć* u ludilo kao pribježište. Lu je bila u pravu: došlo je »njihovo vrijeme«, završeno je »putovanje na kraj noći«. Što je najgore, ovaj vijek se time diči! Posljednja sekvenca je veoma simbolična: Lu i Fridrih se valjaju u lišću i blatu. Tako okončava svijet amoralnosti i tragičnosti; tragičnosti stoga što je to bio pokušaj da se preskoči nivo ljudskog koji ne smije da prekorači nijedan stvor a da se ne odljudi. Uloge tumače Erland Jozefson i prelijepa, erotična Dominik Sanda (Niče — Lu).

Nagisu Ošimu zanimaju strasti i monomanije. Poslije *Carstva čula*, Ošima je stvorio novo djelo, *Carstvo strasti* (po sopstvenom scenariju). To carstvo je odista moćno i beskrajno, nikad do kraja istraženo. Sve je u Ošiminom djelu u znaku požude i vladavine samo jedne strasti — erotske. Njegovi junaci ne uspijevaju da joj odole, nego se radosno podaju demonu požude. To su »riječi noći«, veliki i nesputani govor čula koji se okončava užasom kao prirodnim razrješenjem svake monomanije što ovlada čovjekovom voljom. Ošima je reditelj velike vizuelne kulture (kao i svi japanski reditelji, uostalom), i njegov novi film je veoma izražene likovne ljepote. U dobrom glumačkom ansamblu ističe se Kazuko Jošijuki.

Smrt na Nilu Džona Giljermina je klasični triler po romanu Agate Kristi (scenario je napisao Entoni Šefer). To je zabavno djelo sačinjeno od misterije, napetosti i draži odgonetanja tajanstva. Pašće mnoge glave na brodu koji plovi Nilom, a detektiv Poaro nastoji da razriješi tu veliku gonetalicu Agate Kristi, majstora smrti i nepredvidljivih zapleta. Ko taj žanr voli, sigurno će uživati u njegovoj tajni. Giljermin je okupio probranu glumač-

ku ekipu (Piter Justinov, Džejn Birkin, Mia Farou, Bet Dejvis), i izvrsno je snimljen oko velikih piramida i na »svetom Nilu«.

Ježi Skolimovski je, zajedno sa Majklom Ostinom, adaptirao novelu Roberta Grejvsa i napravio film *Krik*, pun tajanstva, kao fantastičnu realnost u kojoj je zamućena granica sna i jave, normalnog i ludila. Skolimovski uspijeva da ostvari tu smješu iracionalnosti i prizora svakidašnjice, i u tome su mu valjano pomogli glumci Suzan Jork i Alen Bejts, prije ostalih.

I napokon: *Bliski susreti treće vrste!* Ovim djelom Stivena Spilberga (on je i scenarist) otvoren je ovogodišnji FEST, ali ovaj izvještač želi da baš njime »zatvori« ovaj svoj prikaz, jer misli da pomalo simbolizuje opšte stanje svjetskog duha danas. To je, inače, »naučno-fantastični« film, djelo novog utopizma. Ovdje je riječ o posjeti dobronamjerne svemirske braće, nastale iz druge energetske matrice. Spilberg ovim filmom odgovara na dosta izraženu »mjesečarsku« nostalgiju za svemirom, »starim domom« i mogućim prazavičajem. To je i pokušaj suočavanja s paralelnim svijetom čije bi otkriće i priznavanje — u tome se i sastoji sav taj golemi strah od »malih zelenih« — poremetilo cijelu našu predstavu o svijetu i životu. Pored »zdrave« radoznalosti i otvorenosti nepoznatom, Spilbergov film je i izraz nove pastoralnosti bjekstva od nesređenih poslova na ovoj našoj paranoidnoj planeti. Ta haotičnost zemaljska, evo, projektuje se u svemir! To je, dakle, nova galaktička romantika. Spilbergovo djelo je karakteristično i poučno, i nudi svoje mnogobrojne nivoe: i psihološke, i sociološke, i društvene, i kinestetičke... Ovaj Spilbergov film, kako piše »Njusvik«, »spušta nebo na zemlju«, i ta metafora je lijepa i tačna. Spilberg je majstor spektakla i vizuelnosti *(Teksas-ekspres, Duel)*, pa i *Bliski susreti treće vrste* jeste film lijepe spektakularnosti (snimatelj je Vilmoš Žigmond). Glavnu ulogu tumači Ričard Drajfus.

Iz ove sumarne analize može se zaključiti da se ovogodišnji Festival nije proslavio izuzetno značajnim djelima, ako se izuzmu *Čovek od mermera* i *Stablo za klompe*. No i takvi kakvi jesu (a pretežno su standardnog kvaliteta), filmovi prikazuju aktuelnu ljudsku situaciju. Sudi li se po njima samo, izgleda da se čovjek današnjice počesto provodi kao vuk na kijametu.

Film — literatura i pozorište

*(Izbor iz priloga sa međunarodnog simpozijuma »Film — literatura i pozorište« u okviru FEST-a 79)**

Muharem Pervić: Književnost, film, pozorište

> »Samo veoma lakomisleni i uobraženi ljudi mogu da grade filmsku estetiku i zakonitost, polazeći od sumnjive pretpostavke samozačeća ove umetnosti, valjda od golubova ili od vode i duhana.«
>
> S. M. Ajzenštajn

Kažemo književnost, film, pozorište. Ne zaboravimo, pri tom, kako se mnoštvo pokreta, pravaca, tendencija, žanrova, dela krije pod ovim nazivnicima. Postoje dodiri i sličnosti između umetnosti jedne epohe, kao što postoje odnosi između dela istorodnih umetnosti u istorijskoj perspektivi. Naravno, postoje i odnosi među raznim umetnostima različitih epoha, često jedva shvatljivi, ali nepobitni. Ne retko dela jedne umetnosti služe kao »građa« drugoj umetnosti, i više od toga: dela jedne umetnosti podstiču stvaranje novih oblika druge umetnosti.

* Međunarodni simpozijum »Film — literatura i pozorište« održan je od 2. do 10. februara 1979. godine u Beogradu.

»Dela drugih umetnosti, piše Rene Velek, mogu biti pesničke teme, poput prirodnih objekata i ljudi. Ukazivalo se da je Spenser (Spencer) neke od svojih opisa načinio po ugledu na tapiserije i pozorište lutaka; slike Kloda Lorena (Lorrain) i Salvadora Roze (Rose) uticale su na pejzažističku poeziju osamnaestog veka: Kits (Keats) je pojedinosti za svoju *Odu jednoj helenskoj urni* izvukao iz određene slike Kloda Lorena. Stivn Larabi (Larabee) razmotrio je sve nagoveštaje i obrade helenskog vajarstva u engleskoj poeziji, a Alber Tibode (Thibaudet) pokazao je da je Malarmeova pesma *L'Apres midi d'un faune* nadahnuta jednom Bušeovom (Boucher) slikom iz londonske Nacionalne galerije. Pesnici, naročito pesnici devetnaestog veka — poput Igoa (Hugo), Gotjea (Gautier), parnasovaca i Tika (Tieck) — pisali su pesme o određenim slikama...

S druge strane, nastavlja Velek, očigledno je da književnost može postati tema slikarstva ili muzike, naročito vokalne i programske muzike, baš kao što je književnost, naročito lirska i dramska, prisno sarađivala sa muzikom... U istoriji umetnosti pojavila se čitava škola naučnika — Ervin Panovski (Panovsky), Fric Zaksl (Saxl) i drugi — koja proučava pojmovno i simboličko značenje umetničkih dela *(Ikonologiju)*, a često i njihove književne veze i nadahnuća.«[1]

Još češće su književnost i pozorište teme filma i jedva da postoji značajnije književno delo koje nije ekranizovano. Ni prema književnim delima drugog reda film nije bio ni strog ni odbojan. Ali, na ovaj način se odnosi između ove tri umetnosti ne iscrpljuju; oni su znatno raznovrsniji, bogatiji i složeniji. Razlike i analogije između ovih umetnosti su mnogobrojne, različite po tipu i značenju, dijahronične ili sinhronične. Ponekad je razdaljina između dva romana, u izvesnom smislu, veća nego između jednog filma i romana. Granične linije koje dele i drže u vezi ove tri umetnosti, otvarajući plodan i podsticajan dijalog među stvaraocima, omogućavaju nam da naslutimo ono što bismo mogli da nazovemo podnebljem umetničke kulture, što ga ove umetnosti, zajedno sa drugim umetnostima, stvaraju. U ovom smislu nije se teško složiti sa već citiranim Velekom: »Poređenje umetnosti na osnovu njihove zajedničke društvene i kulturne osnove korisnije je od pristupa kroz umetnikove namere i teorije.«[2] Jer, kako kaže Velek, ne samo priroda već i tehnika deli Blejkove i Rosetijeve pesme od njihovih slika. Svaka od umetnosti ima sopstvenu istoriju, duhovnu, društvenu i socijalnu pozadinu.

To, međutim, ne znači da ne postoji ništa što se kao zajednički imenitelj može izvući ispred zagrade za ove tri umetnosti, već samo to da se ove analogije i uopštavanja moraju zasnivati

[1] *Odnos među umetnostima*, »Nolit«, Beograd, 1978, str. 131—132.
[2] Isto, str. 138.

na konkretnom izučavanju svake od ovih umetnosti u njenom širem, društveno-istorijskom, i užem, umetničkom kontekstu. Duh umetnosti jedne epohe ne može se odrediti analogno »duhu vremena«, izvan konkretne analize svake od umetnosti. Velek s pravom zaključuje da »umetnik ne stvara pomoću opštih mentalnih pojmova, već pomoću konkretne građe; a taj konkretni medijum ima svoju vlastitu istoriju, često veoma različnu od svakog drugog medijuma«.[3]

U knjizi *Duh filma* Bela Balaž beleži priču o čoveku svestrano upućenom u intelektualni i umetnički život svog vremena. Sticajem okolnosti ovaj čovek već kao sasvim zreo i formiran prvi put se susreo sa filmom. I ono što je bilo jasno, dostupno i razumljivo i deci u njemu je izazvalo pometnju i nedoumicu. On, zapravo, ništa nije razumeo.

Kao i sve ilustracije i primeri, i ovaj deluje preterano, ali poučno. Upućuje nas, između ostalog, na razmišljanje o odnosu između različitih umetničkih kultura, ukazuje na to da razumevanje jedne umetnosti ne pretpostavlja automatski razumevanje drugog oblika umetnosti. Naravno da upućenost u više različitih umetnosti omogućuje svestranije i dublje razumevanje svake od umetnosti. Problem razumevanja, to jest »čitanja«, shvatanja jezika jedne umetnosti postavlja se, međutim, za sve umetnosti zajedno, ali i za svaku umetnost posebno. Očigledno je: čoveku iz Balažove priče nije bilo dovoljno da poznaje filozofiju i književnost; činjenica da se on i pored poznavanja drugih umetnosti nije snašao u svom prvom susretu sa filmom ukazuje da odista postoji ono što teoretičari i zagovornici filma kao sedme umetnosti nastoje da obuhvate sintagmom *specifično filmsko*. Filmska teorija se svojski upinje da ovu specifičnost izdvoji i precizira.

Mogli bismo navesti i drugačije primere. Toliko pisaca nije volelo niti razumevalo pozorište, dok su film često prezirali. Zanimljiva je razlika koju Lukač pravi između teatra i filma još početkom druge decenije našeg veka, 1913-te.[4] Za Lukača je scena apsolutna stvarnost u kojoj se kreću živi ljudi. Takvu stvarnost film ne poznaje. Filmska i scenska stvarnost, to jest životnost, različite su po tipu. Filmsku stvarnost Lukač opredeljuje kao fantastičnu; ona izražava život bez sadašnjice, bez sudbine, bez prave motivisanosti, netemeljito, to jest ona izostavlja ono najdublje u našoj duši. Ova filmska stvarnost je površinska; u njoj je život bez težine i zasnovanosti, nebićevit i bez vrednosti.

Sličnu razliku Lukač uspostavlja između vremenitosti i toka radnje na sceni i filmu. Dok je osnovni »princip gradnje« na sceni »neumoljiva nužnost«, »vezivanje« na filmu karakteriše »ničim ograničena mogućnost«. Ni kauzalitet na filmu nije istinski, to jest

[3] Isto, str. 138.
[4] *Theorie des Kinos*, Suhrkamp, 1972, str. 142—148.

nije uspostavljen sadržajnošću. »Sve je istinito i stvarno, sve je jednako tačno i jednako stvarno.« Film, po Lukaču, pokazuje stvarnost u njenoj spoljnoj fantastici, bez tajnovitosti, dok je scena »carstvo nage duše i sudbine«. Film je, tako, »gola radnja«, a lica u njemu imaju pokrete, ali nemaju dušu; ono što im se događa tek je zbivanje, ali ne i sudbina. Na kraju, Lukač zaključuje da visoka tragedija i komedija pripadaju sceni, a popularni zabavni komadi filmu.

Sasvim obrnuto mislio je Abel Gans, jedan od vidovitih filmskih kreatora koji nas četrnaest godina posle ovog Lukačevog teksta uzneseno uverava da je film za naš vek ono što je »za Eshilove savremenike bila grčka tragedija... Došlo je vreme slike, piše Gans 1927. godine. Sve legende, sve mitologije i svi mitovi, svi osnivači religija, pa i same religije, sve velike istorijske ličnosti, svi objektivni odblesci narodne mašte stari hiljadama godina — sve očekuje svoje svetlosno uskrsnuće, dok se junaci guraju pred našim vratima ne bi li ušli. Sav život snova i svi snovi života spremni su da siđu na osetljivu pantljiku i nije puka igoovska dosetka ako se pomisli da je trebalo da Homer na nju otisne *Ilijadu* ili možda čak *Odiseju*. Došlo je vreme slike!... Veliki film! Muzika: kroz biljur duša koje se sreću ili traže, kroz sklad vizuelnih refrena, čak i kroz vrednost tišine; slikarstvo i skulptura kroz kompoziciju; arhitektura kroz konstrukciju i red; poezija kroz dah snova istrgnutih iz duše bića i stvari: i igra kroz unutrašnji ritam koji se prenosi u dušu i nagoni je da se odvoji od vas i da se umeša među učesnike drame. Sve je tu sjedinjeno. Veliki film? Raskrsnica umetnosti, koje se po izlasku iz svetlosne visoke peći više ne mogu prepoznati i koje se uzalud pozivaju na svoje poreklo. Veliki film? Jevanđelje sutrašnjice! Most snova prebačen iz jedne epohe u drugu! Umetnost alhemičara: veliko delo stvoreno za oči! Došlo je vreme slike!«[5]

Kao što se vidi, najpresudnija reč za Lukača i za Abela je *duša*. Ali, dok po Lukaču sve ono istinsko, pravo, duboko, to jest duša, sudbina, tragedija, pripada sceni, po Abelu Gansu slika je ono pravo, film je sinteza umetnosti, umetnost budućnosti. Na isti ili sličan način obogotvoravana je, ili osporavana, reč. Pitanje čemu filozofija u našem vremenu prošireno je i na književnost. Prorokovana je njena smrt. Govori se o raspadu i umiranju verbalnog jezika. Ipak, nikada nije stvoreno toliko umetnosti koliko u našem veku. Ostaje da vidimo gde počinje i gde se završava carstvo reči, gde su među ovim umetnostima granice i linije dodira.

Proroci ne bi bili ono što jesu kada ne bi bili rečiti, to jest kad ne bi preterivali. I ma koliko se, ponekad, u pojedinim fazama, književnost, teatar i film suprotstavljali, ma koliko se odnosi među ovim umetnostima ponekad zaoštravali, bez obzira na isključivost, na strah i zebnju da ove umetnosti jedna drugu prepokri-

[5] Anri Ažel, *Estetika filma,* BIGZ, Beograd, 1978, str. 34—35.

vaju i ugrožavaju — mapa dodira, približavanja i udaljavanja što je ove umetnosti, čije se istorije ne poklapaju — iscrtavaju, suočava nas sa različitim tipovima podsticaja, dopuna, zapreka. Očigledno, ma koliko da su različite, ove umetnosti su često pokrenute istim ili sličnim duhovnim stremljenjima. Avangardni film dvadesetih godina, na primer, rađa se u susedstvu i u sadejstvu sa modernim slikarstvom, u okrilju dade i nadrealizma; ekspresionističko pozorište upliviše na ekspresionistički film. Andergraund-film iz šezdesetih godina i novo pozorište razvijaju se gotovo uporedo. U novom filmskom talasu nije teško prepoznati duh i senzibilitet, osećanje sveta koje na svoj način nalazimo u francuskom novom romanu, kod Rob Grijea, ili Bitora, recimo.

Nije čak presudno u kojoj od ovih umetnosti se izvestan novi umetnički pokret prvo obelodanjuje. Izvesno zajedničko osećanje sveta, pa prema tome i onoga što je u njemu *umetničko*, to jest kreativno, objedinjuje, ili bar dovodi u vezu umetnosti jedne epohe. Naravno, ni ovaj princip ne bismo smeli obogotvoriti. U okviru svake od umetnosti deluju u prvom, ili dalekom, potisnutom planu, različite tendencije, pa je otud moguće da, književnošću, na primer, u jednoj fazi, dominiraju novatorske struje i tendencije, i da u istoj deceniji, u teatru ostanu, bar za izvesno vreme, na snazi i neosporeni izvesni tradicionalni oblici i obrnuto.

Kada je verbalna poezija pokazala znake zamora, iscrpljenosti, osećanje poetskog snažno se probilo u andergraund-filmu i u izvesnim neverbalnim tipovima izražavanja. U dodiru sa drugim umetnostima, a i stvarajući sopstvenu istoriju i budućnost, film prolazi faze koje su na svoj način upoznali književnost i teatar. I poput simbolista koji su razvijali teorije o apsolutnoj knjizi ili pesmi, i filmski ljudi govore o apsolutnom filmu, o filmu kao goloj stvarnosti ili čistoj fantaziji i tako dalje. I što su izrazitije umetničke pretenzije u filmu, teatru i književnosti, što je potisnutiji komercijalni karakter u ovim umetnostima, utoliko su one u svojim izražajnim sredstvima specifičnije i u suštinskom dosegu srodnije. Breton, Aragon, Kokto, Dišamp, Pikabija, Dali, svi su se oni na svoj način interesovali za film, i više od toga. Sanjari i zaljubljenici, oni u filmu vide nove mogućnosti poezije, pa otud o filmu govore kao o »optičkoj poeziji« i umetnosti budućnosti.

Iz svega se dâ zaključiti da se odnosi između književnosti, pozorišta i filma ne mogu shvatiti kao jednom zauvek dati, već dijalektički, kao deo živog društveno-istorijskog procesa, u kome se kreće i menja ono što shvatamo kao *književnio, pozorišno* ili *filmsko.*

Kada se književnost, pozorište i film dovedu u vezu, onda se najčešće ima u vidu stepen jedinstvenosti, zasebnosti, ili zavisnosti, to jest srodnosti svakog od ovih oblika umetnosti. Krajnje pozicije obično se izražavaju epitetom »čist«, pa se govori o čistom filmu, čistoj poeziji ili teatru. Čist ovde znači i podrazumeva apsolutnu *kinematografičnost, teatralizam* ili *literarnost.* U ovakvom

pristupu obično se prisustvo jedne umetnosti u drugoj tumači kao nedosegnutost, neprimerenost određenom medijumu.

Kada se, recimo, ljudima u pozorištu učinilo da je literatura uzela pozorište pod svoje, nastao je pokret protiv *literarnog pozorišta*. Novi scenski jezik, za kojim ovo pobunjeno pozorište traga, podrazumeva osvajanje »čistijeg« od drugih umetnosti, pre svega literature, nezavisnijeg jezika. Otud zagovornici novog teatra (Grotovski, Living, Barba, Šehner), nastavljajući se, pre svega, na Artoa, verbalnom suprotstavljaju *telesni jezik*, jezik tela i pokreta. Naravno da ovaj novi jezik pretpostavlja i izmenjenu predstavu o tome šta je, pre svega, *pozorišno*. Pozorište vraćeno izvorima, teatar koji traži najkraći put do čoveka i stvarnosti, ovaj živi teatar koji panično nastoji da se oslobodi mrtvih reči, uobličava se u suprotstavljanju literarnosti, dramskom tekstu od koga je pozorište vekovima živelo! Ovaj teatar, mogli bismo reći, nastaje udaljujući se od literature i približavajući se filmu.

Začetnici andergraund-filma filmuju hepeninge, predstave Living-teatra i drugih avangardnih pozorišnih trupa. Duh pobune suprotstavlja novo pozorište i andergraund-film institucionalizovanom teatru, odnosno komercijalizovanom filmu. U osnovi ove pobune i povezanosti novog filma i teatra je jedinstven stav prema sadržini i vrednostima epohe, prema valjanosti života, kulture, civilizacije. Reč je zloupotrebljena, postala je »laka«; i teatar i film svoj jezik traže udaljujući se od ispražnjene reči, od privida što se ovim krivotvorenim jezikom širi.

»Teška reč«, ili govor sa pokrićem, to je ono čemu novi teatar i film teže. Osumnjičena reč prikriva upravo to što zaumna slika ili pokret tela hoće da otkriju: »živi život«. Izvestan pokret ka samom sebi objedinjuje, bar za izvesno vreme, ono što sebe naziva novim u teatru i filmu. Ova novina upućuje na izvesnu korenitost, na iskonsko kao autentično, na neposredan dodir sa sobom i svetom. Dva koraka nazad, jedan napred; svakako, ali osvajanje nove dubine, kao i obično, i ovde je praćeno i novim mistifikacijama.

Takve pobune, »prekide«, poznaju i druge umetnosti. Na ovim prelomnim ili bar zaoštrenim tačkama radikalizuje se ne samo odnos prema svetu i prirodi, prema društvenoj i kulturnoj stvarnosti, nego i prema drugim srodnim umetnostima. Uporedo sa upućenošću umetnosti jedne na drugu stvarana je i predstava o neprimerenom, otežavajućem prisustvu književnog ili teatarskog u filmskom. U ovom smislu govori se o »filmovanom pozorištu« ili o literarnom filmu, o »literarisanju«, gde se ima u vidu »književno stanovište«, dominacija foničkog elementa, ili korišćenje izvesnih prevashodno literarnih postupaka i metoda na filmu. Govori se i o mehaničkoj primeni filmskih postupaka i figura u književnosti i pozorištu, o filmskom dijalogu u romanu, u krivotvorenju dokumentarnog filma u takozvanom pozorištu dokumenta. Koliko smo puta, uostalom, kada je reč o dramatizacijama ili ekranizaciji,

mogli da čitamo kako predstava ili film zaostaju za književnim delom od koga su pošli.

Suzan Sontag se pita: da li je film naslednik, supranik ili oživotvorilac teatra, i odgovara: Suparnik, ali suparnik koji podstiče.[6]

Dakako, nezgodno je imati suparnika čak i ako vas podstiče! Godarov film, po mišljenju ove ugledne teoretičarke, uključuje u sebe književnost, teatar, muziku, slikarstvo, balet. U nastojanju da naglasi sintetički karakter filmske umetnosti, S. Sontag, s puno smisla za preterivanje, nalazi u Godarovim filmovima malo Bretona, malo Rob-Grijea, malo Fransis Ponža, malo Orvela, Gertrude Stein, D. Rismana, Raušenberga, pomalo Buleza, i rock'n'roll-muzike i još ponečeg.

U Godarovom filmu se prepliću tehnike kojima se služi književnost, pozorište, muzika, slikarstvo, televizija. Godar, koga optužuju za »književni stav« u kinematografiji, Godar čiji su filmovi puni ideja, intelektualnih dilema, ne razlikuje, veli spisateljica, književnu i kinematografsku inteligenciju. Za njega je književnost izvor novih sadržaja, miljea, shema, lica, građe koje film apsorbuje, koristi. Činjenica da se Godar kao građom radije koristi literaturom drugog reda ne može se uzeti kao princip, već samo kao način Godarovog rada; na njegov filmski izraz ipak su presudnije uticale Prustova, Džojsova i Foknerova tehnika pripovedanja. Književnu građu za kojom poseže Godar delimično teatralizira, koristeći se tehnikom Brehtovog epskog teatra. U polazni literarni stereotip Godar ugrađuje ideje i stavove preuzete iz pisaca prvog reda, iz Majakovskog *(Karabinjeri)*, Poa *(Živeti svoj život)*, Dantea, Helderlina, Brehta *(Prezir)*, Šekspira *(Banda autsajdera)*, Rasina *(Udata žena)*, Mao Ce Tunga *(Mali vojnik)*, Flobera *(Dve ili tri stvari)* i tako dalje.

Ajzenštajn beleži da se sa Džojsom upoznao u Parizu i da se pisac koji je, po njegovom mišljenju, dostigao savršenstvo unutarnjeg monologa u književnosti, interesovao za filmski unutarnji monolog u *Potemkinu* i *Oktobru*. Za unutarnji monolog, po Ajzenštajnu, sposobna je književnost »koja izbija van ograde svog tradicionalnog zabrana«.[7]

Ne bi li se to moglo reći i za film koji je, po Ajzenštajnu, pogodniji od književnosti i od teatra da izrazi skrivenu unutarnju misao. Iako je film unutarnji monolog kao i paralelnu montažu preuzeo iz književnosti, oba ova postupka su prevashodno filmski, »jer jedino je zvučni film u stanju da rekonstruiše sve faze i oso-

---

[6] Susan Sontag, *Stilovi radikalne volje*, »Mladost«, Beograd, str. 91—113, 132—182.

[7] S. M. Ajzenštajn, *Montaža atrakcija*, »Nolit«, Beograd, 1964, str. 112.

benosti toka misli«. To je otud što je »montažna forma, kao struktura, rekonstrukcija zakona misaonih procesa«.[8]

Istaknuti filmski teoretičar Bela Balaž je istog mišljenja: »Nikakva reč nije u stanju da izrazi tok misli kao što može film, jer racionalna pojmovna priroda onemogućava jeziku da otkrije iracionalnu vezu među slikama. Osim toga, jedino brzina kojom se smenjuju slike u filmu može da prati stvarnu brzinu misaonog procesa.«[9]

Dejvid Grifit, veli Ajzenštajn, vidi svet kao Dikens, Čaplin kao Malro u *Ljudskoj sudbini*. U Čaplinovim filmovima Ajzenštajn prepoznaje još Ščedrina, Dostojevskog, humor E. Birsa. Dikensovi romani su, po ovom autoru, vršili funkciju filma pre filma. Ovi romani su sadržali sve što su savremenici voleli; odlikuje ih plastičnost, vizuelnost, »optička strana«. Cvajg govori o Dikensovom »vizuelnom pamćenju«, naziva ga »genijem gledanja«. Cvajg zaključuje da je Dikensova izuzetnost u »svojevrsnoj optici«. Otud je, po Ajzenštajnu, prvom rečenicom Dikensovog romana *Cvrčak na ognjištu* počeo Grifit, odnosno film, jer je ovaj »Čajnik koji je počeo...« tipičan grifitovski krupni plan.«[10]

Nije ovde reč o formalnoj sličnosti, već o »principu gradnje«, o »montažnoj konstrukciji« Dikensovih romana iz kojih Grifit izvodi svoju »filmsku kompoziciju«. Reč je o sličnosti Dikensovog i Grifitovog metoda gradnje. Ajzenštajn ga određuje kao »metod montažnog vođenja paralelnih scena koje prekidaju jedna drugu« ili, kako drugde kaže, »montažni tok komponovanja sadržaja«.[11]

Ajzenštajnova razmišljanja o montaži, odnosno »principu gradnje i konstrukcije«, deo su opšte poetike dvadesetih godina, poetike ruskih formalista, Šklovskog, Jakobsona, Ejhenbauma i drugih. I ovaj primer pokazuje da se film i filmska kultura razvijaju u dodiru i stvaralačkom prepletu sa književnom i pozorišnom kulturom. Upućujući na izvesnu širu fukoovsku povezanost, Ajzenštajn, štaviše, ističe da je princip građe i konstrukcije u ove kulture ušao iz mašinogradnje.

Naravno, ne poseduju sva književna dela toliko »filmskih osobina« koliko ih imaju *Cvrčak na ognjištu* ili *Oliver Tvist*. Filmska obrada književnog ili pozorišnog dela nije i ne može biti mehaničko, šematsko prenošenje građe, figura, postupaka, niti postoji izgrađena svevažeća metodologija prenošenja književnog dela na film ili scenu. Drajzer je tužio Paramunt, jer je Jožef fon Šternberg »snimio« formalno i spolja vernu verziju njegove priče«.[12] Pisac je ovu »vernu«, to jest bukvalnu verziju smatrao iskrivljavanjem.

---

[8] Isto, str. 113.

[9] Anri Ažel, *Estetika filma*, cit. izd., str. 74.

[10] S. M. Ajzenštajn, *Montaža atrakcija*, cit. izd., str. 236.

[11] Isto, str. 253.

[12] Isto, str. 114.

Na primerima iz dalje i bliže prošlosti, na umetničkim i kulturnim tradicijama različitih naroda u čijim temeljima prepoznaje »montažno mišljenje«, Ajzenštajn želi da pokaže da film ne samo da poseduje samostalni način izražavanja, već i da su izvesni postupci i sredstva koji nisu prvo korišćeni na filmu prvostepeno filmski, te da se iste figure u različitim umetnostima nejednako ponašaju. Napomenuli smo već da su paralelna montaža ili »flešbek« prevashodno kinematografski postupci, iako ih film preuzima iz literature, ili su bar toliko filmski koliko i literarni. »Pozajmice, otisci, podražavanja, adaptacije značenjskih figura..., piše Kristijan Mez, predstavljaju doista čestu pojavu koja je pravilo, a ne izuzetak: neke od konfiguracija koje najočiglednije izgledaju kao kinematografske, pojavljuju se ponovo u crtanim filmovima, ili u literaturi...; neka plastična dejstva koja su, čini se, bila najviše vezana za slikovnu umetnost, preuzeli su nemački ili švedski ekspresionistički filmovi; pričanje u prvom licu, konstrukcija takozvanog »romanesknog sadržaja« uvrežilo se u filmovima posle 1939. godine.«[13]

To da efekat »svetlo-tamno« pripada pre vizuelnim umetnostima nego literaturi i da su izvesni »poetski efekti« svojstveni pre svega književnosti, »ne sprečava, kaže isti autor, dublje ili lokalizovanije vidove kodovske transpozicije..., a još manje lokalizovane ili izobličavajuće pozajmice...«[14] Drugim rečima, jedinstvenost ne isključuje srodnost; »jedan jedinstveni jezik istovremeno pripada klasama jezika«.[15] Svaka umetnost, prema tome, ima sebi bliže, specifičnije kodove i kombinuje, preuzima one manje specifične; nema sumnje da i u filmu dolazi do preuzimanja iz drugih umetnosti. Dakako, u slikarstvu je bitno *slikarsko*, kao što je u književnosti presudno *književno*, mada i u njoj nije sve književno; u filmu je bitno *kinematografsko*, ali ni u filmu nije sve kinematografsko.

Filmski teoretičari rado govore o razlikama u stepenu posrednosti između književnog i filmskog, reči i slike. U ovom slučaju se često gubi iz vida da očitovanje smisla nije mehaničko, to jest da razumevanje nije direktno. Ako se složimo da film, kao i književnost, poseduje sopstveni jezik, onda je preporučljivije govoriti o specifičnom izražavanju nego o »slikama koje nameću misao« i o mislima koje prizivaju slike. Razumevanje svakako podrazumeva moć apstrahovanja, pa prema tome ni filmska slika nije ništa očigledno i pročitano; njen smisao se ne vidi, već se razotkriva. Kao što književni jezik tek nosi u sebi misao, i slika kazuje više ili manje nego što vidimo.

---

[13] K. Mez, *Jezik i kinematografski medijum*, Institut za film, 1975, str. 167.

[14] Isto, str. 175.

[15] Isto, str. 183.

Rascvalo jabukovo stablo na filmu i u udžbeniku botanike nosi dva različita značenja. Baš zato što su umetnički jezici prenosni, što računaju na udvojena značenja, opasno je odveć insistirati na neposrednosti slike i na posrednosti reči. Izglednije je nabrajanje tropa ili postupaka koji su prevashodno filmski, više pozorišni ili literarni. »Posredno prikazivanje nekog događaja pomoću materijala koji sa njim nije u vezi, ili saopštavanje posledica neke radnje umesto nje same, omiljen je metod u svim umetnostima.«[16] Ovim metodom služi se, piše Rudolf Arnhajm, Dante kao i Čaplin.

Stvarnost se ni u jednu umetnost ne prenosi mehanički, direktno, iako je Arnhajm u pravu kad tvrdi da je dokumentarnost više filmski nego književni ili teatarski postupak. Šklovski, koji je o Ajzenštajnu napisao čitavu knjigu i čija je teorija gradnje književnog dela svakako u vezi sa Ajzenštajnovim shvatanjem montaže, veli da je pejzaž postojao oduvek, ali da je u književnost ušao u XVIII veku: »Jer, u prirodi nema slika prirode«; one se moraju stvarati. Sve što ima stila, ističe Šarl Lalo, protivprirodno je. Film, po Šklovskom, postaje umetnost pošto napusti podražavanje i postane »fabrika odnosa prema stvarnosti«.[17]

Kadar filma, uverava nas Bela Balaž, »ne pokazuje nam samo šta posmatrač vidi, već, takođe, i kako on to vidi. Ovo *kako* je već karakteristika, dakle, umetničko oblikovanje. Ovo *kako* karakteriše ne samo objekt, nego i posmatrača: njegov pogled na predmet, njegov odnos prema njemu. Svako posmatranje sveta predstavlja, naime, pogled na svet. Svaki položaj kamere izražava jedno unutarnje stanovište kamermana.«[18]

Ono što je za pisca stil, kaže Pudovkin, to je za reditelja poseban način na koji se služi montažom. Pored krupnog plana, koji je, po mišljenju Bele Balaža, odvojio film od pozorišta, najvažnije svojstvo filma je montaža ili »pesničke makaze«. Balaž montažu upoređuje sa stilom u književnosti. Krupni plan nam, po ovom autoru, otkriva ono što ne možemo da vidimo izvan filma. Sa krupnim planom, naime, otkriveno je i ljudsko lice, lice koje izražava dušu. Ako krupni plan izdvaja, usredsređuje, montaža je postupak u kome se ispoljava rediteljevo osećanje ritma; montaža kao paralelizam dovodi u vezu ono što samo po sebi nije u saodnosu i time produbljuje, univerzalizuje značenje. Ponavljanja imaju vrednost lajtmotiva u književnosti.

Još jedno eminentno filmsko svojstvo, po Balažu, jeste pokretna kamera koja je prevladala statičnost i razbila zatvorenost umetničkog dela, te omogućila da se stvari vide sa različitih odstojanja i pod različitim uglovima. Ovu pokretljivost prihvatilo je

---

[16] Rudolf Arnhajm, *Film kao umetnost*, »Narodna knjiga«, Beograd, 1962, str. 96.

[17] *Theorie des Kinos*, Suhrkampf, str. 93.

[18] Isto, str. 166.

i novo pozorište, koje menja mesto izvođenja i dozvoljava gledaocu da bira ugao posmatranja. Ovaj postupak susrećemo i u književnosti, iako je on, po Balažu, prevashodno filmski. I dok »tačka gledanja« ističe specifičnost filma, tačka pripovedanja podvlači osobenost proze. Reditelj bira ugao snimanja, romansijer traži reči i sklapa rečenice. Biranjem ugla reditelj naglašava, uspostavlja planove, komponuje. Način gradnje otkriva namere, upućuje na značenje. Birajući ugao snimanja, reditelj skriva radi otkrivanja: »Što manje vidimo, piše Rudolf Arnhajm, govoreći o kompoziciji kadra, čini nam se da više vidimo.«[19]

Po Rene Kleru, »karakter filmskog izražavanja je blizak pozorištu po strukturi, a romanu po formi«[20].

I Jan Marie Peters shvata montažu kao »gradnju rečenice«. Jezik pokreta zajednički je, po njemu, filmu i teatru; ono što ih razlikuje to je pozicija kamere koja omogućuje da se zbivanja u filmu od 90 minuta vide iz 600—1.000 tačaka gledišta.[21]

Da, roman opisuje predmet, film ga prikazuje. Ali i kamera, ako to reditelj hoće, ume da opisuje, kao što smo videli u filmovima novog talasa. Kamera može predmet da prikaže u opštem, srednjem ili krupnom planu, u različitom kontekstu i sa različitim intencijama. Razlike u postupnosti ipak postoje i one su veoma suptilne. Roman ne može da pokaže, već da kaže, ali i film pokazuje, takođe, da bi kazao. Tvrdnja da film ne može da izrazi misao direktno tačna je za film koliko i za književnost i teatar. Uostalom, koja to i kakva umetnički valjana misao može u umetnostima da se izrazi direktno!

Ostaje činjenica da se izvesna materija ili, tačnije, izvesno osećanje života, pregnantnije izražava u jednoj ili drugoj umetnosti. Ostaje uverenje da se poezija u filmu ne produkuje recitovanjem stihova, već rediteljevim nastojanjem da se do poezije dođe posredstvom filmskog načina kazivanja. Da bi to pokazao, Ajzenštajn, koji je smatrao da drama poseduje vrednost nezavisno od scenskog izvođenja, dok je na scenario gledao kao na stenogram ili šifru za koju reditelj »nalazi kinematografski ekvivalent«, navodi sledeći primer:

»Pisac kaže: smrtna tišina.

Režiser: golema nepokretna ravnina. Mračna prednja strana oklopnjače nečujno se njiše. Ratne zastave lepršaju. Možda neki delfin iskoči iz talasa, možda neki galeb nadleće površinu vode.«[22]

(Dodajmo da reditelji novog teatra shvataju dramu na način kako je Ajzenštajn pre pola veka shvatio scenario.)

---

[19] Rudolf Arnhajm, *Film kao umetnost*, cit. izd., str. 54.

[20] V. Petrić, *Čarobni ekran*, »Narodna knjiga«, Beograd, 1962, str. 20.

[21] *Theorie des Kinos*, str. 178.

[22] Isto, str. 98.

Odista, postoje teškoće da se neke pesničke krilatice i osećanja vizuelizuju, kao što postoje prepreke da se neki vizuelni sadržaji pretoče u reč. Izvesne stvari se bolje izražavaju slikom, druge rečima. Postoje i granice. Njih je Virdžinija Vulf svesna kad kaže: »Sve što je dostupno rečima, i samo rečima, film mora da izostavi.«[23] Ali i sve što je dostupno slikama i samo slikama književnost mora da izostavi. Između je veliki zajednički svet. Tu je mesto različitih tipova kreativnosti. Filozofirati, to je, po pravilu, stvar filozofa i jednog jezika unutar verbalnog jezika. Pa ipak, Antonioni i Bergman filozofiraju na filmu.

Novu epohu filma Aleksandar Astrik naziva »dobom kamere-naliv-pera«. Time želi da kaže da će se film malo-pomalo osloboditi tiranije vizuelnog, slike radi slike, neposredne anegdote, konkretnoga, da bi postao isto tako fino i tanano pismo kakvo je pisana reč. Ni jedna oblast ne sme mu ostati nepristupačna. Najsuvlja meditacija, neka teorija o ljudskoj produktivnosti, psihologija, metafizika, ideje, strasti — sve to sasvim spada u njegovu oblast. Još bolje, recimo da danas o tim idejama i tim pogledima na svet samo film može da posvedoči.

Moris Nado je u jednom članku u listu »Combat« rekao: „Da je Dekart danas živ, pisao bi romane". Izvinjavam se Nadou, ali danas bi se jedan Dekart zatvorio u sobu ponevši šesnaestmilimetarsku kameru i filmsku traku, pa bi sastavio *Raspravu o metodu* pomoću filma, jer bi današnja *Rasprava o metodu* bila takva da bi samo filmom mogao na odgovarajući način da je saopšti... Svaki film, budući da je u prvom redu kretanje, to jest da se odvija u vremenu, jedna je teorema. Njega prožima jedna nezamenljiva logika što samu sebe ispunjava od početka do kraja, ili bolje, jedna dijalektika.«[24]

Film je uvek pred teškoćom da izrazi ono što je rečima izraženo, ali film onim specifično kinematografskim može da izrazi ono što Hamlet pripisuje carstvu ćutanja. Možda su i najbolji filmovi po književnim delima oni koji ne prenose eksplicirano, već ono između redova, ono što je na granici književnog izražavanja. Da bi se romanom i filmom reklo isto, valja postupati na različite načine. I pored svih podsticaja koje su Grifitu dali Dikensovi romani, razlika između romansijerskog i filmskog pripovedanja nije time ukinuta.

U novije vreme, po ugledu na književnost, na književnu kritiku i teoriju, film je predmet semiološke analize. Ovaj tip izučavanja oslanja se na lingvistiku S. Sosira, L. Hjelmslera Jakobsona, na strukturalnu antropologiju Levi-Strosa, na strukturalističku delatnost Romana Barta, Gremasa, Julije Kristeve i drugih.

---

[23] V. Petrić, *Čarobni ekran*, cit. izd., str. 38.

[24] Anri Ažel, *Estetika filma*, str. 114.

U fimsku teoriju ulaze termini sistem, tekst, kontekst, kod, podkodovi, kinematografsko polje i tako dalje. Ovaj tip analize dozvoljava Kristijanu Mezu da razlikuje film i kinematografski medijum, pa se pod sistemom ispituje »naslućena logička i simbolička organizacija netekstualnog reda«, to jest *kinematografsko*, što zvuči posve strosovski. Ostalo je promenljivije i obuhvaćeno je terminom tekst, gde se ne misli samo na verbalni jezik, već i na sliku, muziku, šumove, na lingvističko i nelingvističko, rečju, na tekst kako ga shvata Hjelmsler. Nadalje, Mez naizmenično koristi termine tekst i film.

Drevnim jezicima, teatru i književnosti u našem veku pridružio se film. Razumljivo je, otud, da se o filmskom načinu izražavanja govori i razmišlja u analogiji sa književnošću i teatrom. Nedopustivo je, međutim, u ovakvim poređenjima umetnosti, književni jezik, za razliku od kinematografije, posmatrati kao dovršen i nepromenljiv. Iako se promene koje se vrše u verbalnom jeziku odvijaju na drugom odstojanju i na dubini, nema sumnje da svaka epoha uobličava sopstveni jezički fond i tip jezičkog ponašanja. Jezik poezije pre i posle Bodlera svakako nije isti, kao što se posle Prustovih, Džojsovih, Kafkinih i Foknerovih romana izmenila predstava o tome šta je *romanesknо*.

Još je Ajzenštajn uporedio film sa ideografskim pismom. Za Andre Bazena film je jezik našeg vremena. Za Bresona »film nije spektakl, već pismo«. Galvano dela Volpe dopušta da se i druge umetnosti, pa i film, tumače kao sistemi znakova. Iz činjenice da slika i slikano nisu isto, da između njih postoji jaz, Bela Balaž nas uverava da je »rakurs — interpretacija«. Slikano nije kopija, tvrdi Jan Marie Peters; slika je znak u kome se slikano shvata: »U ovom pogledu razlika između slike i reči nije odveć velika.«

Kristijan Mez tumači film kao „jezik u širem smislu... otvoren svim društvenim, kulturnim, estetskim, ideološkim i drugim uticajima i inicijativama«. Ovako složen, bogat jezik, »obuhvata više jezika u širem smislu reči, koje na izvestan način sadrži u sebi, jezika koji se jedan od drugih razlikuju i po fizičkoj definiciji: pokretnu fotografiju postavljenu u sekvencu, fonetski zvuk, muzički zvuk, šum«[25].

Očigledno je da Mez polazi od toga da film puno duguje drugim umetnostima i da puno od toga što sadrži nije čisto kinematografsko. Iz filma on nastoji da izdvoji specifično filmsko, da između kodova koje film deli sa drugim umetnostima izdvoji one koji dejstvuju, pre svega, u filmu.

Za ovoga autora »kinematografsko je samo deo filmskog; izvesne pojave su filmske i kinematografske, a neke su opet filmske, ali ne i kinematografske«[26]. Drugim rečima, kinematografsko

[25] K. Mez, *Jezik i kinematografski medijum*, cit. izd., str. 25.
[26] Isto, str. 34.

je »specifično kinematografsko«, a filmsko je ono što spada u značenjsku besedu (u poruku) koja jeste film kao opažajni zaplet i kao jezički predmet...«[27] Znači, kinematografsko je ovo, pre svega, filmsko, dok filmsko objedinjuje kinematografsko i druge kulturne sisteme i izvore. Film je »na strani poruke (to jest na strani raznorodnosti), kinematografski medijum na strani specifičnog i istorodnog (to jest na strani koda).«[28]

Naizmenična montaža pripada kinematografskom medijumu, to jest ovom specifičnom jeziku, u širem smislu reči, pripada onome što se odnosi na kod, ali i filmu, to jest i drugim umetnostima ili jezicima. Znači: *kinematografsko* je u manjoj ili većoj meri prisutno u filmskom koje uključuje u sebe i književne figure, koje mogu, ali ne moraju biti kinematografski impresivno obrađene.

»Filmsko pripovedanje« je u ovom smislu danas samo delimično kinematografsko, što znači da je u izvesnom stepenu književno ili pozorišno. Na isti način, »kinematografski stil« podrazumeva upotrebu specifično kinematografskih sredstava izražavanja. Može se, naravno, govoriti o stilu grupe autora ili filma u celini. Sve što je svojstveno kinematografskom medijumu nije jednako sadržano u svim filmskim školama, epohama.

Grifit i Ajzenštajn, i mnogi drugi filmski poslenici iz dvadesetih godina, kao osnovni kinematografski postupak ističu montažu. Mez zaključuje: »Kinematografsko svojstvo nije neminovno i svojstvo koje se pojavljuje u svim filmovima, ali jeste neminovno svojstvo koje se pojavljuje samo u filmovima. To se svodi na zaključak da ima više oblika kinematografskog medijuma i da je činjenica da kinematografski medijum može da ima više lica... ali to je lice kinematografskog medijuma, a ne nečeg drugog.«[29] Drugim rečima, kao i *književno*, i *kinematografsko* ima svoje pododeljke; kinematografsko ekspresionizma drugačije je nego kinematografsko vesterna ili američke komedije između dva rata i tako dalje.

Ako film po definiciji objedinjuje kinematografsko i filmsko, onda je reč o tome na koji se način filmska sadržina i kinematografske figure spajaju.

Dakako, Ajzenštajnova montaža je u vezi sa njegovim političkim i idejnim ubeđenjima i opredeljenjima. Gradnja filma, kako bi rekao Ajzenštajn, ili konstrukcija, kako kaže Mez, u vezi su sa osnovnim delom filma. To znači da je tekst u vezi sa principom gradnje, to jest da je kinematografsko povezano sa nekinematografskim, »materija sadržaja« sa »materijom izraza«. Ono što je Grifit hteo da kaže filmom *Netrpeljivosti*, a što je moglo biti i pred-

---

[27] Isto, str. 35.
[28] Isto, str. 46.
[29] Isto, str. 64.

met jednog romana, uticalo je na njegov kinematografski postupak. Paralelna montaža je Grifitu bila potrebna da bi rekao »da je istorijska i geografska raznolikost fanatizma puki privid, da je ona dublja priroda netrpeljivosti uvek i svugde ista, da je ona suprotnost majčinskom humanitarnom osećanju što ga iskazuje slika-refren«. Konstrukcija filma je »tesno vezana za ideju o samoj netrpeljivosti, pa dakle i o istoriji, ljudskoj prirodi, i tako dalje, o svemu što nije najpre kinematografsko, nego ideološko ... Doprinos je, dakle, ekstrakinematografski, a ipak ... igra u strukturi filma bitnu ulogu«[30]. Drugim rečima, jedna drugačija koncepcija filma nametnula bi i druge filmske postupke i figure.

Film, po Mezu, jeste ovaj »produktivni susret« kinematografskog medijuma i sveta, gde se pod svetom podrazumeva »skup figura i kulturnih sistema čija je jedina zajednička tačka to što ih nije oblikovao kinematografski medijum«[31]. Film nastaje u ovom međuodnosu, u ovoj »tačno određenoj, jedinstvenoj tački gde ove dve strukture ... zajedno »rade«, tj. uzajamno se oblikuju: forma se materijalizuje, materija se formalizuje«. Kinematografski stil izgrađuje se, prema tome, u ovom odnosu kinematografskih postupaka i figura prema materiji koja nije isključivo kinematografska, prema psihologiji, sociologiji, politici, literaturi. Tačka gledišta, perspektiva iz koje se ova materija posmatra je kinematografska, manje ili više. Jer, odista, nikakav logički poredak ne postoji nezavisno od materije u kojoj se i postavlja.

Između krajnosti da kinematografski medijum menja »nekinematografske strukture«, do toga da ih jednostavno preuzima, čitava je skala mogućnosti.

Gvido Aristarko (Italija): Odnos između književne i filmske kritike

Nameravam da govorim o osobenom i važnom pitanju, o kome, u ovoj prilici, možda neće raspravljati drugi: o odnosu između književne i filmske kritike.

Ne od skora zastupam jedinstvo ne samo umetnosti, već i jedinstvo kulture, prelaz sa filmske kritike na dijalektiku kulture. Bio je u pravu Mario Fubini kada je 1952. upozoravao: »Problem filmske kritike ne razlikuje se od one drugih umetnosti. Smatram, zapravo, da su filmski kritičari pažljivije pratili šta je napisano o

[30] Isto, str. 86.
[31] Isto, str. 87.

drugim umetničkim poljima, kad-tad bi primetili da su njihovi »problemi« diskutovani i rešavani u novije, a naročito u starije vreme.« Uzmimo, na primer, metodološki esej Valtera Binija *Poetika, kritika i istorija književnosti*, s prvim izdanjem 1963, ponovo štampan 1974. i 1976. godine. Iako novo izdanje nije dopunjeno, pregledano i upotpunjeno mislima samog autora, i kao što nisu unete promene koje su usledile u kritici i kulturi koje su unele nove metodologije, afirmišući se na različite načine — iščitavanje ovog teksta, čini mi se, ostaje jedinstveno, ne samo u okviru kritike, već i u okviru istorije književnosti.

Mnogi savremeni kritičari mogli bi da izvuku korist iz tipa otvorene i dinamičke kulture koju predlaže i primenjuje Bini, njegov metodološko-operativni stav, a naročito njegovo shvatanje poetike: »Osnovna baza ovog vida interpretacije i rekonstrukcije (kritički rekonstruisati nije jednostavno saznanje, već aktivna saradnja i, na svoj način, operativna) — bila je i jeste za mene — iako sa varijacijama i naknadnim produbljivanjima — istorijsko-kritička upotreba poetike, individualizacija i instrumentalno usvajanje jednog aspekta i trenutka umetničkog iskustva prepoznatljivim u konkretnoj realnosti pojedinačnih ličnih iskustava i umetničkim opservacijama raznih epoha.«

Takvim pogledom otvara se za filmskog kritičara i istoričara »pre svega, važna mogućnost: mogućnost jedne kritičko-istorijske studije koja polazi od duboke spoznaje i shvatanja poetskih dokumenata jednog umetnika ili jedne epohe, relevantnosti postojećih poetskih smerova u ličnom razvoju ili u izraženim kontrastima jedne epohe ili književne struje (filmske), da bi na taj način otvorio put jednoj kompletnoj rekonstrukciji, interpretaciji i sudu o osobenostima epoha, dela, idući preko razumevanja različitih pravaca u okviru kojih su ona bila postavljena i izdata«.

Ovaj trenutak razumevanja je esencijalan — nastavlja Bini — i ko izbegne ili ga ne primenjuje na odgovarajući način, ne može da ne zapadne u impresionizam, tendenciozan i neistorijski sud, u spoljno sagledavanje, svođenje umetnosti na jednostavan dokument bez umetničkih vrednosti. »Jer prikladno sagledavanje poezije uključuje istoričnost, unutrašnju i istorijsku povezanost poezije i literarnih, kao i neliterarnih (kinematografskih) problema, sukobe, njihove komunikacije u umetničkom pravcu u okviru naročite i neponovljive situacije.« Bini razjašnjava, povodom njegovog shvatanja »poetike«, neke momente: spekulacija na koju ukazuje ne ograničava se samo na neku vrstu marša na poeziju, na misterioznu tvrđavu poezije, već je mogućnost interpretacije poezije (ne samo poetike, već poezije i poetike — ukazujući — istorija se pravi na jedini način na koji ona može da se sačini) —, istorije njene geneze, njene afirmacije, njene realnosti, dostižući kompleksnim, ali homogenim, jedinstvenim i organskim razvojem do ekstremnih granica njene krajnje konfiguracije; ovaj istorijsko-kritički metod ne pretenduje toliko da ponudi nepogrešivi i primenljivi ključ ili sheme od bilo koga, već da ponudi put

kojim se sledeći ga, izbegavaju mnoge opasnosti: »predlaže se, međutim, kao orijentativni i centralni pravac važeći samo u slučaju da se primenjuje uz ličnu inspiraciju, ali, svakako, ne bez svesti o problemima kritičarskog rada koji on nameće, niti bez diskusije sa savremenom kritikom, kao i istorijom kritike iz prošlosti«. Shvatiti poetiku nekog autora ne znači napraviti od njega, i onda kad on to nije, pravog pesnika: »Možemo, zbog potreba onoga što se izlaže, da iznesemo poetiku u uvodnom delu kritičarske studije, ali, u stvari, treba da imamo u vidu, u toku čitave naše rekonstrukcije, živu razmenu poetike i poezije, njihovu radikalnu saradnju, ukoliko poetika nije samo ono programatsko i eksplicitno izražavanje razmišljanja umetnika, već aktivna spoznaja njegove poetske osobenosti. Tako se izbegava kruto suprotstavljanje poetike i poezije, smanjuje se mogućnost opasnosti krutog postavljanja zdrave generalizirane poetike čitave jedne epohe pune složenih zategnutosti, iako ih je moguće svesti na opšte crte, kao i krutog postavljanja iste jedinstvene poetike pesnika, bez obzira na raznovrsnost i bogatstvo njegovog razvoja i bogatstvo dijaloga sa poetikama njegovog doba i tradicije.«

Potrebno je, na ovom mestu, razjasniti mogućnu dvosmislenost (što se, uostalom, već potvrdilo), koja nastaje ne od danas, da su korisna razmišljanja o književnoj kritici razmišljanjima o filmskoj kritici: da ova poslednja »može da izgubi specifičnost svog karaktera« i »da se reši samo u istoriji ili istoriji kulture«. Svakako, i film ima svoj autonomni i specifičan jezik; iako za neke »heterogen«, on ima svoju tehniku i svoje specifične probleme. I bilo bi svakako neophodno da filmski, kao i književni kritičar, »istorijski poznaje sopstvenu specifičnost«, kao i »svest i smisao umetnosti« radi — »rekonstrukcije i interpretacije ličnosti, dela, epoha« kinematografije »u razvitku istorije uopšte, kao i istorije« kinematografije; koji su »u njegovom istorijsko-kritičkom činu prisutni, a sva raspoloživa sredstva spremna da realizuju njegovu spekulaciju, te je on zato praktičar, istoričar, živ čovek u kulturi, istoriji, umetnosti i lično zainteresovan za probleme umetnosti i afirmaciju poetskih vrednosti«.

Svaka umetnost ima, dakle, svoj jezik, specifičnu zakonitost. Iza tih specifičnosti, ne zaboravljajući razmišljanje, proučavanje, metodologiju Binija — a naročito njegovo shvatanje poetike koja se razvila sa njegovim »izričitim značajem dijalektike povezanosti između misli, jezika i istorije«, kao »mutator« ili «prelazna staza iz etičko-istorijskog sveta na onaj poetski preko svesti o izražajnim sredstvima« — jeste, ponavljamo, siguran izvor i za kritiku, esejistiku i istoriju kinematografije, podrazumevajući onu koja ide, kao u ovom slučaju, u istorijski materijalizam.

Uništeno od romantičarske estetsko-kritičarske meditacije, hibridno shvatanje poetike, ekvivalentno estetici i složeno iz pravila za svakog pesnika i maltene za svako vreme — kako naglašava Bini — njegov predlog je išao (u istorijskom i kulturnom

trenutku u kome je nastao) u tri pravca, koji su Filipo Betini i Marko Bevilakva sintetizovali kao *Marksizam i književna kritika* (Editori Riuniti, Rim, 1975):

1. pridoneo je — svojom valorizacijom s »naročitog« aspekta, »raznolikog« ili »složenog« umetničkog iskustva u odnosu na čistu »univerzalnost« — definitivnom preokretu apriorističkih kanona Kročeovog idealizma;

2. pronalazio je u uzdizanju »poetike« kao određene sinteze ideologije i jezika i u razvoju intelektualnih i saznajnih komponenata esencijalne motive kritike i prevazilaženje istorijskog »simbolizma« Rusoa i onog »konceptualističkog« Sapenje;

3. sakupio je, konačno, do naknadnog i rigoroznog razvitka, neke od najvažnijih Gramšijevih stavova u *Literaturi i životu nacije:* otkriće jedne »integralne« dimenzije kritike u alternaciji sa kristaliziranom dihotomijom formalizma i konceptualizma; oživljavanje racionalnih, etičkih razmišljanja u književnoj raspravi, koja može da podnese — kao što je Bini pretpostavio u svojoj interpretaciji »poetike« — jednu neprestanu formulaciju u terminima socijalne komunikacije, zajedničkog izražavanja; istorizaciju literature na jedan širi kulturni domen, koji ide preko aktivnosti različitih kontrastnih struja, što ih je grupa intelektualaca definisala kao »manji autori«.

Sam Bini ističe upravo u *Poetici, kritici i istoriji književnosti* »korisnost direktne razmene iskustva između kritičara književnosti, kritičara figurativnih umetnosti, muzike, pozorišta i filma«. U okviru jednog opšteg i jakog praktičnog poremećaja perspektiva u odnosu na Kročea — primećuje — »postoji sve veća potreba, pre svega na polju kritike, da se nova iskustva formiraju u novoj metodološkoj svesti, da se uporede nove instance i iskustva na »metru« osnovnih principa, uvodeći red i koherentnost u jednoj praksi, često suviše disharmoničnoj i oscilirajućoj, dovodeći je u poziciju metoda i stavljajući je u odnos sa najopštijim kulturnim, kao i ideološkim i političkim pozicijama, gde bi se borila za afirmaciju, kao i nove savremene poetike«, među kojima je ona filmska i, unutarnje, razne struje, epohe i autori.

I problemi filma — osim onih pozorišnih — »vode preko kročeovskog metoda« — dodaje Bini — »a da se time ne prihvati apsolutno radikalna distinkcija filma, kao da i on nije jedan oblik izražavanja poetskih i istorijskih osećanja i kao da izučavanje filmskih dela nije moguće vršiti kriterijumom istorijske kritike, bazirane na izučavanju filmske poetike, kao i poetika različitih perioda i različitih autora. Štaviše, upravo u ovoj oblasti jedan izraženiji istorijsko-kritički stav mogao bi bolje da prati nit naglašenim raskorakom između grubog konceptualizma i ozlojeđenog formalizma i tako, delimično, od kritike ponovo vrati režiserskoj poetici«.

Na moje pitanje koje sam mu kasnije postavio: da li razmišljanje o filmu može da otvori nove perspektive književnoj kritici,

onako kako je ona uticala i utiče na filmsku, Bini objašnjava da se njegova napomena — u *Premisi* u trećem izdanju njegove *Poetike, kritike i istorije književnosti* — u vezi interesovanja koje je izazvao njegov metodološki esej i među filmskom kritikom odnosila, pre svega (iako ne isključivo), na časopis koji ja uređujem, »Cinema Nuovo«, bilo na neke članke i kritičke prikaze (u kojima je direktno bilo reči o poetskom metodu), bilo na jedan metodološki esej kojima su se ponovo uzimali, obrađivali i razvijali na polju filmske kritike principi i esencijalni motivi, da bi se razvila »vrlo interesantna« diskusija, u perspektivi jedne kritike koja bi kritički oslobodila od blokade dvostruki rizik krutog estetskog purizma i neistoričnosti, kao i konceptualizma, isto toliko krutog i nedovoljnog da sagleda značenje, spekulaciju, realizaciju kinematografskih dela i procesa razvoja režisera.

Ne primenjujući Binijev metod, na različitim nivoima, samo neki filmski kritičari, već, po Biniju, mnogi elementi i njegove metodološke i kritičke studije »podudaraju se sa mnogim indikacijama« mog »metoda rada« i, dakle, »sa njegovim metodološkim esejom«: dovoljno je setiti se najtačnijeg značenja »poetike« »na moje filmske teorike«.

»Ovakvim na brzinu rečenim napomenama (one same vape da budu precizirane i promišljenije određene) neću odgovoriti na tvoj precizan odgovor« — zaključio je svoje pismo Bini; »ali bih želio da razjasnim kako je jedno moje razmišljanje na temu koju si mi postavio (i koje mislim da iskoristim u sledećem proširenom izdanju moje knjižice, proširujući svoje razmatranje i na polje filma, sa kinematografskim primerima, kao što sam učinio sa pozorištem u onom eseju, dajući i pozorišne primere) — već pronašlo orijentacionu bazu upravo u saglasju između mog istorijsko-kritičkog metoda i onoga što se, čini mi se, sve više i više primenjuje u filmskoj esejistici časopisa »Cinema Nuovo« i pošto su potrebe tvog časopisa takve, moguće je da će se podstaći plodna razmena iskustva između filmskih i književnih kritičara, kao i upotreba iskustva same kinematografije radi obogaćenja književnih kritika i estetičke meditacije uopšte«.

Zaista, moj susret s Binijem je kasnio. Sreli smo se pošto je izišla *Istorija filmskih teorija* (Fertinelli, Milano, 1965), uglavnom lukačevskih postavki, na šta ukazuje i sam naslov. On je, u svakom slučaju, u pravu kada upozorava na podudarnost između mnogih elemenata mog metodološkog istraživanja i mnogih indikacija njegovog metodološkog rada, dakle, njegovog metodološkog eseja. Traženje jedne važeće estetike jeste vulgarni marksizam. I interesantno je konstatovati kako se, upravo preko »poruka« i jezika međusobno radikalno povezanih, preko »mutatora« poetike, izvesna Binijeva i moja vrednovanja nekih filmova poklapaju, kao što je slučaj sa *Horizontom slave* Kjubrika i *Profesija reporter* Antonionija. Na kratkoj, ali uzornoj »skedi« o ovom poslednjem filmu on podvlači da je put protagoniste »prema odbijanju

prethodnog identiteta i prema smrti upravljen zrelim obrascem i unutrašnjim razlozima Antonionijeve poetike u svojim poslednjim ostvarenjima, na način poetske spoznaje i lične problematike ovog velikog režisera«; i da na tom putu ne nedostaju akutna politička i socijalna obeležja svojstvena našem vremenu, ekspresivno rešena, zahvatajući probleme koje gledaoca tera na »razmišljanje«: lični problemi reportera i njegovog »dokumentarca« za koje kapitalističko društvo želi da budu neutralni i od koga se Lok oslobađa: najdublji problemi odnosa između samoće i različitih spojeva individue sa društvom, željenih, neželjenih, naglih, problemi revolucionara u potrazi za oružjem, problemi Afrike između revolucije i tiranije i jedne očajne Španije«.

Bini insistira na Lokovom »oku«, dakle, Antonionijevom — »toliko intelektualističkom koliko i umetnički svesnom do ozlojeđene osobenosti« — koji »prikazuje, na umetnički jasan i vredan način, lične probleme savremenog čoveka u jednoj odlučnoj negativnosti, premisa... svake stvarne mogućnosti alternacije sa društvom — realnošću u kojoj strahotno živimo«. »Svest, pogled otvorenih očiju (isprva zatvorenih iluzijama svakodnevnice i u prihvatanju bilo kakvog vrednovanja i vitalizma) je esencijalan momenat, pre svega, za onog koji samo po tu cenu (želja da se izgubi identitet i da se odbaci život) može da pokaže sopstveni revolt i svoju revolucionarnu alternativu koja je lišena svakog »optimizma«.« U tom odlučnom trenutku, zaključuje Bini, »čini mi se da čini jak prilog (i sa snagom višeznačnosti i spoznajnosti umetnosti) i Antonionijevom »oku« i njegovom poslednjem filmu«, koji, »na isti način baca natrag pogled gledaoca«. »Oko« je orijentacioni elemenat strukture, u Gramšijevom smislu, filma *Profesija reporter,* potvrda onoga koje sam definisao *poetika bogojavljenja* u ovom autoru polazeći od *Blow-up:* Antonioni, zajedno sa Džojsom, dobro zna da stvari znače nešto drugo od onoga što je napisano u njihovoj neposrednoj blizini; a »prva stvarnost« ga ne zadovoljava; i on sa svojim »okom« čeprka po mraku, tražeći da osvetli bakljom »drugu stvarnost«, skrivenu: u trenutku u kome prinosi baklju on »bogojavljuje« ljude i stvari, skida im prividan veo, ubire suštinu fenomena, otkriva ono drugo koje nije moguće u prvi mah videti, on vidi i čini da i drugi vide.

Završavajući esej *Putevi obnavljanja kritike u Italiji,* priređen u obliku uvoda (jedne knjige) antologije *Aktuelni metodi kritike u Italiji* (Eri, Torino, 1975), gde je zajedno sa Cezarom Segreom, uvek oštroumna i inteligentna Marija Corti rekla: »Svakako, ne mogu se i ne trebaju ignorisati neke forme kritike kao simbolistička (ili semantička), psihoanalitička, stilistička, formalistička, strukturalistička, semiologistička: svaka od ovih metoda, zajedno sa drugim, svakako, ne kao aritmetički zbir, već jedne efektivne međuzavisnosti i integracije, konkurišu da konstituišu kritiku u jednom kompleksnom i višedimenzionalnom radu. Uostalom, u okviru jedne kritičke metode, na primer, simbolizma, nisu prisutne druge metode: strukturalizam i psihoanalizam. I, kako podseća

Mišel David, Đakomo Debenedeti ne spaja na srećan način stilistiku sa psihoanalitičkom kritikom (kao i druga iskustva). A »rasprava o literaturi i o mogućnostima jedne strukturalne kritike se ne identifikuje semiološkom kritikom«? Da bi se u potpunosti čitao jedan tekst, književni ili filmski, potrebno je, bez sumnje, »multidisciplinarno približavanje«. Treba se pripitati, u svakom slučaju, nisu li neke od savremenih kritičkih metoda, pre svega u oblasti filma, odvele u novu akademiju, umesto da ponude konstruktivnu valjanost, ne toliko na nivou teorijskih formulacija koliko na operativnom planu u njihovoj praktičnoj primeni; iako nisu vredna razmišljanja, neka opažanja, na primer, Majakovskog i Bahtina o ruskom formalizmu. Timpanara o strukturalizmu Garodija, iz poslednje faze o semiologiji i o onom o čemu je Bini govorio u *Poetici, kritici i istoriji književnosti* u korist kritika stilističko-lingvističkog tipa. Iako mu priznaje uzvišen ton, sveže kritičarske inspiracije, kulturnu i tehničku kompletnost, a i ono što su učinile u kritičarskom dijalogu u godinama oko 1963. i mogućnosti neeklektičkog uzdizanja mnogih njihovih instanca, čak i od onoga ko je van njihove jasno određene crte, Bini izražava respekt bez obzira na neslaganje »u osnovi jedne kritike koja implicira na kraju, u svojim krajnjim instancama, jedno eminentno specijalističko i tehnicističko znanje kritike i književnosti i rešava ga, to, kao i svoju istoriju prefinjenom i aristokratskom raspravom sa ekspertima stila i reči, bez unutrašnje i spoljne komunikacije sa životom i stilom, u kome reč i stil imaju svoju neophodnost i svoje vitalne razloge i razlikuju duboku pesničku reč od čistog eksperimentisanja dalekih od života i poezije«.

Čini mi se da mogu da zaključim potvrđujući neophodnost i korisnost razmene između književne i filmske kritike i umetnosti uopšte, pre svega, i naročito, za kritiku koja teži da stane na stanovište istorijsko-materijalističke struje, da se kreće po autentičnom marksizmu ili da bude pod njenim uticajem. Svakako, takva razmena se ne odvija mehanički, kao integracija različitih kritičkih metoda obrađena bez odabiranja, već verificirajući slučaj po slučaj ono što u njima jeste ili može da postane živo i plodno ili se mrtvo i nesrećno odbacuje.

Milan Damnjanović: Film prema književnosti

Film je postao ono što se kao ideal zvalo »celokupno umetničko delo« (Gesamtkunstwerk): on formalno može obuhvatiti sve druge umetničke fenomene: književne, muzičke, likovne, teatarske i druge. Ali, još više, film je postao »totalna umetnost« po tome što obuhvata ne samo sve umetničke fenomene, već i naučne i filosof-

ske ideje, i, u principu, sve druge vrednosti našeg života u kulturi. Osim toga, u totalnost filma spada i to što se on ne nalazi samo u neobičnoj blizini života i sveta, već je, zahvaljujući fotografiji iz koje proističe, unekoliko ostvario ideal poistovećenja života i umetnosti, poričući na izgled estetsku distancu kao bitni uslov postojanja umetničkog dela. Otuda realizam u filmu nije samo umetnički način viđenja stvarnosti, umetnički postupak koji se drži realističkih konvencija, već znači brisanje granica između umetnosti i stvarnosti, kao da tu lična umetnička perspektiva iščezava u nadmoćnoj stvarnosti filmske slike koja nas obuhvata i podvrgava sebi.

Ukoliko je, dakle, film postao »celokupno umetničko delo«, njegov odnos prema književnosti načelno treba smatrati neproblematičnim, pa bi zato bila umesna samo konkretna analiza tog odnosa u ovom ili onom delu. Pri tome, nije posredi samo književnost kao motiv ili kao podloga filmskog umetničkog stvaranja, već i obrnuto (i potpuno ravnopravno) — filmsko delo kao motiv i izvor književnog stvaranja u širem smislu reči, u kritici koja nije samo stručni sud o vrednosti, već i književni tekst, napisan pod uticajem filma i drugo.

Pošto se u istoriji filma vremenski i stvarno zbiva istorija moderne umetnosti u jednom posebnom toku, to bi trebalo, najpre, postaviti pitanje određenja ili samoodređenja ove umetnosti. Zatim, pitanje njenih granica prema drugim tradicionalnim umetnostima, kao i prema neumetničkoj stvarnosti; najzad, pitanje identiteta filmskog umetničkog dela. Tek iz tog prethodnog razmatranja, koje ovde ipak ne preduzimamo, može se razumeti pravi problem odnosa filma prema književnosti. Tek otuda pitanje: da li je film, koji polazi mahom od književnosti, delo nastalo preoblikovanjem jednog već postojećeg umetničkog dela, i kako se to uopšte može dogoditi ili zamisliti — ili, pak, takvo pretvaranje jedne umetnosti u drugu u principu nije mogućno, pa je film uvek nešto drugo od književnog dela koje ga pokreće ili mu služi kao osnova.

U tom načelnom okviru kreće se ovo saopštenje koje, iz po sebi razumljivih razloga, nema ni obuhvatan ni iscrpan karakter. Stoga se ograničavamo na *jezičku* prirodu književnog umetničkog dela i pitamo: kako jezičko umetničko delo postaje filmsko delo, koje nije jezičko, ili nije samo jezičko, ili nije primarno jezičko delo. Uzmemo li da je *filmska slika* suština filmskog umetničkog dela i da se u njoj nalazi ono što je filmsko u filmu, to ipak ne znači da film, kao i svaka druga umetnost, nema svoj jezik i da ne predstavlja bitno društvenu komunikaciju. Odatle proističe problem jezičke prirode (nemački izraz *Sprachlichkeit* to najbolje kazuje) filma: ako se pre kritičkog ispitivanja ne može govoriti o »filmskom jeziku«, i ako kritičko ispitivanje pokazuje nesvodljivost filma kao umetnosti na jezik u lingvističkom smislu reči — onda u kom smislu uopšte možemo govoriti o jeziku fil-

ma, o njegovoj jezičkoj prirodi? Drugačije formulisano pitanje, ukoliko se u načelu ne odbacuje jezička priroda filma i ukoliko se ta njegova priroda ne uzima samo u nekom metaforičkom značenju — treba najpre pitati: kojim to jezikom govori filmska slika, da bi se zatim taj jezik uporedio sa jezikom književnog umetničkog dela i, najzad, sa te tačke gledišta, donela formalna odluka o odnosu filma prema književnosti.

Kad je reč o filmskom jeziku, odnosno o jeziku filma kao umetnosti, mislimo, *prvo*, na jezik kao sistem znakova u svakodnevnom vannaučnom, naučnom i umetničkom govoru. To znači na jezik kao opšteljudsku dispoziciju ili jezičku prirodu čovekovu koja se višestruko i na različite načine izražava u filmu, i, *drugo*, na jezik samih filmskih slika, gde se onaj prvi jezik ispostavlja kao ingredijent jedne celine koja sama nije jezička (u istom smislu reči jezik) ili koja predstavlja jezik u nekom drugom smislu reči.

Ako se, dakle, jezik filmske slike ne uzme u prenesenom značenju, umesto njene izražajnosti ili, doslovno, u smislu verbalne komunikativnosti — onda se on, po svojoj osnovi u fotografiji, može odrediti kao drugi jezik, koji predstavlja jezik *extra mentem* postojeće stvarnosti ili jezik samog sveta, koji zahvatamo zahvaljujući tehničkim mogućnostima filma kao novog medijuma, što onda postaje bitno za novu umetnost. Tu započinje problematika fenomenologije filmske slike i sa ejdetskog gledišta, kao sagledavanje suštine fenomena i zahvatanja »stvarne stvarnosti«, i sa genetičkog gledišta konstitutivne transcendentalne fenomenologije kao pojavljivanje izvornog smisla te slike; najzad, s gledišta dijalektičkog prožimanja svesti i sveta, subjekta i objekta, s aktivističkog gledišta »univerzalne prakse« radi razjašnjenja osnovnog odnosa između alogosa »nemog sveta« i logoidnog ljudskog viđenja u filmskoj slici (cfr. M. Merleau-Ponty, R. Munier, kao i ranije radove R. Ingardena i F. Kaufmanna o fenomenologiji slike i filmu uopšte).

Pominjući fenomenološke pokušaje tumačenja filma, ovde sigurno nećemo preduzeti tumačenje same fenomenologije, toga filosofskog mišljenja koje je bilo savremeno pojavi i razvoju filma, već samo formulišemo svoju *tezu o drugom jeziku filma, o heterološkoj strukturi filmske slike*, koja se oslanja na neka uviđanja fenomenologa. Film je *prvo* vezan za jezik u običnom i lingvističkom značenju reči (*Jezik* I), i to ne tek po literarnoj osnovi, po književnom delu koje ga uglavnom motiviše — već i po scenariju koji uvek ima posebnu književnu formu, čak i po knjizi snimanja koja ima tehničko-umetnički karakter. Štaviše, celokupna filmska umetnička praksa »smeštena« je u jezik, u svakodnevni i stručni jezik, dok film kao umetničko delo sadrži dijalog kao specifičnu dramsku govornu formu, upotrebljavajući osim toga jezik na različite načine. U tome prvom jeziku filma, budući da se film nalazi u ljudskom (istorijskom) svetu, kao i u svim isto-

rijskim jezicima, postoji imanentna dijalektika govora i ćutanja. Kao u umetničkom jeziku, u filmskom jeziku kao dramskom, pored pauze koja nema vrednosti, pojavljuje se ćutanje kao konstitutivni činilac razvoja radnje. No, pored te dijalektike govora i ćutanja u filmu, postoji polarizacija »neme« i zvučne slike. Istorijski posmatrano, takozvani nemi film (silent movie) mogao je nastati i postojati samo pod dijalektičkom pretpostavkom govornog filma, koji je faktički kasnijeg porekla.

Ali film ima i drugu vrstu »jezičnosti« ili komunikativnosti (*Jezik* II), izvorni govor filmskih slika što prevazilazi u transgredijentnoj dijalektici onaj prvi jezik (bilo da je to svakidašnji, praktični govorni jezik, ili književni jezik kao ingredijent filmske slike). Tim jezikom prekoračuju se granice jezika prema svetu i stvarnosti, prema prirodi i kosmosu što ostaju izvan našeg delovanja kroz rad, izvan posredovanja istorijskom praksom čovekovom, kao što to pretpostavlja E. Bloch i kao što to otkriva filmska slika.

Taj drugi jezik filma bio je u principu već dostignut sa takozvanim »nemim filmom«, ali se za razjašnjenje teze o heterološkoj strukturi filmske slike nećemo držati istog medijuma, već se pomoću Th. W. Adorna pozivamo na paralelu s muzikom i jezikom muzike. Muzika, po Adornu, nema jezičku strukturu u smislu lingvističkog zahteva; ona se ne može tretirati strukturalistički ili semiološki kao poseban sistem jezičkih znakova, osim na nivou *Jezika* I, prema odredbama koje smo ranije naveli. No, udaljujući se od jezika u smislu svakodnevnog govora i nauke o jeziku, muzika ne gubi svoju komunikativnost, već je, naprotiv, tek tada stiče kao drugu i višu formu »jezičnosti«, kao svoj drugi jezik (*Jezik* II). Tim jezikom govori apsolutna muzika, koja pripada svetu po sebi i za sebe, alogičkom svetu ili kosmosu, gde nikakvo humano posredovanje nije mogućno. No, za razliku od prastare pitagorejske metafizičke tradicije, pravi odnos koji tu vlada možemo, sa svoga postmetafizičkog gledišta, odrediti kao dijalektički odnos posredovanja između besmislenog kosmičkog bića i smisaone ljudske egzistencije, između alogosa sveta i logosa našeg humanog opstanka. To se zbiva kroz transgredijentnu dijalektiku *Jezika I* prema *Jeziku II*, pri čemu se ne napušta ljudski svet, ali, takođe, ne apsolutizuje položaj čoveka u kosmosu.

Takvo dijalektičko posredovanje između naše *logoidne* egzistencije i *alogosa* sveta zbiva se upravo u *analoškoj* filmskoj slici, koja govori svojim izvornim jezikom (*Jezik II*). Ovu terminologiju prvi je upotrebio R. Munier sa fenomenološkog gledišta, ali s drugačijim obrazloženjem. Za našu tezu o heterološkoj strukturi filmske slike najvažnija je razlika između imanentne i transgredijentne dijalektike.

Problem odnosa filma prema književnosti može se razmatrati na oba nivoa; najpre na nivou *Jezika I*, čija se problematika svodi na semiološku ravan, na analizu odnosa jezičkog sistema književ-

nosti prema jeziku filma. Filmska slika se pri tom podređuje književnom izražaju, služeći njegovoj vizualizaciji i ilustraciji, sa nizom praktičnih problema koji potiču iz različitih autorskih namera, prema tome da li reditelj filma pravi spektakl, istorijsku evokaciju, ili svojim sredstvima ističe poetsku reč koju stavlja u prvi plan i drugo. U principu, takav postupak se može opravdati, bez obzira na rešenje koje se prihvata za realizaciju filmskog dela inspirisanog književnim delom: kao što pojedino umetničko delo ne postoji samo za sebe, već se nalazi u okružju drugih umetničkih dela (kao u nekom estetskom polju gde ima određenu vrednost) — tako se jedno umetničko delo nalazi i u vezi sa delima svih drugih umetnosti, u zajedničkom univerzumu umetnosti. Otuda se jedno umetničko delo može formalno pojaviti kao povod, kao podsticaj ili neposredni pokretač; najzad, kao materijal za umetničko delo druge vrste. Tu vrstu uzajamnih odnosa među umetnostima potpomaže uspeh jednog umetničkog dela: jednom već umetnički oblikovani materijal nudi se pažnji drugog umetnika i iz čisto pragmatičkih razloga: on računa sa poznatošću i priznatošću, na primer, jednog književnog dela onda kada preduzme filmsko prikazivanje tog dela itd. Pri tom se ne treba pozivati na suštinu jednog umetničkog dela, na to da ono, po svojoj optičkoj strukturi, ne može biti nešto drugo nego što jeste, jer nije posredi pojedino delo u smislu tradicionalne metafizike i filosofije suštine, već umetnički ili estetski proces u kome to delo predstavlja jedan moment. No, ne treba se, takođe, pozivati ni na to da je jedno delo jezičko po svojoj suštini, a drugo bitno ne-jezičko, kao što je filmsko, jer film sadrži jezički moment i u načelu može uspostaviti i održati pozitivan odnos prema književnom jezičkom umetničkom delu na ravni *Jezika I*.

Ali, pravi i odlučujući problemi odnosa filma prema književnosti nastaju tek na nivou *Jezika II*, utoliko pre što se i u samoj književnosti pojavljuje razlika između jednog i drugog jezika, između jezika koji ima jasno određenu semantičku dimenziju i predmetnu intenciju — kao kada se umetnički kazuje neka povest, priča koja se može prihvatiti u odgovarajućem filmskom *Jeziku I* — i jezika »apsolutnog pesništva« ili »čiste poezije«, gde prema Heideggerovom načinu izražavanja »govori sam jezik« (die Sprache spricht), ili jezik kojim govori samo biće (Sein). Tako se i u samoj književnosti suočavamo s našim problemom — problemom *Jezika II*, gde je nebitna razlika između prozne i pesničke forme, već je važna samo »blizina bića« (die Nähe des Seins). Prisustvo tog bića dijalektički saznajemo u filmskoj slici i filmskom *Jeziku II*, prema odredbama koje smo ranije naveli i koje pokazuju razliku prema Heideggerovom gledištu.

Otuda se može razabrati da se pravi problem odnosa filma prema književnosti mora razmotriti na nivou *Jezika II*, koji, formalno govoreći, saglasno postoji ne samo u filmu, već i u književnosti, muzici i, pouzdano, u svim drugim umetnostima.

Pribegavamo, najzad, primeru da bismo naveli onu iskustvenu osnovu na kojoj počiva teza o heterološkoj strukturi filmske slike

i da bismo uopšte pokazali operativnost i primenljivost te teze. Pasolinijev helenski pejsaž u *Kralju Edipu* je istorizirana, literarno posredovana filmska slika, čiji kadar na umetnički potpun način zahvata grčku zemlju kao nemi svet i stare Grke u polisu kao govoreći svet, i to u dijalektičkom odnosu koji se izvorno rasvetljava kroz starogrčko pesništvo i, sada, u ovoj filmskoj slici. Odlučujuća je filmska slika grčke zemlje, iz koje kao iz kosmičkog okružja ove ljudske zajednice u novom izvornom jeziku govori helenski etos, saglasno s velikom grčkom tragedijom. Slika izbija iz saosećanja sa nahođenjem starih, iz raspoloženja koje izbija iz reči velikog tragičara što je imala najširu demokratsku osnovu. I to, opet, saglasno ovoj zemlji, čija surova oskudnost zahteva borbu i nameće misao o borbi kao izvor svih stvari, zahteva znanje usred golemih predrasuda, zahteva čovečanstvo koje svoju sudbinu pretvara u humano povoljni izgled upravo kroz tragičnu viziju.

Tako je bila potrebna filmska slika ovog pejsaža da bi izbio izvorni smisao starogrčke egzistencije ne po tome šta neko o tome kaže, već po prisustvu samog bića, o kome svedoči tragedija kao pesnička reč, ali ne kao književna reč u smislu predmetnog *Jezika I*. Već sam helenski jezik nije jezik u smislu modernog nacionalnog jezika, koji uvek ima predmetno značenje i predstavlja jednu izdvojenu sferu, već jezik kao celokupnost ljudskog ponašanja u polisu kao ljudskoj zajednici, harmonično smeštenoj u kosmičkom okružju. Otuda nije bilo opravdano oživeti u filmu jezik velikog tragičara koji bi ostao bez dejstva (bez istorijskog posredovanja), već je trebalo oživeti celokupnost duhovnog i moralnog habitusa grčkog sveta kroz vidljivo ponašanje u toj ljudskoj zajednici i u tom kosmičkom okružju putem filmske slike, polazeći od pejsaža koji se od starine nije bitno izmenio. Treba dodati da je starogrčka umetnost uopšte imala kosmocentričnu strukturu, za razliku od poezije teocentrične umetnosti i moderne antropocentrične umetnosti.

Milan Đurčinov: Da li je moguć drugačiji susret

(Razmišljanja na temu: »Književnost i film«)

1. Pre nekoliko godina, smatrajući da svi studenti neće imati dovoljno spremnosti da pročitaju veliki roman Dostojevskog, poveo sam ih na projekciju američkog filma *Braća Karamazovi*. Rezultat je bio — jadan. Odgovori koje sam kasnije od njih dobio bili su daleko od osnovnih obeležja ovog velikog i složenog romana. Morao sam se ponovo vratiti u predavaonicu i objašnjavati rečima ono što se povodom ovog literarnog dela *mora* rečima dočarati

i objasniti kako bi stvari bile razumljivije i bliže svom izvornom značenju.

Još jedan slučaj ubedio me je o ozbiljnim teškoćama interdisciplinarne saradnje. Opet je »žrtva« bio Dostojevski. Na sceni Makedonskog narodnog teatra prikazivana je premijera scenske adaptacije njegovog poznatog antinihilističkog romana *Nečiste sile* Albera Kamija. (Ta je predstava, inače, odlično napravljena, loše prošla kod publike i brzo je skinuta sa repertoara.) Problem nije bio u tome što su se tu susrele ili, bolje rečeno, zaplele dve koncepcije ovog i onako složenog dela: s jedne strane, pogled samog pisca (reč je o jednom svesno tendenciozno napisanom romanu), a, s druge strane pogled adaptatora, koji svojom transpozicijom svesno ističe pojedine aspekte u duhu svog egzistencijalističkog pogleda na svet, što — već u nečemu, čini mi se, ima veze i sa pozorištem i sa filmom i njihovim odnosom prema literaturi; u posebnoj strukturi književnog dela i veoma ozbiljnim teškoćama da se ono scenski ili filmski transponuje, posebno kada se radi o jednom značajnom umetničkom ostvarenju. Naime, ja sam uživao u ovom scenskom prikazu, ali sam bio ne malo iznenađen kada sam u pauzi i nakon predstave, od ljudi čije mišljenje cenim, čuo da je sve to bilo i previše dugo i nedovoljno shvatljivo. Pokušao sam da uzmem u odbranu predstavu, ali sam to ubrzo napustio, shvativši da sam u sali, u stvari, sve vreme osluškivao u sebi samog Dostojevskog i podsećao se stranica njegovog romana i da je upravo to bilo ono što je u meni izazivalo divljenje i uživanje, a ne ono što se neposredno odigravalo na sceni, koje je, ponavljam, bilo dobro urađeno, ali daleko od onoga što daje sam roman kao literarni tekst i doživljaj.

Setio sam se, pri tom, čuvene Čehovljeve replike povodom njegove neshvaćene *Dosadne istorije:* »Kada Vam podnose kafu, nemojte u njoj tražiti pivo.«

Uopštavajući brojna, ne previše pozitivna iskustva, moglo bi se, takođe, reći: ako film zbog bitnih generičkih razlika u svom medijumu izražavanja ne može i ne treba da bude snimljeno pozorište, još manje ima opravdanja da bude — snimljena književnost. Dakako, sve se može snimiti, ali kakva je svrha takvog preslikavanja, ako ono ne služi ideji i izražajnoj snazi filma, a u odnosu na književnost vrši redukciju koja se gotovo u svim slučajevima doživljuje kao neizbežno osiromašenje?

2. Čini se da postoji neka vrsta teškoće koju je veoma teško premostiti kada je u pitanju prenošenje književnih dela na filmsku vrpcu. Imam u vidu jednu vrstu *redukcionizma* kome filmski medijum pribegava u svim takvim slučajevima. Velika prednost koju film ima u odnosu na akciju, radnju, na čulno i opažajno iskustvo kao da automatski pretpostavlja određenu redukciju u odnosu na iskustva druge vrste koja jedno literarno delo može da pruži. Svi slojevi književnog dela, koji se mogu vizuelno i auditivno iz-

raziti, biće jednom uspešnom filmskom adaptacijom daleko upečatljivije dočarani, ali će zato bogate semantičke varijacije jednog romana, koje nisu striktno vezane za radnju ili akciju, mnogo manje doći do izražaja.

Izgleda da nije bilo nimalo slučajno što je prvo filmsko ostvarenje, koje je u istoriji filma snimljeno po jednom romanu (*Pohlepa* Eriha fon Štrohajma), na osnovu romana Frenka Norisa (1924), u svojoj originalnoj verziji trajalo osam časova! I Bondarčukova verzija slavnog Tolstojevog romana *Rat i mir*, i pored izrazite podatljivosti materije za filmsko oblikovanje, daje nam samo jedan reducirani oblik bogatog spektra značenja i sadržaja koje ovaj veliki roman krije u sebi. Ukratko, nije moguće da se celo semantičko bogatstvo, ukoliko je reč o delu visoke umetničke snage, neokrnjeno prenese u okvir jedne kino-seanse. Moramo se u tom pogledu složiti sa francuskim filmskim estetičarom Žanom Mitrijem kada kaže: »Sazdati film kao »roman« je jedno, a adaptirati književno delo — nešto drugo, različito do te mere da je rezultat gotovo uvek suprotan onome što se očekivalo.« Francuski estetičar s puno prava govori kako su slavni klasični romani u najvećem broju slučajeva služili kao zaštitni znak, kao vrsta reklame za film koji je obično ispadao bleda kopija svog čuvenog uzora, pa je kao takav bio slaba afirmacija dotičnog književnog dela, a slab kao film nije ni filmskom stvaralaštvu bio od koristi.

Ali, razvijajući svoj u osnovi nepobitan sud o suštinskim generičkim razlikama koje odvajaju svet književnosti od sveta filma, Žan Mitri, bojim se, dolazi do zaključaka koji nisu sasvim ubedljivi. Mitri govori o nepremostivim teškoćama da se radnja i sadržaji jednog romana pretoče na filmsko platno čak i u slučajevima kada se ulože stvaralački napori da se oni osavremene, to jest prenesu u drugo vreme. On insistira na neotklonjivoj zavisnosti jednog književnog dela od »infrastrukture na kojoj se ono kao delo zasniva«. »Odvojeno od nje — kaže Mitri — ono je samo apstrakcija, teorijska rasprava bez *stvarne* vrednosti.« Zaključak je da ne postoji realna mogućnost da se tok radnje jednog književnog dela prenese u drugo, današnje vreme i da film ne treba da se bavi književnim delom, čak i kada mu ono služi kao podsticaj. Žan Mitri, reklo bi se,na ovakav način upada u zamku onih estetičara koji nešto što je *različito* samim tim proglašavaju za nešto što mora biti *suprotno* i *nespojivo.*

Mogao bi se navesti veći broj primera na osnovu kojih bi se moglo dokazati da su na filmu ostvarena brojna dela koja predstavljaju uspešnu i dragocenu transpoziciju problematike koja je već bila literarno oblikovana i koja izražena filmskim jezikom i prenesena u današnje vreme — dakle, odvojena od svoje prvobitne »infrastrukture« — nije nimalo izgubila od svoje uzbudljivosti i aktuelnosti.

Setio sam se filma Kerola Rajša, nastalog kao jedan vid parafraze savremene inspirisanosti poznatim romanom Dostojevskog

Kockar. Mislim da nam ovaj film može sasvim dobro pokazati da »prvobitna infrastruktura« ne mora biti ona famozna pupčana veza koja se ne sme raskidati, već da problemi koji imaju trajno i večno značenje u odnosu na ljudski duh mogu da se pokrenu i razviju i u drugoj infrastrukturi na veoma ubedljiv i sugestivan način. Posebno kada se vešto i kreativno dovedu u organsku vezu s jednim novim vremenom u kome se mogu menjati modaliteti ili oblici problema koji se prikazuju, ali u kojima suština određenih konflikata i nadalje ostaje ista i prepoznatljiva. Uostalom, sam Žan Mitri, s puno prava, navodi reči svoga kolege Bele Balaža, koji ove dileme privodi veoma prihvatljivom zaključku:

»... adaptator treba da koristi postojeće delo jedino kao prvobitni materijal, tako što će ga posmatrati pod specifičnim uglom sopstvene umetničke forme kao da je sirova stvarnost; on ne treba da se bavi formom koja je već data toj stvarnosti ...«

Prisetimo se u tome pogledu odličnog Kakojanisovog filma *Grk Zorba.* Do koje je mere film izražajna, sugestivna i lapidarna umetnost koja nam na krajnje jednostavan i sažet način može iskazati jedan razvijeni književni sadržaj — pokazuje nam finale ovog filma i predivna scena na morskom žalu kada Zorba, zajedno sa svojim protežeom, igra uz čarobnu muziku buzukija. Uporedimo li ovu scenu sa krajem Kazancakisovog romana, videćemo da u određenim slučajevima film nimalo nije inferioran književnom izrazu, već da ga može višestruko nadmašiti. Kraj kome Kakojanis pribegava odudara od literarnog završetka u knjizi, ali je ne manje dubok i funkcionalan osnovnoj ideji čitavog dela, koju iskazuje na metaforičniji i uzbudljiviji način i koja se, reklo bi se, drugim izražajnim sredstvima ne bi ni mogla onako sugestivno izraziti.

3. Razumljivo, to nisu jedine dileme koje se nadnose nad razmišljanja o neophodnom bližem susretu filma sa književnošću. Postoji i nešto što bih nazvao *različitim stepenom radoznalosti* ili — razlikom u mogućnostima *primaoca* u odnosu na film i književnost, kao i o nepremostivim, bar zasad, tehničkim teškoćama da se ta radoznalost zadovolji. Kada je knjiga posredi, ta radoznalost je praktično beskonačna — uvek postoji mogućnost da se dobroj knjizi ponovo vratimo i da u novom čitanju otkrijemo ono što u prethodnom nismo zapazili, dok se tako nešto sa filmom veoma retko zbiva.

Film je, u poređenju sa književnošću, neuporedivo prodornije i neposredno — sugestibilnije sredstvo uticaja na naš doživljaj, ali je, takođe, činjenica da se taj njegov intenzitet, u poređenju sa književnošću, mnogo brže gasi. Da li zbog toga što se film kao tehničko izražajno sredstvo usavršavao znatno bržim tempom nego što je to činila književnost, pa nam svaki film starijeg datuma, pored svih obzira prema vremenu u kome je nastao, na neki način smeta svojom tehničkom zastarelošću, ili zbog nečeg drugog, tek — samo u retkim slučajevima idemo da vidimo film koji smo već

gledali. I to, uglavnom, radi ponovljenog doživljaja nečeg što smo već jednom doživeli, dok se taj susret s dobrom knjigom događa u velikoj meri drugačije.

Da li bi se moglo reći da film i književnost mogu da sarađuju samo ukoliko jedno drugom ne smetaju, već se uzajamno pomažu? Nedavno smo na našoj televiziji gledali kratki TV film *Žena na kamenu*, rađen prema pripoveci našeg velikog pisca Ive Andrića. Iako je reč o tipično besižetnom literarnom delu, moglo se zapaziti da je prikazani film bio jedan od retkih filmova kome strujanje meditativnog i refleksivnog nije bilo zaustavljeno, već podstaknuto filmskom kamerom. Književni tekst nije bio shvaćen kao podloga za scenarističku razradu, već je bio ostavljen da u svom integralnom vidu struji i deluje. Tekst pripovetke čita dramska umetnica čiji lik ne vidimo, dok slika samo prati i ilustruje ono što do nas dolazi čisto literarnim izrazom: rečju, zvukom. Kao da čitamo istu pripovetku, ali bogato ilustrovanu. Na kraju, nezavisno u kojoj meri ovakav pokušaj može biti uspešan, postajemo svesni da ovakva kolaboracija filma sa literaturom nema dublje veze sa filmom kao medijumom, koji ima svoju samostalnu poetiku i zadatke koje treba da rešava.

4. Još u ranom detinjstvu (sredinom 30-ih godina ovog veka) navikli smo da film prihvatamo kao *dopunu*, nikako kao *zamenu* za ono što je samo knjiga mogla da nam pruži. To je stvorilo posebnu vrstu nesrazmere čije posledice još uvek osećamo. Očigledno — dobre su se knjige ponudile našoj mladoj svesti i našoj mašti mnogo pre nego dobri i pravi filmovi. Tu nepravdu nastojimo da ublažimo pojačanom pažnjom koju u novije doba posvećujemo filmu. Razlozi tog zaokreta nisu sentimentalne prirode: pravi ili »autorski« filmovi (kako ih uslovno danas nazivamo) osvajaju nas ne samo svojim izražajnim i tehničkim savršenstvom, već i mogućnostima da saznamo više i upečatljivije o svetu u kome živimo i koji nam izgleda sve neshvatljiviji. U filmu intenzivni doživljaj sve češće ide pod ruku sa opredeljenjem, sa pogledom na probleme koje smo i sami sagledali ili naslutili, pri čemu se ostvaruje ne toliko uzvišena iluzija stvarnosti od čega je film i počeo, već i jedna vrsta duhovnog i idejnog savršenstva koja dopušta da se intenzitet filmskog doživljaja ne gasi brzo kao u ranijim filmovima.

Težnja prave književnosti da, uprkos svim oscilacijama njenog izraza i njenih novih i izmenjenih oblika, prati svet u njegovoj vrtoglavoj dinamici i čoveka i njegovu sudbinu u njegovim vrtlozima i da to čini na sve neposredniji i sve životniji način, maksimalno okrenuta pulsiranju života, autentičnim i nasušnim potrebama čoveka, takođe nas približava središtima oko kojih bi buduća saradnja filma i književnosti bila ne samo moguća, već i neizbežna. Ukratko, verujem da različiti jezici izražavanja neće biti smetnja jednom celishodnijem približavanju i dragocenijem prožimanju filma i književnosti kada su u pitanju sadržaji i poruke koje vode jednom čovečnijem i dostojnijem svetu.

I pored još uvek ogromne nesrazmere između loših i dobrih filmova na štetu ovih drugih, smatram da su već mnogi među njima, iako zasad nemnogobrojni, u stanju da zaustave našu pažnju, da nas uznemire i pokrenu na razmišljanje isto onoliko koliko i jedan dobar roman.

Pominjem uznemirenost *duha, misaonost, svest* — nisu li to upravo komponente koje filmu nisu bile i ne mogu biti svojstvene? Nije li upravo u njima nepremostiva razlika između literature koja se njima bavi od iskoni i filma koji je sav u pokretu i slici?

Čini se da je postavljanje ovog saodnosa na ovakav način dugo vremena blokiralo pravu saradnju između ova dva medija. Verujem da se ova ista pitanja *danas* mogu postaviti na drugačiji način i da će praksa novog filma na njih dati drukčije odgovore.

Ježi Plaževski (Poljska): Drugo oslobađanje iz pozorišnog ropstva

Najteži element rada filmskog kritičara jeste neophodnost da u izvesnim trenucima prihvati istorijske perspektive. Reč je o tome da se, po mogućstvu brzo, u ocenjivanju pojedinih dela ili grupe filmova, u ocenjivanju pojedinih reditelja, ili kolektivnih tendencija — otkrivaju najopštije pravilnosti razvoja filmske umetnosti. Ako kritičar to ne radi, onda mu preti opasnost da će za pola veka istoričari filma koji istražuju značajan preokret u njegovoj istoriji i njegov odraz u radovima tog kritičara — konstatovati da je vrlo tačno opisao pojedina stabla, ali nije primetio — šumu!

Čuvajući se od sudbine takvog kritičara, napomenuću da svi nejasno osećamo da se posle 1960. godine u filmskoj umetnosti nešto osnovno promenilo, nešto što onemogućuje povratak na izvesne filmske strukture i barem ih čini (ako ih se neki stvaralac uporno drži) zastarelim. Stvaraoci su nam čak nametnuli naziv ovog preokreta. Ta evolucija je nazvana »nouvelle vague« (»novi talas«). Međutim, naziv je vrlo brzo prešao granice domovine takvih filmova kao što su *Hirošima, ljubavi moja,* i *400 udaraca.* O »novim talasima« počelo je da se govori u svim poznatim svetskim kinematografijama.

Veoma popularan pojam »novog talasa« ostaje ipak do danas najrašireniji i loše formulisan pojam. Šta su to bitno novo doneli ovi »talasi« koji su posle 1960. godine ušli u istoriju kinematografije? Ispostavilo se da je njegovo definisanje teško, jer se »nouvelles vagues« nisu odlikovali promenom tematike kao revolucionarna sovjetska škola niti dolaskom novog junaka »sa ulice« kao italijanski neorealizam.

Biću slobodan da postavim tezu da ova važna promena, koja je nastala u poslednje vreme i stalno se vrši u filmu, predstavlja njegovo drugo oslobađanje od robovanja pozorištu.

Ovoj promeni je prethodio svetski uspeh realističke i fenomenološke misli Andre Bazena. Polaznom tačkom svih njegovih razmatranja (kao i razmatranja njegovih učenika i privrženika) bilo je naglašavanje fotografske prirode filmske materije. Isticano je sa novim entuzijazmom da je materija verna analogija sveta koji se nalazi ispred kamere. Jačanje Bazenove »vere u stvarnost« (suprotno datoj anatemi »vere u sliku«) postalo je obaveza svake kritičke refleksije. »Materiju filma predstavlja fizička stvarnost kao takva«, napisao je 1959. godine istaknuti teoretičar umetnosti Ervin Panofski. Velika šansa filma trebalo je da postane njegova pokorna sličnost sa životom, a ne mogućnost izvršenja stvaralačkih preobražaja ili kreiranja sopstvenih svetova.

Ovo stanje duha urodilo je plodom u teorijskom sistemu Zigfrida Krakauera koji je on nazvao »oslobađanje fizičke stvarnosti«. Bio je to, kao do tada, poslednji (možda poslednji uopšte) iscrpni i jedinstven sistem filmske misli. Shodno tome, svaka od umetnosti estetski zadovoljava ako iskorišćava specifična svojstva svoje materije. A na filmu to svojstvo je »fotografski stav«. Taj osnovni kriterijum dozvolio je autoru da izdvoji model »filmskog filma« (the cinematic film) koji je suprotan, pre svega, »pozorišnim filmovima«. To mu je omogućilo, isto tako, da postroji prema njihovoj »filmičnosti« pojedine vrste kinematografije sa dokumentarnom strujom na čelu, a oblast igranog filma uredi prema stepenu dramaturške uslovnosti u organizovanju akcije. Krakauer je izdvojio listu antipozorišnih tema, posebno privlačnih za filmsko registrovanje, takvih kao »potera«, »igra«, *»ruch in statu nascendi«*.

Krakauerovi kriterijumi su ipak bili tako rigorozni da nisu mogli da izdrže upoređivanje sa umetničkom praksom, te je autor bio primoran da ih podređuje neospornim dostignućima filmske umetnosti sa kojima se susretao. I upravo ovi »podređujući elementi« njegove teorije ispostavili su se kao njeni najplodniji trenuci koji određuju njenu intelektualnu lepotu. Da ne bi završio svoju teoriju (što bi bilo logično!) konstatacijom da najveći procvat filmske umetnosti predstavlja hronika aktuelnosti, autor je morao da ukaže kakve vrste fabularne naracije relativno najbolje odgovaraju zahtevima predstavljanja »fizičke stvarnosti«. Posebno je izdvojio dve takve vrste: »pronađena nit« (u samoj stvarnosti) i »epizoda«. Obe se svode na zajednički zahtev da se fabula otkriva u vrtlogu surovog života, bez prilagođavanja njenim unapred nametnutim dramaturškim šemama.

Izvesne naivne krajnosti, posebno očigledne nedoslednosti u zaključcima Krakauera, ne oduzimaju inspirativnu snagu njegovim ubeđenjima. Njegove nagle filipike protiv »pozorišnih filmova« pomažu preciznijem definisanju izraza koji je kinematografija izvršila pod pritiskom estetika »novih talasa«, a koji sam slobodan

da nazovem drugim oslobađanjem filma od pozorišnih ograničenosti.

Prvo oslobođenje izvršilo se, naravno, već početkom 20-ih godina u vidu montažne naracije, promenljivosti planova, pokreta kamere, delovanja prirode na ličnost drame, poskromnjavanja reči, smirivanja glumačke emfaze. A ako je čak taj proces posle uvođenja zvuka osetio izrazito povlačenje, onda se sve već odavno vratilo na ravnotežu.

Brzi vesterni, putovanja na Mesec, potera za gangsterima (potpuno isključeni iz pozorišta), trebalo je da budu garantija da je razmimoilaženje između dve umetnosti već potpuno. Ako se kritika nekada vraćala na primedbu »teatralnosti«, obično se odnosila na razvučenost filma, suvišnu kamernost ili preterivanja u glumačkoj gestikulaciji.

Međutim, film je ostajao i dalje (u svom tradicionalnom delu — ostaje do danas) sputan »drugim okovima« pozorišta. Oni su sastavljeni iz providnije materije, ne upadaju u oči, ali isto tako radikalno sputavaju slobodu kretanja filmskog stvaraoca.

Ovde mislim na takav način konstituisanja fabule koji u »najprirodnijim« dramama može da na pozorišni način ostaje zatvoreni sistem. On može da sadrži isključivo elemente neophodne za pravljenje akcije i koji, zbog toga, imaju samo jedan značaj, posebno prilagođen potrebama filma, a ne pronađen u prirodnoj sredini. On može da pravi neku dramsku istoriju uz pomoć veštački prikupljenih »snažnih vremena« intriga, kao i posebno efektnih situacija, kako bi se preko neizbežne kulminacije u određenom trenutku došlo do rešenja i pouka.

Kada je 1966. godine Marsel Martin pokušao da u eseju *Novi film — putevi autentičnosti* nađe zajednički imenitelj prvim prelomnim delima nove tendencije kao što su *Hirošima, ljubavi moja, Senke, Do poslednjeg daha, Subotom uveče, nedeljom ujutru, Avantura, Crni Petar* — odgovorio je da je to »autentičnost«. U estetskom shvatanju — kao veća doza stvarnosti. U moralnom poimanju — kao veća doza istine. Izveštačenost za stepen razvoja filma zastarelih pozorišnih struktura nije do tada dozvoljavala da se u potpunosti oslobode takvih nevolja kao što su »patos i sentimentalizam, demagogija i egzibicionizam«. Sklonost prema istini, prema neposrednom i neodložnom dokumentu što, između ostalog, radi televizija (a koja se ispoljava u zainteresovanosti za montažne dokumentarne filmove), predstavlja zakasnelu pobedu Svetlosti nad Meliesom, života koji je iznad prefabrikacije, spontanosti konceptualizacije, intuicije intelektualizma.

Od tog vremena razilaženje filma s pozorištem (ne mnogo demonstrativno, ali zato fundamentalno) — i dalje napreduje. Ako je svesno povećavanje distance preuzeo na sebe uglavnom manji deo filmske avangarde, onda njene predloge prihvata gotovo cela svetska kinematografija. Tu ništa ne menja činjenica da su ovi predlozi često prihvatani nesvesno, površno ili nedosledno.

U prvom redu, pribeglo se načinima koji olakšavaju razvijanje »životnog toka« preko fabularne fikcije. Trebalo je da oni šire iznose »pukotine« Krakauera koje ne dozvoljavaju temi da se zatvara u hermetične forme pozorišne konstrukcije. Način organizovanja materijala, definisan kao »otvorena dramaturgija«, omogućio je garantovanje ingerencije nesebičnog slučaja ovih tobože suvišnih signala stvarnosti, čije isprekidano svetlucanje upozorava kao žuto svetlo na raskrsnicama: »pažnja! uvek se može dogoditi nešto neočekivano!«

Povezivanje scena prestalo je da ima obavezan uzročno-posledični karakter. Sklonost naraciji počela je da isklizava u slepe uličice, na čijem kraju nije čekala poenta (daleko za stočićem u kafani, zabeležio je Forman u *Crnom Petru*, nekako »od sredine«, svađu jednog zaljubljenog para, koja nije ničemu vodila i koja je potpuno nepotrebna akciji). U glumačkom izvođenju počeli su da se izvode pogrešni nagoveštaji, dajući tako liku status koji uopšte nisu preko tih likova postigli (prevareni muž u *Subotom uveče, nedeljom ujutru*). Dijalozi su počeli da se pozivaju na okolnosti iz prošlosti junaka koji nemaju nikakvog značaja za intrigu, samo da bi se junacima oduzeo karakter izmišljenih marioneta koje u dotadašnjem životu nisu još ništa preživele, poslušno čekajući da odigraju ulogu tek u predstavljenoj drami (sugerisana uzgred bogata prošlost studentkinje iz *Do poslednjeg daha* ili odnos Kleo prema elegantnom ljubavniku iz *Kleo od 5 do 7*). Umberto Eko u svom *Otvorenom delu* smatra da nam današnji svet oduzima stvarne iluzije o mogućnosti prihvatanja pojava u njihovoj neprekidnosti i kompletnosti — dakle, umetnici vremena nesigurnosti ne treba da zavaravaju gledaoce prividnom (jer je nedokučiva) sigurnošću.

U krajnjim slučajevima počelo je da se govori o dedramatizaciji. Oko tog problema nagomilalo se mnogo nesporazuma. Nosioci dedramatizacije, s temperamentom nihilista, zaključuju da ona označava oslobađanje od svih rigoroznosti konstrukcije, tako kao kad bi se mehanizmi ljudske percepcije mogli dovoljno menjati ili isključivati. A ipak bez drame, konflikta, fikcije nema filma — mirno konstatuje Kristijan Mez u skici *Savremeni film i narativnost* — »Dedramatizacija, pogodan ali opasan termin, predstavlja jednostavno nov oblik dramaturgije, ništa drugo.«

Ovaj nov oblik ima određene granice. Minimum događaja, ali ipak događaja. Minimum junaka, ali junaka. Konflikte bez eksplozija, ali ipak konflikte. Osećanja bez otužnosti, ali ipak osećanja. Dramsku laganu progresiju, ali ipak progresiju. Čak »najdedramatizovaniji« filmovi (*Goli otok*) nisu lišeni pobrojanih elemenata. Uskraćuju sebi, međutim, izvesne »vešte« situacijske šeme na tlu pozorišne »piece bien faite«: iznenađenja, tajne, *qui pro quo, deus ex machina,* »spasavanja u poslednjem trenutku« itd.

Jednostavno, dedramatizacija vidi drame na drugom mestu. Okreće utvrđenu hijerarhiju fenomena egzistencije. Hijerarhiju,

dodajmo, koju je više nametnula masovna narodna kultura nego životno iskustvo. Jer, prividna »snažna vremena» našeg života ispadaju često siromašnija u značenjima od trenutaka »slabih« za oko posmatrača. Koliko je u istinskom životu nada punih posledica, utelovljenih u definicijama: razmišljanje, rekapitulacija, unutrašnja koncentracija, rekolekcija ili katarza. Kad je u *Noći* (»La notte«) Žana Moro, gledana s visine, prolazila pustom ulicom pored ograde, taj trenutak više znači za njene odnose sa mužem nego bilo koja scena njihovog direktnog kontakta. Slažem se bez primedbi sa Martenom, koji u citiranom radu piše: »Dedramatizovano delo ima strukturu ne kružnu, ne cikličnu, već linearnu. Autor koji ništa ne mora da dokazuje, dozvoljava značenju da se izvuče od događaja umesto da konstruiše događaje radi dobijanja postavljenih značenja.«

Odustalo se od proverenih dramaturških ključeva, jer su eliminisali pojavu sadržaja u oblicima poznatih iz života, a preferirali efikasne oblike, natovarene prenosnim značenjima, ali koja se na žalost ne pojavljuju u istinskoj stvarnosti. Naravno, film nije pobegao od stvaranja znakova. Međutim, pojačana zainteresovanost za nastankom simbola (filmska semiologija) povećala je zahteve u toj oblasti. Kako je lepo napisao Mitry: »Film je vredan utoliko ukoliko (njegove) slike razvijaju konkretnu stvarnost. Polazeći od te stvarnosti, treba podizati slike na dostojanstvo simbola. Ipak, pod uslovom da ovaj simbol ne izgubi kontakt sa stvarnošću iz koje je i nastao; da izađe van nje, označavajući je, umesto da je označava — van nje.«

Upravo taj novi kriterijum autentičnosti doveo je 60-ih godina do velikog bekstva od filma u »druge okove« pozorišta, bekstva u dva različita pravca: ka krajnjoj subjektivizaciji i krajnjoj objektivizaciji. U oba pravca postignuti su, ako ne apsolutni polovi, onda u svakom slučaju devičanski tereni do kojih film do tada nije dopreo. Ako je, s jedne strane, postignut (*Osam i po*), a sa druge, dodajmo tome *Stablo za klompe* — to je posredan dokaz da se filmska umetnost nikad više neće upregnuti u jaram ograničenja nastalih u pozorištu.

A kako se tako odlučno udaljila od pozorišta, možda će to iskoristiti taj treći? Možda smo blizu plodonosnog zbližavanja filma i književnosti?

Ervin Đerčem (Mađarska): Svesno i nesvesno u filmu

»Šta ste gledali u bioskopu?« Ovo pitanje se veoma često čuje. Odgovor, uglavnom, nije drugačiji od onoga koji se dobija na pitanje »šta ste čitali?«, mada je očigledno da film otkriva konkretne

procese realnosti koji se zbivaju u prostoru i vremenu, dok je literatura umetnost reči i pojmova. Ona nam kazuje rečima i konceptualnom transmisijom i tako (rečeno jezikom semiotike) — za razliku od analognog sistema simbola filma, ona koristi sistem digitalnih simbola.

Kada čitalac govori o knjizi koju je čitao, uglavnom tačno odgovara na pitanje. Doduše, u skraćenoj verziji i manje umetničkoj formi, on u suštini čini isto što i pisac koji je priču napisao.

Gledalac, međutim, ne kazuje »istinu«. On nije »video« (u vizuelnom smislu reči) ono što opisuje. Ono što u prepričavanju glasi: junakinja je pripala junaku, prikazivano je, bar tokom prvih pedeset godina filma, slikama paljenja vatre u kaminu ili talasima koji jurišaju na obalu, a zatim se smiruju, ili opet, nagoveštajem oluje; dotrajavanje sveće simbolizuje smrt, kao i zatvoreni prozorski kapci i crnina; razbuktale strasti opisuju nam se besnom trkom konja, a rascvetavanje ružinog pupoljka najavljuje rađanje ljubavi.

Namerno sam naveo banalne i drastične primere koje današnji umetnici izbegavaju zahvaljujući svom visokom stvaralačkom standardu, da bih jasnije osvetlio problem. Gledaoci koji pokušaju da precizno provere šta su videli u bioskopu (ili pozorištu) uz pomoć pamćenja ili montažnog stola, da bi to uporedili sa odgovorom na pitanje »šta ste videli?« — shvatiće da nisu prepričavali na osnovu slušnih, vizuelnih ni drugih čulnih utisaka niti na osnovu podataka dobijenih gledanjem i slušanjem (kao u slučaju jedne likovne ili muzičke kompozicije) — već su saopštavali način na koji su tumačili ono što su videli.

Gledaoci će spontano i intuitivno prevoditi na jezik misli i pojmova ono što su osetili kao nekakav svetlosni efekat, osobenost nekog pejsaža, kostima, fizionomije, gesta, simbola, zatim kao često neshvatljiv karakter veza između slika, kao odnos akcije i dikcije na koji obično ne obraćaju pažnju tokom gledanja filma, a kada o njemu govore, obično se većina od njih i ne seća.

Otkud ova »laž«, u čemu je tajna ove intelektualne iluzije? Psihologija daje odgovor na ovo pitanje, jer, iako svekolika umetnost počiva na poznatim zakonitostima ljudske duše, ni jedna njena grana ne počiva na potpunom mehanizmu duše do te mere i stepena u kome je to slučaj sa filmskom umetnošću. Jer, ona koristi psihički aparat čoveka, od najjednostavnijih oblika njegove fizičke stimulacije i percepcije do najkompleksnijih oblika svesnog mišljenja.

Jedan film simultano postulira dva glavna sektora ljudske duše i simultano gradi na svesnom i nesvesnom. Kada govorimo o naoko nevažnim elementima koje nismo opazili tokom gledanja filma, pozivamo se na ulogu nesvesnog u filmskoj umetnosti. Kada kažem nesvesno, ne mislim na pojam frojdovske podsvesti, već na normalno podsvesno u klasičnoj psihologiji — hoću da kažem,

na sadržaje svesnog koji su izbegli fokusu naše pažnje. U stvari, mi nismo svesni sami sebe u svakom trenutku našeg života. Izvesne okolnosti mogu da odvuku našu pažnju od situacije u porodici, situacije na poslu, svakodnevnih navika, našeg osobenog pogleda na svet itd., ali one, svejedno, prožimaju naš ego, i majka dvoje dece nikada neće postupati niti se osećati kao usedelica, čovek skromnog imetka nikada neće nastupiti kao okoreli bogataš, jedan ateista se nikada neće prekrstiti, čak ni ako je njegova pažnja usredsređena na nešto drugo, niti ako ga pritiskuju problemi. Nesvesno (normalno nesvesno) pojavljuje se kao oslonac svesnog i dopuna personaliteta ljudske duše.

To je, dakle, slučaj u umetnosti. »Svest« filmske umetnosti (koja, kao što smo videli, ispunjava svest gledaoca) — čine priča, akcija i događaj. Svest — kako često stoji u priručnicima psihologije — prožeta je pažnjom i pažnja nju stvara; svest je pamćenje »pri ruci« u interesu budućih zadataka. Svest je koordinacija snaga i njihova organizacija; biti svestan znači biti prisutan u svakom času i to svom dušom, dok nesvesno znači zaboravljanje nas samih ili jednog dela naših planiranih akcija, zaboravljanje i potiskivanje u drugi plan jednog dela pouka koje smo izvukli iz naše prošlosti.

Ova organizacija, koordinacija, ovo »upravljanje« memorijom i pažnjom, nesumnjivo su omogućeni pričom u filmu i u ovom pogledu filmska umetnost pokazuje sličnost (zato što pripada istoj estetskoj porodici) — sa pozorištem i lepom književnošću. Presudna razlika je u činjenici da film, pozorište i literatura imaju različite odnose prema svesnom i nesvesnom i izražavaju (ili opisuju) strukturu postupka različitom strukturom teksta. (U semiotici istraživači izražavaju ovaj dualitet različitom terminologijom: Greimas pravi razliku između *niveau superficielle* i *niveau de la manifestation;* Todorov kaže: *histoire* i *discours;* Bremon kaže: *récit raconte* i *récit racontant*; Kristeva upotrebljava izraze: *génotexte* i *phénotexte;* Van Dajk: *structure profonde* i *structure superficielle*, dok Pavel uzima termine *structure narrative* i *textualisation* — ali među svima njima nema nikakve suštinske razlike.)

Uzmimo nasumce jedan primer iz literature: »Na kapiju jedne gostionice u gubernijskom gradu N. uđe dosta lepa omanja resorna brička, onakva u kakvima se voze neoženjeni ljudi: penzionisani potpukovnici, štaps-kapetani, spahije koje imaju oko stotinu duša seljaka, jednom rečju, svi oni što se zovu osrednja gospoda. U brički je gospodin, ni lep, ni ružan, ni suviše debeo, ni suviše tanak; ne bi se reklo da je star, a ni suviše mlad. Njegov dolazak nije načinio u gradu baš nikakve huke i nije bio propraćen ničim osobitim...« Ovako Gogolj počinje svoje *Mrtve duše* — dosta čest početak romana. On govori (meni, čitaocu) neke činjenice, obraća se direktno mojoj svesti s pretpostavkom da je nesvesno u meni takođe prisutno i da će pojmovi kao što je mali gubernijski grad, gostionica, jedan ruski gospodin s druge polovine prošlog veka, pobuditi i neke druge asocijacije, evocirati izvesne

nesvesne pojmove. Hoću da kažem: kroz moju svest pokrenuće čitavu moju dušu. Kasnije, kako se priča dalje odvija, to će se osećanje sve više razvijati, jer ovo će intelektualno obogaćivanje mog nesvesnog bivati dopunjeno moralnim i estetskim vrednostima.

Ako vidim ovu scenu na filmu, redosled će se izmeniti. Ja vidim jedan konkretan grad, jednu konkretnu gostionicu, jednu konkretnu bričku, jednog konkretnog gospodina — i njihova pojava(to jest sve ono što je pisac opisao epitetima i atributima) — treba da prodre do moje svesti putem »neviđenih« pojedinosti koje sam ranije već spomenuo. Pokret mora da odigra ulogu subjekta i predikata, atributa i epiteta u filmu.

Dok se literatura prvenstveno obraća našoj svesti, postulirajući prisustvo nesvesnog, film govori našem nesvesnom, postulirajući prisustvo svesnog koje koordinira simbole priče i koje kostimom, frizurom, gestom i načinom govora kojeg gledamo utelovljuje Gogoljevu čuvenu ličnost. Nesvesno (pošto ne počiva prvenstveno na pojmovima) — mora biti prisutnije u filmu, mora biti predmetnije nego u literaturi i mogli bismo da kažemo da film može i mora da postulira moralne odnose nesvesnog.

»Nesvesno« u filmskoj umetnosti, koje služi, senči, karakteriše i prenosi priču — od osnovne je važnosti. Pejsaž, kostim, fizionomija, gestovi, simbolika predmeta, osvetljenje i asocijacije koje pokrivaju i istovremeno daju život priči (sve ovo zajedno) — rezultira konačno u filmskoj umetnosti i čini njenu umetničku snagu izraza.

Suština osobitog filmskog jezika jeste struktura koja počiva na signalima poslatim u nesvesno, koji, naročito u modernoj filmskoj umetnosti, zahvaljujući svojoj fleksibilnosti i višebojnosti, postaje ravan sa jezikom literature. Pa ipak, razlika ostaje.

Materijalizam literature omogućuje sistem digitalnih signala apstrakcije — jezik (što isto tako rezultira »materijalizmom koji se ne da definisati« Đerđa Lukača), dok materijalizam filma počiva na njegovoj audiovizuelnoj senzualnosti, koja pretvara čak i pojmovne elemente u senzualne, jer je jezik zvučan, a govor je propraćen mimikom. I jedan i drugi označavaju aktivnost, međuljudske odnose, slično audiovizuelnom pozorištu koje se razlikuje od filma, a ta razlika se najbolje može izraziti terminima *»in vivo«* i *»in vitro«*, preuzetim iz prirodnih nauka, o kojima u ovom članku ne možemo raspravljati.

Pošto su filmovi postali deo našeg intelektualnog života, teoretičari i praktičari se neprestano pitaju koje se konsekvence mogu izvući iz ove saglasnosti ili konfrontacije. Dobro je poznata čuvena polemika Rene Klera sa Marselom Panjolom, u kojoj on tvrdi da su: »nemi filmovi bili umetnost ukorenjivanja, umnožavanja i širenja pantomime, dok su zvučni filmovi umetnost ukorenjivanja, umnožavanja i širenja pozorišta«.

Ova kontroverza, ova bitka između ekskluziviteta i autonomije filmske umetnosti nastavlja se u različitim oblicima u sva-

koj nacionalnoj filmskoj kulturi ponaosob. Dok teoretičari i umetnici proklinju »filmovano pozorište« i »filmovanu literaturu« kao stagnaciju u razvoju filmske umetnosti, u čemu su potpuno u pravu, ni pozorište, ni literatura ne prestaju da budu inspiracija filmu i izvor njegovih tema, što se kasnije pretvara u interakciju. Možda je u jednom periodu istorije filma ova oštra konfrontacija filma, literature i pozorišta bila opravdana, ali danas se podjednako smatra krajnošću bilo da se zaboravlja na razlike bilo da se one apsolutizuju.

Film je postao autonomna umetnost i dostigao svoju zrelost, a to čini da može da se približi literaturi i pozorištu sopstvenim pogledima i sredstvima, da ih ne filmuje, već da ih transponuje u umetnička filmska ostvarenja. On nije puki prevodilac, već, slikovito rečeno, umetnički prevodilac; on koristi sirovi literarni materijal koji se kasnije može ocenjivati isključivo kao filmska umetnost. Originalno delo možemo zagovarati jedino ako filmska čistota izraza hramlje, ako vulgarizuje poruku ili ako ne možemo da pronađemo suštinske literarne ili pozorišne vrednosti (materijalizam i estetika), ako ne možemo da pronađemo odgovarajući umetnički izraz. Ako je film loš.

Govoreći o ovoj paraleli (koja možda nije savršena), želim da citiram jednog uglednog mađarskog prevodioca i teoretičara, koji ovako definiše zadatak umetničkog prevodioca: »Umetnički prevod započinje tamo gde rečnik, gramatika i lingvističke konvencije prestaju da igraju rukovodeću ulogu, gde izbor i nijansiranje stupaju na scenu, jezička mašta daje stilsku boju i muzičke efekte, gde izbor postaje komponenta ili varijanta umetničke stvaralačke snage. Gde prevodilac ima šta da doda od svoje ličnosti, ličnog ukusa i subjektivne umetničke snage, da bi obavio svoj zadatak« (Laslo Kardoš).

Ako se ovo odnosi na relaciju između ova dva pomenuta jezika, tada je još važnije da delatnost, poruka, budu »presađeni« sa apstraktne suštine reči na jezik senzualne konkretnosti. U tom slučaju ne govorimo o jednoj komponenti umetničke stvaralačke snage, već o svim njenim komponentama zajedno.

(Prevela: Tereza Đelmiš-Babić)

Marija Racheva (SR Nemačka): Film i literatura danas: trostruka mitologija protiv improvizacije

Film se suprotstavljao književnosti skoro od svog rođenja. U trenutku kada su filmski stvaraoci prestali da se zadovoljavaju beleženjem događaja sa ulice (a taj trenutak je došao vrlo rano) i usmerili se anegdoti, film se oberučke prihvatio eksploatisanja

književnih štiva. Tako se pojavilo bezbroj adaptacija, filmskih verzija i drugih oblika transformisanja književnih dela u film, a najčešće korišćeni žanr bila je proza.

Narativni princip filma (da se celine audio-vizuelno obrade u značajne epizode, koje čine kompletno ispričanu priču) — sličan je narativnom principu romana, gde su govorne jedinice povezane u značajne epizode itd. Naravno, audio-vizuelne jedinice kao materijal za građu razlikuju se od govornih, te ne bi trebalo da se porede. Ali, funkcionisanje filmskog jezika može da se poredi sa funkcionisanjem govornog jezika na dva nivoa: prvo, kako kreirati jednu vrstu umetničke stvarnosti i kako ovu stvarnost vidi gledalac.

Filmska kamera uvek registruje postojeće objekte i stvari, bez obzira da li su to gradske ulice i kuće ili izmišljen i fantastičan dekor. Jer, da bi se proizvelo značenje, smisao u svesti gledaoca, on prvo mora da prepozna slike na platnu kako bi mogao da ih dešifruje.

Književnost to čini verbalnim znacima, da bi čitalac, pošto prepozna te znake, mogao u svojoj svesti da izgradi sliku koju je pisac želeo da prenese. Odlučujuća razlika između književnosti i filma jeste činjenica da, radeći sa slikama konkretnih stvari, film teorijski nije bio u mogućnosti da prikaže apstraktne pojmove, da imenuje osećanja i ideje. Dok u književnosti istovremeno mogu da se opišu spoljašnje (pojave, ponašanje, dela) i unutrašnje osobine junaka (njihove emocije, misli i psihologija), film je bio u mogućnosti da eksploatiše samo spoljašnost čoveka. Film, međutim, nikad nije prihvatio ta ograničenja, iako se većina autora i filmova zadovoljavala da daje samo formu akcije i događaja; izvesni filmski stvaraoci su uvek težili prevazilaženju granica tog medijuma.

U periodu nemog filma unutrašnji život likova se često nagoveštava pomoću univerzalno prihvaćenih znakova, kao, na primer: suze su bile znak za tugu ili bol, široko otvorene oči su označavale zaprepašćenje ili strah, sanjalački izraz lica je pokazivao ljubav ili sanjarenje o budućnosti itd.

Posle pronalaska zvuka, psihološki složena stanja likova često su bila izražavana rečima (glasni i opširni monolozi i dijalozi). Čini se da su oba rešenja bila samo polovina jedne celine, što se shvatilo tek na nivou autorskog filma. Prvi koraci ka ovome načinjeni su filmom *Građanin Kejn.* Kasnije autorski film je dostigao zrelost u nekim Bergmanovim filmovima: *Divlje jagode, Persona;* Reneovim *Hirošima, ljubavi moja;* Mjurielovim *Proviđenje* i Felinijevim *Osam i po* i *Amarkord.*

Klasični film se uglavnom služio narativnim strukturama romana XIX veka. U tom narativnom modelu autor se pojavljuje kao sveznajući bog, koji operiše pojavama u fiktivnom svetu stvorenom za njih, i sudbinama heroja na način na koji to oni žele.

Oni govore o stvarima sa verom u to da je svet sasvim proziran i da se u njega može u potpunosti prodreti. Zato je njih zadovoljavao hronološki poredak epizoda, jasna i logična vremenski uslovljena konstrukcija i »realistički« oblik naracije.

Autorski film stvorio je neke nove narativne forme, čiju su osnovu činile razne varijacije »toka svesti«. U najboljem slučaju platno je pokazivalo svest i misli — ponekad autora, ponekad junaka, a u slučaju filma *Osam i po* obojicu — zato što je autor bio pripovedač, a junak identičan s njim. Jedini paradoks koji je pratio eksperiment bio je taj da je junak-režiser filma iznosio svoje teškoće i nemogućnosti da stvori svoj životni film, a Felinijev film je postao umetničko delo. Film se pokazao sposobnim kao književnost, možda čak i sposobnijim od nje da slika najfinije momente autorovog stvaralačkog procesa.

Autorski pokret nije nastavio svoju dominaciju u okvirima takozvanog umetničkog filma na kraju šezdesetih i sedamdesetih godina. Vrhunac introvertnog, psihološkog i analitičkog filma bio je u vreme kada i veliko povlačenje masovne publike iz bioskopa. Ovaj proces, koji je doneo ogromne gubitke filmskoj industriji, prouzrokovao je novi talas produkcija, koje su smatrane komercijalno uspešnim. Holivud (i mladi i stari) zajedno su se okrenuli superprodukcijama kao *Kum, Dan skakavaca* i *Poslednji magnat.* Sva tri su filmske verzije poznatih romana, sva tri su napravljena u »retro« stilu, s preciznom rekonstrukcijom dvadesetih i tridesetih godina, s velikim masovnim scenama, s mnogo statista i mnogo zvezda. Autori i producenti ovakvih filmova pokušavali su da naprave film koji je nekada privlačio milione gledalaca.

Romani koji su inspirisali te filmove napisani su (osim *Kuma)* po pseudoklasičnom modelu sa čvrstim zapletom u polu-romantičnom, polu-melodramatičnom stilu sa »punokrvnim« glavnim junacima. Sva tri filma u svome središtu imaju jednu ličnost: veliki šef mafije Korleone u *Kumu*; mladi pridolšica u filmskom svetu u *Danu skakavaca* i moćni producent Monro Star u filmu *Poslednji magnat.* Sva tri romana imaju pseudobiografsku konstrukciju, gde oko glavne ličnosti kruži veliki broj sporednih likova. Postoji pikantan dodatak u sva tri slučaja: mnoge opisane ličnosti imaju svoje prototipove u Holivudu odgovarajuće epohe: Sinatra kao drugorazredni junak u *Kumu,* Irvin Talber u filmu *Poslednji magnat,* kao i mnogi likovi u *Danu skakavaca.* Sva tri filma uzimaju književni materijal kao čvrstu podlogu, ali ne jaču od vizuelnog, slikovnog materijala. Ti filmovi su savršeni i velelepni spektakli, u kojima impozantan dekor i dramatični događaji prate klovnovski raznovrsna lica i pokrete. Cirkus, maskarada ili gigantska kič-predstava?

Ti filmovi-romani imaju vrlo čudno i specifično poreklo. Birajući temu, i Skot Ficdžerald i Nataniel Vest demonstrirali su svoje oduševljenje filmom kao proizvodnom mašinom Holivuda, te fabrike iluzija i druge realnosti. Tema oba romana jeste: stva-

ranje mitova i mitovi u akciji. Transformisanjem filmskih mitova u govorne i prozne konstrukcije pisac stvara način literarnog izražavanja koji odgovara prvobitnoj građi i zato je vrlo pogodan da se ponovo prevede u vizuelne, slikovne mitove. Rekonstruišući vizuelnu stvarnost svojih filmova, Kazan i Šlezinger upotrebljavaju stilizaciju, ali ne traže filmske elemente koji bi odgovarali proznim; oni upotrebljavaju prototipove koji se stilizuju prema starim holivudskim filmovima. Od romana ostane samo skelet zapleta.

Roman Maria Puza je analogan. Samo, kao savremeni pisac, on je svestan literarnih tokova, kao i modela i formi masovne kulture danas, koji su pre vizuelni i ikonografski nego štampani literarni modeli. Pa i spomenuti tokovi su dokumentarni, literarni oblici, kao što su hronike, memoari, zbirke činjenica. Puzo izričito upotrebljava te dokumentarne forme naracije u kombinaciji sa strukturama tipičnim za vizuelni medij. Kopoli je ostao zadatak da materijalizuje te strukture u slike.

Tako se suočavamo sa višestepenom reprodukcijom mitova, u kojoj se proces ne obavlja kao u slučaju klasičnih filmskih verzija, u smeru: stvarnost — književno stvaranje — ponovno stvaranje na filmu, već je na početku filmski mit, koji se ponovno transformiše u literarni mit, a zatim još jednom u filmski mit.

Pitanje je da li će ova trostruka mitologija biti u stanju da vrati milionsko gledalište u bioskope, odvlačeći ih od televizijskih ekrana gde vlada iluzija dokumentarnog i objektivnog prikazivanja stvarnosti. Izgleda da veliki, šareni, kvazidramatični spektakl nije jedina alternativa skromne svakodnevne televizijske slike. Mnogi filmski stvaraoci suprotstavljaju se televiziji jednim filmskim modelom, zasnovanim na televizijskim principima, ali mnogo savršenijim i razrađenijim.

Ovaj model predstavlja skromnu vizuelnu i nekomplikovanu strukturu, čija je glavna osobina: izrazita bliskost sa životom. Osoba ili grupa ljudi, uzeta direktno iz stvarnosti, fragment iz njihovog svakodnevnog života, precizna studija njihovih gestova i grimasa i do detalja opisana njihova međuakcija sa okolinom. Mislim na filmove kao što su *Veliko veče* Francis Resca ili *Indijanci su još daleko* Patricije Moraz. Glumci izgledaju i ponašaju se kao autentične osobe sa ulice i našle su se na platnu samo zato što su ono što jesu, a ne zbog neobično dramatične i sumnjive epizode u svome delanju. Nisu zvezde, nisu heroji, čak ni tipični slučajevi — oni su vrlo obični i autori žele da ih otkriju zajedno sa gledaocem, da izraze njihovu jedinstvenu individualnost. Pom iz filma *Indijanci*... nije prikaz moderne tinejdžerke, nije čak ni Isabel Iper, jer ta glumica izgleda potpuno drugačije nego u svim svojim dosadašnjim ulogama. Kao i Nily Arest u *Velikoj večeri.* Glumci u tim filmovima nisu otelotvorenja junaka; oni jednostavno žive život junaka. Često prestanu da glume, što im je ranije predložio režiser (pretpostavljam!), i počnu da improvizuju — čak dotle ide identifikovanje lika i interpretatora.

Da li je to dokumentarni film nalik na one što se prave za televiziju, ali sada o fiktivnoj osobi? Do koje mere je Mabel u filmu *Žena pod uticajem* proizvod Kasavetesove mašte, a do koje mere je ona sama Džin Rolands? Glumica se oseća tako bliskom svojoj junakinji da počinje da improvizuje scene i tekst, a ovo donosi novo osećanje istinitosti ne samo gledaocu, nego i autoru (videvši film, osećam da je Kasavetesa iznenadilo i zabavilo to uzajamno dejstvo filma i života). Naravno, nije to slučaj samo sa ovim filmom; istu koncepciju Kasavetes ostvaruje u *Smrti bukmejkera* i ova koncepcija može da se nazove improvizacijom na jednu temu, koju ostvaruje kućni orkestar što ga čine članovi porodice i bliski prijatelji. Ova vrsta filma, koju pokušavam da opišem, ruši granice filmskog medija i stvara novu formu, film u akciji, analogno sa »životom u akciji...«

Opšte je poznato da priroda filmskog medija sadrži stalnu proizvodnju klišea i rad sa mitovima. Kasavetes pokušava da kroz improvizaciju uništi svaki kliše i mit koji se stvara. Ova koncepcija ima nešto zajedničko sa autorskim filmom, ali nije isto. Autorski film je nešto vrlo intimno i smišljeno. Film-improvizacija je kolektivna tvorevina i događa se neočekivano. U tom smislu on ne podnosi nikakva pravila i ograničenja.

Može se reći da je film-improvizacija proizvod televizijskih iskustava i da nema nikakve veze sa literaturom. Ali samo na prvi pogled. Šezdesetih i sedamdesetih godina omiljeni književni žanr, kao što sam spomenula, bili su memoari i hronike, zbirke dokumenata i dosijei. Film-improvizacija je usko povezan sa ovim književnim tokom. Povezan ne kroz snimanja hronika, već kroz njihovo stvaranje na platnu. I dokumentarna literatura i film-improvizacija čine isto: otkrivaju kako uzbudljivo može da bude posmatranje stvarnosti, otvoreno i bez predrasuda: pogled koji veruje u stvarnost, ali ne u starom Bazenovom smislu. Bazen je voleo autore koji su beležili uzbudljive događaje, dok film-improvizacija, posmatrajući stvarnost, stvara sve ispočetka.

Marc Turfkruyer (Belgija): Književnost i film

Svi se slažemo da je filmsko stvaralaštvo način izražavanja, koji ima iste mogućnosti kao i sva druga sredstva pomoću kojih se iskazuje ljudski um. Tamo gde se film pojavljuje kao umetničko delo mora, neizostavno, da odigra intelektualnu ulogu, ulogu koja teži da sledi jedan estetski cilj, a što posredno može da bude posledica celokupnog umetničkog dela. No, mi ne želimo da posebno ispitujemo funkciju filma kao umetničkog dela sa nepobitnim moralnim ishodom, jer umetničko delo zaista ima sopstveni život i

ne prihvata forme koje je umetnik upotrebio pri njegovom stvaranju.

Samom umetničkom delu nije neophodna ova ili ona određena forma, jer sve izražajne forme važe. Njemu je, pre svega, potreban autor koji će mu podariti život. Ako se jedan autor izražava uz pomoć filma, on takvom »jeziku« ne pridaje ništa veću intelektualnu funkciju no kada bi se izražavao drugačije, odnosno literarno, muzički ili plastično.

Naše istraživanje poći će, dakle, drugim smerom. Ono posmatra film kao jezik i postavlja pitanje da li kao takav film može imati stvarnu intelektualnu funkciju (pod intelektualnom funkcijom podrazumevamo sposobnost uticanja na svest i dušu široke mase). Samo po sebi se razume da odbijamo suviše određivanje intelektualnog faktora i da ga shvatamo kao izuzetno širok pojam.

Postoji radikalno mišljenje kakvo zastupa Luiđi Pirandelo, prema kome je film načinio najveću grešku kada je kinematografija, počev od svojih prvih koraka, krenula putem koji joj je najmanje odgovarao ... putem književnosti (narativne ili dramske), i što je kasnije, kada je već jednom pošla tim putem, zapala u dvostruku nemogućnost: nemogućnost da nađe nešto što bi moglo da zameni reč, kao i u očiglednu mogućnost da se potpuno reši reči. Međutim, pored ovog Pirandelovog mišljenja i sigurno ne manje radikalnog shvatanja Orsona Velsa (dakle, jednog režisera koji je tvrdio da prva i poslednja reč treba da pripadne samom piscu) — nema ni najmanje sumnje da ima još dosta prostora za dugotrajnu i plodnu saradnju, za široki dijalog između dva umetnička izraza. Šteta za Pirandela, ali praksa je dokazala koliko je on bio u zabludi, što se danas lako može proveriti.

Tokom godina mnogi filmski ljudi otvoreno su priznavali koliko duguju romanu, pre svega, najpoznatijim likovima iz književnosti devetnaestog veka. Grifit je iskreno priznao da je mnogo naučio od Čarlsa Dikensa. Ajzenštajna je Dikens inspirisao pri iznalaženju principa montaže. Isto se desilo i sa Erikom fon Štrohajmom. Viskonti je rado priznao da, kada je reč o nadahnuću, prednost daje delima Verge i Prusta. Mnogo puta Antonioni poseže za delima Viktora Igoa, Andre Žida, Džemsa Džojsa.

Kada su počeli da se prave umetnički filmovi, mnogi su se, s pravom, ugledali na pozorište, a da se pri tom ipak nisu oslobodili osećanja inferiornosti u odnosu na govorno pozorište, koje je bilo apsolutno sigurno u svoje izražajne mogućnosti.

I pored ovakvog zaključka, treba reći da je odmah posle prvog svetskog rata bilo filmova režiranih na osnovu scenarija inspirisanih samim ratom. Bila su to dela koja se, iako ne baš savršena, mogu smatrati značajnim trenutkom. To su filmovi koji su pokušali da pričaju, služeći se filmskim sredstvima, ne vodeći pri tome mnogo računa o onome što je podsećalo na pozorište, a to je, na primer, bila obrada ratnih događaja. Ovi filmovi

su o tim događajima pričali kao o nečemu doživljenom. Kasnije, u intervalima od više godina, težilo se da se naprave filmovi koji su kao inspiracija radije uzimali književna dela. Ti eksperimenti doveli su do vrlo plodne proizvodnje ovakvih dela. Time mislimo na ekranizaciju Šekspira, Igoa, Dostojevskog, Milera, Šniclera i drugih. Bila je to žestoka borba za uspostavljanje jedne filmske industrije koja će biti dostojna svih ostalih načina umetničkog izražavanja.

Trajnost odnosa

Od nastanka filma pozorište i književnost su, uprkos protesta sa različitih izvora, imali važnu ulogu u stvaranju filmova. Već od prvih godina, kada je Melies pravio svoje kratkometražne filmove, u stvari, priče koje su trajale nekoliko minuta, sedma umetnost se bez prekida napaja na bogatom izvoru koji je, na kraju, postao ishodište njene egzistencije. Razume se da je film, zamišljen prema isključivim potrebama i mogućnostima toga medija, najidealnije rešenje. Međutim, u nedostatku inspiracije i sposobnosti da ostvare kreativnu umetnost, veliki reditelji filma bili su odviše spremni da se koriste bogatim izvorima književnosti koja obiluje podacima potrebnim filmu. Teškoće su počele od trenutka kad su reditelji postali svesni da filmska adaptacija, koja pretenduje da ne izneveri pisca književnog dela, predstavlja veoma često nepremostivu prepreku. Jedan od problema koji trenutno najviše potresa filmsku industriju pojavljuje se na planu filmske literature, na planu koji je znatno širi nego što to na prvi pogled izgleda, a što se, pre svega, odnosi na adaptaciju literarnih dela koja se prenose na veliki ekran i koja zato moraju da se oblikuju prema scenarijskom kalupu.

Ne treba misliti da su granice ovog problema isključivo estetske prirode zato što će se njihov uticaj odraziti na krajnji rezultat filma. O tom uticaju treba voditi računa sa ekonomske tačke gledišta, jer ekonomske okolnosti utiču na celokupnu filmsku umetnost. Možemo se smatrati srećnim što je davno prošao trenutak kada se smatralo da scenario jednog filma ima samo relativni značaj, u poređenju sa važnošću režije, i čak u odnosu na elemente tehničkog reda, što je, silom prilika, značilo da uspeh zavisi od drugih faktora korišćenih u stvaranju filma.

Logika bi se sama nametnula kad bi postojala takva grupa scenarista koji bi, mada različitih opredeljenja u odnosu na vrstu scenarija kojim bi želeli da se bave, mogli međusobno da se upoređuju i koji bi imali neku ideju o tome kako treba napisati scenario a da pri tome ne moraju neprekidno koristiti književne elemente. U ovom slučaju problem bi se samo povremeno javljao. Na nesreću, mi još nismo dotle stigli; većina scenarista potiče neposredno iz sveta književnosti gde su često radili više godina, i to u najboljem slučaju — sa uspehom. To što se oni upuštaju

u rad na filmu nije posledica nekog umetničkog napona ili umetničke sklonosti, niti to čine što su stekli bogato iskustvo u filmskoj literaturi, već zato što očekuju materijalnu korist. Ima takvih koji su na neki način bili u vezi sa filmom i zamišljaju da bi mogli biti od koristi pisanjem scenarija.

Van svake je sumnje da književnost trenutno pruža najveći broj elemenata za filmske poduhvate. Originalna scenarija, napisana specijalno za film, javljaju se u beznačajno malom broju. Smatramo da nije bez značaja ako kažemo nešto više o neosporno važnim činjenicama. Možemo samo zamisliti da bi najbolja dela naše sadašnje poetske umetnosti, umetnosti koja se izražava metaforičnim jezikom, toliko sličnom jeziku filmske umetnosti, na ekranu imala još veće mogućnosti. Uprkos svim očekivanjima, to ne izgleda moguće, jer sve dok fotografija nije dokumentarna, ona zahteva neki središni argument oko kojeg se centralizuju nerešeni problemi široke publike. Film koji bi plastično izrazio lirski sadržaj neke pesme, ne insistirajući suviše na njenoj adaptaciji, uprkos nesumnjive lepote koju bi istakao, pobudio bi pažnju malog broja publike. Ostaju nam, dakle, samo dva roda: pozorište i roman, kojima se naizmenično koristimo prilikom adaptacije književnih dela za film.

No, pre nego što budemo govorili s gledišta književnosti prenesene na filmsko platno, želimo da ukažemo na činjenicu — da uspeh takvih filmova onemogućava dobru i trajnu kritiku.

Moguće je da postoji više razloga za uspeh tih filmova kod publike, kao, na primer, popularnost adaptiranog književnog dela, izvrsna gluma najpoznatijih glumaca, komični ili sentimentalni karakter dela koji privlače dve značajne kategorije gledalaca itd. Ti motivi mogu odneti prevagu.

Može li biti nečeg zajedničkog između dramskog pisca koji nastoji da obuhvati život koristeći sredstva koja mu nisu bliska i pisca scenarija koji prikazuje život u celini. Ne zaustavljajući se na ovim razlikama, možemo se zapitati šta se dešava pri transformaciji romana ili nekog dramskog dela u delo koje je stvarno vredno da se prikaže na filmskom platnu.

Sasvim je drugo pitanje adaptacije romana za film, pošto su problemi romana u potpunosti drugačiji, iako nađena rešenja ohrabruju. Neki izuzetno obdareni sineasti ponekad uspevaju da naprave veoma privlačne filmove. Svako od nas može da shvati da između romana i scenarija postoje takve srodnosti koje pozorište ne može da istakne. Međutim, roman se može smatrati dramskim delom u kome se, zahvaljujući kameri, radnja i ličnosti mogu pratiti bez ikakvih ograničenja. Nemoguće je poreći uočljivu sličnost između ritma romana i ritma filma, što ne postoji u odnosu pozorišta i filma. Ostaje da se u osnovnim crtama definišu elementi romana koji se mogu zadržati pri ekranizaciji romana, kao i elementi koji moraju da se odbace.

Razmotrimo elemente koji su se pojavili tokom istorijskog razvoja romaneskne književnosti. Razvoj je tekao od jednostavne, neposredno izgovorene priče, u kojoj se pojavljuje začetak dijaloga, sve do današnjeg romana u kome su narativna sredstva dostigla raznolikost koja nas podseća na sam film. Prvobitna priča je vrlo rano ostvarila bogatiji sadržaj zahvaljujući dijalozima koji omogućuju piscu da neposredno prati duševno stanje ličnosti u delu. Tako samo spominjanje pejzaža, enterijera, vremenskih nepogoda i drugih stvari koje čitalac mora da zamisli, uvećava vrednost dela. Ličnosti koje se pojavljuju u delu opisane su uz sve pojedinosti u vezi sa njihovim izgledom, karakterom, načinom mišljenja, temperamentom, psihološkom strukturom i svim onim što se ispoljava u njihovom ponašanju. Štaviše, romanopisac koji je počeo da razlaže čitaocu značaj, ciljeve i najvažnije momente romana prepustiće zatim ličnostima da povere čitaocima tajne svog srca, i to na način koji često može da bude šokantan i odbojan, razotkrivajući istovremeno intimnu nesigurnost njihove podsvesti. Kada romanopisac, čije se delo prenosi na filmsko platno, ima lak stil i ako je radnja interesantna, uloga scenariste će se ograničiti na to da literarnu prozu izmeni u jednostavno izlaganje činjenica.

Ostaje da govorimo o izuzetno važnoj stvari: scenariju. Ne samo o scenariju napisanom na osnovu književnog dela, već o scenariju uopšte.

Ne treba da izgubimo iz vida da scenario svoju celovitost ostvaruje tek u trenutku kad se transformiše u film. On ne može postojati sam za sebe. Čisto literarni deo nije važniji od plastičnog dela, od zvučne ili tehničke vrednosti. Samo celina, ne jedan deo..., i to baš onaj deo koji mnogi scenaristi smatraju literarnim — predstavlja pravi scenario i potpunu ekspresiju filma.

Što se tiče dijaloga u romanu, on je, kao i u filmu, dopuna plastičnog i narativnog dela koji je u filmu mnogo zgusnutiji nego u književnom delu po kome je napisan scenario. Zato bi prilikom adaptacije trebalo još opreznije tretirati dijalog. Trebalo bi ga lišiti bilo kakvog opisnog elementa, jer dijalog treba posmatrati kao dopunu slici, ne kao ponavljanje. Naročito ne treba pokušavati da se dijalog zameni slikom.

Trebalo bi da scenarist vodi računa da pri adaptaciji romana za film ritam romana što više približi ritmu filma. Obrnuto od onoga što radi pisac, adaptator treba da se oslobodi svih literarnih lepota i ostalih elemenata koji spadaju u domen romana. Iz ove taktike proističe uspeh romana kao što su *Tri musketara* Aleksandra Dime (23 puta ekranizovan), *Jadnici* Viktora Igoa (19 puta ekranizovan) i drugih. Ne treba prenebregnuti da jedan roman, koji se s pravom (ili greškom) smatra osrednjim ili lošim, može u sebi nositi neku činjenicu ili argument koje pisac nije umeo da iskoristi, a od čega se može napraviti odličan film.

Osmoza književnosti i kinematografije, danas kao i u prošlosti, jeste od velikog značaja. Između ove dve umetničke forme

oduvek su postojale vrlo čvrste veze. Ono što se danas dešava u svetu jeste afirmacija vitalnosti ovih odnosa. Ekranizovanje književnih dela predstavlja izvor kojega se kinematografija ne može tek tako lišiti. Izmišljanje problema, teorija i špekulacija o tome da li se može ili ne nastaviti ovim putem, zaista je suvišno. Ne zaboravimo da je roman od nastanka filma uvek bio prijatelj i verni poverenik sedme umetnosti. Sineasti svih vremena odvajkada su nalazili nešto za sebe na ovom bogatom izvorištu.

Nisu samo Aleksandar Dima i Viktor Igo dali teme za film, već su i dela hiljade drugih slavnih pisaca poslužila sineastima. Filmski je obrađeno gotovo celokupno delo Šekspira, kao i dela Balzaka, Getea, Šilera, Malapartea, D'Anuncija, Servantesa, Selme Lagerlef, Tolstoja, Dostojevskog, Čehova, Mana, Cvajga. Izuzetno mnogo je korišćena i Biblija, a naročito Stari zavet, na osnovu kojih je napisano desetak scenarija. Mnogi slavni romanopisci takođe su poslužili kao primer: Hemingvej, Skot, Dikens, Šnicler, Frans, Flober, Goldsmit, Miler, Remark, Mopasan, Zola, Rabindranat Tagore, Puškin, Alan Po, Konan Dojl, Agata Kristi, čak i Homer, Euripid, Sofokle i hiljade drugih.

Svaki put kada pravi umetnik uspe da na sebi svojstven način ostvari jedno remek-delo, rizikujući čak da ne postigne potpun uspeh, književnost još jednom potvrđuje svoju ulogu blistavog animatora filma. Roman se uvek pokazivao kao odani saveznik, pa oni koji se bave filmom nemaju ni najmanje prava da ga iznevere.

Ma kakve bile formule, ma kakvi bili zakoni i šeme na koje se neko može pozvati, ubeđeni smo da to ne bi bilo u stanju da bilo šta izmeni u ovom zaključku. Jedini uslov za neku moguću ekranizaciju književnog dela jeste (i ostaće) — talent filmskog umetnika. Samo je na njemu da uspe da izjednači svoje delo s delom pisca.

Paul Buisin (Francuska): Odnosi filma i književnosti

Film je tokom svog razvoja stalno bio čvrsto povezan sa književnošću koja je postala osnovna filmska materija. Međutim, veliki deo publike misli da je film samo niz »živih slika«. Ni svi filmski ljudi ne shvataju da je film postao najuniverzalnije audio-vizuelno sredstvo komuniciranja.

Srećom, preostaje dobar broj onih koji shvataju ovu činjenicu i u filmu ne vide prostu vizuelnu senzaciju bez ikakvog dubljeg značaja. Zbog velikog sociološkog značaja i uticaja na mase, kao i lepota koje otkriva, uticaj filma je sve veći. Sada ga izjed-

načuju sa teatrom, tim starim otmenim gospodinom, dok istovremeno junački izdržava napade mladog konkurenta — televizije. Ove činjenice veoma su indikativne za one koji se interesuju i bave »komunikacijom«. Camudo već godinama krsti film »sedmom umetnošću«, dokazujući time njegovu vrednost, iako se možemo upitati gde je njegovo mjesto u ovom svetu punom protivrečja i nereda i kakve su njegove aspiracije, pravci razvoja i koncepcije, kakvi ga estetički, psihološki, ideološki i finansijski tokovi vode i, možda, njime upravljaju. Jer, film nije nešto što je definitivno uobličeno i ambicije mu se stalno menjaju, tako da su njegove modifikacije ponekad tako nagle da je i sama suština filma oštećena. Filmski jezik iz 1897, 1912, 1930, 1950. drugačiji je od jezika iz 1978. godine. Može se navesti još činjenica koje govore u prilog promena u književnosti, čiji presudan uticaj na film ne može da se negira, naročito od pojave govornog filma.

Postoje, međutim, velike razlike između filma i književnosti, mada su najveća filmska dela uzimala osnovne elemente iz književnosti. Najpre, film je samo »spektakl« ili dramska, odnosno komediografska predstava. U osnovi, on je način beleženja; svojim brojnim tehničkim pomagalima male stvari može da uveća, da ubrza tok vremena, nepokretne stvari da čini pokretnim. Poseduje žestinu koja unosi energiju u mrtve stvari. Primer za to je krupan plan u Bergmanovom filmu, koji je trenutak hipnoze. Izbor mora biti vrlo brižljiv, orkestracija neobično ritmična. Na žalost, danas ima suviše početnika koji se ne pridržavaju prave mere u »receptu« i menjaju dramske konflikte, gegove u komedijama, tako da se i sama atmosfera menja i postaje čudna. I drugačija od književne tradicije. Tu je, po meni, osnovna razlika koja označava pravu personalizaciju filma. Naravno, film ne možemo ograničiti na apstraktni region u kome je sve fluidno.

Sedma umetnost, da bi preživela, morala je da postane komercijalna industrija. Ako odbacimo svu gordost, lako ćemo shvatiti od kojih se osnovnih elemenata sastoji reprodukcija ideja, manje ili više neodređenih adaptacija književnih dela ili pozorišnih komada, što sve dovodi do toga da film postaje mehaničko beleženje. Međutim, film nisu samo aparature, svetlosni efekti, promene planova, spretna montaža; film demaskira i najmanje gibanje, slabost knjige ili komada po kome je pravljen.

Osobenosti filma dolaze do izražaja tek kada je literarno delo adaptirano za njegove potrebe. Nikakav tehnički palijativ ne može da prikrije lošu adaptaciju. Takođe, veoma je važan posao pisanje dijaloga, koji mora da bude u skladu sa unutrašnjim ritmom slike. Potrebna su skraćenja, kondenzacija, a istovremeno treba voditi računa da se ne izneveri originalni tekst, jer filmska slika ne sme da bude kroki teksta, kao što reč ne može da bude jadni rođak. Ono što je potrebno jesu sugestivni, živi, čvrsti tekstovi. Retorika, deklamatorstvo, opšti dijalozi su opšte zlo ekrana. Film ne trpi duge dijaloge, oratorstvo. Možemo reći da kompozi-

cija filma (izbor elemenata, tehničkih postupaka, prikazivanje detalja) i sadržaji teksta imaju veoma malo veze sa kompozicijom jednog književnog dela.

Izlazak filma iz podruma (prvi kontakt s publikom bio je u podrumu) nije bio propraćen simpatijama od strane književnika. Ovaj »anfan teribl« lošeg vaspitanja, koga nisu voleli ni oni što su se o njemu starali, počeo je da biva iskorišćavan. Kako je neko mogao da ozbiljno shvati tog »monstruma«, koji je iz barake pobegao u bedne radnjice (»niklodeoni«), što su se kasnije pretvorile u projekcione sale, da bi konačno, posle osamdeset godina postojanja, postale hramovi koji lako mogu da postanu mauzoleji ako im ne posvetimo dovoljno pažnje. Film je prouzrokovao rađanje čitave jedne književnosti (pravedan revanš), o njemu se piše u svim novinama. Od njega živi velik broj umetnika, tehničara, pisaca; finansijeri iz njega izvlače veliki profit, jer su u film uložene milijarde dolara, funti, maraka, franaka.

Ali, taj isti film često je bez osnovnog obrazovanja i ne živi uvek u zdravoj i čistoj atmosferi. Često se manifestovao kao novčana snaga i samo poimanje njegovog imena izaziva ljubomoru i zavist. Mnogi u njemu vide mogućnost za brzom zaradom, zaboravljajući da snimanje filma podrazumeva troškove. Možda nije daleko dan kada će film biti prožet drugačijim, uzvišenijim duhom. Tada će pojedine književne teme biti više obrađivane (već prema potrebama njihove transpozicije), adaptacije će biti rađene prema filmskim i pozorišnim zakonima. Osnovi se ne mogu menjati: duhovni i društveni sukobi, ideološka drama, sociološka studija ostaće suština filma. Ne zaboravimo da slikar ne misli na muziku, niti vajar na boje.

U svojim počecima film je išao u improvizaciju ili je bio čist dokument realnosti. Jedan od osnivača, Šarl Pate, u želji da prevaziđe taj stadijum, obrazuje grupu scenarista i obučava ih da postanu reditelji. Gomon je usvojio istu formulu. Ovi pioniri imali su prednost sve do 1920. godine, a pojedini čak do 1930. Međutim, prava premijera je bila u Parizu 17. novembra 1903. u sali Šaras, kada je prikazan film *Ubistvo vojvode od Giza*, što je predstavljalo venčanje filma sa literaturom. Nastavak je *Povratak Odiseja, Madam San Žen, Jakobinci, Judin poljubac, Teodora, Edip*, a nedugo zatim u kompaniju su stupile mnoge zvezde sa scene. Taj pokušaj bio je nesumnjiv uspeh.

Treba sačekati do 1913. da bismo videli veliku postavku *Kristifora Kolumba*, u režiji Žerara Buržoa, koji je uposlio više od 30.000 ljudi (u nekim scenama pojavljuje se i po 5.000 glumaca ili statista). Lutali su Španijom u kostimima kohorti plašeći nedužno stanovništvo od Granade i Sevilje sve do mora. Galije su koštale 200.000 zlatnih franaka, a čitav film preko milion zlatnih franaka. Međutim, pojedini pisci, kao Pjer Dekurs, L. Gugenhajm, braća Merzbah uspevaju da dobiju monopol na književna i muzička dela koja su na repertoaru. Pokušajte da zamislite šta bi to danas

značilo. No, treba napomenuti da u Francuskoj i danas postoji SACEM (Udruženje autora i kompozitora muzike), koje svake nedelje naplaćuje autorske honorare za svako prikazivanje muzičkih komada ili književnih dela. Znači, ideja nije propala. Svetla pozornice ustupila su mesto treperenju svetla iz projekcione kabine, ali ni jedno ni drugo ne mogu bez čoveka, a lukavi finansijeri su to vrlo dobro shvatili. Porez za predstave sa živim učesnicima (pozorište, striptiz) iznosi 7%, za film raste na 17,60%, a ako je reč o filmu *X*, to jest o filmu pornografskog sadržaja, porez je čak 33%.

U početku su autori radije pravili adaptacije komada, i to onih koje je bilo lako preneti na filmski jezik, u »slike«. Tako su Pate, Gomon, Ekler ekranizovali niz književnih dela kao: *Zvonar Bogorodičine crkve u Parizu, 93, Jadnici, Elizabeta Engleska, Kromvel, Tri musketara, Misterija Pariza,* u kojima su igrala najveća imena tadašnjeg pozorišta: Sara Bernar, Baret. U *Jadnicima* smo videli Mariju Venturu i Mistinget, i druge.

Teško se može objasniti onovremensko bagatelisanje filma ako se zna da su većina filmskih stvaralaca bili u isto vreme i pozorišni ljudi. Pored velikih pozorišta, postojala je čitava plejada mladih i malih pozorišta koja su dala značajne stvaraoce. Ne zaboravimo da su prve prave zvezde Maks Linder i Suzan Grande potekli iz pozorišta u kome su bili nosioci drugorazrednih uloga, da bi pravu slavu stekli tek na filmu.

Napomenimo da je u to doba vladao Zola svojim naturalizmom, a u teatarskom svetu dominiralo je pozorište »Libre«. Bilo je teško izbeći tom uticaju kome pripadaju i »reportažisti« Limijer i Zeka, koji do preterivanja primenjuju formulu: »Izvan realizma, ne pozdravljamo« (ne treba zaboraviti da je kasa tražila svoje, jer od početka film je i umetnost i industrija). Scenarija su tada bivala sve bolja.

Poznat je slučaj kada je Anri Defonten završio u toku prepodneva film za koji su glumci bili angažovani na ceo dan, pa je na brzinu napisao drugi scenario koji je snimljen u toku popodneva.

Prva se Italija sa uspehom bacila na opsadu francuske »tvrđave«, i to pseudoistorijskim freskama, kao što su: *Quo vadis, Cabiria, Julije Cezar* i drugi, koji su evocirali istoriju kroz vekove, sve do naših dana. Potezali su za svojim velikim piscem Gabrielom d'Anuncijem čiji je sin postao čak reditelj. Čudno je da rat nije ugušio elan; naprotiv, prouzrokovao je veliki razvoj. Snimani su filmovi po književnim delima koja su doživela veliki uspeh: *Dama s kamelijama* A Dime, *Vaskrsenje* i drugim Tolstojevim delima, zatim po Mopasanu, Igou i, naravno, Danteu.

Švedski film, čije prvo delo datira iz 1909, dostiže vrhunac 1916. godine. Prvi put na filmu vidimo blisku saradnju između književnosti i filma, zahvaljujući Selmi Lagerlof i Bjornsjerne

Bjoernsonu koji su adaptirali ne samo Ibzena, već i stare nordijske legende i bajke. Godine 1922. švedski film doživljava pad zbog odlaska nekolicine najboljih reditelja u SAD. Sjostrom i Stiler su otišli, Stiler se vratio u Švedsku 1928, da bi nedugo zatim umro. Švedski film je vratio svoj renome tek pojavom Ingmara Bergmana.

Interesantno je da nemački film nije mnogo propatio zbog rata 1914—1918; čak je krajem 1914. doživeo izvestan napredak, jer su reditelji shvatili značaj politike i propagande. U periodu najteže inflacije rediteljima nisu nedostajala sredstva. Tokom 1919—25. godine nemački film je doživeo svoj najbolji period — iako mu dramski pisci i pozorišni reditelji nisu bili naklonjeni.

Kada je Maks Rajnhard 1913. godine adaptirao za ekran delo Huga fon Hofmanstala, obrazuje se društvo za zaštitu prava dela po kojima se snimaju filmovi. Od tada književnost i teatar snabdevaju film temama, ali se smanjuje odnos originalnih dela i adaptacija. Od tada nemački film oscilira između »komercijalnih« i »autorskih« filmova, što je i danas praksa. Vidimo, čak, i nobelovce kako pišu i režiraju.

Prva velika dela američkog filma bile su tri verzije *Stradanja.* Američki film se prvi upustio u avanturu nepoznatog sa varijacijama na istu temu (tri verzije iste teme), i to uspešno, ali kada se nije moglo drugačije, primenjivala se formula »Time is money« (vreme je novac).

Brzi razvoj je od filma ubrzo stvorio moćnu industriju, koja je tokom godina osvojila svet. Ali, već tada se postavio problem: teme koje će biti interesantne za stanovnike različitih krajeva SAD i sve građane sveta. Najpre su to bili ratni filmovi koji su raspaljivali patriotizam, zatim su izmišljeni »starovi« od kojih je najveći, Čarli Čaplin, postao legenda. On nikada nije koristio književnost kao izvor inspiracije, *ali je zato zbog njega rođena čitava književnost.* Uspeh filma u SAD je posledica, po mom mišljenju, nedostatka pozorišnih sala, publika je u velikom broju bila nepismena, malo je poznavala literaturu. Takvoj publici film je bio jedina zabava, malo je tražila od umetnika, jer je malo znala o umetnosti, prenoseći svoje navike na generacije koje su dolazile. Ukus se nije menjao i razlika je samo u tome što publika danas voli ono što joj štampa nametne.

Posle farmera sa Srednjeg zapada, metalurga iz Pitsburga i Detroita, kauboja iz Teksasa, trebalo je pridobiti ruske mužike i britanske rudare, sitnu francusku buržoaziju i napuljsku sirotinju. Važio je jedan jedini zakon — zakon broja! To je bila industrija koja je proizvodila holivudske slike: podela posla, korišćenje stručnjaka, proizvodnja serija. Svako književno delo koje bi prošlo kroz takav proces izgubilo bi svaku vrednost i personalnost. Jedan jedini filmski stvaralac — Erih fon Štrohajm — uspeo je u to doba da napravi stvari vredne pomena.

Konačno je i sama publika (kako američka tako i evropska) počela da odbija serije, jer su ličile jedna na drugu, mada su tehnički bile doterane do perfekcije. Tada je bilo potrebno dodati sveže krvi: strani scenaristi, pisci, pored reditelja i glumaca. Međutim, i oni su ubrzo »ubačeni u mašinu«. Stigao je potom govorni film i nove mogućnosti.

Trebalo je čekati dugo godina do pojave »andergraund-filma«, koji je veoma povezan sa gradom i u stanju je da promeni ustajali tok proizvodnje. Sve ono što ima makar kakvo ime u književnosti, u Holivudu je korišćeno i pretvoreno u »hamburger«. Ovakav postupak vremenom je promenjen, ali ostaje finansijska snaga i njena međunarodna sveprisutnost. Kao i američki običaji, sve to pomaže da se prebrode neuspesi. Ostaje opasnost: ekonomski razlozi udaljuju gledaoca od ekrana, zatvorenost pojedinih reditelja i pisaca takođe. Sada je to postao problem društva, pojavljuju se, doduše stidljivo, novi postupci, kao u *Parsifalu Galskom* koji je inovacija vredna pomena . . .

(Prevela: Nevena Đonlić)

Jevgenij Surkov (SSSR): Literatura — film — pozorište

Uvod u temu

Mišljenja sam da tema naše diskusije nema autonomni karakter.

Razume se, u sopstvenim granicama ona može da se razmatra kao potpuno samostalan istorijsko-kulturni i estetski problem. Međutim, dovoljno je da se nešto više udubimo u njegovu suštinu i odmah nam postaje jasno da smo se neizbežno našli u zoni gravitacije teorijskih i filozofskih problema neizmerno sveobuhvatnijeg i determinišućeg značaja.

Interesantna je činjenica da međusobni odnos teatra i literature nikada nije predstavljao neku posebnu preokupaciju estetičarâ. Oni su se bavili drugim pitanjem: o mestu drame među drugim vidovima literature. Kao što je poznato, to pitanje je rešavano sa dijametralno suprotnih stanovišta. Stari estetičari su obično dodeljivali drami mesto na završnom stupnju hijerarhije književnih vrsta. Kasnije su se začuli vrlo autoritativni glasovi sumnje u pravo drame na kraljevski tron, koji su joj rezervisali Hegel i Bjelinski. Ne bi imalo smisla da se sada vraćamo na taj problem, jer nas u ovom trenutku ne interesuje odnos pozorišta ili drame prema literaturi kao posebnoj umetničkoj vrsti, kao prema sveobuhvatnoj i najsenzibilnijoj formi ispoljavanja društve-

ne svesti, već odnos filma prema pozorištu i literaturi. Zato pođimo redom.

Nije teško zapaziti da je film stvorio svoje varijante svih literarnih žanrova i vrsta, osim jedne: lirske filmske poezije. Razume se, lirski element je vrlo prisutan u velikom broju filmova, ali, iako je stvorio filmove-priče, filmove-povesti, filmove-romane, filmove-pozorišne komade, filmove-reportaže, filmove-lirske ispovesti, kinematograf nije stvorio filmove-poeme, a pogotovu nije stvorio filmove-pesme. U slučajevima kada su poeme bile ekranizovane — recimo, u *Nibelunzima* ili u ciklusu naših filmova snimljenih po Firdusijevim poemama — one su gubile svoju specifiku, pretvarajući se ili u istorijsku filmsku dramu ili u istorijski filmski roman. Ukoliko se reč »poema« i pojavljivala u nazivu nekog filma (kao što je Aleksandar Dovženko nazvao jedan svoj film *Poemom o moru*), ona nikada nije mogla da posluži kao indikator za žanr dotičnog filma. Ta reč je jedino ukazivala na autorov polazni emotivni stav.

Stvar je još zamršenija kada je reč o lirskoj pesmi, koja je, po svemu sudeći, apsolutno kontraindicirana filmu kao umetničkoj vrsti, u kojoj se sadržaj uvek ispoljava u objektiviziranoj radnji, u spontanom razvoju. I obrnuto: pozorište, na koje se može primeniti istovetna karakteristika, poslednjih godina je izvanredno ovladalo lirskom poezijom koja mu je ranije bila nedostupna. Sada se bez napora mogu nabrojiti izvanredne predstave u sovjetskom, poljskom i nekim drugim pozorištima, koje predstavljaju specifičnu teatarsku inkarnaciju upravo lirske poezije. Uostalom, ova primedba u izvesnoj meri pretiče tok ovog izlaganja i na nju ću se vratiti malo kasnije.

Sada, pak, želeo bih da postavim pitanje: zašto se film, koji je odavno spoznao svoju snagu i specifiku, tako često obraća romanima i pripovetkama? Štaviše, najčešće se obraća upravo njima, a ukoliko se obraća dramama, nailazi na posebne teškoće skopčane sa neophodnošću da se probije pozorišnom komadu imanentna hermetičnost dramaturške kompozicije. U sovjetskoj kinematografiji poznat mi je samo jedan primer briljantne pobede izvojevane na tom poprištu: Andrej Mihalkov-Končalovski nije prilikom režiranja *Ujka-Vanje* dozvolio sebi da ni u jednom kadru izađe iz okvira dramske strukture Čehovljevog pozorišnog komada; i upravo zahvaljujući tome ostvario je visok koeficijenat čisto kinematografske ekspresije svoje verzije tog dela.

Uostalom, njegov brat Nikita Mihalkov, koji je ekranizirao jedan rani i od samog Čehova odbačeni pozorišni komad, krenuo je suprotnim pravcem. Ne samo da je interpolirao u strukturu tog pozorišnog komada motive i likove nekih poznijih Čehovljevih priča, već je dopunio Čehovljev literarni materijal nizom svojih dijaloga i scena i takođe postigao neosporan uspeh. Štaviše, bez obzira na činjenicu da su stručnjaci za stvaralaštvo velikog ruskog pisca izračunali da u filmu *Mehanički pijanino* nema više od 60

odsto teksta napisanog Čehovljevom rukom, Mihalkovljeva tvorevina se svuda prihvata kao autentična ekranizacija Čehova.

Navedeni primeri mogli bi da deluju paradoksalno kada ne bi razotkrivali zakonomernost zaista opšteg karaktera. Dozvoliću sebi da u vezi s tim navedem još jedan primer koji se odnosi na klasičnu rusku prozu. Naime, početkom 30-ih godina na sovjetskom ekranu pojavila se grupa filmova koji su predstavljali ekranizaciju nekih romana i pozorišnih komada iz fonda ruske klasike. Filmovi su bili urađeni ozbiljno, s puno ukusa i na bazi preciznog poimanja stila relevantnih literarnih tvorevina. Međutim, prilikom ocenjivanja tih filmova, Sergej Ajzenštajn je smatrao za neophodno da kao primer maksimalne međusobne bliskosti filmske i narativne strukture navede ne neku od tih tvorevina, već početne kadrove iz filma *Ivan* Aleksandra Dovženka. Kao što je poznato, taj film nije nikakvim vidljivim nitima povezan sa Gogoljevim tekstovima. Pa ipak, Ajzenštajn je izneo tvrdnju koju na ovom mestu citiram: »Gogolj je imao sreću sa filmom. Pre uranjanja u potpunu amorfnost verovatno da je transformacija Gogoljevog teksta u vizuelni materijal predstavljala poslednji bljesak čistote montažne forme u zvučnom filmu. Mišljenja sam da je vizuelna poema o Dnjepru u prvom delu Dovženkovog filma *Ivan* komplementarna Gogoljevoj nadahnutoj deskripciji pod nazivom *Divan je Dnjepar.*«

Primer je naveden besprekorno precizno. Svako ko je video film *Ivan* sigurno pamti osobiti ritam kretanja kamere u početku filma, lagano oplovljavanje obala i segment nepomične površine reke. Sigurno će dati za pravo Ajzenštajnu koji konstatuje sledeće: »U tom njihovom naizmeničnom nizanju fiksirana je magija Gogoljeve slikovitosti i govornih obrta, takvih kao što su »nit, romori, nit' govori«, »gledaš i ne znaš kreće li se ili se ne kreće njegova nepregledna širina«, i čini ti se da je sav on »iz stakla izliven« itd. Eto gde literatura i film pružaju obrazac svoje najčistije sinteze i srodstva.«

Prema tome, literatura i film mogu biti ekvipolentni i u slučajevima kada nema direktne veze između neke montažne strukture i deskriptivne (ili dijaloške) strukture nekog proznog dela, koja se pomoću asocijacije javlja u sećanju. Treba li onda konstatovati da težnja za bukvalnom filmskom adaptacijom literarnih likova, s druge strane, često daje beznadežno negativne rezultate.

Ne bih želeo da budem pogrešno shvaćen. Film je u stopu za pozorištem vrlo senzibilno uočio relativnu labilnost svake umetničke strukture i na tome uspostavio čvrste odnose sa literaturom. U kontekstu naše teme treba posebno apostrofirati činjenicu da umetnička struktura, kada dospe u magnetsko polje doživljavanja kreativno jake individualnosti, ispoljava sposobnost za izvesno pregrupisavanje elemenata i premeštanje akcenata. Štaviše, dozvoliću sebi još veće uopštavanje: umetnička struktura ispoljava tom prilikom sposobnost za strukturalne modifikacije, koje ponekad mogu biti vrlo duboke i suštinskog karaktera. Tu činjenicu treba posebno

apostrofirati, jer se na njoj bazira celokupna dugogodišnja praksa pozorišnih i kinematografskih adaptacija velikih literarnih tekstova, adaptacija koje su dale, na primer, toliko raznih, pa ipak šekspirovskih Hamleta, Lira i Otela, toliko raznih *Galebova* i *Višnjika*, koji su, bez obzira na te razlike, ostali u okvirima Čehovljeve idejne i stilističke koncepcije. Prema tome, preostaje nam da teoriji samo poželimo da iz te činjenice izvuče što više dubokih i dalekosežnih zaključaka.

Uostalom, još nesmanjeni broj ekranizacija romana, povesti i pozorišnih komada u okvirima gotovo svih meni poznatih kinematografija, takođe predstavlja činjenicu koja se ne može tek reda radi samo registrovati i staviti u arhivu. U stvari, da li ta činjenica svedoči o internoj zavisnosti filma od literature? Ne mislim da je tako. Ta zavisnost je bila veoma jaka na prvim stupnjevima razvoja filmske umetnosti, kada je ona od svoje »starije sestre« prilježno učila kako da se svet slojevito i višedimenzionalno reprodukuje u svojoj koloritnosti i protivrečnosti. Međutim, već 30-ih godina u sovjetskoj kinematografiji pojavio se film *Čapajev*, koji je sa umetničkog aspekta bio jači od čuvene povesti po kojoj je snimljen. Tada je ugledao svet niz filmova bez ičeg analognog u njima savremenoj literaturi, a koji bi sa svoje strane mogli izvanredno poslužiti za romanizaciju i dramatizaciju. Uostalom, danas se mnogi scenariji uspešno prevode ako ne na literarni, onda bar na pozorišni jezik. Na primer, sovjetska pozorišta imaju na svom repertoaru minimum dvadesetak predstava koje predstavljaju inscenariju sovjetskih i stranih filmova. Neke od tih pozorišnih varijanti pokazale su se kao dublje, pa prema tome i vitalnije od svojih filmskih praizvora.

Postavlja se pitanje: može li se iz tih činjenica izvesti zaključak o sve intenzivnijem urastanju filma u literaturu i literature u film — dakle, o njihovoj estetičkoj asimilaciji? Mislim da bi takav zaključak bio brzoplet i dokazno nefundiran. Prilikom međusobnog približavanja literature i teatra istovremeno dolazi i do njihovog razilaženja. Bez obzira na činjenicu da jedno od drugog »uzimaju na zajam«, sve reljefnije se ocrtavaju elementi koji ukazuju na njihovu estetičku autonomnost. Smatram da navedeno Ajzenštajnovo zapažanje može mnogo da pomogne u shvatanju tog procesa. Razne umetnosti zaista idu jedna drugoj u susret, ali to čine da bi potpunije spoznale svoju samostalnost, često čak i bipolarnost. One se međusobno »dovikuju«, ali to čine da bi što tačnije spoznale u kojoj je meri tembr glasa svake od njih neponovljiv, pa prema tome i nezamenljiv. Uzgred, danas je iz te zakonomernosti teatar izvukao najpraktičnije zaključke koji su se pokazali kao dobri. On je shvatio da ne može biti suparnik filmu u reprodukovanju prirodnosti životne sredine, da ne može postići onaj »efekat autentičnosti« događanja koji postiže najprosečniji film i zato se energično opredelio za *anti*-filmske elemente prikazivanja. Pri tom je široko iskoristio takve specifične mogućnosti filma kao što su

montažno konstruisanje pozorišnog mizanscena, krupni planovi pomoću raznovrsnih svetlosnih i ne samo svetlosnih efekata itd. Međutim, preuzevši od filma sve što se moglo preuzeti, teatar je ironično namignuo svom moćnom suparniku i... krenuo tamo gde je za film još uvek bespuće. Naime, teatar je znao da su pred njim nedirnute mogućnosti koje film za sada jednostavno nije u stanju da iskoristi.

S tim u vezi interesantno je setiti se da su u sam osvit filmske ere brojni kritičari davali veoma skeptične prognoze u pogledu budućnosti teatra. Na primer, poznata mi je brošura objavljena u samom početku 20-ih godina, čiji naslov odiše neukrotivom žestinom: *Propast teatra — trijumf filma.* Ali pomenuta brošura davno i potpuno zaboravljenog novinara je ništa u poređenju sa činjenicom da je još koliko 50-ih godina jedan tako dubok i pametan umetnik kao Mihail Rom smatrao za potrebno da konstatuje: da film čini nepotrebnim teatar kao niži umetnički sistem nesposoban za dalji razvoj.

Bilo bi još zanimljivije obratiti pažnju na uznemirenost jednog takvog pozorišnog velikana kao što je Stanislavski, koji je u to vreme u više mahova izrazio svoju zabrinutost. Razume se, Stanislavski nije proricao propast teatra, ali je ipak iznosio uverenje da će obilje dobrih filmova učiniti nepotrebnim loša pozorišta. Avaj, nije se ostvarila ni ta prognoza! U svetu ima poprilično dobrih filmova, ali zbog toga se nije smanjio broj loših pozorišta.

Uostalom, kada je reč o tom problemu, ne treba se ograničavati na ironične osmehe. Daleko je važnije oceniti kako treba zapanjujuće vitalnu energiju teatra, koji je pronašao modus da izbegne krizu iako je na sebi osetio snažan pritisak »tehničke muze« sa njenom sposobnošću da reprodukuje realnost tako potpuno i dinamično kako to pozorištu nikada nije polazilo za rukom. Pošto je shvatio na kome terenu neće uspeti da pobedi film, teatar je bacio na sto čitav špil novih karata. Pošto je sačuvao i u najboljim svojim dostignućima obogatio sopstvenu tradicionalnu životno dobru stilistiku, počeo je istovremeno da čini ono što za sada, koliko razumem, zbog svoje fotografske prirode u doglednoj budućnosti neće biti u stanju da čini film. Na primer, izvanredni sovjetski pozorišni režiser Georgij Tovstonogov postavio je na scenu svog pozorišta priču *Holstomer* Lava Tolstoja. U skladu sa piščevom idejom, glumci u toj predstavi igraju... konje, a 55-godišnji i vrlo ružni glumac Jevgenij Lebedev igra tek oždrebljeno ždrebe koje jedva stoji na svojim klecavim nogama i začuđeno, čak i pomalo uplašeno, posmatra leptira koji kruži ispred njega. Molim da mi verujete na reč: sve te uloge tumače se sa prodornim lirizmom, na ogromnoj psihološkoj dubini i sa takvim pantomimičkim savršenstvom — da je publika prosto očarana.

Odmah se nameće pitanje: može li se film odvažiti na tako nešto?

Na drugoj sceni, mladi pozorišni pregalac Mark Zaharov režirao je predstavu u kojoj glumac Oleg Jankovski isprva relativno dugo govori o Lenjinu, kao što je to predviđeno zakonima Brehtovog »epskog teatra«, a onda, bez ikakvih transformacija, počinje da igra Lenjina, uvodeći publiku duboko u svet njegovih razmišljanja i preokupacija.

U omladinskom teatru-studiju, koji se nalazi u moskovskom rejonu Krasnaja Presnja, vrlo obdareni režiser Vjačeslav Spesivcev, inače čovek sposoban da originalno misli, postavio je narodnu tragediju čiji je autor Vasilij Šuškin i koja je posvećena ustanku i pogibiji seljačkog vođe Stjepana Razina. Taj svoj poduhvat Spesivcev je ostvario sa omanjom grupom mladića i devojaka, koji dimenzije i žestinu velikog narodnog pokreta dočaravaju ne koristeći šminku i bez ikakvih spoljnih oznaka epohe.

U vezi s tim još jednom postavljam pitanje: da li je film osvojio i da li će ikada osvojiti takav umetnički princip?

Prema tome, ne treba da brinemo za teatar. On je pronašao i pronalazi svoje moduse, kako bi pomoću novih koordinata, pošto je prethodno naučio lekcije od filma, ispoljio upravo sebi svojstvenu estetsku energiju i živopisnu prirodu.

Nameće se pitanje: da li film u sferi svojih odnosa sa literaturom treba da ide tim istim putem? Sada se veze između filma i literature obično svode na težnju da se reprodukuje, ovaploti i plastično konkretizuje na ekranu ono o čemu se *govori* u romanu ili povesti, na težnju da se izgradi sistem vizuelnih konkretizacija koje bi (zavisno od režiserove orijentacije) manje-više bile bliske literarnim deskripcijama junaka, pejsaža, interijera itd. Naravno, to nije jedini put, i kada već spomenuti režiser Mihalkov-Končalovski fundamentalno preosmišljava u svom filmu *Prvi učitelj* jednu od ranih pripovedaka Čingiza Ajtmatova, a Andrej Tarkovski u svom filmu *Solaris* gradi, u suštini, novu koncepciju sižea razrađenog u istoimenom romanu Stanislava Lema, — mišljenja sam da kritičari ne treba da raspravljaju o pravu režisera na takvu samostalnost, već samo o rezultatima koje je dobio u procesu realizovanja eksperimenta, o njihovom kvalitetu i stepenu samostalne estetičke »valentnosti«.

Na kraju krajeva, čak i kad imamo posla s primerima druge vrste — recimo, s poduhvatima Sergeja Bondarčuka koji je ekranizovao Tolstojev *Rat i mir* i Čehovljevu *Stepu*, koji je to uradio zaljubljeno, majstorski, sledeći ne samo duh već i gotovo svaku reč Tolstojeve i Čehovljeve deskripcije, nas Tolstoj i Čehov interesuju primarno *u vezi sa Bondarčukom*. Ma koliko bile sinhrone njegove ekranizacije, *Rat i mir* i *Stepa* se u njima ipak vide kroz »magičnu prizmu« *njegovog* režiserskog doživljaja. A kada toga ne bi bilo, teško da bi vredelo trošiti toliku energiju na reprodukovanje austerlicke bitke ili prvog bala Nataše Rostove, kad je te epizode Tolstoj ionako izuzetno dobro opisao.

Pitanje vernosti ekranizacije praizvoru sadrži zbog toga izvesnu konstantnu antinomiju i može biti shvaćeno samo u svojoj dijalektičkoj protivrečnosti. Biti svestan te činjenice neophodno je i zbog toga da bi se shvatila zakonomernost neizmerno univerzalnijeg značaja sadržana u pitanju: da li film i literatura u svom razvoju idu raznim ili zajedničkim putevima? Više nego poluvekovna istorija višenacionalnih sovjetskih literatura i kinematografija uverava me u to da zbližavanje ne ometa ispoljavanje njihove samostalnosti, a sve ono po čemu se film razlikuje od literature i što ga čini *posebnom* umetnošću nimalo mu ne smeta da usvaja otkrića i lekcije književnosti. Zato ne mislim da su u pravu oni filozofi i estetičari koji vole da raspredaju o sve manjem značaju literature i uopšte štampane reči u eri mas-medija. Štaviše, mislim da uopšte nisu u pravu! Nisu ne samo zato što je književnost još uvek mudrija i estetski, socijalno, filozofski i istorijski bogatija od filma, već i zbog činjenice da za film još uvek predstavlja teškoću takva složena koncepcija kakvu realizuju u svojim romanima, na primer, Tomas Man, Leonid Leonov, Vilijem Fokner, Mihail Bulgakov i drugi. Proći će izvesno vreme i optimistički se ponadajmo da će te teškoće biti otklonjene. Ali odmah se nameće pitanje: da li će biti otklonjena polazna razlika, imanentna samom načinu na koji čitaoci i gledaoci prisvajaju umetnička dela raznih vrsta? Da li će ikada film omogućiti svom gledaocu da bez žurbe, isto onako kao što prelistava stranicu za stranicom, »čita« film kao što to sada čini sa *Braćom Karamazov* ili *Doktorom Faustusom*? I što je najglavnije, da li film uopšte treba da teži tome?

Po mom mišljenju, razlike u načinima prisvajanja estetskog blaga sadržanog u delima literature i filma određuju i granice u kojima se razvijaju obe umetnosti. Razume se, ne treba zaboraviti da film ulaže mnogo napora kako bi savladao tu svoju relativnu ograničenost, ali to se čini, uglavnom, tako što se usložnjava filmski jezik, što se koriste asocijativne spone između montažnih fraza, što se namerno insistira na ambivalentnosti tih spona, što se filmska priča toliko preopterećuje izuzetno komplikovanim i tendenciozno subjektiviziranim metaforama i simbolima da ono što se događa na ekranu treba specijalno i detaljno dešifrovati. Ne treba negirati značaj eksperimentisanja u tom pravcu ukoliko je ono diktirano težnjom da se obogate i probude spoznajne mogućnosti filma, mera njegovog prodiranja u realnost, sposobnost da se realistički sintetizuje najsloženiji istorijski, etički i socijalni materijal koji nudi život. Postati ekvivalentan najsloženijim romanesknim strukturama — to je za film podjednako laskav, izgledan i produktivan zadatak. Umetnost ne samo da ima pravo, već je i dužna da svoju »materiju« isprobava sve novim i novim »razvijačima«. Pa ipak, nećemo gubiti iz vida ono najglavnije.

A to najglavnije podiže nas na nivo problema koji su determinišući za pitanja koja nas danas interesuju, koji kao da koordiniraju eventualne rezultate naših polemika i istraživanja. Mišljenja sam da filmski teoretičari, koji insistiraju isključivo na determi-

nišućem značaju fotografskog porekla kinematografije, nisu u pravu, jer apsolutizuju i dogmatizuju svoje, u početnim granicama očigledne odredbe. Naravno, svako dete zna da je film umetnost izrasla iz fotografije, ali izvlačiti iz te činjenice onakve zaključke do kojih je došao Zigfrid Krakauer u svojoj poznatoj knjizi, proglasivši nepodobnim za film takve literarne vrste kao što su tragedija, epos, fantistika i tome slično, duboko je pogrešno.

Film može adaptirati *celokupnu* raznolikost života izraženu u literaturi — razume se, u granicama svojih tehničkih mogućnosti, koje predstavljaju mogućnosti filmske kamere da fiksira samo što se ispred nje događa. Međutim, moguće je postići ono što je, na primer, nesumnjivo ostvario režiser Grigorij Koznicev u filmu *Kralj Lir*, da kamera fiksira »Lirov mikrokosmos«, i to ne uslovno-pozorišni, već istinski, stvarni, koji kao da postoji tu pred nama. Isto tako je moguće postići to da se najfantastičniji sižei osvajaju kamerom bez onog demaskirajućeg efekta koji režiser nije predvideo, a koji nastaje, na primer, u kadrovima filma *Ajkula*, kada se morska neman toliko uveličava da zapažamo da je to samo ne baš vešto urađena velika gumena igračka. A da i ne govorimo o mnoštvu nespretnosti i neukusnih trikova koje tako štedro koriste autori filma *Rat svetova* i nekoliko drugih sličnih tvorevina. Verovatno da su svi već videli i *Odiseju* Kjubrika i *Solaris* Tarkovskog. Reklo bi se da posle tih filmskih ostvarenja nije nimalo teško osporiti Krakauerov naturalistički kanon, koji je u suštini naturalistički. Međutim, to pitanje, u stvari, nije baš tako jednostavno. Bez obzira na očiglednu jednostranost Krakauerovih teorijskih konstrukcija, u njima ipak ima više rezona nego u brojnim teorijama »kinematografske destrukcije«, koje kontinuirano izlaze ispod pera nekih zapadnih autora. Kao primer te vrste navešću knjigu *Prošireni film* Džina Jangblada, a naročito knjigu *Film kao subverzivna umetnost* Amosa Fogela. U tim delima lansirana je misao da se revolucionisanje kinematografa ne sastoji u njegovoj saturaciji revolucionarnim idejama, već u »revolucionarnom uništavanju« svih uobičajenih formi snimanja i montaže — jednom rečju: u destrukciji filmskog jezika formiranog tokom ranijih decenija. Mislim da je ta misao ne samo pogrešna, već da zaista zaslužuje da bude okarakterisana kao herostratska. Misliti da se revolucionisanje filma svodi na njegovu totalnu autodestrukciju — u svakom slučaju na autodestrukciju njegovih istorijski nastalih formi, njegovih vizuelnih otkrića i tekovina, što sve predstavlja njegovu stvarnu snagu ne jedanput proverenu u revolucionarne svrhe — to je, po mom shvatanju, očigledan pokušaj intelektualnog blefiranja, i to bez ikakvih šansi da pomenuti autori ili njihovi istomišljenici praktično realizuju lansirane teorijske preporuke.

Nije nimalo slučajna činjenica da završni akordi knjige *Film kao subverzivna umetnost* zvuče vrlo potišteno. Fogel ne može a da ne konstatuje da su filmovi snimljeni u skladu sa njegovim »razarajućim« koncepcijama zainteresovali samo nekoliko stotina

ljudi i da nisu privukli pažnju »velikog ekrana« (pod ovim terminom podrazumeva, pre svega, progresivnu kinematografiju koja polazi od istinski revolucionarnih postavki). Zato Fogel postulira antinomiju: ukoliko je film »destruktivniji«, utoliko je manji njegov potencijalni auditorijum i obrnuto. Gotovo da čovek ne poveruje da je takva konstatacija izrečena ozbiljno! Nemoguće je izbeći logično pitanje: zašto osuđivati sebe na stvaranje filmova koji očigledno *ne mogu imati* širok demokratski auditorijum? Kako će u tom slučaju »revolucionari« iz redova Fogelovih istomišljenika preneti svoje »revolucionarne ideje«? Totalni anarhistički »negativizam« teorija Fogela ili Jangblada u odnosu na realističke formule filmskog jezika nipošto ne predstavlja modus otkrivanja »čiste supstance« filma, niti predstavlja otkriće onog alhemijskog *praška*, koji će od filma napraviti isključivo film, a iz filma odstraniti sve njemu tuđe »primese«. Nema govora, ili je sve to detinjasta brljivost ili banalno »levo« frazerstvo sračunato na dezorijentaciju naivnih.

Nismo zainteresovani za izvođenje »revolucije« u sferi montaže ili kompozicije kadrova, što bi imalo za posledicu to da od umetnosti postane samo gomila nepotrebne trake, već smo zainteresovani za *izražavanje* istinski revolucionarnih ideja koje doprinose stvarnom revolucionisanju širokih masa, i to u najefikasnijoj formi koja deluje na emotivni aparat ljudi. Nećemo raspravljati o tome da li film treba da se orijentiše, pre svega, na sposobnost gledaoca za hladnu analizu, ili on treba da apeluje na osećanja. Mislim da je podjednako poželjan i gledalac, koji će u skladu sa poznatim aforizmom Bertolda Brehta biti toliko obuzet razmišljanjima o onome što je video na ekranu da će mu se prohteti da zapali cigaretu (sa cigaretom u ustima nekako je zgodnije razmišljati), a i gledalac koga će zbivanja na ekranu toliko emotivno angažovati da će za vreme bioskopske predstave za njega prestati da postoji ne samo cigareta, već i čitav svet oko njega. Samo je važno to da gledalac posle filma bude izveden na čistinu gde će razmišljanjem izvući socijalno-efektne zaključke iz onoga što je video i shvatiti istinski smisao postojećih društvenih kolizija i protivrečnosti.

I zato budućnost filma ne treba tražiti na putevima koji vode razaranju forme, pa ma kakvim arhirevolucionarnim frazama bila dekorisana takva destrukcija, već na putevima koji vode produbljivanju i jačanju njegovog realističkog potencijala, njegove sposobnosti da duboko analizira stvarnost i monolitizira publiku oko zadataka najaktuelnijih za društvo i ljude, kojima je potrebno ili da budu oslobođeni iluzija i zabluda ili da budu učvršćeni u uverenju da su im pogledi ispravni ili da se u njima probudi želja za efikasnim oživotvoravanjem zaključaka i zapažanja inspirisanih filmom.

Ne mogu a da na ovom mestu ne kažem da sovjetski film, čiji razvoj pažljivo pratim pola veka, sada sve sigurnije stupa u

otvoren i strastven razgovor upravo o pitanjima koja postavlja život i za koja je potrebno pronaći efikasna i celishodna rešenja. Oni osnovni pravci u razvoju sovjetske literature i umetnosti, koji su tako senzibilno podržani na XXV kongresu naše Partije, nastavljaju da se razvijaju i obogaćuju novim umetničkim iskustvom. Prvi pravac čine filmovi koji su ranije pomalo suvoparno nazivani »proizvodnim«, a sada su poprimili istinsku umetničku snagu; drugi pravac čine filmovi koji odražavaju etička traganja, karakteristična za društvo razvijenog socijalizma; treći pravac čine filmovi koji svoju likovnu snagu i svoj sadržaj crpu u heroizmu revolucionarne borbe i u pobedi nad fašizmom, izvojevanoj u teško vreme velikog otadžbinskog rata, koje je još živo u našem sećanju. Ta tri pravca određuju tematsko traganje najkarakterističnije za sovjetski film poslednjih godina. I upravo na tim putevima dolazi do zbližavanja filma sa literaturom i teatrom, upravo na njima te umetnosti pronalaze oslonac za slobodno ispoljavanje sopstvenih modusa umetničkog osvajanja stvarnosti.

Tokom 1978. godine na stranicama časopisa »Iskustvo kino« (»Filmska umetnost«) vođena je živa diskusija o raznovrsnosti stilskih pravaca, koji su u poslednje vreme došli do izražaja u umetničkoj praksi sovjetske višenacionalne kinematografije. Angažovano i brižljivo analizirana su dostignuća ruske, gruzijske, uzbečke, ukrajinske, kirgiske, letonske, litvanske, jermenske i ostalih kinematografija. Ta analiza je pomogla kritičarima da dođu do izvesnih zaključaka od primarnog značaja i za razumevanje estetičkih problema koje mi danas razmatramo. Kao prvo, postalo je apsolutno očigledno da su kinematografije saveznih republika dostigle takav stupanj da su se unutar *svake od njih* formirali posebni pravci i umetničke struje genetski povezani sa iskonskom nacionalnom tradicijom, ali koji su tu tradiciju umnogome obogatili, i to u određenoj meri zahvaljujući usvajanju iskustava drugih bratskih kinematografija. I drugo, kao dosledno realistički film, koji svesno odbacuje i sve destruktivne koncepcije, i sve naturalističke koncepcije orijentisane na plitko održavanje, i ogoljenu površinu pojava, sovjetski film dokazao je da se unutar tog realističkog sistema nalazi neiscrpni arsenal likovnih mogućnosti koje su sada naročito aktivizirane.

Nisam u mogućnosti da podrobnije prepričam zapažanja iznesena od strane učesnika pomenute diskusije — ona su suviše raznovrsna i bogata nijansama da bismo ih mogli staviti u futrolu nekoliko jednoznačnih odrednica. Međutim, smatram da je neophodno vrlo određeno konstatovati da upravo realizam, i samo on, razvijajući se, trpeći promene, ostvarujući sve nove i nove domete, ispoljavajući neiscrpnu sposobnost za modifikacije i otkrića sve novih i novih sopstvenih internih mogućnosti, o kojima realisti ranijih pokolenja nisu ni slutili — dakle, takav realizam koji nastaje u praksi savremenog filma, otkriva istinske i zaista nesagledive mogućnosti za spoznavanje objektivnih zakonitosti života,

za razjašnjavanje principa i moralnih zakona na snazi u društvu razvijenog socijalizma, za poimanje savremenog čoveka na onim dubinama njegove svesti, psihe, emotivnog i kulturnog života, na kojima s podjednakom umetničkom energijom deluju film, literatura i teatar, ali svako na svoj poseban način.

Dr Petar Kačavenda: SKOJ i omladina u ratu i revoluciji

(Eksport-pres, Beograd, 1978)

Dugogodišnji istraživački rad dr Petra Kačavende dobio je svoju završnicu u knjizi *SKOJ i omladina u ratu i revoluciji*, koja je nedavno izašla iz štampe. Pojavom ove knjige, koja na sintetizovan način prikazuje ulogu i doprinos mlade generacije, pripadnika svih naroda i narodnosti Jugoslavije, razvoju i pobedi NOR i socijalističke revolucije, novija istoriografija obogaćena je još jednim vrednim delom.

Dr Kačavenda je svoj rad podelio na četiri dela koji su organski povezani u jednu celinu.

Da bi mogao da prati razvitak, aktivnost i ulogu SKOJ-a i mlade generacije u NOR i revoluciji, autor je dao kratak osvrt na razvoj i ulogu SKOJ-a u revolucionarnim zbivanjima pred drugi svetski rat, posebno od dolaska Josipa Broza Tita za generalnog sekretara KPJ 1937. godine pa do ustanka 1941. godine. U tom periodu SKOJ je postigao najznačajnije rezultate u revolucionisanju omladine i omasovljenju svojih organizacija. Novo rukovodstvo KPJ je još tokom 1937. godine preduzelo prve mere za obnovu SKOJ-a, formiranjem pri CK KPJ Centralne omladinske komisije, na čijem se čelu nalazio Ivo Lola Ribar. Stvaranje tog novog omladinskog rukovodstva bilo je značajan korak u pravcu konsolidacije SKOJ-a i otklanjanja slabosti iz prethodnih perioda razvoja. Značajnu pomoć u razradi nove platforme za rad SKOJ-a pružio je Tito iznoseći svoja gledišta u članku *SKOJ na novom putu 1937. godine.*

U uvodnom delu knjige (str. 7—11) dr Kačavenda je opisao ne samo obnovu SKOJ-a nego i njegov organizacioni razvoj, uključujući i konstituisanje pokrajinskih rukovodstava SKOJ-a, zatim njegove raznovrsne revolucionarne aktivnosti u tom razdoblju u svim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama. To je period kada je ostvareno jedinstvo radničke, seoske, školske i studentske omladine uz njeno postepeno pripre-

manje za borbu protiv fašizma. Okupacijom Jugoslavije bitno su se izmenili uslovi daljeg razvitka i aktivnosti KPJ i SKOJ-a. Dr Kačavenda je objasnio na koji je način SKOJ delovao u novonastalim okolnostima okupacije: pre svega, uspostavljajući stalne i sigurne veze CK SKOJ-a sa nižim rukovodstvima i prilagođavajući organizacionu strukturu ratnim uslovima. Govoreći o periodu okupacije, autor je pregledno prikazao brojčano narastanje SKOJ-a u Jugoslaviji.

Prvi deo knjige pod naslovom »Omladina u ustanku 1941.« obuhvata učešće omladine u ustanku 1941. godine. U stvari, tu je mahom reč o učešću SKOJ-a u prikupljanju i čuvanju oružja i druge ratne opreme, zatim formiranju omladinskih udarnih grupa i obučavanju omladine u rukovanju oružjem. U tom delu knjige su uglavnom opisane pripreme omladine za ustanak (str. 19—31).

Drugi deo knjige, pod naslovom »SKOJ u oružanoj borbi« (str. 31—55), obrađuje učešće SKOJ-a i omladine u stvaranju i jačanju narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije. U njemu su prikazane borbene akcije omladine u gradovima i doprinos SKOJ-a omasovljenju partizanskih odreda u razdoblju najvećeg uspona ustanka, septembar—decembar 1941. godine. Otpočinjanjem oružanog ustanka svi članovi KPJ i SKOJ-a smatrali su sebe mobilisanim vojnicima i, prema određenom planu, odlazili su na teren, u oružanu borbu, a prethodno su učestvovali u formiranju partizanskih odreda. Deo članova SKOJ-a morao je ostati u gradovima i tamo delovati među omladinom: u školama, fabrikama i selima.

Na osnovu analize koju daje autor, jasno se uočava da je prve partizanske odrede činila pretežno omladina. Uporedo s borbama partizanskih odreda otpočele su i partizanske akcije u okupiranim gradovima širom zemlje, u kojima su, pored članova KPJ, učestvovali članovi SKOJ-a i rodoljubiva omladina. Osnovni napor SKOJ-a u početku ustanka, do septembra 1941, bio je usmeren na uključivanje njegovih organizacija i članova u oružanu borbu, što je bilo neophodno, ali je istovremeno zbog toga zanemaren politički rad među omladinom i nije dovoljno pažnje poklanjano ostvarivanju jedinstva omladine u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Stvaranje slobodnih teritorija u jesen 1941. doprinelo je bržem uključivanju seoske omladine u borbu, a značajno je da je SKOJ na tim teritorijama osnivao omladinske antifašističke organizacije, pre svega u Srbiji, zatim Crnoj Gori, Sloveniji i drugim krajevima Jugoslavije.

U trećem delu knjige (str. 55—79) autor govori o učešću omladine u izgradnji revolucionarne armije i narodne vlasti. Na dalje još masovnije angažovanje omladine u narodnooslobodilačkom pokretu bitno je uticalo stvaranje Narodnooslobodilačke vojske, AVNOJ-a, zatim osnivanje Ujedinjenog saveza antifašističke omladine, pobeda Crvene armije kod Staljingrada i Engleza i Amerikanaca u Severnoj Africi. Sada se uključivao u borbu i onaj deo omladine koji je bio van domašaja uticaja narodnooslobodilačkog pokreta.

Razvoj NOP i omladinskih organizacija sredinom 1943. bio je već uzeo toliko maha da se neodložno postavljalo pitanje proširivanja baze NOP-a prevođenjem na njegove pozicije i dela omladine koji je bio pod uticajem neprijatelja oružane borbe. Naime, time bi se ostvarilo jedinstvo celokupne omladine. U drugoj polovini 1943. godine usledio je masovni priliv omladine u Narodnooslobodilačku vojsku, tako da je u njenom sastavu već bilo više od 200.000 ljudi.

Brojnim i akcionim jačanjem omladinskih organizacija 1944. godine ubrzan je priliv omladinaca i omladinki u Narodnooslobodilačku vojsku, koji su u sve većem broju dobrovoljno stupali u narodnooslobodilačku borbu. U tom delu knjige autor je obradio i posebne omladinske jedinice, a zatim je pregledno dao socijalni sastav članstva SKOJ-a u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije. Takođe je

u istom delu knjige opisano učešće omladine u radu narodne vlasti i aktivnost pionira u NOR i revoluciji.

Najveći deo knjige, odnosno njen četvrti deo (str. 79—150) posvećen je organizacionoj strukturi i idejno-političkoj izgradnji SKOJ-a. U početku ustanka u partizanskim odredima su partijske organizacije rukovodile radom SKOJ-a. Sa omasovljenjem narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, posle Savetovanja u Stolicama 1941. godine, omogućeno je organizaciono jačanje i izgradnja SKOJ-a u svim odredima. Od tada, pored partijskih organizacija, u svim partizanskim jedinicama formirani su aktivi SKOJ-a, koji će delovati do kraja rata. Počev od proleća 1942. godine formirani su u proleterskim jedinicama bataljonski komiteti SKOJ-a, a početkom 1943. osnovani su brigadni komiteti. Gde nije bilo brigada, formirana su odredska rukovodstva SKOJ-a, a početkom 1945. godine uvedena je funkcija sekretara SKOJ-a u divizijama.

Autor je posebno dao strukturu SKOJ-a u mornarici i prištapskim jedinicama.

Uz to, detaljno su prikazani oblici i sadržaj rada organizacija i rukovodstava SKOJ-a u vojsci. Osnovni oblik rada SKOJ-a u vojsci bili su sastanci aktiva. U knjizi je razmatran rad SKOJ-a počev od čete, bataljona, brigade sve do viših jedinica. Sasvim opravdano, dr Kačavenda je potrebnu pažnju poklonio i liku članova SKOJ-a pripadnika NOV i POJ i njegovom vaspitnom značenju, navodeći faktore koji su bitno uticali na izgradnju tog lika. Opisan je i način prijema omladinaca u SKOJ, kao i vrste kazni i njihova vaspitna uloga.

U tom delu knjige razmatrana je ideološko-politička, kulturno-prosvetna i vojna aktivnost omladine. Pri tom je bilo posebno reči o opismenjavanju boraca, formiranju horova, diletantskih grupa, predavanjima, sve do omladinske periodike. Posebno mesto zauzima aktivnost SKOJ-a na vojno-stručnom osposobljavanju omladinaca NOV i POJ. Na kraju knjige razmatrana je uloga SKOJ-a iz jedinica Narodnooslobodilačke vojske u razvitku i aktivnosti omladinskih organizacija na terenu 1941—1945. godine.

U knjizi je autor izvršio periodizaciju celokupnog razvoja SKOJ-a u NOR i revoluciji. Taj razvoj je podelio na dva perioda. Prvi period, po autoru, počinje ustankom 1941. godine i traje do kraja 1942. godine, a drugi period od kraja 1942. do završetka rata 1945. godine.

Istraživanja dr Petra Kačavende su pokazala da se pred kraj rata u oružanim snagama revolucije našlo više od 600.000 mladih ljudi, a više od 400.000 njih tokom NOV i POJ je prošlo kroz SKOJ, dok je više od 100.000 mladih poginulo u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Više od dve trećine rukovodećeg kadra Jugoslovenske armije u trenutku izvojevane pobede nad fašizmom činili su mladi ljudi: radnici, seljaci, studenti i đaci.

Osim onih što su masovno učestvovali u NOV i POJ, oko milion i po mladića i devojaka iz raznih slojeva i grupa bili su aktivni pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta, učestvujući u raznim formama rada. To pokazuje da je KPJ svojom oslobodilačkom i revolucionarnom politikom i akcijom, uz pomoć SKOJ-a, osvojila u toku narodnooslobodilačkog rata simpatije i pozicije i izvan granica tradicionalnih klasnih struktura. Narodnooslobodilačkom pokretu su prišli mladi iz mnogih imućnih porodica i nekadašnjih građanskih omladinskih organizacija. Time je u jugoslovenskim uslovima bilo uveliko ostvareno jedno od Marksovih predviđanja da će se, uporedo sa krizom starog društvenog sistema i uspesima socijalističkog pokreta, i pripadnici pojedinih vladajućih slojeva društva opredeljivati i prelaziti na pozicije proletarijata.

Sa knjigom dr Petra Kačavende dobili smo bogat i sadržajan presek delovanja organizacija i razvoja revolucionarnog omladinskog pokreta u ključnom revolucionarnom razdoblju Jugoslavije 1937—1945. godine. Ona je pisana

nadahnuto, lepim sintetizovanim stilom, na što se retko nailazi kod savremenih istoričara. Oslobođena naučnog aparata, a ilustrovana fotografijama, pristupačna je širokom krugu čitalaca i smatramo da je poželjno da takvih knjiga bude što više, naročito o mladima i za mlade. Ova knjiga je značajan doprinos jugoslovenskoj istoriografiji, i to onom njenom delu koji se bavi izučavanjem NOR-a i socijalističke revolucije, i pokazuje da naša marksistička istoriografija krči sebi puteve do čitalaca. Ova knjiga je i dokaz da se, istorijsko-materijalističkim i dijalektičko-analitičkim pristupom, čitaocu mogu u potpunosti razotkriti događaji iz neposredne prošlosti i sadašnjosti, a da se pri tom poštuju svi zahtevi istorije kao nauke.

Venceslav Glišić

Dr Zdravko Leković: Sloboda informacija u samoupravljanju

(Biblioteka časopisa RTV »Teorija i praksa, Beograd, 1978, strana 272)

Knjiga *Sloboda informacija u samoupravljanju* dr Zdravka Lekovića spada, svakako, u red kompletnijih radova iz oblasti teorije masovnih informacija i komunikacija kod nas. Uzimajući »slobodu informacija« kao ishodišnu tačku svog razmatranja, autor obrađuje navedenu temu sa šireg teorijskog aspekta, svestan činjenice da se o slobodi informacije i komunikacije u socijalističkom samoupravnom društvu i ne može raspravljati ako se, pri tome, nemaju na umu i svi ostali, širi i složeniji aspekti toga društva u gotovo svim njegovim sferama. Knjiga, otuda, nije samo uspeli pokušaj da se zađe u problematiku apostrofiranu u njenom naslovu, u čemu je i njen prevashodni značaj, nego je, u isto vreme, i pokušaj da se dâ celovitiji prikaz tih širih teorijskih aspekata javnog informisanja u uslovima socijalističkog samoupravljanja, kao i presek realnog stanja na tom području u sadašnjem njegovom trenutku.

Naučni značaj ovog proučavanja je, kako i sam autor naglašava, vezan za šire filozofske i sociološke probleme na relaciji slobodan čovek — slobodno društvo. Upravo proučavanjem faktora, objektivnih i subjektivnih, posrednih i neposrednih, koji utiču na slobodu javnog informisanja, mogu se utvrditi i položaj i sloboda pojedinca, društvenih grupa, radničke klase i građana u datom društvu. Tim pre što ovo društvo kao cilj i društvenu vrednost afirmiše informisanje svojih građana kao preduslov njihovog učešća u samoupravnim odnosima i samoupravnom odlučivanju.

Knjiga ima tri dela. U prvom delu dat je opšti pristup temi. Drugi i treći deo posvećeni su posrednim i neposrednim faktorima koji utiču na slobodu širenja javnih informacija, a na kraju je dato i zaključno razmatranje u kome su sadržane osnovne premise ove studije. U opštem pristupu, polazeći od činjenice da »razmena informacija u svakom društvu... postaje, u savremenim uslovima, jedan od bitnih problema funkcionisanja i daljeg progresivnog razvoja društva«, autor razmatra odnos informacije i sredstava masovnih komunikacija, kao i marksističko shvatanje ljudske slobode uopšte i slobode širenja javnih informacija posebno.

Uz definiciju da su javne informacije po svome karakteru socijalne informacije, pre svega političke, a da su po obliku vest, podatak, mišljenje koje se javnosti prenosi putem sredstava masovnog komuniciranja, data je i kritička analiza nekih savremenih shvatanja problema informisanja i komuniciranja, posebno u savremenom kapitalističkom društvu. Matematičko i kvantitativno-statističko posmatranje i određivanje informacije, naglašava se, ne mogu da budu dovoljni, već mo-

raju da budu praćeni i određivanjem kvalitativne strane datih informacija. To je sadržinski i vrednosni aspekt i, još više, interesni aspekt, aspekt zadovoljenja određenih potreba. Pojavljujući se kao »konstitutivni element« društvenih odnosa, informacija kao takva i sistemi masovnog komuniciranja određeni su tim odnosima ili, konkretnije, način upravljanja društvenim sistemima određuje i karakter sistema masovnog komuniciranja. Odbacujući, sa tog stanovišta, veoma raširena shvatanja građanskih teoretičara o komunikaciji kao fenomenu »iznad društva«, autor u daljoj analizi polazi od poznate Lenjinove misli da se ». . . ne može živeti u društvu i biti slobodan od društva«. Klasna pripadnost uslovljava i slobodu u procesu informisanja, piše dr Zdravko Leković, i ističe da zahtevi koji izjednačuju ideološki neutralizam javnih informacija sa slobodom njihovog širenja nisu naučno opravdani. Sistem informisanja je, kaže autor, pre svega deo šireg društvenog sistema, a po zakonima kibernetike informacija je uvek podređena cilju sistema kome pripada. Građanski objektivizam i shvatanja o neutralnosti informacije znače uzdržavanje od kritičke ocene, od suda o cilju, odnosno o smislu sadržaja kojim se informisanje bavi. Takav objektivizam svodi sistem javnog informisanja na pasivnu poziciju, na jednostavan tehnički sistem, što isključuje mogućnost korisnikâ javnih informacija da svoju slobodu ostvare tako što će im biti omogućen aktivan odnos prema događajima. U tom pogledu u knjizi se dalje kaže da je misao o slobodi štampe, odnosno o slobodi širenja javnih informacija u savremenim razvijenim kapitalističkim zemljama stavljena pred nove probleme jer je u pitanju industrijski oblik proizvodnje i širenja informacija, takozvana »industrija svesti«. Upravo koristeći pravnu slobodu štampe monopolisti prikupljanja i širenja javnih informacija u savremenom kapitalističkom društvu imaju neograničene mogućnosti da manipulišu svešću masovnog auditorijuma, da po svojoj volji formiraju javno mnenje, mišljenje, stavove, emocije i ponašanje pojedinaca kao primalaca informacija.

Naglašavajući da sloboda informacije nije sama sebi svrha, već da je u službi širenja slobode čoveka, autor svoju pažnju dalje usmerava na posebne karakteristike javnog informisanja u socijalističkom samoupravnom društvu, društvu u kome je do sada, na najvišem stepenu, ostvarena stvarna sloboda njegovih subjekata. Kao prva vladavina većine u istoriji, socijalistička demokratija, pored ostalih ljudskih sloboda, proširuje i slobodu javnog informisanja, jer se povećava uloga javnog mnenja, radničke klase i radnih slojeva u upravljanju društvom i društvenim poslovima. Osobenosti i principi te demokratije pokazuju da je reč o socijalnoj organizaciji društva u kome, prirodno, ne može da egzistira ni sistem informisanja koji je karakterističan za građansko društvo ni sistem informisanja u posrednoj socijalističkoj demokratiji, pogotovo u uslovima etatističkog centralizma. Šireći potrebu informisanja do neslućenih razmera, ta demokratija dovodi i do promene toka informacija. Od jednosmernog toka obaveštavanja, odozgo nadole, najpre dolazi do povratnog, a zatim i do kretanja informacija u svim pravcima. Informisanost postaje životna potreba učesnikâ u samoupravnom odlučivanju, u samupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju u procesu razvoja integralnog samoupravljanja. Javne informacije postaju potreba radnih ljudi u samoupravnom odlučivanju o uslovima, sredstvima i rezultatima njihovog rada i o zadovoljenju sopstvenih materijalnih, socijalnih i kulturnih potreba. Sloboda širenja javnih informacija, stoga, podrazumeva više sloboda. Ne samo ustavno-pravne slobode, već i ekonomsku slobodu i socijalno-istorijsku slobodu.

Dr Zdravko Leković se zatim zadržava na analizi posrednih činilaca koji uslovljavaju slobodu javnog informisanja. Razrađeni su

društveno-ekonomski i socijalno-klasni činioci, zatim društveno-politički sistem, kultura i sistem vrednosti. Naglašavajući da od karaktera svojine na sredstvima masovnog komuniciranja, kao i od načina upravljanja njima, zavisi i sloboda širenja javnih informacija, autor prelazi i na teren empirijskih podataka o rasprostranjenosti štampe, radio i TV-prijemnika, filma i bioskopa u Jugoslaviji. Dejstvo društveno-ekonomskog faktora na slobodu širenja javnih informacija u nas uslovljeno je, zaključuje on, datim stepenom razvijenosti koji se, ponekad, pojavljuje kao ograničavajući činilac. Unutar društva se kao određujući činioci informisanja i komuniciranja javljaju: stepen regionalne razvijenosti, stepen urbanizacije, udaljenost od gradskih centara, obrazovni stupanj stanovništva, tradicija i navike itd. Samoupravljanje se, međutim, u tom pogledu pojavljuje kao faktor koji širi granice i podstiče slobodu informisanja, eliminišući, na taj način, umnogome negativno dejstvo tih objektivnih činilaca. Sa razvojem samoupravljanja, kaže se, i sredstva masovnog komuniciranja doživljavaju značajnu transformaciju. Iz transmisije državnog i političkog aparata ona se, postepeno, preobražavaju u javne društvene tribine. Javno mnenje postaje neposredni učesnik u odlučivanju o svim društvenim poslovima, te javnost rada i sloboda širenja javnih informacija postaju uslov funkcionisanja samoupravnog društva i preduslov daljeg razvoja samoupravnih odnosa.

U knjizi su, dalje, razrađena pitanja koja se odnose na ulogu društveno-političkih organizacija u usmeravanju procesa javnog informisanja, na udruženi rad i slobodu informacije, na delegatski sistem, kao i na pitanja vezana za jezik informacije, društvenu kritiku, etiku javne reči itd. Područje uticaja neposrednih faktora, pre svega uticaja pravnog regulisanja informativne delatnosti, obrađeno je kroz osvrt na stanje do socijalističke revolucije i posle nje, analizom razvoja društva do novog Ustava iz 1974. godine. Pažnju posebno privlači periodizacija razvoja slobode informisanja u našem socijalističkom samoupravnom društvu. Faze tog razvoja poklapaju se, uglavnom, sa svim onim karakterističnim fazama dosadašnjeg razvoja našeg društva. Razrađujući posebno svaku od tih faza, dr Zdravko Leković daje i osnovne karakteristike slobode javnog informisanja u njima, ukazujući na sve veće ostvarivanje te slobode. Taj proces, koji još traje, karakteriše se daljim razvojem samoupravljanja i u sredstvima masovnog komuniciranja u kojima se sve više obezbeđuje uticaj društva, pre svega radničke klase i Saveza komunista kao njene avangarde.

Teorijsko proučavanje i analiza razvoja našeg društva i stvarnosti, naglašava se, pokazali su da ne postoji apstraktna sloboda uopšte, pa ni u javnom informisanju. U tom smislu, osvrćući se na instituciju tajne (državne, vojne, službene, poslovne, profesionalne i privatne), autor s pravom ističe da se ona, na sadašnjem stepenu razvoja društva, još javlja kao objektivna nužnost. U socijalističkoj društvenoj zajednici društvena tajna se javlja kao neophodna potreba u klasno još izdiferenciranom društvu i u uslovima mogućnosti inostranog mešanja. U tom kontekstu obrađeno je i pitanje uticaja inostrane i neprijateljske propagande koja se, objektivno, takođe pojavljuje kao jedan od ograničavajućih faktora slobode informacija.

U knjizi se, međutim, posebno ističe da Jugoslavija spada među one zemlje koje nastoje da savremena sredstva informisanja, kao i ostale ljudske tekovine, budu stavljene u službu čoveka i svih naroda i to, pre svega, radi razvijanja svih oblika međunarodne saradnje. U tom smislu autor se zalaže i za takav odnos u razmeni i širenju informacija, za postizanje što bolje međusobne obaveštenosti naroda, što doprinosi njihovom upoznavanju, zbližavanju i zadovoljavanju zajedničkih privrednih, kulturnih i drugih njihovih interesa.

Delo je, na kraju, dopunjeno i bibliografskim prilogom korišćene

literature, dokumenata i arhivske građe. Pomenimo i to da je taj rad u rukopisu 1975. dobio godišnju nagradu RTV Beograd koja se dodjeljuje za delo iz oblasti masovnog komuniciranja.

Jovan Korubin

Dane Petkovski: Pomoćnik komandanta za politički rad

(»Narodna armija«, Beograd, 1978, strana 160)

Poentu ove monografije objašnjava sam pisac knjige kada kaže da je njen cilj da skrene pažnju na istaknuto mesto i ulogu političkih komesara i njihovih pomoćnika (zamenika) u narodnooslobodilačkom ratu i pomoćnika komandanata za politički rad u JNA. I to iz više razloga: da se sagleda doprinos političko-partijskog kadra u revoluciji, u oružanim snagama NOR i revolucije; da se istaknu primeri besprekornog i predanog rada političkih komesara, koji nadahnjuju mlade generacije i da se izvuku iskustva koja će poslužiti kao podsticaj savremenim partijsko-političkim radnicima u jedinicama aktivnog i rezervnog vojnog sastava.

U uslovima razvoja koncepcije opštenarodne odbrane, u kojima svaki radni čovek i građanin postaje borac i političko-partijski aktivist u sistemu odbrane — primeri požrtvovanja političkih radnika u jedinicama NOV i POJ u visokom stepenu dobijaju na značaju. Tu činjenicu i sam autor naglašava: »... Političkim radom u NOR su se bavile sve starešine, komunisti i drugi borci, kao što je to slučaj i danas u našim oružanim snagama.«

Monografija o liku političkog komesara oružanih snaga naše revolucije je data veoma preglednim hronološkim redom.

Zanimljiv je deo knjige o postojanju funkcije političkog komesara u drugim socijalnim (socijalističkim) i narodnooslobodilačkim revolucijama, odnosno narodnooslobodilačkim armijama, mada ne pod istim nazivom. U jedinicama francuske revolucije, na primer, 1792. godine uvedena je funkcija komesara; u Pariskoj komuni, u jedinicama Nacionalne garde, takođe, postoji komesar; u Crvenoj armiji SSSR-a to je vojni komesar; u našoj revolucionarnoj armiji — politički komesar. Svi su oni obavljali političke, agitaciono-propagandne i kulturno-prosvetne dužnosti, a uz njih su delovali organi za konkretno izvršenje pojedinih funkcija. Političke komesare je imala i Mađarska crvena armija u vreme mađarske revolucije 1919, zatim kineska narodnooslobodilačka revolucija i mnoge druge. Funkcija političkog komesara bila je uvedena i u jedinicama španske republikanske armije u ratu 1936—1939. Posle drugog svetskog rata u Demokratskoj armiji Grčke, u oružanim snagama Severnog i Južnog Vijetnama, Severne Koreje, Alžira, Angole itd. politički komesari su odigrali značajnu ulogu.

Nakon toga autor daje genezu ideje i konstituisanja funkcije političkog komesara partizanskih odreda Jugoslavije. Još na prvoj sednici Politbiroa CK KPJ u Beogradu, 4. jula 1941. godine, pored donošenja odluke o otpočinjanju opštenarodnog ustanka, odlučeno je da se u narodnooslobodilačkim partizanskim odredima, osim komandanata i komandira, uvede i funkcija političkog komesara kao predstavnika naroda i Partije. Politički komesari su bili »inicijatori i rukovodioci podizanja političkog, vojničkog i ideološkog nivoa u jedinicama«, kako je stajalo u Statutu proleterskih brigada.

Monografija sadrži i zanimljive, korisne i funkcionalne podatke, — uz mnoštvo tabela, fotosa, faksimila, originalnih dokumenata u kojima su istaknuti visoki politički i borbeni moral političkih komesara NOV i POJ. Impresioniraju priznanja koja su dobili

politički i partijski radnici NOV i POJ. Ordenom narodnog heroja je odlikovano 427 političkih komesara i oni čine jednu trećinu svih narodnih heroja Jugoslavije (1.322).

Pisac knjige zaključuje da su, »vaspitani u krilu Partije, a pod stalnom Titovom brigom, politički komesari naše armije bili pravi vojnici naše revolucije«. Primerima dokumentuje da su to bili »revolucionari i starešine naše armije, koji su iznad svega služili ideji i ciljevima za koje su se borili«.

Sažeto i pregledno autor uopštava primere revolucionarnog delovanja samo jednog broja najistaknutijih političkih komesara i njihovih zamenika iz doba NOR i revolucije. Obim knjige nije dopuštao da se likovi pojedinih političkih komesara — narodnih heroja šire i sa svih strana osvetle. Autor se nužno morao zadovoljiti nabrajanjem ili sažetim prikazivanjem njihovih podviga. No i ono što je dato upečatljivo deluje. Primera radi, pomenućemo opisano herojstvo mlade Albanke Ibe Palikuće, čiji podvig impresivno i podsticajno deluje; ona je sa svojih šesnaest godina — pod feredžom — predano radila kao skojevka, da bi u sedamnaestoj godini svoj život herojski dala kao komesar čete, puškomitraljezom braneći odstupnicu svojoj četi.

Svaki lik je priča za sebe — primer natčovečanskog herojstva, odanosti revoluciji bez ostatka; to je uzor i inspiracija generacijama koje stvaraju bolji život u miru, koje dolaze.

Od 1953. godine politički komesari, koji su do tada delovali u sistemu dvostarešinstva, postaju pomoćnici komandanata i komandira za politički rad. Na višem stepenu razvitka armije uveden je sistem jednostarešinstva, unapređeno je komandovanje, a u ličnosti komandanta i komandira objedinjena je odgovornost za celokupno stanje u jedinicama. »Time je izvršena odlučujuća, kvalitetna promena u karakteru političkih organa u JNA«, zaključuje autor.

Pomoćnici komandanata za politički rad se, »kao i politički komesari u NOR i posleratnim godinama, u celokupnom svom radu oslanjaju i na rad organizacija Saveza komunista i Saveza socijalističke omladine u jedinici«, a nastupaju i kao partijski radnici. Mnogi od njih su i sekretari osnovnih organizacija ili komiteta u svojim jedinicama. Oni su i organizatori i realizatori ukupnog idejno-političkog i kulturnog života i rada u jedinicama, značajni činioci u praćenju, proučavanju i unapređivanju moralno-političkog stanja i borbene spremnosti jedinica i komandi. Pomoćnici komandanata za politički rad su po svojoj funkciji članovi kolegijuma komandanata, članovi kadrovskih saveta i drugih sličnih kolektivnih tela. Imaju mogućnost i obavezu da učestvuju u formulisanju odluka o svim pitanjima bitnim za život i rad jedinica, komandi i ustanova.

Autor naglašava da su »pomoćnici komandanata za politički rad i komunisti i starešine, i stručnjaci za politički rad i moralno-političko stanje« i odgovorni su za aktivnost, rezultate rada i ukupnu borbenu spremnost jedinica. Visoka vojno-politička škola JNA veoma mnogo doprinosi stručnom i ideološko-političkom osposobljavanju političko-partijskih kadrova.

Negovanju borbenih tradicija, ostvarivanju moralno-političkog jedinstva, bratstva i jedinstva, jačanju discipline, razvijanju drugarstva i jugoslovenskog socijalističkog patriotizma poklanja se puna pažnja, čemu veoma mnogo doprinosi politički rad i lični primer partijsko-političkih radnika.

Posebno poglavlje ove knjige posvećeno je saradnji sa vanarmijskim sredinama. Istaknuto je da se »svaki starešina smatra građaninom mesta u kome živi i radi (gde je njegova jedinica) i aktivno učestvuje u društveno-političkim i drugim organizacijama u svojoj mesnoj zajednici i komuni«. Naglašava se da su za uspeh ove saradnje odgovorni pomoćnici komandanata za politički rad i političko-partijski organi.

Osnovna je misao autora: ne postoji ni jedan vid aktivnosti u je-

dinici i komandi u koji nije uključen pomoćnik komandanta za politički rad, koji dosledno nastavlja tradicije političkog komesara iz NOR i revolucije.

*

Knjiga D. Petkovskog, koji je našoj čitalačkoj publici poznat po nizu stručnih i analitičkih članaka, studija, brošura — delo je korisno za našu čitalačku publiku. Članovi SKJ i SSOJ, svi oni koji neposredno i posredno učestvuju u organizaciji i realizaciji koncepcije opštenarodne odbrane, uključujući i organizacije udruženog rada, društveno-političke zajednice i organizacije, a posebno organizacije rezervnih vojnih starešina, fakulteti opštenarodne odbrane itd., ovim radom dobijaju instruktivno štivo za svoju aktivnost.

Prvo izdanje knjige je izazvalo veliko interesovanje, koje tiraž nije mogao da zadovolji. Zahtevi čitalaca da se objavi i drugo izdanje pokazuju da nama upravo nedostaju popularne publikacije u kojima se uopštavaju bogata iskustva i herojska dela učesnika našeg NOR i revolucije. U uslovima razvoja opštenarodne odbrane, u kojima svaki građanin postaje vojnik, a svaki vojnik — građanin, popularno uopštavanje iskustava NOR je od osobitog značaja. U tome je i vrednost monografije o liku, podvizima i moralno-političkoj aktivnosti i odgovornosti političkog komesara i pomoćnika komandanta za politički rad u oružanim snagama revolucije i naše socijalističke samoupravne zajednice.

Blažo Nikolovski

Milan Vučinić: Uvod u sistem narodne odbrane SFRJ

(Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1978, strana 170)

Knjiga profesora Milana Vučinića obuhvata pet poglavlja: Uvodna razmatranja, Pojam sistema narodne odbrane SFRJ, Opredeljujuće osnove sistema narodne odbrane, Analiza sistema narodne odbrane i Karakteristike sistema narodne odbrane.

U poglavlju »Uvodna razmatranja« profesor Vučinić ukazuje na to da su i do sada razni problemi i područja naše odbrane intenzivno i široko izučavani i teorijski uopštavani. Čak se može reći, kaže autor, da nema problema, i to u svim domenima odbrane — od idejnih opredeljenja do praktičnih aktivnosti — koji nije, sa manje ili više uspeha, teorijski obrazložen. Ističući da odbrana, kao društvena delatnost, ima trajni karakter, da je u stalnom razvoju i da je determinisana brojnim okolnostima, koje su i same dinamične, autor smatra da je neophodno potrebno da se teorijska misao neprekidno i angažovano bavi celokupnom problematikom odbrane, i to ne samo da razmatra sva pitanja iz oblasti odbrane nego i sâm sistem narodne odbrane, jer, kako kaže M. Vučinić, nedostaje nam teorija sistema narodne odbrane. a ona treba da doprinosi pouzdanom upoznavanju prirode onih problema koji imaju opšti značaj za našu odbranu i koji kao takvi determinišu rešenja u sistemu odbrane.

Po mišljenju profesora Vučinića, polje angažovanja teorije sistema narodne odbrane mogle bi da čine dve oblasti. Prva bi obuhvatala problematiku značajnu za sistem narodne odbrane u celini, a druga problematiku bitnu za njegove pojedine elemente. Autor smatra da je stvorena mogućnost da se naš sistem narodne odbrane i teorijski iskaže. Tu mogućnost on vidi u okolnosti što je taj sistem razvijen i globalno i u svim naj-

važnijim posebnim delovima. Naime, odbrambene snage su organizovane kao neposredni nosioci odgovarajućih odbrambenih aktivnosti; definisani su i regulisani odgovarajući poslovi odbrane koji predstavljaju konkretne sadržaje odbrambenih priprema i utvrđena je i regulisana nadležnost, to jest sistem prava i dužnosti svih društvenih faktora kao nosilaca poslova u ovoj oblasti. To znači da je u organizacijskom i normativnom pogledu sistem narodne odbrane izgrađen na osnovama usvojene koncepcije i doktrine opštenarodne odbrane. Imajući to na umu, kao i ono na što je autor već ukazao, to jest da su sva osnovna pitanja naše odbrane doktrinarno-normativno i organizacijski uređena i razvijena i teorijski obrazložena, profesor Vučinić smatra da su se stekli uslovi za zasnivanje celovite teorije sistema narodne odbrane. Autor pridaje veliki značaj teoriji sistema narodne odbrane kao jednom od značajnih faktora daljeg razvoja sistema, koji će zajedno sa drugima trajno doprinositi da on uvek bude na visini konkretnih i budućih potreba, zahteva i naših mogućnosti u oblasti odbrane. »Teorijskim radom u ovoj oblasti uopštavaju se stvaralačka iskustva miliona ljudi, neposrednih nosilaca politike i prakse odbrane, i svih društvenih činilaca koji se pojavljuju kao njeni neposredni organizatori. Tako uopštena, ta iskustva teorija posmatra i ceni u svetlosti objektivno utvrđenih tendencija razvoja društva, nauke, prakse drugih zemalja i, posebno, što je za ovu oblast od naročitog značaja, u svetlosti prakse i tendencija razvoja onih pojava koje su bitne za rešenja u sistemu narodne odbrane. Među njih spadaju, naročito: savremene ratne strategije, razvoj ratne tehnike i savremenih borbenih sistema, praksa i tendencije imperijalističke i hegemonističke politike i način njihovog realizovanja, metodi i sredstva specijalnog ratovanja, iskustva savremenih ratova« (str. 8—9).

Ukazujući na činjenicu da naše društvo ima jedan od najdinamičnijih društvenih sistema, koji se odlikuje visokim stepenom intenziteta i efikasnosti razvoja, i da ta okolnost ima najneposredniji uticaj na razvoj sistema narodne odbrane, što je i za teoriju sistema od osobitog značaja, autor kaže da je dinamičnost sistema narodne odbrane njegovo zakonito svojstvo i da je to svojstvo utoliko više izraženo ukoliko je veći broj faktora koji ga određuju i ukoliko je više elemenata koji čine njegovu strukturu.

Pri kraju poglavlja »Uvodna razmatranja« profesor Vučinić definiše cilj ovog rada. Po njegovom mišljenju, zadatak mu nije da »otkriva« postojanje sistema narodne odbrane, jer on postoji, razvijen je i funkcioniše. Cilj rada je da se naš sistem narodne odbrane teorijski obrazloži, to jest da se jedna praksa, jedno stanje teorijski iskaže.

U drugom poglavlju (»Pojam sistema narodne odbrane SFRJ«) autor najpre daje osvrt na opšte postavke teorije sistema, a zatim razmatra našu odbrambenu stvarnost u kojoj su, kako ističe, četiri područja osnovni činioci sistema narodne odbrane. To su: 1. odbrambene aktivnosti i mere; 2. odbrambene snage; 3. poslovi narodne odbrane i 4. nosioci poslova narodne odbrane. Zatim autor govori o normativno-pravnim i doktrinarnim stanovištima koja su od posebnog značaja za određivanje suštine sistema narodne odbrane. Ovde nam izgleda da je veoma zanimljivo zapažanje autora o tome da sve što naše društvo čini za svoju odbranu — ostvaruje se na način koji je u skladu sa načelom o odbrani kao sistemu. »Upravo ta okolnost da se Ustavom i Zakonom o narodnoj odbrani, na pravno-normativnom nivou, a to znači na opšteobavezujući način, utvrđuje da naša odbrana ima svojstvo sistema, da se organizuje i ostvaruje kao sistem, potvrđuje tezu da odbrana nije postala sistem spontano, to jest da to njeno svojstvo nije posledica njenog razvoja, niti razvoja njenih elemenata. Naprotiv, to pokazuje da svojstvo naše odbrane kao sistema leži u njenoj osnovi, u samoj koncepciji o odbrani. Od tog svojstva se polazi i ono je jedan

od opredeljujućih faktora za ukupne odbrambene pripreme u svim područjima odbrane« (str. 24).

Pri kraju ovoga poglavlja, polazeći od analize bitnih postavki opšte teorije sistema, dajući pri tom osvrt na našu praksu pripremanja društva za odbranu, a imajući na umu odredbe Ustava SFRJ i Saveznog zakona o narodnoj odbrani, u kojima se kaže da se naša odbrana organizuje i ostvaruje kao sistem, autor određuje pojam sistema narodne odbrane SFRJ kao »... *način organizovanja jugoslovenskog društva za odbranu i način odbrane slobode, nezavisnosti, suvereniteta, teritorijalne celokupnosti i Ustavom utvrđenog društvenog uređenja SFRJ*« (str. 26).

U trećem poglavlju (»Opredeljujuće osnove sistema narodne odbrane«) profesor Vučinić raspravlja o koncepcijsko-doktrinarnim rešenjima o narodnoj odbrani, ustavno-pravnim osnovama i o međunarodnopravnim osnovama sistema narodne odbrane.

Četvrto poglavlje autor posvećuje analizi sistema narodne odbrane i tu razmatra: odbrambene aktivnosti i odbrambene mere; odbrambene snage; poslove narodne odbrane i nosioce poslova narodne odbrane. Veoma su zanimljiva autorova razmišljanja o pitanjima koja se odnose na funkcionisanje političkog sistema i funkcionisanje društveno-ekonomskog sistema u uslovima rata. Ukazujući na karakter našeg političkog sistema, autor konstatuje: *bez njega za nas nema slobode, bez njegovog rušenja za agresora nema pobede.* Funkcionisanje političkog sistema u ratu objektivno se ispoljava i kao svojevrsna odbrambena aktivnost. Ona se ostvaruje u jedinstvu sa svim drugim odbrambenim aktivnostima, s tim što je svima njima oslonac. Upravo ta međuzavisnost i usklađenost odbrambenih aktivnosti i funkcionisanja političkog sistema bitna je i zakonita pretpostavka uspeha naše odbrane« (str. 128).

Pored uspešnog funkcionisanja političkog sistema u uslovima rata, kao jednu od primarnih pretpostavki odbrane autor ističe i uspešno funkcionisanje društveno-ekonomskog sistema u vreme rata. »Upornost odbrane neposredno zavisi od sposobnosti tog sistema da u svim uslovima rata i za celo vreme njegovog trajanja efikasno funkcioniše i obezbeđuje materijalne potrebe oružanim i drugim snagama odbrane i stanovništva« (str. 130). U okviru ovog poglavlja autor razmatra i mesto i ulogu društveno-političkih zajednica, društveno-političkih i drugih društvenih organizacija, kao i ulogu mesne zajednice, organizacije udruženog rada i građanina SFRJ u sistemu narodne odbrane.

Poslednje poglavlje posvećeno je karakteristikama sistema narodne odbrane. Bitna svojstva (karakteristike) sistema narodne odbrane — kaže profesor Vučinić — opredeljuju funkcija koju ima i način njenog ostvarivanja, zatim karakter društvenog uređenja SFRJ u čijoj je funkciji i zahtevi savremenog rata. A ta svojstva su: jedinstvo sistema, kao primarno svojstvo, koje se ostvaruje u idejnom, organizacionom i funkcionalnom smislu, podruštvljenost i klasno-revolucionarni karakter sistema kao izraz stvaralačke primene marksističke doktrine o naoružanom narodu, efikasnost sistema i spoljnopolitička funkcionalnost.

Knjiga profesora Vučinića prva je takve vrste u toj oblasti. To samo po sebi govori o opravdanosti njenog objavljivanja i o njenom značaju. Pored toga, želeo bih da istaknem da knjigu odlikuju: logičnost u zasnivanju teorije sistema, nadahnutost, koja posebno impresionira kada autor obrazlaže osnove sistema narodne odbrane i vrednosti koje on čuva i koje predstavljaju *raison d'être* njegovog postojanja i razvijanja, svežina stila i jasnoća izraza.

Strezo S. Koloski

Jean Pierre Faye: Kritika jezika i njegova ekonomija

(Biblioteka Sveučilišnog studentskog centra, Zagreb, 1978)

Artikulacija riječi, narativni izričaji u kontekstu »društvenog«, »političkog« te »klasnog« ulaze, u posljednje vrijeme, sve više u domen analiza sociologije saznanja. O tome svjedoči i knjiga Jean Pierre Fayea, *Kritika jezika i njegova ekonomija*, što ju je izdao Sveučilišni studentski centar u Zagrebu.

Sadržajno, studija je podijeljena u četiri dijela: Kritika jezika i njegova ekonomija, Prihvatljivost, Totalitarni jezik i »totalitarizam« i Društveni hijeroglif — sociologija jezika i semantika povijesti: pitanja o metodi.

Autor traga za prvobitnošću riječi obnavljajući njihovo davnašnje značenje. Naime, prvi su riječi »iznašli« »neuki«, da bi se potom njima »služili filozofi«. Zadaća je onoga »tko traži prvotno značenje riječi« da se najprije upita kakvo je bilo njihovo prvobitno značenje za »neukoga«. Kasnije je evolucijom narativnih sistema izgubljena veza sa govorom »neukoga«. Danas se naracija pojavljuje kao fikcija, *idea ficta* i lažna ideja *idea falsa*. Taj proces nose takozvani »fikcioneri«, oni koji oblikuju fikcije. Iz prethodnog, autor izvlači zaključak: o svakodnevnom govoru koji je nesvjestan vlastitog govorenja.

Faye iznalazi praktičke odnose između teorije narativnih sistema i teorije borbe klasa, prema kojima su različiti sistemi naracija izrazi društvenih klasa. Također, on u Marxa razlikuje sindrom funkcije pripovijedanja i teorijskog izlaganja. Ova metodologija — »referencija« — pravi i razliku između mladog Marxa iz *Ideologije* i Marxa iz *Kritike*.

Razvijajući tezu da je svaka društvena klasa promicala svoj vlastiti sistem naracije, autor ističe da je i borba klasa u cijelosti zacrtana u, i kroz jezik. Takva situacija govorenja nužno obuhvaća jednu sociologiju jezika. Ona, kao empirijska znanost, mora povezati polje i kolanje jezika s poljem društvenih grupa i, što je još važnije, društvenih klasa u borbi ili otvorenom sukobu: jezici moći su proizvodnja smisla s »ideološkom« sintaksom. I filozofija kao naracija ne može se zadovoljiti time da bude naracija proizvodnih procesa i proizvodnja naracija. »Na njoj je da bude uspostavljanje odnosa između fragmenata naracije«, i da u samoj nutrini polja tih odnosa i kretanja, od kojih se ona ne može odvojiti da bi ih nadišla, spozna i ispripovijedi »ono što je istinito u tome«.

Autor postavlja pitanje: kako je od materijala njemačkog političkog jezika, od Vajmarske republike do Hitlera, došlo do jednog modela pripovjednog učinka u povijesti. Dakle, kako je jezik male »völkisch sekte mogao postati prihvatljivim njemačkoj naciji« postajući i »rješenje« ekonomske krize u Njemačkoj te najposlije dovodeći do istrebljenja miliona bespomoćnih ljudi, žena, djece. Iako na postavljeno pitanje ne nalazi adekvatan odgovor, moramo zamijetiti korisnost ovakva problematiziranja političkog jezika liberalne intencije koji svršava totalitarizmom. Također, s druge strane, Faye uzima primjer staljinizma razmatrajući nastanak njegova represivnog aparata, koji postaje to, od svoje suprotnosti — oslobodilačke oktobarske revolucije. Zamjerajući Hannah Arendtovoj na izjednačavanju nacizma i boljševizma, Hitlera i Staljina, kao u formulaciji: »Razumljivo je da jedan nacist ili boljševik...«, autor ističe da bi onda u tom slučaju istovjetnosti između nacizma i boljševizma i svi ljudi prije Hitlera i Staljina bili isti. Po njegovom mišljenju, to vodi strahotnoj tvrdnji Hannah Arendt: »Boljševičkom pojmu permanentne revolucije odgovara pojam rasne selekcije koja nikada neće prestati.«

Autor objašnjava proizvodnju totalitarnog hijeroglifa koji izvještava ili pripovijeda o društvenim

predmetima. To društveno proizvođenje jezika, pa i totalitarnog, autor naslanja na Marxovo objašnjenje društvenog proizvođenja jezika, ali i na Staljinovu formulaciju da je jezik neposredno vezan uz produktivnu djelatnost čovjeka. Mora se priznati da pojam totalitarnog jezika autor nije konsekventno izveo. On nije toliko nejasan, koliko se ne vidi to postajanje jezika totalitarnim jezikom. Također, mi ne vidimo objašnjenje kako se Hitler, na primjer, domogao moći i državne sile preko totalitarnog jezika. Da li je on kasnije stvorio takvu vrstu jezika i govorenja? Ili je, pak, već ranije izgradio odgovarajući osvajački totalitarni jezik? Isto tako, ni staljinistički govor nije dovoljno objašnjen. Samo jedan primjer koga ćemo uzeti već pokazuje određenu prazninu Fayeeve analize. To je upotreba riječi »proletarijat«. Staljinizam je mitologijski ovu riječ uznosio, no učinio je i najveće nasilje nad proletarijatom. Ta i slična pitanja u ovoj studiji nisu dovoljno objašnjena, iako i uprkos njima ona predstavljaju izuzetan teorijski doživljaj.

Slobodan Inić

P. Dockes: Internacionala kapitala

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1977)

Dugo su vremena analize društveno-ekonomskih problema težile svevremenosti, epohalnosti. Od *Utopije* Thomasa Morusa do Marxova *Kapitala* nastojalo se da se socijalna i gospodarska stvarnost totalno promisli, podvrgne kritici ili, barem, sustavno opiše. Naše stoljeće je ekonomskom istraživaču, čini se, pružalo sve manje poticaja za epohalno mišljenje. Krivaca za ovo osipanje ekonomske misli ima više. Na primjer, građanska ekonomija dvadesetog stoljeća nije postigla drugo do to da je krajnje produbila raskorak između svojih sve suptilnijih i složenijih metoda i sve užih i marginalnijih ekonomskih tema. Znanstveni i intelektualni eskapizam građanskih ekonomista otišao je tako daleko da su se oni, izbjegavajući socijalno-gospodarsku istinu kapitalističkog društva u cjelini, usko specijalizirali za najrazličitija, pa i banalna pitanja mikroekonomije i o njima počeli pisati glomazne traktate osnovane na složenim kvantitativnim metodama i upotrebi najsavršenije računarske tehnike. Međutim, to je imalo i pozitivnu stranu. Doista, ako je suvremena građanska ekonomija nešto pridonijela ekonomskoj misli svijeta, onda su to njene krajnje razrađene metode istraživanja.

Upravo to je, s druge strane, nedostajalo marksističkoj ekonomskoj analizi dvadesetog stoljeća. Naime, marksistička je politička ekonomija, teško sustižući revolucionarnu praksu prvih socijalističkih režima, postepeno snižavala razinu Marxove, Engelsove i Lenjinove teorijske baštine i u razdoblju staljinizma, u SSSR-u, svela se na dogmatski, vulgarni pozitivizam i apologiju državno-partijske ekonomske politike.

Dok su tako ekonomisti s obje strane bipolarno razdijeljenog svijeta ideologizirali svoju naučnu metodu, odnosno znanstveno područje, svijet se u društveno-ekonomskom pogledu radikalno mijenjao. Teza prema kojoj praksa treba da teži misli ponovno se obrnula, jer se doista pokazalo da suvremeni trenutak svijeta upravo vapi za svojim znanstvenim osmišljavanjem, za jednom novom teorijskom sintezom. Ta je činjenica već impregnirala istraživače sa svih meridijana, pa su se posljednjih godina počeli pojavljivati novi pokušaji globalne društvene i ekonomske sinteze (Pearson, Timbergen, Leontieff). Cijeli timovi istraživača nadmeću se u proizvodnji sveobuhvatnih gospodarskih uopćenja, želeći da istovremeno otkriju ekonomsku istinu suvremenog svijeta i rasvijetle pravi ili jedini put njegova daljnjeg razvitka.

To je bio možda najpovoljniji moment da upravo francuski teoretičari dođu na svoje: primjereno njihovoj galskoj samodopadnosti i, po vlastitu uvjerenju, predodređeni da tematiziraju opće, a ne pojedinačno, i oni su se poduhvatili istog mukotrpnog zadatka.

Tako se i Pierre Dockes uhvatio ukoštac s jednom velikom temom: internacionalnim kapitalom. Napisao je o njemu cijelu knjigu koja je, evo, pred nama u prijevodu Ljerke Šifler-Premec i Faruka Redžepagića, a u izdanju zagrebačke »Školske knjige«.

Uopćiti svjetsku gospodarsku suvremenost kroz proces internacionalizacije kapitala samo je jedan, rekao bih, od mogućih pristupa. I to iz nekoliko razloga. Prije svega zato što studirati globalno rasprostiranje kapitala 1975. godine ne znači problematizirati jednu, doduše važnu, ali ipak samo ekonomsko-historijsku temu. Naime, proces mondijalizacije kapitala na svjetskoj je ekonomskoj pozornici koncem šezdesetih godina već uglavnom završen, s tim da od početka sedamdesetih godina počinje kvalitativno nov proces koji je i sam već doživio svoju kulminaciju u dramatičnim događajima na svjetskom tržištu na prijelazu iz 1973. u 1974. godinu, što se još i danas osjeća u međunarodnim ekonomskim odnosima. Riječju, ako se teorijski želi uopćiti doista aktualni trenutak svjetske privrede, onda to ne može biti fenomen internacionalizacije kapitala, već mondijalizacija ekonomske krize, točnije, onih ugrađenih društveno-ekonomskih defekata što ih je u korpus svjetske privrede u prethodnom razdoblju ugradio internacionalizirani kapital. S druge strane, postavlja se pitanje koliko je za marksističkog istraživača suvremenih međunarodno-ekonomskih odnosa relevantan sam kapital-odnos i njegovo globalno rasprostiranje, u usporedbi s drugim fenomenima koji, držim, sudbonosnije djeluju na društveno-ekonomski razvoj svijeta. Ovdje u prvom redu mislim na rastuću ulogu zemalja u razvoju i njihove akcije na mijenjanju svjetskog ekonomskog poretka ili, primjerice, na rasprostiranje socijalizma kao svjetskog procesa.

No prepustimo autoru da nas vodi smjerom i načinom razmišljanja kako ih je on sam odabrao i time preuzeo odgovornost za svoje djelo i njegove rezultate.

Odmah treba reći da je Dockes podijelio tekstualni materijal svoje studije do kraja uvažavajući činjenice koje smo o stanju suvremene ekonomske analize iznijeli na početku ovog osvrta. I on, naime, zapaža nedostatke građanske, takozvane »neoklasične« ekonomije, pa u opširnom prvom dijelu studije obračunava s teorijom graničnih troškova, ispravno ističući da su zapadni ekonomisti mikroekonomsku analizu, prilagođenu istraživanjima funkcioniranja i optimalizacije profita na razini poduzeća, samo mehanički podigli na razinu međunarodne razmjene i tako ekonomske odnose između neovisnih i suverenih država shvatili kao odnose konkurentskih poduzeća što se sukobljuju na svjetskom tržištu. Dakako da ova konstrukcija građanskih ekonomista može i smije funkcionirati samo u složenim matematičkim jednadžbama i grafičkim prikazima, kojima se oni, umjesto uvida u svjetski društveno-ekonomski realitet, obilato služe. Međutim, Dockes je u svojoj analizi ekonomskog svjetonazora upao u grešku svojstvenu onim marksističkim kritičarima građanske ekonomije koji na slabo prikrivenu apologiju jednog sistema uzvraćaju frazeologijom iz politekonomskog arsenala druge društveno-ekonomske formacije.

Međutim, ne ostaje upitnom samo metoda Dockesove kritike nego i sam njen ishod. Ne uvažavajući vladajuće tendencije razvoja međunarodnih ekonomskih odnosa, Dockes je izveo niz zaključaka što ih je kao netočne razotkrila upravo ova posljednja ekonomska kriza što već godinama potresa svijet. Iz niza takvih Dockesovih zaključaka izdvojio bih dva, možda najrelevantnija. Prvi je onaj o međunarodnoj solidarnosti kapitala, a drugi se odnosi na načelo slobodne trgovine, kao trajni i temeljni mit građanske ekonomske

misli. Upravo je ove dvije Dockesove tvrdnje razvoj događaja na međunarodnoj privrednoj pozornici od 1973. do danas u cijelosti opovrgao.

Pokazalo se, naime, suprotno svim očekivanjima i prijašnjim prognozama, da je internacionalizacija američkog kapitala, što je izvršena do konca šezdesetih godina, Sjedinjene Američke Države dovela u teži, a ne u povlašteni položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima. Unutrašnje suprotnosti američkog kapitalizma prilagođenog životu od profita iz njegovih prekomorskih ulaganja danas su oštrije i dublje nego ikada ranije. Iseljavajući cijele grane industrije, i to one najpropulzivnije, bliže svjetskim izvorištima sirovina i jeftine radne snage, američki je kapital, rukovođen mikroekonomskim analizama — koje ne vode računa o konzistenciji nacionalne ekonomije — narušio privrednu strukturu Amerike, poskupio njenu robu, snizio proizvodnost i ozbiljno narušio vanjskotrgovinsku bilancu, a time i snagu dolara. To je izazvalo niz strukturalnih i konjunkturnih poremećaja, pa su početkom sedamdesetih godina Sjedinjene Države u ekonomskom pogledu, što bi Kinezi slikovito rekli, postale pravi »tigar od papira«. Doista, iako su Sjedinjene Države Amerike po obimu proizvodnje, poslova i profita još najveća ekonomska sila na svijetu, one su, u stvari, najranjivije i definitivno u fazi globalne ekonomske defenzive. Amerika je duboko svjesna te činjenice i zato svoju gospodarsku krizu svim silama nastoji prevaliti na leđa svojih kapitalističkih ortaka, bolje rečeno, konkurenata na svjetskom tržištu, a to su, u prvom redu, Zapadna Evropa i Japan. To, naravno, izaziva njihove protumjere, pa se danas već može govoriti o pravom privrednom »hladnom ratu« između suprotstavljenih nacionalnih ili regionalnih kapitala, odnosno njihovih oligarhija.

U svakom slučaju, više ne može biti riječi o međunarodnoj solidarnosti kapitala, a pogotovu ne o prevlasti američkog kapitala.

Jedna od posljedica ove bespoštedne borbe kapitala na svjetskom tržištu ozbiljno derogira i drugi Dockesov zaključak — onaj o slobodnoj trgovini kao najvišem načelu i trajnom mitu građanske političke ekonomije. Naime, od otvaranja krize 1973. pa do danas sve više jača potpuno suprotna tendencija u međunarodnim ekonomskim odnosima, koje, naravno, nadziru upravo najrazvijenije industrijske zemlje, a to je širenje protekcionizma, zatvaranje nacionalnog tržišta ili stvaranje zatvorenih ekonomskih prostora, potvrđenih bilateralnim ili regionalnim sporazumima. Na svom zasjedanju Vijeće ministara Evropskog zajedničkog tržišta ovoj je tendenciji čak dalo stanoviti doktrinarni dignitet. Zaključili su, naime, da je vrijeme slobodne trgovine zauvijek prošlo i da od sada treba graditi takozvano organizirano svjetsko tržište.

U drugom dijelu svoje studije *Internacionala kapitala* Dockes je nešto uvjerljiviji. Ovdje, naime, ne obračunava sa građanskom političkom ekonomijom, već na zasadama marksističke političke ekonomije razvija vlastito viđenje suvremenog svjetskog tržišta. Nastavljajući se na Lenjina, Hilferdinga i, posebno, na teorijske analize Rose Luxemburg, Dockes postepeno izgrađuje svoju sliku svijeta u kojem ipak: »... dolazi do integracije proizvodnje i svjetskog kapitala oko jedne nacije, SAD, pod dominacijom njenog kapitala, u okviru jedne hijerarhizirane i sve neravnopravnije strukture«. Rekoh »uvjerljiviji« zbog izabranog pristupa, ali ne i »ispravniji« jer je ovdje, odista, riječ o tvrdnji koja je stara bar deset godina. Dockesu, kao i mnogim drugim lijevim francuskim misliocima, razapetim između De Gaulleovog antiatlantizma i pozicija Komunističke partije Francuske, posebno prije njena Dvadeset drugog kongresa, treba uputiti jednu osnovnu zamjerku. Naviknuti na sustav mišljenja osnovan na trajnom i nepomirljivom sukobu Istoka i Zapada, oni, s jedne strane, glavnog i jedinog protivnika vide u ekspanzionističkom kapitalu Sjedinjenih Država,

a, s druge, ne registriraju novu društvenu, pa ni ekonomsku snagu što se na svjetskoj pozornici pojavljuje u liku zemalja u razvoju, predvođenih nesvrstanim zemljama. Za Dockesa su male i nerazvijene zemlje tek objekti u igri svjetskog kapitala ili, kako on kaže, nekritički prihvaćajući tezu nove ljevice o svjetskom ekonomskom centru i periferiji, žrtve »feudalne manipulacije« transnacionalnih tvrtki.

U svom zaključku Dockes sažima sva prethodna uopćavanja, ispravno raščišćava s iluzijama o svjetskom socijalističkom prevratu i teorijski nastoji podržati tezu o nacionalnom prijelazu u socijalizam, što je Dvadeset drugi kongres Komunističke partije Francuske uobličio u poznatoj paroli o »socijalizmu nacionalnih boja«.

Prema Dockesu, budućnost svijeta trebala bi biti svojevrsna demokratska hijerarhija proizvođača ujedinjenih udruživanjem rada prvo na lokalnoj, zatim na nacionalnoj i, konačno, na međunarodnoj razini. Na ovom mjestu primjećujemo sa simpatijom da je Dockes, usprkos tomu što je tijekom cijelog svog promišljanja išao šumom, na koncu ipak izbio na drum, što ga je u svojoj tridesetgodišnjoj evoluciji raščistila upravo jugoslavenska politička ekonomija. Iako je ovo nekakva satisfakcija za izmorenog jugoslavenskog čitača, ostaje za žaljenje što je Dockes do krajnjih konzekvencija došao više na tragu prudonističke tradicije francuske lijeve misli, odnosno svježeg procesa izvlačenja iz njene dogmatske faze, negoli na osnovu autentičnog, marksistički inspiriranog uvida u odlučujuće tendencije svjetske suvremenosti.

Na koncu neka nam bude dopuštena još jedna opservacija koja ne ide na račun Dockesa, ali se tiče i njegova djela. Naime, sve se više pokazuje da su i za društvene nauke, osobito ekonomiju, prošla ona zlatna vremena kada je za pisanje knjige dostajalo i cijelo desetljeće, a za prevođenje i daleko više vremena. Danas, kao i u prirodnim naukama, i teorijska dostignuća društvenih nauka zastarijevaju već prilikom ulaska u tisak, a nekmoli poslije svih zavrzlama oko otkupa autorskih prava, prevođenja i ponovna izdavanja u drugoj zemlji. Dockesova knjiga tomu je bjelodani dokaz.

Darko Bekić

»Economia«, br. 3/78.

Nedavno je izašao treći broj časopisa za pitanja ekonomske teorije i prakse »Economia«, koji izdaje Ekonomski institut u Prištini. Ovo je, ujedno, šesta godina izlaženja jedinog časopisa na Kosovu koji tretira pitanja ekonomske teorije i prakse.

U ovom broju objavljeno je osam članaka, jedan prikaz i stalna rubrika »Ekonomska leksikografija«.

U svom radu prof. dr Božidar Jovanović dao je panoramu razvoja ekonomske (političke) misli, obuhvatajući određene faze njenog razvoja, od samih početaka do formiranja marksističke političke ekonomije, odnosno ekonomske misli u svetu. Počeo je od ekonomske misli drevnog carstva (u Egiptu, negde oko 3000. godine pre naše ere), koja se bavi problematikom privrede, hramova; zatim je dao prikaz zbornika zakona Asirije (iz XIV—XIII veka pre naše ere) o obradi poljoprivrednih površina i irigaciji, regulisanju trgovine i cena, kao i rashoda državnog budžeta, da bi posle toga razmatrao ekonomske probleme stare Kine — na osnovu dela Konfučija (negde oko 531—479. godine pre naše ere) koja osvetljavaju pitanja položaja vlasništva i poreskih opterećenja. Prikazao je takođe društveno-ekonomske odnose stare Grčke (od VIII veka pre naše ere), na temelju epova *Ilijada* i *Odiseja*, kao i delâ mislilaca Ksenofona, Platona, Aristotela, a ekonomsku misao starog Rima — uz pomoć dela pisaca Katona Starijeg, Tiberija i

Gaja Graha i drugih (od 234. godine pre naše ere).

Interpretirajući ekonomsku misao epohe feudalizma, autor govori o najkarakterističnijim shvatanjima izloženim u *Kur'anu* (osnovna knjiga muslimanske religijske ideologije), zatim piše o arapskom misliocu Ibn Hadunu (iz XIV veka), te hrišćanskim ocima — Augustinu Blaženom i Tomi Akvinskom. Ekonomska shvatanja ranog feudalizma, zaogrnuta religijskim ruhom, sadržana su u normama ponašanja za određene staleže. Analizirajući razvoj ekonomske misli, autor ističe da, nasuprot kanonistima, merkantilisti (XI—XVII vek) pristupaju ekonomskim pojavama kauzalno i obuhvataju problematiku koja se već stvarno odnosi na kapitalistički način proizvodnje. A fiziokrati (u drugoj polovini XVII veka) proučavaju oblast proizvodnje. Autor potom razmatra ekonomsku misao Viljema Petija, Adama Smita i Davida Rikarda, to jest formiranje političke ekonomije kao posebne naučne discipline. U tim mislima i delima nailazi se na mnoge ideje koje su kasnije postale sastavni deo političke ekonomije Karla Marksa i Fridriha Engelsa, koji su stvorili zaokružen i homogen sistem ekonomske teorije i time dali proletarijatu snažno ideološko oružje i naučno-ekonomsku teoriju — marksističku političku ekonomiju, kao jedinstvenu ideologiju svetskih razmera, zaključuje B. Jovanović. U nastavku autor razmatra predmet političke ekonomije kao proces saznanja i posmatra je kao društveno-ekonomsku i istorijsku nauku, ističući naučni i klasni karakter političke ekonomije u sistemu ekonomskih nauka, kao i njen značaj. Govori i o specifičnostima metoda ove naučne discipline.

Dr Hajrulah Gorani piše o konsolidovanom bilansu stanja i načinu njegovog sastavljanja i pri tom ističe da se konsolidacijom dobija bilans koji prikazuje stanje aktive i pasive određenog dana, prema jedinstvenim kriterijumima procenjivanja. A cilj je da se utvrdi stvarni uspeh zajednice ekonomsko-pravnih subjekata. To se postiže ako se iz prikazanog finansijskog rezultata eliminišu oni prihodi i rashodi koji predstavljaju obračunske kategorije. Prema pozitivnim propisima, radne organizacije koje u svom sastavu imaju osnovne organizacije udruženog rada, odnosno složene organizacije udruženog rada, dužne su da sastave konsolidovane bilanse uz korišćenje propisanih obrazaca. Sastavljanje konsolidovanog bilansa ne sme se shvatiti kao rutinski knjigovodstveno-tehnički posao. Jer tim bilansom se utvrđuje stvarni uspeh poslovanja osnovnih organizacija udruženog rada koje su u sastavu radne organizacije ili složene organizacije udruženog rada. H. Gorani ukazuje i na bitne razlike između zajednica osnovnih organizacija udruženog rada i zajednica preduzeća — koncerna — u kapitalizmu.

Dr Zeki Bejtulahu u prilogu *Demografska kretanja i privredni rast manje razvijenih republika i autonomne pokrajine Kosovo* ukazuje na regionalnu strukturu demografskih promena, prirodni rast stanovništva, prosečne stope rasta, na dejstvo ekonomskih faktora i tendencije razvoja, na osnovne karakteristike socio-demografskih struktura, strukturu zaposlenosti i način privređivanja, novčana primanja seoskih domaćinstava (u 1977. godini), mesto življenja, pismenost i fertilitet, ostvareni stepen ekonomskog rasta u regionalnom razvoju, kretanje društvenog proizvoda po stanovniku, bruto društvene investicije u osnovna sredstva po stanovniku u republikama i pokrajinama itd. Pri razmatranju ovih globalnih strukturnih odnosa autor ističe svu dubinu problema postojećih odnosa i značaj demografskih kretanja za privredni razvoj i prave dimenzije socio-ekonomskih promena, s posebnim osvrtom na SAP Kosovo, na kome je ovaj problem najizraženiji.

Mr Seljman Seljmani piše o naučno-tehnološkoj revoluciji i njenom uticaju na izgradnju socijalizma. Pri tom ukazuje na sve snažniji prodor naučno-tehničke revolucije, koja je izazvala radikalnu transformaciju u sredstvima za rad, predmetima rada, or-

ganizaciji procesa proizvodnje i sličnom. Autor govori i o karakteru naučno-tehnološke revolucije te o potrebi da nedovoljno razvijene zemlje pristupe izgradnji sopstvenog tehnološkog sistema, što se postiže kombinovanjem materijalnih i moralnih socijalističkih stimulansa i istraživačkim kadrovima.

Mr Isak Mustafa razmatra uticaj tržišta i primarne raspodele dohotka na nivo akumulativne i reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada, naročito u industriji SAP Kosova. Pri tom svestrano osvetljava problem akumulativne i reproduktivne (ne)sposobnosti industrije Kosova, analizirajući uzroke takvog stanja.

Mr Maljić Imeri objavljuje rad pod naslovom *Politika razvoja Jugoslavije i mogućnosti unapređenja saradnje sa nesvrstanim i zemljama u razvoju.* Daje i osvrt na sprovođenje odluka Pete konferencije nesvrstanih zemalja održane u Kolombu. U kontekstu razvoja svetske privrede i međunarodnih ekonomskih odnosa autor analizira stanje i tendencije u svetskoj privredi sa aspekta ciljeva, principa i odluka Kolomba, kao i razvojnu politiku Jugoslavije u svetlosti odluka Kolomba. Razmatrajući mogućnosti saradnje SFR Jugoslavije sa nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju, autor ističe opšte vidove, sadašnje mogućnosti i probleme saradnje, govori i o ekonomskim odnosima sa inostranstvom, investicionoj politici itd.

Jovan Bogićević piše o sistemu finansiranja opštine Priština, a mr Sherafedin Hoxha o informaciono-dokumentacionoj službi u krupnim privrednim organizacijama udruženog rada.

U rubrici »Prikazi« mr Đoka Slijepčević daje prikaz knjige dr Tihomira Vlaškalića *Osnova za socijalističko samoupravljanje* (koju je objavio Centar Pokrajinskog komiteta SK Vojvodine za političke studije i marksističko obrazovanje — Novi Sad i Centar za marksističko obrazovanje SK Beograda 1978. godine).

U rubrici »Ekonomska leksikografija« stalni saradnik dr Hajrullah Gorani daje terminološki (albansko-srpskohrvatski) rečnik ekonomskih reči i izraza.

Adil Fetahu

Gaja Graha i (
dine pre naše

Interpretiraj
sao epohe feu
ri o najkarak
njima izloženi
na knjiga m
ideologije), z
misliocu Ibn
ka), te hriš
gustinu Bla
skom. Eko
nog feudal
skim ruho
mama por
leže. Anal
ske misli
prot ka
(XI—XV
nomskin
buhvata
već stv
tički n
krati (
ka) p
nje.
noms
Adam
to j
nom
plin
lazi
ka
tič
Fr
za
n
t

CENA 20 — DIN

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

3

1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 **Broj 3**

Studije i članci

Neca Jovanov

Pretpostavke ostvarivanja veće uloge i odgovornosti nauke za razvoj društva 3

Vučina Vasović

Smisao kolektivnog odlučivanja i odgovornosti 21

Milija Kovačević

Kritičko preispitivanje privrednog i društvenog razvoja SAP Kosovo 33

Stojan Jankov

Problem regulatora sovjetske privrede 52

Danilo Slivnik

Racionalizacija ili reforma ekonomskog poretka u svetu 73

Komentari

Milan Bajec

Politika cena u ovoj godini 89

Prilozi

Jovan Andrijašević

Sticanje dohotka preko sistema kompenzacija 100

Ilija Nikezić

Koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite 123

Osvrti

Časlav Strahinjić

Slobodni udruženi rad 140

Ljiljana Jovičić

»Crveni barjak« o slobodnoj razmeni rada i samoupravnom intresnom organizovanju 157

Prikazi 167

Содержание

Студии и статьи

Неца Иованов
Предпосылки осуществления возрастающей роли и ответственности науки в развитии общества 3

Вучина Васович
Смысл коллективного принятия решений и ответственности 21

Милия Ковачевич
Критический пересмотр экономическо-социального развития САО Косово 33

Стоян Янков
Вопрос об регулировании советского хозяйства 52

Данило Сливник
Рационализация или реформа мјровой экономической системы 73

Коментарии

Милан Баец
Политика цен в этом году 89

Приложения

Иован Андрияшевич
Осуществление дохода посредством системы компенсаций 100

Илья Никезич
Концепция всенародной обороны и общественной самозащиты 123

Обзоры

Часлав Страхинич
Свободный объединенный труд 140

Лиляна Иовичич
»Красное Знамя« о свободном обмене трудом и организации на почве самоуправляемого объединения, основанного на общности интересов 157

Рецензии 167

Contents

Studies and Articles

Neca Jovanov
Prerequisites for the Realization of the Greater Role and Responsibility of Science in the Development of Society 3

Vučina Vasović
The Purport of Collective Decision-Making and Responsibility 21

Milija Kovačević
A Critical Re-examination of the Economic and Social Development of the Socialist Autonomous Province of Kosovo 33

Stojan Jankov
The Problem of Regulator in Soviet Economy 52

Danilo Slivnik
Rationalization or Reform in the Economic System of the World 73

Commentaries

Milan Bajec
The Price Policy for This Year 89

Contributions

Jovan Andrijašević
Acquisition of Income through a System of Compensation 100

Ilija Nikezić
The Concept of Total National Defence and Social Self-Protection 123

Surveys

Časlav Strahinjić
Free Associated Labour 140

Ljiljana Jovičić
»The Red Banner« Regarding the Free Exchange of Labour and Self-Management Organization of Interest 157

Reviews 167

Neca Jovanov

Pretpostavke ostvarivanja veće uloge i odgovornosti nauke za razvoj društva

— *Nekoliko teza* —

Nauka i proizvodne snage društva

Nauka može i mora imati značajniju ulogu i veću odgovornost:

a) u *oblikovanju* (prestrukturiranju) proizvodnih snaga društva;

b) u razradi dugoročnog *pravca razvoja* proizvodnih snaga društva, i

c) u planiranju *intenziteta* (dinamike) ostvarivanja projekcije oblikovanja (prestrukturiranja) proizvodnih snaga društva i u razradi *intenziteta* (dinamike) ostvarivanja koncepcije dugoročnog pravca razvoja proizvodnih snaga društva.

Najvažniji argumenti za ovu ulogu nauke na području proizvodnih snaga društva mogu biti sledeći:

1. U ekonomskoj nauci se smatra da društvo čije se proizvodne snage nalaze na onom stepenu svog istorijskog razvoja koji omogućuje približno 500 do 2.500 dolara nacionalnog dohotka po stanovniku najviše menja strukturu svojih proizvodnih snaga. U stvari, u tom razdoblju (500—2.500 dolara nacionalnog dohotka po stanovniku) oblikuju se proizvodne snage jednog društva, prestrukturiraju se uz znatne ekonomsko-tehnološke promene, osobito promene u strukturi i obimu proizvodnje i usluga, ali i uz nužne manje ili veće socijalne poremećaje (konflikte). Jugoslavija se upravo nalazi na tom stepenu razvijenosti proizvodnih snaga kada se ostvaruju najveće promene u strukturi proizvodnih snaga društva u pravcu njihovog oblikovanja — da bi se one, kasnije, bez značajnijih promena u strukturi proizvodnje i usluga, ali i bez većih potencijalnih ili stvarnih socijalnih poremećaja (konflikata), stabilizovale i većim intenzitetom dalje razvijale.

Te promene u strukturi proizvodnih snaga, odnosno taj proces oblikovanja, uslovno rečeno, novih proizvodnih snaga društva, uglavnom nastaje odlukama političkih struktura i, uglavnom, na pretežno voluntaristički način, bez značajnijeg i odgovornijeg učešća nauke u razradi oblikovanja (prestrukturiranja) proizvodnih snaga i bez značajnijeg učešća i veće odgovornosti nauke za donošenje odluka kojima se, u stvari, i faktički i formalno-pravno ostvaruje proces oblikovanja (prestrukturiranja) proizvodnih snaga društva.

Posledice tog voluntarističkog odlučivanja o oblikovanju (prestrukturiranju) proizvodnih snaga društva su višedimenzionalno negativne. Među najznačajnije negativne posledice spadaju: prvo, preterana koncentracija akumulacije snagom političko-teritorijalne vlasti, bez stvarne saglasnosti radničke klase i njenih samoupravnih institucija u organizacijama udruženog rada i bez raspolaganja tom akumulacijom, bez stvarnog učešća i kontrole radnika koji su tu akumulaciju stvorili i njihovih radničko-samoupravnih institucija koje formalno-pravno, po Ustavu i zakonima i po relevantnim političkim dokumentima, treba sami da raspolažu akumulacijom i odlučuju o, za sada, njenoj nužnoj koncentraciji — bez stvarnog samoupravnog udruživanja sredstava namenjenih za proširenu reprodukciju. Druga značajna negativna posledica su predimenzionirane investicione odluke, koje se, sa stanovišta ekonomske sposobnosti jugoslovenskog društva, uz sve moguće zajmove od domaćih i inostranih banaka, uopšte ne mogu realizovati. Eventualno realizovanje ovih investicionih odluka sasvim sigurno bi imalo za posledicu negativnu buduću strukturu proizvodnih snaga društva. Jer, postojećim investicionim odlukama, odnosno investicijama koje su u toku (trenutno ih ima 29.000), planiraju se dvostruki ili trostruki kapaciteti koji, opet, pogrešno oblikuju proizvodne snage društva, pre svega, strukturu i obim proizvodnje i usluga, a, s druge strane, za sve kapacitete planirane ovim investicionim odlukama već sada se sasvim sigurno zna da za njihovu proizvodnju i usluge uopšte ili u planiranom obimu nema prostora

(potražnje) ni na domaćem ni na međunarodnom tržištu. Treća negativna posledica je relativno dugo zadržavanje reproduktivne sposobnosti privrede i materijalne osnove samoupravljanja u njoj na nivou proste reprodukcije, s jedne, i konstantan višak sredstava u društveno-političkim zajednicama svih nivoa, u samoupravnim interesnim zajednicama, u zajednicama za osiguranje imovine i lica, u spoljnoj trgovini i, naročito, u poslovnim bankama, s druge strane. Neformalna sprega ovih zajednica (države, a dobrim delom i političke i privredne birokratije potpomognute »stručnim i naučnim« argumentima tehnokrata) i organizacija relativno dugo ima ekonomsku dominaciju nad udruženim radom, nad radnicima i njihovim dohotkom, a snagom svoje političke vlasti, naročito u proizvodnom delu privrede, relativno dugo zadržava materijalnu osnovu samoupravljanja uglavnom na nivou proste reprodukcije, uz stalno gajenje iluzija kod radnika da oni (radnici), ostvarujući pravo na rad društvenim sredstvima proizvodnje, samim zaposlenjem, istovremeno ostvaruju i pravo (1) upravljanja tim sredstvima, (2) pravo raspolaganja celim dohotkom, a ne samo ličnim dohocima i (3) pravo na odlučujući uticaj na uslove za stvaranje nove vrednosti, neograničenim obnavljanjem jednog istog političkog stava koji, uobličen u formulu, glasi: »od sada će radnici u udruženom radu raspolagati celinom novostvorene vrednosti«, »zagospodariti celinom društvene reprodukcije«, »ovladati svim tokovima i procesima društvene reprodukcije« itd.*

Navedene i druge negativne posledice voluntarističkog raspolaganja akumulacijom i odlučivanja o strukturi proizvodnih snaga društva imaju razorno dejstvo na proces poželjnog (naučnog) oblikovanja (prestrukturiranja) tih proizvodnih snaga, kao i na ulogu nauke kao proizvodne snage rada u razradi dugoročnijeg pravca razvoja proizvodnih snaga društva. Razorno deluju i na ulogu nauke u razradi dinamike (intenziteta) njihovog oblikovanja i dinamike ostvarivanja naučno razrađenog dugoročnog pravca razvoja proizvodnih snaga društva. Ukoliko bi se realizovalo pravno važećih 29 hiljada investicionih odluka, to bi bila prava destrukcija u procesu tehnološko-ekonomski, proizvodno i samoupravno poželjnog i opravdanog oblikovanja proizvodnih snaga društva.

---

* Ovakvo stanje samoupravljanja, a naročito njegove materijalne osnove, bio je, verovatno, pravi razlog za stav dr Dušana Dragosavca, člana Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, da kategorički kaže: *»Bitan je historijski zadatak prevazići eksploataciju, različite privilegije i, naravno, razviti potpunu ravnopravnost«* (»Borba« od 29. januara 1979. godine, str. 1. i 5). Iz ovoga bi, svakako, nauka našla posla za sebe da objasni otkuda to da 35 godina posle socijalističke revolucije u našem društvu bude bitan istorijski zadatak prevazilaženje eksploatacije, različitih privilegija i ostvarivanje ravnopravnosti. Nauka bi se mogla prihvatiti zadatka da naučno istraži ko je zapravo eksploatisan danas u našem društvu, a ko tu eksploataciju vrši i koliki je stepen postojeće eksploatacije; šta je osnov onih koji eksploatišu i kakav je položaj u raspodeli političke moći onih koji su eksploatisani itd.

Nedemokratska, inače nužna, koncentracija akumulacije i raspolaganje njom na pretežno voluntaristički način (može se reći da se, u stvari, akumulacija dobrim delom nalazi u pogrešnim rukama, jer se samo time može objasniti investiciomanija i ne baš mali broj pogrešnih investicionih odluka) potenciraju veću ulogu i odgovornost nauke na području proizvodnih snaga društva — uz pretpostavku da i sama naučna delatnost predstavlja proizvodnu snagu društva, dakle, njen integralni deo. U tom slučaju će jačati uloga i odgovornost nauke na području proizvodnih snaga društva, ne kao intelektualne elite, od radničke klase otuđene i njoj nametnute posebne društvene moći, već kao integralnog dela proizvodne snage rada i kao ideološkog i socijalnog saveznika radničke klase; ona će tako biti glavni faktor većeg stvaranja materijalnih i duhovnih dobara.

2. Jugoslovenska privreda, a i društvene delatnosti, poslednjih nekoliko godina zahvaćene su procesima ekonomsko-tehnološke integracije, uz dosta izrazitu tendenciju stvaranja malog broja velikih, istina, ni približno uobličenih reprodukcionih celina. Zbog toga se, kao sinonim za te organizacije, češće upotrebljava izraz »veliki ekonomsko-tehnološki sistemi« (formalno-pravno oni su označeni kao složene organizacije udruženog rada), kojima nedostaju neke veoma značajne komplementarne delatnosti da bi se uobličili kao reprodukcione celine, ali ne kao organizaciono i formalno-pravno zatvorene organizacije, već reprodukcione celine kao stalno *otvorene* i stalno *promenljive*. To, između ostalog, znači da, na primer, jedna naučnoistraživačka organizacija ili obrazovno-vaspitna institucija može istovremeno da bude, u procesu stvaranja materijalnih i duhovnih dobara, integralni deo više reprodukcionih celina. Reč je o potrebi da se razradi koncepcija i fizionomija reprodukcionih celina kao kičme istorijskog procesa samoupravnog organizovanja jugoslovenskog društva, koje bi (reprodukcione celine) isključivale ne samo državu kao sadašnjeg posrednika između različitih — ali, inače, u procesu stvaranja materijalnih i duhovnih dobara komplementarnih delatnosti — nego bi isključivale bilo kakvog posrednika između različitih, ali u budućoj reprodukcionoj celini komplementarnih delatnosti. Isključivanjem bilo kakvog posrednika između tih delatnosti otvorilo bi se više prostora za brže samoupravno organizovanje jugoslovenskog društva — izvođenje samoupravljanja iz mikronivoa na nivo globalnog društva, pretvaranje samoupravljanja u organizacijama u kojima ljudi rade u samoupravno društvo u celini.

Dokle god postoji posrednik između različitih, ali u budućoj reprodukcionoj celini komplementarnih delatnosti, dotle će postojati ne samo teorijska nego i realna opasnost da se taj posrednik (svejedno da li je to država, samoupravna interesna zajednica ili neko drugi) otuđi od onih među kojima posreduje, da se od njih osamostali i da im se nametne kao otuđena i osamostaljena vlast nad njima. Zbog toga reprodukcione celine treba ne samo državu da učine izlišnom kao posrednika i da je (da parafraziramo En-

gelsa) postepeno šalju u muzej starina pored kolovrata i bronzane sekire, već da to isto učine kako sa postojećim drugim posrednicima tako i sa onima koji su to tek u začetku. Taj proces se ne može uspešno razraditi niti realizovati bez veće uloge i odgovornosti nauke, ali ne kao posebne intelektualne elite, od radničke klase otuđene i njoj nametnute posebne društvene moći, već kao proizvodne snage rada, odnosno naučne delatnosti koja će i sama biti integralni deo buduće reprodukcione celine, a kao naučna delatnost u toj reprodukcionoj celini biti komplementarna stvaranju materijalnih i duhovnih dobara.

U vezi s tim ukazujemo na tri primera gotovo potpunog zapostavljanja uloge nauke, gde bi ona inače mogla i morala imati značajniju ulogu i veliku odgovornost.

Prvo, primenom kriterijuma *visine ukupnog prihoda* list »Ekonomska politika« je izdvojio 200 najvećih privrednih organizacija udruženog rada. One se nazivaju privredne samo po svojoj *pretežnoj* delatnosti, jer se u okviru njih obavljaju i druge delatnosti koje su komplementarne privrednoj. Ovih 200 organizacija udruženog rada čini, prema ukupnom broju privrednih organizacija udruženog rada u Jugoslaviji, svega 2,9 odsto. Međutim, one ostvaruju 52,5 odsto ukupnog prihoda jugoslovenske privrede i u njima radi više od 40 odsto ukupnog broja zaposlenih u privredi Jugoslavije. Postavlja se pitanje da li je takav proces, sa ekonomsko-tehnološkog gledišta, a i sa stanovišta procesa samoupravnog organizovanja jugoslovenskog društva, opravdan i kakva je perspektiva onih drugih 97 odsto organizacija udruženog rada koje su po svojoj ekonomskoj snazi i broju zaposlenih, manje ili više, na nivou privrede sa zanatskim karakterom proizvodnje i njoj odgovarajuće organizacije rada i čija je konkurentna sposobnost na tržištu u odnosu na velike tehnološko-ekonomske sisteme (složene organizacije udruženog rada) znatno slabija.

Drugo, poslednjih nekoliko godina integracionim procesima obuhvaćeno je više od 5.000 organizacija udruženog rada. Međutim, u tom procesu ekonomsko-tehnološke integracije od ukupnog broja organizacija udruženog rada koje je taj proces zahvatio ili koje su u taj proces integracije ušle svega tri odsto organizacija udruženog rada je »prelazilo« granice socijalističkih republika i autonomnih pokrajina. Očigledno je da su na proces ekonomsko-tehnološke integracije, stvaranje malog broja velikih organizacija udruženog rada, bitno uticali politički faktori društveno-političkih zajednica, a i delovanje ekonomskih zakona na tržištu, ali u okviru političko-teritorijalnih zajednica, čime je u dobroj meri onemogućeno ostvarivanje ustavne koncepcije jedinstvenog jugoslovenskog tržišta.

Iako je teza o zatvorenim nacionalnim (republičkim) ekonomijama politički osporena i poražena, ona se ipak u praksi u izvesnoj meri ostvaruje i živi sa ne baš malim negativnim implikacijama na međunacionalne odnose. Nužno je sagledati ulogu nauke u procesu stvaranja reprodukcionih celina, zanemarujući političko-

-teritorijalnu organizaciju jugoslovenskog društva; neophodno je onemogućavati zatvaranje integracionih procesa u okvire društveno-političkih zajednica i time ukloniti onu konkurenciju na tržištu koja produkuje međunacionalne konflikte. Smatram da je potrebno dublje istraživanje uzroka ovakvog stanja, a i samog stanja, sa stanovišta Ustavom utvrđene koncepcije o jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i Ustavom utvrđenih prava i dužnosti socijalističkih republika i autonomnih pokrajina uopšte, a posebno na području ekonomije.

Treće, u tom procesu oblikovanja (prestrukturiranja) proizvodnih snaga društva izvesno je da će neke grane privrede, odnosno neke delatnosti u celini, ili dobrim delom, morati da budu napuštene, »izbačene« iz strukture proizvodnih snaga društva, kao što je izvesno i da će se u tom istom procesu oblikovanja proizvodnih snaga društva morati razvijati nove grane privrede ili delatnosti koje se nalaze tek u začetku ili ih uopšte nema. Ta činjenica uslovljava značajniju ulogu nauke, prvo, zbog toga što se odluke o tome objektivno ne mogu donositi na mikronivou, u osnovnim organizacijama udruženog rada, jer je sasvim sigurno da radnici bilo koje osnovne organizacije udruženog rada, čija delatnost u tom procesu oblikovanja strukture proizvodnih snaga društva ne može ni u kom slučaju opstati, neće sami doneti odluku o likvidiranju proizvodnje, odnosno delatnosti »svoje« osnovne organizacije udruženog rada. Naprotiv, oni će se svim sredstvima, iscrpljujući se »do kraja«, uključujući i štrajk, boriti da se delatnost, odnosno proizvodnja njihove osnovne organizacije udruženog rada održi i opstane po svaku cenu. Sa tog gledišta imam velike rezerve prema neograničenim sanacionim programima i konstantnim gubicima u onim granama privrede, odnosno delatnostima za koje nauka, ali ne samo ona, treba da utvrdi da li, u procesu prestrukturiranja, odnosno oblikovanja strukture proizvodnih snaga društva, mogu uopšte da opstanu. Drugo, odluke o tome koja proizvodnja, odnosno delatnost neće moći da opstane, a koja će se proizvodnja, odnosno delatnost morati razvijati, ili čak kao potpuno nova otvarati, mogu jedino da se donesu na nivou globalnog društva, u čemu nauka mora imati veću ulogu i odgovornost. I na taj način će ona (nauka) imati značajniju ulogu i veću odgovornost u oblikovanju strukture proizvodnih snaga, u razradi dugoročnog pravca razvoja proizvodnih snaga društva i u utvrđivanju intenziteta (dinamike) ostvarivanja prestrukturiranja (oblikovanja) proizvodnih snaga i ostvarivanja koncepcije pravca njihovog dugoročnog razvoja.

3. Prilično je rasprostranjeno i gotovo nenarušeno shvatanje da su tehnologija proizvodnje i organizacija rada ideološki i klasno neutralne. Posledice toga shvatanja su višestruke. Pre svega, potpuno nekontrolisano se kupuju licence od razvijenijih, konkurentnih kapitalističkih i socijalističkih zemalja, i to, u prvom redu, od konkurentnih nacionalnih i multinacionalnih kompanija. Ta činjenica ima višedimenzionalne negativne posledice po jugo-

slovensku ekonomiju. Prvo: konkurentnost razvijenih socijalističkih i kapitalističkih zemalja i konkurentnost nacionalnih i multinacionalnih kompanija od kojih jugoslovenske organizacije udruženog rada kupuju licence najpre svoju konkurentnost protežu na konkurentne odnose među pojedinim organizacijama udruženog rada u Jugoslaviji, sa realno mogućim negativnim implikacijama na međunacionalne odnose. Negativne implikacije na međunacionalne odnose su moguće kada organizacije udruženog rada, locirane u različitim republikama, kupuju licence za istu vrstu proizvoda od konkurentnih multinacionalnih kompanija, ili od konkurentnih nacionalnih firmi ili konkurentnih ekonomija razvijenijih kapitalističkih i socijalističkih zemalja. Drugo: nekontrolisanim kupovanjem licenci od razvijenih zemalja naš tehnološki razvoj u velikoj meri postaje zavisan od razvijenih socijalističkih i kapitalističkih zemalja, a naročito od nacionalnih i multinacionalnih kompanija. Ta tehnološka zavisnost Jugoslavije od zemalja i nacionalnih i multinacionalnih kompanija od kojih kupujemo licence nužno se proteže i na našu ekonomsku zavisnost od njih. Reč je, u stvari, o već poznatoj formuli: »tehnološki imperijalizam« — kao način tehnološkog i ekonomskog »okupiranja« nerazvijenih zemalja od strane najrazvijenijih kapitalističkih i socijalističkih zemalja, a naročito od nacionalnih i multinacionalnih kompanija. Na taj način nerazvijene zemlje koje su se oslobodile vojne i političke vlasti kapitalističkih zemalja sada postepeno, ali gotovo sasvim sigurno, postaju tehnološke kolonije i ekonomski zavisne od najrazvijenijih kapitalističkih i socijalističkih zemalja, a naročito od nacionalnih i multinacionalnih kompanija. Ni naša ekonomija nije imuna od mogućnosti da u izvesnoj meri postaje tehnološka kolonija.

Gotovo je vapijući zahtev Andreja Verbiča, predsednika Privredne komore Slovenije, da Izvršno veće Skupštine Socijalističke Republike Slovenije i Izvršno veće Sabora Hrvatske intervenišu kod inostranih firmi zbog zakašnjenja isporuke opreme za izgradnju nuklearne elektrane u Krškom, jer je zbog zakašnjenja isporuke opreme od američkih firmi izgradnja ove elektrane znatno usporena, a zbog neisporučivanja opreme u ugovorenom roku troškovi gradnje nuklearne elektrane već sada znatno premašuju ranije planirana sredstva. Tempo izgradnje nuklearne elektrane u Krškom više je u rukama američkih firmi koje daju opremu nego u rukama Socijalističke Republike Slovenije i Socijalističke Republike Hrvatske kao investitora, odnosno naših izvođača radova. Ovaj primer može biti dobra pouka kako sami podležemo »tehnološkom imperijalizmu« i u izvesnoj meri postajemo tehnološka kolonija i kako razvijene socijalističke i kapitalističke zemlje, a naročito njihove nacionalne i multinacionalne kompanije najpre ovladavaju našom tehnologijom, a preko nje dovode u pitanje našu ekonomsku nezavisnost — sa ne baš malim političkim implikacijama po samostalnost naše zemlje i njen položaj i ulogu u međunarodnoj podeli rada i na međunarodnom tržištu.

Iz toga bi se mogla formulisati dva dugoročna zadatka koja se mogu izvršiti samo ako nauka bude proizvodna snaga rada i ako preuzme na sebe veću ulogu i odgovornost. Prvi zadatak je otpor invaziji »tehnološkog imperijalizma« — da ne bismo postali tehnološka kolonija, a to znači: osposobljavanje kadrova za brže stvaranje vlastite tehnologije proizvodnje i organizacije rada i smanjivanje tehnološke i ekonomske zavisnosti jugoslovenske privrede od razvijenih kapitalističkih i socijalističkih zemalja, a naročito od nacionalnih i multinacionalnih kompanija. Drugi zadatak je: pronalaženje takve tehnologije proizvodnje i organizacije rada (vlastite, ali i transfer iz razvijenih zemalja, dakle, i kupovanje licenci), koje bi, poput samoupravljanja (kao i samo samoupravljanje) materijalno i moralno motivisale celokupni ljudski potencijal na maksimalno moguće razvijanje stvaralačkih sposobnosti ljudi i omogućavale da svi ljudi svoje stvaralačke sposobnosti za stvaranje materijalnih i duhovnih dobara bez ograničenja ispolje. Pronalaženje takve tehnologije proizvodnje i organizacije rada jeste, verovatno, danas najvažniji zadatak čije se rešenje nalazi, pre svega, u rukama nauke. To podrazumeva znatno veće investicije u fundamentalna istraživanja, a ne samo investiranje u ona naučna istraživanja čiji će rezultati biti neposredno primenljivi. Uzgred, gotovo i nemamo značajnija ulaganja u fundamentalna istraživanja, jer se to smatra luksuzom i opravdava jeftinijim kupovanjem licenci. Sada se, na žalost, uglavnom finansira onaj naučnoistraživački rad koji se »po kratkom postupku« sprovede da bi njegovi rezultati mogli biti što pre upotrebljivi. Reč je, u stvari, o finansiranju uglavnom neposredno aplikativnih istraživanja.

Ulaganje u fundamentalna istraživanja i pronalaženje takve tehnologije proizvodnje i organizacije rada koje bi razvijale stvaralačke sposobnosti celokupnog ljudskog potencijala i otvarale prostor da ljudi svoje stvaralačke sposobnosti ispolje bez ograničenja — sada je posebno značajan poduhvat zbog toga što još nije prevladano shvatanje da su tehnologija proizvodnje i organizacija rada ideološki i klasno neutralne i da treba da uvozimo onu tehnologiju i organizaciju rada koje su, navodno, najproduktivnije. Pitanje koje zaslužuje posebnu raspravu je kriterijum vrednovanja produktivnosti tehnologije proizvodnje i organizacije rada, tim pre što ima dosta primera da naše organizacije udruženog rada uvoze i uvode tehnologiju proizvodnje i organizaciju rada koje su neke najrazvijenije kapitalističke zemlje (na primer, Švedska), pod pritiskom i na zahtev sindikata, odbacile iz humanih, a i iz ekonomskih razloga.

Ukoliko bismo ulaganjem u fundamentalna istraživanja pronalazili samoupravljanju odgovarajuću, ali i visokoproduktivnu tehnologiju proizvodnje i organizaciju rada, onda bi i samoupravljanje (u svakoj varijanti njegovog poimanja — definisanja) i tehnologija proizvodnje i organizacija rada istovremeno, odmah, materijalno i moralno motivisali celokupan radno sposoban ljudski

potencijal da razvija svoje stvaralačke sposobnosti, ali i da te sposobnosti za stvaranje materijalnih i duhovnih dobara bez ograničenja ispoljava. Na taj način će samoupravljanje, tehnologija proizvodnje i organizacija rada kumulativno, materijalno i moralno istovremeno, odmah, motivisati ljude da razvijaju i ispoljavaju svoje stvaralačke sposobnosti stvarajući materijalna i duhovna dobra. Time će samoupravljanje, tehnologija proizvodnje i organizacija rada kumulativno i, naglašavam, istovremeno značiti proces razotuđenja čovekove ličnosti, oslobađanja radničke klase i čoveka uopšte. Opisana tehnologija proizvodnje, organizacija rada i samoupravljanje će, kao jedinstven istorijski proces, stvarati prostor da čovek — samoupravno i politički organizovan, a ne kao izolovani pojedinac — prevladava u toku rada i povodom rada »carstvo nužnosti«, otvarajući time prostor za prelaz u »carstvo slobode«, pre svega, slobode razvijanja i realizovanja stvaralačkih sposobnosti radno sposobnog ljudskog potencijala usmerenog na stvaranje takvih materijalnih i duhovnih dobara koja će, u prvom redu, zadovoljavati potrebe čoveka kao bitnog uslova njegovog očovečenja. To bi bila prednost našeg samoupravnog društva nad drugim političkim pokretima, produkcionim odnosima i društvenim sistemima, a i njegovo istorijsko opravdanje.

4. Nužno je razraditi koncepciju nauke kao proizvodne snage rada, dakle, naučne delatnosti kao integralnog dela proizvodnog rada i naučne delatnosti kao nosioca naučno-tehnološkog procesa. Sada je, na žalost, manje ili više fizička, a i funkcionalna i proizvodno-ekonomska rascepljenost društva na proizvodni rad kao fizičku delatnost i naučnu delatnost kao fizički dodatak čak ekonomsko opterećenje tako pogrešno shvaćenog proizvodnog rada. Sa tog stanovišta treba razmotriti pitanje sadašnjih posrednika između naučne delatnosti i proizvodnog rada koji objektivno, samom činjenicom što su posrednici, ne mogu nauku da integrišu u proizvodni rad i da je učine integralnim delom proizvodne snage rada. Naprotiv, ovi posrednici, formalno uspostavljeni, institucionalizovani radi povezivanja nauke i proizvodnje (udruženog rada), objektivno prerastaju u poseban centar društvene moći koji će po svojoj snazi, pre ili kasnije, nadvisiti i udruženi rad i nauku, i, umesto posrednika između njih, on će objektivno postajati društvena moć i nad udruženim radom (proizvodnjom) i nad naukom, držeći ih rascepljenima da bi imao opravdanje za svoje postojanje i jačanje, samo formalno, kao posrednika koji povezuje dve komplementarne delatnosti (kojima posrednik u stvari i nije potreban).

5. Proizvodne snage društva, uz dosta oscilacija, ipak se kreću u pravcu integracije, a naučna delatnost, uglavnom, u suprotnom smeru — u pravcu dezintegracije. Sasvim je izvesno da dezintegrisana naučna delatnost objektivno ne može igrati značajniju ulogu i preuzimati na sebe veću odgovornost za razradu *strukture i pravca razvoja proizvodnih snaga društva* i veću ulogu i odgovornost u razradi *intenziteta* (dinamike) ostvarivanja razrađene

strukture i pravca razvoja proizvodnih snaga društva. Ovo nije moguće tim pre što je naučna delatnost »isparcelisana« i ekonomski, a i politički vezana i zavisna od veoma malih ekonomskih i političkih segmenata jugoslovenskog društva. Izvesno je jedno: da bi se nauka ostvarivala kao proizvodna snaga rada, naučne delatnosti se moraju integrisati i time maksimalno smanjiti sadašnje rasipanje i neracionalno korišćenje ionako oskudnog naučnoistraživačkog potencijala.

Nauka i samoupravno organizovanje jugoslovenskog društva i društveni sistem Jugoslavije

Nauka mora imati značajniju ulogu i veću odgovornost za razradu koncepcije samoupravnog organizovanja jugoslovenskog društva i, posebno, društvenog sistema Jugoslavije (samoupravnog, političkog, privrednog — dakle, društvenog sistema u celini). Ona, takođe, mora imati značajniju ulogu i veću odgovornost za razradu intenziteta ostvarivanja koncepcije društvenog sistema. Međutim, ona to sada objektivno ne može, jer je naučna delatnost (ovde je sada reč, pre svega, o društvenim naukama) dezintegrisana, »isparcelisana« na mnogo malih naučnoistraživačkih institucija koje su, manje ili više, ekonomski i politički »vezane«, odnosno zavisne od veoma malih segmenata društvenog sistema Jugoslavije. Samim tim su unapred utvrđeni (predodređeni), podrazumevaju se i prostor i predmet istraživanja, ali u dobroj meri i cilj i sam rezultat naučnoistraživačkog rada. U skladu s tim predodređenim ciljem i rezultatima naučnoistraživačkog rada pravi se i primenjuje, po pravilu, odgovarajuća metodologija i instrumenti istraživanja. Posledice su jasne. Budući da se društveni sistem Jugoslavije, istina, sa dosta oscilacija, razvija u pravcu integracije, u pravcu stvaranja jedinstvenog društvenog sistema Jugoslavije, naučna delatnost može igrati značajniju ulogu i preuzimati na sebe veću odgovornost za razradu društvenog sistema i njegovog ostvarivanja samo ako se i sama razvija u istom pravcu, dakle, u pravcu integracije pojedinih naučnih delatnosti. Budući da sada postoji taj raskorak između procesa integracije, odnosno stvaranja jedinstvenog društvenog sistema Jugoslavije i dezintegracije naučne delatnosti, naročito na području društvenih nauka — to može biti jedan od značajnih razloga da se problem nauke i njene uloge i odgovornosti za razradu društvenog sistema Jugoslavije i njegovog ostvarivanja razmotri, pre svega, u Savezu komunista, ali i u drugim političkim, samoupravnim i naučnim institucijama, organizacijama i zajednicama. Pri razmatranju ovog problema ne treba zanemariti činjenicu da su društvene nauke ne samo »isparcelisane« nego su, manje-više, uobličene u sistem zatvorenih krugova (u stvari, klanova kao neformalnih grupa koje imaju svoje »rodonačelnike« i nepisana, ali veoma stroga pravila ponašanja njenih pripadnika), koji u dosta slučajeva rasipaju svoje snage praveći iste istraživačke

projekte bez međusobne javne naučne komunikacije (u stvari, ovde je reč o izostajanju naučnog dijaloga koji bi se vodio javno i na intelektualno i ljudski pošten način), neracionalno koristeći ionako oskudan naučnoistraživački kadar u društvenim naukama. Opšte je poznato da dobar naučnoistraživački projekt na području društvenih nauka znači više nego polovinu obavljenog posla u procesu naučnoistraživačkog rada. A upravo u tom delu naučne delatnosti (pravljenje naučnoistraživačkih projekata) društvene nauke su najviše dezintegrisane, i tu se najviše rasipa i neracionalno koristi ionako oskudan naučnoistraživački kadar.

Argumentaciju za ove tvrdnje smatram da nije potrebno iznositi, jer je toliko poznata da je postala tako reći notorna činjenica. Tako, na primer, u oblasti društvenih nauka postoji samo nekoliko projekata koji se realizuju na području cele Jugoslavije, među kojima i Projekt o istraživanju delegatskog sistema — čiji su nastanak i realizacija, uzgred rečeno, praćeni takvim teškoćama koje su, s vremena na vreme, dovodile u pitanje i nastanak projekta i njegovo ostvarivanje.

Integrisanje naučnoistraživačkog rada u sistem usmerenog (ranije srednjoškolskog) obrazovanja i u sistem obrazovanja u višim školama i na fakultetima

Izvesno je da su naučnoistraživački rad i sistem redovnog obrazovanja toliko razdvojeni da se jedina veza između njih uspostavlja posredstvom samoupravnih interesnih zajednica ili nekih drugih posredničkih institucija. Unošenje naučnoistraživačkog rada u sistem redovnog obrazovanja, kao njegovog integralnog dela, treba, prvo, da omogući da se iz sistema obrazovanja ukloni njegova glavna slabost — učenje radi nagomilavanja znanja, a ne radi osposobljavanja za rad i samoupravljanje, i, drugo, da se ne uči samo teorija i ustavno-pravna i politička koncepcija društvenog sistema Jugoslavije već da se naučnoistraživačkim radom proučava, pre svega, jugoslovenska praksa i da njeno proučavanje bude integralni deo osposobljavanja učenika i studenata za rad i samoupravljanje u sklopu sistema redovnog školovanja. Unošenje naučnoistraživačkog rada u sistem redovnog obrazovanja treba da omogući i naučnije i adekvatnije vrednovanje jugoslovenskog iskustva i jugoslovenske prakse. Sada su se u sistemu redovnog školovanja učenika i studenata, u proučavanju jugoslovenske prakse i iskustva, ispoljile četiri slabosti:

Prvo, svakom nastavniku je, manje-više, prepušteno da sam prikaže rezultate istraživanja na veoma malim segmentima jugoslovenskog društva i da te, uglavnom vlastite, rezultate istraživanja vrednuje sam — prema kriterijumima koji odgovaraju njegovom gledanju na koncepciju i praksu društvenog sistema Jugoslavije. Drugo, jugoslovensko društvo istražuje se, uglavnom, u onim segmentima njegove istorije koji više ne postoje. Proučava se pre-

težno nešto što je prošlo jer proučavanje prošlosti mahom ne predstavlja nikakav rizik za istraživače. Zbog toga se savremeni problemi jugoslovenskog društva veoma malo naučno istražuju i, prema tome, u veoma su maloj meri, ili gotovo uopšte nisu zastupljeni u procesu *osposobljavanja* učenika i studenata za rad i samoupravljanje u sklopu sistema redovnog obrazovanja. Treće, postoje veoma velike razlike u interpretaciji i vrednovanju različitih, a veoma često i potpuno istih rezultata istraživanja, koje se, kao što sam rekao, obavljalo na vrlo malim segmentima jugoslovenskog društva. Zbog toga unošenje naučnoistraživačkog rada u sistem redovnog obrazovanja, odnosno proučavanje savremenog jugoslovenskog društva u celini, a i savremenog sveta uopšte, treba da smanji razlike u vrednovanju rezultata istraživanja, odnosno jugoslovenske teorije i prakse, a i teorije i drugih zemalja, savremenog sveta uopšte. Četvrto, u vrednovanju prakse i iskustva savremenog jugoslovenskog društva ispoljile su se dve krajnosti. Prva se može podvesti pod formu »naučno« opravdanje svega postojećeg — što se, u stvari, svodi na apologetski odnos naučnoistraživačkog rada prema tekućoj, čak i operativnoj, politici. Druga krajnost je »naučno« obezvređivanje svega postojećeg. Ovaj nihilizam nastao je pretvaranjem Marksove teze o »bespoštednoj kritici svega postojećeg« u negiranje i obezvređivanje svega postojećeg — što sa Marksovom tezom nema ničeg zajedničkog. Između ove dve krajnje tačke (apologije i nihilizma) u vrednovanju jugoslovenske teorije i prakse ne postoji praznina, jer se između njih nalazi mnoštvo raznovrsnog, i u dosta slučajeva međusobno isključivog vrednovanja jugoslovenske misli i prakse i jugoslovenskog iskustva. Ovome dodajem da je u taj naučnoistraživački rad — kao integralni deo osposobljavanja učenika i studenata za rad i samoupravljanje u sklopu sistema redovnog obrazovanja — nužno uključiti i studente kao subjekte vlastitog osposobljavanja za rad i samoupravljanje, kroz naučnoistraživački rad tokom redovnog školovanja.

Potreba za naučnim dijalogom o problemima savremenog jugoslovenskog društva

Problem javnog dijaloga u jugoslovenskom društvu je višedimenzionalan. Ovde samo naglašavamo činjenicu da je javni naučni dijalog, naročito u društvenim naukama, gotovo potpuno zamro i da javne, otvorene i na intelektualno i ljudski pošten način (od svih učesnika dijaloga jednako uvažavanje i korišćenje autoriteta argumenata) vođene konfrontacije različitih mišljenja o problemima savremenog jugoslovenskog društva u stvari i nema; da se komunikacije među naučnim radnicima vode u zatvorenim krugovima (čitaj klanovima), u kojima naučni radnici, manje-više, dokazuju koncepcije i teze »rodonačelnika«. U stvari, naučni dijalog je, između ostalog, blokiran rasporedom naučnih radnika u zatvorene

krugove i uspostavljenom nekom vrstom kore (čitaj: dogme) najuticajnijih naučnih radnika koji, istina neformalno, stoje na čelu pojedinih zatvorenih krugova. Zbog toga je naučna delatnost, mahom, podosta privatizovana i mladi, potencijalni naučni radnici moraju se, uglavnom, najpre prikloniti nekom klanu i njegovom »rodonačelniku«, zapravo, moraju se najpre nekome prikloniti da bi stekli šansu da se razvijaju kao naučni radnici, bilo da je reč o fakultetima ili o naučnoistraživačkim institucijama. Zanimljivo je da su među misaono najplodnijim istraživačima oni naučni radnici koji ne pripadaju ni jednom zatvorenom krugu (klanu), koji su se »uvukli u svoju naučnu ljušturu«, istražuju kao izolovani pojedinci i žive u svetu knjiga, često sami sebi dovoljni, osećajući se u praznom prostoru. U jednom trenutku svi klanovi se trude da ih iz tog prostora izvuku i javno »učlane« u svoj klan, a drugom prilikom da ih — opet svi klanovi — bojkotuju, primenjujući logiku: ako neće da se »učlani« u naš klan, onda se sigurno »učlanio« u protivnički ili konkurentan i samim tim je naš protivnik.

Mogla bi se razmotriti ideja o posebnoj ulozi naučnih i stručnih udruženja (politikologa, sociologa, pravnika, inženjera i tehničara, ekonomista, psihologa, filozofa i drugih) u prevazilaženju ovog stanja o kojem sam govorio. U stvari, ova naučna i stručna udruženja mogla bi se, a i morala, afirmisati kao tribine na kojima bi se vodio, naglašavam, javni naučni dijalog na intelektualno i ljudski pošten način. To je nužno tim pre što su članovi ovih udruženja naučni radnici koji, inače, zbog pripadnosti zatvorenim krugovima, međusobno intelektualno i naučno uglavnom ne komuniciraju — ne vode naučni dijalog i ne žive kolektivnim intelektualnim životom u zajedništvu ljudi različitih naučnih i intelektualnih orijentacija, preokupacija, mišljenja itd.

Sličnu ulogu bi mogao imati Centar za društvena istraživanja Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, zatim marksistički centri centralnih komiteta savezâ komunista republika i marksistički centri pokrajinskih komiteta savezâ komunista i Politička škola »Josip Broz Tito« u Kumrovcu. Zapravo, ove institucije bi se mogle razvijati, pre svega, kao mesto i žarište naučnog i ideološko-političkog dijaloga o problemima savremenog jugoslovenskog društva i o spornim teorijskim problemima. Ove institucije bi trebalo ne samo da podstiču naučni i ideološko-politički dijalog već bi svoju afirmaciju mogle tražiti i ostvarivati u organizovanju tog dijaloga, okupljajući ljude različitih struka i naučnih orijentacija. Ako bi igde trebalo razvijati interdisciplinarni dijalog o problemima savremenog jugoslovenskog društva i savremenog sveta uopšte i o spornim teorijskim problemima, onda bi to trebalo prvenstveno u ovim marksističkim centrima. Redakcije časopisa koje nisu klanovski obojene mogle bi takođe igrati značajnu ulogu u podsticanju i organizovanju toliko potrebnog interdisciplinarnog dijaloga.

Neophodnost dijaloga ističem zbog toga što se naše društvo multiplicira geometrijskom progresijom; i u društvenoj praksi,

teoriji i nauci nagomilani su problemi za koje nemamo rešenja koja bi bila opšteprihvatljiva i aplikativna. Nalaženje rešenja tih spornih problema je moguće, pre svega, javnim naučnim dijalogom vođenim na intelektualno i ljudski pošten način. Rešenja se u tim dijalozima mogu nalaziti samo ako svi učesnici u dijalogu budu u podjednakoj meri koristili i uvažavali autoritet argumenata i ako se iz naučnog dijaloga definitivno izbaci arbitriranje političkim sredstvima, političko etiketiranje i povišen ton kao kompenzacija za nedostajanje argumenata. Ovaj stav je u izvesnoj meri i moja kritika što nemamo javnog naučnog dijaloga koji bi bio vođen na intelektualno i ljudski pošten način. Zbog toga smatram značajnim deo Engelsovog pisma Hersonu Triru od 18. decembra 1889. godine:

»Radnički pokret zasniva se na najoštrijoj kritici postojećeg društva. Kritika je njegova životna stihija; kako on sam može izbegavati kritiku, težiti da se zabrani diskusija? Zar mi od drugih zahtevamo slobodu govora samo radi toga da bismo je uništili u svojim vlastitim redovima?«

Citirani Engelsov stav smatram i rešenjem stalno aktuelne dileme o odnosu politike i nauke, a posebno dileme o položaju i ulozi politike u podsticanju i razvijanju naučnog dijaloga i u samom naučnom dijalogu.

Problemi interdisciplinarnog proučavanja savremenog jugoslovenskog društva i teorijski spornih problema

Naveo bih samo dva pitanja:

1. Razvijanje kolektivnog naučnoistraživačkog rada, ali tako da u jednom naučnoistraživačkom timu budu istraživači različitih struka — ekonomisti, sociolozi, filozofi, inženjeri, pravnici, lekari, politikolozi, psiholozi i drugi.

Kolektivni naučnoistraživački rad podrazumeva interdisciplinarno proučavanje savremenog jugoslovenskog društva i teorijski spornih problema, ali ne tako što će naučnici proučavati pojedine segmente ili pojedine aspekte jedne iste društvene pojave, a rezultat kolektivnog naučnoistraživačkog rada biti prost fizički zbir rezultata istraživanja ili pojedinih segmenata savremenog jugoslovenskog društva, ili prost zbir proučavanja celine društvene pojave, a da se to u rezultatu istraživanja ne vidi, jer interdisciplinarno istraživanje se, po pravilu, pojavljuje kao rezultat fizičkog zbira rezultata istraživanja jedne iste društvene pojave sa aspekta više različitih naučnih disciplina. Zbog toga kolektivni naučnoistraživački rad, bilo da je usmeren na probleme savremenog jugoslovenskog društva, i savremenog sveta uopšte, bilo na istraživanje teorijski spornih problema, mora kao rezultat interdisciplinarnog istraživanja dati takvu sintezu koja će u celini pružiti sliku proučavane pojave ili [illegible] celinu teorijski spornog problema. Na ovo

ukazujem zbog toga što uglavnom to do sada nije bio slučaj. Dovoljno je pogledati knjige ili udžbenike koje pišu »kolektivi autora«, pa videti da je taj kolektivni rad, u stvari, fizički zbir pojedinih članaka pisanih sa stanovišta različitih naučnih disciplina. U tom zbiru članaka, odnosno knjizi ili udžbeniku, koju je napisao »kolektiv autora«, nema ni sinteze problema o kome se piše ni dovoljne koherentnosti između pojedinih tekstova, niti se, pak, iz njih može izvući jedna konzistentno razrađena koncepcija. Zbog toga mislim da kolektivan naučnoistraživački rad (podrazumevajući tu, pre svega, interdisciplinarno istraživanje) mora, kao rezultat, dati sintezu istraživanja svih pojedinačnih naučnih disciplina, kako bi se mogla sagledati celina istraživanog problema — bilo da je u pitanju savremeno jugoslovensko društvo u celini ili pojedini njegovi segmenti, ili savremeni svet uopšte, bilo, pak, da je reč o teorijski spornim problemima. Zbog toga smatram potrebnim dublju razradu ideje o interdisciplinarnom istraživanju i kolektivnom radu naučnika.

2. Naučni radnici, naročito oni koji se pretežno bave naučnoistraživačkim radom, teže ka što užoj specijalizaciji kao uslovu kvalitetnijeg naučnoistraživačkog rada i sa naučnog i aplikativnog gledišta vrednijeg rezultata istraživanja. Ta težnja ka što užoj specijalizaciji ima svoje opravdanje naročito na području prirodnih i tehničkih nauka, a u manjoj meri i društvenih nauka. Međutim, to sužavanje područja naučnoistraživačkog rada pojedinih naučnika multiplicira probleme interdisciplinarnog istraživanja savremenog jugoslovenskog društva i teorijski spornih problema. Ono naročito otežava pravljenje sinteze rezultata istraživanja koje ostvaruju naučnici što su područje svog istraživačkog rada suzili u maksimalno mogućoj meri i specijalizovali se ili za proučavanje veoma malih segmenata savremenog jugoslovenskog društva ili se ograničili na vrlo uske vidove proučavanja celine društvene pojave ili teorijski spornog problema. To, razume se, i nameće pitanje moguće potrebe za »univerzalnim« naučnim radnicima koji će biti sposobni da prave sintezu interdisciplinarnog naučnoistraživačkog rada.

Naučni podmladak

Problemi naučnog kadra implicite su utkani u ceo tekst. Ovde bih posebno skrenuo pažnju na još samo nekoliko vezanih za stvaranje naučnog kadra. Pri tom mislim na specifične probleme mladih naučnika, naučnog podmlatka. Prvi je — nisko materijalno i moralno vrednovanje rada naučnog podmlatka. Drugi — nepovoljan status i objektivni položaj potencijalnih naučnih kadrova u opštoj klimi koja vlada u nauci, a o kojoj sam ranije govorio (naime, da potencijalni naučnik, kao mlad čovek, mora najpre da se prikloni, hteo on to ili ne, autoritetima da bi imao šansu da se i stvarno i formalno razvija u naučnog radnika). Treće, treba podvrgnuti

kritičkoj analizi stvarne efekte slanja mlađih naučnih radnika na specijalizaciju u inostranstvo i razmotriti šta ta specijalizacija u drugim zemljama stvarno znači za njihovo osposobljavanje da ovladaju proučavanjem jugoslovenskog društva i savremenog sveta uopšte. Četvrto, mislim da je potrebno, posebno sa potencijalnim naučnim kadrovima, organizovati raznovrsne oblike njihovog osposobljavanja za bavljenje naukom.

Politička klima i drugi uslovi za značajniju ulogu i veću odgovornost naučne delatnosti u savremenom jugoslovenskom društvu

I ovaj problem je višedimenzionalan. Ukazao bih samo na nekoliko. Pre svega, smatram da naučna delatnost može igrati značajniju ulogu i preuzimati veću odgovornost za razvoj proizvodnih snaga društva i društvenog sistema samo ako se rehabilituje materijalna i moralna vrednost stvaralačkog rada uopšte, a osobito onog rada koji na bilo koji način stvara materijalna dobra, dakle, proizvodnog rada u najširem smislu reči. Nauka može postati proizvodna snaga rada i »proizvodna snaga« društvenog sistema samo ako se materijalna i moralna vrednost proizvodnog rada ponovo vrate na pravo mesto. Da to sada nije slučaj ima isuviše dokaza. Navešću i nekoliko posledica obezvređivanja stvaralačkog rada uopšte, a posebno proizvodnog. U Socijalističkoj Republici Srbiji bez autonomnih pokrajina ima ukupno 84.000 stručnjaka, kadrova sa visokom stručnom spremom (fakultetom). Od toga u privredi radi svega 34.000, a u vanprivrednim delatnostima — 50.000 stručnjaka. Od 2.737 doktora nauka, koliko ih ima u Srbiji bez autonomnih pokrajina u privredi je zaposleno svega 129. U Beogradu 550 inženjera radi u takvim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama u kojima objektivno ne mogu da obavljaju poslove vezane za njihovu struku. Prema listu »Komunist«, mašinski inženjeri su, recimo, zaposleni u poslovnim bankama i u samoupravnim interesnim zajednicama. Od ukupnog broja stručnjaka koji su ranije radili u privredi Beograda 60 odsto je napustilo privredne organizacije udruženog rada, a time i svoju struku, i otišlo u vanprivredne delatnosti. Od ukupnog broja zaposlenih u beogradskoj privredi tek svaki osamnaesti zaposleni je stručnjak. A od ukupnog broja zaposlenih u neprivrednim delatnostima Beograda (ne računajući univerzitete i naučnoistraživačke institucije) svaki treći zaposleni ima završeni fakultet. Slična tendencija bežanja iz proizvodnje ispoljena je i kod radnika. Na poslednjem takmičenju metalskih radnika Jugoslavije svi metalci, izuzev jednog, koji su osvojili prva mesta na tom takmičenju, izjavili su da oni cene svoju struku i rad za strojem, ali da je taj rad toliko materijalno i moralno obezvređen da će ga oni napustiti onog časa kad im se za to ukaže prilika. Otići će najpre u režiju, zati[illegible] direkciju, a kasnije, po mogućnosti, u skupštine samo-

upravnih interesnih zajednica, u poslovne banke, u zajednice za osiguranje imovine i lica, u državnu upravu, u spoljnu trgovinu itd. Ističem da se te velike razlike u materijalnom i moralnom vrednovanju proizvodnog rada i rada u neprivrednim delatnostima ne iskazuju toliko kao velike razlike u visini ličnih dohodaka, već kao velike razlike u korišćenju sredstava zajedničke potrošnje po radniku, odnosno reč je o većim mogućnostima ostvarivanja Ustavom garantovanog prava na stan, na dalje stručno usavršavanje, na dobijanje stipendije za školovanje dece, na putovanje u inostranstvo na specijalizaciju i slično.

Možda nam za pouku može poslužiti sledeći značajan podatak: u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama od ukupnog broja stručnjaka koji se bave naučnoistraživačkim radom 60—70 odsto je zaposleno u proizvodnim firmama, odnosno u naučnoistraživačkim institutima lociranim u proizvodnim preduzećima, koji se pretežno bave fundamentalnim istraživanjima. Od ukupnih ulaganja u fundamentalna istraživanja u svetu (ne računajući socijalističke zemlje) 98 odsto sredstava je koncentrisano u nekoliko najrazvijenijih kapitalističkih zemalja.

Vratimo se, u sklopu ove teme, našem društvu. Dakle, ljudi koji se bave naukom kao strukom materijalno i moralno su do sada, a i sada, motivisani da ne rade ono za što su se tokom redovnog školovanja osposobljavali, odnosno da ne preuzimaju veću ulogu i odgovornost za razradu strukture i pravca razvoja proizvodnih snaga društva i za razradu pravca društvenog sistema i njegovog ostvarivanja. Oni objektivno — zbog niskog materijalnog i moralnog vrednovanja proizvodnog rada — ne žele da svojom delatnošću budu proizvodna snaga rada i društvenog sistema.

Mislim da ni politička klima nije bila povoljna za afirmaciju naučne delatnosti. Tako se, na primer, u kritici tehnokratizma, kao alternative suprotne samoupravljanju, nije razgraničio tehnokratizam, kao vlast stručnjaka nad radnicima i njihovim dohotkom, od stručnog i naučnog rada koji je ne samo komplementaran nego i nužan samoupravljanju i jedna od bitnih pretpostavki razrade proizvodnih snaga društva i društvenog sistema, kao i jedan od bitnih uslova naučno-tehnološkog progresa i ostvarivanja koncepcije socijalističkog samoupravnog društva.

*

Ovim tekstom sam pokušao identifikovati probleme relevantne za raspravu o stanju u nauci, njenom položaju i ulozi u našem društvu i pokušao »inventarisati« pretpostavke ostvarivanja veće uloge i odgovornosti nauke za razvoj društva. Time sam ponudio dijalog o problemima sadržanim u ovom prilogu. To nikako ne znači da sam sve što sam imao da kažem o toj temi u tekstu

i izneo, a još manje može značiti da ću, u konfrontaciji argumenata, braniti sve ono što sam za ovu priliku napisao. Naprotiv, biću zahvalan onima koji će se kritički odnositi prema tekstu i argumentima osporavati ono što je inače podložno raspravi — ali u naučnom dijalogu koji će se voditi na intelektualni i ljudski pošten način, uz uvažavanje i korišćenje autoriteta argumenata.

Vučina Vasović

Smisao kolektivnog odlučivanja i odgovornosti

Atmosferu u kojoj se danas rezonuje o ideji kolektivnog odlučivanja i odgovornosti u svim državnim i samoupravnim organima i političkim telima, koju je drug Tito istakao na poslednjem kongresu Saveza sindikata, karakterišu dva momenta. Prvo, vidan je ne samo njen široki odjek već i očekivanje da će ona ubrzati proces stvarne demokratizacije našeg društva. Drugo, uočljivo je nastojanje da se ona konkretizuje i što doslednije ostvari. Široko prihvatanje te ideje je znak njene vitalnosti i odgovarajućeg raspoloženja, a čini se i dokaz već delimično formirane, ali i nedovršene samoupravne političke kulture, koja za svoje aktiviranje i veću delotvornost traži određene agense. Otuda ta ideja ima svoj veliki značaj kao novi stimulans progresivnim samoupravnim snagama, ali i novi izazov nesamoupravnim tendencijama i pojavama.

Naporedo s tim utisak je da se relativno suviše dugo odmeravaju širina primene i mogući stvarni efekti principa kolektivnog odlučivanja i odgovornosti, a u izvesnom smislu postoji i određena doza straha da preterano veliko iščekivanje i protok vremena

mogu biti dobar način da se taj princip prepusti zaboravu. Ne bi bilo korektno ne pomenuti i drugo osećanje: da suviše velika žurba u primeni ove ideje može da promaši prave puteve njenog efikasnog ostvarenja. Takvom utisku doprinosi i šarenilo pristupa i interpretacija u različitim sredinama i na različitim nivoima organizovanja. To i nije mnogo čudno ako se ima na umu da ova ideja na najdirektniji način zadire u konkretne interese i »ležišta« pojedinih funkcija i struktura, oduzimajući realno tlo monopolizaciji i uzurpaciji političke moći.

Stoga nam se čini da je danas veoma važan i neodložan zadatak progresivnih demokratskih snaga da princip kolektivnog odlučivanja i odgovornosti što jasnije odrede u njegovom empirijskom izrazu, i to kako u konkretnim manifestacijama tako i u njegovoj integralnosti. Otuda i potreba da se ukaže na neke aspekte i slojeve ove na prvi pogled jednostavne, ali, u stvari, veoma složene teme.

Pre svega, čini nam se da se pitanje kolektivnog odlučivanja i odgovornosti pojavljuje na dve ravni. Na jednoj, vezanoj za najšire i, tako reći, primarne ili bazične oblike odlučivanja i, na drugoj — koja obuhvata odlučivanja na, uslovno rečeno, »višim« nivoima i u »užim«, upravljačkim strukturama. Ma koliko obe ove ravni bile značajne i nerazdvojne, s obzirom na njihovu višestruku povezanost i međusobnu uslovljenost, ovde će biti reči uglavnom o ovoj drugoj. I na suženom prostoru sadržaj ovog fenomena je moguće izraziti bar u tri bitne dimenzije. Prvo, više od svega neophodno je osvetliti smisao ili »nosivost« ove ideje sada i ovde; drugo, kao i u mnogim drugim slučajevima u istoriji, i ova ideja može u praksi doživljavati deformacije i biti korišćena kao instrument manipulacije, zbog čega je neophodno da se blagovremeno i otvoreno otkrivaju i ističu takve tendencije; i, treće, ostvarivanje i delovanje kolektivnog odlučivanja zahteva i odgovarajuće pretpostavke. Samo u sklopu ovih i drugih, naravno, opštih uslova, aspekata i elemenata, kolektivno odlučivanje može imati stvarne efekte i biti poluga dalje samoupravne demokratizacije politike i društva.

Poluga stvarne samoupravne demokratizacije politike i društva

Ideja kolektivnog odlučivanja i odgovornosti može se uvrstiti među ideje koje su velike ne samo zato što direktno apeluju na menjanje sveta i postojećih odnosa već i zbog svog kvaliteta da žive u svojoj delotvornosti, i stoga su aktivni faktor promena, pa i načinâ rešavanja društvenih odnosa. A upravo takve ideje i principi su socijalističkom samoupravnom društvu danas potrebniji više nego ikad. Izvojevavši pobedu na širem idejno-političkom, programskom i normativno-pravnom planu, samoupravljanje se u praksi, u konkretnim odnosima, suočava s mnogim teškoćama,

pored ostalog i zbog nepostojanja ili neadekvatnog i nedovoljnog funkcionisanja nekih — nazovimo ih tako — »srednjih ili medijarnih članova«, odnosno karika koje prevode opšte principe u konkretni život ili, pak, daju tekućoj praksi određeni očekivani sadržaj i podižu je, koliko je to moguće, na nivo principa. Shvatanje tih kategorija samo kao određenih vezivnih institucija ili mehanizama, a ne i kao određenih operativnih principa, — bilo bi ograničeno. Zbog svojih dinamičnih i operativnih svojstava kolektivno odlučivanje doprinosi oblikovanju onog »srednjeg«, koliko tekućeg toliko i sistemskog prostora samoupravnog razvoja. Stoga je ono i kao princip-ideja manje deklaracija, a više poziv na delo i ostvarivanje samoupravnih odnosa, sa posebnom osobinom da odmah ostavlja tragove svojih praktičnih efekata. Delo je u određenom smislu oblik postojanja ovog principa. Zato je on i nešto više od gole institucije i forme.

Kolektivno odlučivanje i odgovornost predstavljaju i snažan stimulans da se još čvršće utemelje i uspešnije funkcionišu pojedine već postojeće samoupravne institucije i oblici odlučivanja, posebno delegatski sistem. U tom smislu i možemo reći da ono nije novo u našem sistemu, kao što nije sasvim novo ni u istoriji politike i društva. Štaviše, u istorijskoj retrospektivi kolektivno odlučivanje se može shvatiti u neku ruku i kao prvi pojavni oblik demokratije i ustavnosti. Ograničiti vlast bilo je moguće samo ako se ona podeli, a podela je moguća samo ako u vršenju vlasti učestvuje više njih ili ako zajednički odlučuju. Stoga nije slučajno što je i Aristotel uzeo upravo taj kriterijum, odnosno broj onih koji upravljaju, kao osnovu karakterizacije i razlikovanja pojedinih političkih sistema. Ali i ova, kao i druge ideje, imala je mnogo svojih mena i različitih sadržaja na pojedinim etapama razvoja društva. U socijalističkom samoupravnom društvu, međutim, ona dobija i nove sastojke, ali i novi kvalitet. U tim uslovima ona nikako ne može biti način ili oblik podele vlasti među onima koji vladaju društvom, jer je u prirodi ovog društva i njegov zadatak da prevazilazi podelu na one koji vladaju i one kojima se vlada. Ta ideja po svom demokratskom naboju i sadržaju prevazilazi i mnogo hvaljeni nemački »mitbeštimung« (saodlučivanje), jer je mnogo više od ovog oblika ograničenog saodlučivanja, kao što prevazilazi i razne forme kolegijalnog odlučivanja u sistemima jake jednopartijske ili opštenarodne države, jer ima ne samo savetodavni ili konsultativni već i odlučujući karakter i značaj u procesu političkog odlučivanja. Zbog toga treba reći: iako ova ideja, u apsolutnom smislu, nije nova, ona danas sobom nosi mnogo novih momenata i mogućnosti. Njen poseban značaj je u tome što, prevođenjem samoupravnih principa sa nivoa opštih projekcija na plan praktičnog života i dopunjavanjem delegatskog sistema određenim nužnim i praktičnim sastojcima, ona svom silinom udara u mnoga i raznovrsna dobro štićena i kamuflirana gnezda koja svijaju razne birokratsko-tehnokratske i menadžerske, formalne ili neformalne grupe, koje — nemajući hrabrosti niti

šanse na uspeh u javnom suprotstavljanju samoupravnim tokovima razvoja — deluju skriveno i zatvoreno, ali moćno na podrivanju kolektivnog rada i demokratskog odlučivanja u pojedinim telima i forumima.

Multidimenzionalnost i opasnosti unutarforumske hijerarhizacije

I pored nesumnjivog i ohrabrujućeg napretka u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa, u nekim sredinama su primetne tendencije, a ne tako retke i pojave hijerarhizacije odnosa ne samo između »viših« ili »nižih« upravljačkih struktura i širih baznih organizacija već i odnosâ unutar ovih užih upravljačkih sastava, tela ili foruma. Ova tendencija-pojava ima višestruke negativne posledice kako na rad i demokratizaciju ovih tela tako i na razvoj demokratije uopšte. Prvo, ona izražava, ali i učvršćuje i produbljuje odnose nejednakosti među pojedinim članovima ovih tela i time dovodi do neravnopravnosti baznih organizacija koje su ih delegirale. Ne treba šire objašnjavati koliko je to u flagrantnoj suprotnosti sa duhom i osnovnim intencijama delegatskog sistema. Možda je to jedna od najvećih prepreka demokratskom delegatskom odlučivanju, koja se, na žalost, probija tiho i bez velikih uzbuđenja i reakcija. Drugo, činjenica i osećanje hijerarhičnosti, koji su sve više ulazili u naviku nekih članova određenog upravljačkog tela, vrlo brzo su se, kao po nekom zakonu imitacije, prenosili na niže, odnosno šire oblike organizovanja i vodili ne uvek željenim rezultatima: favorizovanju jednih, uglavnom onih »delegiranih« odozgo, i potiskivanju drugih. Opasnija od toga je, i u novije vreme sve izraženija, tendencija da mnogi članovi foruma i tela spokojno »trpe«, u izvesnom smislu, podređen, u najboljem slučaju saradnički položaj unutar foruma, a van foruma nepogrešivo oponašaju manire moćnijih forumskih pojedinaca: od voluntarizma, preko ćudljivosti, sve do blage i blažene ironije koja treba da pokaže sigurnost i sopstvenu superiornost. Treće, ovakva hijerarhizacija odnosa dovodi i do osećanja moćnijih pojedinaca da se svoja ili »domaća« forumska struktura može relativno lako kontrolisati i da nema smisla mnogo se iscrpljivati u radu tog foruma. Postaje mnogo važnije od toga povezivanje sa nosiocima sličnih funkcija i statusa u drugim telima. Tako se danas, katkad, srećemo s pojavom neformalnih sprega »prvaka« iz različitih tela, na osnovu kojih se, zatim, presudno utiče kako na svaku od onih pojedinačno uzetih struktura tako i na šire oblike života i rada. Dobro »nameštenje« i oslonac u ovoj neformalnoj sprezi, koja se stvara i mora održavati, pored ostalog, i stalnim fizičkim prisustvom, povećavaju moć svakog od njih u svojoj sopstvenoj sredini. To, naravno, ima veliko dejstvo i na kadrovsku politiku, s obzirom na to da se ona, usled ovakvih pojava, i u meri u kojoj ove pojave postoje, vodi »iza leđa« odgovarajućih institucija i širih

oblika organizovanja. To, svakako, dovodi i do okretanja bazičnih organizacija (ili grupa u njima) uticajnim pojedincima i time objektivno dolazi do potiskivanja delegacija i delegatskog sistema ne samo »odozgo« nego i »odozdo«.

U takvoj konstelaciji odnosa, ili slučajeva, ni odgovornost ne može biti ravnomerna i adekvatna. Ona, ako se uopšte i utvrđuje, najčešće »pogađa« »slabije« pojedince. Ona je stoga i velikim delom okrenuta prema »gore« ili ka »pobočnoj« neformalnoj strani, a ne prema »dole«, prema bazičnim organizacijama života i rada.

Zbog svega toga čini se da jedan od najvažnijih kvaliteta kolektivnog odlučivanja i odgovornosti treba videti u njihovoj usmerenosti ka borbi protiv unutarforumske hijerarhije i monopolizacije moći pojedinaca ili užih grupa unutar samih foruma. Bez jednakosti i ravnopravnosti unutar rukovodećih organa i tela teško je obezbediti demokratizaciju procesa odlučivanja, kao što je i bez demokratije u »srcu politike« teško govoriti o demokratiji u globalnom društvu. Za postizanje te ravnopravnosti značajno je, bez sumnje, i to kako će se izvršiti unutrašnja organizacija tih užih forumskih struktura. Verovatno bi ograničavanje mandata predsednika ili predsedavajućeg i utvrđivanje njihovog statusa kao *primusa inter pares* u određenim telima i forumima, koji ne treba da budu izuzetak nego pravilo, doprinelo ostvarenju ovog principa.

Međutim, treba imati na umu da tendencija ili pojava — uslovno nazvane — forumske hijerarhizacije ima više uzroka i nije uvek samo rezultat uzurpacije vlasti, elitističkih, odnosno liderskih predispozicija ili ličnog interesa pojedinaca. Priroda, obim i složenost određenih upravljačkih funkcija, kao i odgovornost za njihovo obavljanje, sami po sebi traže maksimalno angažovanje, ličnu informisanost i sposobnost, pa i odgovarajuće uslove za rad svih članova jednog tela ako se želi da oni stvarno budu jednaki. A to je upravo ono što u praktičnom radu nije lako postići. Teško je čak obezbediti i jednako informisanje svih članova jednog foruma, a kamoli jednaku pomoć u analizi mnogih faktora u pripremanju svih članova za proces odlučivanja. Da li je realno očekivati da aparat nekog političkog foruma ili upravljačkog tela na istovetan način opslužuje jednog neprofesionalnog člana tog tela kao i onog profesionalnog, koji je istovremeno i njegov neposredni »naredbodavac«. S obzirom na veličinu i mogućnosti svakog stručnog aparata, u mnogim slučajevima to je teško očekivati. Neprofesionalni članovi foruma ili tela su u nekim sredinama često samo »gosti«, odnosno prolaznici, koji izazivaju čak i čuđenje aparata ako mnogo insistiraju na nečemu ili nešto traže van predviđenog i strogo ograničenog forumskog rada. To može biti i neplanirani ishod jedne inače svesne orijentacije na ograničavanje ili svođenje administrativnog aparata na što je moguće manju meru. U tom smislu nju treba shvatiti i kao protivrečnost između potrebe da stručni aparat pruža odgovarajuću pomoć svim članovima jednog tela i ograničenih mogućnosti ili nemogućnosti da taj aparat to

radi. Delegat u nekom samoupravljačkom telu, neretko, nije u stanju da dobije veću pomoć za svoju pripremu ni od svoje sopstvene delegatske baze, a ni od drugih širih organa ili organizacija. Od svoje delegatske osnove delegat često dobija smernice i informacije koje se odnose samo na dati zahtev ili užu problematiku, ali nema uvida u druge zahteve, u njihovu zasnovanost i opšte mogućnosti njihove realizacije. On velikim delom samo izražava zahteve svoje sredine. To, svakako, otežava pripremu i učešće u odlučivanju neprofesionalnih članova i stvara objektivnu osnovu za nejednake uloge i, na tome zasnovane, odnose hijerarhičnosti u samom forumu, odnosno telu.

Zbog svega toga izgleda da bi bilo iluzorno verovati da se samo internom ili uniformnom restrukturalizacijom ovih tela i nivelisanjem uloga i mesta svih ljudi u rukovodećem telu može postići željeni efekat. Za potpunije ostvarivanje kolektivnog odlučivanja i odgovornosti potreban je i niz drugih pretpostavki od kojih će ovde biti pomenute samo neke.

Pretpostavke kolektivnog odlučivanja

Sasvim je sigurno da je neke preduslove za kolektivno odlučivanje moguće tražiti u boljoj unutrašnjoj organizaciji samoupravljčakih tela i foruma, u adekvatnijoj raspodeli poslova i funkcija, u načinu rada ili u drugim poboljšanjima u okviru ovih institucija. Tu spada, svakako, i javnost rada kao elementarni uslov otvorenosti i odgovornosti. Na nešto širem institucionalnom planu to zahteva i stalnu delegatsku komunikaciju članova ovih tela sa svojom delegatskom osnovom i delovanje u skladu sa njenim smernicama. Uspostavljanje te radne komunikacije u praksi nije nimalo jednostavno.

Ali, ma kako bili korisni i obuhvatni, zahvati samo na institucionalno-proceduralnom planu neće biti dovoljni. Kolektivno odlučivanje traži i svoje šire pretpostavke, počev od nekih objektivnih društvenih, pa sve do psiholoških faktora. Tu svakako treba pomenuti i neophodnost doslednog poštovanja određenih principa i vođenja dosledne borbe da se proklamovane institucije ispune stvarnim sadržajem. Neretko se zanemaruje ili nedovoljno i neadekvatno funkcionisanje institucija »ispravlja« stvaranjem novih dopunskih ili »podupiračkih« mehanizama, koji u nekim slučajevima ne samo da ne pomažu radu ovih institucija, odnosno tela, nego ih i direktno eksproprišu, stvarajući tako i treći kolosek odlučivanja, pored dva već postojeća: formalno-institucionalnog i neformalnog. Stoga se čini da je za kolektivno odlučivanje i odgovornost potrebno dovođenje institucija ili tela u položaj da budu stvarni faktori odlučivanja i, zajedno s tim, uklanjanje dualizma u odlučivanju, koji ih je svodio samo na jedan od faktora odlučivanja, još češće, na vid legitimizacije odluka koje se donose na drugoj strani, manje ili više neformalno. Pri tom treba biti realan

i ne zanositi se iluzijama da je ceo politički život moguće i potrebno smestiti u određene formalne institucije. To, na kraju, ne bi bilo ni celishodno ni poželjno. Ali, bez sumnje, mora se insistirati na tome da legalno formirane i postojeće demokratske institucije budu stvarni faktori i okviri relevantnog političkog odlučivanja. To, naravno, ne znači da su pomoćne institucije uvek nepoželjne.

Kad je reč o pretpostavkama, ne treba smetnuti s uma ni onu, možda odlučujuću, koja je vezana za samoupravljanje u bazičnim organizacijama. Od stepena demokratičnosti u bazi često zavisi i demokratičnost odnosa u užim upravljačkim telima. Samoupravljanje u osnovnim radnim i teritorijalnim organizacijama pruža na neki način čvršći oslonac samostalnosti i slobodnijeg delovanja njihovih delegata ili članova određenih foruma i tela i time otežava uspostavljanje hijerarhijskih odnosa u njima.

Isto tako, čini se da su za kolektivno odlučivanje i odgovornost potrebni šira kadrovska osnova i više poverenja u takozvanog prosečnog čoveka, ali prosečnog ne po sposobnostima, nego po afirmaciji u javnosti ili po »nalazu« kadrovskih komisija. Traženje u svakom slučaju najboljeg i proglašavanje za najboljeg onoga koji je pronađen na nekom javnosti nepoznatom kadrovskom spisku, može da ima, pored očekivanih povoljnih, i neke neželjene efekte. Verovatno će to nužno proširenje kadrovske osnove još više ubrzati proces političke i upravljačke deprofesionalizacije.

Granice i paradoksi deprofesionalizacije

Pri isticanju potrebe poštovanja nekih inače proklamovanih principa mislilo se, pored ostalog, i na principe deprofesionalizacije i dekumulacije funkcija. Već je ukazano na to da kolektivno odlučivanje zahteva širu kadrovsku osnovu i, zajedno s tim, još bržu deprofesionalizaciju upravljačkih funkcija. Ali uz to treba istaći da je deprofesionalizacija kratkog daha i dometa ako se, zajedno s njom, ne ostvaruje i princip dekumulacije funkcija. Čudno je da i tamo gde je ima deprofesionalizacija nije praćena dekumulacijom funkcija. Štaviše, izgleda da postoji paradoksalna pojava u mnogim slučajevima — da demokratizaciju, pa i deprofesionalizaciju, prati kumulacija funkcija. Otkuda ta pojava?

Ne ulazeći dublje u brojne razloge, ovde ćemo ukratko izneti samo jedan koji nam se čini posebno značajnim, iako ne najznačajniji, i koji je, na žalost, ostao uglavnom van okvira interesovanja i razmatranja šire političke i naučne javnosti. I pored angažovanja na razvoju samoupravnih, a to znači i ravnopravnih odnosa, još postoji veliki raspon ili razlika između upravljačkih i neupravljačkih funkcija i zbog toga dobrim delom — »navala« na ove prve. Poznato je da se čovek brzo navikava na određene pogodnosti koje te funkcije pružaju i da zbog toga jedan deo svoje energije usmerava na to da ih zadrži. Nema dokaza da to nije

moguće i u našem samoupravnom društvu danas. Mnoga istraživanja pokazuju da se i u jeku borbe za nove, samoupravne i delegatske odnose, koji zahtevaju stalnu vertikalnu dvosmernu mobilnost, veoma mali broj ljudi vraća na mesto, odnosno na posao na kome se nalazio pre »zauzimanja« određenih položaja, ili da se odriče dobijene funkcije. Ako se tome doda velika otvorenost sistema i stalno pozivanje na participaciju u procesu odlučivanja, uz objektivno ograničen broj upravljačkih mesta, onda postaje jasno zašto je borba za određene pozicije u nekim sredinama prilično snažna i zašto to postaje preokupacija ambicioznijih pretendenata na političke ili upravljačke funkcije. Među ovima je, dakako, i veliki broj — nazovimo ih — upravljačkih »amatera« i političkih neprofesionalaca koji inače, što je i sasvim normalno, obavljaju određene redovne dužnosti i imaju radna mesta u određenim proizvodnim ili društvenim delatnostima. Kako je već rečeno, upravljačka mesta, i to u višim telima, donose sobom i određena preimućstva, a pošto su ona, istovremeno, u jednom samoupravnom sistemu normativno i formalno otvorena i podložna pritisku odozdo, pa time i ne sasvim siguran oslonac stalnog i čvrstog političkog položaja, to poletniji politički aspiranti traže i nalaze više takvih tačaka oslonaca ili funkcija. Drugim rečima, usled trajno ili trenutno nedovoljne ili neadekvatne »utemeljenosti« u politici, a posedujući pri tom preterane političke, odnosno upravljačke aspiracije, oni osnov svoje stabilnosti i uticaja traže u kumulaciji koordinacionih ili upravljačkih funkcija, koje onda, sa svoje strane, povećavaju njihovu moć u svakoj sredini pojedinačno. Pri tom, sve to obavljaju držeći svoja radna mesta i uživaju reputaciju stručnjaka u široj zajednici. Priroda nekih struka tome svakako i pogoduje s obzirom na to da pojedince ne vezuje mnogo za radno mesto.

To i nije nenormalno, odnosno nepoželjno, ako je reč o sposobnim pojedincima privrženim svom osnovnom pozivu, koji žele da određene društvene i političke funkcije iskoriste da bi proširili prostor za razvoj određenih delatnosti i stvaralačkih sposobnosti ljudi i koji svojim radom aktivno doprinose unapređenju tih oblasti rada i razvoju društva u celini. Ali, neretko, reč je o jednom relativno novom tipu političkog aktiviste-poslenika koji se specijalizuje za otkrivanje, kumulaciju i kapitalizaciju brojnih neprofesionalnih upravljačkih funkcija, jer mu upravljanje i njegove »blagodeti«, uz lični prestiž i širi uticaj, izgledaju važniji od mukotrpnog, a često nezahvalnog i neopaženog — neupravljačkog — poziva, i koji zbog toga najveći deo svog vremena posvećuje postizanju ili održavanju takvog upravljačkog statusa. Nemajući vremena da prate dostignuća vezana za njihov osnovni poziv, ti politički aktivisti osećaju stalnu konkurenciju i opasnost koja im preti od onih koji žive u svojoj osnovnoj delatnosti, koji su u stanju da je unapređuju »iznutra« i zbog toga počinju da uživaju ugled u svakoj zdravoj radnoj sredini, i to utoliko veći ukoliko je samoupravljanje razvijenije. Taj ugled i radne rezultate

drugih, odnosno svojih konkurenata ili potencijalnih rivala, takvi politički aktivisti doživljavaju kao latentnu ili efektivnu, trenutnu ili buduću pretnju svom položaju, te veliki deo svoje energije, unutar svojih ili profesionalno srodnih sredina, ulažu u delimično blokiranje takvih pojedinaca — konkurenata. Šire funkcije koriste na mobilisanju svojih pristalica i njihovom okretanju protiv svojih rivala. A rival-protivnik, dakle, postaje onaj koji je konkurent, a saveznik onaj koji je lojalan bez obzira na idejno opredeljenje. Time ovakav tip ponašanja, odnosno kategorija pojedinih aktivista ili, drugim rečima, »ambicija bez pokrića«, aktivno radi na ograničavanju ili zatvaranju prostora za razvoj stvaralačkih potencijala u mnogim radnim sredinama. I, što je najgore, takvi se ljudi predstavljaju, u stvari nameću, kao zastupnici širih društvenih interesa i tumači »više« politike u svojim sredinama, a uživaju ugled u nekim upravljačkim ili političkim telima pravih tumača interesa svoje osnovne delatnosti ili zvanja, pa i političkog stanja u svojim sredinama. Fizičko prisustvo na raznim stranama postaje nužni i glavni element njihova uspeha, a politička hipersenzibilnost zamenjuje ili čini suvišnim ideološki integritet i postaje dokaz njihove upućenosti u politiku, pa i dokaz lojalnosti kadrovskim centrima.

Ova pojava ne bi bila vredna pomena da je usamljena i da ne nanosi osetnu štetu razvoju određenih delatnosti i uspostavljanju pravih i međusobno stimulirajućih odnosa između politike i društva. Ne treba ni sumnjati u to da će ova kategorija političkih aktivista pokušati da iskoristi predstojeći rad na doslednijem uspostavljanju i razvijanju kolektivnog odlučivanja kao novu priliku za traženje svojih političkih oslonaca. Temeljne pripreme za korišćenje ove šanse će, verovatno, biti shvaćene kao pola uspeha i tako postati jedna od osnovnih preokupacija. Nije teško predvideti da će pogled ovih aktivista biti usmeren ka kadrovskim »centrima«. Ne treba ni naglašavati koliko sve to nanosi štetu pri traženju pravih puteva društvenog razvoja i razrešavanju društvenih protivrečnosti na samoupravni način, što treba da bude pravi sadržaj politike i odlučivanja.

No te pojave ne treba ni preuveličavati. Jer ni po učestalosti ni po širini dejstva one ne mogu osetnije da ugroze samoupravni razvoj. Ovde se one pominju više kao jedna od kočnica stvarnoj demokratizaciji i stoga što se još nalaze van okvira interesovanja, razmatranja i suda javnosti. Njih treba istaći i zbog toga što su uzrok stvaranju loših ljudskih odnosa i disfunkcionalnom grupisanju ili stvaranju strukture moći koja ne samo da nije u funkciji razvoja osnovne delatnosti kojom se određene organizacije bave nego je i direktno koče. Grupisanje prema ličnim afinitetima i ambicijama u borbi za upravljačke pozicije, a ne prema idejnom opredeljenju dovodi do »mućenja« idejnog horizonta u okviru kojeg treba vršiti diferencijaciju i opredeljivati se za određene pravce razvoja.

Kakva je svrha deprofesionalizacije određenih političkih i upravljačkih funkcija-mesta ako na njima treba da se nađu »amateri« takvog tipa. Ne samo da je mala ili nikakva korist od toga već je to i direktno u suprotnosti s postavljenim ciljem. Stoga se čini da je deprofesionalizacija mnogo složeniji zadatak i posao nego što to na prvi pogled izgleda, te da je za njeno dosledno ostvarivanje kao i za kolektivno odlučivanje potreban niz drugih uslova i elemenata. To nikako ne znači da treba čekati da se steknu svi ovi uslovi, ali znači da je treba sprovoditi po meri njene svrsishodnosti i neophodnosti, i u sklopu drugih promena. Tome treba dodati i iskustvo-upozorenje: političke aspiracije i elitističke predispozicije, sa svim onim što one u sebi i sobom nose, ne moraju biti ništa blaže izražene ili »dobroćudnije« kod »amatera« nego kod političkih ili upravljačkih profesionalaca.

Zadatak je političke nauke, posebno političke sociologije, političke psihologije i, čini se, političke antropologije da prate ove elitističke aspiracije ili — kako se to često u našem tekućem političkom rečniku kaže — pojave »liderstva«, da ukazuju na njihove uzroke, okolnosti, širinu dejstva i opasnosti po razvoj samoupravnih i ljudskih odnosa. Pri tom treba biti realan i znati da ove pojave, bar za dogledno vreme, nije moguće sasvim iskoreniti, i to iz više razloga. Prvo, zato što one nalaze jake osnove u samoj psihološkoj strukturi, karakteru i, uopšte, tipu određenih ličnosti i malo se što može učiniti da se ta »biološka« sklonost ukroti, ublaži ili sasvim suzbije. Drugo, jedan demokratski, pa stoga i samoupravni sistem mora biti otvoren i računati sa različitim vrstama aktivnosti, uključujući i borbu za određene pozicije, ali i dovoljno otporan i selektivan da na vreme suzbije eventualne negativne efekte takve borbe i uzurpaciju moći nosilaca pojedinih društvenih, odnosno upravljačkih funkcija. Nije u prirodi sistema da stvara demokratske straže koje će paziti da proces odlučivanja i samoupravnog života bude čist i lišen upravljačkih aspiracija pojedinaca. Na kraju, težnja za zauzimanjem određenih upravljačkih pozicija nije samo želja za vlašću nego, u određenom smislu, i pravo svakog pojedinca, te ne bi bilo ni demokratski, a ni ljudski proglašavati to *a priori* devijantnim i antisamoupravnim ponašanjem. A i kad se sve to izvrgava u nedemokratsko i destruktivno ponašanje, o čemu je delimično već bilo reči, nije jednostavno to ustanoviti i izdvojiti kao nešto što je suprotno samoupravljanju. Katkad je u određenoj sredini i odnos snaga i sklop niza okolnosti takav da otkrivanje ove pojave ne samo da ne doprinosi njenom suzbijanju nego i izlaže raznim rizicima onoga koji na takve pojave ukazuje. Stoga u takvim slučajevima nauka, kao ni samo otkrivanje ili ukazivanje na ovakve pojave, ne mogu mnogo da učine.

Za dalji razvoj samoupravljanja jedno od presudnih pitanja jeste: kako stvoriti onaj širi i potreban prostor da radni čovek izrazi svoje stvaralačke mogućnosti i inicijative i bez ulaska, odnosno n[illegible] ipadajući nekoj užoj upravljačkoj strukturi. Tada će

biti i manje želja za upravljačkim mestima. Jedan od efikasnih načina da se to postigne svakako je i prevazilaženje dosta velikog raspona i razlika u količini uticaja, a time i u svemu drugom, između upravljačkih i neupravljačkih funkcija. A to se ne može postići isključivo boljom reorganizacijom i postupkom. Stoga su i najnovija razmišljanja i najavljene rasprave u najvišim telima Saveza komunista veoma indikativne i dragocene.

Neophodnost većeg angažovanja »subjektivnog« faktora

Upravo zato što nije samo stvar institucionalno-proceduralnih doterivanja već i duboko uslovljeno i zavisno od drugih faktora i pretpostavki od kojih neke tek treba stvarati, kolektivno odlučivanje zahteva i puno angažovanje subjektivnih i stvaralačkih snaga, prvenstveno Saveza komunista. U široko zasnovanom sistemu samoupravnih i delegatskih odnosa, koji sadrže i omogućavaju ne samo slobodno izražavanje različitih interesa i zahteva već i stalni poziv na uključivanje u proces odlučivanja, sve su veća i očekivanja da zadovoljavanje interesa zavisi, bar velikim delom, od prihvatanja ovog poziva i stepena političkog aktivizma u centrima odlučivanja. Otuda su otvorene mogućnosti odlučivanja i s njim nerazdvojno povezana politizacija — sastavni deo ovakvog sistema, iako u praksi ima odstupanja od toga.

S druge strane, zahtevi se izražavaju u strogo limitiziranim objektivno uslovljenim okvirima, koji ne dopuštaju da se svi oni odjednom zadovolje niti da se mnogi od njih zadovolje u meri u kojoj se to traži. Kad se znaju a zanemaruju ove mogućnosti i u isticanju zahteva vrši pritisak, odnosno koriste razni uticaji da se oni zadovolje, može se govoriti o partikularističkim ponašanjima. I ona danas u našoj praksi nisu retka, kao što nisu retke ni pojave da pojedine dobro »nameštene« grupe ostvaruju svoje »prenapregnute« zahteve na račun interesa drugih ili radničke klase u celini. Naivno je očekivati da partikularistička ponašanja iščeznu u skorijoj budućnosti. Stoga je već danas postalo jasno da bi prepuštanje procesa odlučivanja stihijskoj igri i golom odmeravanju snaga nosilaca pojedinih užih interesa — u uslovima kad još postoje mnoge protivrečnosti, nejednaka količina uticaja pojedinih subjekata u procesu odlučivanja i mnoge tendencije o kojima je već bilo reči — moglo da oteža ostvarivanje nekih projektovanih ciljeva i da razvoj društva skrene u neželjenom pravcu. Zbog toga se sve opravdanijom pokazuje orijentacija na to da je neophodno u mnoštvu različitih interesa obezbediti i prisustvo širih društvenih interesa i aktivnu podršku tekućim i dugoročnim interesima radničke klase, kao što se čini i sve logičnijim stav da to najefikasnije mogu da ostvare društveno-političke organizacije, posebno Savez komunista.

Ulogu Saveza komunista uopšte i u procesu odlučivanja treba videti u što preciznijem formulisanju ovih širih interesa i izgradi-

vanju svesti o nužnom poštovanju nekih vrednosti, okvira i mogućnosti što je uslov ili element bržeg razvoja i zadovoljavanja svakog dela i interesa, uzetog ponaosob. To znatno doprinosi i ostvarivanju jedne od osnovnih intencija sistema — da proces odlučivanja ima i odgovarajući socijalni sadržaj, a ne samo demokratski kvalitet u proceduralnom smislu. To je i mogućnost više da učesnici u odlučivanju saznaju i svesno odmere visinu svojih zahteva u srazmeri sa zahtevima drugih, vodeći računa o opštim mogućnostima i smerovima društva, i da odgovorno usaglašavaju svoje interese, podrazumevajući tu i spremnost na njihovo ograničavanje, i tako stvarno i aktivno da rešavaju društvene probleme i određuju tokove razvoja društva. To je uslov da kolektivno odlučivanje bude i način vođenja politike i razrešavanja društvenih protivrečnosti, a ne samo mogućnost za izražavanje interesa i eventualne kritike. Na takve, uglavnom artikulirajuće mehanizme neretko se svode mnoga tela ako nisu u stanju da istovremeno vrše selekciju, odnosno da rangiraju interese i zahteve i utvrđuju kriterijume na osnovu kojih se to čini. Pojava pojedinaca koji su u stanju da »preseku« stalna nadmetanja u takvim procesima odlučivanja postaje i nužnost i stoga ne mora da bude izraz ambicija i želja pojedinaca za vlašću.

Pri tom Savez komunista može biti činilac dalje demokratizacije procesa odlučivanja i stvaralačkog razvoja pojedinih njegovih vidova i instrumenata, među koje spada i kolektivno odlučivanje i odgovornost, samo onda ako je naporedo s tim stalno spreman da primenjuje sve ono za što se sâm zalaže. Činjenica da se već otvorio i da drži front ove borbe za nove odnose, i to možda na najosetljivijim tačkama praktičnog društvenog života — jer su konkretne i zadiru u interese nosilaca određenih pozicija — dobra je garancija stvarnih promena i dokaz da samoupravljanje nalazi u sebi dovoljno snage za dalji sopstveni razvoj i samorealizaciju, ali i traži prisustvo i delovanje takve progresivne i pokretačke snage kakva je Savez komunista. Zato nije ni čudo što su ovim temama bile u velikoj meri posvećene diskusije na Jedanaestom kongresu Saveza komunista, pa stoga inicijative i rasprave o kolektivnom odlučivanju i odgovornosti treba shvatiti, bar velikim delom, i kao nastojanje da se kongresne poruke u praksi ostvare.

Milija Kovačević

Kritičko preispitivanje privrednog i društvenog razvoja SAP Kosovo

Ravnomerniji privredni razvoj svih delova Jugoslavije — a to se odnosi, pre svega, na privredno nedovoljno razvijene socijalističke republike i Autonomnu Pokrajinu Kosovo — jedan je od strategijskih ciljeva našeg socijalističkog društva.[1] Takvo opredeljenje zasniva se na nekoliko bitnih elemenata:

---

[1] Ravnomerniji privredni razvoj socijalističkih republika i autonomnih pokrajina ne znači i ne pretpostavlja i jednakost u razvoju ni jednakost u životnom standardu, jer je to objektivno nemoguće. Međutim, to bi moralo da podrazumeva da se nasleđene razlike u stepenu privredne razvijenosti ne produbljuju i ne zaoštravaju, jer se u tom slučaju nameće pitanje: koje mesto one zauzimaju u društvenoj zajednici. A to mora da podstiče kritički odnos prema ostalim delovima zajednice i prema njoj u celini. Na toj osnovi logično se javljaju različita razmišljanja i nude raznovrsne varijante rešenja, čime se stvara širok prostor kako za konstruktivne solucije tako i za razne neprijateljske kombinacije. Problem je u tome što je često teško razlikovati i raspoznati jedno od drugoga, pa su zbog toga ponekad moguća i razna iznenađenja.

prvo, Jugoslavija je, kao višenacionalna društvena zajednica, uređena na federativnoj osnovi i u njoj su socijalističke republike i autonomne pokrajine međusobno ravnopravne;

drugo, polazi se od postavke da bez ekonomske ravnopravnosti nema ni stvarne međunacionalne ravnopravnosti;

treće, samo takva ravnopravnost predstavlja suštinsku sadržinu nacionalnog i političkog jedinstva i stvarnu snagu društvene zajednice u celini;

četvrto, na osnovu sistema samoupravljanja, društvenog dogovaranja i sporazumevanja uspostavljeni su i novi društveni odnosi;

najzad, ravnomerniji privredni i društveni razvoj svih republika i pokrajina jedna je od osnovnih pretpostavki bržeg i uspešnijeg razvoja svih, odnosno zemlje kao celine.

Sva su ova opredeljenja ugrađena u osnovne dokumente našeg društva: Program Saveza komunista Jugoslavije i Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, a na temelju dogovora republika i pokrajina izgrađene su koncepcija i politika društvene podrške i materijalne pomoći privredno nedovoljno razvijenim republikama: Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji i SAP Kosovo, radi njihovog ubrzanijeg i ravnomernijeg privrednog i društvenog razvoja. Najnovije analize naučnih instituta, kao i drugih društvenih institucija, pouzdano pokazuju da su, sprovođenjem takve politike, privredno nedovoljno razvijene republike, kao i Pokrajina Kosovo, iako u manjoj meri, tokom trideset godina u socijalističkoj Jugoslaviji postigle značajan napredak i u ekonomskom i u društvenom razvoju.

SAP Kosovo privredno najnerazvijenije područje u Jugoslaviji

Tri socijalističke republike, koje se smatraju privredno nedovoljno razvijenim, sada se nalaze na nekim veoma značajnim prelomnim tačkama privrednog razvoja. Njihov zajednički, ali i pojedinačni stepen privredne razvijenosti, sa neznatnim međusobnim razlikama, dostiže nešto više od dve trećine prosečne privredne razvijenosti zemlje kao celine — mereno društvenim proizvodom po stanovniku. Drugi prelomni moment je u tome što ove tri republike zajedno, a i pojedinačno, imaju nešto više od 1.000 dolara nacionalnog dohotka po stanovniku; treća je važna okolnost ta što one već mogu zapošljavati znatan deo prirodnog priraštaja radne snage u društvenom sektoru privrede i društvenim delatnostima. Od posebnog je značaja to što nekoliko poslednjih godina u sve tri republike apsolutno i relativno opada poljoprivredno stanovništvo i, najzad, prelomna tačka je i reproduktivna sposobnost privrede, jer u ukupnim investicijama sop-

stvena sredstva sve su veća.[2] Slična se tendencija zapaža i u odnosu na dopunska sredstva zajednice za podmirenje opšte i zajedničke potrošnje.

SAP Kosovo je za trideset godina od pobede revolucije, uz podršku društvene zajednice, takođe ostvarila značajne rezultate, što je bilo praćeno krupnim pozitivnim društvenim i privrednim promenama. Međutim, taj je razvoj u Pokrajini ostvarivan u mnogo težim okolnostima, pa su obim i kvalitet postignutih rezultata u odnosu na prosek zemlje, kao i u odnosu prema tri privredno nedovoljno razvijene republike, znatno manji, nepovoljniji. To jasno pokazuju sledeća upoređenja. U pogledu privredne razvijenosti SAP Kosovo je dostigla stepen koji je znatno niži od jedne trećine nivoa prosečne razvijenosti zemlje kao celine, mereno nacionalnim dohotkom po stanovniku. Drugim rečima, Pokrajina u tom pogledu ni izdaleka ne dostiže 50% razine privredne razvijenosti tri privredno nedovoljno razvijene republike. Nacionalni dohodak po stanovniku u Pokrajini jedva dostiže 450 dolara. Jedan od najtežih problema je što se na novim radnim mestima ne zapošljava ni polovina prirodnog priraštaja radne snage. Broj poljoprivrednih stanovnika stagnira ili se čak nešto povećava, mada u poslednje vreme postepeno relativno opada. A reproduktivna sposobnost privrede je, pri tom, minimalna i gotovo zanemarljiva.

Pored toga, potrebno je istaći da su najpoznatiji naučni instituti u zemlji (koji su u 1978. godini preduzeli istraživanja s ciljem utvrđivanja kriterijuma o nerazvijenosti, odnosno o tome u kom slučaju neka republika ili pokrajina može da se smatra privredno nedovoljno razvijenom) došli do zaključka da je SAP Kosovo neuporedivo privredno najnerazvijenije područje Jugoslavije, da najviše zaostaje kako u odnosu na prosek zemlje tako i na stepen razvijenosti tri privredno nedovoljno razvijene republike.

Takva situacija postaje sve akutnija zbog toga što kretanja i rezultati privrednog razvoja, prema predviđanjima tekućeg pe-

---

[2] U analizi Saveznog zavoda za plan D-177/78, u tabeli 17, dati su podaci o strukturi privrednih investicija po izvorima sredstava za period 1971—1976. godine (u procentima) u privredno nedovoljno razvijenim republikama i u SAP Kosovo.

	BiH	Crna Gora	Makedonija	SAP Kosovo
Fond	22,1	33,5	30,1	70,8
Banke	29,5	47,2	40,5	9,9

sa stranim kreditima

U istoj analizi se navodi učešće organizacija udruženog rada u investicijama u 1976. godini: u BiH ono iznosi 44,8%, u Crnoj Gori 18,6, u Makedoniji 23,7, dok u SAP Kosovo samo 10,5%. Prosek za zemlju je 46,1%.

togodišnjeg plana (1976—1980), pokazuju da se ne ostvaruju najosnovnije postavke o društvenom, a naročito privrednom razvoju SAP Kosovo. Naime, kretanja i rezultati ostvareni za prve tri godine tekućeg plana u velikoj su suprotnosti sa predviđanjima i dogovorenom politikom.[3] Sada postoji i jedan drugi razlog da se kretanja i stanje privrednog razvoja temeljitije analiziraju i kritički razmotre. Naime, reč je o tome da se već pristupa pripremama za novi petogodišnji plan (1981—1985).

SAP Kosovo u Prvom petogodišnjem planu (1947—1951)

Privredni razvoj SAP Kosovo bio je najteže pogođen time što u periodu prvih deset godina planskog razvitka (1947—1956) Kosovo nije bilo uvršćeno među privredno nerazvijena područja,[4] koja su primala pomoć zajednice. To vrlo jasno proizlazi iz teksta Prvog petogodišnjeg plana Jugoslavije. U tački 5. Petogodišnjeg plana utvrđuju se sledeći zadaci:

»1. Osigurati brži tempo razvitka privredno zaostalih republika i otkloniti posledice neravnomernog razvitka.

2. Povećati ukupne investicije do 1951. godine u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini preko 7 puta, u Narodnoj Republici Makedoniji preko 8 puta, u Narodnoj Republici Crnoj Gori preko 8 puta u poređenju sa 1946. godinom i premašiti opšti tempo porasta investicija.

3. Povećati vrednost industrijske proizvodnje 1951. godine u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini 10,5 puta, u Narodnoj Republici Makedoniji 26,3 puta u poređenju sa 1939. godinom, a u Crnoj Gori koja nije imala industrije postići proizvodnju u vrednosti od 1,1 milijarde dinara i time premašiti u tim narodnim republikama opšti prosečni tempo porasta vrednosti industrijske proizvodnje.«

---

[3] Petogodišnjim planom 1976—1980. dogovoreno je i zapisano u tački 5.2: »Stopa rasta društvenog proizvoda SAP Kosovo biće za oko 60% veća od prosečne stope za celu zemlju.« Rezultati prve tri godine ostvarivanja tekućeg plana pokazuju da je stopa u SAP Kosovo za 50% niža u odnosu na prosečno realizovanu stopu u zemlji. I dalje, u planu je u tački 5.6. dogovoreno i zapisano: »imajući u vidu zaostajanje SAP Kosovo u razvoju društvenih službi, treba stvarati uslove za smanjivanje razlika u podmirivanju opšte i zajedničke potrošnje u ovoj pokrajini u odnosu na nivo ove potrošnje u privredno najmanje razvijenoj republici.« I na tom području rezultati za tri godine ostvarivanja plana pokazuju da se takva potrošnja po stanovniku smanjila za daljih 17% u odnosu na prosek zemlje, a došlo je i do osetnog smanjenja u odnosu na tri privredno nedovoljno razvijene republike.

[4] Sada se ovo može samo konstatovati, jer je to bila tadašnja realnost. Drugo je pitanje, u koje se ovde ne ulazi, zbog kojih se i kakvih razloga tako postupilo.

U tom periodu Kosovo nije ostvarilo značajniji privredni razvoj. Međutim, za tri privredno zaostale republike taj period je bio od presudnog značaja, što se može videti iz sledećih podataka:

	Godišnji prosek ukupnih društvenih bruto investicija po stanovniku u periodu 1947—1956.[5]		Učešće u bruto investicijama u periodu 1947—1956.[6]	Učešće u stanovništvu	Rast nacionalnog dohotka 1947—1956.
Periodi	1947—1953.	1952—1956.			
Jugoslavija	100	100	100	100	4,3
Bosna i Hercegovina	122,0	108,5	18,61	16,3	4,3
Crna Gora	126,9	125,1	3,90	2,4	4,3
Makedonija	78,0	96,8	6,62	7,3	5,9
Kosovo	47,2	30,7	1,99	4,6	2,6

Okolnost da je prvih deset godina za podsticanje razvoja jednog privredno krajnje zaostalog područja propušteno morala je doneti teške i trajne posledice koje su se ogledale ne samo u daljem produbljivanju razlika nego i u tome što su kasnije, i kada je Kosovo dobijalo više materijalnih sredstava, uslovi za privredni razvoj Pokrajine ostajali i dalje nepovoljni. Bez stvarnog uvida u taj period i uvažavanja svih posledica po kasniji privredni razvoj Pokrajine ni savremena složena problematika stanja i relativno usporenih kretanja u privrednom razvoju ovog područja, uz produbljivanje razlika u stepenu njegove razvijenosti, ne može se razumeti ni adekvatno rešavati.

Naravno, stanje bi i posle 1960. godine bilo sasvim nepovoljno, a razlike mnogo veće, da Pokrajina u tom periodu nije počela dobijati pomoć društvene zajednice u vidu takozvanih garantovanih investicija za privredni razvoj. U stvari, garantovane investicije u Pokrajini su počele da se realizuju u 1957; i to su bila prva veća ulaganja u njen privredni razvoj. Ali, iako su značila početak oživljavanja privrede, ta sredstva nisu mogla bitnije promeniti relativni odnos prema drugim delovima zemlje.

[5] Mr Tomislav Gačić i Zorka Tomović, *Razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja Jugoslavije*, Ekonomski institut, Beograd, 1975, str. 27.

[6] Dr Mihajlo Vuković, *Sistemski okviri podsticanjima bržeg razvoja nerazvijenih područja Jugoslavije*, Sarajevo, 1978, str. 93.

Pre svega, obim tih investicija je bio ograničen. Pored toga, Pokrajinu su »zatekle« uglavnom nepripremljenu, jer u njoj nisu postojali neophodni preduslovi za dinamičniji privredni razvoj. U takvim okolnostima moralo se raditi na brzinu, pa se neretko pribegavalo improvizaciji. Sve je to prouzrokovalo da se predviđene garantovane investicije nisu mogle utrošiti u predviđenom roku. U stvari, bio je to period sticanja prvih iskustava u privrednom razvoju Pokrajine.

Posle 1960. godine u privrednom razvoju Pokrajine Kosovo nastupio je nov period. Ali, ako i za privredni razvoj važi pravilo da je svaki početak težak, a privredni razvoj je počeo na jednom tako reći »brisanom prostoru« — problemi s kojima su se suočelili subjektivni faktori i radni ljudi Kosova bili su izuzetno teški i složeni. I stoga, da bi se razumela savremena faza i stanje privrednog razvoja Pokrajine, potrebno je, makar i delimično, ukazati na sve one okolnosti u kojima je taj razvoj morao teći.

Posle petnaest godina razlike u startu su snažno povećane

Usporeni privredni razvoj u prvih petnaest posleratnih godina doneo je sobom mnogostruke nepovoljne posledice. Naime, brži privredni razvoj ostvarivan je sa pozicija bitno nepovoljnijih od onih sa kojih bi se startovalo 1947. godine. Prvo, 1960. počinjalo se sa znatno nižeg nivoa relativne, ali i apsolutne privredne razvijenosti; drugo, pri postojanju već znatno produbljenih razlika; i, treće, u pogoršanim uslovima privređivanja.

U stvari, to nije bio samo nizak start s obzirom na slabe materijalne snage, nego i u pogledu znanja i iskustava, kojih u Pokrajini tako reći nije ni bilo. Dalje, nije bilo ni potrebnih kadrova, nedostajali su projekti, trebalo se opredeliti za koncepciju i model privrednog razvoja. Kosovo je pritiskao, uz to, visok procent nepismenog stanovništva, zatim agrarna prenaseljenost i nezaposlena radna snaga. Pokrajina je u tom pogledu bila gotovo na nivou na kome se nalazila oko 1947. godine.

U Pokrajini se godišnje prosečno zapošljavalo oko 600 do 800 lica.[7] I to prvenstveno prilivom radne snage u rudnike, jer to su, uglavnom, bili jedini proizvodni pogoni. A pod pritiskom agrarne prenaseljenosti, povećanja stanovništva i velike nezaposlenosti če-

---

[7] Prof. dr Mijo Mirković u svom značajnom radu *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941*, na 19. strani, iznosi podatke da je na Kosovu i Metohiji oko 1931. godine bilo 32.886 ukupno zaposlenih (bez poljoprivrede); u industriji i zanatstvu 11.279; trgovini, kreditnim ustanovama i prometu 5.127; javnim službama i slobodnim zanimanjima 9.042; u ostalim 7.435. Godine 1947. u Pokrajini je bilo zaposleno oko 35.000, a 1952. godine 38.000 lica, što znači da se u pet godina Prvog petogodišnjeg plana zaposlilo samo 3.000 lica.

što se događalo da su se u privredne organizacije primali ljudi i onda kad za njih nije bilo radnih mesta.

Stanje privredne razvijenosti Pokrajine u periodu 1947—1961. godine najbolje se vidi iz tabele u kojoj se prikazuje proizvodnja potrošne robe u SAP Kosovo.

	Jedinica mere	1947.	1952.	1957.	1962.
Šećer	hilj. tona	—	—	—	4
Jestivo ulje	hilj. tona	—	—	—	3
Konzerve povrća i mesa	hilj. tona	—	—	—	1
Cigarete	tona	—	—	—	423
Pamučne tkanine	mil. m^2	—	—	—	12
Vunene tkanine	mil. m^2	—	—	—	0
Trikotaža	tona	—	—	—	62
Konfekcija rublja	hilj. m^2	—	—	—	183
Konfekcija odeće	hilj. m^2	—	—	—	299
Kožna obuća	hilj. pari	—	—	—	198
Kućni nameštaj	hilj. garn.	—	1	—	3

Ova tabela sa podacima je preuzeta iz statističke publikacije *Privredni i društveni razvoj SR Srbije 1947—1972. godine,* str. 104, objavljene 1973. godine. Kao što se vidi, tabela je puna »belina« sve do 1962. godine.

Faktori koji su opredelili nepovoljnu strukturu privrede

Stvaranjem povoljnijih društvenih i materijalnih uslova za privredni razvoj Pokrajine posle 1960. godine odmah se nametnulo pitanje: kakav treba da bude taj razvoj? To je, samo po sebi, zahtevalo i određivanje koncepcije i pravaca privrednog razvoja. Trebalo je utvrditi orijentaciju za duže i kraće vreme u pogledu prioriteta i strukture. Nastajanjem nove situacije odgovorni društveni činioci Pokrajine suočeni su ne samo s novim nego i veoma složenim problemima. Podstaknuti privredni razvoj Pokrajine morao je da se ostvaruje u skladu s osnovnim pravcima privrednog razvoja u zemlji; zatim, morao se kretati u granicama materijalnih sredstava dobijenih od društvene zajednice i, na kraju, morao se prilagođavati sopstvenim rezervama i mogućnostima.

Ako se imaju na umu navedene okolnosti i ako se one objektivno uvažavaju, nije teško shvatiti da zadatak pred kojim se Pokrajina našla nije bio ni lak ni jednostavan. Društvena zajednica je izdvojila materijalna sredstva za razvoj Pokrajine, ali sve drugo je bilo u znatnoj meri zanemareno. Naročito se to odnosilo na podelu rada i pružanje pomoći u izradi projekata, na olakšice u sistemu i na području ekonomskih mera, na pomoć u kadrovima i slično. U federaciji, a dobrim delom i u Pokrajini,

smatralo se da je dovoljno izdvojiti sredstva za investicije i dopunska sredstva za društvene službe, i da se time sve rešava. Ipak se takav prilaz, s obzirom na uslove u Pokrajini, pokazao nepogodnim.

U takvoj situaciji za Pokrajinu je najjednostavnije i najbezbolnije bilo da se povećane investicione mogućnosti koriste za proširenje i povećanje dotadašnjih privrednih kapaciteta, a to su bili rudnici obojenih metala i nemetala i uglja. Kasnije je to dopunjeno podizanjem tekstilne industrije radi zapošljavanja dela ženske radne snage. Tada se prišlo i izgrađivanju objekata za proizvodnju električne energije, a u poljoprivredi krčenju šikara radi stvaranja obradivih površina u društvenom sektoru. To je u osnovi bila manje-više spontano nametnuta orijentacija koja je kasnije opredelila pravac i strukturu privrednog razvoja Pokrajine, i uz to i osnovni karakter industrije, s težištem na teškoj industriji.

Zanimljiva je i okolnost da su društvene strukture na nivou federacije vrlo aktivno podržavale i stimulisale baš takvu orijentaciju i uspostavljanje takve privredne strukture, naročito kada je reč o industriji. To je odgovaralo potrebama privrede u zemlji, kako u pogledu dobijanja reprodukcionih materijala tako i proizvoda za izvoz. Na toj osnovi sirovinska i bazna industrija, a kasnije i objekti energetike, dobijali su sve veću materijalnu podršku, čime su u ukupnoj privrednoj strukturi Pokrajine zauzimali sve jače pozicije, dok su druge grane privrede imale sve manje mogućnosti za razvoj. U tom pravcu su delovale kako objektivne okolnosti društva kao celine tako i subjektivne snage u Pokrajini. Moglo bi se iz sadašnje perspektive i na temelju analize te etape razvoja Pokrajine mnogo toga kritikovati, ali je teško pretpostaviti da se, s obzirom na prilike u Pokrajini posle 1960. godine, mogla usvojiti neka druga orijentacija.

Međutim, o razvoju jednog drugog područja vredelo bi više razmišljati i o njemu voditi računa u narednom razdoblju. Naime, stvar je u tome što se svojevremeno smatralo — nedovoljno kritički — da se Pokrajina može privredno brže razvijati jedino uz razvoj industrije. Na osnovi takve orijentacije u Pokrajini je tokom trideset godina od ukupnih sredstava kojima je ona raspolagala u industriju uloženo više od 70%, dok je prosek u zemlji dostizao 50%. Takvo opredeljenje su podržavali i na njemu insistirali neki autoriteti u ekonomskoj nauci. Sprovodeći takvu politiku, manje-više sva sredstva kojima je Pokrajina raspolagala investirana su u podizanje industrije, i to one s najvećim kapitalnim ulaganjima, a u isto vreme ostalim granama i delatnostima pružane su minimalne materijalne mogućnosti za razvoj. Zbog toga, kada se rezultati takve orijentacije posmatraju kritički, nije teško zaključiti da je takva orijentacija bila manjkava i da postignuti rezultati, sadašnje stanje i odnosi ne mogu poslužiti kao [illegible] da je u svakom pogledu bila pravilna.

Da li je industrija jedini i odlučujući faktor i uslov privrednog i društvenog razvoja nekog većeg privredno nerazvijenog područja ili, u našim uslovima, neke privredno nerazvijene republike ili pokrajine, o tome su mišljenja različita. Mnogi ekonomisti, među kojima i neki iz organizacije OECD, smatraju da, pored industrije, i druge grane i delatnosti treba da dobijaju isti tretman, a u nekim prilikama čak i povoljniji. Naime, oni zastupaju gledište da je pogrešno stavljati težište isključivo na industriju, jer nerazvijeno područje u savremenim uslovima i ne može probleme ukupnog razvoja, a u tom sklopu naročito problem zapošljavanja brojne radne snage, rešavati samo posredstvom industrije.

Takvim razmatranjima i kritikama — da industrija ne može biti uvek najvažniji, a još manje jedini faktor privrednog i društvenog razvoja privredno nerazvijenog područja — njeno se mesto i uloga nikako ne negiraju niti potcenjuju, već se samo naglašava da i druge privredne grane i delatnosti moraju dobiti ravnopravan tretman, naročito u pogledu angažovanja raspoloživih materijalnih sredstava. Mnoge privredne grane mogu čak imati prednost jer obezbeđuju brži obrt angažovanih sredstava, brže zapošljavanje uz manju cenu koštanja otvaranja svakog radnog mesta, a i akumulativnije su. Među njima su naročito važne trgovina i ugostiteljstvo, građevinarstvo u celini, uslužno zanatstvo i takozvana mala privreda. Tu treba uključiti i poljoprivredu jer njeno zaostajanje ima dalekosežne posledice po ukupan privredni i društveni razvoj. Ako se ove grane privrede ne razvijaju optimalno, s obzirom na obim i potrebe, iz nerazvijenih krajeva se neminovno preliva znatan deo dohotka u područja koja takve grane brže i uspešnije razvijaju, a čijim se uslugama nerazvijeni krajevi moraju koristiti.

Teškoće razvoja u otežanim uslovima

Posle 1961. godine nametnula se nužnost da se istovremeno obezbeđuju osnovni preduslovi razvoja, a to su: energija, voda, stanovi, kadrovi, putevi, razne neophodno potrebne službe i slično. Posle više od petnaest godina od oslobođenja zemlje Pokrajina još nije imala ni najelementarniju infrastrukturu koja bi joj mogla poslužiti kao oslonac za podizanje proizvodnih pogona. Osnovne teškoće u to doba proizlazile su, pre svega, iz okolnosti što se sve moralo rešavati istovremeno. Ali to se nije moglo izbeći, kao što se nisu mogli izbeći ni mnogi propusti i slabosti.

Da bi se stekla prava predstava o stanju, treba reći i to da su materijalna sredstva kojima se raspolagalo, a kojima je trebalo razrešavati nastale probleme, bila ograničena ili, tačnije, suviše skromna. Istina, tada je, svakako, dobijeno više sredstava no ranije, ali ona nisu bila tolika da bi bar približno mogla zadovoljiti potrebe, odnosno rešavanje do tada nagomilanih, a i novih problema. Pored toga, posle 1961. godine način finansira-

nja razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo od strane društvene zajednice bitno se razlikovao od onog u prethodnom petnaestogodišnjem periodu. Naime, posle 1960. godine ova podrška zasnivala se na kreditnom odnosu, dok su pre toga bila u pitanju bespovratna sredstva. Ta okolnost je imala bitan uticaj na privredni razvoj Pokrajine, a negativno dejstvo se još oseća. To je i osnovni uzrok prezaduženosti industrije u Pokrajini, naročito sirovinske i bazične, koja nikada nije bila u stanju da amortizacijom i sredstvima izdvojenim za reprodukciju podmiri obaveze po osnovu dobijenih kredita.

Treba pomenuti još neke okolnosti koje su ostavile trajne posledice na razvoj. To su, pre svega, kriterijumi i merila prema kojima su se raspodeljivala sredstva koja je izdvajala društvena zajednica za podsticanje privrednog razvoja u tri republike i SAP Kosovo. Naime, pri njihovoj raspodeli nije se polazilo od kriterijuma o stvarnoj nerazvijenosti. Zbog toga dosadašnjom raspodelom sredstava za podsticanje privrednog razvoja u Pokrajini nije bilo ni moguće smanjiti razlike ni u odnosu na prosek zemlje ni u odnosu na tri privredno nerazvijene republike. U krajnjoj liniji, to je osnovni i odlučujući uzrok relativnog privrednog zaostajanja Pokrajine u drugoj polovini perioda posleratnog razvitka.

Nerazvijene društvene službe i nizak standard — ograničavajući faktori razvoja

U celokupnom posleratnom razdoblju privredni i društveni razvoj Pokrajine bio je otežan zbog nerazvijenih i neosposobljenih društvenih službi i neophodnih institucija. Kada se to kaže, ne znači da se time želi reći da se u tom pogledu nije napredovalo. Stvar je samo u tome da se sporo napredovalo. Ili, još tačnije, da se ni društvene službe nisu razvijale u skladu sa stvarnim potrebama ukupnog privrednog i društvenog razvoja Pokrajine. Prema tome, nerazvijene društvene službe predstavljaju jedan od bitnih faktora koji je snažno uticao na usporeni, pa i manje kvalitetni opšti razvoj. Dimenzije i pravo značenje tog bitnog činioca ukupnog razvoja nikad nisu adekvatno vrednovani i, na osnovu toga, rešavana materijalna pitanja.

Mala zaposlenost radno sposobnog stanovništva u društvenom sektoru privrede, agrarna prenaseljenost i vrlo usitnjeni seoski posed obezbeđivali su nedovoljno čvrstu materijalnu podlogu za stvaranje i razvoj društvenih službi i institucija. Dopunska sredstva koja su za tu svrhu dobivana od društvene zajednice bila su za podizanje neophodnih objekata minimalna, a za tekuće potrebe stalno nedovoljna. Te okolnosti su uslovljavale i nizak životni standard, kao i nemogućnost podizanja kulturnog nivoa stanovništva u Pokrajini u celini, mada su oni bili daleko najniži u odnosu na druge republike i SAP Vojvodinu. A to je imalo

za posledicu da su se stručni kadrovi iz drugih delova zemlje teško odlučivali da dolaze i da duže rade u Pokrajini, a sposobniji kadrovi iz Pokrajine odlazili su u druge republike, i pored toga što su sporo i uz teškoće podizani i stvarani.

Često se mogu čuti prigovori da je za kadrove pojedinih specijalnosti trebalo obezbediti neke maksimalne i specijalne uslove. To je, na prvi pogled, najjednostavnije rešenje. Međutim, sistem to ne onemogućava, a nije lako ni sprovesti tako veliku diferencijaciju u pogledu uslova života i nagrađivanja kadrova koja bi, na primer, odgovarala tome da se jedan stručnjak iz razvijenog područja plati na Kosovu onoliko koliko se plaća kad ode na rad u inostranstvo. A postavlja se i pitanje: gde može biti granica takve prakse? I, najzad, Pokrajina nema toliko velika materijalna sredstva da bi mogla da vodi takvu politiku na širokom frontu. Uz to treba imati na umu i sve druge elemente standarda i uslova rada: kulturni život, naučne institucije (u kojima kvalitetni kadrovi žele da se dopunski angažuju), zdravstvene ustanove, razvijene komunalije i slično. To su neki od realnih razloga što Pokrajina nije mogla — ili je to veoma retko imala prilike da čini — da se koristi stručnim kadrovima sa strane. Realno posmatrano, takvi kadrovi se nisu ni pronalazili. Stvarnost je upravo bila obrnuta; naime, vredniji i kvalitetniji kadrovi Pokrajine odlazili su iz nje, tražeći i nalazeći bolje radne i životne uslove u drugim razvijenim sredinama, iako su ponekad iznošeni i drugačiji izgovori (odnosi, pritisak i slično).

Poslednjih godina sa viših i visokih škola stiže sve više mladih kadrova. Pri fakultetima se stvaraju i naučne institucije. To znači da se u bližoj budućnosti može očekivati postizanje novog kvaliteta u rešavanju problema naučnih i stručnih kadrova. Međutim, zbog znatne ograničenosti, pa i oskudnosti sredstava, uz istovremeno povećavanje potreba i zahteva, taj proces je, svakako, usporen i otežan. A zbog oskudnih sredstava i kvalitet kadrova je slabiji nego što bi mogao biti. Naime, fakulteti, laboratorije, klinike i druge naučne, kulturne i prosvetne institucije nedograđene su i neopremljene. Zbog toga i stepen obrazovanja još ne zadovoljava. Stoga, kada se svršeni studenti uključe u rad, treba im mnogo više vremena za doučavanje. Zato su neminovne neke slabosti, naročito kada je reč o savlađivanju savremene tehnike i tehnologije, zatim u organizovanju proizvodnje, uspostavljanju društvenih i ekonomskih odnosa u organizacijama udruženog rada.

Sve te probleme zaista je teško rešavati kada Pokrajina za ove svrhe raspolaže materijalnim sredstvima koja ni izdaleka ne dostižu ni polovinu proseka zemlje — mereno po stanovniku. Ili, kada još nedostaju zgrade za više od 100 osmogodišnjih škola, a kulturne institucije i druge objekte van pokrajinskog centra tek treba podizati.

Neki uzroci aktuelnih teškoća i slabosti

Iznesene okolnosti i nastale posledice bitno su uticale na ukupna privredna kretanja u Pokrajini i opredelile obim i kvalitet postignutih rezultata. Upravo u uslovima u kojima se privreda Pokrajine morala razvijati treba tražiti uzroke njenih sadašnjih akutnih teškoća i slabosti. To se naročito odnosi na stanje u industriji.

Prvo, nije potrebno posebno dokazivati da je prezaduženost privrede SAP Kosovo, a pri tom naročito industrije, u neposrednoj uzročnoj vezi s načinom i uslovima angažovanja sredstava iz svih izvora za podizanje proizvodnih objekata, jer je ta zaduženost dvostruko veća nego što je jugoslovenski prosek. Pokrajina, ne raspolažući nikakvim sopstvenim sredstvima, nije bila u mogućnosti da menja uslove u kojima je jedino mogla da dobija sredstva za privredni razvoj.

Drugo, niska akumulativnost i veliki gubici u privredi najprisnije su povezani i međusobno uslovljeni strukturom privrede Pokrajine i njenim položajem u privrednom sistemu, to jest u primarnoj raspodeli. Ovom tvrdnjom se nikako ne zanemaruje okolnost da ima i drugih elemenata koji utiču na akumulativnost. Reč je o organizovanosti proizvodnje, organizaciji rada, korišćenju kapaciteta, samoupravljanju i adekvatnoj raspodeli u organizacijama udruženog rada i njihovim dopunskim opterećenjima doprinosima, u čemu ima slabosti subjektivnog faktora, što je od bitnog značaja. Sve su to veoma važni elementi koji utiču na rezultate rada i poslovanja. Međutim, iznesenom tvrdnjom se želelo ukazati na to da su za konačne rezultate ipak odlučujući struktura i položaj u primarnoj raspodeli, odnosno da ta dva elementa imaju snažnije i presudnije dejstvo kako na akumulativnost tako i na nižu produktivnost rada nego ostali.

Treće, niska zaposlenost radno sposobnog stanovništva neposredna je posledica nemogućnosti otvaranja novih radnih mesta usled oskudnih sredstava. U tome veoma važnu ulogu, i ako ne i odlučujuću, ima način upotrebe raspoloživih sredstava, što znači da je bitna i odgovarajuća struktura novih ulaganja. Međutim, stepen zaposlenosti, u krajnjoj liniji, zavisi od obima sredstava, pa tek onda od načina njihove upotrebe i strukture. A niska zaposlenost i nedovoljno zapošljavanje bili su uslovljeni okolnostima koje se u Pokrajini nisu mogle bitno menjati.

Četvrto, karakteristično je stalno produbljivanje razlika u pogledu stepena privredne razvijenosti Pokrajine u odnosu na prosek zemlje. Ta se tendencija stalno ponavlja kao dugoročni trend, uprkos svim proklamacijama da ga treba zaustaviti, pa i uprkos stavovima društvenih organa na svim nivoima u zemlji da bi trebalo omogućiti »brži«, odnosno »najbrži« razvoj Pokrajine. U

stvari, razlike o kojima je ovde reč direktna su posledica uslova u kojima su se privreda i društvo u Pokrajini razvijali od 1947. do 1978. godine; one su njihov koncentrisani izraz.

Manipulisanje visokim natalitetom u SAP Kosovo

Zaostajanje u privrednom razvoju Pokrajine i neadekvatni rezultati postojećih kapaciteta, izraženi u niskoj akumulativnosti industrije i njenim velikim gubicima, izazivaju razumljivo interesovanje za uzroke takvih kretanja i stanja. A kako stvarne uzroke najčešće nije lako utvrditi, dešava se da se neke od posledica tretiraju kao uzroci.

Obično se ističe da je u Pokrajini natalitet stanovništva oko dva puta veći od prosečnog u zemlji. Tom činjenicom se, kao bitnim uzrokom, ponekad pokušava objašnjavati usporeni razvoj Pokrajine, kao i povećane razlike u odnosu na prosek zemlje, mereno investicijama i društvenim proizvodom po stanovniku. Svakako da određeni obim investicija ili društvenog proizvoda podeljen na manji broj stanovnika daje povoljniji odnos. Ali takvom krajnje pojednostavnjenom računicom zaobilazi se, ili se prosto ne shvata u čemu je suština problema, čime je stvarno uslovljen visoki natalitet u Pokrajini.

Uzroke, naime, treba videti, pre svega, u privrednoj nerazvijenosti. Privredna nerazvijenost održava naturalnu proizvodnju, niži životni standard, niži stepen obrazovanja i kulture, slabiju zdravstvenu zaštitu, nižu produktivnost i veliku stopu nezaposlenosti. Na toj osnovi se svuda u svetu, tako reći zakonito, održava visok natalitet.

Poznato je da je natalitet veći u Africi nego u Zapadnoj Evropi, a veći je i u tri privredno nedovoljno razvijene republike nego, na primer, u tri privredno razvijenije federalne jedinice (Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini). A u Pokrajini Kosovo je veći ne samo u odnosu na prosek zemlje nego i u odnosu na tri privredno nedovoljno razvijene republike. Ova upoređenja su indikativna i realno pokazuju da je stepen privredne i društvene razvijenosti u tesnoj korelaciji sa stopom nataliteta. To nikako ne znači da visok natalitet nije jedan od otežavajućih faktora razvoja. Ali on može pre da bude povod društvenog angažovanja da bi se ubrzao privredni i društveni razvoj i tako nenormalno visok natalitet doveo što brže u normalne okvire. Zato se sa sigurnošću može tvrditi da je, u krajnjoj liniji, jedino pravilno rešenje problema visokog nataliteta — ubrzaniji i svestraniji privredni i društveni razvoj.

Mogućnosti i granice subjektivnog faktora

Do sada su navedeni neki osnovni uzroci koji su bitno uticali na društveni i privredni razvoj SAP Kosovo. Ni jedan od navedenih uzroka Pokrajina sopstvenim materijalnim mogućnostima i subjektivnim snagama nije mogla potpuno ukloniti. Pri tom se obično lakše uočava domet materijalnog faktora, a kad je reč o subjektivnom faktoru, mnogo se teže razumeju i uvažavaju njegove granice, značaj i uticaj. Zbog toga su merila za mogućnosti i ulogu subjektivnog faktora dosta neodređena, a često i vrlo površna.

Pored svega rečenog, činjenica je da subjektivni faktor u svakoj ljudskoj delatnosti ima izvanredno značajnu ulogu. U tom pogledu ne treba praviti izuzetak kada se govori o kretanjima, stanju i problemima privrednog razvoja Pokrajine. Međutim, bilo bi jednostrano svoditi kritičko razmatranje samo na subjektivni faktor u Pokrajini. Mnogo više treba imati na umu ulogu i značaj onih spoljnih subjektivnih snaga koje su po svom položaju i ulozi u društvu kao celini uticale na stvaranje materijalnih i društvenih uslova privrednog razvoja, koji su sa svoje strane imali značenje objektivnih okolnosti i ograničenja, a koja je subjektivni faktor u Pokrajini bio tako reći nemoćan da znatnije menja. Subjektivni faktor u Pokrajini, u okolnostima u prvih petnaest godina, pa i kasnije, nije mogao ništa menjati, a zaostajao je u sopstvenom osposobljavanju. To je naročito došlo do izražaja kasnije, kada je trebalo realizovati povećanu dobijenu materijalnu podršku društvene zajednice, a posledice teškog zaostajanja nisu bile prevladane.

Taj širi aspekt uticaja subjektivnog faktora često se gubi iz vida, pa se teškoće i problemi privrednog razvoja u SAP Kosovo, u tom pogledu, svode samo na jednu veoma suženu dimenziju. Do nerazumevanja dolazi i zbog toga što se stanje u Pokrajini posmatra parcijalno, odnosno samo se obuhvata period u kojem su se izmenili i poboljšali uslovi za njen privredni razvoj. Takav način posmatranja stvari i pojava zasniva se otprilike na sledećoj formuli: društvena zajednica se poslednjih godina sve više, pa i materijalno angažuje da pomogne ubrzaniji privredni razvoj (što je u osnovi tačno), a teškoće, problemi i razlike se ne smanjuju, nego čak i povećavaju (što je, takođe, očigledno). Za one što stvari na takav način posmatraju najjednostavniji je zaključak: da su to posledice slabosti subjektivnog faktora u Pokrajini. Međutim, time se ništa ne objašnjava, a još manje se doprinosi poboljšanju stanja.

Okolnosti o kojima je bilo reči morale su uticati i na sporije formiranje i osposobljenost subjektivnog faktora, i to mnogo više nego što je on svojom aktivnošću i snalaženjem mogao da utiče na drugačija kretanja i ostvarivanje rezultata. I pod pretpostavkom da su u radu subjektivnog faktora u Pokrajini slabosti više izražene, to još ništa ne dokazuje, a još manje objašnjava. Bilo bi

nerealno pretpostaviti da se subjektivni faktor u Pokrajini, sa Savezom komunista na čelu, ne angažuje koliko zna i može na području društvenog i, posebno, privrednog razvoja. Ako je ova pretpostavka tačna, tada može da se izvede drukčiji zaključak. Naime, reč je o tome da je i subjektivni faktor u određeno vreme i u određenim okolnostima i uslovima, takav kakav jeste, sam po sebi, odnosno njegova sposobnost i kvalitet — jedna posebna objektivna stvarnost. Zbog toga svoditi spora privredna kretanja, negativne pojave i teškoće isključivo na slabosti subjektivnog faktora, što se inače može čuti na raznim stranama (što ne znači da i taj udeo nije prisutan i važan), objektivno znači ne videti celinu i krajnje jednostrano ocenjivati uzroke mnogih nasleđenih, a i sadašnjih problema koje moraju razrešiti radni ljudi Kosova.

Nije reč, razume se, o tome da se subjektivne slabosti u Pokrajini potcenjuju. One postoje i njihove posledice nisu beznačajne, a mnoge od njih se ne mogu ni braniti. Međutim, mora se ukazati na njihovo poreklo, osnovu na kojoj se održavaju, na to čime su uslovljene i zbog čega se dobrim delom i dalje reprodukuju — da bi se realno ocenile stvarne dimenzije subjektivnog faktora i stvarne granice njegovih mogućnosti da menja osnovnu sadržinu savremenog stanja. Stvarni domet subjektivnih snaga je gotovo isključivo u tome kako su koncepcijski orijentisane i kako su organizovane, a to je baš područje za koje subjektivni faktor u Pokrajini još nema dovoljno iskustva i znanja, jer nije imao ni uslove da ih stekne. I u tom pogledu se još osećaju posledice petnaestogodišnje stagnacije u privrednom razvoju i sledećih petnaest godina ne samo sporijeg nego, sa gledišta orijentacije i uslova, neadekvatnog razvoja u odnosu na zemlju kao celinu i u odnosu na privredno nedovoljno razvijene republike. A to subjektivni faktor u Pokrajini, čak da je i u najvećoj meri osposobljen, ne bi mogao nadoknaditi. Nasleđeno stanje: nepismeno stanovništvo, agrarna prenaseljenost, nedostajanje stručnih kadrova, ograničena materijalna sredstva za privredne investicije i razvoj i za osposobljavanje stručnih službi — sve je to moralo uticati da se i slabosti subjektivnog faktora u Pokrajini jače izraze i duže reprodukuju, zbog čega su njegova realno povećana aktivnost i napori ulagani u praksi ipak davali manje efekte.

Realno definisanje problema — pretpostavka uspešnog rešavanja

U prethodnim poglavljima ukazali smo na osnovne uzroke koji su presudno uticali na posleratni privredni i društveni razvoj SAP Kosovo. Važno je reći da je svaki od navedenih osnovnih uzroka bio po svom karakteru i značenju dovoljan da uspori privredni razvoj i onemogući da se proklamovana politika društvene zajednice o »bržem« i »najbržem« privrednom razvoju i smanjivanju relativnih razlika — ostvaruje. A da se i ne govori o zajedničkom

i istovremenom delovanju svih navedenih uzroka na privredni i društveni razvoj Pokrajine, što se jasno može videti u sledećim tabelama.

	Ostvarene društvene bruto investicije u osnovna sredstva po stanovniku[8]			Stepen zaduženosti privrede prema ostvarenim investicijama[9]	Lica u radnom odnosu na 1000 stanovnika[10]		Rashodi vanprivrednih delatnosti[11]
Godina	1966—1970.	1971—1975.	1966—1977.	1976.	1952.	1977.	1976.
SFR Jugoslavija	100	100	100	100	100	100	100
SAP Kosovo	69,5	57,1	44,9	204,2	47	43	47

Ovi podaci jasno pokazuju da se SAP Kosovo nije mogla razvijati kako se pretpostavljalo, prema opštim opredeljenjima društvene zajednice. To potvrđuju i konačni rezultati koji su, u krajnjoj liniji, bili jedino mogući na navedenoj materijalnoj osnovi.

	Prosečna godišnja stopa društvenog proizvoda[12]	Nivo društvenog proizvoda po stanovniku[13]			
Godina	1947—1977.	1947.	1963.	1975.	1977.
SFR Jugoslavija	5,00	100	100	100	100
SAP Kosovo	3,3	49,4	38,6	33,2	30,3

Ovi podaci upućuju na zaključak da privredni razvoj Pokrajine ne treba posmatrati i ocenjivati isključivo na osnovu perioda posle 1960. godine, odnosno, kako se to najčešće čini, posle 1966. Činjenica je da je taj period bio u znaku dinamičnijeg privrednog razvoja, i u Pokrajini se tada mnogo više ulagalo i gradilo. Međutim, nisu se mogli postići očekivani rezultati koji su i osnovnim društvenim opredeljenjima pretpostavljeni. Pravi uzroci tome do sada su ostali manje-više neobjašnjeni. U stvari, reč je o tome da su nezadovoljavajuće stanje i odnosi posledica okolnosti i faktora

[8] Materijal Saveznog zavoda za planiranje 18, br. 178/315—1978, tabela 24.

[9] Isto, tabela 21.

[10] Statistički prikaz za XI kongres SKJ, br. 237.

[11] Isto, str. 227.

[12] Statistički prikaz za VIII kongres sindikata, str. 64.

[13] Materijali Saveznog zavoda za plan 1978. godine (najnoviji podaci Saveznog zavoda za planiranje pokazuju da je pao na oko 28%).

koji su dejstvovali od 1947. do 1978. godine. Samo s obzirom na tu osnovu nezadovoljavajući rezultati mogu biti objašnjeni i shvaćeni. A to istovremeno pokazuje i potvrđuje da sve ono što je u poslednjem periodu društvena zajednica učinila nije moglo da kompenzira prvih petnaest godina zakašnjenja, što se odnosi na period 1947—1960. godine, kao i na kasnije otežane uslove.

Zbog toga se SAP Kosovo u pogledu stepena privredne razvijenosti nalazi tamo gde se zemlja u celini nalazila 1950. godine, što znači da zaostaje za dvadeset osam godina, dok tri privredno nedovoljno razvijene republike tu razliku imaju nepunih deset godina. Ili, ako se uzmu neka druga upoređenja (kao što je učešće društvenog proizvoda), Pokrajina u društvenom proizvodu Jugoslavije učestvuje sa svega 2,1%, dok njeno stanovništvo učestvuje sa 8%. To znači da je učešće društvenog proizvoda četiri puta manje. To nije slučaj sa tri privredno nedovoljno razvijene republike, jer one učestvuju manje-više sa približno istim procentom i u društvenom proizvodu i u stanovništvu.

Zato se problematika usporenog privrednog razvoja Pokrajine ne može više tretirati ni rešavati na osnovu dosadašnje prakse i sistema podržavanja finansiranja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Prema dosadašnjem tretmanu, privredno nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo su stavljene u istu kategoriju. Međutim, neophodna je diferencirana kategorizacija prema stvarnom stanju privredne (ne)razvijenosti. Važeću kategoriju »privredno nedovoljno« razvijene republike i Pokrajina Kosovo neophodno je podeliti u najmanje tri grupe — potkategorije:

— u prvu bi bile uvrštene one republike koje su dostigle stepen privredne razvijenosti, mereno društvenim proizvodom po stanovniku, do dve trećine u odnosu na prosek zemlje. Tome se mogu dodavati i drugi indikatori, kao što su reproduktivna sposobnost, stepen zaposlenosti i društveni standard;

— u drugoj grupi bi bile privredno nerazvijene republike koje su na nivou oko 50% od prosečne privredne razvijenosti zemlje;

— u treću grupu bi za sada ušla samo SAP Kosovo jer njena razvijenost ne dostiže ni trećinu u odnosu na prosek privredne razvijenosti zemlje.

Treba još jednom ponoviti u čemu je suština problema. Privreda Kosova, mereno udelom društvenog proizvoda, učestvuje u društvenom proizvodu zemlje sa svega 2,1% (kao i 1947. godine — 2,2%), dok Pokrajina u stanovništvu zemlje učestvuje sa oko 8%. Dalje, Pokrajina ima svoje posebne specifičnosti koje se nikako ne mogu zaobilaziti, što daje i posebne dimenzije i značenje problematici njenog razvoja.

Međutim, da bi se bilo koji problem uspešno rešavao najpre ga treba formulisati, odrediti mu genezu, sadržinu i dimenzije i prema tome pronalaziti sredstva i metode rešavanja. Za budući

privredni i društveni razvoj SAP Kosovo — da bi se stvarno prevazišlo sadašnje stanje i trend relativnog zaostajanja — bilo bi neodložno uzeti u obzir nekoliko okolnosti.

1) Treba pronaći sredstva i puteve da se ono što je propušteno u privrednom razvoju Pokrajine, za prvih 10 do 15 godina posle rata, što pre nadoknadi. Jedino tako bi se dinamika privrednog razvoja Pokrajine ubrzala do nivoa na kojem se više ne bi stvarale još veće razlike. Ovde je u pitanju, pre svega, materijalni faktor. Ali i ne samo to. Isto tako, pri tom treba imati na umu i uslove pod kojima je u prvim godinama podstican razvoj privredno nerazvijenih republika.

2) Bilo bi nužno da se Pokrajini omogući da poboljša položaj svoje privrede, posebno industrije. To bi se moglo rešavati po dva osnova: prvo, da se deo sredstava ulaganih u industriju, koja imaju infrastrukturni karakter, otpiše; drugo, da se odloži vraćanje kredita najmanje za deset godina, primeni moratorijum ili nešto slično. To naročito važi za bazični i sirovinski deo industrije koji je u izuzetno teškom položaju, a koji u stvari predstavlja komparativnu prednost zemlje kao celine, a za privredni razvoj Pokrajine u velikoj meri otežavajući i usporavajući faktor.

3) U sledećem periodu privrednog razvoja Pokrajine naročito će biti aktuelno zapošljavanje radno sposobnog stanovništva. Može se sa dosta sigurnosti tvrditi da rešenja, koja ne bi omogućavala otvaranje novih radnih mesta za prihvatanje prirodnog priraštaja radne snage, objektivno ne bi ni bila prava rešenja. Zapošljavanje prirodnog priraštaja radne snage za Pokrajinu se postavlja kao neodložno. Sada se godišnje zapošljava manje od 50% priraštaja, odnosno 6.000 do 8.000 lica, a prirodni priraštaj obuhvata i do 18.000 lica. Znači, godišnje treba otvoriti više nego dvostruko novih radnih mesta. Poseban problem je to što novi priraštaj radne snage u Pokrajini većinom pripada nepoljoprivrednom stanovništvu; oni uglavnom nemaju sopstvenu egzistenciju, a gotovo u celini to je školovana, kvalifikovana i mlada radna snaga. Zbog toga se veće zapošljavanje može smatrati središnjom tačkom kojoj gravitiraju svi drugi problemi razvoja Pokrajine uopšte.

4) Jedan od bitnih preduslova da se budući privredni i društveni razvoj Pokrajine, i po obimu i po kvalitetu, podigne na viši nivo, jeste stvaranje mogućnosti za osposobljavanje i opremanje društvenih delatnosti i službi i drugih neophodnih prosvetnih, zdravstvenih, naučnih i kulturnih institucija. Neke od tih službi i institucija postoje, ali su gotovo u celini nedovoljno osposobljene za kvalitetniji i obuhvatniji stručan rad. Nije potrebno posebno naglašavati njihov značaj za ukupni privredni i društveni razvoj, a u tome posebno za podizanje kadrova.

5) Najzad, pred odgovorne društvene snage SAP Kosovo postaviće se bitno novi problemi. Reč je o krupnim promenama koje zahtevaju da se temeljito preispita i oceni dosadašnja praksa.

To se naročito odnosi na stvaranje tome prilagođene koncepcije privrednog razvoja. U tome tri pitanja imaju prioritetan značaj. Prvo, reč je o menjanju strukture industrije. Dosadašnja iskustva navode na zaključak da će biti neophodno zaustaviti dosadašnju ekspanziju sirovinske i bazne industrije i njen budući razvoj svesti u snošljive okvire. Isto tako, moraju se svesti na razumnu meru investicije na duži rok u industrijskim granama koje zahtevaju velika sredstva za svako novo radno mesto, usporavaju zapošljavanje i ostvaruju nisku akumulativnost. Drugo, biće potrebno preispitati i svestrano razmotriti dosadašnju »filozofiju« privrednog razvoja, prema kojoj se samo izgradnjom industrije može izvući iz zaostalosti. Pri tom se mora u najvećoj meri povesti računa o mogućnostima koje pružaju druge privredne grane, u kojima se mogu otvarati nova radna mesta mnogo brže i uz manje uloženih sredstava. Tim više što se zbog nerazvijenosti ostalih privrednih grana znatan deo dohotka preliva iz Pokrajine i time slabi njena reproduktivna sposobnost. I treće, sistem obrazovanja trebalo bi mnogo više prilagoditi potrebama privrednog razvoja.

Pošto su razmotreni uzroci koji su uticali i odlučujući uslovljavali usporavanje privrednog razvoja Pokrajine, a s obzirom i na teškoće koje se mogu očekivati u budućem razvitku, nameće se zaključak da bi moguća rešenja o kojima će se postići saglasnost trebalo pravno obuhvatiti jednim zakonom koji bi važio za određeno vremensko razdoblje.

Stojan Jankov

Problem regulatora sovjetske privrede

(Retrospektivni pogled na diskusije 20-tih i 30-tih godina)

Velike diskusije koje su vodili sovjetski ekonomisti dvadesetih i tridesetih godina ovoga veka o teoriji socijalističke privrede i praksi njene izgradnje u SSSR, iako su dale značajne teorijske doprinose i korisne praktične ideje, još čekaju na kompleksnu naučnu ocenu. Mnoge ideje i rešenja tada predložena odavno su prepuštena zaboravu, veliki deo materijala je još uvek nedostupan za naučno korišćenje, a, prema mnogim procenama, ima i radova koji su, zajedno sa njihovim autorima, konačno izgubljeni u drugoj polovini tridesetih godina. To za ekonomsku nauku predstavlja veliki gubitak pošto je to »zlatno doba« sovjetske ekonomske nauke dalo brojne autore čiji su neki kasnije otkriveni radovi pokazali da je reč o istinskim doprinosima razvoju ekonomske teorije socijalističkog društva, pa i takvim koje je svet sa velikim zakašnjenjem »ponovo otkrivao«.

Iako se još pedesetih, a naročito šezdesetih godina, ispoljilo interesovanje, kako na Zapadu tako i u samom Sovjetskom Save-

zu, za debate 20-tih i 30-tih godina, potpunija istraživanja, kritički osvrti, prevođenje i preštampavanje priloga diskusiji toga vremena novijeg su datuma. Sada je reč o već dosta obimnoj literaturi posvećenoj navedenoj temi.[1]

U većini navedenih radova koncepcije koje su definisali i u diskusiji branili sovjetski ekonomisti, posebno marksisti, tumače se prvenstveno kao posledica teorijskog nasleđa, koje je bilo dosta oskudno. Potpunije istraživanje uzrokâ postojanja naglašeno divergentnih shvatanja o karakteru i osnovnim zakonitostima socijalističke privrede, međutim, izgleda da ne pruža dovoljno osnova za takav stav. Formulacija osnovnih teorijskih koncepcija sovjetske socijalističke privrede, strategije razvoja i ekonomske politike, kao i brojna grupisanja i pregrupisavanja odlučujućih učesnika u debati, kako na teorijskom tako i na praktično-političkom planu, sugerišu da bi odgovor na pitanje o uzrocima tako žestokih teorijskih sudara i naglašeno divergentnih shvatanja i koncepcija pre trebalo tražiti u objektivnim ekonomskim i društveno-istorijskim uslovima sovjetskog razvoja nego u teorijskom ekonomskom nasleđu. Ključna teza ovoga priloga se upravo i sastoji u tome da je nemogućno na osnovu ljudskih shvatanja rekonstruisati genezu ekonomske teorije i politike, već obrnuto: neophodno je samu teorijsku ekonomsku svest obrazložiti uslovima i zahtevima realnog sveta. Ili, preciznije, uslovi razvoja sistema više su uticali na ispoljena teorijska shvatanja i njihovu polarizaciju nego nasleđena (skromna) teorijska baština. To se odnosi i na problem takozvanih regulatora prelazne i socijalističke ekonomike SSSR.

Pitanje regulatorâ sovjetske privrede od početka se postavljalo kao problem osnovnih zakonitosti njene organizacije, funkcionisanja i razvoja, koje proizlaze iz njene društveno-ekonomske strukture. Odgovor se mogao samo delimično tražiti u teorijskoj baštini klasikâ marksizma, pošto se oni sami, kao naučnici i revolucio-

---

[1] Videti, na primer, sledeće radove: N. Spulber, *Soviet Strategy of Economic Growth* i *Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth*, u: *Selected Soviet Essays 1924—1930*, Indiana University Press, 1964. i 1965; A. Erlich, *The Soviet Industrialization Debate*, Oxford University Press, 1960; A. Nove, D. M. Nuti, eds., *Socialist Economics Selected Readings*, Penguin Press, London, 1972; M. Bornstein, ed., *Plan and Market*, Yale University Press, 1973; H. Rosovsky, ed., *Industrialization in Two Systems*, J. Wiley and Sons, London, 1966; W. Brus, *Socialist Ownership and Political Systems*, Routledge and Kegan, London, 1975; E. Preobrazhensky, *The New Economics*, Oxford University Press, 1965. Od sovjetskih radova posvećenih ovoj temi interesantni su: A. I. Paškov, *Ekonomičeskie problemy socializma*, Moskva, 1970; V. E. Manevič, *Problemy metodologii političeskoj ekonomii v sovetskoj literature 20-h godov*, Moskva, 1970; D. K. Trifonov, L. D. Širokorad, red., *Istorija političeskoj ekonomii socializma*, Lenjingrad, 1972. Od naših autora o toj temi pisali su: dr M. Samardžija, *Problemi robne proizvodnje u privrednoj praksi i ekonomskoj nauci u Sovjetskom Savezu*, »Socijalizam«, br. 2/1961; dr A. Vacić, *Uzroci robne proizvodnje u socijalizmu*, »Naučna knjiga«, Beograd, 1966; dr I. Maksimović, *Teleološke i genetičke osnove ekonomskih problema savremenog socijalizma*, »Praxis«, 1972.

nari, nisu smatrali pozvanima da nagađaju o ustrojstvu i funkcionisanju društva budućnosti. Bili su svesni nepostojanja objektivnih pretpostavki naučne analize konkretnih oblika buduće ekonomske i društvene organizacije, kao i opasnosti za revolucionarni pokret koja mu je pretila od skolastičkih prepirki povodom toga. Marks i Engels su socijalističku privredu tretirali kao plansku, oslobođenu stihijskog delovanja zakona vrednosti kao osnovnog regulatora ekonomskog života, ali su isticali i postojanje prelaznog perioda, pa i davali ambivalentne iskaze o delovanju robne proizvodnje u toj velikoj epohi prelaza u buduće društvo.

U naučnim radovima, programskim dokumentima radničkih i socijaldemokratskih partija, kao i u propagandnoj literaturi pre pojave prve socijalističke zemlje nailazimo, po pravilu, na temeljite rasprave o socijalističkoj privredi čiji će svi osnovni elementi do najsitnijih detalja biti određivani odozgo, od centralnih planskih organa, kao i o privredi bez novca i cena. Takva gledanja, pored uticaja Marksovih i Engelsovih ideja, izazvana su nizom složenih uzroka: uticaj utopista, verovanje da će socijalizam u svemu biti antipod kapitalizmu (naročito povodom tržišnih oblika privredne organizacije, koji su poistovećivani sa odnosima eksploatacije), precenjivanje tendencije koncentracije — samo su neki od njih.

Za razliku od uobičajenih shvatanja, Lenjin je veoma rano uočio potrebu ne samo očuvanja već i normalizovanja robnih odnosa u prvom periodu sovjetske vlasti,[2] nezavisno od naglašeno antirobnih i antitržišnih stavova koje je ranije zastupao.[3] Izbijanje građanskog rata i nužnost uvođenja »ratnog komunizma« onemogućili su ostvarivanje takvih namera[4].

Prve poslerevolucionarne godine i ratni komunizam

Na taj način, za razliku od široko rasprostranjenog mišljenja, nezavisno od vladajućeg teorijskog nasleđa, plan sovjetske privredne

[2] Lenjin insistira na potrebi sprovođenja novčane reforme i ističe njenu ulogu. Videti njegov referat koji je podneo na Sveruskom kongresu predstavnika odbora finansijskih saveta, 18. maja 1918. godine (*Sočinenija*, t. 27, str. 397—401).

[3] Na primer, 1908. godine on piše: »Što se tiče socijalizma, poznato je da se on sastoji u uništenju robne privrede« (*Sočinenija*, t. 15, str. 115). A odmah zatim: »Tamo gde ostaje razmena, o socijalizmu je teško i govoriti« (isto, str. 116).

[4] O njima videti u sledećim Lenjinovim radovima: *Nabrosok programy ekonomičeskih meroprijatij* (*Polnoe sobranie sočinenij*, t. 35, str. 124); *Proekt dekreta o provedenii v žizn nacionalizacii bankov* (*Polnoe sobranie sočinenij*, t. 36, str. 134), u kojem se još jednom ističe da »pri prelazu od kapitalističkog društva u socijalističko proći bez novčanica, ili ih u kratkom vremenskom periodu zameniti novim — predstavlja sasvim nemoguću stvar«.

izgradnje, razrađen već u proleće 1918. godine, bio je sračunat na postepenu izgradnju osnova socijalističke privrede uz dosta široko korišćenje robnih odnosa. To, naravno, ne znači da je tada pitanje sudbine robno-novčanih odnosa u prelaznom periodu od kapitalizma ka socijalizmu, a naročito u socijalizmu, bilo potpuno jasno. Priznajući neminovnost robnih odnosa u prelaznom periodu, sovjetski su ih ekonomisti (izuzimajući one građanski orijentisane) smatrali privremenim, mogućnim samo u prelaznom periodu, dok u socijalizmu takvi odnosi nestaju. Ova okolnost, kao i praktične mere koje su preduzimane prvih meseci sovjetske vlasti, govori protiv shvatanja da su vladajuće ideje i teorijsko nasleđe izazvali gotovo potpunu naturalizaciju ekonomskih odnosa sprovedenu u doba ratnog komunizma. Pri tom se zaboravlja da se na ratni komunizam prelazi tek januara 1919. godine u izuzetno teškim uslovima građanskog rata, inostrane vojne intervencije i potpune ekonomske malaksalosti zemlje. Ovo iskustvo prvih meseci sovjetske vlasti interesantno je i sa stanovišta ocene domašaja i uticaja ekonomskih ideja na razvoj realnih sistema. Stvarne potrebe, izazvane okolnostima i ciljevima razvoja, neuporedivo su više uticale na izbor privredno-sistemskih rešenja nego vladajuće ekonomske ideje. Diferenciranje teorijskih ekonomskih koncepcija i njihovih nosilaca više je bilo posledica nego uzrok stava prema tim potrebama kao prevashodno političkom opredeljenju. Ili, ideološko-politički stav prema uslovima, ciljevima i putevima razvoja mlade sovjetske privrede uslovio je znatno veću teorijsko-ekonomsku diferencijaciju među sovjetskim ekonomistima. A ne suprotno.

Naravno, do odgovora na nova postavljena pitanja dolazi se, kao i obično, postepeno, uz lutanja, mukotrpnim pokušajima i greškama, što i objašnjava brojne, dosta kontradiktorne korake sovjetske vlasti, mada to nije nikakva novost u ekonomskoj istoriji, posebno novijoj.

Ekonomska platforma »levih komunista« u proleće 1918. godine (u to vreme su najpoznatiji među njima bili Buharin, Bubnov, Lomov, Larin, Osinski, Uricki) suštinski se razlikovala od one čiji je pobornik bio Lenjin. Oni su u potpunosti odbacivali potrebu prelaznog perioda, zalažući se za ukidanje, bez odlaganja, zakonodavnim aktom, robnih odnosa, za ukidanje novca i prelazak na neposredno komunističke oblike proizvodnje i raspodele.

Pokušaji da se neposrednom robnom razmenom (koja treba da preraste u razmenu dobara — »produktoobmen«) između industrije i poljoprivrede obezbede dovoljne količine poljoprivrednih proizvoda — nisu imali uspeha. Izbijanjem građanskog rata problemi su se još više zaoštrili. Da bi se rešilo pitanje snabdevanja gradova i vojske, pristupa se rekviziciji (»prodrazvjorstka«), čime se prelazi na ratni komunizam.

U vreme sprovođenja politike ratnog komunizma sovjetska ekonomska nauka je, kao i ranije, odbacivala mogućnost postojanja robnih odnosa u socijalističkoj privredi. Ali, dok je u prvim posle-revolucionarnim mesecima to bio samo teorijski stav, u vreme

ratnog komunizma on dobija realnu snagu. Naturalizacija ekonomskog života, iznuđena ratnim i teškim ekonomskim prilikama, počinje se smatrati kao prirodni, zakonit proces razvitka, što je, sa svoje strane, izazivalo još potpuniju naturalizaciju privrednog života. Čak se i »prodrazvjorstka« često tumačila ne kao sredstvo spasavanja od gladi, već kao metod neposrednog prelaska u socijalizam-komunizam, zaobilaženjem robno-novčanih i kupoprodajnih odnosa.[5]

U ostacima robnih odnosa i novčanog sistema neki su čak videli izvor svih zala za sovjetsko društvo. Marksistički pisci, uglavnom, prestaju da postavljaju čak i samo pitanje eventualnog razvoja robno-novčanih odnosa, pošto je njihova nespojivost sa socijalizmom (koji im se činio da je na pomolu) u to vreme bila opšteprihvaćena. Veći deo napora sovjetski ekonomisti su 1919—1920. zato usmerili na razradu problema funkcionisanja nenovčane privrede.

Iz svega rečenog proizlazi da je pretežni deo marksistički orijentisanih sovjetskih ekonomista do NEP-a naginjao rešenju prema kojem zakon vrednosti ne može biti osnovni regulator sovjetske privrede prelaznog perioda. Predstave o tome šta treba da ga zameni bile su, međutim, u to vreme još neiskristalisane.

Posmatrano sa stanovišta današnjih saznanja, može se reći sledeće: ratne prilike iziskuju radikalno menjanje ekonomskih mehanizama kako bi se oni prilagodili zahtevima rata, što uključuje i suspendovanje tržišnog mehanizma i zakona vrednosti na širokom ekonomskom području, zatim rekvizicije, bitno ograničavanje samostalnosti ekonomskih subjekata, kao i materijalnih interesa i ekonomskih podsticaja, naturalizaciju ekonomskih odnosa. Poznate su, doduše, i teške posledice takvih rešenja, ali su ona, izgleda, jedino prihvatljiva u uslovima kada brojne društvene potrebe, precizno gradirane, treba svesti, u krajnjoj liniji, na jednu — pobedu u ratu. Tržišni mehanizam, kao i većina drugih metoda posredne ekonomske regulacije, u ovom slučaju ne daju željene efekte. Velika zabluda učesnikâ u ekonomskoj debati sastojala se u tome što su smatrali da time rešavaju probleme ekonomije socijalizma, pa su od nužde pravili vrlinu. Ali činjenica da je završetak građankog rata značio i kraj ratnog komunizma dovoljno ubedljivo go-

---

[5] Lenjin je tako objašnjava: »Rešili smo da nam seljaci, prema utvrđenom razrezu, daju neophodne količine žita, a mi ćemo ih raspoređivati po preduzećima i fabrikama — i tako ćemo imati komunističku proizvodnju i raspodelu« (V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, t. 44, str. 157). Međutim, »... bilo je jednostavno učinjeno mnogo grešaka i bio bi najveći zločin ne zapaziti i ne zapamtiti da nismo sačuvali pravu meru, nismo znali kako da je održimo. Ali takođe je postojala i objetivna nužnost: do sada smo živeli u uslovima žestokog, nečuveno teškog rata kada ništa osim delovanja prema vojnim načelima nije ostajalo ni u ekonomskoj oblasti. Ali... otišli smo dalje nego što je to teorijski i politički bilo neophodno« (V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, t. 43, str. 63—64).

vori o tome da: prvo, učesnici u diskusiji, i pored mnogih zabluda, odgovorili su stvarnim zahtevima trenutka; drugo, teorijske zablude, nastale u tim uslovima, nisu previše sprečavale traženje pravih odgovora u novoj situaciji.

NEP i velika debata o industrijalizaciji

Nasuprot vladajućim teorijskim shvatanjima i praktičnim koracima, iznenadno,[6] napušta se politika ratnog komunizma i prihvata nova ekonomska politika (NEP), koja se brzo razvijala u pravi anpitod ratnom komunizmu.

Krajem 1920. godine završen je građanski rat, ali je unutrašnja ekonomska i politička situacija sovjetske republike bila izuzetno složena i teška. Na pomolu je bila ozbiljna politička kriza, posebno preteća zbog toga što seljaštvo nije bilo voljno da u doba mira prihvati položaj u kojem se nalazilo u vreme ratnog komunizma. Pokušaji poboljšanja situacije razvijanjem neposredne robne razmene (»tovaroobmen«) između grada i sela nisu urodili plodom.[7]

Neophodno je bilo pristupiti radikalnom zaokretu. Lenjin tim povodom kaže:

»Osnovni i najvažniji uzrok ove promene je neobično zaoštrena kriza seljačke privrede, njen veoma težak položaj, koji je u proleće 1921. bio znatno teži nego što se moglo predvideti, a, s druge strane, posledice ovog položaja odrazile su se kako na obnovu našeg saobraćaja tako i na obnovu naše industrije.«[8]

Iako nije bilo većih nesuglasica u pogledu potrebe prelaska na NEP, ova promena je bila neočekivana ne samo za većinu partijskih radnika i poslenika u privredi, kao i naučnika, nego je dugo izazivala žučne sporove o njenom karakteru, sadržini, ciljevima i vremenskom trajanju.

Od jeseni 1921. godine pristupa se širokom korišćenju robno-novčanih odnosa, ali i privatne inicijative i privatne trgovine. Većina ekonomista i političkih radnika smatrala je da je reč o

---

[6] Lenjin 30. novembra 1920. godine, dakle, samo tri i po meseca pre prihvatanja NEP-a, u jednom pismu komisiji za zamenu novčanih poreza naglašava da je »prelaz od novca na nenovčanu razmenu proizvoda nesporan« (*Leninskij sbornik*, XXXIV, str. 384). Uz to, krajem 1920. i početkom 1921. donet je veliki broj dekreta i odluka koji ni po čemu nisu nagoveštavali NEP; naprotiv. (Šire o tome vidi: Trifonov, Širokorad, op. cit., str. 178.)

[7] »Od robne razmene nije ispalo ništa, privatno tržište se pokazalo jačim od nas i, umesto robne razmene, došlo je do obične kupoprodaje, trgovine. Potrudite se da se prilagodite njoj, inače će vas stihija kupoprodaje, novčanog obrta zatrpati« (V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, t. 44, str. 207—208).

[8] V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, t. 43, str. 147.

krajnje privremenoj pojavi, nuždom izazvanoj, zbog čega ona ne može bitno uticati na raniji zaključak o potrebi razvijanja nenovčane robne razmene i neposredne razmene dobara, naturalizacije ekonomskog života u bliskoj budućnosti. Pribegavati robnim odnosima, smatrali su, mogućno je samo u izuzetnim uslovima, kada preovlađuju ekonomska zaostalost i sitna robna privreda i na tim osnovama se pripremaju uslovi za izgradnju socijalizma. Lenjin je takođe zastupao takav stav, iako nije delio optimizam onih koji su smatrali da će ovaj prelazak biti ostvaren u sasvim kratkom roku.[9]

Promena odnosa prema poljoprivredi zahtevala je znatne promene i u socijalističkoj industriji. Da bi odgovorila novim zahtevima, i ona mora postati ekonomski racionalnija, elastičnija, preduzimljivija, odgovornija. Uvođenje »hozraščota« (privrednog računa) u industrijskim preduzećima i trustovima, a sa njim i afirmisanje robnih odnosa u socijalističkom sektoru privrede, nije bilo motivisano isključivo potrebama njenog prilagođavanja novoj politici prema poljoprivredi, već je predstavljalo promenu odnosa i unutar nje same, a time i socijalističkog sektora u celini. Robni odnosi, izazvani potrebama stvaranja sprege između industrije i poljoprivrede, drukčije od one koja je postojala u doba ratnog komunizma, prihvataju se i razvijaju i u socijalističkom sektoru. Uz to, proširuje se i pojam socijalističkog sektora i na kooperaciju.[10]

Odnosi između državnog i kooperativnog sektora, kao dva oblika socijalističke privrede, razvijaju se na robnoj osnovi, pa se može zaključiti da u socijalističkom sektoru u celini vladaju robno-novčani odnosi.

Ipak, kada je reč o regulatoru socijalističke privrede, treba imati na umu specifičan način korišćenja robnih odnosa u njoj. Na razne prigovore da NEP sa svojim tržišnim mehanizmom i robnim odnosima predstavlja ukidanje planske privrede i vraćanje kapitalizmu, Lenjin je odgovorio da se protiv stihije može i mora ratovati korišćenjem i robno-novčanih odnosa, ako se njima ovlada, mogućno je pretvoriti ih u instrumente socijalizma. Ideja central-

---

[9] Na X kongresu RKP(b) Lenjin je govorio: »Nema sumnje da je socijalističku revoluciju u zemlji u kojoj ogromnu većinu stanovništva čine sitni poljoprivredni proizvođači mogućno ostvariti samo uz niz posebnih, prelaznih mera, koje bi bile potpuno nepotrebne u razvijenim kapitalističkim zemljama... Kada bismo mi imali državu u kojoj preovlađuje krupna industrija ili, pak, recimo i da ne preovlađuje, ali da je veoma snažno razvijena, i veoma razvijenu krupnu proizvodnju u poljoprivredi, tada bi neposredan prelaz u komunizam bio mogućan« (V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, t. 43, str. 57. i 79).

[10] »Sada imamo pravo da kažemo — čitamo u Lenjinovom radu *O kooperaciji* — da je prosti rast kooperacije za nas istovetan... sa rastom socijalizma i zajedno s tim mi smo prinuđeni da priznamo korenitu promenu svih naših pogleda na socijalizam« (V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, t. 45, str. 376).

nog planiranja time se ne odbacuje, posebno s obzirom na okolnost da država neposredno kontroliše »komandne vrhove« u privredi, a uz to ima ingerencije u rad preduzeća i trustova, ukoliko smatra da je narušen društveni interes.[11]

Na temelju svega rečenog može se zaključiti da je Lenjin ekonomiku prelaznog perioda posmatrao kao plansko-tržišnu, u kojoj je odlučujući regulator plan, oslonjen na robno-novčane odnose, to jest zakon vrednosti. Izneti Lenjinovi stavovi su utoliko zanimljiviji što su čak i u diskusijama 1925—1926. godine mnogi sovjetski ekonomisti zastupali mišljenje da su proizvodni odnosi sovjetskog društva providni, jasni i kao takvi ne zahtevaju posebno teorijsko istraživanje. U vezi s tim negirano je postojanje bilo kakvih objektivnih zakonitosti toga društva, pogotovo zakona vrednosti. Čak i mnogi među piscima koji su priznavali postojanje objektivnih zakonitosti u sovjetskoj privredi činili su to u znatnoj meri formalno, odbacujući ih pri razmatranju konkretnog pitanja *regulatora* sovjetske privrede.

Istovremeno, mnogi građanski ekonomisti su isticali tezu da prelazni period vremena NEP-a ništa bitno ne menja u načinu funkcionisanja sovjetske privrede u odnosu na kapitalističku, da je i u njoj zakon vrednosti osnovni regulator. Iznošena su čak i gledišta koja se nimalo nisu razlikovala od Mizesovih. Tako je Bruckus na predavanjima, koja je držao na Petrogradskom univerzitetu 1920. godine dokazivao nemogućnost racionalne ekonomije pri nepostojanju tržišta.[12]

Druga grupa građanskih i sitnoburžoaskih ekonomista zastupala je tezu da tržište, kakvo je postojalo u doba NEP-a, predstavlja neophodnu komponentu sistema planiranja, da se tržište mora tretirati kao polazna tačka za utvrđivanje planskih zadataka,

---

[11] »Nova ekonomska politika *ne menja* jedinstveni državni plan i *ne izlazi* iz njegovih okvira, nego samo menja pristup njegovom ostvarivanju« (V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij*, t. 54, str. 101). U odlukama XII kongresa SKP(b) čitamo: »Planiranje u doba NEP-a po obimu se, u osnovi, ne razlikuje mnogo od planiranja u eposi ratnog komunizma. Ali ono se na najradikalniji način razlikuje po metodima« (*KPSS v rezoljucijah i rešenijah s'ezdov, konferencij i plenumov CK*, I, str. 692, Gospolitizdat, Moskva, 1954).

[12] Ova predavanja su kasnije uključena u prvi deo Bruckusove knjige *Economic Planning in Soviet Russia*, London, 1935. Nešto kasnije (1937) Boris Bruckus je objavio u varšavskom časopisu »Ekonomist« članak *Plan i rinok v Rosiji Sowieckiej*, u kome o tim predavanjima piše sledeće: »Osnovu mojih predavanja čine ideje koje su u punom skladu s kritikom naturalno-privrednog socijalizma koja je iznesena u poznatoj knjizi bečkog profesora Ludwiga v. Misesa *Die Gemeinwirtschaft*, iako autoru ovog članka, tokom boravka u Rusiji, nije nikako mogla biti dostupna zapadna literatura«. (Prema W. Brus, *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*, Warszawa, 1961, str. 86.)

a promene na njemu kao najbitniji faktor ocene ispravnosti i toka ostvarivanja tih zadataka.[13]

Jurovski, koji je, kao i ostali građanski ekonomisti u SSSR, smatrao da je privreda prelaznog perioda stihijska tržišna privreda, postojanje samog tržišta opredeljuje činjenicom postojanja ponude i tražnje. Priroda robno-novčanih odnosa izvodi se iz razmene, a zakon vrednosti je, po njemu, osnovni regulator socijalističke reprodukcije. Govoreći o budućim promenama koje će izazvati razvoj socijalizma, Jurovski naglašava da će se nužno pojaviti neki principijelno nov način evidentiranja potreba. Po njegovom mišljenju, »promene cena prestaju da budu regulator kao u uslovima delovanja zakona vrednosti; tu funkciju imaće promene potreba koje će se evidentirati metodom koji će tek biti utvrđen i koji mi još ne znamo. Upravo principe tog budućeg evidentiranja mogućno je suprotstavljati zakonu vrednosti.[14]

Veliki uticaj na mnoge marksističke ekonomiste toga vremena izvršila su teorijska shvatanja A. Bogdanova, posebno njegova takozvana energetska teorija zakonitosti društvenog razvitka. Ova energetska teorija, koja zamenjuje robno-novčane oblike utrošaka i raspodele rada radnim utrošcima na osnovu naturalnih bilansa radne energije, poslužila je kao metodološka osnova Buharinovog »zakona radnih utrošaka« (odnosno »zakona proporcionalnosti radnih utrošaka«). Prvobitno, Buharin je ovu teoriju primenio u svojoj knjizi *Ekonomika prelaznog perioda* (1920). Jedno od središnjih mesta u knjizi je postulat o ravnoteži, koja je za autora objektivni zakon i osnovni problem ekonomske nauke.

---

[13] Pozivajući se na arhivski materijal (zapisnike sa zasedanja Prezidijuma i komisija Gosplana), Strumilin navodi sledeću izjavu Bazarova: »Osnovne pretpostavke NEP-a, to jest postojanje tržišta i privredni račun, predstavljaju pretpostavke svakog mogućnog planiranja, nezavisno od toga da li će doći do svetske revolucije ili ne. Istorijsko iskustvo dokazuje da je ozdravljenje privrede mogućno samo ako postoji zdrava zainteresovanost svakog radnika za rezultate njegovog rada, ali to nije dovoljno: samo tržište u današnjim uslovima omogućava stvaranje automatske kontrole pravilnosti svih aktivnosti, automatski računar koji pokazuje rezultate aktivnosti svake privredne grane, svakog preduzeća.« Po Strumilinu, sa mišljenjem Bazarova su se bez ikakve rezerve solidarisali Grosman i Kondratjev: »Slažem se — glasi izjava Kondratjeva, prema istom zapisniku — s tezom Bazarova prema kojoj postojanje NEP-a ne samo da nije u suprotnosti sa planom nego predstavlja pretpostavku njegove izrade. Tržište i cene nesumnjivo predstavljaju pretpostavku za izradu plana, već i zbog toga što bismo u protivnom slučaju izgubili svaku mogućnost shvatanja srazmernosti privrednih pojava.« Na to je Strumilin odgovorio: »Ako uzmemo da je tržište neophodna pretpostavka svakog mogućnog planiranja, morali bismo platiti suviše visoku cenu za tu pretpostavku, cenu odricanja od socijalizma kao privrednog sistema koji ne može shvatiti tu pretpostavku». (Prema S. G. Strumilin, *Na planovom fronte*, str. 253, 254. i 257).

[14] A. Jurovskij, *K probleme plana i ravnovesija v sovetskoj hozjajstvennoj sisteme*, »Vestnik finansov« 12/1962. (Citirano prema: E. S. Gorodeckij, red., *Problemy ispol'zovanija tovarno-denežnyh otnošenij v uslovijah razvitogo socializma*, MGU, Moskva, 1975, str. 101.)

Obrazloženje zakona ravnoteže svodi se na sledeće. Roba predstavlja kategoriju koja pretpostavlja društvenu podelu rada i odsustvo svesnog regulisanja ekonomskih procesa koje otuda proističe. S ovom kategorijom je povezano postojanje anarhičnog oblika društvene veze pomoću razmene. Održavanje ravnoteže anarhičnog robnog sistema podupire zakon vrednosti, a njeno narušavanje rezultira ekonomskim krizama. Narušavanjem prethodne formira se nova ravnoteža na višem nivou. Zakon vrednosti u uslovima proste robne proizvodnje, a zakon cene proizvodnje u razvijenoj kapitalističkoj privredi predstavljaju zakonite oblike ravnoteže tih sistema. Ali ravnoteža se uvek narušava i iznova uspostavlja. Zakon tržišnih cena predstavlja zakon kolebanja sistema, a konkurencija je zakonitost stalnog obnavljanja ravnoteže, dok zakon kriza ima dvojaku funkciju: periodično izvodi sistem iz ravnoteže i uspostavlja je. Sve se to odnosi na imaginarni sistem, dok stvarni sistem i njegov razvoj izaziva dinamičku ravnotežu, umesto statičke. Po Buharinu, ovo su suštinska pitanja političke ekonomije.

Što se tiče prelaznog perioda od kapitalizma u socijalizam, stvari drukčije stoje. Politika ratnog komunizma, po njemu, sa svojom naturalizacijom ekonomskih odnosa, podriva ekonomske kategorije robne privrede. Stihiju koju je u prelaznom periodu nudila kapitalistička robna privreda smenjuje svesni društveni regulator, usled čega proizvodi gube robni karakter. Novac se nalazi u procesu »samoodumiranja«, što se ogleda u obezvređivanju novca i raskidu između novca i raspodele proizvoda — novac postaje uslovni znak razmene proizvoda. S iščezavanjem najamnog rada plata, takođe, »ide ka samouništenju«, zajedno sa novčanim sistemom. Kategorije profita, kao i viška vrednosti, prestaju da postoje. Vrednost kao kategorija, sa postepenim nestankom robne proizvodnje i ravnoteže uslovljene zakonom vrednosti, nije podobna za prelaznu privredu.

Na taj način, po Buharinu, stare kategorije političke ekonomije »istovremeno postoje i ne postoje, one postoje ne postojeći«. Od celog sistema kategorija i zakonitosti robne privrede samo zakon radnih utrošaka, koji u kapitalizmu stihijski deluje u obliku zakona vrednosti, ostaje i skida sa sebe vrednosnu formu, produžujući svoje postojanje kao osnovni regulator društvene privrede.

Zakon proporcionalnosti radnih utrošaka predstavlja opšti neophodni uslov ravnoteže u svakom društveno-ekonomskom poretku. U kapitalizmu taj opšti i za sve formacije važeći zakon (regulator) javlja se »u fetiškom ruhu« zakona vrednosti, dok se u socijalizmu on pojavljuje »ogoljeno«. U prelaznom periodu dolazi do »procesa odbacivanja sa zakona radnih utrošaka njegovog grešnog vrednosnog ruha, to jest do procesa defetišizacije osnovnog društvenog regulatora«.

Kasnije će apstraktnu teoriju ravnoteže, razvijenu na osnovu zakona proporcionalnosti radnih utrošaka, Buharin upotrebiti kao osnovu svog shvatanja NEP-a i odnosa raznih sektora u tom tipu

privrednog sistema (industrije i poljoprivrede, državnog i privatnog sektora). On će je sredinom dvadesetih godina razviti i upotrebiti kako u polemici sa Preobraženskim tako i u svojoj ideološko-političkoj aktivnosti.

Od početka je Buharin poistovećivao objektivno sa stihijskim i na temelju mogućnosti prevazilaženja stihijskog karaktera delovanja ekonomskih zakona u socijalizmu izveo zaključak da iščezavaju i sami ekonomski zakoni.

Taj opšti zakon u socijalističkoj privredi se realizuje planiranjem, čija je svrha da anticipira rezultate do kojih bi *post festum* došlo kada bi se ovaj regulator stihijski, kao u kapitalizmu, ispoljavao. U ovom pogledu Buharin se jako približio, ako ne i teorijski poistovetio, sa takozvanim genetičarima u sovjetskoj ekonomskoj misli i teoriji planiranja,[15] što je kasnije obilato korišćeno u napadima na njega. Prema tome, za Buharina je osnovni regulator sovjetske privrede zakon proporcionalnosti radnih utrošaka, koji se svesno, planiranjem, realizuje.

Potpuno drukčije shvatanje regulatora prelazne socijalističke privrede zastupao je E. Preobraženski. Polazeći od strukture sovjetske privrede oformljene u doba NEP-a, sa slabašnom državnom industrijom i brojnim nesocijalističkim sektorom, posebno u poljoprivredi, i s obzirom na potrebu ubrzanog jačanja socijalističkog sektora na osnovu intenzivne industrijalizacije i borbe socijalističkog i nesocijalističkog sektora, Preobraženski je definisao svoje shvatanje o regulatoru prelazne socijalističke privrede. S obzirom na strukturu te privrede i tendencije njenog razvoja, moraju, po njemu, postojati *dva regulatora:* zakon prvobitne socijalističke akumulacije, s jedne, i zakon vrednosti, s druge strane. Oni su u stalnom sukobu, s tendencijom preovladavanja prvoga.

Iako je Preobraženski osnovne ideje o zakonu prvobitne socijalističke akumulacije formulisao 1924. godine,[16] pojava njegove knjige *Nova ekonomika,* 1926. godine,[17] izazvala je pravu buru. Prema shvatanjima koja je izložio u pomenutim radovima, kao i u brojnim polemičkim člancima pisanim polovinom dvadesetih godina, robni odnosi unutar državnog sektora imaju samo formalni karakter i ne proizlaze iz strukture i imanentnih zakonitosti državne privrede. Robni odnosi su ovom tipu privrede nametnuti spolja, oblicima njenih veza sa privatnom privredom. Posle više od četvrt veka Staljin će lansirati isti stav, ali manje precizno od Preobraženskog. Naime, Preobraženski je pravio izričitu razliku između

---

[15] Više o »genetskom« i »teleološkom« pravcu među sovjetskim ekonomistima videti u spomenutom radu dr I. Maksimovića.

[16] E. Preobraženskij, *Osnovnyj zakon socialističeskogo nakoplenija,* »Vestnik Komunističeskoj akademii«, 8/1924.

[17] E. Preobraženskij, *Novaja ekonomika. Opyt teoretičeskogo analiza sovetskogo hozjajstva,* izd. Komunističeskoj akademii, Moskva, 1926. Osvrt u ovom radu dat je na osnovu ranije citiranog engleskog prevoda navedene knjige Preobraženskog.

korišćenja robno-novčanih oblika i dejstva zakona vrednosti. (»Sfera u kojoj se javlja novčani promet nije identična sa sferom u kojoj se javlja dejstvo zakona vrednosti«.)

Iz knjige i izlaganja u diskusiji Preobraženskog i njegovih istomišljenika (Solncev, Kogan, Harin, Dvojlacki) proizlazi da su oni naročito insistirali na dva problema: prvo, bitna karakteristika delovanja zakona vrednosti je stihijnost, dok socijalistička privreda zahteva plansko utvrđivanje proporcija. Otuda čak ako se u realizaciji planski utvrđenih proporcija i koriste tržišni oblici, još uvek nije reč o delovanju zakona vrednosti. Drugo, sa dejstvom zakona vrednosti nije povezana samo specifična forma realizacije privrednih proporcija, već je prvenstveno određena suština tih proporcija, to jest dejstvo zakona vrednosti tendencijski dovodi do ekvivalentne razmene. Preobraženski smatra da upravo to nije prihvatljivo za prelaznu sovjetsku privredu dvadesetih godina. Perspektive socijalizma zavisile su od *drukčijih proporcija*, dakle, i odnosa razmene, od onih koji bi se formirali delovanjem zakona vrednosti. Jedino to može dovoljno brzo da afirmiše nejaki socijalistički sektor i osigura normalne unutrašnje i spoljne uslove za razvoj socijalizma u Sovjetskom Savezu.

Upravo povodom ove potrebe — drukčijih proporcija u raspodeli društvenog rada (znači u odnosima razmene koji će to omogućiti), odnosno drukčijeg tempa napredovanja socijalističkog i nesocijalističkog sektora od onog koji nudi zakon vrednosti, Preobraženski insistira na nužnosti prvobitne socijalističke akumulacije. Zato zakon vrednosti i ne može biti osnovni regulator te privrede; on se povlači na sporedni kolosek i ustupa mesto zakonu (prvobitne) socijalističke akumulacije, koji obezbeđuje plansko skretanje tokova akumulacije u korist socijalističke industrije i socijalističkog sektora u celini, obezbeđuje njegov razvitak pre svega napajanjem iz nesocijalističkih izvora.[18]

---

[18] »Kada bi raspodela rada bila ista u uslovima spontanog i svesnog regulisanja, to bi pokazivalo da je regulatorni mehanizam po sebi irelevantan i da prerastanje zakona vrednosti u zakon radnih utrošaka ne može po sebi objasniti specifične karakteristike raspodele proizvodnih snaga u našoj privredi u poređenju sa kapitalističkom« (E. Preobrazhensky, *The New Economic*, str. 31).

Na drugom mestu od piše: »Ravnoteža ukupnog sistema privrede posiže se antagonističkim razvijanjem dejstva oba zakona, pri čemu proporcija razvijanja državne industrije, a samim tim proporcija otuđenja u interesu ovog razvoja izvesnog dela viška proizvoda poljoprivrede (svejedno da li je reč o porezu ili o cenama), nameće nam se spolja sa prinudnom snagom. Potiskivanje dejstva zakona vrednosti kao regulatora privrede vrši se na račun zamene njegove funkcije regulatornim funkcijama zakona socijalističke akumulacije. Ovde se ne menja samo metod regulisanja, to jest dolazi ne samo do planskog zamenjivanja stihijnosti, već se menja i *materijalna sadržina* ukupnog procesa u tom smislu što raspodela proizvodnih snaga zemlje svake godine dobija druge ciljeve u poređenju s onim što bismo imali pri slobodnom delovanju zakona vrednosti« (E. Preobraženskij, *Ekonomičeskie zametki, III. O pol'ze izučenija sovetskogo hozjajstva,* »Bol'ševik«, 15-16/1926, str. 77).

U stalnoj borbi zakona socijalističke akumulacije (kao osnovnog regulatora) i zakona vrednosti (unutrašnje i svetske kapitalističke privrede, kao sporednog regulatora) planski se ostvaruje prednost prvoga, neekvivalentnost razmene nad ekvivalentnošću, socijalizma nad kapitalizmom. Ta bitka će trajati sve dok socijalizam ne odnese konačnu pobedu.[19]

Još od vremena kada je formulisao zakon prvobitne socijalističke akumulacije Preobraženski je napadan (što je i danas slučaj u većem delu sovjetske ekonomske literature), između ostalog, i zbog dve stvari: prvo, da u svom trockističkom, antiseljačkom raspoloženju nije pravio razliku među raznim slojevima seljaštva; drugo, kada zakon socijalističke akumulacije prevlada zakon vrednosti, šta će se tada pojaviti kao regulator privrede i koga će »eksploatisati« socijalistički sektor (pošto nestane privatni)?

Na oba prigovora odgovorio je sâm Preobraženski i pokazao njihovu neosnovanost.[20]

Za razliku od Preobraženskog, Buharin smatra da će se proporcije u socijalizmu, pod uticajem zakona radnih utrošaka, razlikovati od starih kapitalističkih, u prvom redu zbog radikalnih promena u raspodeli nacionalnog dohotka, strukturi tražnje i usled drugih uslova koji utiču na privredne proporcije. Ali u procesu rasta mora se uvažavati ravnomernost. Po tome je Buharin preteča koncepcija »uravnoteženog rasta« u teoriji privrednog razvoja, čime se takođe približio brojnim građanskim ekonomistima toga vremena u Sovjetskom Savezu koji su zastupali istu koncepciju (Kondratjev, Bazarov, Groman i drugi). Iako je bio svestan da postoje mnoga područja delovanja stihije, umesto svesno korišćenog zakona proporcionalnosti radnih utrošaka, Buharin je, za razliku od Preobraženskog, smatrao da je samo oblik delovanja za-

---

[19] »Sa ovog stanovišta zakon prvobitne socijalističke akumulacije... kao specifičan oblik u kojem se manifestuje zakon radnih utrošaka u našoj privredi... predstavlja zakon prevazilaženja naše socijalističke zaostalosti i funkcioniše samo u onom periodu razvoja dok naša državna privreda ne postigne tehničku i ekonomsku premoć nad kapitalističkom« (E. Preobrazhensky, op. cit., str. 24). Zanimljivo je da je Preobraženski očekivao da će taj period trajati oko dve decenije.

[20] Tako, u njegovom predgovoru drugom izdanju knjige *Nova ekonomika* čitamo: »Ako posmatramo samo naše unutrašnje odnose sa privatnom privredom, ovde, prirodno, imamo i borbu i saradnju, posebno ako napravimo razliku između privatnog kapitala i kulačke privrede, s jedne, i siromašnih i srednjih seljaka, s druge strane.« I dalje: »Kada princip planiranja potpuno pobedi, u uslovima komunističkih proizvodnih odnosa, regulisanje na osnovu radnih utrošaka imaće oblik kalkulacije radnog vremena koje se zahteva na datom stepenu tehnike proizvodnje u različitim granama privrede. Raspodela radne snage vršiće se tada, prema tome, u skladu sa zahtevima racionalnog plana, čija svrha će biti zadovoljenje određenog obima ljudskih potreba sa najmanjim utroškom radne snage, uz datu količinu raspoloživih proizvodnih snaga« (E. Preobrazhensky, op. cit., str. 39. i 21).

kona vrednosti, a ne njegova materijalna sadržina, suprotan zahtevima razvitka socijalizma.

Po Preobraženskom, međutim, svaki regulator privrednog sistema mora vršiti dve funkcije: prvo, funkciju podmirenja društvenih potreba na način koji odgovara datim uslovima; drugo, funkciju zaštite i razvoja sistema (proširene reprodukcije odnosa proizvodnje). Kada bi bila posredi samo prva funkcija, ceo problem planiranja svodio bi se na takvu raspodelu društvenog rada koja bi zadovoljavala zahteve proporcionalnosti radnih utrošaka (veća društvena potreba izazivala bi veće angažovanje iz ukupnog fonda društvenog rada, i obrnuto, gde je ona manja). Ali, pošto je predviđena i druga funkcija regulatora, u određenim uslovima postoji nužnost ostvarivanja takvih proporcija »koje se ne mogu formirati niti pod dejstvom zakona vrednosti, niti delovanjem zakona proporcionalnosti radnih utrošaka u čistom vidu, to jest u uslovima u kojima proizvodnja treba da služi samo podmirenju potreba«.[21]

Prema tome, suština svih razlika između ova dva autora o problemu regulatorâ prelazne i socijalističke privrede ima koren u stavu prema proporcijama razvoja koje bi trebalo ostvarivati, dok je pitanje mehanizma sekundarno. A stav prema proporcijama izražavao je njihov pogled na uslove, metode i puteve sovjetskog razvoja, kao i na politička opredeljenja povodom toga. Obojica su bili dovoljno svesni društveno-ekonomskih posledica izabrane strategije razvoja koju nude ti pristupi, ali je njihov odnos prema njima bio različit.

Danas nije nepoznato da kurs, koji proizlazi iz shvatanja koja je najupornije zastupao Preobraženski, kurs na brzu promenu privredne strukture na osnovu velikih i koncentrisanih napora u pravcu industrijalizacije, zahteva pretežnu primenu neposrednih, administrativnih i centralističkih metoda upravljanja razvojem, dok kurs koji je zastupao Buharin, s obzirom na znatno sporiji hod, mogao je u realizaciji da računa na manje tenzije i širu primenu ekonomskih metoda regulacije.

Lenjin je bio svestan težine puta kojim je krenuo Sovjetski Savez i to je izrazio sledećim rečima:

»Ključ trenutka je razlika između veličine postavljenih zadataka i siromaštva, ne samo materijalnog već i kulturnog.«

To je užasna dilema: ići nedovoljno brzo, ne biti dovoljno ambiciozan, s obzirom na sovjetske prilike toga vremena, znači propasti (čak i kao civilizovana, a ne samo socijalistička zemlja, kako je govorio Lenjin). Ići prebrzo, biti preambiciozan, ne donosi ništa bolje, dolazi nužno do degeneracije sistema. Gde je prava mera? Izgleda da se pri kraju života Lenjin više plašio druge opasnosti (istorija ga nije demantovala; naprotiv):

---

[21] E. Preobrazhensky, op. cit., str. 25.

»Treba se naoružati za podržavanje nepoverenja prema svakom previše brzom progresu, prema svakom razmetanju... Najštetnija stvar biće žurba.«[22]

Već smo napomenuli da su u diskusiji na Komunističkoj akademiji (povodom referata Preobraženskog »Zakon vrednosti u sovjetskoj privredi«, 1926), koja je trajala danima, ideje Preobraženskog branili samo Solncev, Kogan, Harin i, delimično, Dvojlacki. Čak ni svi oni nisu bili potpuno saglasni sa stavom o nemogućnosti delovanja zakona robne privrede u socijalističkom sektoru. Većina ostalih učesnika (Berin, Vajsberg, Nadeždin, Pašukanis, Litvinov, Smilga, Kac i drugi) smatrala je da sovjetska privreda kao ekonomski sistem prelaznog perioda, u celini uzeta, predstavlja robnu privredu.[23]

U pogledu regulatorâ sovjetske privrede, mišljenja učesnika u diskusiji bila su izrazito podeljena. Neki su (Solncev, Kogan, Harin) prihvatali zakon prvobitne socijalističke akumulacije kao ključni regulator, za druge (Berin, Kac, Nadeždin, Persic, Ragoljski i drugi) zakon vrednosti je regulator sovjetske privrede, pošto je ona, po njihovom mišljenju, robna privreda. Pri tome — smatrali su — zakon vrednosti deluje u socijalističkom sektoru u preobraženom obliku.[24]

Ali bilo je i sasvim drukčijih mišljenja, koja će tek kasnije postati dominantna: »Raspodelu društvenog rada mi se trudimo da izvedemo — govorio je Stecki — na osnovu naše svesne volje...

---

[22] Oba citata uzeta su iz feljtona Đ. Bofe, objavljenog u NIN-u od 25. aprila 1976, str. 55.

[23] Poznati ekonomist Smilga tim povodom je pisao: »Šta znači princip privrednog računa? On znači takvu ekonomsku politiku koja omogućava postizanje maksimalnih rezultata uz minimalne troškove. Na jeziku teorijske ekonomije to znači vraćanje delovanja zakona vrednosti uz izvesna ograničenja koja proizlaze iz specifičnosti sovjetske privrede. Zakon vrednosti može da se uporedi sa mašinom koja služi onome ko njome rukuje. Pokušaj shvatanja problema zakona vrednosti i plana kao dvaju momenata koji se međusobno isključuju nije ništa drugo nego ponovni pokušaj rešavanja problema plana i tržišta u uslovima NEP-a koje je život rešio« (I. Smilga, *Pjat let NEP-a*, »Planovoe hozjajstvo, 2/1926). Slično je tvrdio i Mendeljson: »Smatram da u nas zakon vrednosti deluje i da se proces koji je sada u toku, uspostavljanje robnih odnosa, sastoji u tome da se mi učimo da racionalizujemo taj stihijski proces« (»Vestnik Komunističeskoj akademii«, 15/1926, str. 166).

[24] »Može biti reči — govorio je Kac — o modifikaciji zakona vrednosti, ali ne i o tome da u uslovima naše privrede u odnosu na državnu akumulaciju ne deluje zakon vrednosti.« Berin ide i dalje: »Zakon radne vrednosti ostaje osnovni regulator društvenih odnosa... Uloga i zadaci regulatornih organa svode se na olakšavanje delovanja zakona vrednosti... Mnogi nesporazumi nastaju zbog toga što se brka zakon vrednosti s »oblicima njegovog ispoljavanja«. (»Vestnik Komu[illegible]koj akademii«, 15/1926, str. 172. i 208—210).

U to da se upravo ovaj regulator — naš plan, naša svesna volja — suprotstavlja zakonu vrednosti ne može biti nikakve sumnje.«[25]

Diskusija tridesetih godina

Krajem dvadesetih godina, opet dosta neočekivano, dolazi do naglog zaokreta: nova ekonomska politika, posle velikih problema s ubiranjem poljoprivrednih viškova 1928. godine i usled krajnje zaoštrene socijalne i političke situacije, praktično se napušta i prihvata kurs na ubrzani razvoj, forsiranjem industrijalizacije i kolektivizacije poljoprivrede. Ubrzana industrijalizacija nerazvijene zemlje, uz to suočene s neprijateljskim okruženjem i manje-više potpunom ekonomskom blokadom, zahtevala je:

1. Izuzetno veliki akumulacioni napor.

2. Ma koliko teret akumulacije bio velik, masa akumulacije još je nedovoljna za realizaciju širokog fronta investicija, što izaziva potrebu njene naglašene centralizacije i veoma striktnih prioriteta njene upotrebe.

3. Takav put razvoja povezan je s naglim lomovima privredne strukture da bi se ona prilagodila potrebama ubrzanog razvoja. S obzirom na naglašenu privrednu autarkičnost, akumulacija se svojim najpretežnijim delom morala plasirati u sektore koji su presudni za formiranje pretpostavki ubrzane industrijalizacije — u tešku industriju, energetiku, saobraćaj, koji zbog toga postaju prioritetna područja njenog korišćenja. To su istovremeno delatnosti koje su, po pravilu, naglašeno kapitalno intenzivne, sa dugim rokovima gradnje i aktivizacije i veoma udaljene od oblasti proizvodnje dobara za finalnu neproizvodnu potrošnju.

Iz svega proizlazi da se u takvim uslovima zahteva izuzetno veliki akumulacioni napor, i to na dugi rok, što istovremeno dovodi do ograničavanja potrošnje (ili čak i njenog smanjivanja) u dugom periodu. Kako to postići u siromašnoj, zaostaloj zemlji, sa sitnim privatnim sektorom (naročito u poljoprivredi) kao dominantnim? Izvlačenje velike akumulacije u uslovima ogromnog siromaštva (prema nekim procenama, stopa akumulacije 30-tih godina dostizala je punih 45%) neizvodljivo je bez veoma odlučne primene vanekonomskih metoda. Primenjivanje takvih metoda u zemlji sa blizu 25 miliona seljačkih gazdinstava, pretežno sitnih i srednjih, sa rascepkanom industrijom i dosta naglašenom samostalnošću ekonomskih subjekata u njoj, zahtevalo je i preduzimanje posebnih prethodnih koraka. Da bi se obezbedila primena administrativnih metoda upravljanja, zahtevalo se prevođenje oba sektora — i seljačke poljoprivrede i državne industrije — u uslove

[25] »Vestnik Komunističeskoj akademii«, 15/1926, str. 159. Slično mišljenje branio je i A. Kon (vidi: *Zapiski Komunističeskogo univer-siteta im. J. M. Sverdlova,* t. II, str. 333. i 336).

koji garantuju efikasnu centralnu kontrolu. U slučaju poljoprivrede to je pre svega značilo svođenje broja kontrolisanih jedinica na nivo koji obezbeđuje efikasnu kontrolu njihovog rada iz jednog centra, kontrolu mere rada i mere potrošnje poljoprivrednih gazdinstava. Isto to se odnosi i na industriju — ona se prevodi u status koji garantuje efikasnu neposrednu državnu administrativnu ingerenciju. Državna kontrola mere rada i mere potrošnje u oba slučaja je praktično značila obezbeđivanje uslova za »ceđenje« zahtevane količine i kvaliteta radnih napora nezavisno od zainteresovanosti učesnikâ, s obzirom na simboličnu potrošnju koja rezultira iz tih napora.

Rešenje se nudilo gotovo samo po sebi: u prvom slučaju kolektivizacija poljoprivrede, u drugom, praktično, ukidanje svake ekonomske samostalnosti privrednih subjekata. Takvo rešenje, međutim, samo po sebi diskvalifikuje sve ili većinu *ekonomskih* poluga regulisanja privrede (bar u dominantnim područjima), prekida veze i zavisnost između učinjenih napora i prisvojenih rezultata, u suštini isključuje mogućnost oslanjanja na materijalne interese i stimulanse, a time, umesto ekonomskih, afirmiše administrativne metode upravljanja privredom. Tako se objektivno isključuje mogućnost tržišnog regulisanja, a uvažavanje zakona vrednosti — kao oblika zakona proporcionalnosti radnih utrošaka — ostaje još samo teorijska mogućnost. Napred izneti stavovi (2) i (3), međutim, i ovu mogućnost praktično isključuju.

Uz ogromne napore izvučena akumulacija ipak nije dovoljna da omogući proces razvoja na širokom frontu. Sve grane i sektori privrede ne podržavaju podjednako ubrzani razvoj; one koje mu najviše doprinose imaju prioritet u korišćenju veoma ograničenih sredstava za razvoj. Zadovoljavanje prioritetnih sektora sužava front industrijalizacije, a skretanje tokova akumulacije prema njima očigledno je neizvodljivo drugim metodima osim administrativnom distribucijom investicija. Pošto se njihove potrebe zadovolje, drugima ostaje veoma malo ili ništa. Tržišni mehanizam nikada ne može osigurati realizaciju tako naglašenih prioriteta u razvoju; za njega su svi potencijalni korisnici jednaki, njihove zahteve izražava prema snazi s kojom se pojavljuju, a ona je izraz njihove uklopljenosti u društvene potrebe kako se one kratkoročno ispoljavaju. Zato se tržišni mehanizam i na ovom području suspenduje.

Na kraju, relativna izolovanost sovjetske privrede nameće nužnost izgradnje gotovo autarkične privredne strukture, što je iziskivalo otpočinjanje industrijalizacije od grana i sektora koji su najudaljeniji od finalne potrošnje i tek postepeno, u dužem razdoblju, osvajanje ostalih delova privredne strukture. Time žrtvovanje postaje dugoročno i krug se zatvara — dugoročno odlaganje korišćenja efekata velikih investicionih napora od strane širokih slojeva stanovništva tražilo je, sa svoje strane, suspendovanje ekonomskog mehanizma, zasnovanog na materijalnim interesima i podsticajima i afirmaciji administriranja.

Danas ova, grubo skicirana, logika razvoja nije ni teorijski ni praktično nepoznata, a već dvadesetih godina su je sovjetski ekonomisti u vođenim raspravama veoma dobro uočili. Uz tako ambiciozne planove privrednog razvoja kakve su imali Sovjeti suspenzija tržišnih mehanizama i zakona vrednosti kao osnovnog privrednog regulatora (sem ako se on shvati na krajnje dugi rok, kada gubi uobičajeni smisao proporcionalnosti i ekvivalentnosti razmene) postaje objektivno uslovljena i neophodna. Svejedno, ova nužnost se često neobično reflektuje u ljudskim glavama.

O novoj etapi sovjetskog razvitka i njenim društveno-ekonomskim karakteristikama u to vreme pisali su mnogi ekonomisti (V. Boguševski, T. Berin, R. Vajsberg, A. Vinokurov, L. Gatovski, K. Ostrovitjanov, L. Leontjev, R. Rozental i drugi). Svi oni su vezivali korišćenje robnih odnosa za NEP, smatrajući da će s njegovim ukidanjem i oni nestati.

Kada je reč o regulatoru sovjetske privrede, ideje formulisane krajem dvadesetih godina o ljudskoj volji i svesti kao konačnom privrednom regulatoru postaju dominantne.[26]

---

[26] Tako, na primer, Raskin smatra da zakonitosti socijalističke privrede nisu ekonomske, već tehničko-direktivne (B. Raskin, *O nekatoryh kategorijah i zakonomernostjah socialističeskogo hozjajstva*, »Problemy ekonomiki«, 6/1930). Slično mišljenje iznosi i A. Kon, prema kojem se novi proizvodni odnosi podvrgavaju zakonima »normativnog karaktera, koji se neposredno potčinjavaju volji ljudi« (A. Kon, op. cit., str. 333). Gatovski, vezujući plan za objektivne ekonomske zakone, posebno ukazuje na vezu plana i zakona proporcionalnosti radnih utrošaka: »Apsolutno je, naravno, netačno stanovište koje »zamenjuje« neophodnost proporcionalnosti radnih utrošaka za našu prelaznu privredu, drugim rečima, koje uzdiže na nivo principa nezasnovano planiranje. Regulator privrede SSSR je narodnoprivredni plan, kao osobita forma, koja proizlazi iz sovjetske socijalne strukture, forma ostvarivanja zakona proporcionalnosti radnih utrošaka. Sadržaj ovog narodnoprivrednog plana predstavlja proces prilagođavanja radnih utrošaka novim, u odnosu na kapitalizam, društvenim potrebama — njihov proporcionalni razmeštaj u skladu s posebnim, različitim od kapitalizma, tipom industrijalizacije, karakterom raspodele nacionalnog dohotka, u skladu sa brzim tempom industrijalizacije i podruštvljavanja, što i daje privredi SSSR obeležje prelazne privrede ka socijalizmu. Takvom sadržaju narodnoprivrednog plana odgovara i njegova forma, koja se sastoji u odgovarajućem neposrednom upravljanju privrednim procesima (u okviru socijalističkog sektora) i u njihovom regulisanju u odnosima između socijalističkih i nesocijalističkih oblika« (L. Gatovskij, *O narodnohozjajstvennom plane (k voprosu o reguljatore sovetskoj ekonomiki)*, »Bol'ševik«, 19/1929.).

Opširnije sam citirao Gatovskog jer izneti stavovi, čini mi se, u potpunosti potvrđuju ono što je rečeno na početku ovog poglavlja. Možda je ovde potrebno dodati samo sledeće: Gatovski nalazi da se objektivni ekonomski zakoni sovjetske prelazne privrede uvažavaju ukoliko se vodi računa o zahtevima (koji, po njemu, proizlaze iz te socijalne strukture) za određenim tipom industrijalizacije i odgovarajućom raspodelom nacionalnog dohotka, koja je povezana s tempom industrijalizacije i podruštvljavanja. Zašto su baš ovo *objektivne zakonitosti* toga tipa privrede, Gatovski ne objašnjava. Verovatno zato što

Istraživanje problema planiranja ubrzo je stavilo sovjetske ekonomiste pred problem utvrđivanja njegovih osnova. Planska delatnost počinje se razmatrati ne kao »zakon razvitka« prelazne privrede, već kao imanentni i najvažniji oblik ispoljavanja tog zakona.

Ali šta se nalazi u osnovi toga »zakona razvitka« ili »zakona kretanja«? Po jednima (Leontjev, na primer), to je zakon proširene reprodukcije socijalističkog sektora, ali je to istovremeno krajnje apstraktna formulacija[27] i u praktičnoj interpretaciji veoma često se zaboravljalo na najvažnije obeležje zakonitosti — objektivnost. Na primer, Voznesenski smatra da nacionalizacija sredstava za proizvodnju predstavlja »revolucionarni prelaz od epohe stihijskih zakona u epohu ekonomskih zakona *koje svesno utvrđuje vladajući proletarijat*«.[28]

Pokušaj sinteze, uz davanje prednosti zakonu socijalističkog podruštvljavanja, učinjen je u udžbeniku političke ekonomije, u redakciji Kofmana. U njemu se tvrdi da proširena reprodukcija socijalističkog sektora predstavlja jedan od tri načina socijalističkog podruštvljavanja, a, s druge strane, »plan proleterske diktature predstavlja formu u kojoj se realizuje zakon socijalističkog podruštvljavanja. U tom smislu, i sam plan može biti označen kao osnovni zakon kretanja socijalističke privrede«.[29]

Posebnu pažnju privlači izjednačavanje plana s osnovnim zakonom socijalizma i njegovim regulatorom, što celom konceptu daje subjektivistički karakter. Već sledeći korak to potvrđuje. Pošto i proširenu socijalističku reprodukciju i procese socijalističkog podruštvljavanja i planiranje organizuju i usmeravaju organi diktature proletarijata, u krajnjoj liniji, *diktatura proletarijata* je bila prihvaćena kao osnovni ekonomski zakon i regulator prelazne privrede! Ovu misao je još 1930. godine izneo R. Rozental,[30] ali ona u to vreme nije izazvala veću pažnju. Gatovski je 1932. godine daje u razvijenijem obliku. Sjedinjujući sve elemente osnovnog ekonomskog zakona kako ih on vidi, Gatovski zaključuje:

»Proleterska diktatura, koja se ostvaruje pod rukovodstvom lenjinske partije, narodnoprivredni plan izgradnje socijalizma,

---

su istorijske okolnosti nametnule Sovjetskom Savezu dati tip industrijalizacije? Da li i tempo, odnosno koliko je on bio objektivno uslovljen, ili je izraz (i) ambicija koje su proisticale iz već dosta oformljene birokratizovane društvene strukture, koja se i dalje na tim osnovama pothranjivala i razvijala?

[27] Vidi, na primer: B. Raskin, *K analizu perehodnogo perioda,* »Problemy ekonomiki«, 4-5/1930, str. 49. On smatra da je zakon socijalističkog podruštvljavanja osnovni ekonomski zakon socijalizma (isto, str. 50).

[28] N. Voznesenskij, *K voprosu ob ekonomike socializma,* »Bol'ševik«, 23-24/1931, str. 40. (*Kurziv* — S. J.).

[29] B. D. Kofman, red., *Političeskaja ekonomija,* str. 164.

[30] Vidi: »Planovoe hozjajstvo«, 4/1930.

uništavanje ekonomskih osnova postojanja klasa«[31] predstavljaju osnovni ekonomski zakon socijalizma i njegov regulator.

Na kraju, Stecki, koji je još dvadesetih godina bio na subjektivističkim pozicijama, zaključuje debatu i presuđuje sa svoja tri članka.[32] On oštro kritikuje ekonomiste koji smatraju da »... u nas, slično kao u kapitalističkom društvu, postoji neki sopstveni objektivni zakon, objektivna zakonitost, nezavisna od naše volje«.[33]

Stecki smatra da tvrdnja o delovanju objektivnih ekonomskih zakonitosti u sovjetskim uslovima predstavlja proboj poraženih buržoaskih ideologija; diktatura proletarijata i delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti su nespojivi. Zatim zaključuje da, prvo, »cela ta priča o nekom objektivnom zakonu razvitka — koji je izvan nas i deluje u sovjetskoj privredi — iznova i iznova neumesna je: neophodno je da s njom završimo«.[34] I drugo, »ako već govorimo o zakonu kretanja, koji je delovao i deluje u nas, nužno je reći da je ovaj »zakon kretanja« naše privrede, osnova toga kretanja — diktatura proletarijata«.[35]

Posledice takvog zastranjivanja su poznate. Citirajmo zato jedan noviji i jedan stariji (ali zvanični) sovjetski stav o tome:

»Koncepcija diktature proletarijata, kao osnova zakona kretanja sovjetske privrede, predstavlja logičan kraj i najjasniji oblik ispoljavanja subjektivističkih tendencija u razvoju sovjetske ekonomske nauke tridesetih godina. Počevši od 1933. godine ova koncepcija je široko prihvaćena u ekonomskoj literaturi.«[36]

»Nije tajna da se većina radova koji se pojavljuju iz pera naših naučnih radnika-ekonomista ograničava na više-manje đačko citiranje i prepričavanje osnovnih postavki klasika marksizma i na elementarno opisivanje iskustva socijalističke izgradnje... Strah da se postave aktuelna teorijska pitanja, očigledno zaostajanje — to su osnovni nedostaci koji karakterišu stanje na teorijskom ekonomskom frontu.« Dalje se konstatuje da mnogi ekonomisti »popunjavaju svoje radove nagomilavanjem velikog deskriptivnog faktičkog materijala, ali izbegavaju temeljitu ekonomsku analizu, izbegavaju da objašnjavaju uzročnost i povezanost pojava, bespomoćno zastaju pred zaključcima, izbegavaju smeli stvaralački

---

[31] L. Gatovskij, op. cit., str. 39—40.

[32] A. I. Steckij, *Lenin i socialističeskoe planirovanie,* Partizdat„ Moskva, 1933; *Proletarskaja diktatura i ekonomičeskaja teorija,* »Pravda«, 29. III 1933; Istupanje na XVII kongresu SKP(b), *XVII s'ezd VKP(b). Stenografičeskij otčet,* str. 620—623.

[33] A. I. Steckij, *Lenin i socialističeskoe planirovanie,* str. 17.

[34] »Pravda«, 29. III 1933. *Kakav stil!*

[35] A. I. Steckij, *Lenin i socialističeskoe planirovanie,* str. 19.

[36] D. K. Trifonov, L. D. Širokorad, op. cit., str. 132.

razvoj marksističko-lenjinističkog učenja o zakonima društvenog razvitka, o zakonima razvitka našeg sovjetskog društva«.[37]

Deklinacija reči diktatura proletarijata, kojoj su se tako pomno predali sovjetski ekonomisti tridesetih godina, zaista nije ni za korak mogla pomeriti saznanja o sovjetskoj privredi, pogotovo onoj koja je tek nastajala na osnovama industrijalizacije.

---

[37] Vidi uvodnik časopisa »Problemy ekonomiki«, 3/1939, *Zadači sovetskoj ekonomičeskoj nauki v svete rešenij XVIII s'ezda VKP(b).*

Danilo Slivnik

Racionalizacija ili reforma ekonomskog poretka u svetu

I

Pitanje uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka doživelo je u međunarodnoj zajednici značajnu afirmaciju. Ideju o tome da postojeće ekonomske odnose u svetu treba izmeniti ako se želi obezbediti dalji rast svetskog dohotka i, posebno, razvoj nerazvijenog sveta, prihvatile su gotovo sve zemlje u celini. Za to je najbolji dokaz i VI specijalno zasedanje Generalne skupštine OUN 1974. godine, na kome je ta ideja, prihvatanjem Deklaracije o uspostavljanju novog ekonomskog poretka u svetu, dobila svoju univerzalnost i celovitost. Pa ipak, time još ni izdaleka nisu bili rešeni svi osnovni problemi u procesu uspostavljanja novih ekonomskih odnosa u međunarodnoj zajednici. Štaviše, ostala su otvorena i neka od središnjih pitanja, kao, na primer: šta uopšte podrazumevati pod izmenom postojećih ekonomskih odnosa u svetu, naime — da budemo još precizniji — kolike treba da budu dubina i širina procesa prefunkcionalizacije današnjih privrednih struktura u međunarodnoj zajednici da bi one postigle svoju svrhu. Iz toga proizlazi da danas novi međunarodni

ekonomski poredak — i pored velikih napora koje su u tom pravcu činile nesvrstane zemlje, pri čemu su naročito značajni napori na poslednjoj konferenciji u Kolombu — sa stanovišta *konceptualno-teorijske osnove*[1] još nije dosledno definisan. Zbog toga se u međunarodnim odnosima, na jednoj strani, javljaju vrlo različite interpretacije Deklaracije o uspostavljanju novog ekonomskog poretka u svetu, koje su sve u funkciji »životnih« interesa pojedinih grupa zemalja u postojećoj međunarodnoj podeli rada, a, na drugoj, na toj osnovi se javlja i većina današnjih prepreka i teškoća u procesu uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka. Bez dosledne konceptualno-teorijske osnove je, svakako, vrlo teško definisati *konkretne* mere i zadatke koji treba da dovedu do realizacije principa i ciljeva borbe za nove ekonomske odnose u svetu, pa se stoga ne treba ni čuditi što je upravo rešavanje pitanja daljeg razvoja nerazvijenog sveta doživelo u poslednje vreme nekoliko neuspeha.[2]

Tako, na primer, zapadne razvijene kapitalističke zemlje zamišljaju novi međunarodni ekonomski poredak sasvim na svoj način. Po njima, on u prvom redu treba da bude sredstvo koje bi im i ubuduće obezbeđivalo privilegovan položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima. To njihovo stanovište došlo je do izražaja u mnogim stavovima koje su te zemlje zauzimale u okviru multilateralnog dogovaranja sa zemljama u razvoju (kao i u aktivnosti specijalizovanih agencija OUN), a najočiglednije u pokušaju selektivnog pristupa pojedinim problemima u svetskoj privredi, kao što je, na primer, problem nafte i drugih strateških sirovina,[3] posebno u selektivnom pristupu nekim zemljama u razvoju u procesu traženja »zajedničkih i uzajamnih rešenja« za privredne teškoće u današnjem svetu, što jasno ukazuje na njihov glavni cilj, to jest da razbiju jedinstvo nerazvijenih zemalja u pregovaranju s razvijenim zemljama. Mišel Dima, na primer, označio je taj njihov

---

[1] Pod konceptualno-teorijskom osnovom novog međunarodnog ekonomskog poretka mislimo na dve stvari. Prvo, neophodno je idejno odrediti njegovu platformu tako što bi se utvrdile njegove relacije prema ideološkoj (kapitalističkoj) osnovi postojećih privrednih odnosa u svetu; i, drugo, nužno je definisati one elemente opšte (ili posebne) ekonomske teorije koji mogu da dovedu do ostvarenja određene idejne osnove.

[2] Mislimo u prvom redu na parisku konferenciju Sever—Jug, na kojoj, posle višemesečnog pogađanja, nisu postignuti nikakvi bitni pozitivni rezultati za zemlje u razvoju. Više o tome vidi u: Vilijams Moris, *Napredak i nezavršeni zadaci u dijalogu Sever—Jug,* »Međunarodni problemi«, br. 1/1977.

[3] Tierri de Montbrial, na primer, pišući o problematici sirovina, takođe u prvi plan ističe problem nafte i kaže da bi bilo potrebno da se ustanovi neka »svetska uprava za proizvodnju nafte« (World Oil Management Corporation), koja bi se brinula za to da sirovine ne budu prepreka daljem globalnom ekonomskom razvoju« (Montbrial, Thierry, *For a New World Economic Order,* Foreign Affairs, October 1975, str. 67

cilj kao pokušaj formiranja »novog posleratnog Maršalovog plana, koji bi, zahvaljujući određenoj stabilizaciji dohotka ili udela javne pomoći, obezbedio razvijenim zemljama snabdevanje sirovinama i posebno doveo do proširivanja njihovih tržišta, bolje organizovanom međunarodnom podelom rada«.[4] Po njegovom mišljenju, i za tu tvrdnju je najbolji dokaz bila konferencija nerazvijenih zemalja Sever—Jug u Parizu, na kojoj su, baš zbog takvog cilja razvijenih kapitalističkih zemalja, kao predstavnice zemalja u razvoju bile zastupljene države kao što su Brazil, Iran, Saudijska Arabija, Zair itd., koje su strateškim sirovinama najbogatije i u kojima je ideološka penetracija zapadnih sila sasvim očigledna. Zato bez ikakve rezerve možemo reći da zapadne razvijene zemlje zamišljaju novi međunarodni ekonomski poredak pre svega kao racionalizaciju postojećeg ekonomskog uređenja u svetu, i to ne kao racionalizaciju koja bi išla u prilog razvoju celog čovečanstva, već kao racionalizaciju koja treba da učvrsti uzdrmane pozicije zapadnog kapitala radi njegove neograničene dalje proširene reprodukcije.

Stav istočnoevropskih socijalističkih zemalja prema uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka je u poređenju sa zapadnim razvijenim zemljama drukčiji, ali ipak nije sasvim prihvatljiv za nerazvijeni svet. Istina, te zemlje u osnovi podržavaju ideju kao takvu, ali odbacuju konkretne obaveze koje iz toga proizlaze, jer stoje na stanovištu da je nerazvijenost trećeg sveta nasleđe kolonijalizma, čiji su nosioci bile današnje zapadne kapitalističke zemlje i da su zbog toga samo one odgovorne za njihov dalji razvoj.[5] Time one znatno sužavaju borbu za razvoj u celini i objektivno deluju u korist razvijenog kapitalističkog sveta, a ne u korist zemalja u razvoju.

Najjasnije izgrađen stav o principima i ciljevima novog međunarodnog ekonomskog poretka, a s tim i o njegovoj sadržini u celini, imaju zemlje u razvoju (tu mislimo, u prvom redu, na pokret nesvrstanih i Grupu 77). Njihovo stanovište je da »uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka zahteva hrabre inicijative, nova konkretna i globalna rešenja i u suprotnosti je sa sporim reformama i improvizacijama koje imaju za cilj rešavanje današnjih ekonomskih teškoća«.[6] Tako, po shvatanju nesvrstanih zemalja, osnovni cilj novog međunarodnog ekonomskog poretka mora biti »uspostavljanje ravnoteže u međunarodnim ekonomskim odnosima zasnovane na pravdi putem sarad-

---

[4] Michel Dumas, *Novi međunarodni ekonomski poredak*, »Marksizam u svetu«, br. 6/1977, str. 308.

[5] O kontroverznim stavovima istočnoevropskih socijalističkih zemalja u odnosu na novi međunarodni ekonomski poredak vidi: Danilo Slivnik, *Socijalističke zemlje Istočne Evrope o novom međunarodnom ekonomskom poretku*, »Međunarodna politika«, br. 671/1978, strana 33 — 35.

[6] Ekonomska deklaracija iz Kolomba, »Međunarodna politika«, br. 634/1976, str. 31.

nje i dostojanstva čoveka«.[7] Iz toga proizlazi i njegov glavni cilj, to jest: on mora predstavljati sredstvo za premošćivanje privrednog jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja; ukratko, u okviru sveopšteg razvoja čovečanstva on mora obezbediti, pre svega, brži privredni razvoj nerazvijenog sveta.

Suočeni sa tako različitim shvatanjima i interpretacijama sadržaja i ciljeva novog privrednog poretka u svetu, a pre svega s potrebama i zahtevima zemalja u razvoju, prisiljeni smo da razmišljamo o konciznijoj definiciji novog međunarodnog ekonomskog poretka, pri čemu u prvom redu mislimo na njegovu konceptualno-teorijsku osnovu. Reč je o tome da nove međunarodne ekonomske odnose odredimo sa stanovišta kakva treba da bude dubina i širina procesa prefunkcionalizacije današnjih privrednih struktura u međunarodnoj zajednici da bi one mogle da postignu svoje ciljeve. Za operacionalizaciju toga pitanja možemo, kako nam se čini, da pođemo od dva ishodišta. Prvo se svodi na pitanje da li pod pojmom borbe za novi međunarodni ekonomski poredak treba da imamo na umu nastojanja kojima je cilj *racionalizacija* postojećeg ekonomskog sistema u svetu ili pak — što bi bilo drugo ishodište — nastojanja koja bi bila usmerena u pravcu *reforme* današnjih međunarodnih ekonomskih odnosa. Pri tom *racionalizaciju* zamišljamo kao one korekcije u procesu menjanja ekonomskih odnosa u svetu koje bi unele izvesna poboljšanja u funkcionisanje kapitalizma kao svetskog procesa, što bi značilo da karakter svetske privrede ostaje, u svojoj osnovi, netaknut. Nasuprot toj koncepciji, pod *reformom* privrednog uređenja u svetu podrazumevamo dublje strukturne promene u svetskoj privredi koje bi zahvatile i klasni (kapitalistički) karakter njegovih produkcionih odnosa. Naći odgovor na dilemu koja je postavljena s tim dvema ishodišnim koncepcijama — to je danas zadatak koji ne može zaobići ni jedan ozbiljan pokušaj *konceptualno-teorijskog* određenja novog međunarodnog ekonomskog poretka, a ujedno je to i put da se izbegnu jednostrane interpretacije Deklaracije o uspostavljanju novog ekonomskog poretka u svetu.

Naše opredeljivanje za racionalizaciju ili reformu ekonomskog poretka u svetu mora se zasnivati u prvom redu na saznanju o uzajamnoj zavisnosti sveta i, na toj osnovi, o korisnosti uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka kako za razvijeni tako i za nerazvijeni svet, a, na drugoj strani, ipak u prvom planu moraju biti interesi zemalja u razvoju, jer samo na taj način ideja borbe za novi međunarodni ekonomski poredak može postići svoj cilj. Ne možemo, naime, pristati na to da povod za izmene u funkcionisanju svetske privrede opet budu ekonomske

---

[7] Isto, str. 31.

teškoće razvijenog dela sveta, kako misle neki autori,[8] jer bi time zemlje u razvoju ponovo bile dovedene u položaj da pri oblikovanju ekonomskih odnosa u svetu budu samo nemi posmatrači. I ne samo to. To bi, ujedno, bio i najjasniji dokaz da se sadržina ili, pak, ono na što danas razvijene zemlje u procesu borbe za novi međunarodni ekonomski poredak pristaju — ponovo oblikuje jedino u skladu s njihovim interesima. Prihvatanje takvog stanovišta bi, u stvari, značilo da se ideja borbe za novi međunarodni ekonomski poredak izrodila. Međutim, iz razvoja te ideje, posebno iz razvoja njene sadržine, jasno proističe da su je inicirale razvijene zemlje, što znači da je one ni danas neće ispustiti iz svojih ruku. Zato i smatramo da je neophodno da se ovde razmotri dijalektika odnosa među pojedinim komponentama borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, jer nam samo analiza odnosa između ideje, sadržine i nosilaca borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, kao i analiza njihovog daljeg razvoja, mogu dati odgovor na postavljeno pitanje: da li racionalizacija ili reforma postojećeg privrednog poretka u svetu?

II

Međutim, od proučavanja dijalektike odnosa među pojedinim komponentama borbe za novi međunarodni ekonomski poredak ne zavisi samo rešenje postavljene dileme, koje bi dalo svoj doprinos konciznijem konceptualno-teorijskom određenju novog međunarodnog ekonomskog poretka, već od toga kakav je odnos između ideje, sadržine i nosilaca novog privrednog uređenja u svetu zavisi i dalji razvoj borbe za novi međunarodni ekonomski poredak uopšte. Od toga kojim putem će se razvijati pojedine komponente u kontekstu današnjih društveno-ekonomskih procesa u međunarodnoj zajednici i koliko snažno će klasni aspekti biti izraženi u tim procesima zavisiće, naime, i to da li će borba za novi međunarodni ekonomski poredak naći rešenja za trenutne teškoće u procesu menjanja ekonomskih odnosa u svetu i odgovoriti na još otvorena pitanja i, najzad, da li će se približiti postavljenim principima i ciljevima koje su nerazvijene zemlje utvr-

---

[8] Rikard Štajner, na primer, kaže da se u poslednje vreme sve više naglašava uzajamna zavisnost privrednog razvoja kako nerazvijenih tako i razvijenih zemalja, što je tačno, mada se time implicitno pristaje na misao i prihvata teza da su interesi razvijenih zemalja bili ono što je te zemlje navelo da počnu prihvatati ideju o novim ekonomskim odnosima u svetu. To se najbolje vidi iz primera koje on navodi. On govori o ekonomskoj pomoći Velike Britanije zemljama u razvoju i o koristima koje od te pomoći ima britanska privreda. To povezuje i s pomoću koju daje EEZ, pa kaže da »sredstva koja zemlje EEZ ulažu u zemlje u razvoju imaju isti efekat na proizvodnju, odnosno porast EEZ, kao da su ih zemlje EEZ uložile u vlastitu ekonomiju« (Rikard Štajner, *Refleksije o novom ekonomskom poretku*, »Socijalizam«, br. 4/1977, str. 584).

dile na svojim konferencijama i onome što je postavljeno Deklaracijom o uspostavljanju novog ekonomskog poretka u svetu.

Iz razvoja *ideje*[9] borbe za novi međunarodni ekonomski poredak možemo zaključiti da se ta ideja u eksplicitnom obliku prvi put pojavila na Konferenciji nesvrstanih zemalja u Beogradu 1961. godine, i to ne kao zahtev za novim međunarodnim ekonomskim poretkom kako ga shvatamo danas, već više kao apel za pomoć nerazvijenom svetu, koji je u to vreme, u periodu oslobađanja od kolonijalizma, počeo postajati svestan svoga teškog ekonomskog položaja u međunarodnoj zajednici. Zemlje učesnice na Konferenciji zahtevale su da razvijeni svet u celini pomaže razvoju nerazvijenih zemalja,[10] pri čemu su posebno naglasile multilateralnu osnovu davanja pomoći i odbacile dotadašnju praksu koja se zasnivala na bilateralnim ugovorima. Time je bio dat prvi impuls u pravcu izgradnje novog međunarodnog ekonomskog poretka, koji je, onakav kakav je bio, naišao na velik odjek u ne-

---

[9] U razvoju ideje i sadržine borbe za novi međunarodni ekonomski poredak razlikujemo tri faze: prva faza obuhvata vreme kad se ideja pojavila u međunarodnoj zajednici i kad se njena sadržina pokazala kao zahtev za delimičnom izmenom postojećeg privrednog poretka u svetu. To je period od Bandunške konferencije afro-azijskih zemalja 1955. godine, pa do 1968, kad je završena Druga konferencija OUN o trgovini i razvoju u Nju Delhiju. U drugoj fazi, koja pada u razdoblje između 1970. i 1973. godine, ideja borbe za novi međunarodni ekonomski poredak se znatno proširila i dobila podršku većine nerazvijenih zemalja. U to vreme se javio zahtev za promenom postojećeg uređenja u celini. Treća, poslednja faza, koja seže do današnjeg vremena, donosi i kodifikaciju. Na VI specijalnom zasedanju Generalne skupštine OUN 1974. godine ideja dobija međunarodni legitimitet, čime postaje platforma na osnovi koje treba ubuduće da se rešavaju svi odnosi između razvijenih i nerazvijenih zemalja.

Za kriterijum klasifikacije uzeli smo značajne prekretnice u razvoju same ideje. Te prekretnice se pokazuju, pre svega, u dvema relacijama: u odnosu sadržaja novog međunarodnog ekonomskog poretka prema postojećem ekonomskom sistemu u svetu i u odnosu ideje kao celine prema njenim nosiocima, to jest prema međunarodnoj zajednici uopšte. Treba, međutim, naglasiti da postoje i druge periodizacije razvoja ideje o borbi za novi međunarodni ekonomski poredak. Tako, na primer, Srđan Kerim govori takođe o trima fazama u dosadašnjem procesu uspostavljanja novih međunarodnih ekonomskih odnosa, samo što on te tri faze drukčije locira u prošlost. Tako, kod njega prva faza obuhvata vreme od Bandunške konferencije 1955. pa do 1964, kada sa Prvim zasedanjem UNCTAD-a počinje druga faza, a treća sa Alžirskom konferencijom (Srđan Kerim, *Aktivnost nesvrstanih zemalja u izgradnji novog međunarodnog ekonomskog poretka,* »Socijalizam«, br. 10/1975).

[10] U 21. članu Deklaracije šefova država i vlada vanblokovskih zemalja, koja je prihvaćena u Beogradu 1961, možemo pročitati: »Učesnici Konferencije smatraju da treba uložiti napore da se otkloni ekonomska nejednakost nasleđena od kolonijalizma i imperijalizma... i putem ubrzanog ekonomskog, industrijskog i poljoprivrednog razvitka, ukloni sve širi jaz u životnim standardima između malog broja privredno razvijenih zemalja i mnogobrojnih ekonomski manje razvijenih zemalja« (*Skupovi nesvrstanih zemalja,* »Međunarodna politika«, Beograd, 1974, str. 35).

razvijenom svetu. Naime, već sledeće godine je u Kairu, na osnovu te inicijative, došlo do sazivanja Konferencije o ekonomskim problemima nerazvijenih zemalja, premda su zemlje u razvoju tamo više ukazivale na probleme nego što su pokušavale da nađu rešenja za svoj težak položaj u svetskoj privredi. Prema tome, mirno možemo reći da se ideja borbe za novi međunarodni ekonomski poredak u svojoj prvoj fazi nije razvijala pod parolom borbe za nove međunarodne ekonomske odnose, već u okviru zahteva za pružanjem pomoći nerazvijenom svetu, i da je tek u drugoj fazi svoga razvoja, posle Konferencije u Lusaki godine 1970, prešla na zahtev za izgradnjom novog međunarodnog ekonomskog poretka u celini. U trećoj fazi, čiji kamen-međaš predstavlja VI specijalno zasedanje Generalne skupštine OUN 1974. godine, ta ideja je dobila svoj međunarodni legitimitet, čime je postala osnova za celokupno dalje rešavanje otvorenih pitanja u svetskoj privredi, a naročito za uklanjanje jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Time je veoma jasno došla do izražaja njena povezanost sa društveno-ekonomskim procesima u međunarodnoj zajednici, koji su uticali ne samo na evoluciju ideje kao takve već i na razvoj sadržine borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, a posebno snažno se njihovo dejstvo osetilo pri formiranju subjekata te borbe.

Razvoj *sadržine*[11] novog međunarodnog ekonomskog poretka ostvarivan je u tesnoj povezanosti s razvojem ideje. Prvi njeni elementi definisani su na Prvoj konferenciji Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD) 1964. godine, pri čemu su bile naročito značajne pripreme za tu konferenciju, među kojima je najveću težinu imao izveštaj koji je pripremio R. Prebiš.[12] On je u tom izveštaju ukazao na glavne pravce rešavanja osnovnih ekonomskih suprotnosti među razvijenim i nerazvijenim zemljama, pri čemu je naročito upozorio na probleme međunarodne trgovine sirovinama, industrijskog izvoza iz zemalja u razvoju, finansiranja ekonomskog razvoja nerazvijenih zemalja i na institucionalna pitanja u sistemu svetske trgovine. U celini posmatrano, Prebiševi predlozi su u ono vreme predstavljali prvi pokušaj sistematskog rešavanja pitanja privrednog zaostajanja nerazvijenog sveta u svetskoj ekonomiji i ujedno osnovu za sve kasnije napore u tom pravcu, naročito u okviru UNCTAD-a. Moramo, međutim, upozoriti da se u toj prvoj fazi sadržina novog međunarodnog eko-

---

[11] Sadržinu novog međunarodnog ekonomskog poretka predstavljaju svi predlozi i mere koji su do danas prihvaćeni na međunarodnim konferencijama, s ciljem da se doprinese reformi postojećeg privrednog uređenja u svetu. Možemo ih podeliti na tri veća kompleksa, koji se odnose na tri najznačajnija pitanja i problema u međunarodnim ekonomskim odnosima, to jest na područje finansiranja ekonomskog razvoja, međunarodne razmene i na područje međunarodnih monetarnih i finansijskih poslova.

[12] Raul Prebisch, *Towards a New Trade Policy for Development*, United Nations, New York, 1964.

nomskog poretka u poređenju sa starom ispoljavala kao zahtev za delimičnom izmenom privrednog uređenja u svetu, to jest kao zahtev za novom trgovinskom politikom i novim trgovinskim odnosima u svetskoj privredi. Tek je njen dalji razvoj — a tu je taj razvoj tekao u tesnoj povezanosti s razvojem ideje o borbi za novi međunarodni ekonomski poredak — doveo do njenog proširenja. Ona je počela da zahvata sva područja međunarodnih ekonomskih odnosa, naročito područje međunarodne podele rada, izvoza kapitala, transfera tehnologije itd. U tom smislu je veliku prekretnicu predstavljala upravo Konferencija nesvrstanih zemalja u Lusaki, koja je ponovo otvorila neka pitanja strategije razvoja nerazvijenih zemalja. Reč je bila, pre svega, o dvema komponentama. Prva je naglašavala odgovornost samih nerazvijenih zemalja za njihov razvoj i pri tom isticala da se zemlje u razvoju u svojim privrednim nastojanjima moraju oslanjati na sopstvene snage,[13] a druga je upozoravala na dužnosti i zadatke OUN kojima bi ta organizacija mogla da doprinese ostvarenju zahteva za bržim ekonomskim razvojem nerazvijenih zemalja. Istovremeno, s tim se u razvoju sadržine novog međunarodnog ekonomskog poretka širio i dijapazon predloga i mera koji treba da predstavljaju temelj nove koncepcije o međunarodnom privrednom poretku, tako da je u tom sklopu bila vrlo jasno uočljiva gradacija od najopštijih i načelnih stavova, koji su se pojavili u prvoj fazi njenog razvoja, ka sve konkretnijim odredbama koje su nastale u kasnijim fazama i kao takve postale primenljive neposredno u praksi.

Međutim, kad govorimo o razvoju sadržine novog međunarodnog ekonomskog poretka, moramo upozoriti i na činjenicu da taj poredak, po svojoj sadržinskoj koncepciji, danas ne prelazi okvire starog. Pri tom nam je na umu, pre svega, to što on ne uklanja glavne nedostatke zbog kojih je stari sistem sa stanovišta nerazvijenih zemalja neadekvatan. Drugim rečima, novi međunarodni ekonomski poredak bio bi nov samo onda kad bi realizacija njegove sadržine značila uspostavljanje takvih društveno-ekonomskih odnosa u okviru kojih bi bili uklonjeni svi važniji mehanizmi koji danas svojim funkcionisanjem produbljuju nejednakost među zemljama, a naročito između zemalja u razvoju i razvijenog sveta. A pokazalo se da, sa sadržinske strane, mere i predlozi koje sadrži novi međunarodni ekonomski poredak nisu dovoljna »prepreka« ne samo za eliminisanje postojećih kanala ko-

---

[13] »Šefovi vlada ili država nesvrstanih zemalja, ujedinjeni zajedničkim političkim i ekonomskim stremljenjima ... ovom Deklaracijom preuzimaju obavezu da neguju duh oslanjanja na sopstvene snage i da, u tu svrhu, usvoje čvrstu politiku organizovanja vlastitog društveno-ekonomskog progresa i dadu joj značaj prioritetnog akcionog programa« (Deklaracija o nesvrstavanju i ekonomskom progresu, prihvaćena u Lusaki 1970. godine; vidi: *Skupovi nesvrstanih zemalja*, »Međunarodna politika«, Beograd, 1974, str. 118—119).

jima se preliva višak vrednosti već čak ni za značajnije ograničavanje njihovog funkcionisanja.[14]

Treću komponentu borbe za novi međunarodni ekonomski poredak predstavljaju njegovi *nosioci*. Već smo rekli da se ideja o borbi za novi međunarodni ekonomski poredak eksplicitno pojavila na prvoj konferenciji nesvrstanih zemalja, a sada moramo dodati i to da su za sve to vreme njeni glavni nosioci bile zemlje u razvoju koje deluju u okviru Grupe 77, čije je političko jezgro predstavljao pokret nesvrstanih. To jasno pokazuje razvojni put subjekata borbe za nove ekonomske odnose u svetu. Naime, u drugoj fazi borbe za novi međunarodni ekonomski poredak se upravo taj krug njegovih nosilaca znatno proširio. Pokret nesvrstanih se, na primer, sa trideset šest država članica na Kairskoj konferenciji proširio na sedamdeset pet država članica na Alžirskoj konferenciji, a Grupa 77 je za isto vreme ojačala sa 104 punopravne članice. Nesumnjivo je da je taj brojčani porast nosilaca borbe za novi međunarodni ekonomski poredak bio u to vreme tesno povezan s razvojem ostale dve komponente (ideje i sadržine), jer je pokret nesvrstanih baš tih godina posle Lusake ponovo i podrobnije definisao onaj deo sadržine svoje aktivnosti koji se odnosio na ekonomske probleme u svetskoj privredi.[15] Time je ideja postala privlačna i za one zemlje trećeg sveta koje iz bilo kojih razloga nisu imale afiniteta prema samim političkim ciljevima nesvrstanosti (prema antiblokovskoj politici i borbi za mir),[16] dok su težak privredni položaj u svetskoj privredi i ekonomski problemi bili neposredni uzroci njihove aktivizacije, jer je time ubrzavan proces političke i ekonomske emancipacije trećeg sveta u celini. U tome baš i jeste dijalektika odnosa među pojedinim komponentama borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, koja jasno pokazuje da je već u prošlosti razvoj jedne komponente uslovljavao razvoj druge, i obrnuto, a na osnovu nje se isto tako

---

[14] O poređenju starog i novog međunarodnog ekonomskog poretka vidi Danilo Slivnik, *Boj za novi mednarodni ekonomski red*, »Teorija in praksa«, br. 12/1977, str. 1532. i 1533.

[15] Na Trećem zasedanju UNCTAD-a je Grupa 77 prvi put eksplicitno postavila zahtev za promenom celokupnog međunarodnog privrednog poretka (Anton Vratuša, *Treće zasedanje UNCTAD-a*, »Međunarodni problemi«, br. 3/1972, str. 82).

[16] Time što odvajamo političke ciljeve nesvrstanosti (antiblokovsku politiku) od ostalih nikako nemamo nameru da sužavamo ulogu pokreta nesvrstanosti, već samo želimo da ukažemo na genezu borbe za novi međunarodni ekonomski poredak. Potpuno se, naime, pridružujemo mišljenju E. Kardelja kad kaže: »Pokret nesvrstavanja, svakako, jeste i to (antiblokovska politika — D. S.). Ali on je istovremeno i izraz jedne mnogo dugoročnije društveno-istorijske tendencije savremenog čovečanstva koja se nije rodila tek posle drugog svetskog rata. Naprotiv, može se reći da je ona već bila među onim odlučujućim faktorima koji su samom razvoju drugog svetskog rata... uspevali da nametnu oslobodilački, progresivni i demokratski karakter« (Edvard Kardelj, *Istorijski koreni nesvrstavanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1975, str. 5—6).

može zaključiti da će i u budućnosti od toga zavisiti dalji razvojni put pojedinih komponenata. Lep primer za to predstavlja treća faza u razvoju ideje i sadržine borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, u kojoj je VI specijalno zasedanje Generalne skupštine OUN dovelo do kodifikacije same ideje i do toga da je s njenom univerzalnošću praktično cela međunarodna zajednica postala subjekt borbe za nove ekonomske odnose u svetu. Time je ideja formalno dobila podršku i razvijenih zemalja, koje su na taj način eksplicitno prihvatile stav da bi neke »izmene i adaptacije« postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka mogle pozitivno uticati na razvoj ekonomskih odnosa u svetu, a posebno na razvoj nerazvijenih zemalja, čime se krug nosilaca borbe za novi međunarodni ekonomski poredak znatno proširio.

Afirmacija ideje borbe za novi međunarodni ekonomski poredak u okviru OUN je, bez sumnje, mnogo doprinela uvećavanju značaja borbe za novo privredno uređenje u svetu, a na drugoj strani je dovela i do velike diversifikacije nosilaca borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, kao i do različitih pogleda na osnovne probleme u međunarodnim ekonomskim odnosima, što se danas sve manifestuje pre svega u različitim interpretacijama Deklaracije o uspostavljanju novog privrednog poretka u svetu. Međutim, ma koliko te različite interpretacije vodile često i do devalvacije sadržine novog međunarodnog ekonomskog poretka, moramo pri daljem ocenjivanju vrednosti Deklaracije polaziti od toga da je ona u svoje vreme usvojena kao određen *modus vivendi* koji je bio prihvatljiv za celu međunarodnu zajednicu, pa i za razvijene zemlje. Te zemlje se, naime, nalaze u sasvim drukčijem položaju u svetskoj privredi nego nerazvijene, tako da nije čudno što njihovi interesi objektivno nisu identični s interesima zemalja u razvoju i što su one u procesu uspostavljanja novih međunarodnih ekonomskih odnosa više naklonjene onim rešenjima koja pod plaštom novog zadržavaju staro, to jest u svetskoj ekonomiji obezbeđuju privilegovan položaj razvijenom svetu. Otuda i potreba da se konceptualno-teorijska osnova novog međunarodnog ekonomskog poretka doslednije i podrobnije odredi, pri čemu se u prvom redu misli na eksplicitno navođenje o kakvom je novom međunarodnom ekonomskom poretku reč: da li on treba da predstavlja racionalizaciju ili, pak, reformu postojećeg privrednog poretka u svetu. A to dobija i poseban značaj ako u proces privrednog preuređenja sveta želimo da unesemo i klasne dimenzije tih zbivanja, jer pitanje klasnosti u međunarodnim ekonomskim odnosima je već samo po sebi dovoljno kompleksno, a u kontekstu: racionalizacija ili reforma — dobija i sasvim specifičan položaj.

III

Specifičnosti pojedinih komponenata novog međunarodnog ekonomskog poretka, koje su uočljive iz konteksta njihovog razvoja i analize, vode nas k mišljenju da *borba za novi međunarodni ekonomski poredak može da bude samo reforma postojećeg privrednog uređenja u svetu* ako želimo da u globalnom razvoju svetske privrede zaista dođe i do bržeg ekonomskog razvoja nerazvijenog sveta. Na to nas navode, pre svega, ove dve stvari: prvo, ideju o promeni postojećeg privrednog sistema u svetu istakle su i pokrenule nerazvijene zemlje, što znači da pri njenom daljem koncipiranju treba, uz vođenje računa o interesima cele međunarodne zajednice, polaziti prvenstveno od njihovih interesa; i, drugo, karakter postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka je takav da ni o kakvim promenama u svetskoj privredi ne može biti reči ako te promene ne bi u odnose među pojedinim nacionalnim ekonomijama unele i dublje strukturne reforme. Šta pod tim podrazumevamo?

Pojam *reforma* smo u tom kontekstu u grubim potezima već definisali, a sad bismo tu definiciju upotpunili. Pod reformom postojećeg privrednog uređenja u svetu podrazumevamo dublje sistemske promene u svetskoj privredi koje bi dovele do uklanjanja svih onih mehanizama u međunarodnim ekonomskim odnosima koji svojim delovanjem povećavaju nejednakost u privrednom razvoju razvijenih i nerazvijenih zemalja. Drugim rečima, pod reformom postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka shvatamo takvo privredno uređenje u svetu iz kojeg će biti eliminisani glavni kanali prelivanja viška vrednosti iz jedne zemlje u drugu. Ti kanali su danas: izvoz kapitala, nejednaka razmena i postojeći međunarodni monetarni sistem. Iako nam nije namera da se ovde upuštamo u njihovu širu elaboraciju, ipak moramo pomenuti bar to da pod izvozom kapitala podrazumevamo strane direktne i indirektne investicije u zemlje u razvoju, pri čemu značajan vid njihovog funkcionisanja predstavljaju upravo transnacionalne kompanije. Pod nejednakom razmenom mislimo, na jednoj strani, na tendenciju izjednačavanja profitne stope na svetskom tržištu, koja vodi prelivanju viška vrednosti iz zemalja s nižim organskim sastavom kapitala u zemlje s višim organskim sastavom kapitala, a, na drugoj strani, na monopolizam u međunarodnim ekonomskim odnosima, u sklopu kojeg razvijene zemlje sa svojim velikim ekonomskim potencijalom diktiraju uslove svoje saradnje s nerazvijenim svetom. I, najzad, pod postojećim međunarodnim monetarnim sistemom mislimo na monetarno-finansijske teškoće koje nastupaju s činjenicom da je nacionalnoj valuti neke zemlje (USA dolaru) u kontekstu današnjih međunarodnih ekonomskih odnosa poverena uloga međunarodnog plaćanja, čime se negativni monetarni efekti i privredna kretanja određene zemlje — kao što su inflatorne tendencije — prenose i na finansijsko područje svetskog tržišta i svetske privrede u celini.

Polazeći od tih funkcija opisanih kanala prelivanja viška vrednosti, vidimo da ovde pod reformom postojećeg privrednog uređenja u svetu mislimo na njihovu negaciju, što, drugim rečima, znači da mislimo na takav međunarodni ekonomski poredak u kome će širina i dubina predviđenih predloga i mera za izmenu privrednih odnosa u svetu sprečiti prelivanje viška vrednosti iz jedne zemlje u drugu. Podrazumeva se i to da će teorijska platforma novog međunarodnog ekonomskog poretka morati da pođe dalje od nekih klasičnih teorija buržoaske ekonomske misli, naročito onih koje za postojeće ekonomske teškoće u svetskoj privredi rešenja traže u okviru neoliberalnih koncepata ili hipertrofirane uloge države u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Međutim, takva konceptualna definicija novog međunarodnog ekonomskog poretka koja je usmerena na reformu suštine postojećeg privrednog uređenja u svetu, to jest na likvidaciju kanala kojima se višak vrednosti preliva iz jedne zemlje u drugu, otvara u procesu borbe za nove međunarodne privredne odnose niz problema i pitanja. Mislimo, pre svega, na to da se neke predviđene i nužne strukturne promene neće moći da izvrše a da ne dođu u koliziju s kapitalističkim karakterom produkcionih odnosa postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka. Pod pojedinim elementima prevazilaženja takvog karaktera svetske privrede ne mislimo toliko na međunarodnu komponentu toga procesa (naročito onu koja se vezuje za socijalizam kao svetski proces), već više na njegovu nacionalnu dimenziju, koja se izražava — kako je određuju, na primer, neki autori — u »socijalnoj revoluciji unutar nerazvijenih zemalja, čiji bi rezultat mogao biti u tome da se te zemlje otrgnu od svetskog kapitalističkog sistema«.[17] Zbog toga ne možemo zaobići pitanje šta *reforma* u tom smislu donosi na području uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka, naročito njegovim nosiocima, i šta to znači za vremensku viziju toga procesa. Reč je, prvo, o tome da uz postojeće realnosti u ekonomskim i političkim procesima u međunarodnoj zajednici nije mogućno u kontekst borbe za novi međunarodni ekonomski poredak neposredno uključiti klasne elemente preuređenja sveta u ravni kapitalizma i socijalizma, a pri tom ne voditi računa o tome da to može da izazove sužavanje kruga njegovih subjekata, a s time i privremeni zastoj u primeni principa novog privrednog uređenja u svetu; i, drugo, da će upravo zbog toga proces borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, odnosno razvoj njegovih pojedinih komponenata, proći u budućnosti kroz nekoliko faza, koje neće biti vremenski određene, već će kriterijum determinacije među njima biti odnos sadržinske osnove novog međunarodnog ekonomskog poretka prema postojećem privrednom uređenju u svetu ili, drugim rečima, kriterijum racionalizacije ili

[17] Vlado Benko, *Mednarodni odnosi*, »Obzorja«, Maribor, 1977, str

reforme će biti ono što će značiti kvalitativnu prekretnicu u procesu uspostavljanja novih međunarodnih ekonomskih odnosa, u okviru kojeg će borba za novi međunarodni ekonomski poredak preći od rešenja koja polaze od postojećeg privrednog uređenja u svetu ka rešenjima koja će predstavljati negaciju takvog uređenja.

Prema tome, neposredna akcija na području borbe za novi međunarodni ekonomski poredak može se u sadašnjem trenutku usmeriti i na racionalizaciju postojećeg privrednog uređenja u svetu — naravno, ukoliko se ta racionalizacija shvata kao »racionalnija cirkulacija „svetskog kapitala"... što je, svakako, u interesu razvoja proizvodnih snaga u celom svetu«,[18] i ukoliko ona stvara uslove za *reformu* međunarodnog ekonomskog poretka u dugoročnijoj perspektivi razvoja društvenih odnosa. Trenutna konstelacija društvenih, ekonomskih i političkih snaga u svetu je, naime, takva da ne dopušta neposredno povezivanje zahteva za novim međunarodnim ekonomskim poretkom sa reformom postojećeg privrednog uređenja, bez obzira na okolnost što bi to sa stanovišta razvoja nerazvijenih zemalja bilo više nego nužno. Pri tom, pod konstelacijom snaga mislimo, pre svega, na heterogenost strukture nosilaca borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, koja se izražava u njihovoj klasnoj prirodi i odraz je horizontalne i vertikalne povezanosti kapitalističkih odnosa proizvodnje u svetu. Govorimo o takozvanom fenomenu internacionalizacije kapitala, koji ukazuje na to da nije samo svetska privreda u celini po načinu svoga funkcionisanja u najvećoj meri kapitalistička, već da kapitalizam kao svetski proces zahvata i kapitalističke strukture zemalja u razvoju.[19] Zato se ne treba čuditi ako danas sadržina novog međunarodnog ekonomskog poretka — kao što smo u drugom delu ovog teksta videli u vezi s njezinim razvojem

---

[18] Na ovom mestu pojam racionalizacija upotrebljavamo u pozitivnom smislu, kako ga upotrebljava i E. Kardelj kad govori o međunarodnoj podeli rada i racionalnijoj cirkulaciji »svetskog kapitala« (Edvard Kardelj, *Istorijski koreni nesvrstavanja*, cit. izd., str. 43).

[19] U vezi s internacionalizacijom kapitala treba upozoriti na specifične elemente toga procesa u trećem svetu i fenomena dekolonijalizacije. Iako je dekolonijalizacija dovela do političke nezavisnosti bivših kolonija, u mnogim slučajevima je privredna struktura tih zemalja ostala u potpunoj zavisnosti od nekadašnjih metropola. U tome je složenost procesa dekolonijalizacije, jer je do dekolonijalizacije došlo tek onda kad je kolonijalizam na kolonijalnim područjima već bio uspostavio takav sistem društvenih odnosa koji je omogućio ekonomsku prisutnost razvijenih zemalja na tim područjima i bez njihove neposredne vojne (i političke) angažovanosti. Formirao je buržoaziju ili njoj slične privilegovane slojeve, to jest razvio je toliko proizvodne snage da je uz njihovu pomoć obezbedio svoje prisustvo u zemljama u razvoju i posle formalne dodele političke nezavisnosti dotadašnjim kolonijama. (Nacionalna) buržoazija je postala nosilac eksploatacije čoveka (a time, objektivno u »produženom« obliku i u vezi s društveno-ekonomskim procesima u svetskoj privredi, i naroda od strane drugog naroda).

— ne prelazi okvire postojećeg uređenja, jer bi u protivnom bila u koliziji sa postignutim interesima njenih nosilaca (mislimo na nosioce u celini — na međunarodnu zajednicu i u njoj na kapitalističke i socijalističke snage). Sadržina novog međunarodnog ekonomskog poretka je danas, naime, izraz razvoja proizvodnih snaga i produkcionih odnosa u međunarodnoj zajednici, jer odslikava objektivnost u okviru koje deluju progresivne snage koje se zalažu za promenu međunarodnih ekonomskih odnosa. Zato i na sadašnje zahteve za racionalizacijom moramo gledati jedino kao na sredstva neposredne i kratkoročne akcije u današnjoj fazi borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, koja na taj način predstavlja granicu između taktike i strategije u procesu menjanja privrednog uređenja u svetu. Značaj tih akcija — kao što su, na primer, preferencijali koje u trgovinskoj razmeni razvijene zemlje treba da daju nerazvijenima, dalje akcije za obezbeđenje pristupa industrijskih proizvoda nerazvijenih zemalja na tržišta razvijenog sveta, zahtev za formiranjem fonda za sirovine itd. — pokazuje se, naime, u tome što one, na jednoj strani, vode neposrednom poboljšanju privrednog položaja zemalja u razvoju, a na drugoj strani u tome (a to je možda još značajnije) što u celokupnom kontekstu borbe za dalji privredni napredak sveta i za nove međunarodne ekonomske odnose jačaju u međunarodnoj zajednici *svest* o nužnosti promene postojećeg privrednog uređenja. Time se neposredno stvaraju realni društveni, ekonomski i politički uslovi za akceptiranje *reforme* međunarodnih privrednih odnosa u strategiji borbe za novi međunarodni ekonomski poredak kao neophodnog preduslova za istinsku transformaciju privrednih odnosa u svetu. A od te svesti — što je najvažnije — zavisi i dalji razvoj pojedinih komponenata borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, čime ta svest i neposredno zadire u odnos između njegove ideje, sadržine i nosilaca.

Marks je u *Prilogu kritici Hegelove filozofije prava* zapisao da teorija (u našem slučaju ideja) »postaje materijalna sila kad zahvati mase«.[20] To bi u našem pojmovnom kompleksu značilo da i unutar celokupnog konteksta borbe za novi međunarodni ekonomski poredak treba odrediti odnos između njegove ideje, sadržine i njegovih nosilaca i da od toga zavisi dalje rešavanje toga pitanja. Najpre treba afirmisati ideju *reforme* u procesu menjanja privrednih odnosa u svetu, a zatim odrediti odnos između sadržine i nosilaca. Pri tom moramo imati na umu da to nije nikakav pravolinijski proces koji bi se mogao unapred definisati, već dubok dijalektički odnos među pojedinim komponentama koji dolazi do izražaja naročito onda kad je reč o odnosu između sadržine i nosilaca. Strateško-konceptualna orijentacija borbe za novi međunarodni ekonomski poredak u pravcu *reforme* postoje-

[20] K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 3, »Prosveta«, Beograd, 1972, str. 156.

ćeg privrednog uređenja u svetu ne implicira, naime, samo odgovarajuću sadržinu novog međunarodnog ekonomskog poretka, uključujući revalorizaciju nekih aspekata (buržoaske) ekonomske teorije, već pretpostavlja i odgovarajuće određenje njegovih nosilaca. Ko će biti nosilac procesa menjanja postojećeg privrednog uređenja u svetu (pri tom pod nosiocem mislimo na subjekte međunarodne zajednice — države, narode, klase itd.) zavisiće, naime, od toga kakva će biti širina i dubina predloga i mera sadržine novog međunarodnog ekonomskog poretka u poređenju s postojećim uređenjem — to jest i od klasnog karaktera današnjeg svetskog privrednog sistema — i obrnuto. Od toga ko će biti subjekt borbe za novi međunarodni ekonomski poredak zavisiće kakav će biti intenzitet i u kom će se pravcu razvijati sadržina. Vrlo je verovatno da će zbog toga neki subjekti u daljem menjanju međunarodnih ekonomskih odnosa »odstupiti« od borbe, a da će joj drugi »pristupiti«, u zavisnosti od toga da li će njihov objektivni društveno-ekonomski položaj u svetskom sistemu produkcionih odnosa biti u skladu, ili neće, s interesima glavnih protagonista borbe za novi međunarodni ekonomski poredak. Zbog toga smo i naveli pomenutu Marksovu misao da bismo upozorili na to da istovremeno s određivanjem sadržine neke ideje treba definisati i relacije te ideje prema njenim nosiocima. U slučaju borbe za novi međunarodni ekonomski poredak to će svakako biti one snage koje u afirmaciji te ideje vide svoju istorijsku šansu da se oslobode podređenog položaja u međunarodnoj zajednici kao celini unutrašnjih i spoljnih društveno-ekonomskih i produkcionih odnosa. Koliko će narodi i globalna društva u celini predstavljati te snage, to će zavisiti — kako kaže E. Kardelj u vezi s nacionalizmom i integracijom čovečanstva — od »društvene, klasne, ekonomske i političke strukture i interesa datog nacionalnog društva koji određuju i politiku vladajućih snaga tog društva . . .«[21] To znači da ni od društvenih snaga, ni od onih zemalja u kojima su na vlasti snage koje svoje interese vezuju za kapitalizam kao svetski proces, ne možemo očekivati da se u procesu borbe za novi međunarodni ekonomski poredak angažuju u toj meri da bi novo privredno uređenje u svetu donelo istinsku reformu postojećih odnosa. U tom pogledu će se buduće faze borbe za nove međunarodne ekonomske odnose razlikovati od današnje, jer će se tada borba za novi međunarodni ekonomski poredak morati u mnogo većoj meri da oslanja na one snage u međunarodnoj zajednici koje će ishod iz ekonomskih i društvenih teškoća svetske privrede, a naročito zemalja u razvoju, tražiti u transformaciji nekih osnovnih strukturnih elemenata od kojih zavisi funkcionisanje te privrede.

Na kraju, ipak moramo naglasiti da veliki značaj analize odnosa među pojedinim komponentama borbe za novi međunarodni

[21] Edvard Kardelj, *Istorijski koreni nesvrstavanja*, cit. izd., str. 52.

ekonomski poredak leži prvenstveno u misli koja iz te analize proizlazi, to jest da je borba za novi međunarodni ekonomski poredak celovit proces, koji jasno pokazuje da društvene snage koje se za njega zalažu moraju polaziti od društveno-ekonomskih odnosa današnje međunarodne zajednice i voditi računa o vremenskoj dimenziji toga zbivanja. U tom smislu moramo razumeti odnos između sadržine i nosilaca borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, kao i između kratkoročnih i dugoročnih akcija za izmenu postojećeg privrednog uređenja u svetu. Pod tim uglom posmatrane, i današnje akcije predstavljaju napore i mere koji su, bez obzira na svoj domet, potpuno u skladu sa strategijom borbe za novi međunarodni ekonomski poredak.

Milan Bajec

Politika cena u ovoj godini

Posle temeljitih razmatranja usaglašeni su stavovi republika i pokrajina i usvojen je dogovor o sprovođenju politike cena za ovu godinu. Iz ovog dokumenta proizlaze jasne obaveze u pogledu ostvarivanja postavljenog cilja — usporavanja inflatornih kretanja. U stvari, treba učiniti sve da cene na kraju ove godine ne porastu više od 13 odsto, što bi prošlogodišnju stopu inflacije snizilo za otprilike jednu petinu.

Već samo to što kao cilj ovogodišnje stabilizacione politike postavljamo sebi usporavanje porasta cena koji je još uvek dosta visok, dovoljno govori o složenosti situacije u kojoj se nalazimo.

Iz prošle godine nasledili smo stopu porasta od oko 16 odsto koja, očevidno, teži da se dalje ubrzava. Stoga će već dosta značiti ako se to ubrzavanje spreči i postigne usporavanje. Za savremenu inflaciju — i kod nas i drugde — inače je karakteristična njena dugotrajnost i žilavost, tako da pokušaji da se ona naprosto eliminiše nemaju izgleda na uspeh, već se napori moraju usmeravati ka njenom svođenju na razumnu meru.

Ipak, time još nisu dati pravi odgovori na pitanja: gde su stvarni uzroci inflacije u samoupravno organizovanoj socijalističkoj privredi i koji su putevi njenog obuzdavanja.

I

U našoj praksi se dosta olako prihvata logika mirenja sa inflacijom koja je drugde — svakako, iz sasvim drugih razloga — stekla određeno pravo građanstva. U stvari, ako se drugde na inflaciju počinje gledati kao na nešto normalno, to je upravo zato što se uviđa da postojeći produkcioni odnosi već sputavaju razvojnu politiku, pa se izlaz iz tog konflikta nalazi u uvek ponovnom »dopingovanju« privrede inflatornim injekcijama. O prirodi naše inflacije može se govoriti jedino sa stanovišta naših produkcionih odnosa. Bio bi očigledno neodrživ zaključak da je i našem sistemu neophodna inflacija za normalni tok procesa reprodukcije i razvoja. Otud i naš pogled na inflaciju mora biti sasvim drukčiji.

Za sad taj pogled ipak još ne preovlađuje. Naprotiv, inflacija se praktično ugrađuje i u mnoga naša ekonomska opredeljenja. A uvek bi trebalo polaziti od sledećeg: ako drugi pribegavaju inflaciji da bi u neizmenjenim produkcionim odnosima održali tempo razvoja, mi jedino menjanjem tih odnosa u duhu našeg Ustava možemo da suzbijamo inflaciju i da upravo time obezbeđujemo normalni tok reprodukcije i razvoja.[1]

Budući da se u drugim tržišnim privredama obično sasvim dobro zna o čemu je reč, inflacija se tamo svesno toleriše »do izvesne mere«. No u isto vreme je poznato i to da inflacija ne zna ni za kakvu meru, jer uvek samu sebe podstiče i hrani. S obzirom na sve to, glavni napori u tim ekonomijama usmereni su na kakvo-takvo održavanje pravila igre u samim socijalnim odnosima, pri čemu i poslodavci i radnici prihvataju odgovarajuće konvencije o tome da se profiti i cene, odnosno nadnice, povećavaju »samo do izvesne mere«.

Za našu samoupravnu praksu politika inflacije »do izvesne mere« ima ipak sasvim drukčiji smisao. Naime, za nas se to postavlja jedino kao stvar jasnog saznanja da se borba protiv nje ne može voditi drukčije nego postupno i dugoročno. Lako je pretpostaviti do kakvih bi lomova doveli pokušaji da se rast cena — recimo, zamrzavanjem — odjednom zaustavi, pogotovo ako imamo na umu otvorenost naše privrede i njenu povezanost sa svetskim tržištem. Međutim, tu uopšte nije reč o nekom mirenju sa inflacijom. Naprotiv, ona je po prirodi stvari suprotna odnosima samoupravne socijalističke privrede, to jest mogućna je samo u onoj meri u kojoj su ti odnosi još nerazvijeni.

---

[1] Celo ovo razmatranje ostavlja, naravno, po strani probleme inflacije u administrativno uređenim privredama, gde su ovi kao i razni drugi tržišni fenomeni naprosto zataškani i poreknuti, pa se ne vide, ali se zato njihove posledice probijaju na druge načine — u vidu ne[illegible]nih planova, naročito po strukturi, kvalitetu i troškovima, u [illegible]roba itd.

Na Drugoj sednici CK SKJ dr Vladimir Bakarić je u svom referatu odlučno odbacio tezu da su organizacije udruženog rada glavni krivac za povećavanje cena, ističući da je suština u zadržavanju nesamoupravnih odnosa u raspolaganju društvenim dohotkom. Pošto je navedenu tezu nazvao tehnobirokratskom, Bakarić je rekao da su problemi nestabilnosti privrede dugoročnog karaktera, jer su »izvori za njeno generiranje još uvijek duboko u društveno-ekonomskim odnosima čiji je najbitniji znak otuđenost dohotka i akumulacije od radnika«.[2]

II

Nemoguće je govoriti o politici cena a ne poći, pre svega, od osnovnih faktora koji determinišu stanje i kretanje cena uopšte. U vezi s tim mogli bismo, samo uzgred, ukazati na nekoliko grupa faktora.

Prvo, treba poći od svega što proizlazi iz same materijalne osnove, iz nivoa razvijenosti i strukture proizvodnih snaga, iz stupnja razvojnih i strukturnih usklađenosti, tehnološke osposobljenosti i slično. Zatim se postavljaju pitanja izgrađenosti i funkcionisanja privrednog sistema, uz sve posledice koje proizlaze naročito iz samoupravne nedograđenosti najvažnijeg sistemskog područja — područja proširene reprodukcije. Dalje, od bitnog značaja su i pitanja koja se tiču opšte ekonomske organizovanosti jugoslovenske privrede, kako u pogledu njene samoupravne povezanosti i udruženosti tako i njenog celokupnog nastupanja prema inostranstvu. I, najzad, reč je i o osposobljenosti društva da celokupnom svojom tekućom i razvojnom politikom u većoj meri svesno utiče na sve bitnije ekonomske tokove, pa i cene.

Sve su to na neki način objektivni faktori koji, u ovom ili onom smislu, predodređuju uspeh u ostvarivanju stabilizacione politike. Ako bi se oni gubili iz vida, politika stabilizacije bi ostala uglavnom na tlu deklaracije. Međutim, rasprave o objektivnom ipak nas ne smeju odvući od konkretnog rešavanja stabilizacionih problema koji su već sazreli. Prošlogodišnja iskustva svedoče o tome da su dobrim delom u pitanju zadaci koji su se objektivno mogli znatno uspešnije izvršavati da nije bilo izrazito subjektivnih smetnji.

Iz zvaničnih analiza[3] vidimo da su na prošlogodišnji proboj predviđene stope rasta najviše uticali faktori koji su van oblasti proizvodnje — povećani porezi, pojačana zahvatanja od strane

---

[2] Referat dr Vladimira Bakarića o aktuelnim pitanjima nutrašnje i međunarodne situacije na Drugoj sednici CK SKJ, 19. decembra 1978.

[3] *Osnovni elementi za sprovođenje politike cena u 1979. godini*, Savezni zavod za cene, Beograd, 20. decembra 1978.

trgovine, ukidanje kompenzacija za osnovne prehrambene proizvode i opšti porast cena usluga, pre svega onih koje su van uticaja tržišta. Ostavljamo po strani pitanje opravdanosti svakog od tih faktora (recimo poskupljenja stanarina, električne energije i slično). Činjenica je da su oni sa oko 25 odsto uticali na ukupnu prošlogodišnju stopu inflacije, odnosno da bi bez njih prošlogodišnja politika cena bila ostvarena.

Dakle, glavni činioci narušavanja utvrđene politike cena nisu bili u proizvodnji, već van nje. Ovaj moment zaslužuje punu pažnju. Jer, ako se u samoj proizvodnji već javljaju elementi stabilnosti, a njih narušavaju uticaji spolja, onda se nameću i odgovarajući zaključci o daljoj strategiji u ostvarivanju stabilizacione politike.

Videli smo već u kom smislu je na decembarskoj sednici CK SKJ ukazivano na posledice koje proizlaze iz preteranih zakonskih, ugovornih i drugih opterećenja kojima je izložen dohodak privrede. Kako je rečeno, udruženi rad se od tih pritisaka brani time što nastoji da povećanjem cena svojih proizvoda održi integritet dohotka, odnosno svoju akumulativnu i reproduktivnu sposobnost. U isto vreme, a takođe po cenu daljeg razbuktavanja inflacije, udruženi rad se brani preteranim zaduživanjem, pretvaranjem svojih obrtnih sredstava u investiciona i na druge načine.

No negativne posledice se ni tu ne zaustavljaju, već se prenose na teren socijalnih odnosa. O tome je u svom skupštinskom ekspozeu, krajem decembra prošle godine, govorio predsednik Saveznog izvršnog veća Veselin Đuranović,[4] koji je podsetio na to da su u prošloj godini proizvođačke cene u industriji imale najniži porast, a maloprodajne cene dvostruko veći, što znači da se teret inflacije svaljuje na industrijske radnike.

Uostalom, posledicama narušene ravnoteže ni ovde nije bio kraj, već su se one prenosile na celinu reprodukcije. Naime, nastalo je poznato utrkivanje cena i zarada, s tim što su lični dohoci zaposlenih porasli za oko 28 odsto, dakle, znatno više nego što je trebalo za kompenzaciju troškova života. To je na području robe široke potrošnje i usluga dovelo do povećanja raskoraka između ponude i tražnje. A to se, u isti mah, prevalilo, preko ličnih dohodaka, i na troškove proizvodnje i proizvođačke cene. Sa svoje strane, to je najviše pogodovalo nekontrolisanom investiranju, kao i pojačanim izdvajanjima za opštu potrošnju i izdacima koji se, preko samoupravnih interesnih zajednica, usmeravaju u razne društvene delatnosti. Uglavnom je industrija dobrim delom, naročito kad je reč o proizvodnji roba za široku potrošnju, bila pogođena i time što je ovakav tok stvari počeo da sužava mogućnosti plasmana, budući da se kupovna moć stanovništva iscrpljivala na sektorima »neelastične tražnje« (hrana, stanarine, ogrev, struja itd.), pa je ostajalo manje za druge nabavke i izdatke.

---

[4] Ekspoze Veselina Đuranovića na zasedanju Skupštine SFRJ 26. decembra 1978.

Drugim rečima, najdeblji kraj su u svim tim stihijskim preraspodelama izvlačili oni delovi privrede koji su neposredno upućeni na tržište. Najbolje su prolazili monopolizovani delovi privrede, kao i pojedine društvene delatnosti koje, uz mnogo priča o slobodnoj razmeni rada, a uz vrlo malo društvene kontrole, svaki čas istupaju sa nekim novim zahtevima za povećanjem doprinosa namenjenih njihovom izdržavanju. (Uzgred samo: najbolje nagrađeni su trenutno službenici u aparatu samoupravnih interesnih zajednica koje su po mnogo čemu još uvek samo paravan za nekontrolisano zahvatanje i trošenje društvenih sredstava.)

Inflacija utiče negativno i na sam delegatski sistem koji bi inače morao da posluži udruženom radu kao jedini pravi mehanizam odbrane dohotka od preteranih izdvajanja i opterećenja. Svedoci smo činjenice da se delegacije i delegati udruženog rada dosta olako mire sa rastućim zahtevima u korist opšte i zajedničke potrošnje. Jasno je da je delegatski sistem još u povoju i da se mimo njega još svašta može provući. A inflacija je mnoge delegacije i delegate učinila ravnodušnim prema tim izdvajanjima, i to naprosto zato što se i u dobrom delu privrede za sad kalkuliše sa mogućnošću njihovog ugrađivanja u troškove proizvodnje i cene.

III

Celokupna oblast cena je kod nas još u dobroj meri oslobođena pritiska objektivnih faktora koji bi od svih nosilaca privređivanja i društvene potrošnje zahtevali mnogo više racionalnosti i odgovornosti u ponašanjima. Inflacija je otvorila vrata praksi u kojoj se preko cena bezmalo svakom delu udruženog rada obezbeđuje njegov *status quo*, odnosno priznaju se uslovi sticanja dohotka koji omogućavaju normalan rad i život. A kad se jednom tako krene, onda često izlazi da je najneracionalniji proizvođač mera za politiku cena u određenoj grupaciji, dok svi ostali koji su iole racionalniji mogu mirno da ubiraju plodove svojih »ekstradohodaka«, bez naročitih napora, a i bez većih opasnosti da će ih bilo šta ugroziti na tržištu.

Ceo ovaj opis dat je, naravno, dosta shematski i ponešto predimenzionirano. U samom životu deluju, na svu sreću, i neki drugi faktori koji ne dopuštaju da na našem tržištu zavlada takav mehanizam cena. No neki njegovi elementi se ipak osećaju. Najzad, činjenica je da se iz godine u godinu povećava broj proizvođača koji se pojavljuju sa zahtevima za povećanjem cena, a uvek uz obrazloženje da im treba poboljšati uslove privređivanja. Istovremeno, konkurentna sposobnost naše privrede, merena paritetom domaćih cena prema inostranim, takođe opada. A za prošlogodišnju inflaciju se zvanično i kategorički tvrdi da »nije bila uvozna«, odnosno da smo je izazvali sami, sopstvenim ponašanjem i mirenjem sa postojećim stanjem stvari.

Cela ova praksa krojenja uslova privređivanja preko cena ima svoj duboko usađeni etatistički rezon, nasleđen još iz ranijih godina kada je mnogima izgledalo da se tržište može tako podesiti da će već na tlu »primarne raspodele« uglavnom za sve biti obezbeđene manje-više ravnopravne startne pozicije u borbi za dohodak. Na taj način bi se samom politikom cena dobrim delom već uspostavili ravnopravni uslovi privređivanja, usklađenost među grupacijama i granama, željene razvojne komponente i još štošta drugo.

Očigledna je nelogičnost predstave o takvom načinu uređivanja »primarne raspodele«. Naime, morala bi to biti neka fantastično mudra i sveznajuća država koja bi naprosto cenama mogla racionalno da reši sva bitna pitanja reprodukcije. I to u ko zna koliko varijanti. Jer ukupan broj raznih proizvoda koji su u ovom času u prometu dostiže više stotina hiljada. A opet, kada bi tako nešto i bilo mogućno, navedenoj državi nikakvo tržište više ne bi ni bilo potrebno, jer bi, bez ikakvog tržišnog okolišenja, sve to mogla sama i neposredno da reguliše.

Ceo ovaj rezon, ma koliko bio iluzoran, dobrim delom se prokrijumčario i u naš sadašnji sistem društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja o cenama. Naravno, sama procedura, bilo administrativnog bilo samoupravnog utvrđivanja cena, ovde nas ne interesuje. Bitna je sadržina: hoće li se cene formirati na ekonomskoj osnovi i uz priznavanje ekonomske nužde ili će se to događati na više ili manje proizvoljan način. Nikakvom zavaravanju tu nema mesta. Jer, ne bude li u ovom našem samoupravnom poretku dovoljno elemenata konkurencije i ekonomske prinude, tada će većina samoupravnih sporazuma o cenama unapred biti problematična, u neku ruku još problematičnija od administrativnog regulisanja, jer će omogućavati nekontrolisano kartelisanje i bezmalo zvanično priznate monopole.

Samoupravnog sporazumevanja o cenama ne sme da bude bez priznavanja ponude i tražnje, bez uticaja svetskog tržišta i bez jasno vođene ekonomske politike koja svim svojim elementima vrši pritisak na cene. A svega toga ponajmanje ima iza većine onih sporazuma koji se uz zahteve za povećanjem cena šalju nadležnim organima. To isto važi i za dogovore i sporazume kojima se osujećuje dejstvo konkurencije iz inostranstva. Postoji pravilo da se ništa ne uvozi bez saglasnosti domaćeg proizvođača koji bi se time našao pogođen.

Očevidno, reč je o postupnom izrastanju jednog izrazito tolerantnog mehanizma cena kojim se bez daljeg priznaju postojeći troškovi proizvodnje, a uz njih i svakojake razvojne ambicije, mnogobrojne slabosti i gubici, kao i svi mogući javni rashodi koji se u sve većoj meri svaljuju na proizvodnju. No stvar se još ne završava time što će se sve to u vidu ceha bez priziva prezentirati društvu na overu. Slede odmah i zahtevi za pojačanom carinskom zaštitom, raznim sistemskim povlasticama i slično, što

opet vodi sve širem administriranju u privredi i novim žarištima inflacije. A onda još i sledeće: budući da je obično reč i o priznavanju cena koje omogućuju širenje proizvodnje na postojećoj ekstenzivnoj osnovi (ugrađivanje investicionih programa u sporazume i dogovore o povećanju cena), neminovno dolazi do teškoća sa realizacijom. Kako i ne bi. Proizvodnja se proširuje, a postaje skuplja! Pa pošto kupovna moć tako nešto ne može da podnese, upućuju se ponovno zahtevi državi od koje se traži da plasman »dopinguje« uz pomoć potrošačkih kredita i povećanih izvoznih premija ili da »posebnim sistemskim rešenjima« doprinese »oživljavanju privrede«.

IV

Svakako je na mnogo čvršćoj osnovi mehanizam cena koji proizlazi iz stvarnog samoupravnog povezivanja i udruživanja rada i sredstava, naročito u okviru reprodukcionih celina. U stvari, takvi odnosi označavaju upravo to da se u samoj proizvodnji začinju taktičke promene koje vode podizanju ekonomske racionalnosti na viši stepen. Delovima ovakvih celina onda i nisu potrebne cene koje će u međusobnim odnosima priznavati sve što se prezentira kao trošak; naprotiv, po pravilu su im potrebne cene koje će što više toga upravo osporavati. Čak i delovima koji u produktivnosti i racionalnosti zaostaju pomoć se — kao što se to praktikuje u nekim razvijenijim asocijacijama — ne pruža u vidu priznavanja njihovih viših cena, već faktičkim investicijskim i drugim intervencijama koje treba da im omoguće da se uklope u društveno prihvatljivu cenu.

Pogotovo moraju u te odnose biti čvrsto ugrađeni efekti u upravljanju udruženim sredstvima od čije efikasnosti najviše i zavisi kakvi će se rezultati postizati u borbi za dohodak i kakvi se, u vezi s tim, pojavljuju troškovi koji će se preko cena prezentirati tržištu i društvu.

Bilo bi i te kako dobro da su odnosi samoupravnog povezivanja i udruživanja na jednoj dugoročnijoj planskoj osnovi već do te mere razvijeni da počinju da diktiraju politiku cena koja bi se svojom progresivnom usmerenošću i duhom ekonomske racionalnosti nametnula celoj privredi i društvu. Međutim, takvog povezivanja i udruživanja još nema dovoljno. Svakako, i to treba dovoditi u vezu kako sa samom inflacijom tako i sa dostignutim stupnjem razvijenosti samoupravnih produkcionih odnosa. I to u sledećem smislu. S jedne strane, u uslovima inflacije ništa naročito ne podstiče i ne prisiljava organizacije udruženog rada da se udruživanjem i povezivanjem osposobljavaju za produktivnije privređivanje, jer i bez toga posledice svog zaostajanja mogu prevaljivati na cene. S druge strane, nosiocima etatističkog i sličnog otuđivanja društvenog dohotka uopšte ne odgovara bilo kakvo povezivanje i udruživanje u proizvodnji, jer se time objektivno

sužava prostor njihovim pretenzijama i apetitima. Sve to znači da je jedino stalnom borbom i protiv inflacije i protiv nesamoupravnih odnosa u društvu moguće dolaziti do pravih rešenja u sistemu i politici cena.

Reč je, u stvari, o samoupravnom putu svesnog i programiranog usmeravanja privrednih tokova kojima se faktički prevazilaze i tržišna stihija i svakojake proizvoljnosti u sistemu i politici cena.

Takvom pozitivnom toku za sad se još uporno suprotstavljaju razne birokratske i tehnokratske snage. One, zapravo, uvek iznova nastoje da privredi, preko iskrojenih cena, nametnu sopstvene proračune o stopama rasta, akumulaciji i strukturnim bilansima, čime sebe dovode u poziciju da realno vladaju celinom društvene reprodukcije. Na to se često svode poznata naturalna izračunavanja o raspoloživim potencijalima (kapacitetima, radnoj snazi, sirovinama itd.) iz kojih bi, nezavisno od tržišnih odmeravanja i kriterijuma ekonomičnosti, trebalo izvlačiti odgovarajući dohodak za sve moguće potrebe i ambicije, a cene bi imale još samo ulogu da sve to verifikuju. U suštini, sâm ovakav pristup otvara širom vrata stihiji administrativnog regulisanja i nesamoupravnog raspolaganja društvenim dohotkom, praćenoj sve učestalijim pojavama monopolizma, parcijalizacije tržišta i lokalističkog autarkizma.

Nema nikakvog smisla danas ovakvu nesamoupravnu praksu pravdati potrebom obuzdavanja tržišne stihije. Sam razvoj proizvodnih snaga doveo je do toga da cene više ne mogu biti instrument koji će na klasičan način, stihijski i *post festum* povezivati pojedinačne proizvođače sa totalitetom društvene proizvodnje i tim zaobilaznim putem njihova izolovana ponašanja podizati na nivo objektivnih zakonitosti. Umesto toga, sve više nam se nameće objektivna potreba da se ovakvo stihijsko dejstvo cena zamenjuje programiranim povezivanjem raznih delova društvenog rada na dugoročnoj osnovi.

Za nas je bitno da se sve to zbiva na tlu stvarnih samoupravnih odnosa. Ali ni tada objektivno tržišno odmeravanje ne gubi od svog značaja. Štaviše, reklo bi se da upravo u tim uslovima ono dobija na efikasnosti, i to, pre svega, u smislu jačanja odgovornosti svih za bolje ekonomisanje radom i sredstvima. Reč je o poznatoj zakonitosti, koju je Marks naročito isticao, da se u vrednosti roba, sa razvojem proizvodnih snaga i produktivnosti, »smanjuje udeo živog rada, a povećava udeo minulog rada, ali tako da se smanjuje ukupna suma rada koji se nalazi u robi«.[5] Pri tom je Marks ovo naveo kao opštu zakonitost o kojoj se mora voditi računa, »svejedno pod kakvim se društvenim uslovima proiz-

[5] Karl Marks, *Kapital,* tom III, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 210—211.

vodi«, dakle i u »društvu u kome proizvođači regulišu svoju proizvodnju po unapred izrađenom planu«.

Očigledno je, dakle, da u samoupravnom socijalističkom društvu cene moraju izražavati ovu zakonitost i u tom smislu predstavljati osnovu za odnose među samoupravno povezanim i udruženim delovima društvenog rada.

U svom delu *Slobodni udruženi rad* Edvard Kardelj posebno naglašava da se uvek mora polaziti od međusobnih odnosa i uzajamnih odgovornosti koje u složenim organizacijama udruženog rada utvrđuju sami radnici, bilo na temelju čisto tržišnih ili nekih drugih ekonomskih kriterijuma koji proizlaze upravo iz njihovih zajedničkih interesa.[6] Prema tome, suštinu svega čine ekonomski i samoupravno utvrđeni odnosi u samom udruženom radu, a oni i jesu jedina prirodna osnova za izgrađivanje sistema i politike cena u našem društvu. Naravno, mogu se naknadno utvrđivati i neki drugi kriterijumi, ali ipak samo kao sekundarni i dopunski, pa i to uz temeljito preispitivanje njihovog mogućnog dejstva na samu proizvodnju i odnose u njoj.

Jasno je da će tek sa razvijenijim društvenim planiranjem, zasnovanim na samoupravnom povezivanju i udruživanju, cene moći da dobiju pravu društvenu funkciju. Mnoge od sadašnjih teškoća i proizlaze otuda što je ovakvo planiranje praktično još u povoju. Dovoljno je pomenuti da je u srednjoročni plan zemlje, koji je sada u toku, jedna trećina osnovnih organizacija udruženog rada ušla bez ikakvih sopstvenih planova, a da je od preostale dve trećine organizacija koje imaju svoje planove najveći deo (oko 85 odsto) planirao čisto autarkistički, bez ikakvog usaglašavanja svoje proizvodnje sa drugima. Logično je da takva situacija objektivno vuče ka poslovanju od danas do sutra. A svaki sistem i politika cena koji se na to nadovezuju i sami postaju žrtva stihije.

Na značaj ovog pitanja, s posebnim naglaskom, ukazao je i Tito u svojoj novogodišnjoj poruci:

»Bez samoupravnog povezivanja i udruživanja rada i sredstava nije moguće uspješno organizirati materijalne i duhovne snage, nije moguće iskoristiti prirodna bogatstva, unutrašnje rezerve, kao ni prednosti našeg socijalističkog samoupravnog sistema. Zbog toga ja smatram prioritetnim društvenim zadatkom da svi ekonomski i društveni subjekti, putem samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja, uz puno korišćenje naučnih saznanja, donesu srednjoročne i dugoročne planove razvoja i da se sa najvećom odgovornošću odnose prema njihovom ostvarivanju.«[7]

---

[6] Edvard Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 108—113.

[7] Josip Broz Tito, *Govori 78*, »Borba«, Aktuelna politička biblioteka, Beograd, 1979, str. 188.

V

U ovoj godini sva pažnja moraće biti usredsređena na politiku cena i njeno dosledno sprovođenje. A šta je sa samim sistemom cena?

Za novi zakon o cenama vezuju se mnoga očekivanja. Sigurno je da će on značiti korak dalje u izgradnji našeg privrednog sistema, pre svega u smislu određenijeg definisanja uloge udruženog rada kao nosioca odluka o cenama, kriterijuma i postupaka u vezi s donošenjem tih odluka, kao i društvene kontrole na tom području. Međutim, sam poredak cena se ipak ne uspostavlja zakonskim propisima. I ne zavisi toliko od mudrosti zakonodavca koliko od smišljene i organizovane aktivnosti samih nosilaca privređivanja kako će taj poredak funkcionisati. U svakom slučaju, biće potrebno i vremena i napora da on, sa daljim izgrađivanjem samoupravne organizovanosti privrede i društva, zaživi punim životom.

Nasuprot tome, predstoji ostvarenje hitnih i neodložnih zadataka koji proizlaze iz ovogodišnje politike cena, i to, naravno, povezano sa celokupnom borbom za izvršavanje srednjoročnog plana.

Treba odmah istaći da se u ovoj godini pred našu privredu postavljaju mnogo složeniji problemi nego što su to bili u prošloj. Pre svega, reč je o potrebi odlučnog savlađivanja teškoća koje proizlaze iz naših spoljnotrgovinskih odnosa, a koje se neminovno odražavaju na domaće tržište. Zatim se treba suočiti i sa posledicama preterane monetarne ekspanzije iz ranijih godina, naročito prošlogodišnje, koja je dovela do porasta novčane mase za celih 30 odsto. Odnosi globalne raspodele ostaju i dalje napregnuti, zbog čega će biti potrebna bezuslovna disciplina u sprovođenju proklamovanog stava — da ukupna finalna potražnja raste sporije od društvenog proizvoda i dohotka i da lična potrošnja kao i sva izdvajanja za opšte i zajedničke potrebe rastu sporije od dohotka. Predstoji, najzad, i hvatanje ukoštac sa izuzetno teškim problemom troškovne inflacije koja je duboko usađena u postojeće neadekvatne odnose reprodukcije. Ne treba, naime, zaboraviti da je privreda zbog prenapregnutih odnosa u globalnoj raspodeli, naročito zbog prekomernih investicija, bila prisiljena da se zadužuje iznad svojih mogućnosti, često čak i za potrebe tekućeg privređivanja, što znači da će izdvajanja za dospele anuitete dobrim delom morati da prevaljuje na troškove proizvodnje, odnosno na cene.

Dakle, u uslovima koji će ove godine biti objektivno teži treba postići to da rast cena bude sporiji nego lane. Svakako, ovako postavljen zadatak traži visok stepen odgovornosti i discipline svih privrednih aktera i svih nosilaca društvenih odluka.

Međutim, ni u kom slučaju nije reč samo o politici cena. Reč je i o odnosu prema celini zadataka koji proizlaze iz srednjoročnog plana za ovu godinu. Najzad, mnoge teškoće u dosadašnjoj

praksi su i nastajale otuda što se u traženju rešenja za razne probleme privređivanja i razvoja često pribegavalo autonomnom krojenju i prekrajanju cena, nezavisno od prirodnih ekonomskih tokova i zakonitosti. Cene na taj način lako postaju instrument u rukama tehnokratskih i birokratskih snaga — za ostvarivanje samovoljnih poteza i ambicija jednih i za jačanje arbitarske i regulatorske pozicije drugih. Takva otuđenost cena od stvarnih produkcionih odnosa koje izgrađujemo neminovno pothranjuje inflaciju, kao što i sama inflacija, sa svoje strane, vodi još izrazitijoj otuđenosti cena.

U pogledu svega toga za nosioce samoupravnih odluka ne može biti nikakvih dilema. Njihova pojačana aktivnost na ostvarivanju zadataka srednjoročnog plana je jedini put da stvari i na području cena počnu preuzimati u svoje ruke. Nema stabilizacije sve dok se samoupravljanje kao integralni sistem društvenih odnosa ne učvrsti u svim oblastima rada i života. Kao što se ni ono ne može učvrstiti bez stalnih napora usmerenih na stabilizovanje privrede i tržišta.

Još su dosta snažne tendencije koje deluju nasuprot samoupravljanju i stabilizaciji. O tome govore i nesmanjeni pritisci da se nagomilani problemi rešavaju daljim povećavanjem cena. Samo u januaru, dakle, u toku jednog jedinog meseca, troškovi života su povećani za 1,9 odsto, što bi, ako bi se tako nastavilo, moglo da ugrozi bitne postavke ekonomske politike u ovoj godini. Sem toga, prema nalazima Zavoda za tržišna istraživanja, oko dve petine industrijskih proizvođača računa sa povećanjem svojih cena u prvom tromesečju. A pred nadležnim organima je ionako već u postupku 128 sporazuma o promeni cena. Naravno, za mnoga od tih priželjkivanja može se unapred reći da su nerealna, s obzirom na ipak ograničene mogućnosti tržišta da podnese sva moguća poskupljenja. Međutim, zna se kako to ide: svaki zastoj na tržištu povlači za sobom zahteve za novim kreditima, izvoznim i drugim olakšicama, sredstvima za sanaciju gubitaka i svim drugim što prati inflaciju i što ovu dalje produbljuje.

U tom smislu dobijaju izuzetno veliki značaj opšta disciplina i odgovornost prema utvrđenoj politici cena i stabilizaciji. Odnosno, kako je rekao drug Tito na Osmom kongresu jugoslovenskih sindikata, »naša osnovna orijentacija mora biti politika stabilizacije«.

Jovan Andrijašević

Sticanje dohotka preko sistema kompenzacija*

1. Pojam kompenzacija i sistema kompenzacija

Pod kompenzacijom u širem smislu te reči podrazumevamo *naknadu, odštetu, obeštećenje, izravnanje, poravnanje,* određenije, *izravnavanje dejstva nečega što bi inače štetno delovalo.*

Pod kompenzacijom u našem sistemu privređivanja podrazumevamo *naknadu za izgubljeni deo dohotka, izgubljenu jednaku mogućnost za povećanje dohotka* usled delovanja mera ekonomske politike, odnosno zakonskih i podzakonskih akata federacije, republika, pokrajina itd.

Pod sistemom kompenzacija podrazumevamo celinu kompenzacionih mehanizama i mera društveno-političkih zajednica na raz-

* Ovaj rad predstavlja deo šire građe koja je rađena u Centru za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka u okviru projekta »Dohodak u sistemu udruženog rada«, a odnosi se na »sticanje dohotka po drugim osnovama«. Budući da se sada nalazimo u fazi donošenja posebnog zakona o kompenzacijama, smatramo da ovaj rad, pored ostalog, ima i svoju aktuelnu dimenziju.

nim nivoima (od federacije do opštine), kao i na raznim nivoima udruženog rada (složena organizacija udruženog rada) gde za to postoji interes udruženog rada.

Elementarna je obaveza svakog onog subjekta u sistemu udruženog rada koji svojim delovanjem, obavljajući svoju osnovnu delatnost, (privrednu ili drugu), nanese štetu drugom subjektu ili ograniči obavljanje njegove osnovne delatnosti, da ovome nadoknadi pričinjenu štetu. To je čak jedan od postulata građanskog prava i nije neko posebno otkriće socijalizma. Zbog toga sistem kompenzacija treba smatrati nužnim sastavnim delom odnosâ proizvodnje udruženog rada.

Ideja o sistemu kompenzacija, kao nužnom sastavnom delu odnosâ proizvodnje udruženog rada, sazrevala je uporedo s razvojem odnosâ proizvodnje udruženog rada, da bi svoj najrazvijeniji oblik poprimila upravo na današnjem stupnju razvitka odnosâ proizvodnje udruženog rada, to jest razvitka ekonomskih odnosa udruženog rada i njihovog pravnog izraza u Ustavu SFRJ i Zakonu o udruženom radu.

Sa idejom o sistemu kompenzacija i potrebi njegovog uključivanja u praksu i sistem ekonomskih odnosa udruženog rada prvi put se srećemo u regulisanju međunacionalnih ekonomskih odnosa, a to je bilo u toku priprema Osmog kongresa SKJ 1964. godine.

U svom referatu na tom kongresu »Društveno-ekonomski zadaci privrednog razvoja u narednom periodu« Edvard Kardelj kaže: »Jedinstvo privrednog područja i tržišta, koje nesumnjivo predstavlja progresivnu pojavu u odnosima među narodima, traži da narodi jugoslovenske socijalističke zajednice preuzmu na sebe *sasvim određene uzajamne obaveze*, kako ekonomskog tako i političkog karaktera. Pre svega, takvo jedinstveno privredno područje i tržište moglo bi doneti razvijenim republikama određene ekonomski i politički neravnopravne prednosti, ukoliko problem opštih uslova privređivanja i veće ravnopravnosti regionalnog razvoja *uz potrebne kompenzacije* (*kurziv* — J. A.) i adekvatno kretanje društvenih sredstava ne bi bilo zajednička briga i obaveza svih naroda Jugoslavije.«[1]

U periodu između Osmog i Devetog kongresa SKJ ideja o kompenzacijama »kao relativno novom i konkretnom instrumentu za regulisanje međunacionalnih ekonomskih odnosa nije potpunije razrađivana u svrhu praktične primene«.[2]

Na Devetom kongresu SKJ, 1969. godine, u rezoluciji »Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja i zadaci

---

[1] E. Kardelj, *Društveno-ekonomski zadaci privrednog razvoja u narednom periodu*, u: *VIII kongres SKJ*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 99—100.

[2] *Međuregionalno prelivanje dohotka i sistem kompenzacije u uslovima samoupravljanja* (izvod), EI, Beograd, 1970, str. 7.

Saveza komunista« zauzet je određen stav o sistemu kompenzacija. Naime, u tački 9 te rezolucije se kaže: »Uslovima privređivanja treba osigurati pravo nacija, odnosno radnih ljudi u socijalističkim republikama da raspolažu rezultatima svoga rada. U okviru jedinstvenog jugoslovenskog tržišta sve instrumente privrednog sistema treba razraditi tako da obezbeđuju ostvarenje ovog principa. Ukoliko se merama ekonomske politike narušava ovaj princip, potrebno je razraditi sistem kompenzacija kojima će se ublažavati negativni efekti različitog delovanja instrumenata i mera ekonomske politike koje donosi federacija. Po pravilu, ovakve odnose treba uspostavljati za srednjoročni period, kako se kompenzacijama ne bi unosili elementi nestabilnosti u uslove privređivanja.«

U Ustavu SFRJ bliže su razrađene osnove sistema kompenzacija u sistemu udruženog rada. U članu 256. Ustava SFRJ se kaže:

»Ako se aktima organa federacije kojima se utvrđuje ili sprovodi zajednička ekonomska politika narušava ravnopravnost organizacija udruženog rada u sticanju dohotka i raspolaganju rezultatima rada ili se narušava ravnopravnost republika i autonomnih pokrajina na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, istovremeno sa utvrđivanjem zajedničke ekonomske politike, odnosno sa donošenjem mera za njeno sprovođenje utvrđuje se i obezbeđuje kompenzacija kao sastavni deo mera zajedničke ekonomske politike za odgovarajući planski period.«[3]

Bitna karakteristika ustavnog određenja sistema kompenzacija sastoji se u tome što se njegova primena proširuje sa područja međunacionalnih ekonomskih odnosa na ekonomske odnose udruženog rada u celini, te sledstveno tome i na *udruženi rad lociran u pojedinim republikama i pokrajinama.* Sistem kompenzacija tako poprima značenje univerzalnog sistema za naknadu neopravdano umanjenog dela dohotka, odnosno umanjenih jednakih mogućnosti za povećanje dohotka.

Na određenom stupnju razvoja sistema udruženog rada u našoj zemlji sistem kompenzacija, kao univerzalni princip regulisanja ekonomskih odnosa, poprima ustavno značenje, ulazi u red Ustavom određenih obaveza udruženog rada i društveno-političkih zajednica da vrše naknade za umanjenje dohotka ili jednakih mogućnosti za njegovo sticanje izazvano merama i instrumentima ekonomske politike društveno-političkih zajednica, odnosno merama organizacija udruženog rada. Prvo, svaka organizacija udruženog rada, svaka nacija, odnosno svaka republika i pokrajina polažu pravo da raspolažu rezultatima svoga rada. »To njihovo pravo se temelji na principu *ravnopravnosti* organizacija udruženih radnika, samostalnih i slobodno udruženih naroda i

[3] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije,* »Službeni list«, Beograd, 1978, član 256.

narodnosti koji žive na njenom području, a u okviru svojih socijalističkih republika i pokrajina.«[4] Određenije govoreći, pravo na raspolaganje rezultatima svoga rada za sve subjekte u sistemu udruženog rada i naroda je samo drugi izraz za pravo samoupravljanja koje se temelji na načelu raspodele prema rezultatima rada među udruženim proizvođačima i narodima. Samoupravno pravo radnih ljudi u sistemu udruženog rada, kao i pravo raspodele prema rezultatima rada bili bi neostvarivi ako se na istim principima ne bi zasnivali ekonomski odnosi u sistemu udruženog rada u celini.

Drugo, praksom istiskivanja etatizma iz odnosa proizvodnje udruženog rada omogućuje se razvijanje ekonomskih odnosa među ljudima, organizacijama udruženog rada i društveno-političkim zajednicama, odnosno svestranije razvijanje tržišnih odnosa i, s tim povezano, obezbeđenje realizacije načela dohotka.

Kao što se vidi, sistem kompenzacija nastaje kao prirodan produkt odnosa proizvodnje udruženog rada na određenom stupnju njegova razvitka.

Unutar odnosa kompenzacije razlikujemo takozvani sistem eksterne i sistem interne kompenzacije.

Pod sistemom eksterne kompenzacije podrazumevamo celinu kompenzacionih mehanizama i mera kojima se naknađuje izgubljeni deo dohotka organizacija udruženog rada, republika, pokrajina itd. pri sprovođenju mera ekonomske politike i zakonskih i podzakonskih akata (diferencirana primena zakonskih regulativa doneta na raznim nivoima)[5] na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

Pod sistemom interne kompenzacije mislimo na celinu kompenzacionih mehanizama i mera kojima se naknađuje izgubljeni deo dohotka OOUR-a unutar radne, odnosno složene organizacije udruženog rada pri sprovođenju mera interne politike i internih samoupravnih akata.

Takvo prošireno shvatanje sistema kompenzacije u udruženom radu proizlazi iz ustavnih načela.

Sistem kompenzacija treba, pre svega, shvatiti kao *metod obezbeđivanja i osiguravanja jednakih mogućnosti povećanja dohotka* ili, što se svodi na isto, *kao ekonomsku ravnopravnost subjekata udruženog rada i društveno-političkih zajednica*, koji može biti korišćen kao univerzalni metod osiguravanja jednakih mogućnosti za povećanje dohotka. Stoga treba jasno razlikovati *potencijalno* od *stvarnog značenja* pojma kompenzacija. Naime, ako bi se pojam kompenzacija iscrpljivao u oblicima u kojima ga je

---

[4] *Međuregionalno prelivanje dohotka...*, op. cit., str. 8.

[5] Vidi *Pristup za izradu zakona o osnovama sistema kompenzacija*, Savezni sekretarijat za tržište i cene, Beograd, 1976, str. 16.

moguće danas primeniti, dobilo bi se preusko određenje toga pojma. U meri razvitka sistema udruženog rada raste i značaj mesta i uloge kompenzacije kao metoda obezbeđivanja i stvaranja jednakih mogućnosti za povećanje dohotka.

Iz samog pojma kompenzacije proizlazi da bi nju, pre svega, trebalo shvatiti kao nadoknadu izgubljenog dohotka pod uticajem mera ekonomske politike određenim subjektima udruženog rada, odnosno društveno-političkim zajednicama *u novčanom obliku*, to jest *u obliku subvencija, dotacija, regresa* i slično.

Međutim, svaki onaj ko bi u sadašnjim uslovima privređivanja pokušao tako primeniti sistem kompenzacije u udruženom radu došao bi do zaključka da je to jednostavno nemoguće a da se samim tim ne dovede u pitanje ceo sistem privređivanja u nas. Ali, ako se na današnjem stupnju razvitka udruženog rada sistem kompenzacija ne može shvatiti i primenjivati kao sistem *novčanih naknada* ili, uglavnom, kao sistem novčanih naknada za deo izgubljenog dohotka, odnosno jednakih mogućnosti za njegovo povećanje — to ne znači da je ovaj sistem uopšte inkompatibilan sistemu privređivanja kakav imamo. Naprotiv, on je kompatibilan sistemu privređivanja ukoliko se primenjuje posredstvom onih oblika, mehanizama i mera koji su izraz samog tog sistema privređivanja. To praktično znači da sistem kompenzacija na sadašnjem stupnju razvoja može biti shvaćen i primenjen u praksi, uglavnom, kao sistem koji deluje putem mehanizama i mera ekonomske politike, to jest ne kroz svoj vlastiti mehanizam, već kroz mehanizme i mere ekonomske i razvojne politike. To je ključno pitanje za razumevanje osobenosti i povezanosti načela kompenzacije sa ostalim načelima privređivanja u sistemu udruženog rada. Kažemo uglavnom zbog toga što se kompenzacija izuzetno može ostvarivati i u novčanom obliku, mehanizmima i merama subvencija, dotacija, regresa i slično, što je i do sad bio slučaj. Otuda se ne bi mogao izvesti zaključak da sistem kompenzacija ne postoji ili da postoji samo na dosadašnji način. Naprotiv, on, kao element ekonomskih odnosa, dobija svoje pravo mesto i ulogu, i u načelu i u pogledu njegovog praktičnog ostvarivanja.

2. Principi ekonomske ravnopravnosti

Sa stvaranjem uslova za približno jednake mogućnosti za povećanje dohotka, ili, što se svodi na isto, obezbeđivanje ekonomske ravnopravnosti subjekata u sistemu udruženog rada u sticanju i raspodeli dohotka (organizacija udruženog rada i društveno-političkih zajednica) na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu suočavali smo se i u dosadašnjoj praksi privređivanja u našoj zemlji.

Međutim, na sadašnjem stupnju društveno-ekonomskog razvitka stekli su se »potrebni društveno-ekonomski, politički, soci-

jalni i drugi uslovi«[6] da se postave adekvatne osnove naknađivanja umanjenog dohotka pod uticajem rečenih specifičnih odnosa na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

U analizi koja sledi bliže ćemo odrediti ustavni koncept sistema kompenzacija.

Saglasno Ustavu SFRJ, ekonomska ravnopravnost podrazumeva pravo udruženog rada na svim nivoima na približno jednake mogućnosti za povećanje dohotka. Ako tih približno jednakih mogućnosti nema, onda nema ni ravnopravnosti među subjektima udruženog rada u sticanju, a time ni u raspodeli dohotka. Ustavni koncept ekonomske ravnopravnosti koji treba da obezbedi sistem kompenzacija ne ide za tim da se kompenzira umanjeni dohodak pod dejstvom odnosâ na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, već samo za tim da se kompenzira umanjeni dohodak izazvan merama ekonomske politike i zakonske i podzakonske regulative. Što se tiče odnosa na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, ne daje se novi princip ekonomske ravnopravnosti izvan onoga koji proizlazi iz ekonomskih zakonitosti koje deluju na tržištu. Nejednakosti koje otuda proizlaze smatraju se objektivno datim i normalnim.[7] Otklanjaju se samo one nejednakosti subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, odnosno ona umanjenja dohotka određenih subjekata koja su izazvana merama ekonomske politike i zakonskom i podzakonskom regulativom.

Smisao ustavnog koncepta kompenzacije umanjenog dohotka sastoji se u tome da se obezbedi i osigura da se merama ekonomske politike i zakonskom i podzakonskom regulativom ne produbljuju one nejednakosti u mogućnostima povećanja dohotka koje odnosi u proizvodnji i prometu reprodukuju.

Međutim, u toku dosadašnjih rasprava o ustavnom konceptu kompenzacija i njegove primene u praksi ispoljena su i drukčija shvatanja pojma ekonomske ravnopravnosti subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

U nemogućnosti da damo prikaz svih pojedinačnih shvatanja, zadovoljavamo se osvrtom na samo neka najvažnija mišljenja koja daju bitno obeležje diskusiji o ovom pitanju.

1) Tokom diskusije u saveznim savetima, oktobra 1977. godine, stalo se na stanovište da se ravnopravnim mogu smatrati »one delatnosti koje su u stanju da ispunjavaju zadatke postavljene politikom razvoja, bez obzira na delovanje tržišnih zakonitosti i uslova koji nastaju zbog društvenih mera; ukoliko to nisu u mogućnosti, ove delatnosti smatraju se neravnopravnim i mogu da traže naknadu od zajednice«.[8]

---

[6] *Pristup za izradu zakona o osnovama sistema kompenzacija*, str. 10.

[7] Nejednakosti ove vrste ublažavaju se usmeravanjem dohotka ostvarenog u izuzetno pogodnim uslovima (prirodnim, tržišnim i drugim) u proširenje materijalne osnove udruženog rada.

[8] *Ko ima pravo na kompenzaciju*, »Politika«, 19. oktobra 1977, str. 11.

Ovako formulisan princip ekonomske ravnopravnosti označava bitnu modifikaciju i ograničenje ustavne koncepcije principa ekonomske ravnopravnosti subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

2) Prema drugom shvatanju, »ekonomska ravnopravnost je narušena ukoliko zbog mera organa federacije subjekti privređivanja ne ostvare dohodak u skladu sa proporcijama razvoja utvrđenim planovima i u društvenim dogovorima pod jednakim opštim uslovima za sve osnovne organizacije udruženog rada u odgovarajućoj grupaciji, odnosno republici i pokrajini«.[9]

3) Prema trećem proširenom tumačenju pojma ekonomske ravnopravnosti, »do narušavanja ravnopravnosti dolazi ako se organizacijama udruženog rada, odnosno republikama i pokrajinama, ne obezbedi planirani razvoj pod istim uslovima koji važe za druge delove udruženog rada, odnosno društveno-političke zajednice«.[10]

4) Prema četvrtom shvatanju, »svi institucionalno regulisani uslovi privređivanja predstavljaju objektivno datu ekonomsku ravnopravnost, a da se odstupanjima od tih uslova narušava ekonomska ravnopravnost određenih delova udruženog rada u sticanju i raspodeli dohotka«.[11]

Za sva tri shvatanja (pod 2, 3 i 4) pojma ekonomske ravnopravnosti karakteristično je da ona proširuju taj pojam u odnosu na njegovo ustavno određenje. Iz ovih shvatanja bi proizlazilo da ekonomsku ravnopravnost subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu treba shvatiti kao princip koji nudi jednake mogućnosti (tržišne i institucionalne) povećanja dohotka.

Ako za momenat apstrahujemo nejednakost u mogućnosti povećanja dohotka subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu uslovljenu delovanjem mera ekonomske politike i zakonske i podzakonske regulative, organizacije udruženog rada, odnosno republike i pokrajine, ostvaruju različite poslovne rezultate na tržištu uz iste utroške tekućeg i minulog rada, jer se rezultati njihova rada različito valorizuju na tržištu. Otuda se postavlja sledeće pitanje: da li je nejednakost mogućnosti povećanja dohotka ili, što se svodi na isto, da li nejednak ekonomski položaj organizacija udruženog rada, republika i pokrajina, uslovljen delovanjem zakona tržišta pri valorizovanju rezultata njihova rada, »može biti osnov za isticanje prava na kompenzaciju«.[12] Ili, ako kompenzaciju posmatramo kao sastavni deo razvojne politike,

---

[9] *Pristup za izradu zakona o osnovama sistema kompenzacija*, str. 7.

[10] Isto, str. 7.

[11] Isto.

[12] »Osnovna pitanja vezana za izradu zakona o osnovama sistema kompenzacija«, Savezni sekretarijat za tržište i cene, Beograd, 1976, str. 7.

onda se postavlja pitanje: »da li različit položaj pri donošenju razvojne politike može biti osnova za primenu kompenzacije, odnosno da li delovi udruženog rada u organizacijama udruženog rada, republikama ili pokrajinama, koji ne uživaju povoljnije uslove u razvoju, mogu po ovoj osnovi zahtevati da im se to naknadi putem kompenzacije«.[13]

3. Osnov za primenu kompenzacije

Osnov za kompenzaciju u sistemu udruženog rada čini *merama*[14] i *aktima*[15] narušena ekonomska ravnopravnost organizacija udruženog rada, republika i pokrajina. Svaki subjekt u sistemu udruženog rada koji svojim merama i aktima dovodi druge subjekte u sistemu u ekonomski neravnopravan položaj, bez njihovog znanja i saglasnosti, time što smanjuje ili ograničava njihove jednake mogućnosti za povećanje dohotka, dužan je da, naporedo s donošenjem i sprovođenjem takvih mera i akata, predvidi karakter, oblik i način rekompenziranja narušene ekonomske ravnopravnosti odnosnih subjekata. To je ono što bismo mogli nazvati *opštom sistemskom osnovom za primenu kompenzacije*, koju treba organski ugraditi u odgovarajuće mere i akta u sistemu udruženog rada. Samo tako ona postaje organskim delom svih mera i akata u sistemu.

Zbog bližeg opredeljenja *osnove* za primenu kompenzacije treba ju dovesti u vezu s odnosima u primarnoj i sekundarnoj raspodeli dohotka, naime, bliže razmotriti narušavanje ekonomske ravnopravnosti subjekata u domenu primarne i sekundarne raspodele na temelju koje oni stiču pravo na kompenzaciju.

Ne bi se moglo reći da se tek sada prvi put susrećemo sa problemom praktične primene sistema kompenzacije u nas. Dobro je poznato da je u našim uslovima privređivanja primarna raspodela uvek shvatana kao *prva* raspodela, a sekundarna raspodela kao konačna. Sekundarna raspodela je na toj osnovi uvek unosila manje ili veće korekcije u primarnu raspodelu dohotka,[16] to jest vršila je funkciju *jedinog oblika* rekompenzacije u slučajevima narušene ravnopravnosti subjekata u domenu primarne raspodele. Tu funkciju sekundarne raspodele mogli bismo nazvati njenom osnovnom korektivnom funkcijom, jer ona, pored kompenzacione, vrši i takozvanu funkciju solidarnosti. Prema tome, princip kompenzacije je ugrađen u sistem odnosâ raspo-

[13] Isto.

[14] Ekonomske i razvojne politike.

[15] Zakonskim, podzakonskim i samoupravnim aktima.

[16] Šire o tome vidi Dr Jovan Andrijašević, *Ekonomski položaj privrednih oblasti i grupacija u Srbiji (1962—1966)*, »Samoupravljačka iskustva«, br. 3/1969, str. 12—14.

dele, čineći jednu od njegovih korektivnih potfunkcija. Postavlja se ozbiljno pitanje: da li i dalje ostati pri tome da se preko *mehanizma sekundarne raspodele* ostvaruje kompenzacija za slučajeve narušene ekonomske ravnopravnosti na području primarne raspodele ili mere kompenzacije ugraditi za sve situacije i odnose (kako u domenu sekundarne, tako i primarne raspodele) kad se narušava princip ekonomske ravnopravnosti subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Logici našeg sistema, izraženoj u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, najviše odgovara alternativa prema kojoj bi mere kompenzacije za narušenu ekonomsku ravnopravnost u domenu primarne raspodele bile sastavni deo odgovarajućih mera i akata u oblasti *monetarno-kreditne politike i politike ekonomskih odnosa sa inostranstvom*. Neposredno involviranje kompenzacije u mere i akta u domenu primarne raspodele u smislu nepovratnog davanja sputavalo bi odnose na području primarne raspodele. Umesto toga je neophodno bliže odrediti efekte mera i akata u oblasti primarne raspodele kojima se narušava ekonomska ravnopravnost subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i rekompenzaciju za, na toj osnovi, izgubljeni dohodak, odnosno izgubljenu jednaku mogućnost za povećanje dohotka, ostvarivati preko mehanizma monetarno-kreditne politike i politike ekonomskih odnosa sa inostranstvom.

Po našem mišljenju, samo za izuzetne slučajeve bilo bi opravdano mere kompenzacije vezivati, u neposrednom smislu te reči, za mere i akta u domenu primarne raspodele kojima se narušava ekonomska ravnopravnost subjekata.

Sem toga, da bi uopšte bilo moguće bliže odrediti mere i akta na području primarne raspodele kojima se narušava ekonomska ravnopravnost subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, neophodno je prethodno, pomoću odgovarajućih metoda, izdvojiti onaj deo dohotka koji je stečen u domenu primarne raspodele, a koji je rezultat izuzetnih prirodnih, tržišnih i drugih pogodnosti.

3.1. *Mere i akta u domenu primarne raspodele*

Sada možemo prići analizi mera, akata i odnosa u oblasti primarne raspodele koji dovode do narušavanja ekonomske ravnopravnosti subjekata što predstavlja osnovu za kompenzaciju u oblasti monetarno-kreditne politike i politike ekonomskih odnosa sa inostranstvom.

Dve su vrste mera, akata i odnosa koji u domenu primarne raspodele mogu dovesti, i po pravilu dovode, do narušavanja principa ekonomske ravnopravnosti među subjektima na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Prvo, mere kojima se narušava *društveno-normalni paritet cena*, odnosno uspostavlja disparitet -na; drugo, mere, akti i odnosi koji dovode do pojave neekviva-

lentne razmene među subjektima na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

Počnimo od promena koje dovode do izmena režima i pariteta cena što neke subjekte na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu stavljaju u povoljniji, a druge u nepovoljniji položaj od onoga u kome su bili pre tih promena.

3.1.1. Režim cena

»Režim cena, sa svoje strane, predstavlja jedan od faktora koji deluje na odnose na tržištu i doprinosi tome da se formiraju različiti nivoi cena, a time i dohotka, za proizvode koji su pod kontrolom u odnosu na proizvode čije se cene slobodno formiraju«.[17]

Mere i akti ekonomske politike, kojima se utiče na promene u režimu cena, mogu, zbog svoje generalne usmerenosti na postizanje sklada između politike i režima cena sa konkretnim odnosima u razmeni i potrošnji, bilo zbog svoje povremene neusklađenosti ili zbog niza drugih razloga, da u manjoj ili većoj meri menjaju uslove privređivanja, a time i uslove proizvodnje i realizacije dohotka, kako za pojedine grupacije i sektore tako i za cele oblasti privrede. Naime, iz činjenice da se u razmerama SFRJ, kao jedinstvenog privrednog i tržišnog područja, donose mere i akti kojima ke menja režim cena važeći za to jedinstveno privredno i tržišno područje — sasvim je jasno da ta regulativa vrši veoma različita dejstva na nivo cena i dohotka u pojedinim sektorima, grupacijama itd. Baš ta činjenica da se jednom merom ili aktom ekonomske politike, tako reći jednim potezom, mogu uspostaviti veoma različiti nivoi cena i dohotka u raznim sektorima i grupacijama — nameće potrebu *procenjivanja i utvrđivanja efekata* dejstva mera i akata o promeni režima cena na pojedine delove udruženog rada i utvrđivanja karaktera, oblika i načina kompenziranja umanjenja dohotka, odnosno umanjenja jednakih mogućnosti za njegovo povećanje. To mora biti *prius* donošenju takvih mera. Organ koji donosi mere i akte ove vrste, a pri tom nije procenio i ocenio njihove efekte na razne delove udruženog rada i nije preduzeo odgovarajuće korake za kompenziranje određenih šteta, po pravilu te mere ne bi mogao ni doneti.

Na nivo cena i dohotka u pojedinim sektorima, grupacijama i društveno-političkim zajednicama mogu da utiču sledeći faktori: prvo, razlike u produktivnosti rada; drugo, izuzetne pogodnosti stvaranja i realizovanja dohotka (prirodne, tržišne i druge); treće, promene u privrednom sistemu, uključujući i promene režima cena; četvrto, kretanje konjunkture itd.

Kao i izuzetne pogodnosti u stvaranju i realizovanju dohotka, i promene u privrednom sistemu i merama ekonomske politike,

---

[17] *Međuregionalno prelivanje dohotka...*, str. 17.

koje stavljaju u povoljniji položaj samo jedan deo privrede, proizvode identične efekte, budući da se u istoj meri odnose prema razlikama u visini produktivnosti rada i drugim društveno-političkim ili ekonomskim uslovima.

No kad je reč o promenama nivoa cena i dohotka u jednom delu privrede pod dejstvom izuzetnih pogodnosti u proizvodnji i prometu (prirodnih, tržišnih i drugih), one, strogo uzev, ne spadaju ovde, već se odnose na materiju ekstradohotka. Ostaju samo promene u privrednom sistemu, ekonomskoj politici i režimu cena koje stavljaju u povoljniji položaj samo određeni deo privrede. Ove mere ne potpadaju pod režim ekstradohotka, već sistema kompenzacija.

Kao što je poznato, *režim cena* u celom postreformskom periodu imao je dualistički karakter: s jedne strane, imali smo proizvode u režimu slobodnog formiranja cena, a, s druge, proizvode čije se cene nalaze pod društvenom kontrolom. Od uvođenja ovog dvojnog režima cena[18] do danas zapažene su sledeće dve tendencije: prvo, cene proizvoda uopšte rasle su brže nego pre toga, i, drugo, liberalizovane cene rasle su brže od cena proizvoda pod neposrednom društvenom kontrolom. Budući da su cene potrošnih roba liberalizovane u znatno većoj meri od cena reprodukcionog materijala i cena sredstava rada, to je i razumljivo da su cene potrošnih dobara znatno brže rasle kod proizvođača potrošnih roba nego kod proizvođača reprodukcionog materijala i sredstava rada. Razlike u rastu cena i dohotka su utoliko veće ukoliko se od pojedinih velikih grupa roba prelazi na sektore i grupacije. Kao što se vidi, promene u režimu cena u postreformskom periodu delovale su na prelivanje dohotka iz grana i grupacija proizvođača sredstava rada i reprodukcionog materijala u grane i grupacije koje se bave proizvodnjom potrošnih roba.

3.1.2. Paritet cena

Kao što je poznato, u nas je još od uvođenja privredne reforme prihvaćen paritet svetskih cena kao »objektivni kriterijum za ustanovljavanje stepena dispariteta domaćih cena«.[19] Na toj osnovi usvojena je dugoročna politika cena koja polazi od pariteta unutrašnjih i svetskih cena, tako da su odnosi cena bitno izmenjeni, čime je otklonjen jedan od značajnih uzroka neujednačenih uslova privređivanja. Shodno tome, nivo cena proizvoda i usluga, »koji su ili mogu biti predmet međunarodne robne razmene, sveden je na cene koje se u toj razmeni ostvaruju uz primenu jedinstvenog valutnog kursa. Neophodna odstupanja od jedinstvenog valut-

---

[18] Dr Jovan Andrijašević, *Sistem i politika cena u samoupravnoj privredi,* »Samoupravljačka iskustva«, br. 11—12/1968, Kragujevac, str. 49—56.

[19] *Međuregionalno prelivanje dohotka...,* str. 2.

nog kursa zasnovana su na opštoj razvojnoj politici i utvrđena su na bazi unapred definisanih opštih kriterijuma koji važe za određene grupacije proizvodnje. Odstupanja su učinjena i u cenama proizvoda i usluga koji uglavnom nisu predmet međunarodne robne razmene (električna energija, železnički saobraćaj, neke komunalne usluge); za ove delatnosti je utvrđen takav nivo cena koji im obezbeđuje takve uslove privređivanja koji odgovaraju potrebama razvoja ovih delatnosti kao skladnog razvoja celokupne privrede«.[20] U saglasnosti sa navedenim kriterijumima društvenim planom 1964—1970. godine, u okviru opšte politike ekonomskog razvoja naše zemlje u posmatranom periodu, te, prema tome, i u skladu sa opštom politikom cena koja je u njemu zacrtana, uspostavljen je sledeći paritet cena. Cene proizvođača industrijskih proizvoda povećane su za 13%; od toga cene sredstava rada za 4%, sirovina i materijala za reprodukciju za 19, potrošne robe za 12%. Cene železničkog saobraćaja povećane su za 32, a proizvođačke cene poljoprivrednih proizvoda za 33%.[21]

Ako stvarne promene u paritetu cena u periodu posle reforme uporedimo sa reformom predviđenim paritetom cena i promenama tog pariteta, onda dolazimo do zaključka da realne promene pariteta cena u osnovi nisu odgovarale promenama cena predviđenim reformom. Tako, na primer, u oblasti industrije i rudarstva u 1967. godini cene proizvoda samo u proizvodnji nafte su odgovarale nivou cena predviđenom reformom: u »elektroenergiji, uglju, crnoj i obojenoj metalurgiji i duvanu« cene su se kretale na nivou nižem od reformom predviđenog, dok je u »svim ostalim granama došlo do kretanja cena iznad reformom predviđenog nivoa«. Drugim rečima, u najvećem broju grana industrije i rudarstva došlo je do manje ili više znatnog probijanja reformom utvrđene politike cena, to jest do narušavanja pariteta cena, pa, prema tome, i do pojave disproporcija u proizvodnji i prometu.

»Do značajnijeg narušavanja reformom predviđenog režima, nivoa i pariteta cena došlo je u obojenoj metalurgiji i industriji građevinskog materijala, tekstilnoj industriji, industriji kože, gume, obuće i prehrambenoj industriji.«[22]

Cene liberalizovanih proizvoda su rasle znatno brže od cena proizvoda pod neposrednom društvenom kontrolom. Ilustracije radi, u 1966. godini, u prvih šest meseci posle liberalizacije cena jedne veće grupe proizvoda, njihove cene su porasle za 19%, a pri porastu opšteg indeksa cena proizvođača u industriji u tom periodu za svega 1,8%. Kod proizvoda liberalizovanih u junu 1967.

---

[20] Predgovor Zakonu o formiranju i društvenoj kontroli cena, Beograd, 1967, str. VIII.

[21] Dr Jovan Andrijašević, *Sistem i politika cena u samoupravnoj privredi*, cit. izd., str. 57.

[22] Isto, str. 59—60.

godine porast cena do februara 1968. godine iznosio je 1,3%, a pri padu opšteg indeksa cena proizvođača industrijskih proizvoda za 0,3%. U 1968. godini od ukupno ostvarenog opšteg porasta cena proizvođača u industriji prema prethodnoj godini od 0,5%, na porast cena liberalizovanih proizvoda otpada oko 85%. »U prvih sedam meseci 1969. godine, pri opštem porastu cena proizvođača u industriji od 2,8%, cene liberalizovanih proizvoda povećane su za 4,1%, a proizvoda pod neposrednom društvenom kontrolom za 1,8.«[23]

Ili, uzevši ceo poslereformski period, zaključno sa julom 1969. godine, cene sredstava rada su porasle za 5%, materijala za reprodukciju za 7,9, a cene potrošne robe, koja se u najvećoj meri nalazi pod režimom slobodnih cena, porasle su za 10%.[24] »Ukoliko se ide dalje po granama, razlike u stopama porasta cena postaju sve veće i dostižu i do 20%, a u užim grupacijama i proizvodima i više.«[25]

Ta se tendencija sa još većim intenzitetom nastavlja i u periodu 1970—1974.

O čemu govori činjenica da su liberalizovane cene rasle brže nego cene proizvoda pod neposrednom društvenom kontrolom?

Prvo, da proces slobodnog formiranja cena, bilo da se odnosi samo na potrošna dobra bilo na sva dobra, nužno reprodukuje disparitet cena na štetu reprodukcionog materijala i sredstava rada. Da li to znači da treba odustati od liberalizacije cena da bi se izmenio poredak cena u korist sirovina i reprodukcionog materijala? Ne, iako je činjenica da *poredak* slobodnog formiranja cena nužno vodi disparitetu cena u korist potrošnih dobara. Slobodno formiranje cena sadrži u sebi *ekonomsku nepravdu*. Neravnopravnost onih delova udruženog rada, odnosno društveno-političkih zajednica, koji se bave proizvodnjom sirovina i reprodukcionog materijala, kada sa istim utrošcima rada i sredstava stiču manji dohodak od proizvođača finalnih proizvoda, posebno potrošnih dobara, više je nego očigledna. Tu nepravdu ne treba uklanjati *nasilnim izmenama* prirodnog poretka cena, već kompenzacijom dela izgubljenog dohotka, odnosno izgubljenih jednakih mogućnosti za njegovo uvećanje. I teorija i praksa našeg sistema nedvosmisleno pokazuju da je disparitet cena, dohotka i mogućnosti za njegovo uvećanje između proizvođača *finalnih i međufaznih proizvoda*, odnosno *sirovina i reprodukcionog materijala i potrošnih dobara glavni izvor i pokazatelj ekonomske neravnopravnosti u sistemu, glavni oblik neekvivalentne razmene koja se jedino i može ublažavati sistemom kompenzacije.*

Da bi se uočila ova ključna disproporcija u sistemu, nije neophodno ići do privredne celine. Dovoljno je zaviriti u disparitet

---

[23] *Međuregionalno prelivanje dohotka ...*, str. 25.

[24] Isto.

[25] Isto.

cena i dohodaka unutar jedne jedine složene organizacije udruženog rada u okviru koje se zaokružuje reprodukcioni ciklus. Tu ćemo videti da OOUR — proizvođači sirovina i reprodukcionog materijala, usled rečenog dispariteta cena, na 100 jedinica tekućeg i minulog rada stiču niži dohodak od proizvođača finalnih proizvoda. Otuda ovu ekonomsku neravnopravnost treba otklanjati u prvom redu sistemom kompenzacija unutar pojedinih reprodukcionih celina konstituisanih u obliku složenih organizacija udruženog rada. Ekonomski poredak cena nije moguće menjati tako što bi se aktima i merama ekonomske politike preuređivao na novim osnovama, već tako što bi se *post festum* otklanjala ili ublažavala ekonomska neravnopravnost koju on nužno nosi u sebi u odnosu na proizvođače sirovina i reprodukcionog materijala preko kompenziranja, odnosno rekompenziranja izgubljenog dohotka ili jednakih mogućnosti za njegovo povećanje. Na taj način se sam sistem kompenzacija pojavljuje kao oblik promene postojećeg poretka cena, to jest pariteta cena.

Istina, rečeni disparitet cena nije izraz samo mera ekonomske politike, već i delovanja niza drugih faktora (dualizam režima cena, obim i struktura proizvodnje i stepen njihove usklađenosti sa tražnjom, kretanje — zidanje troškova proizvodnje, uključujući i sve one faktore koji utiču na troškove proizvodnje). Veoma je teško, ako ne i nemoguće, kvantitativno izdvojiti uticaj svakog od ovih faktora na nivo i odnose cena, a u tom smislu i dejstvo mera ekonomske politike na nivo i odnose cena. U najboljem slučaju, ovde može biti reči o približnoj proceni tog uticaja na nivo i odnose cena i dohodaka u pojedinim sektorima i oblastima privrede, odnosno u pojedinim republikama i pokrajinama.

Paritet cena se može utvrđivati po dvema osnovama: na osnovi svetskih cena i na osnovi cena koje odgovaraju utvrđenoj politici razvoja. Prva osnova se primenjuje u sferi međurepubličkih i pokrajinskih odnosa u sticanju i raspodeli dohotka, a druga — u odnosima između pojedinih sektora, odnosno grupacija. Shodno prvoj osnovi, u svakoj socijalističkoj republici, odnosno pokrajini, na taj način utvrđivao bi se »položaj kakav bi sa celom svojom proizvodnjom imala na svetskom tržištu; konsekventno tome, odstupanja od svetskih cena smatraju se disparitetima i mogu biti osnova za utvrđivanje«[26] prelivanja dohotka u odnosima među republikama i pokrajinama. To znači da republike i pokrajine mogu svoje pravo na kompenzaciju temeljiti na osnovi tako shvaćenog pariteta cena. Ovaj kriterijum se ne bi mogao uzeti kao osnova za kompenzaciju u korist pojedinih sektora privrede, budući da u odnosima među sektorima »prioritetan značaj ima politika razvoja, baza za kompenzacije u ovakvim slučajevima ne bi mogli biti dispariteti prema svetskim cenama, nego dispariteti prema cenama koje odgovaraju utvrđenoj politici razvoja«.[27]

[26] Isto, str. 27.
[27] Isto.

U prikazu pariteta, odnosno katapariteta cena kao osnove za kompenzaciju ne bi trebalo ići dalje od prosečnog ili sektorskog pariteta; prvo, iz razloga praktične neizvodljivosti, a, drugo, iz čisto suštinskog razloga jer katapariteti cena ne mogu biti neposredna osnova za kompenzaciju u okviru i na temelju primarne raspodele, već kao osnova za kompenzaciju u posrednom smislu te reči, to jest *kao osnova za kompenzaciju preko mehanizma kreditno-monetarne politike i politike ekonomskih odnosa sa inostranstvom, a samo po izuzetku neposredno u obliku subvencija, dotacija* i slično.

No, kad je reč uopšte o paritetima cena, koji za pojedine sektore mogu postati osnovom za kompenzaciju, treba imati na umu da svaki disparitet cena ne može postati osnovom za kompenzaciju. Naime, katapariteti cena koji su ugrađeni u politiku cena usklađenu sa politikom razvoja ne mogu biti osnova kompenzacija. Razlozi za to su u sledećem. Ako se politikom cena usklađenom s razvojnom politikom (većim cenama, odnosno većom carinskom zaštitom) »daje određenim grupacijama prednost u odnosu na druge sa nižim cenama, odnosno nižom zaštitom — to je zato što to odgovara našoj razvojnoj politici. U ovakvim slučajevima davanje kompenzacije jednim grupacijama za ono što druge dobijaju kroz više cene, odnosno višu zaštitu, značilo bi da se poništavaju one prednosti koje se ovim drugima žele dati kroz razvojnu politiku«.[28]

Da bismo uočili razliku između katapariteta cena ugrađenih u politiku cena usklađenu s razvojnom politikom i ostalih katapariteta cena, prve ćemo obeležiti osnovnim, a druge dodatnim, pri čemu pod oim drugim podrazumevamo disparitete cena koji nastaju mimo i pored osnovnog katapariteta cena. To, razume se, ne znači da ostali ili dodatni katapariteti mogu biti osnova za kompenzaciju za izgubljeni dohodak, odnosno umanjenu jednaku mogućnost za njegovo povećanje. Naprotiv, ni ovi dodatni katapariteti cena ne bi mogli biti osnova za kompenzaciju u korist oštećenih organizacija udruženog rada, »jer bi došle do izražaja sve slabosti vezane za subvencioniranje privrede na širokom frontu . . .«[29]

Svako, pa i ovo pravilo može da ima izuzetak, što će reći da u izvesnim izuzetnim slučajevima pojedini sektori privrede, odnosno pojedine grupacije mogu steći pravo na kompenzaciju. Primera radi, »ako se železničke tarife administrativnim putem održavaju na nivou koji je ispod nivoa koji odgovara politici razvoja ove grane saobraćaja, u principu bi mogla doći u obzir kompenzacija u korist železnice.«[30] Iz sličnih razloga i drugi sektori i gru-

[28] Isto, str. 36.
[29] Isto.
[30] Isto, str. 37.

pacije privrede (na primer, elektroenergija, komunalne usluge, pojedine grupacije u poljoprivredi itd.) mogu steći pravo na kompenzaciju.

3.1.3. Mere i akti carinske i poreske zaštite

Iako su carine bitan element pariteta cena i promena (poboljšanja ili pogoršanja) ekonomskog položaja pojedinih sektora, grupacija, odnosno društveno-političkih zajednica, one ne mogu biti osnova za kompenzaciju iz već objašnjenih razloga. Naime, davanje kompenzacije u ovom slučaju poništavalo bi one prednosti koje se ovim aktima i merama žele dati određenim subjektima.

3.1.4. Mere i akti stimuliranja i ograničavanja izvoza

Pod merama i aktima stimuliranja izvoza podrazumevamo razne vrste *carinskih i poreskih olakšica*. Svrha ovakvih olakšica jeste da se »rastereti proizvodnja od plaćanja carina za reprodukcioni materijal i opremu, od poreza ugrađenih u cenu proizvoda i slično, a koji ne predstavljaju troškove proizvodnje kakvi odgovaraju svetskim uslovima«.[31] U našoj zemlji, međutim, ovakve olakšice nemaju takav selektivni karakter, »nego se daju u cilju podsticanja celokupne proizvodnje, pa na taj način poprimaju karakter opštih subvencija«.[32] Stoga ovakve olakšice, i pored njihovog nesumnjivog opravdanja kada ih posmatramo sa stanovišta udruženog rada u celini, pojedine delove udruženog rada, pojedine republike i pokrajine stavljaju u različite položaje usled različite proizvodne strukture. »Takve poreske i carinske olakšice su u mogućnosti da obezbede viši nivo domaćih cena koje se realizuju na celokupnom jugoslovenskom tržištu, čime se postiže povoljniji dohodak za delatnosti koje ih koriste, a time i za teritorije koje te delatnosti imaju najviše zastupljene u strukturi njihove proizvodnje.«[33]

Kod carinskih i poreskih olakšica, kao i kod carina, treba praviti razliku između *neposrednih* i *posrednih* efekata, neposrednih u smislu njihovog dejstva na »isplaćene iznose za carinske i poreske olakšice«, posrednih — u smislu uslova koje te olakšice obezbeđuju datoj proizvodnji na domaćem tržištu i, sledstveno tome, doprinose ostvarivanju »veće cene od svetske cene, a time i većeg dohotka«.[34]

U vezi s tim se postavlja pitanje da li carinske i poreske olakšice u meri u kojoj se pomoću njih umanjuje dohodak,

---

[31] *Međuregionalno prelivanje dohotka...*, str. 6.

[32] Isto, str. 15.

[33] Isto.

[34] Isto.

odnosno jednake mogućnosti za njegovo povećanje nekih delova udruženog rada, to jest nekih društveno-političkih zajednica, mogu biti osnova za isticanje prava na kompenzaciju?

Odgovor na dato pitanje zavisi od karaktera carinskih i poreskih olakšica.

1) Ukoliko ove olakšice imaju selektivni karakter, one ne bi za »oštećene« delove udruženog rada, odnosno društveno-političkih zajednica, mogle biti osnova za isticanje prava na kompenzaciju, kao i u slučaju carina.

2) Međutim, ukoliko ove olakšice imaju karakter opštih subvencija, rečene olakšice u meri u kojoj stavljaju određene delove u neravnopravan položaj daju osnovu tim delovima za isticanje prava na kompenzaciju.

Reč-dve o *merama i aktima ograničavanja izvoza.* Dva su motiva izvoza robe: prvo, mogućnost ostvarenja viših cena u izvozu nego na domaćem tržištu i, drugo, mogućnost proširenja obima proizvodnje i smanjenja troškova proizvodnje u okvirima utvrđene razvojne politike. Ovaj drugi motiv izvoza bliže je obrazložen u analizi carinskih i poreskih olakšica za izvoz određenih proizvoda, ali prvi nije. Mogućnost da se ostvare više cene u izvozu nego na domaćem tržištu predstavlja osnovni motiv izvoza. Ukoliko, međutim, iz bilo kojih razloga postoji ograničenje izvoza robe, a uvozne cene su više od odgovarajućih na domaćem tržištu, postavlja se pitanje da li se za neostvareni dohodak zbog ograničavanja izvoza — a izvozne cene su više od odgovarajućih domaćih — stiče pravo na kompenzaciju? U dosadašnjim diskusijama o primeni sistema kompenzacija preovladalo je mišljenje da bi u ovom slučaju bila opravdana i moguća primena mera kompenzacije.[35]

3.1.5. Spoljnotrgovinski i devizni režim

Spoljnotrgovinski i devizni režim može da ima, i obično ima, sledeće funkcije. Prvo, ograničavanje uvoza zbog platnobilansne situacije i, drugo, zaštitu neke proizvodnje. U dosadašnjim raspravama o primeni sistema kompenzacije preovladalo je mišljenje da pri uvozu roba i usluga ne postoje realne osnove za primenu kompenzacije.[36]

Spoljnotrgovinski i devizni režim je, pored sfere monetarno-kreditne politike, drugo po važnosti područje za primenu sistema kompenzacije u tom smislu što bi proizvođači sirovina i baznih proizvoda imali izvestan beneficirani tretman u spoljnotrgovinskom i deviznom režimu.

---

[35] Šire o tome vidi: *Osnovna pitanja vezana za izradu Zakona o osnovama sistema kompenzacija,* cit. izd., str. 19.

[36] Isto.

3.1.6. Mere i akti kreditno-monetarne politike

Domen kreditno-monetarne politike jeste glavna oblast za primenu kompenzacija, to jest za *rekompenzacije* za umanjenje dohotka, odnosno mogućnosti za njegovo povećanje, proizvođačima sirovina i baznih proizvoda. Zašto? Može izgledati paradoksalno da se područje kreditno-monetarne politike, gde ne važe odnosi bespovratnog davanja, proglašava osnovnim za primenu kompenzacije kao odnosa koji se po pretpostavci temelji na bespovratnoj naknadi štete, odnosno umanjenog dohotka. Međutim, ako se malo dublje razmisli, postaje jasno da se u uslovima robne proizvodnje i razmene kompenzacija ne može bukvalno primeniti, saglasno svom pojmu, već stvaralački, to jest u kontekstu datih odnosa proizvodnje koji po definiciji isključuju (po pravilu) primenu kompenzacije kao bespovratnog davanja onome čiji je dohodak umanjen zbog dejstva mera ekonomske politike, kao *davanje* preko monetarno-kreditnog sistema, *u kreditnoj formi pod izvesnim beneficiranim uslovima.* Upravo zbog toga nije nimalo slučajno što se sredstva fonda za podsticanje razvoja nedovoljno razvijenih republika i pokrajina ne daju nepovratno, već na principima kreditnih odnosa pod povlašćenim uslovima. To je dovoljan razlog da se u sferi monetarno-kreditnih odnosa vidi glavno područje primene kompenzacije.

Sama činjenica da je u kreditno-monetarnu politiku ugrađen princip jedinstvenosti kriterijuma i merila nije smetnja da ona odgovori takvoj svojoj funkciji, pod uslovom da su u njenim merama i aktima sadržani *elementi diferenciranja*, odnosno *rekompenzacije.* U protivnom, efekti mera i akata kreditno-monetarne politike imaće negativne implikacije na proizvođače koji su locirani u nedovoljno razvijenim republikama i pokrajinama.

Primenu kompenzacije merama i aktima kreditno-monetarne politike treba posmatrati u svetlosti teritorijalizacije bankarskog sistema, nesavršenosti tržišta finansijskih sredstava, kao i stalno izražene veće tražnje kredita i novca »koje narodna banka svojim merama mora da obezbeđuje.«

Razume se, selektivne mere monetarno-kreditne politike označavaju *dobitak* za jedne i *gubitak* za druge delove udruženog rada, odnosno društveno-političke zajednice. Ali u njihovoj osnovi mora biti tako postavljena selektivna politika prema kojoj bi dobijali proizvođači sirovina i baznih proizvoda locirani, po pravilu, u nedovoljno razvijenim republikama i pokrajinama. Problem se svodi na to da se za ove proizvođače kredit daje pod beneficiranim uslovima, koji uključuju i *povlašćenu kamatnu stopu.* Na toj osnovi bi ovi proizvođači sticali *dodatni dohodak*, čiji bi izvor bio *razlika* u troškovima kredita.

Očigledno je da bi za potrebe proizvođača sirovina i baznih proizvoda, lociranih u nedovoljno razvijenim republikama i pokrajinama, bilo neophodno u kreditnu politiku ugraditi određene

olakšice koje bi u izvesnoj meri i u izvesnim granicama mogle rekompenzirati implikacije mera ekonomske politike u domenu primarne raspodele.

Na osnovu rezultata ove analize dolazi se do novog pogleda na ceo sistem kompenzacija. Naime, strogo uzev, predmet naše analize nije sistem kompenzacija, već sistem *rekompenzacija*, budući da se rekompenzacijama ostvaruje kompenzacija, sa izuzetkom neposrednih kompenzacija u vidu subvencija, regresa, dotacija itd.

3.2. *Mehanizmi, mere i akti u domenu sekundarne raspodele*

Za razliku od primarne raspodele, koja se zasniva na cenovnoj raspodeli društvenog proizvoda i dohotka koja se ostvaruje preko mehanizma tržišta i cena u čijoj osnovi leži paritet cena, sekundarna raspodela se temelji na svesno korigovanoj primarnoj raspodeli. U odnose sekundarne raspodele svesno je ugrađen princip jedinstvenog mehanizma.

Ključno pitanje za adekvatno ugrađivanje pojedinih instrumenata sekundarne raspodele, posebno onih koji služe kao kanali oticanja dela dohotka iz udruženog rada, odnosno republika i pokrajina k federaciji, jeste da se imaju na umu efekti pojedinih mera i akata primarne raspodele na pojedine delove udruženog rada, odnosno republike i pokrajine, kako bi rečeni instrumenti sekundarne raspodele u sebi sadržavali i karakter *rekompenziranih instrumenata.* Naime, da se preko njih blaže opterećuju oni delovi udruženog rada, odnosno one republike i pokrajine čiji su dohodak, odnosno mogućnosti za njegovo povećanje *depresirani.* Pri tom treba imati na umu da sekundarna raspodela *nije glavno područje primene rekompenzacije*, štaviše, moglo bi se reći ni *značajnije.*

Što se tiče mehanizama, mera i akata sekundarne raspodele, posebnu ulogu i značaj imaju: prvo, mehanizmi, mere i akti odliva dohotka izvan udruženog rada (ka bankama i društveno-političkim zajednicama), odnosno iz republika i pokrajina k federaciji, i, drugo, mehanizmi, mere i akti priliva dohotka iz društveno-političkih zajednica i banaka ka udruženom radu, odnosno iz federacije k republikama i pokrajinama.

3.2.1. Mehanizmi, mere i akti odliva dohotka

Mehanizmi, mere i akti sekundarne raspodele, preko kojih se odlivaju sredstva i dohodak izvan udruženog rada (u banke i društveno-političke zajednice), odnosno iz republika i pokrajina u federaciju, jesu: prvo, oni kojima se *oporezuju sredstva* (kamata na kreditne fondove banaka, kamata na kredite odobrene iz sredstava

društveno-političkih zajednica itd.); drugo, *oporezivanje ličnih dohodaka i potrošnje* (doprinosi iz ličnih dohodaka iz radnog odnosa i od poljoprivredne delatnosti, porez na promet i slično); treće, *ostali doprinosi i obaveze* (carine, takse — savezne, republičke, pokrajinske, gradske i slično), razne rente, novčane kazne i drugo.

3.2.2. Mehanizmi, mere i akti priliva sredstava i dohotka

Mehanizmi, mere i akti priliva sredstava, odnosno dohotka iz banaka i društveno-političkih zajednica k udruženom radu, odnosno iz federacije k republikama i pokrajinama jesu: prvo, kompenzacije udruženom radu (subvencije, regresi, premije, izvozne refakcije, carinske i poreske olakšice itd.); drugo, učešće za izvršenje određenih investicija (investicija iz budžeta, ulaganja u infrastrukturu i za druge namene, uključujući i sredstva za razvoj nedovoljno razvijenih krajeva); treće, dopunska sredstva iz saveznog budžeta u korist budžeta republika i pokrajina (dotacije kao opšta dopunska sredstva ili sa određenom namenom), odnosno kompenzacija u današnjem smislu te reči.

Ceneći prema iskustvu stečenom u toku celokupnog poslereformskog perioda, može se zaključiti da se mehanizmima, merama i aktima primarne raspodele sredstva i dohodak prelivaju od proizvođača koji su locirani u nerazvijenim republikama i pokrajinama k proizvođačima u razvijenim republikama i pokrajinama. Obrnuto, mehanizmima, merama i aktima sekundarne raspodele sredstva i dohodak proizvođača lociranih u razvijenim republikama i pokrajinama srazmerno se više terete nego proizvođača u nerazvijenim republikama i pokrajinama. Na taj način se mehanizmima sekundarne raspodele ostvaruje delimična rekompenzacija umanjenih sredstava i dohotka proizvođača lociranih u nerazvijenim republikama i pokrajinama ili umanjene mogućnosti za njihovo povećanje od strane proizvođača u razvijenim republikama i pokrajinama.

Prema tome, očevidno je da se mehanizmima primarne ili cenovne raspodele ostvaruje prelivanje dohotka od proizvođača sirovina i bazične proizvodnje, odnosno one proizvodnje čije su cene pod režimom čvršće kontrole, k proizvođačima finalnih proizvoda, odnosno proizvođačima čije su cene pod režimom slobodnog formiranja cena, odnosno blage kontrole cena.

Budući da se mehanizmima sekundarne raspodele ovo prelivanje ne može rekompenzirati, to se opravdano nameće rešenje da je neophodno potražiti na kojim je drugim sektorima ekonomske politike (izuzimajući primarnu raspodelu) moguće u većoj meri obezbediti *rekompenzaciju* za depresirani dohodak proizvođača sirovina i baznih proizvoda. Rezultati ove analize upućuju na za-

ključak da rešenje ne treba tražiti u *kompenzaciji kao bespovratnom davanju* (uz razumljive izuzetke), već u *kompenzaciji*, mehanizmima, merama i aktima ekonomske politike, naročito onima koji se odnose na fond za razvoj nedovoljno razvijenih područja, na kreditno-monetarnu politiku i politiku ekonomskih odnosa sa inostranstvom, to jest *rekompenzaciji.*

4. Premije, regresi, dotacije i pokloni

Dotacije, premije, regresi i pokloni mogu takođe biti jedna od osnova za sticanje dohotka u sistemu udruženog rada. Saglasno Ustavu i Zakonu o udruženom radu, svi ovi oblici su samo posebni vidovi kompenzacije osobite vrste, to jest kompenzacije u novcu. Ovi oblici kompenzacije se primenjuju samo tamo i utoliko gde i ukoliko kompenzacija merama ekonomske politike, zakonskom i podzakonskom regulativom (ili rekompenzacijom) ne daje željene rezultate.

Prema podacima kojima raspolažemo[37] može se zaključiti da ovi oblici kompenzacije, uzeti u svojoj celini, u periodu od 1972. do 1976. godine, pokazuju ubrzani rast u ukupnoj privredi SFRJ (indeks 437,1), znatno sporiji u SR Srbiji (Srbija ukupno 1,8 puta, indeks 181,1), Srbija — uže područje 2,2 puta (indeks 219,7), Vojvodina 1,7 puta (indeks 168,0) i SAP Kosovo 0,7 puta (indeks 68,8).

Kako u privredi SFRJ u celini tako i u SR Srbiji (uže područje SR Srbije, SAP Vojvodina i SAP Kosovo) učešće premija, regresa, dotacija i poklona u ukupnom prihodu je neznatno i kreće se u sledećim procentima:

	SFRJ	*SR Srbija Ukupno*	*SR Srbija uže pod.*	*SAP Vojvodina*	*SAP Kosovo*
1972.	0,07	0,09	0,06	0,15	0,37
1973.	0,07	0,07	0,06	0,05	0,29
1974.	7,93	0,06	0,05	0,05	0,20
1975.	0,04	0,05	0,06	0,03	0,06
1976.	0,11	0,07	0,06	0,09	0,07

Do sličnih zaključaka se dolazi i kada se posmatra učešće ovih oblika kompenzacije u ukupnom prihodu u pojedinim delatnostima, sa izuzetkom grafičke industrije, saobraćaja i komunalnih delatnosti gde je ovo učešće nešto veće.

[37] Ovi podaci su obrađeni u CEI IDN-a u Beogradu; podatke iz publikacije SDK obradili studenti Ekonomskog fakulteta: Emina Halimić, Natalija Rajčić i Snežana Medić.

Za premije, regrese i dotacije, kao svojevrsne oblike kompenzacije, karakteristično je to da oni povećavaju ukupan prihod i dohodak, ali namenski (za fondove, akumulaciju i slično). Preciznije rečeno, ovi vidovi kompenzacije povećavaju dohodak, tako da je u tom delu povećani dohodak unapred nameski određen.

No, i pored ovako niskog učešća rečenih oblika kompenzacije, treba naročito naglasiti da njihov značaj tokom poslednjih godina raste. Ilustracije radi, treba reći da je naročito primenjivana kompenzacija za razvoj proizvodnje u obliku takozvanih *razvojnih premija,*[38] koja je važila u proteklom srednjoročnom planu razvoja. Pomoću instrumenata regresa stimulirano je smanjenje troškova proizvodnje. Izvoz je podstican refakcijama. Bile su naročito korišćene mere za otklanjanje posledica posebnih uslova ili dejstava ekonomske politike pojedinih zemalja.[39]

U dosadašnjoj našoj praksi najveći broj ovih oblika primenjivan je mahom u poljoprivredi, mada su se pojedini od navedenih vidova kompenzacije pojavljivali i kod drugih privrednih delatnosti: u industriji, šumarstvu, građevinarstvu, saobraćaju, trgovini, ugostiteljstvu i turizmu, zanatstvu i komunalnim delatnostima. Od dvadeset industrijskih delatnosti, koje su bile obuhvaćene našom analizom, u petnaest su primenjivani spomenuti oblici kompenzacije. Razume se, po svom karakteru ovi oblici kompenzacije se razlikuju od onih vidova kompenzacije koji nastaju na temelju primene Ustava i Zakona o udruženom radu. Ovi oblici kompenzacije ostaju i dalje, ali se ugrađuju u celivot sistem kompenzacija udruženog rada. Štaviše, ovi oblici kompenzacije se u Zakonu o udruženom radu izričito tretiraju kao oblici sticanja dohotka po drugim osnovama.[40]

»Postojanje u našem društvu raznih premija i regresa iziskuje ocenu njihovih efekata pošto se i proizvodnja onih proizvoda koji imaju premije i regrese različito pojavljuje po područjima.«[41]

5. Oblici, način utvrđivanja i izvori kompenzacija

Polazeći od osnova iz kojih nastaje, razlikujemo sledeće oblike kompenzacije. Prvo, kompenzacija udruženog rada za neostvarenu tržišnu cenu. Usled uvođenja neposredne društvene kontrole, cene izvesnog broja proizvoda određuju se niže od onoga nivoa cena koji proizlazi iz primene osnova i merila za utvrđivanje,

---

[38] Proširenje prodaje visokokvalitetnih proizvoda stimulirano je premijama.

[39] Vidi *Pristup za izradu Zakona o osnovama sistema kompenzacija,* cit. izd., str. 18.

[40] Vidi *Zakon o udruženom radu,* »Službeni list«, Beograd, 1976, član 99.

[41] *Međuregionalno prelivanje dohotka...,* str. 16.

odnosno obrazovanje cena, ili kad organ federacije ne propiše na vreme cene proizvoda, odnosno usluga koje je dužan propisati. Drugo, kompenzacija udruženog rada za neostvareni dohodak zbog ograničenja izvoza. Treće, kompenzacija za umanjeni dohodak republika i pokrajina.

Kompenzacija se ostvaruje na dva glavna načina. Prvo, *beneficiranim uslovima i olakšicama* u primeni mera ekonomske politike u domenu primarne raspodele (ubrzana amortizacija, oslobođenje od carina ili ustupanje carinskih taksa), fiskalne politike (poreske olakšice, povraćaj poreza itd.), kreditne politike (beneficirane kamate, politika selektivnih kredita, diferencirana stopa obaveznih rezervi poslovnih banaka kod Narodne banke i drugo), politike spoljnotrgovinskog i deviznog režima (beneficirani tretman) itd. Prvi i osnovni način ostvarivanja kompenzacije je, dakle, *rekompenzacija.* Drugo, neposredno u vidu subvencija, premija, regresa, dotacija itd.

Izvore sredstava za kompenzaciju treba, pre svega, posmatrati u tom smislu da kompenzacija, po pravilu, nije *nepovratno davanje,* sem izuzetaka subvencija, premija, dotacija itd. koje imaju ograničeno značenje. Prema tome, glavni izvori za pokriće kompenzacije u obliku rekompenzacije primenom mera ekonomske politike jesu ona sredstva koja se koriste za sprovođenje odgovarajućih mera ekonomske politike: monetarno-kreditne, politike spoljnotrgovinskog i deviznog režima, fiskalne politike, politike amortizacije itd.

U meri u kojoj se kompenzacija ostvaruje u vidu novčanih davanja izvori za njihovu isplatu su budžeti društveno-političkih zajednica, odnosno sredstva namenjena za slučajeve interne kompenzacije u udruženom radu.

Ilija Nikezić

Koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite

(Neki savremeni unutrašnji i spoljni opredeljujući činioci te koncepcije)

Odbrana Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i zaštita Ustavom utvrđenog poretka jedinstven je interes radničke klase, radnih ljudi i građana, svih naših naroda i narodnosti, republika i pokrajina.

Organizacija odbrane i način vođenja rata u svakom društvu određuju se i razvijaju u društveno-istorijskim okvirima u kojima deluje mnoštvo značajnih činilaca. Opštenarodna odbrana predstavlja takav način organizovanja za odbranu jedne zemlje, nekog društva ili pokreta u kome je ostvareno aktivno i neposredno učešće naroda i svih materijalnih potencijala u pripremama i izvođenju odbrane, odnosno u raznovrsnim oblicima borbe i otpora koji se vode radi ostvarivanja pravednih nacionalnooslobodilačkih ili revolucionarnih ciljeva. Dakle, opštenarodna odbrana označava celinu odbrambenih funkcija društvenog sistema u kojoj su obuhvaćene političke, diplomatske, ekonomske, vojne, psihološko-propagandne, kulturne i druge društvene delatnosti, jedinstveno usme-

rene i organizovane radi odvraćanja od agresije i priprema za odbranu i zaštitu ukoliko do agresije dođe.

Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita u našoj zemlji imaju dva osnovna značenja. Prvo, pod opštenarodnom odbranom i društvenom samozaštitom se podrazumeva jedna od glavnih funkcija našeg samoupravnog društveno-političkog sistema, to jest odbrana i samozaštita su integralni deo društvenog sistema socijalističkog samoupravljanja. U osnovi društvenog sistema su klasni interesi radničke klase i socijalistički samoupravni društveni odnosi. Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita postali su sastavni deo samoupravnih prava, odgovornosti i obaveza radnih ljudi i građana i njihovih radnih i društveno-političkih zajednica i organizacija. »Socijalistički samoupravni sistem zahteva i omogućava da udruženi proizvođači i građani organizuju odbrambene snage društva kao sopstvene, koje — angažovanjem svih ljudskih i materijalnih mogućnosti, snaga i sredstava — garantuju nezavisnost i integritet naše socijalističke zajednice. Jer, naoružani narod ne može biti pobeđen.«*

Drugo, opštenarodna odbrana i društvena samozaštita označavaju i ukupnost organizacije našeg društva za odbranu, oblik i sadržinu odbrambene organizovanosti svih subjekata samoupravnog socijalističkog društveno-političkog sistema i nesvrstane, miroljubive spoljne politike SFRJ. U šestom poglavlju Osnovnih načela Ustava SFRJ, koja se odnose na odbranu zemlje, između ostalog, stoji: »Opštenarodna odbrana u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji je jedinstven sistem organizovanja, pripremanja i učešća federacije, republika, autonomnih pokrajina, opština, organizacija udruženog rada, mesnih zajednica, samoupravnih interesnih zajednica i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, društveno-političkih i drugih društvenih organizacija, radnih ljudi i građana u oružanoj borbi i svim drugim oblicima otpora i u vršenju drugih zadataka od interesa za odbranu zemlje.«

U članu 1. Opštih odredaba saveznog Zakona o narodnoj odbrani se kaže: »Narodna odbrana je jedinstven sistem organizovanja, pripremanja i aktivnog učešća svih subjekata društva i neposrednog angažovanja materijalnih izvora i snaga u odvraćanju i sprečavanju agresije, u oružanoj borbi i drugim oblicima opštenarodnog otpora i u ispunjavanju drugih zadataka radi odbrane i zaštite slobode, nezavisnosti, suvereniteta, teritorijalne celokupnosti i socijalističkog samoupravnog poretka Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.«

Na identičan način se to svojstvo naše odbrane utvrđuje i u ustavima i zakonima o narodnoj odbrani socijalističkih republika i autonomnih pokrajina.

---

* Iz rezolucije Desetog kongresa SKJ »Zadaci Saveza komunista Jugoslavije u opštenarodnoj odbrani, bezbednosti i društvenoj samozaštiti«.

Smisao i cilj navedenog teksta su jasno izraženi. Normativno se utvrđuju osnove za ponašanje i delovanje svih nosilaca poslova narodne odbrane, čime se obezbeđuje da se celokupan njihov rad ostvaruje na svrsishodan, usmeren, jedinstveno organizovan i usklađen način. To je izvor obaveza da sva rešenja, i to u svim sferama odbrane, budu podređena jedinstvenom cilju, jedinstvenoj društvenoj potrebi. Značaj činjenice da se Ustavom i Zakonom o narodnoj odbrani utvrđuje načelo da se naša odbrana i društvena samozaštita organizuje i ostvaruje kao sistem sastoji se u tome što se time obezbeđuje najoptimalnije, najefikasnije angažovanje celokupnog društva u zadovoljavanju jedne od njegovih vitalnih potreba. Navedene i sve ostale odredbe Ustava i saveznog Zakona o narodnoj odbrani izražavaju naš koncepcijsko-doktrinarni pogled na način organizovanja društva za odbranu, na ostvarenje te odbrane i na praksu pripremanja društva za nju. Time su vladajuće subjektivne snage našeg društva izrazile svoju volju, obavezujući sve građane, radne ljude, organe i organizacije da se ponašaju u skladu s tom potrebom.

Sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite ima svoje osobenosti — od prirode funkcije do načina ostvarivanja. Samoupravljanje i nesvrstana spoljna politika zahtevali su, s jedne strane, upravo opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu kao najpogodniji način organizovanja našeg društva za zaštitu njegovih vitalnih vrednosti, a, s druge strane, opštenarodna odbrana i društvena samozaštita su se u punoj meri mogle razviti (i razvijati) samo zahvaljujući samoupravljanju i nesvrstanosti.

Treba reći i to da je uspostavljanje i razvijanje sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite — način reagovanja našeg društva na sve realne i potencijalne opasnosti koje ga okružuju. U referatu na Jedanaestom kongresu SKJ Tito o tome kaže: »Savremena međunarodna situacija je veoma protivrječna... Zaoštrile su se neke negativne pojave i tendencije koje izazivaju najveću zabrinutost i uznemirenost. Umjesto da se dalje proširi i produbi proces popuštanja međunarodne zategnutosti i mirnog rješavanja kriznih žarišta i drugih akutnih međunarodnih problema — kao što su razvoj i razoružanje — koji već dugo vremena opterećuju međunarodne odnose, proces popuštanja nailazi na velike teškoće, a zaoštravaju se već postojeće, i izazivaju nove krize... Pokret nesvrstanih se danas suočava sa teškoćama i iskušenjima. Njegovi protivnici na raznim stranama nastoje da ga razjedine i oslabe njegovu akcionu sposobnost, jer u njemu vide glavnu pokretačku snagu svestrane emancipacije naroda i zemalja. Zato i ne prezaju od direktnih pritisaka i napada na njegovu nezavisnost i svakovrsno miješanje u njihove unutrašnje poslove. Iskorišćavaju se sporovi i nesuglasice između pojedinih nesvrstanih zemalja u cilju raspirivanja konflikata, a svjedoci smo i ratnih sukoba... Isto tako, izvana se podstiču diferencijacije i podjela na bazi ideoloških, regionalnih, vjerskih i drugih motiva. To su negativne i opasne pojave, bez obzira na parole i obraz-

loženja iza kojih se zaklanjaju njihovi protagonisti. Cilj takvih pokušaja je jasan: teži se razbijanju pokreta i, u krajnjoj liniji, likvidaciji politike nesvrstanosti kao samostalne međunarodne snage (a znamo kakva je to snaga — to su dvije trećine čovječanstva), ili mijenjanju karaktera pokreta nesvrstanosti, vezivanju i podređivanju pokreta tuđim interesima i blokovskoj politici«.

Kretanja u svetu, opterećena brojnim sukobima, blokovskim nadmetanjima i trkom u naoružavanju, podrivačkim i vojnim akcijama, nedvosmisleno ukazuju na postojanje realne opasnosti od raznih oblika intervencije i agresije za svaku nezavisnu i nesvrstanu zemlju.

Najnovijim vojnim intervencijama u Indokini (Vijetnama u Kampućiji i Kine u Vijetnamu) izvršeni su, pored ostalog, i pokušaji legalizovanja politike svršenog čina invazijom jedne zemlje na drugu. Sukobima među socijalističkim zemljama želi se dati obeležje koje treba da potvrdi gledište da je to njihova »unutrašnja stvar«, jer među socijalističkim zemljama vladaju »specijalni odnosi«, što se praktično svodi na legalizovanje intervencije i ograničavanje suvereniteta.

Svaki narod ima neotuđivo pravo da sâm odlučuje o karakteru društvenog sistema u svojoj zemlji, o svim pitanjima unutrašnjeg uređenja i razvoja. To je temeljni i nezamenljiv princip koji se nalazi u osnovi međunarodne bezbednosti, a naročito mora biti striktno poštovan u odnosima među nesvrstanim i socijalističkim zemljama. Socijalistička i nesvrstana Jugoslavija se dosledno drži tog principa. Bori se za njegovo poštovanje, osobito preko pokreta nesvrstanosti i Ujedinjenih nacija. Naša jedinstvena, snažna, dobro naoružana JNA, milionska teritorijalna odbrana i izgrađen sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite garantuju neotuđivo pravo i mogućnost da radnička klasa Jugoslavije, radni ljudi i građani, narodi i narodnosti Jugoslavije samostalno odlučuju o razvoju društveno-političkog i društveno-ekonomskog sistema. Tako snažan sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite deluje i kao: (a) faktor odvraćanja bilo kakve agresije na našu zemlju; (b) faktor uspešne borbe protiv podrivačke delatnosti, pritisaka i svih drugih oblika »specijalnog rata« u uslovima mira; (c) faktor koji obezbeđuje uspešno vođenje dugotrajne borbe i otpora u bilo kojoj vrsti rata koji bi Jugoslaviji bio nametnut.

Sem navedenih, u značajne opredeljujuće faktore koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite ubrajamo još: (a) geostrategijski položaj naše zemlje; (b) karakter eventualnog rata i agresije na našu zemlju; (c) sveukupne mogućnosti zemlje za odbranu.

Kao što se zna, koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite je proistekla i dalje se usavršava na temelju naših iskustava iz NOR-a i iskustava u borbi za nezavisan položaj Ju-

goslavije posle uspešno izvedene oružane revolucije; iz karaktera našeg društvenog bića; procene uslova i svih bitnih činilaca koji karakterišu savremene međunarodne odnose i položaj Jugoslavije u tim odnosima, kao i iz načina pripremanja i vođenja savremenih ratova. »Zemlja koja ima za sobom opštenarodni rat — kaže Tito — koji je sa uspjehom završen upravo zato što je bio takav, i sa uređenjem koje se temelji na opštenarodnom upravljanju svim zajedničkim poslovima, ne može drugačije organizovati ni poslove svoje odbrane i društvene samozaštite, već samo kao opštenarodni zadatak.« Dakle, pojam vojne sile u Titovoj strategiji NOR-a i današnjoj strategiji opštenarodne odbrane se ne razlikuje. To je vojna sila shvaćena u najširem smislu, koja podrazumeva sve ljudske i materijalne mogućnosti društva; tu se snage odbrane poistovećuju sa celokupnim snagama društva, a vojna sila sa celokupnom društvenom silom.

Strategija NOR-a — izvorište koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite

Koncepcija opštenarodne odbrane ima svoju bogatu i osvedočenu praksu sadržanu u Titovoj strategiji NOR-a. »Izuzetna Titova sposobnost da logički i racionalno rasuđuje, kombinujući političke, materijalne, moralne i psihološke činioce jednostavnim postupkom, — što, opet, podrazumijeva sposobnost za dijalektičku analizu i sintezu — omogućila je da rat gleda kao složenu društvenu pojavu, a ne samo kao vojno pitanje«, kaže general Nikola Ljubičić u svojoj studiji *Opštenarodna odbrana — strategija mira*. Dakle, naša strategija NOR-a je autentična, a iskustva, kao izvorište koncepcije, utoliko važnija i korisnija jer su stečena vlastitom borbom na svom ratištu, u borbi za tekovine koje su osnova svih dostignuća ostvarenih u socijalističkoj Jugoslaviji.

Strategija NOR-a izlazi iz uskih okvira pojma vojne strategije. Ta strategija je nastala nakon svestrane procene opštih i posebnih uslova u kojima se vodio drugi svetski rat. Ocenjujući uslove u kojima je vođen NOR, Tito kaže: »Mi smo u narodnooslobodilačkoj borbi činili ono što je sa stanovišta klasičnih vojnih doktrina bilo potpuno neshvatljivo. Tako reći goloruki, pošli smo u borbu protiv tada najjače svjetske ratne mašine. Bili smo potpuno sami. Ni na koga u inostranstvu nismo mogli neposredno da se oslonimo. Jer, sve države-članice antihitlerovske koalicije bile su geografski daleko od nas, a u prvoj fazi rata zaokupljene svojim teškim problemima. Kao okupirana zemlja nismo imali nikakvo zaleđe u inostranstvu, na koje bismo se mogli osloniti u pogledu naoružanja i snabdijevanja, a u političkom pogledu nismo imali nikakve pomoći.«

Ove Titove reči ne navodimo zbog toga da bismo nekoga podstakli na razmišljanje da se Jugoslavija, u nekoj vrsti rata, može naći u sličnoj situaciji. Ne, Jugoslavija, zahvaljujući svom polo-

žaju i ugledu u svetu, u eventualnom ratu imala bi više saveznika nego što je ikada imala u svojoj istoriji. Danas, ona poseduje snažnu oružanu silu i sistem opštenarodne odbrane koji mora da uvažava svaki agresor koji bi se usudio da napadne našu zemlju. Uslove u kojima je počeo i vođen NOR naveli smo da bismo ukazali na složenost unutrašnje i spoljne situacije koja je zahtevala originalna rešenja, vojnog i političkog karaktera. Vrednost tih rešenja danas i ubuduće utoliko je veća jer se strategija NOR-a potvrdila kao pobedonosna u uslovima koji su bili izuzetno teški. Osobito veliki značaj iskustava NOR-a proizlazi iz činjenice što i savremena koncepcija opštenarodne odbrane predviđa primenu istih oblika oružane borbe kakvi su razvijeni i primenjivani u toku NOR-a: partizanski, frontalni i kombinovani. Posebnu vrednost za savremenu koncepciju opštenarodne odbrane i društvene samozaštite predstavlja učešće naroda u raznovrsnim oblicima otpora u NOR-u. Tito je u Biltenu Glavnog štaba, od 10. oktobra 1941, između ostalog, napisao:

»Pomozite sa svoje strane svim sredstvima borbu narodnooslobodilačkih snaga. Učinite sve da biste već danas dezorganizovali napore i mjere neprijatelja u vašim mjestima. Vršite masovne sabotaže, bacajte u vazduh sve za neprijatelja važne objekte. Javljajte narodnim snagama pozicije i pripremu okupatora. Onemogućite odvratnu rabotu petokolonaša i svih drugih izdajnika — uništavajte ih na svakom koraku. Učinite sve da se i u vašem gradu neprijatelj unaprijed osjeti izgubljenim i ugroženim svakog trenutka.«

Oblici vanoružanog otpora koje predviđaju naša savremena koncepcija i doktrina imaju veoma značajno mesto u svim vrstama agresije, a svoje neiscrpno izvorište nalaze u primerima NOR-a. Sve te aktivnosti ostvario je narod, u izvanredno teškim uslovima, pod neposrednim rukovodstvom KPJ i SKOJ-a. U sadašnjim aktivnostima na razvijanju sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, a naročito u periodu neposredne ratne opasnosti ili rata, društveno-političke i društvene organizacije mogu nalaziti i nalaziće izvorište za svoja rešenja i u mnogim i raznovrsnim primerima NOR-a.

Ovde posebno treba dodati da poznavanje iskustava NOR-a i posleratne borbe za nezavisnost Jugoslavije, kao i iskustava oslobodilačkih i revolucionarnih ratova vođenih posle drugog svetskog rata, doprinosi razvijanju uverenja u mogućnost uspešne odbrane, što je od posebnog značaja za borbeni moral. Gajenje tradicija NOR-a pozitivno utiče na mobilizaciju svih snaga u zemlji za odbranu i društvenu samozaštitu, utiče na vaspitanje mladih generacija u duhu slobode i zajedništva i na razvijanje jugoslovenskog socijalističkog patriotizma.

Iskustva iz NOR-a i revolucije su pokazala da se bez oružane borbe, kao osnovnog oblika suprotstavljanja agresiji, bez poli-[illegible]ke mobilizacije i ujedinjavanja svih naroda i narodnosti Jugo-

slavije na jasnim, zajedničkim i istorijski progresivnim ciljevima ne može izvojevati pobeda. To je postulat od kojega polazi naša savremena koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite i predviđa da »oružana borba predstavlja odlučujući oblik suprotstavljanja agresiji«.

Ustavno-pravne osnove takvog koncepcijskog opredeljenja nalazimo i u odredbama Ustava SFRJ, u kojima se kaže:

»Radni ljudi i građani i narodi i narodnosti Jugoslavije... radi obezbeđenja svog mirnog razvitka i socijalističke izgradnje su odlučni da svim raspoloživim snagama i sredstvima, oružanom borbom i drugim oblicima opštenarodnog otpora, štite i brane svoju slobodu, nezavisnost, suverenitet, teritorijalnu celokupnost i socijalistički samoupravni poredak.«

Osnovu položaja i uloge naroda i narodnosti Jugoslavije i njenih radnih ljudi i građana u zaštiti i odbrani SFRJ od agresije utvrdio je Ustav SFRJ svojim odredbama u članovima 237. i 238. na sledeći način:

»Neprikosnoveno je i neotuđivo pravo i dužnost naroda i narodnosti Jugoslavije, radnih ljudi i građana, da štite i brane nezavisnost, suverenitet, teritorijalnu celokupnost i Ustavom SFRJ utvrđeno društveno uređenje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije« (član 237).

»Niko nema pravo da prizna ili potpiše kapitulaciju, niti da prihvati ili prizna okupaciju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije ili pojedinog njenog dela. Niko nema pravo da spreči građane SFRJ da se bore protiv neprijatelja koji je napao zemlju. Takvi akti su protivustavni i kažnjavaju se kao izdaja zemlje.

Izdaja zemlje je najteži zločin prema narodu i kažnjava se kao teško krivično delo« (član 238).

Neprikosnovenost ovoga prava označava njegovu nepovredivost, to jest isključivanje prava bilo koga da spreči narode i narodnosti, radne ljude i građane Jugoslavije da brane velike tekovine NOR-a, revolucije i socijalističke izgradnje. Neotuđivost ovoga prava označava njegovo svojstvo da je ono prirodno nastalo i pripada društvenim subjektima koji su stvarali i stvorili vitalna društvena dobra. Pored toga, takav stav Ustava SFRJ govori o tome da društvo ne može i neće ostati ravnodušno prema ponašanju bilo koga — pojedinca ili organa kada je u pitanju zaštita i odbrana navedenih društvenih vrednosti.

Svestranija analiza, što nije cilj ovoga rada, iskustava iz NOR-a i revolucije, kao i sopstvena i strana posleratna iskustva, istorijski su opredeljujući faktor koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Međutim, treba napomenuti da ta iskustva imaju veliku vrednost samo ako su stvaralački ugrađena u sintezu naučnih saznanja o savremenim uslovima i faktorima koji najneposrednije utiču na način pripremanja i vođenja rata.

Društveno-politički sistem — osnovno izvorište koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite

Naša koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite izraz je ideologije i politike radničke klase kao vladajuće snage u našoj zemlji. Društvena suština je bitno obeležje koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, a ona proizlazi iz prirode naše revolucije i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Naš socijalistički samoupravni društveno-politički sistem i društveni odnosi na kojima je on zasnovan nužno je morao izgraditi takav sistem odbrane čiju glavnu osobenost i snagu predstavlja najšire i aktivno angažovanje celokupnog stanovništva, kao i svih materijalnih bogatstava zemlje, a posebno najveće moguće učešće radničke klase i radnih ljudi na svim poslovima odbrane zemlje.

Prema tome, opštenarodna odbrana i društvena samozaštita u našem društveno-političkom sistemu je prevashodno politički pojam kojim se izražava društvena suština ove značajne funkcije društva. Naime, ovu funkciju vrše svi činioci odbrane i zaštite i grade je kao integralni deo sopstvenog društvenog bića i svojih autonomnih i samoupravnih prava. Društvena suština opštenarodne odbrane i društvene samozaštite predstavlja proces podruštvljavanja odbrambenih funkcija našeg društva, koji radne ljude i njihove radne, društveno-političke zajednice i organizacije, narode i narodnosti pretvara u subjekte odbrambene politike, subjekte odbrane vitalnih vrednosti društva. Taj kompletni i direktni subjektivitet činilaca društva predstavlja političko i odbrambeno bogatstvo koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite Jugoslavije.

Sledstveno tome, Savez komunista Jugoslavije i druge društveno-političke i društvene organizacije, naročito posle Desetog kongresa SKJ, usmerile su aktivnost na izgrađivanje opštenarodne odbrane i društvene samozaštite kao nerazdvojne komponente samoupravnih društvenih odnosa. Deseti kongres SKJ doneo je i posebnu rezoluciju o tome, kojom su jasno opredeljeni zadaci komunista, organizacija i rukovodstava Saveza komunista u organizovanju odbrane i zaštite društva, a u Rezoluciji Jedanaestog kongresa se ističe da »Savez komunista Jugoslavije ima istorijsku i Ustavom utvrđenu odgovornost pred radničkom klasom i društvom za očuvanje tekovina naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije i za odbranu i zaštitu socijalističke samoupravne Jugoslavije kao celine, i svakog njenog dela«.

Iz toga proizlazi politička odgovornost Saveza komunista za izgradnju i jačanje opštenarodne odbrane i društvene samozaštite i za dalje razvijanje koncepcije, saglasno razvoju našeg političkog sistema i mogućnostima društva i saglasno međunarodnoj situaciji. S tim u vezi u pomenutoj rezoluciji je jasno izražen koncepcijski stav koji obavezuje:

»Savez komunista će se stalno zalagati da odbrambeno i zaštitno organizovanje našeg društva omogućava angažovanje svih snaga i sredstava za uspešno suprotstavljanje raznovrsnim oblicima spoljnog i unutrašnjeg ugrožavanja vlasti radničke klase, ravnopravnosti i bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti i osnova socijalističkog samoupravnog sistema. Polazeći od toga, opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu će izgrađivati kao međusobno povezane funkcije našeg političkog sistema koje se u ostvarivanju jedinstvenog cilja uzajamno prožimaju i dopunjuju, na jedinstvenim idejno-političkim radničko-klasnim osnovama i iskustvima narodnooslobodilačkog rata i revolucije.«

Dakle, opštenarodna odbrana i društvena samozaštita su dve veoma značajne međusobno povezane funkcije našeg političkog sistema. U širem smislu, one predstavljaju jedinstvenu celinu. Imaju zajedničku klasnu samoupravnu osnovu. Naše društvo se razvija na samoupravnim osnovama i ne odgovara mu klasična funkcija zaštite otuđena od radnih ljudi i građana. I jedna i druga funkcija zasnivaju se na realnim procenama postojanja brojnih izvora ugroženosti Jugoslavije usled njenog geostrategijskog i međunarodnog položaja i originalnog unutrašnjeg društveno-političkog razvoja. Uspešno ostvarivanje društvene samozaštite ima poseban značaj za jačanje ukupnih odbrambenih sposobnosti zemlje.

Naše društvo se u prošlosti suočavalo, a i danas se suočava, sa raznim snagama koje pokušavaju usporiti napredak i razvoj samoupravljanja, razbiti jedinstvo naših naroda i narodnosti, oslabiti sposobnost društva za uspešnu odbranu i stvoriti uslove za rušenje društveno-političkog uređenja. Svaki agresor računa sa snagama unutrašnjeg neprijatelja. Iskustva nekih lokalnih oslobodilačkih i revolucionarnih ratova vođenih posle drugog svetskog rata ukazuju na to da unutrašnje jedinstvo, stabilnost i moralno-politička čvrstina društva mogu presudno uticati na ishod rata u slučaju agresije na jednu zemlju.

Konstituisana kao jedno od osnovnih i neotuđivih prava i kao sastavni deo samoupravnog položaja radnog čoveka, odbrana i društvena samozaštita našeg samoupravnog socijalističkog društva može biti uspešna samo ako postane deo svakodnevne aktivnosti svih građana i njihovih radnih, političkih i drugih društvenih asocijacija. U daljem razvijanju koncepcije podruštvljavanja funkcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite osobito su značajni jačanje i afirmacija uloge organizacije udruženog rada, mesne zajednice i opštine u svim vidovima odbrambeno-zaštitnih aktivnosti. U tom pogledu svaki formalistički odnos prema jasno određenim pravima i obavezama navedenih subjekata opštenarodne odbrane i društvene samozaštite izaziva, po pravilu, teže posledice na planu pripremanja društva za pružanje otpora svim vrstama specijalnog rata i agresije. Naime, i osnovno značenje samozaštite je u tome da subjekti sami preduzimaju mere i da se sami štite od svih oblika ugrožavanja. Taj proces podrazumeva inicijativu radnih ljudi i građana, ali i organizovano de-

lovanje svih društveno-političkih činilaca u ovoj oblasti na jedinstvenim osnovama društveno-političkog sistema radi uspešne zaštite dobara i vrednosti društva od napada ili opasnosti bilo koje vrste.

Savez komunista Jugoslavije uvek je polazio od toga da na odbrambenu snagu društva neposredno utiču dostignuća celokupnog razvoja, stabilnost ekonomskih, političkih i ukupnih društvenih odnosa.

Radni čovek koji u samoupravnom društvu uživa sva prava slobodnog čoveka, koji oseća punu sigurnost svog integriteta i perspektivnost svog položaja u udruženom radu, spreman je i odlučan da najodlučnije brani svoje društvo. Društvenom samozaštitom štite se društvene vrednosti koje obezbeđuju takav položaj radnog čoveka. S druge strane, ostvarenjem i jačanjem funkcije opštenarodne odbrane jača sistem ukupne zaštite, a naročito jača funkcija odvraćanja agresora. Tu se uzajamno prožimaju i dopunjuju funkcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite na jedinstvenim idejno-političkim osnovama i jedinstvenom predmetu zaštite, odnosno na jedinstvenim revolucionarnim tekovinama našeg društva koje treba zaštititi i odbraniti. U političkom smislu još Deseti kongres SKJ učinio je jasnim jedinstvo funkcije odbrane, bezbednosti i društvene samozaštite, usvajajući posebnu rezoluciju: »Zadaci Saveza komunista Jugoslavije u opštenarodnoj odbrani, bezbednosti i društvenoj samozaštiti«.

Ako bismo pokušali da iznesemo, sažeto, zajednička obeležja jedinstva sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, onda bi se moglo reći da se ono temelji na:

— jedinstvenoj idejno-političkoj radničko-klasnoj osnovi koja uslovljava društveni karakter opštenarodne odbrane i društvene samozaštite;

— zajedništvu naših naroda i narodnosti, utemeljenom na socijalističkom samoupravnom, društvenom i političkom uređenju Jugoslavije;

— jedinstvu interesa i potreba svih članova društva ispoljenom u jedinstvenim ciljevima, jedinstvenoj sadržini njihovih prava i dužnosti, kao izraza nedeljivih klasnih, političkih, društvenih i nacionalnih interesa i potreba radničke klase i svih radnih ljudi da se zaštite i odbrane revolucionarne tekovine našega društva;

— zajedničkoj odgovornosti svih subjekata društva za jačanje odbrambene i zaštitne sposobnosti Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kako bi se mogla uspešno suprotstaviti nastojanjima reakcionarnih, imperijalističkih i hegemonističkih snaga da otežavaju samoupravni razvoj našeg društva i ugrožavaju nezavisnost, ustavni poredak i integritet zemlje. Sposobnost suprotstavljanja spoljnim i unutrašnjim neprijateljima uslovljena je, pored ostalog, stepenom odgovornosti, koordinacije i usklađivanja poslova opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, koji više nisu u nadležnosti samo klasičnih državnih organa.

Uticaj vojno-političkog i geostrategijskog položaja SFRJ na koncepciju opštenarodne odbrane i društvene samozaštite

Naše je shvatanje da opštesvetske prilike i prilike na evropskom području još karakterišu veoma duboke i relativno trajnije protivrečnosti. Pregovaranje i međusobno sporazumevanje velikih sila ima dva bitna obeležja: prvo, smanjenje opasnosti međusobne konfrontacije i, drugo, proporcionalnim smanjenjem opasnosti međusobne konfrontacije povećava se težnja ka mešanju u poslove drugih zemalja, naročito nesvrstanih, radi proširenja sfere uticaja. Politika sa pozicije sile i stranog mešanja nastavlja se i sve više usmerava na područja nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju. »O sudbini svijeta i dalje se nastoji odlučivati među malim brojem sila i njihovih blokova. Oživljavaju i odavno kompromitovane doktrine o uslovljavanju rješavanja pojedinih kriza i spornih pitanja koncesijama druge strane«, rekao je Tito na Jedanaestom kongresu SKJ. Takva obeležja odnosa u svetu, osobito u Evropi i široj oblasti Sredozemlja, bitno utiču na opšti međunarodni i vojno-politički položaj Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i uslovljavaju karakter i stepen dugoročne opasnosti po njenu bezbednost.

Dugoročna predviđanja tih opasnosti i naučna saznanja o vrstama i stepenu opasnosti od agresije i raznih oblika specijalnog rata predstavljaju jednu od bitnih osnova za dalje razvijanje koncepcije i doktrine opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Temeljito praćenje i proučavanje kretanja međunarodnih odnosa obezbeđuju osnovu kako za preduzimanje odgovarajućih mera u tekućoj i dugoročnoj spoljnoj politici tako i za izgradnju snažnog i efikasnog sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite kao značajnog činioca stabilnosti i čvrstine međunarodnog položaja i bezbednosti naše zemlje. Moraju se stalno pronalaziti adekvatni i aktuelni odgovori za jačanje bezbednosti i odbrane zemlje.

U ovom radu vojno-politički položaj Jugoslavije posmatramo ne samo sa stanovišta uticaja savremenih zbivanja u Evropi i svetu na takav njen položaj nego i sa gledišta njene spoljnopolitičke orijentacije i aktivnosti, kao i njenog geografskog položaja u odnosu na položaj i interese NATO-pakta i Varšavskog ugovora u Evropi.

Vrednosti koje imaju strateški značaj u proceni mogućih motiva raznih oblika specijalnog rata i agresije prema našoj zemlji su sledeće: njeno socijalističko samoupravno društveno uređenje; politički i moralni prestiž koji uživa u svetu, posebno među nesvrstanim zemljama i njen doprinos borbi za progres i nezavisnost naroda i država u svetu; geostrategijski položaj koji razdvaja značajne delove dvaju najjačih vojno-političkih paktova.

Izgradnja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i miroljubiva aktivna i nesvrstana spoljna politika izraz su pobede autohtone socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

Uspešan razvoj socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja umanjuje izglede agresije i pritisaka na SFRJ bilo koje vrste i bitno doprinosi jačanju njenog vojno-političkog, a time i međunarodnog položaja. Spremnost Jugoslavije da brani takav sistem i spoljnopolitičku orijentaciju proizlazi iz klasno-socijalnih i političkih interesa njene radničke klase i radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti. Takav društveni sistem i spoljna politika presudni su uslovi njenog progresa.

Društveno-politički sistem uslovljava i opredeljuje spoljnu politiku. Spoljna politika SFRJ je zakonit izraz njenih unutrašnjih društvenih odnosa. Po svom unutrašnjem biću, socijalističko samoupravno društveno uređenje Jugoslavije nespojivo je s bilo kakvim hegemonističkim i neravnopravnim odnosima među narodima i državama.

Zbog toga »...radni ljudi i građani i narodi i narodnosti Jugoslavije, rešeni da svoje snage usmere stvaralačkom radu i miru i izgradnji svoje socijalističke samoupravne zajednice, dosledno sprovode politiku mira, a protiv agresije, rata i agresivnih pritisaka bilo koje vrste« (Ustav SFRJ, Uvodna načela). Takvo opredeljenje je bitan uslov da SFRJ sačuva svoju nezavisnost i najveću objektivnu moguću slobodu ponašanja i saradnje u odnosima sa svim zemljama sveta. Na taj način koncepcija i doktrina opštenarodne odbrane i društvene samozaštite imaju sve bitne pretpostavke da u orijentaciji i sadržajima budu originalne i nezavisne, relativno trajne, stabilne i realne.

U svim vojno-političkim paktovima, u vođenju opšte, a posebno vojne politike, uvek dominiraju vojnički najjače sile i zato članice paktova, manje ili više, imaju ograničenu nezavisnost i suverenitet.

Takvom svojom spoljnopolitičkom orijentacijom i doslednom borbom za mir, progres i ravnopravne odnose među narodima i državama Jugoslavija je stekla velik broj prijatelja u svetu, koji su danas, i koji bi bili u slučaju rata, na njenoj strani. To su neformalna savezništva (najčešće čvršća i jača nego sadašnja formalna opredeljenja za vojno-političke saveze) na temelju podudarnosti opštih i konkretnih interesa u određenim međunarodnim uslovima i procesima.

Nema sumnje da samostalna, nesvrstana i dosledno miroljubiva spoljna politika SFRJ predstavlja smetnju politici s pozicija sile i dominacije. Socijalistička, samoupravna i nesvrstana Jugoslavija, samim svojim postojanjem, deluje primerom, podstičući napore progresivnih snaga sveta u borbi za progres i nezavisnost. Stoga su protagonisti imperijalističke i hegemonističke politike relativno stalno u sukobu sa SFRJ. S vremena na vreme samo se menjaju taktika, metodi i sredstva kojima se žele ostvariti odre-

đeni ciljevi, a dugoročna strategija kompromitovanja spoljne politike Jugoslavije ostaje trajna.

U širem smislu shvaćen pojam vojno-političkog položaja Jugoslavije uključuje i njen geografski položaj. Za sagledavanje uticaja geografskog položaja Jugoslavije na koncepciju i doktrinu opštenarodne odbrane i društvene samozaštite od interesa je ne samo procena fizičko-geografskih činilaca prostora SFRJ nego, pre svega, razmatranje geostrategijskog položaja SFRJ sa stanovišta značaja njenog prostora u konkretnoj konstelaciji vojno-političkih odnosa i interesa u ovom delu sveta. To je strategijski aspekt njenog geografskog položaja.

Jugoslavija geografski razdvaja dva najveća i najjača vojno-politička pakta u svetu: Severnoatlantski pakt i Varšavski ugovor.

Preko SFRJ vode strategijski važni kopneni i vazdušni pravci iz srednje Evrope ka Bliskom istoku, istočnom i centralnom Sredozemlju. Jugoslavija sa Jadranskim morem i kopnom pokriva evropsko-sredozemne pravce i prilaze pojedinim značajnim članicama Severnoatlantskog pakta, što je od posebnog značaja zbog sve veće uloge Sredozemlja i pomorske moći u savremenim blokovskim strategijama. Sredozemlje je postalo jedno od najneuralgičnijih područja sveta u kome se ukrštaju interesi i mnogih nemediteranskih zemalja. Jadransko more može da posluži kao osnovica za ofanzivne vojne operacije prema Balkanskom i Apeninskom poluostrvu i prema Sredozemnom moru.

U sastavu eventualnog južnoevropskog vojišta Balkansko poluostrvo ima centralni položaj. SFRJ je po površini, broju stanovnika, privrednim mogućnostima i ratnom potencijalu najveća balkanska zemlja. Na njenoj teritoriji se nalazi centralno balkansko komunikacijsko čvorište iz koga se komunikacije zrakasto razilaze u sve delove ovog poluostrva, a naročito je bitan vardarsko-moravski i kosovsko-moravski pravac. Od dvanaest važnijih ulaza na Balkansko poluostrvo samo Jugoslaviji pripada sedam, a ostalih pet se nalazi na prostoru drugih balkanskih zemalja. Postojnska vrata, Delnička vrata, Ravni kotari, dolina Neretve, Beograd, dolina Bosne i širi rejon Zagreba delovi su Jugoslavije. Albansko primorje, Atika, Solunski zaliv, turski moreuzi i Fokšanska vrata nalaze se na teritoriji naših balkanskih suseda.

Od sedam zemalja koje se graniče sa SFRJ dve su u sastavu Severnoatlantskog pakta, a tri su članice Varšavskog ugovora.

Navedeni sklop okolnosti i niz drugih odnosa predstavljaju realnost. Sve to čini vojno-politički i geostrategijski položaj SFRJ složenim i mnogo značajnijim nego što to proizlazi iz veličine njenog prostora. Zbog takvog geostrategijskog položaja svaka promena vojno-političkog statusa SFRJ bitno bi uticala na promenu postojećih odnosa snaga, strategijskih pozicija i mogućnosti u Sredozemlju i u južnoj Evropi, što ne znači da je njen geostrategijski položaj od iste važnosti za sve vojne sile i blokove, s

obzirom na njihove interese i pozicije u oblasti južne Evrope i Sredozemlja. Otuda povećano interesovanje za jugoslovenski prostor, i u kontekstu takvih interesa to može biti i jedan od motiva za agresiju na SFRJ. Teško je to čvrsto zaključiti zbog velikog rizika koji bi nosila svaka agresija na SFRJ usled njene sposobnosti da vodi dugotrajni odbrambeni rat, kao i mogućeg proširenja i izazivanja opšte krize sa nesagledivim posledicama.

Ovde posebno treba dodati da SFRJ, kao nesvrstana socijalistička zemlja, ne gaji neprijateljska osećanja ni prema jednoj susednoj zemlji, bez obzira na njenu blokovsku pripadnost. Ona nikada neće biti agresor i neće nikada dozvoliti da njen prostor posluži kao operativna osnovica za bilo čija dejstva. Prema tome, takav vojno-politički i geostrategijski položaj Jugoslavije je veoma povoljan za susedne zemlje.

Karakteristike savremenog rata kao opredeljujući faktor koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite

U ovom delu želimo ukazati više na vojno-tehnološke, a manje na društveno-političke karakteristike i oblike savremenog rata, iako je to teško odvojiti. Jer vojni ciljevi ratova neposredno proizlaze iz njihovih političkih ciljeva, iz njihove društvene suštine.

O pojedinim elementima savremene agresije bilo je već reči, pa ćemo se ograničiti na neka bitna obeležja uticaja sredstava ratne i druge tehnike na savremeni rat.

Uporedo sa velikim dostignućima u razvoju proizvodnih snaga došlo je do revolucionarnih promena i u razvoju sredstava za vođenje rata, posebno sredstava za masovno uništavanje ljudi i materijalnih dobara. Epohalna naučno-tehnička otkrića omogućila su ne samo brz i veoma dinamičan razvoj sredstava za proizvodnju već i fantastičan razvoj sredstava naoružanja i ratne opreme, pa se zbog toga savremeno doba često naziva vremenom nuklearne energije, automatizacije, elektronike i hemije. To je bitno uticalo na izmenu tehničko-tehnoloških uslova za vođenje rata. To se odnosi, pre svega, na proizvodnju i usavršavanje nuklearnog oružja i sredstava za njegovo prenošenje (raketa), čime je omogućeno gotovo neograničeno razaranje i dostizanje svih objekata na zemlji. Raketni sistemi omogućavaju brzo i efikasno prenošenje nuklearnih borbenih sredstava na velike daljine, kao i masovno korišćenje ove vrste oružja sa klasičnim eksplozivom. Naglim razvojem elektronike i automatizacije omogućeno je vođenje raketa, čime se znatno povećava njihova preciznost. Elektronski i laserski sistemi veoma široko se primenjuju u razvoju sredstava za osmatranje, prenos informacija, elektronsko ometanje. Elektronika je postala materijalno-tehnička osnova za obavljanje funkcija komandovanja i upravljanja oružanim snagama i borbenom tehnikom. Elektronika se u velikoj meri koristi i za raz[illegible]ogih sredstava za protivelektronska dejstva, odnosno

za paralisanje ili umanjivanje dejstava elektronike protivnika. Dakle, elektronska dejstva su postala integralni deo savremenih borbenih dejstava, pa se, ne bez razloga, danas upotrebljava termin »elektronski rat«. U obaveštajno-subverzivnim i podrivačkim delatnostima ova sredstva imaju poseban značaj i u doba mira.

U naučnoistraživačkom radu i praktičnim rešenjima postignut je veliki napredak i u razvoju takozvane klasične ratne tehnike i naoružanja, uključujući i kvalitetno nova hemijska i biološka borbena sredstva. Savremeni avion, brod, tenk, pa čak i puška, po svojim svojstvima i mogućnostima, malo liče na ista takva sredstva upotrebljavana u drugom svetskom ratu, a prema procenama mnogih naučnika — hemijsko, a posebno biološko oružje, nadmašuju mogućnosti nuklearnog oružja.

Naročito brz i buran razvitak doživljava ratno vazduhoplovstvo. Razvijaju se sistemi vođenih ubojnih sredstava — vođene avio-bombe i rakete. Rakete su postale jedno od osnovnih naoružanja savremenih vazduhoplova za borbu protiv ciljeva u vazduhu i na zemlji, kao i za dejstvo protiv plovnih objekata na moru. Kao reakcija na takav razvoj vazduhoplovstva naglo se razvijaju sistemi raketnog naoružanja u protivvazdužnoj odbrani. Sistem vođenih raketa u protivvazdušnoj odbrani odlikuje se velikim stepenom tačnosti pogađanja.

Usavršavanjem opreme i uređaja za vođenje vazduhoplova, kontrolu leta i izviđanje omogućeno je vazduhoplovstvu dejstvo u svim uslovima. Postoje mnogi avioni različite namene i osobina. Helikopter se široko primenjuje u svim delovima oružanih snaga, pa su znatno povećane mogućnosti prenosa trupa i materijala radi vertikalnog manevra. Na taj način savremeno vazduhoplovstvo može skoro jednovremeno da dejstvuje na celoj teritoriji zaraćenih strana, što daje bitan pečat savremenoj borbi. Vazdušni i pomorski desanti dobijaju sve veći značaj i u određenim uslovima mogu biti i osnovni nosilac pokretljivosti i brzine izvođenja operacija.

U ratnoj mornarici, pored razvoja nuklearnih podmornica i raketnih sistema za prenos nuklearnih borbenih sredstava, posebna pažnja posvećuje se povećanju pokretljivosti, udarne i vatrene moći svih površinskih brodova. Ratne mornarice najvećih svetskih sila dobijaju sve veći značaj u realizaciji strategijskih ciljeva tih zemalja u raznim delovima sveta. Sem nosača aviona, velike sile razvijaju i uvode u svoje ratne mornarice nosače helikoptera i na taj način povećavaju mogućnost svojih pomorsko-desantnih snaga i diverzantskih i protivdiverzantskih dejstava na moru i priobalnom području.

Razvoj i usavršavanje konvencionalnog naoružanja i u kopnenoj vojsci je bio veoma brz, u svim rodovima. Najviše je postignuto u razvoju oklopnih borbenih sredstava. Konstruisani su novi tipovi tenkova, većih brzina, kvalitetnijeg oklopa i znatno veće pokretljivosti i vatrene moći. Velika pažnja se poklanja raz-

voju oklopnih transportera za prevoz pešadije i za borbu. Na taj način strukturirane su jedinstvene oklopno-mehanizovane jedinice velike pokretljivosti i velike udarne i vatrene moći. Kopnena vojska većine armija sastoji se, načelno, iz oklopno-mehanizovanih jedinica (došlo je do integrisanja pešadijskih i tenkovskih jedinica). U savremenoj pešadijskoj diviziji prosečno na svakih 50 vojnika dolazi jedno oklopno borbeno vozilo.

Mehanizovane jedinice, podržane masovnom vatrom artiljerije, raketnih jedinica, avijacije i helikoptera, u mogućnosti su da postižu brze uspehe na određenim pravcima. Helikopteri postaju integralni deo takvih sastava, čime se pokušava ublažiti vezanost oklopno-mehanizovanih jedinica za prohodno zemljište i veliki broj komunikacija, kao i problem urednog snabdevanja u toku borbe. Oklopno-mehanizovane snage postaju nosioci manevra i tempa napada u savremenim operacijama, dovoljno osamostaljene za protivoklopnu borbu i protivvazdušnu odbranu.

Nema sumnje da izmenjeni društveni i tehnološki uslovi vođenja rata bitno utiču na menjanje prirode i same suštine rata. U tim okvirima uticaj sredstava ratne i druge tehnike na fizionomiju savremenog rata veoma je izražen. To pokazuje da bi u savremenom ratu, u kojem se ne bi upotrebljavala nuklearna i hemijsko-biološka sredstva, suštinu oružane borbe činila dejstva vazduhoplovstva i snaga protivvazdušne odbrane, zatim vazdušni i pomorski desanti i protivdesantna borba i dejstva oklopno-mehanizovanih snaga i protivoklopna borba, uz masovnu primenu elektronskih i protivelektronskih dejstava.

Činjenica da se »specijalni rat« vodi neprekidno i da je on stalna pojava sa perfidnim i podmuklim metodima ukazuje na to da bi se takva aktivnost u pripremama za rat samo pojačala. Velike sile su izgradile i usvojile posebnu doktrinu i strategiju »specijalnog rata«. Sve to pokazuje da bi psihološko-propagandna, subverzivna, diverzantsko-teroristička, obaveštajno-izviđačka i druga aktivnost imala za cilj da »omekša« žrtvu agresije i stvori uslove za oružanu agresiju. Prema tome, svi navedeni i drugi oblici »specijalnog rata« bili bi usklađeni sa vojnom akcijom radi slamanja volje za pružanje otpora.

Na taj način rat postaje totalan, ne samo s gledišta tehničko-tehnoloških dostignuća i, na toj osnovi, mogućnosti savremenih sistema oružja, nego i sa stanovišta kombinovanja ekonomskih, političkih, psihološko-propagandnih, terorističkih i drugih subverzivnih akcija sa oružanom borbom. Prema tome, svaki savremeni rat je kombinacija i dijalektičko jedinstvo borbe na političkom, ekonomskom, diplomatskom, psihološko-propagandnom i vojnom planu. To jasno ukazuje ne samo na značaj nego i na složenost odbrambenih priprema za organizovano suprotstavljanje svakom obliku ugrožavanja slobode i nezavisnosti.

Procena mogućnosti agresije na SFRJ izvodi se iz osnovnih ..tvenih protivrečnosti savremenog sveta i osobenosti njenog

vojno-političkog položaja. Računajući sa mogućnošću napada, a na osnovu ocene mogućih neposrednih ciljeva agresije i načina na koji se u savremenom svetu ostvaruju agresije i agresivni pritisci, naša koncepcija i doktrina predviđaju nekoliko mogućih oblika agresije. To predviđanje je i polazna osnova za odgovarajuća rešenja i dalji razvoj sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite.

Naveli smo samo neke opredeljujuće faktore koji su do sada uticali i koji će ubuduće uticati na koncepciju i doktrinu opštenarodne odbrane SFRJ. Ovde nije bilo reči i o nekim drugim značajnim faktorima, naročito o postojećem i perspektivnom potencijalu društva za odbranu. Nema sumnje da koncepcija ne samo da uvažava nego i polazi od potencijala zemlje, koji se najneposrednije odražava na mogućnost njene odbrane. Opšta koncepcijska opredeljenja polaze od stalnog jačanja proizvodnih snaga — od ukupnih ljudskih, materijalno-tehničkih i drugih potencijala zemlje. Pojam sistema opštenarodne odbrane upravo se i može shvatiti kao organizovana materijalna i moralno-politička sila i kao rešenost i sposobnost društva da tu silu organizovano, beskompromisno i efikasno upotrebi u odbrani od svake agresije. Prema tome, smisao isticanja nekih faktora je u tome što se oni javljaju i kao kriterijum za vrednovanje samog koncepta odbrane i rezultata odbrambenih priprema.

Časlav Strahinjić

Slobodni udruženi rad*

Kao što u uvodnim napomenama i sam Edvard Kardelj ističe, knjigu pod gornjim naslovom, drugu iz serije »Brionske diskusije«, pripremio je na osnovu svojih neobjavljenih izlaganja u diskusijama vođenim tokom pripremanja Zakona o udruženom radu i Zakona o udruživanju organizacija udruženog rada u opšta udruženja i Privrednu komoru Jugoslavije na zajedničkim sednicama Saveznog saveta za pitanja društvenog uređenja i Saveznog saveta za privredni razvoj i ekonomsku politiku održanim 1974—1978. godine. Kardelj je takođe koristio odgovarajuće delove svojih neobjavljenih izlaganja o minulom radu u Komisiji Skupštine SFRJ za praćenje sprovođenja Zakona o udruženom radu, kao i pojedine svoje druge tekstove o početnim pozitivnim iskustvima i tendencijama prakse u primeni Zakona o udruženom radu. Iako su ta iskustva nepotpuna, ona ipak ukazuju na probleme koji se javljaju u samoupravnom organizovanju i povezivanju udruženog rada na principima dohotka. Njih, po mišljenju Kardelja, treba reša-

* Edvard Kardelj, *Slobodni udruženi rad (Brionske diskusije)* (»Radnička štampa«, Beograd, 1978, drugo izdanje, strana 316).

vati, pre svega, doslednom primenom i daljom konkretnom normativnom i stručnom razradom odredaba Zakona o udruženom radu u samoupravnoj praksi. Ta iskustva u primeni Zakona o udruženom radu solidna su osnova za brže i efikasnije pronalaženje puteva i načina dalje izgradnje socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa u sistemu samoupravnog udruženog rada. Kardelj, dalje, primećuje da je u veoma širokim i demokratskim raspravama vođenim u okviru priprema pomenutih zakona iznosio i neke stavove koji nisu »ušli« u pomenute zakonske tekstove (ili ne u potpunosti), ali ih ovde prezentira kao deo svojih ukupnih shvatanja i pogleda o suštini i karakteru društveno-ekonomskih odnosa u sistemu socijalističkog samoupravnog udruženog rada.**

Zadržimo se sada na kratkoj analizi i interpretaciji samo nekih najvažnijih stavova i mišljenja E. Kardelja izloženih u sedam delova knjige, od kojih svaki predstavlja relativno zaokruženu celinu.

I. Suština i karakter socijalističkog samoupravnog udruženog rada

U ovom delu, na osnovu iskustava prakse i naučnih saznanja u neposrednoj primeni Ustava SFRJ, Kardelj govori *o neophodnosti donošenja Zakona o udruženom radu:* o pozitivnim tendencijama i rešenjima, oblicima samoupravnog organizovanja i ostvarivanja samoupravljanja radnika, ali i o negativnim tendencijama — pokušaju afirmacije antisamoupravnih, antisocijalističkih tendencija, njihovim pojavnim oblicima, nosiocima, društveno-ekonomskim uzrocima, ulozi Saveza komunista u vezi s tim i slično. Prezentirajući čitaocu naučnu analizu pozitivnih dostignuća prakse i anticipirajući dalji razvoj samoupravljanja, Kardelj takođe opširno kritički analizira teorijska shvatanja i ideološke stavove suprotne samoupravljanju, upozoravajući na poznatu naučnu istinu da razvoj socijalizma, kao i bilo kojeg društva u istoriji, nije građenje idealno statički zamišljene zgrade, već društveno-istorijski proces čiji rezultat zavisi od razvoja proizvodnih snaga čoveka i od njegove sposobnosti da postane svestan šansi koje mu daje takav razvoj i da se bori za njegovo ostvarenje. S tog aspekta borba za socijalističko samoupravljanje je dugotrajna, jer je reč o borbi za takve proizvodne odnose u kojima će čovek biti oslobođen ne samo kapitalističkog nego i svakog drugog monopola u raspolaganju sredstvima za proizvodnju zajedničkog, odnosno udruženog rada. Kardelj ovde upozorava na tendenciju i pokušaje zadržavanja

** No E. Kardelj s pravom upozorava da se te razlike ne smeju shvatiti kao njegove ograde u odnosu na rešenja u Zakonu o udruženom radu, odnosno kao njegova kritika suštine osnovnih rešenja tog zakona, već kao njegova razmišljanja o naporima društva za unapređenje socijalističkih samoupravnih odnosa u slobodnom udruženom radu.

u novom obliku starih odnosa, što iskustvo prakse u primeni Zakona o udruženom radu potvrđuje kao naučnu istinu, i zalaže se za iznalaženje najracionalnijih rešenja za samoupravno organizovanje udruženog rada, za primenu nauke, ukazujući istovremeno na mnoge slabosti i probleme prakse, kao što su: nedovoljna konzistentnost i izgrađenost odnosâ u udruženom radu, nedostajanje jasne praktične orijentacije, nedovoljno znanje, improvizacije, nezadovoljavajuća efikasnost sistema u nekim oblastima odnosâ i njegovog funkcionisanja i drugo. Ove i brojne druge probleme i okolnosti treba imati na umu prilikom rada na tekstovima novih sistemskih zakona.

Sledi *pojmovno određenje i utvrđivanje polaznih osnova socijalističkog samoupravnog udruženog rada.* Kritički se analiziraju pogrešna, jednostrana i površna shvatanja pojma i sadržaja udruženog rada, čiji nosioci ne vide u udruženom radu samoupravni proizvodni odnos, već samo oblik organizovanja radnika, skup radnika koji rade zajedno, ili međusobno udruživanje individualnog rada radnika i drugo. Kardelj, dalje, na interdisciplinaran naučni način, detaljno analizira sadržaj, karakteristike, prirodu odnosâ i druga obeležja udruženog rada kao samoupravnog produkcionog odnosa, ukazujući na osobenosti diktature proletarijata u uslovima jugoslovenskog samoupravnog razvoja, na karakteristike procesa samoupravnog odlučivanja, na organsku vezu i uticaj odlučivanja, odnosno samoupravljanja u udruženom radu na samoupravljanje u društveno-političkim zajednicama; na karakter, prirodu i sadržaj odlučivanja i ostvarivanja skupštinskog sistema, opravdano interpretirajući samoupravljanje kao integralni sistem društvenih odnosa, koji obuhvata mikro i makro-strukturu organizacije društva.

Relevantan je, dalje, zaključak i polazna premisa u naučnoj analizi jugoslovenskog samoupravnog društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema — da centralno mesto u određivanju suštine i karaktera socijalističkog samoupravnog udruženog rada pripada *društvenoj svojini* koja opredeljuje sadržinu ukupnih proizvodnih i uopšte društveno-ekonomskih odnosa u socijalističkom društvu kakvo je naše. U društvenoj svojini Kardelj vidi uslov i osnovu, odnosno suštinu socijalističkog samoupravljanja. Jer socijalističko samoupravljanje znači da radnik slobodno, ravnopravno i uz jednaka prava sa drugim radnicima radi sredstvima u društvenoj svojini, stiče na taj način dohodak, gospodari sredstvima proširene reprodukcije, kao i svim drugim uslovima, sredstvima i plodovima svog rada, i zaključuje da takvo socijalističko samoupravljanje nije moguće u onim sredinama u kojima je kapital u rukama privatnog vlasnika ili gde kapitalom monopolistički gospodari državni aparat ili tehnobirokratska upravljačka struktura u privredi. U vezi s tim ističe se da i oblici »radničkog saodlučivanja«, o kojima se u poslednje vreme često govori, nisu lišeni određenog progresivnog značaja, jer jačaju političke pozicije radničke klase, njen društveni uticaj, osobito u zemljama sa parla-

mentarnim sistemima gde je teško očekivati da bi se socijalističke strukturne promene mogle ostvarivati isključivo rešenjima parlamenta, bez odgovarajuće akcije radničke klase u bazi društva. No u vezi s pojmom i sadržinom društvene svojine Kardelj upozorava da u savremenoj teorijskoj misli postoje razna shvatanja, počev od dogmatskih, koja u društvenoj svojini vide isključivo državnu svojinu u rukama državnog aparata, pa do onih koja društvenu svojiinu nalaze u svakom obliku državne kontrole nad privatnim kapitalom. Društvena svojina, međutim, nije nikakav zauvek dat statičan društveni fenomen niti kakva nepromenljiva forma; u jednom istorijskom procesu sadržina i forma društvene svojine se neprekidno menjaju. S tim u vezi ukazuje se na nužnost i zakonomernost pojave državnosvojinskog oblika društvene svojine u određenoj fazi jugoslovenske socijalističke izgradnje (socijalističke revolucije), kao i na neophodnost pojave ovog svojinskog oblika i ubuduće u mnogim drugim zemljama, pogotovo u onoj fazi koju su Marks i Engels nazvali »eksproprijacijom eksproprijatora«. Međutim, kao društveno-ekonomska i pravna kategorija, državnosvojinski monopol je, ipak, još uvek klasična svojinska kategorija (sredstva za proizvodnju u državnoj svojini nisu u svojini radnika, osim u onoj meri u kojoj država realno predstavlja kolektivni interes radničke klase). Istovremeno, Kardelj podseća na bitnu razliku između državnosvojinskog monopola na sredstvima za proizvodnju i kapitalističkog monopola i ističe da prevazilaženje državnosvojinskog monopola kao dominantnog faktora društvenog razvoja ne zavisi samo od subjektivne volje vladajućih snaga u socijalističkom društvu već je to proces čiji tok zavisi od niza objektivnih faktora. Stoga bi brzopleto i, bez ikakvog koncepta, stihijsko uvođenje samoupravljanja u određenim uslovima moglo značiti čak i gubljenje revolucije. Analizirajući, zatim, osnovna obeležja državnosvojinskog monopola, kao još uvek klasične svojinske kategorije, Kardelj upozorava i na moguće i zakonomerne deformacije, sa izrazito negativnim društveno-ekonomskim i političkim posledicama. Sa objektivnošću naučnika, vizionara, sposobnošću da anticipira dalji samoupravni razvoj, Kardelj ukazuje na protivrečnosti društvene svojine i na pokušaj njihovog prevazilaženja konkretnim oblicima, merama i sredstvima sadržanim u Zakonu o udruženom radu, ali uz upozorenje da ih ni ovaj zakon neće sam po sebi i automatski ukinuti. No njegova je prednost u tome što mnogo određenije formuliše i institucionalizuje oblik društvene svojine i njenu društveno-ekonomsku sadržinu u sistemu socijalističkog samoupravljanja, i to upravo kao odnos među samim radnicima, a ne kao odnos između radnika i države. E. Kardelj povodom toga podseća da je društvena svojina zajednička svojina svih ljudi koji rade, a samim tim i lična svojina svakog pojedinačnog radnog čoveka u onoj meri i u onom obliku u kojima mu ona obezbeđuje pravo rada društvenim sredstvima, zajedno sa svim onim njegovim neotuđivim pravima koja su vezana za to njegovo osnovno pravo. On zaključuje da se, »... uproš-

ćeno govoreći, *društvena svojina u nas izražava kao sistem institucionalizovanih međusobnih prava i odgovornosti radnika i svih članova društva,* a ne kao odnos individualnih ili kolektivnih subjekata prema stvarima ili kao odnos svojinskog monopola prema ljudima, prema radnicima koji ne raspolažu takvim monopolom. Na taj način Zakon o udruženom radu — kao što je to u načelu i sam Ustav učinio — i formalno skida sa svojinskih odnosa spoljnu fasadu koja ih, kako Marks kaže, predstavlja kao odnos između čoveka i stvari, a, u suštini, tu je uvek reč o odnosu među ljudima« (str. 24). Kardelj, dalje, čini osvrt na sadržaj Marksovog koncepta društvene svojine i na pokušaj njegovog izražavanja u Zakonu o udruženom radu, ističući da ovaj zakon ne polazi od nekakvog statičkog modela društvene svojine, kao ni od shvatanja da bilo koji od mnogih »modela« socijalizma, kako se često »krste« razne faze socijalističkog razvoja, treba ili može da bude — kao što se neretko može pročitati u propagandnim člancima — jedini »pravi«, najbolji, jedini oblik »opštih zakonitosti«, pa čak i večiti. Za nas je nastajanje socijalističkih društvenih odnosa složen i dugotrajan istorijski proces u kojem progresu nema kraja, jednako kao što progres nikad u istoriji nije imao kraj. Polazeći, dalje, od značaja i veličine Zakona o udruženom radu u ostvarivanju koncepta društvene svojine, kritički se upozorava na to da ovaj zakon »... nije »model« za sebe niti je završni, a još manje savršen akt procesa našeg socijalističkog razvitka. Naprotiv, on predstavlja kontinuitet naše socijalističke revolucije i razvoja našeg sistema socijalističkog samoupravljanja« (str. 27). Ovaj zakon je zasnovan na načelnim osnovama utvrđenim u toku revolucije, pa je nova, odskočna daska za dalji razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa. No Kardelj upozorava na to da njihov razvoj ne zavisi samo od navedenog zakona nego i od celokupnosti materijalnih i subjektivnih, unutrašnjih i spoljnih uslova u kojima se razvija naše socijalističko samoupravno društvo.

II. Društveno-ekonomska suština dohodovnih odnosa u udruženom radu

Ovaj deo knjige je relativno najopširniji, najkompleksniji, ali predstavlja u većoj meri zaokruženu celinu u odnosu na ostale.

Rasprava o brojnim i složenim pitanjima, obuhvaćenim gornjim naslovom, počinje razmatranjem *društvenog karaktera dohotka i njegovih ekonomskih funkcija.* Kardelj opravdano konstatuje da dohodak i »dohodovni odnosi« čine jedno od centralnih pitanja reprodukovanja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i centralno pitanje izgrađivanja i daljeg razvoja našeg privrednog sistema. Ukoliko se to pitanje ubuduće ne bude rešavalo na temelju jasnih pravaca razvoja, nastupaće razne negativne posledice kako po sam razvoj samoupravljanja tako i po materijalni, privredni razvoj društva. U tom smislu on analizira

odredbe i mehanizme Zakona o udruženom radu, kojima će se, s jedne strane, prevladati svi oblici otuđivanja dohotka od radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada, a, s druge, njima će biti zaštićen samoupravni sistem od mogućih grupnosvojinskih ponašanja u upravljanju dohotkom. Sledi produbljena analiza društveno-ekonomske suštine dohotka, položaja, prava i obaveza i odgovornosti radnika u sticanju, raspoređivanju i raspodeli dohotka, društvene svojine i drugih relevantnih pitanja iz ove oblasti. Ovde Kardelj kritički analizira pogrešna teorijska shvatanja dohotka, kao što su, na primer: da je dohodak novčano izražen rezultat zajedničkog rada samo radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada, ili da je sav dohodak osnovne organizacije isključivo rezultat zajedničkog rada radnika u toj osnovnoj organizaciji, te u njemu ne mogu učestvovati radnici druge osnovne organizacije, bez obzira na to što su ulaganjem svog minulog rada, odnosno društvenog kapitala kojim oni upravljaju, stvorili uslove za višu produktivnost rada i za ostvarivanje većeg dohotka u prvoj osnovnoj organizaciji; da je samoupravno udruživanje radi zajedničkog sticanja dohotka nepotrebno i čak antisamoupravno; zatim, propagandistički stavovi o dohotku i drugo. Nasuprot navedenim stavovima kojima se negiraju objektivne ekonomske zakonitosti i ističe subjektivistički stav, Kardelj zaključuje da je dohodak osnovne organizacije »... onaj deo novčano izraženog *ukupnog proizvoda društva, odnosno deo novčano izražene celokupne novostvorene vrednosti udruženog rada u društvenoj svojini* koji radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada *stiču na osnovu svog rada i gospodarenja sredstvima proizvodnje i reprodukcije.* Kao deo ukupnog proizvoda društva, dohodak osnovne organizacije udruženog rada je, u stvari, rezultat ukupnog društvenog rada, a ne samo individualnog kvantuma tekućeg rada radnika u njihovim osnovnim organizacijama«. Kardelj, potom, upozorava na činjenicu da je dohodak osnovnih organizacija *u materijalnoj proizvodnji,* kao novostvorena vrednost, *istovremeno i rezultat rada radnika u osnovnim organizacijama u društvenim delatnostima,* jer svojim radom u tim delatnostima radnici doprinose stvaranju uslova za »proizvodnju« nove vrednosti u materijalnoj proizvodnji i podizanju produktivnosti rada u njoj.

Kardelj, zatim, detaljno analizira *neke dileme povodom udruživanja dohotka pod kontrolom radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada.* Polazeći od poznatog naučnog stava da je središnje pitanje izgradnje socijalizma spajanje rada i društvenog kapitala u rukama onih koji rade, on dalje ističe da do tog spajanja ne može doći kod pojedinačno izolovanog radnika, niti u okvirima samo osnovne organizacije, već u celokupnom društvenom radu, pri čemu je osnovna organizacija udruženog rada osnovni oblik i izvor prava radnika na temelju rada društvenim sredstvima, ali i osnova i izvor odgovornosti radnika prema drugim radnicima i društvu u celini. Takođe je relevantna opservacija da udruživanje rada i dohotka pod neposrednom ekonomskom i po-

litičkom kontrolom radnika u osnovnim organizacijama predstavlja veliki kompleks pitanja koji je od presudne važnosti za razvoj našeg celokupnog ustavnog sistema i samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Nerešavanje tih pitanja imalo bi za posledicu konflikte, dezintegracione tendencije, stvaranje autarkičnih osnovnih organizacija i druge negativne pojave i tendencije.

U kontekstu tih brojnih pitanja, dilema i problema detaljno se razmatraju *društveno-ekonomske funkcije minulog rada u sistemu dohodovnih odnosa.*

Kardelj izlaže tezu da će uključivanje minulog rada u sistem društveno-ekonomskih i dohodovnih odnosa, na osnovi Ustava i Zakona o udruženom radu, materijalno stimulisati radnike u OOUR da se sve intenzivnije međusobno povezuju u razne oblike udruživanja, da reprodukuju i proširuju materijalnu osnovu svog i društvenog rada, jer sve dok radnik bude vezan samo za svoj lični, živi, tekući rad, on će biti u određenoj meri u najamnom odnosu (naravno, ne u smislu onog klasičnog najamnog odnosa u kapitalizmu). Deo minulog rada koji je podruštvljen faktički je otuđen od radnika i postavlja se kao samostalna ekonomska snaga u odnosu na njega, pa se može govoriti o ostacima najamnog rada u društvenom položaju radnika. Na temelju toga opravdano se konstatuje da je problem minulog rada, pre svega, problem društveno-ekonomske uloge sredstava proširene reprodukcije, štaviše, sistema proširene i društvene reprodukcije uopšte. Stoga, kada govorimo o minulom radu, prvenstveno govorimo o sredstvima proširene reprodukcije, o odnosu prema sredstvima proširene reprodukcije, o odnosima u proširenoj reprodukciji, o objektivnim zakonitostima proširene reprodukcije, o sistemu proširene i društvene reprodukcije i o položaju radnika u njemu.

Kardelj, dalje, analizira pojam »minulog rada«, značenjâ u kojima se on upotrebljava, oblike ostvarivanja prava radnika na učešće u raspodeli po osnovi minulog rada, ukazujući kritički na čestu jednostranost u primeni ove kategorije u praksi. Anticipirajući budućnost razvoja samoupravnog sistema, zaključuje da se »... ne može beskonačno održavati stanje u kojem ekonomski položaj radnika zavisi isključivo od ekonomskog položaja njegove osnovne organizacije udruženog rada i od akumulativne sposobnosti grane u kojoj ta osnovna organizacija privređuje«. Naime, treba postepeno otvarati kanale i sredstva pomoću kojih će radnik relativno sve više zavisiti od *ukupnog društvenog dohotka,* a sve manje *od* dohotka *u sopstvenoj osnovnoj organizaciji* udruženog rada. Upuštajući se u veoma produbljenu, suptilnu naučnu analizu navedenih pitanja, Kardelj kaže da su osnovni problemi u ovoj oblasti: kako radnička klasa i pojedini radnik u svojoj OOUR treba da kontroliše kretanje i upotrebu »viška njegovog rada« (koji u kapitalizmu prisvaja kapitalist); kako sprečiti da se taj deo minulog rada pretvara u monopol vlasti i upravljanja odre-[illegible]nih klasa, kasti i slojeva u društvu; kako sprečiti da se taj deo

njegovog sopstvenog podruštvljenog minulog rada pretvara u sredstvo vladavine nad njim samim i nad radničkom klasom u celini i šta učiniti da bi se taj deo njegovog minulog rada stvarno pretvorio u uslov i sredstvo njegovog živog rada kojim će on sam upravljati i raspolagati u određenim odnosima međusobne zavisnosti sa drugim radnicima u udruženom radu. To se odnosi na sve vidove minulog rada i posebno na onaj deo koji se podruštvljuje kao akumulacija, odnosno kao »društveni kapital«, to jest kao sredstvo za stalno proširivanje materijalne baze njegovog rada, a time i za poboljšavanje njegovih opštih životnih uslova. Iz svega se izvlači zaključak da »... problem minulog rada, prema tome, nije ni samo ekonomski niti samo socijalni, nego je prvenstveno klasni i društveno-ekonomski, to jest problem konačnog oslobođenja rada i radnika od svih oblika najamnog rada ili najamne zavisnosti od onog koji drži u rukama monopol raspolaganja društvenim kapitalom«.

Pored navedene načelne strane problema minulog rada, Kardelj razmatra i njegovu praktičnu stranu: kako prevazići praksu, stanje u kome je samoupravni radnik ograničen svojim pravima isključivo na upravljanje tekućim radom, dok je u pogledu društvenog kapitala zavisan od otuđenih centara društvene moći, koji mogu biti bilo u državnom aparatu bilo u tehno-birokratskom sistemu upravljanja — i nije ničim ni materijalno ni moralno zainteresovan da se iz dohotka stvorenog živim radom izdvaja neophodan deo akumulacije za proširenje materijalne baze njegovog sopstvenog i udruženog rada i za potrebe društvene reprodukcije uopšte. Kardelj primećuje da je u takvim odnosima interes radnika da po osnovi živog rada prisvoji što veći deo ostvarenog dohotka neposredno kroz lični dohodak. Istovremeno je, na taj način, sukob između radničke klase i snaga koje monopolistički upravljaju društvenim kapitalom neizbežan, bez obzira na to da li će se on javiti u klasnim formama karakterističnim za kapitalističke sisteme ili u nekim novim oblicima koje rađa sam socijalizam svojim državnosvojinskim odnosima. Dalje, daje potpune odgovore na mnoga pitanja vezana za uslove, način i mogućnosti ostvarivanja prava radnika po osnovi minulog rada; ukazuje na pogrešnost tendencije da se minuli rad posmatra i tretira odvojeno od celokupnosti sistema proširene reprodukcije; upućuje na mogućnosti i istorijsku nužnost objedinjavanja rada svih osnovnih organizacija u jedinstven udruženi rad, ukazuje na moguću teorijsku i praktičnu ekonomsko-pravnu razradu ustavnog koncepta minulog rada i druga relevantna pitanja iz ove oblasti.

U ovom delu potrebna pažnja posvećuje se *načelima i ciljevima zajedničkog ostvarivanja dohotka na osnovu udruživanja rada i sredstava.* Ovde se izlaže stav (koji će kasnije biti jedna od normi Zakona o udruženom radu) da su u međusobnim odnosima, pri zajedničkom ostvarivanju dohotka na osnovu udruživanja rada i sredstava, radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada ravnopravni u sticanju svog dela dohotka u zajednički stvorenom

dohotku srazmerno doprinosu koji su dali njegovom ostvarivanju. Pri tom bliže i kompleksnije objašnjava pojam »doprinos« u smislu uticaja koji su radnici izvršili svojim živim i minulim radom — uključujući i štednju, uspešno gospodarenje sredstvima proširene reprodukcije, uspešno poslovanje itd. — na visinu zajednički ostvarenog dohotka. Znači, polazna tačka i glavni uslov praktičnog ostvarivanja principa ravnopravnosti u sticanju dohotka osnovnih organizacija je socijalističko načelo raspodele prema tekućem i minulom radu, što je uslov za merenje doprinosa radnika pojedinačne osnovne organizacije koji su dali zajedničkom ostvarivanju dohotka na osnovu udruživanja rada i sredstava.

Reč je, u stvari, o kvantitetu i kvalitetu tekućeg i minulog rada radnika OOUR u stvaranju dohotka kao društvenosvojinske kategorije. Nadalje, upozorava na to da bi svaki drugi osnov za učešće u zajednički ostvarenom dohotku (privatnosopstvenički, akcije i dividende na kapital, grupnosvojinski, etatistički i slično), mimo principa raspodele na temelju tekućeg rada i gospodarenja podruštvljenim minulim radom, vodio razvoju nesamoupravnih i nesocijalističkih odnosa proizvodnje, sa svim negativnim ekonomskim i političkim implikacijama koje iz takvog razvoja neminovno proističu. Kako je jedan od osnovnih problema iz ove oblasti — utvrđivanje egzaktnih kriterijuma i merila u pogledu kvantitativnog i kvalitativnog izražavanja pomenutog radnikovog doprinosa, ističe se da ti osnovi i merila »treba da budu izraz i rezultat samoupravne prakse i samoupravnih iskustava udruženog rada u tesnoj povezanosti sa naukom, a ne administrativnih i sličnih recepata, to jest moraju se prvenstveno utvrđivati samoupravnim sporazumom o udruživanju rada i sredstava...« (str. 72). Kardelj, dalje, ističe društveni karakter zajednički ostvarenog dohotka, na osnovu udruživanja rada i sredstava, i ravnopravan i jednak ekonomski i politički položaj kako radnika OUR koji su udružili sredstva (podruštvljeni minuli rad) tako i radnika OUR koji su ta udružena sredstva svojim tekućim radom dohodovno reprodukovali, jer je reč o jedinstvenom socijalističkom upravljanju društvenim sredstvima proširene reprodukcije u skladu sa objektivnim ekonomskim zakonitostima, kao i o odnosu jednakom za sve oblike udruživanja rada i sredstava radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada. Dalje se govori o osnovnim načelima na kojima se zasnivaju međusobni odnosi radnika OOUR, njihovim implikacijama na stvaranje društvenih uslova i puteva prevazilaženja tržišta i same robne proizvodnje, o ciljevima i motivima udruživanja rada i sredstava i drugim bitnim pitanjima iz ove oblasti.

Ne manje pažnje Kardelj poklanja *načinima udruživanja rada i sredstava i oblicima učešća u zajednički ostvarenom dohotku.* Najpre se ističe da pravo na učešće u zajednički ostvarenom dohotku ostvaruju radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada kad udružuju rad i sredstva sa radnicima u drugim osnovnim

organizacijama, u skladu sa samoupravnim sporazumom o udruživanju rada i sredstava. Učešće u zajednički ostvarenom dohotku s pravom se tretira kao bitan instrument razvijanja samoupravnih dohodovnih odnosa u udruženom radu i u društvu uopšte na osnovu socijalističkog načela raspodele prema radu i kao bitan instrument materijalne motivisanosti radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada da sredstvima proširene reprodukcije, sa svog i društvenog stanovišta, najracionalnije posluju. Ono je i najpogodniji ekonomski mehanizam kojim se, bez intervencije državnih organa, podstiče proces normalne, prirodne cirkulacije sredstava društvene reprodukcije, to jest minulog rada na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području, a samim tim stvaraju se uslovi i podstiče se, na osnovu materijalnog interesa radnika u osnovnim organizacijama, samoupravna koncentracija i centralizacija sredstava proširene reprodukcije i proizvodnje uopšte. Izuzetno su značajni instrumenti udruživanja rada i sredstava (tekućeg i minulog rada) radnika dveju ili više osnovnih organizacija (u okviru iste ili različitih OUR) — samoupravni sporazum i društveni dogovor o osnovama plana.

Kardelj naglašava da radnici udružuju svoj rad i sredstva na pomenuti način u cilju ostvarivanja prava na učešće u zajednički ostvarenom dohotku kad svojim tekućim radom ne mogu svoj i društveni minuli rad dohodovno reprodukovati na ekonomski i društveno najbolji način u svojoj osnovnoj organizaciji. Zatim se ukazuje na mogućnosti i oblike udruživanja: neposredno, preko radne organizacije u čijem je sastavu određena OOUR, odnosno preko druge OUR, u okviru banke ili druge finansijske organizacije, u okviru samoupravne interesne zajednice i slično. Polazna je pretpostavka za sve to da ti odnosi budu čisti, pre svega u radnoj organizaciji o čijim je osnovnim organizacijama reč. S tim u vezi skreće se pažnja na dve mogućnosti učešća u zajednički ostvarenom dohotku (kao učešće u zajednički ostvarenom prihodu ili kao učešće u zajedničkom dohotku), pri čemu je sadržina samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa identična i u jednom i u drugom slučaju. Kardelj, potom, detaljno analizira i postavlja kriterijume za učešće osnovnih organizacija u raspoređivanju zajednički ostvarenog dohotka, upuštajući se u interpretaciju mogućih osnova i slučajeva. Istovremeno, u anticipaciji primene Zakona o udruženom radu i budućih društveno-ekonomskih odnosa, upozorava na bitnu okolnost: pošto je koncentracija sredstava za proizvodnju, a samim tim i koncentracija sredstava proširene reprodukcije, objektivna nužnost i zakonomernost daljeg napretka društva, obim koncentrisanih sredstava u našem društvu će u sve većoj meri rasti. Na osnovu tih sredstava stvaraće se zajednički dohodak na nivou širih organizacija udruženog rada, pa se za taj proces moraju tražiti i adekvatne forme ekonomskih odnosa. Naravno, to ne isključuje mogućnost da osnovna organizacija ostvaruje ukupan prihod, odnosno stiče određeni

dohodak neposredno, samostalno, direktno na tržištu, mimo radne i složene organizacije čiji je deo.

Kako je normativno uređivanje mnogih pitanja i odlučivanje o njima iz ove oblasti, na nivou i u okviru Ustava i Zakona, neotuđivo samoupravno pravo udruženih radnika, Kardelj prezentira interpretaciju samoupravnih sporazuma o međusobnim ekonomskim odnosima OOUR, zalažući se za nužnu i racionalnu jednoobraznost u regulisanju ove materije, insistirajući na tome da osnovi i merila po kojima se vrši raspoređivanje zajedničkog prihoda moraju biti takvi da obezbeđuju uslove: za povećanje produktivnosti rada, racionalnije i efikasnije korišćenje društvenih sredstava, smanjenje materijalnih i drugih troškova poslovanja i slično, analizirajući pri tom društveno-ekonomske motive radnika za efikasnije privređivanje. Sledi detaljna naučna analiza *raspodele zajedničkog dohotka*, pri čemu Kardelj opravdano upozorava na bitne, kvalitativne razlike između odnosa koji ovde nastaju i onih što nastaju pri zajedničkim ulaganjima kapitala u uslovima kapitalističkog društva: OOUR koja ulaže svoja sredstva u drugu OOUR ne stiče prema njoj nikakva svojinska niti bilo kakva druga trajna prava s obzirom na uložena sredstva, već ima samo pravo na to da joj se ta sredstva vrate u vidu anuiteta i kamata u utvrđenim rokovima ili putem takvog učešća u zajednički ostvarenom dohotku koji joj obezbeđuje povraćaj sredstava uz određenu naknadu za privređivanje ustupljenim sredstvima, na osnovu porasle zajedničke produktivnosti rada. I ovde se detaljno analiziraju, na aplikativan način, odnosi, uslovi i slučajevi, modaliteti udruživanja, kao i posledice u vezi s tim u pogledu ekonomskih efekata na dalji razvoj socijalističkih odnosa.

U kontekstu navedenih pitanja i problema posebnu pažnju autora privlači *mehanizam učešća u zajedničkom dohotku na osnovu minulog rada*. Kardelj ističe da je učešće u zajedničkom dohotku, pri ulaganjima uz zajednički rizik, po svojoj formi slično kreditnom sistemu uz kamatu, ali da po svojoj sadržini već prevazilazi kapital-odnos, koji se izražava u kreditnom sistemu; da je taj oblik pozajmljen od kapitalističke prakse, ali da ga se socijalizam u prelazno doba ne može odreći kao ekonomskog oblika racionalnog gospodarenja društvenim kapitalom. Dalje ističe da učešće u zajednički ostvarenom dohotku na osnovu minulog rada mora biti regulisano sporazumom osnovnih organizacija i da visina tog učešća mora biti srazmerna dohotku ostvarenom udruživanjem tekućeg i minulog rada jedne i druge osnovne organizacije. Ovo pravo se ostvaruje u zavisnosti od faktički postignutih rezultata i od karaktera rizika koji osnovne organizacije snose u zajedničkom poduhvatu. Naknada za privređivanje udruženim sredstvima utvrđuje se po osnovima i merilima predviđenim samoupravnim sporazumima kojima se obezbeđuje ostvarivanje ciljeva i interesa osnovnih organizacija koje su udružile rad i sredstva, vodeći računa o ekonomskoj ravnopravnosti partnera, kao i politici i ekonomskim merilima utvrđenim društvenim planom i

zakonom; doprinosu udruženog dohotka, porastu produktivnosti zajedničkog rada i zajedničkog dohotka u radnoj organizaciji ili širim oblicima udruživanja; zajedničkim interesima u proizvodnji i u privređivanju udruženih OUR; ekonomskoj i socijalnoj solidarnosti radnika; kreditnom odnosu sa kamatom i drugom. Potom se detaljno analizira mehanizam pomenutih odnosa.

Veliku pažnju Kardelj poklanja *raspoređivanju prihoda, odnosno zajedničkog dohotka bankarskih organizacija udruženog rada.* Izuzimajući pitanje depozita, štednje i drugih oblika bankarskog poslovanja, on analizira sudbinu sredstava koja osnovne organizacije udružuju u banku sa drugim osnovnim organizacijama i upozorava na to da banke ne mogu raspolagati nikakvim svojim posebnim, takozvanim anonimnim »bankarskim sredstvima«, kojima bi monopolski upravljale, jer sva sredstva u banci pripadaju osnovnim organizacijama, i bez njihove saglasnosti banka ne bi mogla njima raspolagati. Organi banke su sastavljeni od delegata osnovnih organizacija, koji ravnopravno odlučuju o upotrebi tih sredstava i raspoređivanju dohotka koji banka ostvari na osnovu upotrebe (plasmana) tih sredstava. Kardelj detaljno analizira položaj i prava organa banke i prava banke u raspolaganju ovim sredstvima kao kreditnim. Dalje, govori o načinu raspolaganja prihodom banke kao zajedničkim prihodom udruženih osnovnih organizacija i drugim relevantnim pitanjima vezanim za proces transformisanja finansijske sfere i njenog dovođenja u funkciju potreba udruženog rada i radnih ljudi uopšte.

Međusobni kreditni odnosi osnovnih organizacija udruženog rada i drugi oblici udruživanja rada i sredstava takođe zauzimaju važno mesto u ovoj oblasti. Kardelj ističe da za razvijanje odnosâ udruženog rada, to jest za podsticanje samoupravne integracije, međusobni kreditni odnosi osnovnih organizacija ne mogu biti pravilo, mada ih nikako ne treba isključiti. Upozoravajući opravdano na slabosti klasičnih kreditnih odnosa između organizacija udruženog rada (kratki rokovi otplate i relativno visoka kamata prekomerno opterećuju dohodak osnovne organizacije — korisnika kredita; dugim rokovima otplate i fiksnim kamatama se snižava vrednost uloženih sredstava i slično), Kardelj konstatuje da će u našem društvu, kao pomoćni i prelazni ekonomski mehanizam, biti i dalje potrebni kreditni odnosi ove vrste u onim slučajevima kada osnovne organizacije, na taj način, ostvaruju samoupravnim sporazumom utvrđene interese i ciljeve. Dalje se zalaže i za druge oblike udruživanja rada i sredstava (u pogledu obaveza o isporuci sirovina, proizvoda, usluga i slično), ukazujući na sve bogatstvo, raznovrsnost i originalnost ovih oblika u praksi, kao i na moguće konsekvence opredeljenja za ovaj ili onaj oblik udruživanja.

Ovde Kardelj ukazuje na problem i značaj *internih i eksternih cena* u regulisanju međusobnih odnosa osnovnih organizacija na temelju udruživanja rada i dohotka i razmatra uslove privređivanja, mogućnosti postizanja ravnomernog privrednog raz-

voja među osnovnim organizacijama udruženog rada, kriterijume i merila za raspoređivanje zajednički ostvarenog dohotka na osnovne organizacije i drugo, ukazujući na samoupravne mogućnosti udruženih osnovnih organizacija, ali uz upozorenje da se time ne smeju negirati tržište, tržišni odnosi, kako se ne bi otežao proces samoupravne integracije udruženog rada. Tu je data briljantna naučna analiza načina i sadržaja samoupravnog normativnog uređivanja i ostvarivanja ovih odnosa, dilemâ i problemâ koji se mogu javiti, konfliktnih situacija i drugih mogućih negativnih pojava, kao i mera i sredstava za njihovo prevazilaženje.

Razrađujući navedene probleme sa mnogih aspekata, opravdano se, pored ostalog, zaključuje: kada je reč o raspoređivanju zajednički ostvarenog dohotka u radnoj ili složenoj organizaciji, ne mogu se uspostaviti zdravi odnosi unutar radne ili složene organizacije »...ako se radnici u osnovnim organizacijama ne sporazumeju pre svega o osnovama i merilima za raspoređivanje zajednički ostvarenog dohotka, pa se onda na toj osnovi dogovaraju o cenama. Pri tom je veoma važno sprečiti da se sve to pretvori... u nasilje nad organizacijama udruženog rada, to jest da se pod izgovorom ujednačavanja uslova privređivanja ne »isfrizira« dohodak i ne naruši ekonomska logika, ekonomske zakonitosti itd., to jest da se dohodak preliva iz visokoproduktivnih u niskoproduktivne organizacije kada za to ne postoje nikakvi racionalni ekonomski ili radni razlozi« (str. 112—113).

Fundirajući svoju tezu na rešenjima Ustava i Zakona, Kardelj u analizi navedenih pitanja i problema u samoupravnim i društvenim planovima vidi — polazne tačke udruživanja rada i sredstava. Zatim se daje naučna interpretacija utvrđivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada, raspoređivanja dohotka, položaja, prava, obaveza i odgovornosti samoupravljačâ u vezi s tim, iskustva prakse; raspoređivanja čistog dohotka (kao nove kategorije u nas u oblasti pravnog regulisanja); raspodele sredstava za lične dohotke, uz detaljno teorijsko objašnjenje osnovâ, principâ i normi Zakona o udruženom radu iz ove oblasti.

III. Ostala pitanja i problemi

Ostali deo knjige Kardelj posvećuje brojnim izuzetno aktuelnim pitanjima samoupravne izgradnje.

Jedno od njih čine *društveno-ekonomski odnosi između proizvodnje i prometa i uloga potrošača.* U raspravljanju pojedinih dilema što se javljaju povodom regulisanja ekonomskih odnosa između proizvodnje i prometa u praktičnoj razradi ustavnog koncepta ovih odnosa autor opravdano insistira na tome da ovde težište treba da bude na jasnijem i odlučnijem utvrđivanju sadržine međusobnih društveno-ekonomskih odnosa tih organizacija, kao i na oblicima njihovog ostvarivanja. On time ne poriče značaj organi-

zacije i institucionalnog sistema u okviru kojeg treba da se razrađuje ustavni koncept odnosa između proizvodnje i trgovine, ali ti odnosi se ne smeju rešavati pretežno institucionalno, putem fuzija, da se trgovina podredi proizvodnim organizacijama (ne proizvodnji), a radnici u trgovini dovedu u podređen, neravnopravan ekonomski položaj. Pri tom se upozorava na moguće negativne implikacije sputavanja razvoja trgovine i ističe se da neophodnost međusobnog povezivanja proizvodnje i prometa u jedinstven proces rada nameće i sama logika odvijanja ukupnog procesa društvene reprodukcije. Zatim se temeljito analizira sadržina društveno-ekonomskih odnosa između proizvodnih i prometnih organizacija udruženog rada, što predstavlja kompleksnu razradu ustavnih i zakonskih načela i principa o međusobnim odnosima ovih sfera delatnosti. Kako se razvojem samoupravljanja i primenom Ustava i Zakona o udruženom radu ostvaruje proces prevazilaženja klasičnih kupoprodajnih odnosa između proizvodne i prometne sfere i uspostavljanja odnosa samoupravnog sporazumevanja, detaljno se izlažu sadržaj i drugi atributi samoupravnog sporazuma iz ove oblasti, čime se pruža dragocena pomoć samoupravnim subjektima u uređivanju ove materije opštim aktima.

Pošto je izložio sadržaj društveno-ekonomskih odnosa u ovoj oblasti, Kardelj razmatra i pitanje pravno-institucionalnih oblika saradnje navedenih organizacija (poslovne zajednice za proizvodnju i promet, samoupravne interesne zajednice za proizvodnju i promet i druge), a potrebnu pažnju poklanja i *problemu ekonomskih odnosa između trgovine na malo i potrošača.*

Naredni deo knjige obuhvata *samoupravno dohodovno-interesno povezivanje društvenog rada u materijalnoj proizvodnji i u društvenim delatnostima.* Upozoravajući na postojanje teorijskih kolebanja o tome da li su društvene delatnosti sastavni deo društvene *potrošnje* ili su sastavni deo *proizvodnje,* Kardelj upućuje na poznata mesta iz Marksovog učenja i na tretman društvenih delatnosti u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, to jest da je rad u društvenim delatnostima sastavni deo društvenog proizvodnog rada, a da može biti i potrošnja, prema tome da li utiče ili ne na povećanje produktivnosti rada u materijalnoj proizvodnji i na proizvodnu sposobnost radnog čoveka u udruženom radu. U vezi s tim upozorava na određenu međuzavisnost dohotka u materijalnoj proizvodnji i dohotka u društvenim delatnostima putem slobodne razmene rada, odnosno putem ravnopravnog dogovora između radnika iz jedne i druge oblasti rada. Dohodak u materijalnoj proizvodnji je izvor dohotka za društvene delatnosti u njihovoj međusobnoj slobodnoj razmeni rada. To znači da društvene delatnosti, u načelu, nisu puka potrošnja, nego sastavni deo ukupnog društvenog rada, u čijem se okviru rešavaju i određeni problemi nužne zajedničke društvene potrošnje. No Kardelj ističe da se pri tom, u načelu, dohodak materijalne proizvodnje ne može prelivati u dohodak društvenih delatnosti bez saglasnosti radnika

iz materijalne proizvodnje, odnosno bez samoupravnog sporazuma između njih i radnika u društvenim delatnostima. E. Kardelj opravdano upozorava da je »...nemoguće odnose slobodne razmene rada odvojiti od tržišnih odnosa. Ne samo lični dohoci nego i sredstva uopšte koja se daju društvenim delatnostima — zdravstvu, kulturi i drugim društvenim delatnostima — nastaju u materijalnoj proizvodnji, deo su dohotka osnovnih organizacija udruženog rada u materijalnoj proizvodnji i na bazi slobodne razmene rada izdvajaju se za ove društvene delatnosti. Istina je da se ne može reći da je zdravstvena ili školska usluga roba, ali u tržišnoj privredi, u uslovima robne proizvodnje, sredstva za plaćanje tih usluga moraju se najpre preko tržišta realizovati u materijalnoj proizvodnji« (str. 179). Dalje se razmatra problem oblika finansiranja društvenih delatnosti, osnova i izvora sredstava proširene reprodukcije u toj oblasti, pojam i sadržaj takozvanog »okrnjenog« i »neokrnjenog« dohotka, samoupravnog interesnog organizovanja u ovim delatnostima, pitanje dogovaranja i sporazumevanja; oblika i sadržaja odlučivanja u samoupravnim interesnim zajednicama i drugi problemi relevantni za upoznavanje ustavnih osnova, teorijskih koncepata i empirijskih modela jugoslovenskog samoupravnog sistema.

Raspravljajući o navedenim pitanjima i problemima udruženog rada, Kardelj zauzima jasan stav i u pogledu *samostalnog ličnog rada sredstvima u svojini građana:* takav se rad u načelu može tretirati jedino kao socijalistički rad i kao jedan od bitnih elemenata slobode čoveka. U teorijskoj analizi ustavnih rešenja navedenog pitanja on polazi od naučne teze da »...cilj izgradnje socijalističkog samoupravnog društva i demokratije u socijalizmu nije i ne sme da bude likvidacija slobodnog, samostalnog ličnog rada, nego likvidacija svakog oblika eksploatacije tuđeg rada, to jest življenja na račun tuđeg, a ne na osnovu svog rada, makar da je reč o sredstvima rada u ličnoj svojini« (str. 199). Kardelj upozorava na moguće tendencije eksploatacije u praksi, pojavne oblike, nosioce, uslove i slučajeve, ali i ustavne i zakonske prepreke i mere protiv tih pojava i tendencija. Posebna pažnja posvećuje se sadržaju i oblicima povezivanja samostalnog ličnog rada zemljoradnika u sistem samoupravnog udruženog rada, zatim ugovornoj organizaciji i drugim važnim pitanjima iz sfere ličnog rada.

Srazmerno veliki deo rada zauzimaju *oblici samoupravnog organizovanja udruženog rada, međusobni odnosi radnika i ostvarivanje samoupravljanja u udruženom radu.* U teorijskoj analizi navedenih pitanja polazi se od rešenja sadržanih u Ustavu i Zakonu o udruženom radu (bitna obeležja pojedinih organizacija udruženog rada, mogućnost identifikacije ovih oblika u praksi i slično). Kardelj ukazuje na prednosti ustavnog i zakonskog regulisanja ovih oblika: s jedne strane, da bi se radnici prilikom udruživanja rada i sredstava mogli opredeljivati za one konkretne oblike koji odgovaraju njihovim društveno-ekonomskim intere-

sima i da bi unapred znali kakve dugoročne obaveze preuzimaju takvim udruživanjem, a, s druge, njima se ne nameću neki uski i kruti oblici samoupravnog organizovanja udruženog rada koji bi sputavali samoupravnu i društvenu praksu udruživanja i integrisanja rada i društvenih sredstava pod kontrolom radnika.

Kao izvanredan poznavalac zakonitosti društvenih promena u samoupravnom društvu, Kardelj, sa sposobnošću vizionara, ovde upozorava da u praktičnom organizovanju udruženog rada mora dominirati orijentacija: da se dokraja uporno primenjuju načela, osnove, organizacione forme i odnosi predviđeni Zakonom o udruženom radu, ali »*... u takvoj primeni Zakona istovremeno mora da bude i dovoljno elastičnosti, pogotovo kad je reč o graničnim slučajevima, gde praktična rešenja mogu biti ovakva ili onakva, gde se unapred ne može reći da je jedno rešenje apsolutno ispravno, a neko drugo apsolutno neispravno*« (*kurziv* — Č. S.).

Kardelj teorijski razrađuje ustavni i zakonski koncept pojedinih oblika udruživanja: osnovnu, radnu i složenu organizaciju udruženog rada, kao i šire oblike samoupravnog organizovanja. Pri tom detaljno analizira bitna obeležja svakog od navedenih oblika, ciljeve i motive udruživanja, sadržaj društveno-ekonomskih i samoupravnih odnosa, postupak predviđen za osnivanje i ukidanje; razlike između samoupravljanja i participacije u kapitalizmu, odnosno između samoupravljanja u OOUR i upravljanja u socijalističkoj državnosvojinskoj organizaciji.

Potrebna pažnja posvećuje se organizovanju i položaju *radnih zajednica*, kao organizacionih oblika stručnih službi, koje se osnivaju radi obavljanja poslova od zajedničkog interesa za osnovne organizacije udruženog rada u sastavu radne organizacije, kao i u drugim oblicima udruživanja, i iznose se iskustva prakse u oblasti funkcionisanja ovih službi, kao i motivi i ciljevi ustavnih i zakonskih rešenja položaja, statusa i drugih atributa ovih službi.

Poslednji deo knjige posvećen je, kao što je pomenuto, međusobnim radnim odnosima radnika i ostvarivanju samoupravljanja u udruženom radu.

Kritikujući opravdano raniju tendenciju ka detaljnom zakonskom regulisanju radnih odnosa radnika u udruženom radu (i njene negativne konsekvencije u praksi), Kardelj ukazuje na široke ustavne mogućnosti u ovom pogledu u korist samoupravne prakse — da sami radnici međusobno uređuju mnoga pitanja iz ove oblasti, da u ovu materiju ne treba detaljno da se »uplíću« savezni, republički i pokrajinski zakoni o radnim odnosima. Potom detaljno analizira sadržaj bitno preobraženog radnog odnosa; ukazuje na mogućnost samoupravnog normativnog uređivanja mnogih pitanja (umesto državnog regulisanja imperativnim normama), govori o pravima, obavezama i odgovornosti radnika u radnom odnosu, odgovornosti za povredu radnih dužnosti, sankcijama i drugim pitanjima.

E. Kardelj takođe svestrano razmatra oblike odlučivanja ličnim izjašnjavanjem, zatim položaj, prava, obaveze i odgovornosti

radničkog saveta, delegata, delegacija, izvršnih i poslovodnih organa, društvene dogovore i samoupravne sporazume i druga bitna pitanja. Ne manje pažnje posvećuje i društvenoj zaštiti samoupravljanja i društvene svojine.

Posmatrajući i analizirajući samoupravni sistem kao integralni sistem društvenih odnosa, Kardelj zaključuje da »radni čovek, njegova konkretna društvena, stvaralačka, materijalna i samoupravna pozicija u slobodnom udruženom radu je polazna tačka i cilj izgradnje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. U stvari, društveno-ekonomski položaj radnika u sistemu samoupravnog udruženog rada, kao i svih radnih ljudi u društvu uopšte, njihov društveni i politički položaj, njihovo angažovanje i ukupna aktivnost, a time i uticaj na izgradnju i funkcionisanje političkog sistema, čine nerazdvojnu, jedinstvenu celinu. Razvijanje samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i jačanje materijalnog, pa time i ukupnog društvenog položaja radnog čoveka u samoupravnom udruženom radu i u društvu uopšte predstavlja snažan motiv i osnovu za njegovo intenzivno društveno i političko angažovanje i za stvarno učešće i uticaj na sistem društvenog i političkog odlučivanja i za njegovu zainteresovanost za izgradnju i dosledno funkcionisanje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja« (str. 312—313).

*

Na kraju, da zaključimo: knjiga Edvarda Kardelja *Slobodni udruženi rad* samo je deo velikog opusa ovog velikana jugoslovenske socijalističke revolucije i eminentnog jugoslovenskog i svetskog marksističkog autora.

Njena sveobuhvatnost u pogledu područja i odnosâ udruženog rada koje obrađuje, naučna interdisciplinarnost u razradi pitanja i problema, visok stepen aplikativnosti i originalnosti, sinteza naučne misli i prakse, anticipativnost, duboko humana nota i vera u budućnost samoupravljanja, naučna objektivnost i drugi pozitivni atributi, daleko su brojniji, bogatiji i potpuniji nego što se to može sagledati iz ovog pokušaja kojim se težilo da se u osnovnim konturama i na ograničenom prostoru samo skrene pažnja čitalaca na pojedina pitanja i probleme kojima se ona bavi. Bez ovog, kao i drugih istaknutih Kardeljevih dela, svetski marksistički fond znanja o državi prelaznog perioda bio bi veoma osiromašen, kao i jugoslovenska revolucionarna misao i praksa.

Ljiljana Jovičić

»Crveni barjak« o slobodnoj razmeni rada i samoupravnom interesnom organizovanju

Ovogodišnji susret samoupravljača »Crveni barjak« bio je posvećen problematici slobodne razmene rada i samoupravnog interesnog organizovanja. Cilj je bio da se, na osnovu razmene dosadašnjih iskustava, podstakne dalja aktivnost na razvijanju i usavršavanju slobodne razmene rada i ukaže na pozitivna rešenja, ali i na probleme, otpore, dileme itd. Saopštenja, teorijski prilozi i rasprave u tri komisije i na Teorijskoj tribini dali su sliku dostignutog stepena teorijske razrade i praktične primene principa slobodne razmene rada, što u svakom slučaju predstavlja krupan doprinos u daljem usmeravanju i razvijanju jednog bitnog ustavnog načela.

Na osnovu svega što je izrečeno na ovogodišnjem susretu samoupravljača može se zaključiti da velika raznolikost karakteriše kako praktična rešenja tako i shvatanja i teorijske pristupe razjašnjavanju i ostvarivanju principa slobodne razmene rada. Ima shvatanja i rešenja koja su u dobroj meri zasnovana na odredbama i intencijama Zakona o udruženom radu, ali i onih prema

kojima su stari odnosi samo dobili novo ruho. Ipak se uočavaju nastojanja da se dođe do pravih rešenja i prevaziđe praksa formalnog prilagođavanja.

Na susretu »Crveni barjak« izražen je visok stepen saglasnosti u oceni da je proces ostvarivanja slobodne razmene rada isuviše spor i da se do dobrih rezultata i pravih rešenja teško dolazi. To je donekle prouzrokovano nedovoljno organizovanom i sinhronizovanom društvenom akcijom, ali i izostajanjem teorijske razrade i praktične primene principa slobodne razmene rada. Tome su, takođe, uzrok i otpori birokratskih struktura menjanju stanja, što je bilo karakteristično u samom početku ostvarivanja principa slobodne razmene rada, ali ovakvih pojava ima u nekim sredinama i danas.

I. Samoupravno interesno organizovanje

Samoupravnim interesnim organizovanjem stvorene su organizacione pretpostavke za razvoj novih društveno-ekonomskih odnosa, na principima slobodne razmene rada. Rezultati postignuti u konstituisanju samoupravnih interesnih zajednica nisu bili u većoj meri razmatrani na Jedanaestom susretu samoupravljača. Pažnju delegata su mahom zaokupljali oni oblici organizovanja koji nisu do kraja ostvareni, a predstavljaju bitnu pretpostavku za doslednu primenu principa slobodne razmene rada.

U praksi, interesne zajednice su uglavnom konstituisane na nivou Republike, pokrajina, regiona i opštine. Sredstva su većinom koncentrisana na nivou Republike, pokrajina ili regiona, a u znatno manjoj meri u interesnim zajednicama opština, pa one, u većini slučajeva, postoje samo — na hartiji.

Takav način organizovanja i koncentracije sredstava podvrgnut je oštroj kritici od strane delegata ovogodišnjeg susreta samoupravljača. Jedan od razloga sporom konstituisanju i afirmisanju osnovnih samoupravnih interesnih zajednica je još pretežna praksa jedinstvene stope, kao izvora sredstava, i globalnog bilansa potrebnih sredstava i raspodele na pojedine interesne zajednice, pri čemu je o slobodnoj razmeni rada nemoguće govoriti, a samim tim ni o funkcionisanju osnovnih samoupravnih interesnih zajednica.

Praksa korisnikâ usluga pojedinih delatnosti upućuje na zaključak da se najveći deo potreba može zadovoljavati uspostavljanjem što neposrednijih odnosa između davalaca i korisnikâ usluga putem osnovnih samoupravnih interesnih zajednica, čime se funkcija i uloga samoupravnih interesnih zajednica na višim nivoima ne umanjuje. Takve zajednice već postoje u oblasti opšteg obrazovanja i vaspitanja. Smatra se da će se konstituisanjem jedinica pri svakoj vaspitno-obrazovnoj organizaciji doprineti što neposrednijem usaglašavanju potreba i interesa kako građana,

radnika i drugih radnih ljudi — roditelja tako i radnika u vaspitno-obrazovnoj organizaciji. Pojedinačnih pokušaja organizovanja osnovnih interesnih zajednica ima i u usmerenom obrazovanju, u oblasti kulture i slično.

Pri konstituisanju osnovnih samoupravnih interesnih zajednica uočavaju se određene dileme u pogledu njihovog profila i funkcije, a postoje i različita teorijska shvatanja o tome šta one treba da budu, gde da se organizuju, koju funkciju da imaju i slično. Iznose se mišljenja, na primer, da se osnovna interesna zajednica može formirati na nivou Republike, odnosno pokrajina, a da se neposredniji kontakti korisnikâ i davalaca usluga ostvaruju preko jedinica interesnog organizovanja konstituisanih u opštini.

Najviše je dilema u vezi s jedinicama interesnog organizovanja. Ponegde se jedinica smatra skupom korisnikâ i davalaca usluga organizovanih na nižem nivou, gde je u suštini reč o obliku samoupravne interesne zajednice, a ne o jedinici interesnog organizovanja. U tom smislu se ističe sledeći stav: u cilju veće efikasnosti, samoupravno dogovaranje o zajedničkim potrebama u mesnoj zajednici uglavnom se mora ostvarivati u interesnim jedinicama, što će doprineti tome da se najneposrednije utvrđuju pojedine potrebe i usklađuju različiti interesi. I ovde se javljaju dileme u definisanju odnosa između mesne zajednice i interesnih jedinica, jer one predstavljaju istovremeno i integralne delove odgovarajućih interesnih zajednica.

Sa stanovišta problematike samoupravnog interesnog organizovanja, kao preduslova za dosledno ostvarivanje principa slobodne razmene rada, na Susretu samoupravljača je ukazano i na različita shvatanja i pristupe u konstituisanju SIZ, u smislu davanja prioriteta teritorijalnom ili funkcionalnom principu. Preovlađuje mišljenje da osnovni parametar pri tom mora biti obezbeđivanje što neposrednijeg uticaja radnika OOUR materijalne proizvodnje na potpunije i organizovanije zadovoljavanje njihovih zajedničkih potreba. Analogno tome, smatra se da je opština realna teritorijalna i funkcionalna zajednica u kojoj se ostvaruje samoupravna integracija osnovnih zajednica (OOUR, mesnih, OSIZ i jedinica).

Pored navedenih razlika u praksi i shvatanjima o pojedinim segmentima samoupravnog interesnog organizovanja, istaknute su i razlike u pogledu načina izbora delegata za pojedine SIZ na različitim nivoima. U praksi već postoje primeri da za sve SIZ na svim nivoima delegate biraju neposredno korisnici i davaoci usluga, ali ima slučajeva da delegate za šire SIZ biraju uže interesne zajednice.

Polazeći od odredbi Zakona o udruženom radu, u SIZ se formiraju dva veća — veće korisnikâ i veće davalaca usluga. U praksi ima i slučajeva da SIZ funkcioniše kao jedno veće. Stručne službe samoupravnih interesnih zajednica imaju značajnu ulogu u funkcionisanju sistema slobodne razmene rada. One treba da budu tako organizovane i funkcionalno postavljene da ne pred-

stavljaju tela iznad samoupravnih struktura, već nužnu sponu u funkcionisanju samoupravnih interesnih zajednica, delegatskog sistema i slobodne razmene rada. Ponegde su stručne službe organizovane za dve ili više samoupravnih interesnih zajednica, nekad je stručna služba formirana za sve SIZ u opštini, a ima i shvatanja da stručne službe SIZ ne treba da postoje, već da usluge za SIZ obavljaju stručne službe organizacija udruženog rada itd. Treba istaći da su mnogi učesnici u raspravi ukazali na potrebu povećanja stručnog aparata, odnosno tendenciju povećanja broja zaposlenih u njima.

II. Planiranje i programiranje zajedničkih potreba

Problemima planiranja i programiranja zajedničkih potreba na Jedanaestom susretu samoupravljača posvećena je velika pažnja. Dosadašnja praksa ukazuje na postojanje krupnih problema u planiranju i programiranju. Planovi SIZ se najčešće pripremaju samo na osnovu predloga OOUR društvenih delatnosti, kao davalaca usluga, bez sagledavanja potreba i mogućnosti OOUR materijalne proizvodnje i mesnih zajednica kao korisnikâ usluga. Takav način planiranja najčešće je zasnovan na praksi da planove pripremaju stručne službe SIZ, bez većeg uticaja delegata na njihovu sadržinu, a usaglašavaju ih obično direktor OUR davalaca usluga i sekretar SIZ. Programi SIZ se uglavnom usaglašavaju sa raspoloživim sredstvima, pri čemu se ne polazi od unapred utvrđenih zajedničkih potreba. To ima za posledicu da se sredstva za pojedine potrebe preraspodeljuju u okviru SIZ, a često između pojedinih SIZ, u čemu odlučujuću ulogu imaju organi društveno-političkih zajednica.

Preovlađuje praksa da se u programiranju rada i razvoja SIZ ne polazi od planova OOUR materijalne proizvodnje. Osnovni je uzrok tome što se u OOUR materijalne proizvodnje zajedničke potrebe najčešće i ne utvrđuju kao sastavni deo planova razvoja. To ima za posledicu da zadovoljavanje zajedničkih potreba faktički nije rezultat ravnopravnog sporazumevanja korisnikâ i davalaca usluga. Zbog toga se u stvari još i danas finansiraju institucije, a ne planovi zasnovani na stvarno sagledanim i usaglašenim potrebama i mogućnostima njihovog ostvarivanja.

Da bi se ostvarila uloga SIZ, kao i slobodna razmena rada, zasnovane na Ustavu i na načelima Zakona o udruženom radu, neophodno je, kako je na Susretu istaknuto, obezbediti samoupravnu ulogu plana u zadovoljavanju zajedničkih potreba. Planiranje u SIZ mora da omogući da radnici u OOUR materijalne proizvodnje, kao korisnici usluga, iskažu svoje interese i potrebe u određenim društvenim delatnostima, i to u skladu sa svojim materijalnim mogućnostima i da na osnovu toga odrede zahteve u pogledu obima i kvaliteta usluga i načina njihovog zadovoljavanja.

III. Slobodna razmena rada kao osnova sticanja dohotka

Na Jedanaestom susretu samoupravljača ocenjeno je da se u razvijanju slobodne razmene rada u praksi čine značajni, ali za sad još početni koraci, koji u suštini samo obezbeđuju uslove za to da se slobodna razmena rada ostvari kao nov društveno-ekonomski odnos. Pored toga što je primena Zakona o udruženom radu u oblasti sticanja dohotka još u začetku, ni u teoriji nisu potpuno raščišćena sporna shvatanja. Jedno od njih je da je slobodna razmena rada istovetna sa tržišnom razmenom, ali da se zasniva na fiskalnom prikupljanju sredstava za zajedničke potrebe. Nasuprot tome, ima shvatanja da slobodna razmena rada predstavlja neposrednu razmenu ekvivalentnih količina rada, i to ne u proseku, kao u slučaju tržišne razmene, već u svakom konkretnom slučaju.

Bez obzira na teorijske kontroverze, u svakodnevnoj praksi preovlađuje budžetsko-fondovsko sticanje sredstava za rad organizacija društvenih delatnosti, uz nešto više insistiranja na programima rada, pri čemu se i vrednovanje rezultata rada, odnosno izvršenih programa suviše sporo ostvaruje i afirmiše. Sredstva u SIZ koncentrišu se fiskalnim instrumentima, po osnovu ostvarenog dohotka i ličnih dohodaka. Tako prikupljena sredstva se sa nivoa SIZ distribuiraju organizacijama u oblasti društvenih delatnosti, kao davaocima usluga, bez jasno utvrđenog nivoa zadovoljavanja zajedničkih potreba i po tom osnovu potrebnih sredstava.

Osnovni izvor sredstava za zajedničke potrebe su dohodak i lični dohoci ostvareni u svim oblastima udruženog rada. Sredstva se izdvajaju prema stopama doprinosa koje utvrđuje skupština SIZ. Zbog već istaknutih nedostataka u planiranju, složenog postupka izmene stopa, a i same prirode fiskalnog sistema, ne ostvaruje se politika samoupravnog udruživanja sredstava za podmirivanje zajedničkih potreba. Stoga se sredstva udruženog rada gomilaju na računima SIZ, ili zbog nedovoljnog izdvajanja ostaju nepokriveni rashodi koji nastaju ostvarivanjem usvojenih programa. Stope doprinosa se utvrđuju u zavisnosti od sredstava ostvarenih u prethodnoj godini, uvećanih za priznati porast troškova poslovanja i ličnih dohodaka za tekuću godinu. Na taj način se još uvek finansiraju ustanove društvenih delatnosti, a ne programi zadovoljavanja zajedničkih potreba.

Zadržavanjem uticaja države, putem fiskalnih oblika prikupljanja i distribucije sredstava za zajedničke potrebe, onemogućava se uspostavljanje neposrednog odnosa između organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti. Naime, posrednička uloga države onemogućava uspostavljanje društveno-ekonomskih odnosa u procesu zadovoljavanja zajedničkih potreba na principima slobodne razmene rada. Korisnici i davaoci usluga nemaju međusobni neposredan odnos, već istupaju

pojedinačno prema državi: jedni pri izdvajanju, a drugi pri dobijanju unapred utvrđenih iznosa sredstava.

Iako ima shvatanja da se slobodna razmena rada može ostvariti i zadržavanjem doprinosa, istina, uz određene modifikacije, preovladalo je mišljenje da se slobodna razmena rada mora realizovati planiranjem i programiranjem zajedničkih potreba, i po tom osnovu — udruživanjem sredstava. Radi razvijanja slobodne razmene rada i dohodovnih odnosa između društvenih i materijalnih delatnosti, neophodno je udruživati rad i sredstva na principima učešća u zajedničkom prihodu i zajedničkom dohotku. Slobodna sredstva OOUR materijalne proizvodnje nužno je ulagati u jačanje materijalne osnove rada društvenih delatnosti, kako je istaknuto, na principima učešća u zajedničkom dohotku, a ne nepovratno, kako se to, uglavnom, za sada čini. Rad i sredstva mogu udruživati na principima učešća u zajedničkom prihodu i OOUR društvenih delatnosti. Ovakvom obliku ostvarivanja ukupnog prihoda i dohotka moralo bi se pribeći u svim slučajevima kada u pružanju usluga učestvuje više OOUR društvenih delatnosti. Razvijanje ovih odnosa pomoglo bi da se prevaziđu problemi otuđivanja dohotka, kako u OOUR materijalne proizvodnje tako i u OOUR društvenih delatnosti.

Kritikovana je i praksa da se zajedničke potrebe zadovoljavaju na temelju kupoprodajnih odnosa. Cena usluge određuje se na osnovu odnosa ponude i tražnje, a neretko je i nameće davalac usluga, koristeći svoj monopolski položaj.

Takve i slične pojave uslovile su da je Jedanaesti susret znatnu pažnju posvetio upravo odnosima tržišta i slobodne razmene rada. Ocenjeno je da se u slobodnoj razmeni rada stihijsko delovanje tržišta zamenjuje društveno-ekonomskim odnosima koje učesnici u slobodnoj razmeni rada sporazumno utvrđuju u okviru delovanja tržišta i ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje. U tom smislu slobodna razmena rada se ne ostvaruje negiranjem zakonâ vrednosti i tržišta, već samoupravnim ovladavanjem ovim zakonima. Otuda se slobodna razmena rada definiše kao društveno-ekonomski odnos u čijim okvirima se ostvaruje svesna, samoupravna, planski organizovana, demokratski neposredna i sporazumna razmena rada ravnopravnih subjekata.

Nije redak slučaj da se, u nedostatku merila u okviru slobodne razmene rada, sticanje sredstava OOUR društvenih delatnosti, odnosno distribucija sredstava, vrši po troškovnom principu. Tada se cena rada utvrđuje uglavnom globalno, a ne po vrstama poslova. U nedostatku normativa i standarda cena predstavlja zbir materijalnih troškova, amortizacije, lične i zajedničke potrošnje, ugovornih obaveza, poreza i doprinosa. Ovako utvrđena cena usluge ne obezbeđuje da OOUR budu zainteresovane za postizanje veće ekonomičnosti i produktivnosti rada, već ih stimulira na zidanje troškova većim zapošljavanjem, a time i većim opterećivanjem OOUR materijalne proizvodnje za istu količinu zadovoljenih zajed-

ničkih potreba. Troškovni princip, priznavanjem individualne produktivnosti rada i sve većim izdvajanjima za zadovoljavanje zajedničkih potreba, destimulativno deluje na razvoj kako materijalne proizvodnje tako i društvenih delatnosti.

Normiranje programa i utvrđivanje optimuma kvaliteta i kvantiteta usluga još su nedovoljno razvijeni. Programi se najčešće donose bez utvrđenih standarda potreba koje treba zadovoljiti. Tako paušalno utvrđeni programi povlače za sobom i praksu da se oni ne realizuju u svim pojedinostima niti se to može postići. Sredstva koja se ostvaruju po osnovu programa su, prema tome, najčešće fiksna, jer veoma retko variraju, u zavisnosti od kvaliteta i kvantiteta pruženih usluga.

Na ovogodišnjem susretu se najviše raspravljalo — uz iznošenje primera iz prakse i teorijskih shvatanja — o utvrđivanju cene usluga. Ovo pitanje je istaknuto kao najspornije u slobodnoj razmeni rada i kao ključni problem daljeg razvoja društveno-ekonomskih odnosa na principima Ustava i Zakona o udruženom radu.

Pored prakse da se elementi cene utvrđuju na osnovu stvarno nastalih troškova (materijalnih, amortizacije, za lične dohotke, opštu i zajedničku potrošnju i slično), ima i pokušaja da se za pojedine elemente utvrđuju merila, standardi i normativi. Tako se, na primer, za materijalne troškove pri određivanju cene koriste samoupravno dogovoreni normativi za one vrste materijalnih troškova koji se mogu normirati, ili cene koje važe za zadovoljavanje zajedničkih potreba. Za druge materijalne troškove, koje nije moguće normirati, koriste se iskustva iz prethodnog perioda, u smislu utvrđivanja iskustvenih normativa. Troškovi amortizacije se uglavnom određuju na osnovu zakonom propisane stope amortizacije.

Lični dohoci i sredstva za zajedničku potrošnju OOUR utvrđuju se na veoma različite načine. Zbog neizgrađenosti ili nedovoljne izgrađenosti sistema raspodele sredstava za lične dohotke u društvenim delatnostima, lični dohoci se u ceni usluge uglavnom neadekvatno određuju. Veoma se često sredstva za lične dohotke utvrđuju prema broju radnika i prosečnom ličnom dohotku po uslovno nekvalifikovanom radniku. To se ili potpuno jasno definiše u sporazumima ili se pak samo koristi nova formulacija za staru sadržinu. Tako se, na primer, sredstva za lične dohotke vaspitača u predškolskim ustanovama utvrđuju tako što se broj izvršilaca poslova višeg stepena složenosti pomnoži sa prosečnim ličnim dohotkom istog stepena složenosti iz prethodne godine. Kada je reč o radnicima koji obavljaju poslove visokog stepena složenosti, uzima se bruto lični dohodak radnika u privredi koji rade na poslovima visokog stepena složenosti i slično.

U svakom slučaju, može se reći da je bilo malo primera, a i teorijskih shvatanja, kojima se došlo do konkretnih rešenja: da se u cenu usluge unosi lični dohodak koji će biti adekvatan doprinosu radnika u stvaranju dohotka svoje OOUR i ukupnog dohotka društva.

Na Jedanaestom susretu samoupravljača istaknute su dileme i razna shvatanja o načinu ostvarivanja slobodne razmene rada. Na jednoj strani, iznesena su mišljenja da se slobodna razmena rada mora ostvarivati samo kao neposredna razmena rada, ali bilo je i suprotnih mišljenja — da se slobodna razmena rada može sprovesti samo preko SIZ. Tim shvatanjima suprotstavljeni su stavovi da se na sadašnjem nivou razvoja društveno-ekonomskih odnosa slobodna razmena rada mora ostvarivati kako preko SIZ tako i neposrednim kontaktima korisnikâ i davalaca usluga, u zavisnosti od vrste usluga koje se zadovoljavaju.

IV. Delegatsko odlučivanje u samoupravnim interesnim zajednicama

Pri razmatranju problematike samoupravnog interesnog organizovanja učesnici Jedanaestog susreta samoupravljača »Crveni barjak« poklonili su značajnu pažnju razvoju delegatskog sistema kao osnove za ostvarivanje samoupravne funkcije SIZ u zadovoljavanju zajedničkih potreba i ukazali na dosadašnja pozitivna iskustva, kao i na negativne pojave i tendencije.

Postoje različita rešenja za ostvarivanje funkcije delegacije za samoupravne interesne zajednice. Najčešće ovu funkciju vrši jedna ili više posebnih delegacija za SIZ. Ima, međutim, i primera da funkciju delegacije vrši radnički savet, odnosno drugi po položaju odgovarajući organ upravljanja u samoupravnoj organizaciji ili zajednici itd. U svim slučajevima gde se za SIZ ne formira posebna delegacija, kako je istaknuto, slabo funkcioniše delegatski sistem, jer takva praksa maksimalno opterećuje delegate i doprinosi kumuliranju funkcija, što je u koliziji sa suštinom delegatskog sistema odlučivanja.

Krupni problemi u radu SIZ i funkcionisanju delegatskog sistema javljaju se zbog nerazvijene prakse da se delegati u skupštinama SIZ konsultuju s delegacijom, a delegacija s radnim ljudima i građanima o stavovima koje delegati treba da zastupaju u skupštini. Pojava potpunog isključivanja delegatske baze i delegacija iz procesa odlučivanja predstavlja svojevrstan oblik otuđivanja delegata od radnih ljudi i građana. Ukoliko se određena konsultovanja i vrše, to se uglavnom čini s delegacijom ili samo sa predsedavajućim delegacije, dok se veoma retko o pitanjima koja će se razmatrati u skupštini SIZ prethodno raspravlja na zborovima radnih ljudi i građana i tako utvrđuju stavovi, što je ujedno i uputstvo delegatima. Problem uspostavljanja čvršće veze između delegata, delegacija i delegatske baze naročito je snažno izražen kada jednog delegata izabere više delegacija. U takvim slučajevima veza delegata sa delegacijama i delegatskom bazom je sasvim slaba.

Naročito je izražena nedovoljna aktivnost delegata korisnika usluga. Zbog slabe povezanosti sa svojom delegatskom bazom oni

su često pasivni prilikom donošenja odluka koje su, inače, veoma bitne za OOUR materijalne proizvodnje, jer je reč o raspoređivanju njihovog dohotka. Nisu retki slučajevi da se olako prihvataju odluke o visini doprinosâ, bez prethodne konsultacije delegacije i delegatske baze, a njihova visina bitno ugrožava reproduktivnu i akumulativnu moć OOUR u materijalnoj proizvodnji.

Nedovoljna aktivnost delegata korisnika usluga nije samo izraz njihove slabosti, već razloge tome valja tražiti i u težnji delegata davalaca usluga da im svoje stavove nametnu. Uz to, izvršni odbori i stručne službe imaju dominantnu ulogu u procesu delegatskog odlučivanja. To je lako utvrditi ako se razmotri ko ima inicijativu u delegatskom odlučivanju. Načelno, ta inicijativa pripada delegatima, a izuzetno — izvršnim telima i stručnim službama skupština samoupravnih interesnih zajednica. Međutim, situacija je sasvim drukčija — suprotna. Najčešće je inicijator za donošenje odluka izvršni odbor ili stručna služba, a veoma se retko kao inicijator pojavljuju delegati. Često se stručne službe javljaju kao podnosioci određenih predloga sa izrazitom težnjom da se njihovi predlozi pretoče u odluke, pa i bez prethodnog upoznavanja delegacije radnih ljudi i društveno-političke organizacije. Uporedo s tim, sve je snažnije ispoljena tendencija povećavanja stručnog aparata samoupravnih interesnih zajednica. Ljudi koji rade u SIZ mahom smatraju da moraju imati svoju stručnu službu; ne postoji želja da se organizuje zajednička stručna služba za više interesnih zajednica. Takva ponašanja i shvatanja u znatnoj meri poskupljuju cenu usluga, otežavaju afirmisanje delegatskog sistema, opterećuju dohodak OOUR materijalne proizvodnje i doprinose stvaranju uverenja da SIZ znatno poskupljuju zadovoljavanje zajedničkih potreba.

Pored toga, u funkcionisanju delegatskog sistema u samoupravnim interesnim zajednicama postignuti su dosta skromni rezultati i zbog slabe povezanosti i saradnje između društveno-političkih organizacija, organa upravljanja, zborova radnih ljudi, stručnih službi OOUR i radnih zajednica SIZ, s jedne, i delegacija i delegata, s druge strane. Zbog toga su delegacije i delegati često prepušteni samima sebi, što nepovoljno utiče na funkcionisanje delegatskog sistema u celini.

Delegati su još preopterećeni materijalima. Informacije iz delegatskih skupština su nejasno pisane, pune su cifara i podataka, nerazumljivih širokoj delegatskoj bazi. Materijali se često dostavljaju u poslednjem trenutku, što onemogućava da se konsultuju delegacije i delegatska baza. Najčešće se materijali dostavljaju u nedovoljnom broju primeraka, pa je i to ograničavajući činilac za konsultovanje delegatske baze i davanje instrukcija delegatima. Sve to doprinosi da se veoma često predlozi stručnih službi u neizmenjenom obliku usvajaju u delegatskim skupštinama.

U praksi delegati korisnikâ usluga sve ređe učestvuju u radu skupštine. Razlozi su delom subjektivne prirode: osećanje

inferiornosti, neupućenost i nesnalaženje delegata u nizu složenih pitanja o kojima se raspravlja i odlučuje.

Učesnici Jedanaestog susreta samoupravljača »Crveni barjak« odlučno su se založili za dosledno ostvarivanje delegatske suštine u radu skupština samoupravnih interesnih zajednica, što je osnova za ostvarivanje ravnopravnog društveno-ekonomskog položaja radnika OOUR materijalne proizvodnje i radnika OOUR društvenih delatnosti u sistemu društvene reprodukcije, u stvaranju i raspoređivanju novostvorene vrednosti.

U celini uzev, na Jedanaestom susretu samoupravljača »Crveni barjak« istaknuto je da se u ostvarivanju Ustava i Zakona o udruženom radu u oblasti samoupravnog interesnog organizovanja i u primeni principa slobodne razmene rada nalazimo još na početku. Do sad postignuti rezultati predstavljaju, uglavnom, samo organizacione pretpostavke za ostvarivanje suštinskih promena i kvalitativno novog društveno-ekonomskog odnosa koji počiva na principima slobodne razmene rada.

Демократскиот плурализам на самоуправните интереси во политичкиот систем на социјалистичкото самоуправување

(Републички центар за идеолошко-политичко образование и студии, Скопје, 1978, страна 400)

Knjiga *Demokratski pluralizam samoupravnih interesa u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja* rezultat je rada jugoslovenskog naučnog skupa koji je, pod istim nazivom, održan krajem marta 1978. godine u Ohridu. Ovaj naučni skup organizovao je Republički centar za ideološko-političko obrazovanje i studije iz Skoplja, uključujući se na taj način u pretkongresne aktivnosti. Osnova za rad skupa bila je studija Edvarda Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* i drugi pretkongresni materijali.

Knjiga predstavlja, u stvari, zbornik podnetih saopštenja i izbor iz diskusije koja je vođena u toku naučnog skupa. Zbornik ima ukupno trideset šest saopštenja i diskusija koji su štampani na jezicima autora, a podeljeni su u četiri skupine u zavisnosti od toga koji su aspekt osnovnog problema obrađivali.

Prvi deo knjige sadrži saopštenja i diskusije u kojima se razmatra fundamentalno pitanje osnovne teme skupa: suština i idejno-teorijski koncept demokratskog pluralizma samoupravnih interesa u socijalističkom samoupravljanju. Zajedničko za sva saopštenja je shvatanje da je koncept demokratskog pluralizma samoupravnih interesa — klasni koncept. Autori smatraju da se pluralizam samoupravnih interesa ne ogleda samo u tome što se ti interesi izražavaju i suprotstavljaju, već i u načinu na koji se izražava njihova klasna autentičnost i osigurava njihovo razrešavanje na socijalističkim samoupravnim osnovama. I klasna autentičnost samoupravnih interesa i njihovo razrešavanje na socijalističkim samoupravnim osnovama znače, u suštini, neposrednu vlast radničke klase i radnih ljudi, kao

i njihovo samoupravno opredeljenje da traže i iznalaze razrešavanje suprotnosti i sintezu interesa. Pojam demokratskog pluralizma nije samo drugi izraz za postojeće raznolikosti interesa. »Takva interpretacija — ističe se u jednom saopštenju — značila bi ne samo sužavanje i osiromašavanje, već i menjanje stvarnosti kompleksnog sadržaja koji ovaj pojam dobija u našoj marksističkoj političkoj misli i socijalističkoj samoupravnoj praksi. U stvari, reč je o sveukupnom političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, odnosno o samoupravnoj demokratiji udruženog rada koja se utemeljuje i razvija na osnovama delegatskog sistema.«

U tom smislu u većini saopštenja posebna pažnja se poklanja jasnom razgraničavanju temeljnih razlika između demokratskog pluralizma, s jedne, i političkog pluralizma parlamentarnog kova i pluralizma jednopartijskog sistema utemeljenog na državnosvojinskim odnosima, s druge strane. »Biću socijalističkog samoupravljanja i njemu svojstvenom demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa stran je i direktno suprotan kako višepartijski tako i jednopartijski sistem vladanja. Zato svaki pokušaj njihovog oživljavanja i uvođenja ima reakcionarno značenje« — ističe se u jednom od saopštenja.

U nekoliko saopštenja iz ovog dela autori se bave problematikom interesâ u socijalističkom samoupravnom društvu. Po njima, pluralizam samoupravnih interesa ugrađen je u samu društveno-ekonomsku strukturu našeg društva. Socijalističko društvo je u svom biću protivurečno društvo i u njemu se nužno i objektivno rađa mnoštvo interesa koji nisu, kao što to dogmatska koncepcija želi da prikaže, pre svega ostaci starog, već se oni zakonito rađaju iz novog. Novi karakter i smisao samoupravnih interesa je u njihovom izvođenju iz sfere autentičnih potreba radnog čoveka. Ne »goli« materijalni interes, već »širenje osnove i dimenzija interesne strukture u skladu sa procesom oslobađanja rada na osnovama društvenog samoupravljanja i novim društvenim i političkim položajem čoveka u svim oblicima društvene i političke organizacije«.

Jedan od autora se u svom radu bavi pitanjima podruštvljavanja politike u uslovima demokratskog pluralizma samoupravnih interesa i ističe da u takvim uslovima »politika više neće služiti odbrani privatnih interesa pod maskom društvenih interesa, već preko nje treba da dolazi do sintetizovanja, odnosno spajanja ili, u najmanju ruku, do usaglašavanja društvenih interesa sa pojedinačnim. Tako se ukida politika kao privilegija pojedinih društvenih grupa i postepeno postaje stvar svih radnih ljudi«.

Drugi deo knjige sadrži saopštenja koja obrađuju problem uloge subjektivnog faktora u demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa. Središnje mesto u svim saopštenjima zauzima pitanje o suštini i vodećoj idejno-političkoj ulozi Saveza komunista u demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa. Autore preokupiraju pitanja o odnosu demokratskog centralizma i samoupravnih pluralističkih interesa, pluralizma samoupravnih interesa i jedinstvo avangarde itd. i, u vezi s tim, ostvarivanje dominacije radničko-klasnog interesa, odnosno interesa udruženog rada i udruženih proizvođača.

Da bi uspešno vršile svoju funkciju u sistemu socijalističke samoupravne demokratije i da bi bile nosioci njenog razvoja, društveno-političke organizacije — po mišljenju autorâ — moraju da deluju unutar tog sistema kao njegov integralni deo, a ne kao sile koje deluju spolja, namećući svoje odluke sa pozicije osamostaljene političke vlasti. U tome Savez komunista ima nezamenljivu i specifičnu ulogu: »Savez komunista kao partija radničke klase, odnosno kao njena avangarda, javlja se nužno i kao opšti politički posrednik različitih interesa u društvu. Međutim, u tom posredovanju on ne može, ne sme da se odnosi kao funkcionalistička organizacija koja bi sve

različite interese poštovala i uravnotežavala kako bi izbegla socijalne potrese i »sačuvala sistem«. Naprotiv, Savez komunista kao avangardni odred radničke klase, čak i po cenu snažne društvene tektonike, mora sukobe interesa razrešavati i usklađivati tako da postojano u prednji plan ističe interese radničke klase, i, što je još važnije, da samu klasu organizuje tako da ona postane svesna svojih interesa i dovoljno moćna da ih štiti i ostvaruje.«

Saopštenja u trećem delu knjige obrađuju odnos delegatskog sistema i demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. Polazna tačka u svim saopštenjima jeste stav Edvarda Kardelja u pomenutoj studiji da je »delegatski sistem, s jedne strane, garancija o demokratskim pravima samoupravljača, odnosno radničke klase i svih radnih ljudi, a, s druge strane, on je faktor demokratske integracije samoupravnih interesa i razrešavanja konflikata između tih interesa.« Takvo uspostavljanje delegatskog sistema — ističu autori — sprečava da se veći deo društvenih interesa politizira, i omogućava da se oni javljaju u svom autentičnom vidu. To omogućava da se opštedruštveni interesi identifikuju sa samoupravnim interesima radnog čoveka. A to je, naposletku, istinska suština socijalističke samoupravne demokratije. Zanimljivo je napomenuti da su neka od tih saopštenja pisana na osnovu istraživanja koja su obavljena u okviru projekta »Funkcionisanje i ostvarivanje delegatskog sistema«.

Četvrti deo knjige — »Demokratski pluralizam samoupravnih interesa i neki aspekti političkog sistema« — sadrži saopštenja koja obrađuju probleme izražavanja, zadovoljavanja i strukturiranja interesa radnika u organizacijama udruženog rada, demokratskog pluralizma u komuni, samoupravni sistem informisanja u radnim organizacijama i političkom sistemu, ljudska prava i slobode u samoupravnom društvu i pluralizam samoupravnih interesa i neka druga.

Knjiga *Demokratski pluralizam samoupravnih interesa u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja* jeste još jedan prilog teorijskoj razradi demokratskog pluralizma samoupravnih interesa kao novog oblika demokratskog političkog sistema. Istovremeno ona je izraz truda koji je Republički centar za ideološko-političko obrazovanje i studije uložio kako bi se afirmisao na polju izdavačke delatnosti i sistematski obogaćivao savremenu marksističku literaturu.

Slobodan Šajnovski

Roman Albreht: Uresničevanje ustavne zasnove združenega dela (Ostvarivanje ustavne koncepcije udruženog rada)

(»Komunist«, Ljubljana, 1977, strana 380)

Otkako je 1950. godine donesen Zakon o radničkom samoupravljanju (Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva) i time počelo ostvarivanje Marksovog načela »fabrike radnicima« naše društvo je do danas postiglo upravo neslućen napredak. Dovoljno je osvrnuti se samo na naš privredni razvitak. Od zemlje koja je bila u polukolonijalnom odnosu prema industrijski razvijenijim imperijalističkim velesilama, pa stoga i politički zavisna, postali smo za ove trideset tri posleratne godine, prema kriterijumima o razvijenosti u svetu, srednje razvijena zemlja. A dobro je poznato da smo u toku drugog svetskog rata pretrpeli izuzetno velike gubitke i u ljudstvu i u materijalnim dobrima i da su jedva tri godine po okončanju rata socijalističke zemlje istočne Evrope protiv nas preduzele potpunu privrednu blokadu. Međutim, uprkos svim teškoćama tih go-

dina, sačuvali smo političku nezavisnost izvojevanu u oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji.

Uporedo s privrednim razvojem jačalo je i raslo radničko i društveno samoupravljanje. Posle prvih prilično skromnih začetaka, često samo načelnih, ono je sve više postajalo osnovni element našeg društvenog uređenja. Za sve to vreme sticali smo vredna iskustva u njegovoj primeni, širenju i unošenju u sva područja društvene delatnosti. Plod svega toga bili su novi, potpuniji zakoni i njihove dopune i, najzad, Zakon o udruženom radu 1974. godine. Međutim, i posle toga, u vreme kad je Roman Albreht — tokom tri godine — prikupljao građu za svoju knjigu, gomilala su se iskustva i nova saznanja, koja su bila vezana, pre svega, za ostvarivanje tog naprednog i stvarno revolucionarnog poduhvata. Jer društveni preobražaj nikada nije ostvarivan, niti je to mogućno, sam od sebe, niti spontanom aktivnošću radničke klase kao najnaprednije društvene snage. To se postiže samo organizovanom akcijom celog društva. Pri tom otpore pružaju svi oni koji su u ranijem sistemu imali razne privilegije i od toga izvlačili korist, odnosno koji se nisu dovoljno brzo oslobodili prevaziđenih pogleda na tok razvoja.

Iskustva na kojima razvija svoja izlaganja Roman Albreht je uzeo iz slovenačke prakse, jer je najviše delovao upravo u Sloveniji, mada mu se ne može osporiti poznavanje odnosa i u drugim našim republikama i pokrajinama. Pružena mu je prilika da ih temeljno upozna u vreme kad je bio državni podsekretar savezne vlade, zamenik saveznog sekretara za rad, poslanik Savezne skupštine i član CK SKJ i IK SKJ.

Težište je stavio na slovenačka iskustva i iz drugih razloga: naime, opšte je poznato da je, usled istorijskih uslova, do obrazovanja radničke klase u Sloveniji došlo pre nego u drugim krajevima Jugoslavije. Osim toga, slovenački radnici i seljaci imaju i određena iskustva iz potrošačkih i opštih zadruga još pre prvog svetskog rata.

Srazmerno obimna Albrehtova knjiga podeljena je na četiri dela: Prvi deo čini građa koju je pisac pripremio za razgovor sa društveno-političkim aktivom opština Ljubljana-Centar i Kragujevac i sa rukovodećim radnicima iz organizacija udruženog rada Slovenije u Izvršnom veću Skupštine naše republike. Zato je, s obzirom na učesnike u razgovoru — članove aktiva Ljubljane i Kragujevca razumljivo što je mahom bila reč o praktičnom sprovođenju političke akcije na primeni Zakona o udruženom radu. Pri tom treba skrenuti pažnju na Albrehtove misli o ulozi društveno-političkih organizacija u sistemu samoupravljanja. On ističe da te organizacije ne smeju delovati u ime i umesto radnika, već kao deo radničke klase. Kao takve, one moraju svakodnevno uključivati pojedince u stvaralački revolucionarni rad na razvijanju i afirmisanju samoupravljanja i pomagati im u tome.

S druge strane, u razgovoru s rukovodećim radnicima, opet iz razumljivih razloga, težište je bilo na poslovima vođenja, organizacije i usklađivanja rada među većim organizacijama, jedinicama ili granama. Ako bismo se poslužili vojnom terminologijom, rekli bismo da je u prvom razgovoru u središtu pažnje bila taktika, a u drugom — strategija, odnosno uvek ključna pitanja.

Pisac, isto tako, otvoreno govori o teškoćama i slabostima u našoj privredi i društvu uopšte. Tako on iznosi da smo uspeli, i to prvenstveno administrativnim merama, da sprečimo narastanje inflacije i da stvorimo uslove za ekonomsko ovladavanje njome, ali da samu inflaciju nismo suzbili. Dalje, još raste kako opšta tako i društvena potrošnja, one se ne usklađuju sa stopom rasta društvene produktivnosti i dohotka. Stopa privrednog rasta čak opada, a u mnogim radnim sredinama ima i »preduzetničkog mentaliteta«. Njegova posledica je — često autarkična orijentacija, koja se ispoljava u neracional-

nom poslovanju, u pokušajima zatvaranja tržišta i sprovođenja necelishodne investicione politike.

Najzad, autor upozorava i na dve krajnosti pri vrednovanju dosadašnjih rezultata, u okviru nastojanja usmerenih na stabilizaciju privrede. Prva je pomalo pesimistička i svodi se na tvrdnje da nismo postigli nikakav bitan uspeh i da administrativnim merama samo gušimo samoupravljanje, dok je druga, opet, suviše optimistička: navodno, presudnu bitku smo već dobili.

Drugi deo knjige u stvari čini Albrehtova teorijska rasprava o našem privrednom razvoju, odnosno o organizaciji privrede, ustrojstvu njenih jedinica, o položaju radnika, vlasti radničke klase i radnih ljudi, o dohotku i dohodovnim odnosima, kao i o preobražaju društveno-ekonomskih i društveno-pravnih osnova radnih organizacija. Pisac takođe podrobno analizira merila i kriterijume za utvrđivanje radnog učinka radnika kao osnove za određivanje njegovog ličnog dohotka. Piše, dakle, o onome što u našim uslovima najčešće dovodi do nesporazuma i sporova među radnim ljudima, pa i do obustava rada. Dotiče se i minulog rada i društveno-ekonomske osnove odnosâ u udruženom radu što su s njim povezani.

Treći deo obuhvata razgovore s aktivima, odnosno predstavnicima nekih radnih organizacija. Albreht je svakako izabrao organizacije veće i značajnije za slovenačke usslove. Oslanjajući se na njihova iskustva, govorio je o nekim pitanjima koja u drugim radnim organizacijama još nisu potpuno rešena. Sve četiri radne organizacije (»Slovenijales«, Spoljna trgovina i trgovina na veliko tekstilnom robom, »Polikem« i »Emona«) bave se i spoljnom trgovinom, kojoj su u minulom razdoblju, kao celini, više puta upućivani prigovori, kritike, pa i prekori, tako da nam se čini da za nju još nismo našli sasvim adekvatne oblike i u njoj se, zbog specifičnih uslova, ni samoupravljanje nije afirmisalo u skladu s našim željama i očekivanjima.

Pri tom autor posebnu pažnju posvećuje »Emoni«. Na njenom primeru temeljno analizira predlog samoupravnog sporazuma o udruživanju radnih organizacija u složenu organizaciju udruženog rada. Kao podloga za raspravu poslužio mu je razgovor s aktivom »Emone«, u februaru 1977. Ubrzo posle toga sporazum je prihvaćen. Kako je to bio jedan od prvih te vrste, Albreht je i poglavlju dao naslov »Tragom prvih koraka«. Time što je pohvalio ili pak izrazio neslaganje s ovom ili onom odredbom ili samo s ponekod rečju u predlogu sporazuma autor je pokušao, pre svega, da pomogne sastavljačima i predlagačima takvih sporazuma u drugim radnim organizacijama, a nikako da ih navede na kopiranje, koje je, uprkos tome, ponegde prilično uzelo maha i koje otkriva da je novo organizovanje ponegde shvaćeno samo kao — forma za stari sadržaj.

Analizirajući sporazum u »Emoni«, Albreht ukazuje i na put kojim složena organizacija udruženog rada može doći do što boljeg sporazuma, kao osnovnog akta za svoje delovanje. Taj put vodi preko postupnog dogovaranja i svestrane diskusije u kojoj treba da učestvuje što veći broj radnih ljudi, preko uzimanja u ozbir mišljenja stručnjaka sa raznih područja, dogovaranja među raznim jedinicama i, najzad, demokratskom borbom mišljenja. Sporazum ni u kom slučaju ne bi smeo da bude delo isključivo stručnjaka i rukovodećih radnika, za koji bi članovi kolektiva trebalo samo da glasaju, ili čak ni to.

Poslednji, četvrti deo sadrži izvode iz dela drugih autora, odnosno iz zakonskih i ustavnih akata i rezolucija SKJ. Izbor je na poseban način zanimljiv, jer pokazuje šta je, po mišljenju redakcije »Komunista«, najznačajnije za naše današnje prilike. Očigledno je, takođe, da je redakcija tim prilozima želela da knjizi dâ karakter svojevrsnog priručnika za društveno-političke radnike u privredi, odnosno u radnim organizacijama koje posluju na ekonomskim načelima.

U tom delu knjige objavljeni su izvodi iz Ustava koji se odnose na udruženi rad, zatim najvažnije odredbe Zakona o udruženom radu, kao i više odlomaka iz raznih dela klasikâ marksizma — Marksa i Engelsa. Tu je, dalje, izvod iz Programa SKJ usvojenog na Osmom kongresu, misli Edvarda Kardelja (»Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi«, predavanje održano na RTV Ljubljana o ulozi i značaju tehničke inteligencije, govor na Trećoj sednici CK SKJ godine 1976), kao i deo izlaganja Borisa Kidriča na Šestom kongresu SKJ. S obzirom na to da je Šesti kongres održan 1952. godine, dakle, kad je već donesen Zakon o radničkom samoupravljanju, Kidričeva izlaganja ukazuju na načelnu i dalekosežnu programsku orijentaciju Saveza komunista koja je i danas aktuelna.

Od vremena kad je Roman Albreht prikupljao građu za svoju knjigu i zatim je napisao prošle su bar dve godine. Pokazalo se da su njegove ocene i predviđanja bili u suštini tačni, čvrsto zasnovani i realni. To potvrđuje ne samo svakodnevna praksa već i niz ocena vodećih ličnosti iz raznih društveno-političkih organizacija i skupština. U tome je upravo i jedna od najvećih vrednosti ove knjige, koja predstavlja značajan prilog marksističkoj političkoj ekonomiji, izrastao iz savremene jugoslovenske stvarnosti.

Mile Pavlin

Dr Dušan Dragosavac: Nacionalno i internacionalno

(Centar za kulturnu djelatnost SSO u Zagrebu, Zagreb, 1978)

Knjiga *Nacionalno i internacionalno* dra Dušana Dragosavca nastala je kao rezultat svakodnevne idejno-političke borbe u osmišljavanju aktualnih pitanja u prevladavanju određenih proturječnosti izgrađivanja socijalističkih odnosa kao svjetskog procesa. Drugim riječima, nastala je kao rezultat autorovih nastojanja i napora da u kontinuitetu razvoja socijalističkih odnosa kao svjetskog procesa marksistički promišlja i sagledava neka, uz određenu eksplikaciju, aktualna pitanja izgradnje socijalizma u nas i borbe za socijalizam u suvremenom svijetu uopće.

Polazeći s pozicija klasikâ marksizma i samoupravne socijalističke prakse, služeći se pri tom iskustvima i dostignućima razvoja socijalizma u cjelini — autor raspravlja o najbitnijim pitanjima poimanja i osmišljavanja kategorija i međusobnih odnosa *nacionalnog* i *internacionalnog*, promatrajući ih u sklopu i kontekstu pozicija i povijesnih interesa radničke klase. Upravo s pozicija klasikâ marksizma (posebno s Lenjinovih stavova), Dragosavac vodi polemiku i pri tom kritizira svako etatističko-birokratsko i pozitivističko poimanje i tumačenje navedene problematike, jer su naznačene i njima slične teorije u svojoj biti usmjerene ka pozitivističkoj koncepciji »velikonacionalnog avangardizma koji je oslonjen na državnu vlast i državno vlasništvo«, što negativno djeluje na razvoj i realizaciju socijalizma. U navedenim je teorijama i koncepciji proleterskog internacionalizma, ističe autor, potpuno zanemaren i zapostavljen čovjek, a »zaboraviti na radnog čovjeka znači zaboraviti na suštinu socijalizma« (Tito).

Prema tome, u birokratsko-pozitivističkoj koncepciji poimanja i interpretacije nacionalnog i internacionalnog potpuno su zapostavljeni konkretni ljudi, njihovi nacionalni osjećaji i slobode i sve je to, kaže autor, žrtvovano u ime klase državi. Naznačene koncepcije dogmatiziraju i proleterski internacionalizam i tako ga, ističe autor, svode na isključivu funkciju i poslušnu službu velikodržavlja i monopola određenih birokratskih slojeva koji, logično, staljinistički put izgradnje socijalizma proglašavaju jedino pravim i obaveznim modelom izgradnje socijalističkih odnosa za sve zemlje i narode i za sva vremena. Tko drugačije misli i radi, kaže autor, i pri tom uočava specifične uvjete i okolnosti svoje nacije i svoga prostora i vremena — često se proglašava nacionalistom.

Prema tome, takvo shvaćanje i prihvaćanje proleterskog internacionalizma je antimarksističko, a istinski shvaćen i primjenjivan proleterski internacionalizam — u Marxovom smislu poimanja — i danas predstavlja, kaže autor, jedan od osnovnih principa marksizma-lenjinizma u razvoju socijalizma kao svjetskog procesa, koji se ostvaruje u internacionalističkoj solidarnosti radničkih i svih oslobodilačkih pokreta u međunarodnim okvirima. Pri tom autor napominje da se principi međunarodne solidarnosti progresivnih socijalističkih snaga i oslobodilačkih pokreta mogu ostvarivati samo na osnovi ravnopravnosti i poštivanja suvereniteta i nemiješanja jednih socijalističkih zemalja u poslove drugih socijalističkih zemalja i pokreta. Svako narušavanje nacionalnih interesa i osjećaja može »dovesti do problema unutar pokreta, jer će svaki pokret odbiti suradnju koja od njega traži različite koncesije, koja dira u njegovu autonomiju i time ugrožava i samu njegovu osnovu« (str. 146).

Upravo u tom sklopu i u tom kontekstu Dragosavac napominje da ovako shvaćen i prihvaćen internacionalizam ne proturječi realnim razlikama koje proizlaze iz posebnih uvjeta i specifičnosti u kojima se društveni odnosi ostvaruju. Drugim riječima, određene razlike i izvjesne proturječnosti proizlaze iz različitog i opet zajedničkog, pa iz tih razloga i jedintvo koje se uspostavlja iz različitog jest, po Marxu, suština socijalističkog i uopće radničkog internacionalizma, odnosno suština i bitna odrednica proleterskog internacionalizma o kojem se u tekstovima objavljenim u djelu Dušana Dragosavca raspravlja.

Zbog toga je upravo danas, na sadašnjem stupnju društvenog razvoja i u današnjoj konstelaciji društveno-ekonomskih i političkih previranja, proturječnosti i sukobljavanja izuzetno važan, ističe autor, istinski marksistički pristup razumijevanju i primjeni u praksi internacionalističke solidarnosti progresivnih snaga čovječanstva. Drugim riječima, izuzetno je važno razumjeti i u praksi (kako unutar državnih granica svake višenacionalne i posebno socijalističke zajednice tako i u međunarodnim okvirima) postići jedinstvo na osnovi realnih razlika koje, dakako, ne negira, već, naprotiv, afirmira nacionalne osjećaje i postojeće razlike i od njih upravo treba da polazi.

Osnovno polazište za takvo razumijevanje i primjenu proleterskog internacionalizma, odnosno socijalističke i radničke solidarnosti, danas je istinsko razumijevanje i poštivanje *nacionalnog*, jer su suverenost i ravnopravnost nacija osnovne pretpostavke ostvarivanja istinskog marksistički poimanog proleterskog internacionalizma, odnosno zbližavanja i povezivanja nacija u suvremenom svijetu, punom proturječnosti i međusobnog sukobljavanja. I zato afirmacija nezavisnosti i princip nemiješanja predstavljaju osnovnu pretpostavku za razvijanje ravnopravnih odnosa i internacionalističke solidarnosti u novim uvjetima. Internacionalistička se solidarnost dokazuje i potvrđuje u stvarnoj podršci društvenim snagama svih zemalja koje se bore za slobodu i nezavisnost, za uspostavljanje ravnopravnijih međunarodnih odnosa, za istinsku socijalističku misao i praksu u

današnjim uvjetima društveno-ekonomskih procesa.

Stoga proleterski internacionalizam i proleterska solidarnost obavezuju na nesebičnu pomoć i podršku svim revolucionarnim pokretima za nacionalno i klasno oslobođenje koji u sebi istovremeno, kako reče autor, »uključuju i suštinsku socijalističku demokraciju, koja podrazumijeva ne samo vlastiti put u revoluciji i izgradnji socijalizma već i iznad svega ravnopravnost između velikih i malih, između onih koji su u različitim razdobljima preuzeli političku vlast i onih koji stoje pred tim zadatkom« (str. 173).

Suverene i ravnopravne nacije su osnovna pretpostavka za istinsko slobodno povezivanje nacija, odnosno izgradnje socijalizma kao svjetskog procesa, a bez razvoja socijalizma nema istinskog rješavanja nacionalnog pitanja, slobode radničke klase i čovjeka uopće, kao krajnjeg cilja marksističke revolucionarne teorije i akcije danas. Tako će progresivne snage kontinuirano i sve snažnije razvijati socijalističke odnose i ujedno ići slobodnije na sve veću suradnju i koordinaciju u svjetskim razmjerima. U tome i jest velika uloga i odgovornost Saveza komunista: u borbi protiv nacionalističkog i u afirmaciji općeljudskog, u borbi za bratstvo i jedinstvo svih nacija i nacionalnosti i istinsku solidarnost na djelu u neposrednoj praksi.

Savez komunista Jugoslavije, ističe autor, polazi od ocjene i pretpostavke da je za realizaciju istinski shvaćene i prihvaćene internacionalističke solidarnosti radničke klase i socijalizma potrebna i efikasna borba protiv nacionalnog šovinizma koji se javlja u pripadnika nacije kojoj i komunisti također pripadaju i, dakako, uporna borba za istinsko ostvarenje ravnopravnih odnosa među nacijama i nacionalnostima unutar vlastitih državnih zajednica. Jer istinski internacionalizam ne prihvaća nacionalnu unifikaciju, ne znači negiranje nacionalnih obilježja i etničkih zajednica kao subjekta u višenacionalnoj socijalističkoj zajednici, već, naprotiv, njihovu afirmaciju.

Stoga se u izgradnji socijalističkih odnosa na samoupravnim osnovama uloga Saveza komunista kao avangarde radničke klase ističe u tekstovima knjige kao ključno pitanje i ujedno provlači kao osnovna »crvena nit«, jer Savez komunista treba da polazi od jedinstvenog sagledavanja teorije i prakse, misli i akcije, težnji i realnih mogućnosti. Drugim riječima, Savez komunista se bori za oslobođenje ličnosti i razvojem humanijih odnosa među ljudima i narodima, što dobiva konkretniju sadržinu u uvjetima razvijenije socijalističke samoupravne demokracije.

U tom kontekstu autor ističe zahtjev za efikasnijom borbom komunista unutar klase i u njezinom interesu »protiv dekreta i negativnog forumskog rada, te odgovornost pojedinačnu i kolektivnu, članova foruma i foruma u cjelini za njihovu političku angažiranost. Ukoliko se u tome uspijeva i razvija samoupravljanje, utoliko i državna uprava, kao stručni aparat potčinjen samoupravljanju, dobiva u svom značenju, pa će i rad i odluke tih organa biti u skladu sa tendencijama razvitka socijalizma; onda je i socijalistička država i diktatura proletarijata instrument socijalizma za obranu socijalizma od raznih socijalizmu tuđih subverzivnih i kontrarevolucionarnih djelatnosti« (str. 244).

U poglavlju »Religija i crkva u suvremenim uvjetima« (valja primijetiti da ono odudara od konteksta naslova i cjeline tekstova) autor ističe da Savez komunista Jugoslavije i u tom pitanju »dosljedno polazi od ravnopravnosti građana, bez obzira na njihovo vjersko opredjeljenje... jer se radni ljudi i njihovo društveno i političko značenje, prije svega, mjere učestvovanjem u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva, njihovim patriotizmom prema svojoj domovini, a ne po tome da li su oni vjernici ili ateisti« (str. 201).

Valja na kraju istaći da navedeno djelo dra Dušana Dragosavca predstavlja doprinos boljem shvaćanju i razumijevanju pojmova i međusobnih odnosa *nacio-*

nalnog i *internacionalnog* kao izuzetno važnih pitanja u svakoj višenacionalnoj zajednici i razvoja socijalizma kao svjetskog procesa uopće.

Savo Pešić

Dr Omer Ibrahimagić: Informisanje u samoupravnom udruženom radu

(Institut za društvena istraživanja FPN »Veljko Vlahović«, Sarajevo, 1978)

Informisanje uopšte, a napose u samoupravno organizovanom udruženom radu, ustavna je kategorija i obaveza. U skladu s tim nesumnjiva je društvena zainteresovanost i potreba da informisanje uistinu preraste u jedinstven sistem i neodvojivu komponentu ukupnih socijalističkih samoupravnih odnosa.

U uslovima socijalističkog samoupravljanja u kojima se radnička klasa i institucionalno organizuje za neposredno odlučivanje o cjelini društvene reprodukcije i upravljanje društvenim poslovima informisanje ima izuzetnu ulogu. Za samoupravno odlučivanje radnika u udruženom radu i za ostvarivanje uloge u delegatskom sistemu neophodno je da oni raspolažu odgovarajućim informacijama, a naročito onim podacima kojima se iskazuje njihov ukupni rad u organizacijama udruženog rada i onaj rad čiji se rezultati izdvajaju za opštedruštvene potrebe. Tek tada radnik može da bude u toku kretanja svoga rada i promjena u uslovima i rezultatima društvene reprodukcije. Tek ako je blagovremeno i cjelovito obaviješten radnik u udruženom radu i široj društvenoj zajednici može suvereno odlučivati i ovladati cjelinom svoga rada na svim nivoima samoupravne društvene organizacije. Iz tih razloga i kažemo da je informisanje sastavni dio samoupravnih društvenih odnosa i jedan od bitnih instrumenata samoupravnog odlučivanja radnika o uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada.

Ovih nekoliko prethodnih naznaka istakli smo da bismo nagovijestili neke praktične motive nastanka studije *Informisanje u samoupravnom udruženom radu* i zadatke na koje upućuje njen teorijski koncept. Studija se, u osnovi, bavi proučavanjem praktičnih mogućnosti razvoja sistema informisanja u funkciji samoupravnog odlučivanja radnika u udruženom radu. Međutim, analiza se ne zadržava samo na tome. U teorijskom, a i u istraživačkom domašaju funkciju informisanja u udruženom radu povezuje sa odlučivanjem radnika i u široj društvenoj zajednici, u delegatskom sistemu i u tom pravcu naznačuje i praktične mogućnosti i značaj sistema informisanja. Tako studija upućuje na potrebu i pravac razvoja cjelovitog i jedinstvenog sistema informisanja kao komponente razvoja udruženog rada, a ne kao instrumenta koji spolja prati kretanja u procesu udruženog rada. Time se čini korak dalje u promišljanju mjesta i uloge sistema informisanja u ukupnom sklopu samoupravne organizacije udruženog rada i društva u cjelini. Informisanje se smješta među elemente jezgra društvenog odnosa i, kako se u samoj studiji kaže, »konstitutivni je dio samog društvenog produkcionog odnosa«.

Studija, koja je predmet naše pažnje, sadrži dvije dimenzije i nivoa problematizacije pitanja. Prvo, teorijski nivo promišljanja fundamentalnih pretpostavki i potrebu razvoja sistema informisanja primjerenog samoupravnom udruženom radu i samoupravnom produkcionom odnosu u cjelini društvene reprodukcije. Drugo, empirijsko-istraživačku dimenziju koja se bavi spoznajom praktičnih mogućnosti funkcionisanja sistema informisanja i njegovim uticajem na sadržinu procesâ odlučivanja i ostvarivanja kontrole radnika u provođenju tih odluka.

Vrijednost ove studije je upravo u tome što uspješno povezuje postavljeni teorijski koncept kritičke analize sa interpretacijom rezultatâ empirijskih saznanja i što u tom dijalektičkom spoju definiše elemente za jedan mogući naučno zasnovan teorijski koncept informisanja u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

Teorijskim konceptom studije bitno su određeni njena struktura i sadržaj u cjelini. Na toj osnovi, u studiji se logično izdvajaju tri tematski zaokružene cjeline: društveni sistem informisanja u samoupravnom udruženom radu; informisanje radnika u složenim organizacijama i samoupravna organizacija informisanja.

U okviru prve tematske cjeline riječ je o nastojanju da se definišu osnove za cjelovit teorijski koncept sistema informisanja u samoupravnom udruženom radu, odredi mjesto čovjeka u društvenom sistemu informisanja sa stanovišta njegovog položaja u produkcionim društvenim odnosima, da se definišu jedinstvene osnove sistema informisanja i mjesto subjekata i institucija socijalističkog samoupravnog društvenog sistema informisanja u ostvarivanju zadataka tog sistema u socijalističkom samoupravljanju.

Osnovni smisao opredjeljenja teorijskog koncepta studije mogao bi se iskazati u stanovištu da je društveni sistem informisanja determinisan prirodom i karakterom društvenog sistema proizvodnje i produkcionog društvenog odnosa u cjelini i da položaj čovjeka u tim odnosima određuje i njegovo mjesto u društvenom sistemu informisanja. Obaveza informisanja radnika u uslovima socijalističkog samoupravljanja, i na tim osnovama organizovanog udruženog rada, proizlazi iz pozicije radnika u udruženom radu i u društvu u cjelini. Otuda je jedinstveni sistem informisanja od osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica do federacije ne samo potreba već i nužnost na sadašnjem stupnju razvitka. Takav sistem društvenog informisanja »služi za čvršću društvenu integraciju rada i sredstava i ostvarivanje preovlađujućeg uticaja na cjelinu društvenog razvoja« (str. 31). Time su bitno opredijeljeni i uloga i zadaci subjekata i institucija društvenog sistema informisanja, kao i zadaci informisanja u cjelini. »Zadatak društvenog sistema informisanja u uslovima izgradnje socijalističkog samoupravljanja na osnovama udruženog rada — kaže se u studiji — jeste da obezbijedi normalan tok informacija između subjekata tog sistema ili, drukčije rečeno, između subjekata samoupravnog produkcionog odnosa. A njegovi subjekti su svi učesnici u društvenom podukcionom procesu« (str. 24).

U drugom dijelu studije uopštavaju se rezultati empirijskih istraživanja provedenih u nekoliko složenih organizacija udruženog rada. Tu se daju bitni pokazatelji stanja informisanja radnika u udruženom radu, i to o osnovnim pitanjima koja određuju njihov položaj u udruženom radu, kao, na primjer, informisanje o konstituisanju OOUR na osnovama ustavâ, o planovima i stepenu ostvarivanja razvoja proizvodnje, poslovne saradnje i udruživanja, te o ličnoj, zajedničkoj i društvenoj potrošnji i razvoju samoupravnih odnosa. S tim u vezi, odgovarajuća pažnja je posvećena i organizaciji i oblicima informisanja u udruženom radu. Sadržaj i organizacija informisanja dovode se u međusobnu zavisnost i u funkciji su osnovnog cilja sistema informisanja u cjelini. Osnovna poruka istraživačkih rezultata je da od razvijenosti informisanja, njegove samoupravne usmjerenosti i organizacije, kao i njegove integrisanosti u tokove socijalističkog samoupravnog društveno-ekonomskog sistema i samoupravnog odlučivanja radnika, zavise i rezultati razvoja informativne djelatnosti i ostvarivanje društvene uloge informisanja u samoupravnom odlučivanju u složenim organizacijama udruženog rada.

Kao logičan nastavak teorijskih rasprava i uopštavanja empirijskih rezultata slijede i razmatranja o praktičnim pitanjima samoupravne organizacije informisanja. U studiji se, na osnovu istraživač-

kih rezultata i ustavnih opredjeljenja, ukazuje na moguće oblike samoupravnog organizovanja informativne djelatnosti u funkciji samoupravnog odlučivanja i ostvarivanja samoupravne kontrole radnika u organizacijama udruženog rada. Autor se zalaže za izgrađivanje integralnog sistema samoupravne organizacije informisanja koji bi bio sastavni dio ukupnog sistema udruženog rada. Samo takvo informisanje može biti faktor razvoja samoupravnih socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa u udruženom radu i instrument ostvarivanja samoupravnih prava i dužnosti radnika u udruženom radu i društvu u cjelini.

Kao prilog studiji dati su i najvažniji izvodi iz Ustava SFRJ o pravima, dužnostima i obavezama radnika u oblasti informisanja; izvodi iz Zakona o udruženom radu i Nacrt rezolucije Skupštine SFRJ o osnovama društvenog sistema informisanja. Ovi prilozi mogu veoma korisno poslužiti da bi se shvatile osnovne društvene intencije na planu daljeg unapređivanja sistema informisanja u uslovima samoupravno organizovanog udruženog rada.

Studija sadrži i veoma bogatu bibliografiju koja može dobro poslužiti svima onima koji se u svom naučnom ili stručnom radu bave pitanjima iz oblasti informativne djelatnosti.

Ako bismo pokušali da rezimiramo zaključke i poruke studije, onda bismo to mogli iskazati na sljedeći način:

— studija predstavlja piomrski istraživački rad u oblasti u koju je nauka tek zakoračila. Utoliko ona ima vanrednu vrijednost, jer otvara mnoga pitanja i probleme o kojima nauka treba da dà svoj sud. Ovu pozitivnu stvaralačku dimenziju studije susrećemo u svim njenim dijelovima;

— u studiji se afirmišu osnovna društvena opredjeljenja na planu razvoja i organizovanja informisanja u samoupravnom udruženom radu, a posebno potreba naučnog proučavanja informisanja sa stanovišta radničkog odlučivanja i kontrole u organizaciji udruženog rada. Time se na širem prostoru društvenih potreba izgrađuje zahtjev naučno-istraživačkog rada na ovom području;

— studija ima posebnu vrijednost jer se u njoj ukazuje na nove mogućnosti razvoja sistema informisanja u praksi. U tom pogledu studija je veoma inspirativna i podsticajna za društvenu prak su samoupravne organizacije društvenog sistema informisanja, ali i za istraživanje njegovih praktičnih mogućnosti;

— empirijsko-istraživački dio studije pruža dragocjene rezultate koji omogućuju kritičko-interpretativni pristup i iznalaženje onog teorijskog koncepta koji upućuje na mogućnosti daljeg unapređivanja sistema informisanja u udruženom radu. S tog stanovišta ovo istraživanje, koje predstavlja dio rezultata sveobuhvatnog istraživačkog projekta »Samoupravna organizacija informisanja u složenim organizacijama udruženog rada«, a čiji je nosilac Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, prenosi dragocjeno iskustvo neophodno za dalje organizovanje naučnoistraživačkog rada u ovoj oblasti.

Aktuelnost pitanja koja se, na bazi empirijsko-istraživačkih rezultata, teorijski elaboriraju u ovoj studiji, daje joj i odgovarajuće mjesto u naučnoj literaturi i društvenoj praksi. Zato je s razlogom možemo preporučiti i onima koji se informisanjem bave u praksi i onima koji imaju naučnih i stručnih pretenzija da se bave proučavanjem društvenog sistema informisanja u samoupravnom udruženom radu.

Ibrahim Bakić

Mićo Rakić: Od Narodnog fronta do Socijalističkog saveza

(»Oslobođenje«, Sarajevo, 1979)

Tek objavljena knjiga Miće Rakića *Od Narodnog fronta do Socijalističkog saveza* (s podnaslovom »Prilog savremenom političkom organizovanju političkog sistema«) ide u onu vrstu naše najnovije politikološke literature koja će, nesumnjivo, izazvati odgovarajuće interesovanje javnosti, kako svojom aktuelnošću tako i usklađenom unutarnjom logikom kazivanja i poukama koje proizlaze iz cjeline njene kompozicije. Razloga za ovakvu tvrdnju ima više i mi ćemo pokušati da ukratko obrazložimo one najvažnije.

Treba istaći, prije svega, historijski kontekst u kome se ovo djelo pojavilo. Već dvije ili tri godine, naime, kod nas se vode plodne i žive diskusije o daljim pravcima razvitka političkog sistema, socijalističkog samoupravljanja, inspirirane znamenitom studijom Edvarda Kardelja na istoimenu temu i najnovijim Titovim idejama o produbljivanju istinskog sistema kolektivnog rukovođenja, inovacijom i institucionalizacijom njegovih novih oblika. Međutim, kako su to i eksplicite istakla obojica velikih revolucionara, misaoni ideološki horizont koji su oni još šire otvorili, oslobađajući ga i od poslednjih ostataka dogmatizma, u tradiciji našeg revolucionarnog kontinuiteta nipošto nije smio biti izložen riziku da odmah nekako bude i zatvoren po inerciji mentaliteta (i kod nas još ponegdje prisutnog) po kome je sve što dolazi »odozgo« već samo po sebi istinito i da stoga ne podliježe daljem imanentnom razlaganju. Koliko su se recidivi ove zakašnjele svijesti odmah pokazali kao nesuvisli potvrdila je upravo sâma naša najšira društveno-politička javnost čije se interesovanje za pomenutu problematiku pokazalo permanentnim, a nikako prolazno-efemernim. U toku rasprava produbljeni su gotovo svi aspekti našeg sadašnjeg političkog realiteta te se još jednom snažno manifestiralo to koliko smo daleko od trivijalnog političkog direktivizma i pragmatizma.

Iz takvog ugla treba onda posmatrati i knjigu Miće Rakića *Od Narodnog fronta do Socijalističkog saveza*. Nakon višegodišnjeg bavljenja ovom problematikom koje mu je i kroz njenu naučno-teorijsku obradu omogućilo uspješnu sintezu metodološkog pristupa i stupnja dostignutih spoznaja, autor je bliže prosvijetlio temu o savremenom značaju i ulozi jedne takve masovne društveno-političke organizacije kao što je SSRN u strukturalnoj cjelini našeg današnjeg političkog sistema i njihovih daljih perspektiva. Da bi ostao na nivou svog misaonog pregnuća, Rakić je, da bi izbjegao i zamci da ostane okružen samo zidom neposrednog historijskog trenutka, morao, između ostalog, da se posluži dvostrukim metodološkim zahvatom — da se, kako bi rekla moderna politička filozofija, od aktueliteta izdigne do historiciteta i da tim retroaktivnim putem dosegne autentičnu spoznaju o aktuelitetu, po načelu da je »istina data samo kao cjelina i da pojedinačna zbivanja samo kroz tu cjelinu otkrivaju svoju istinu«.

Za obradu ovako slojevite problematike to je značilo obavezu da se ona najprije situira u kontekst nekih prethodnih ili uporedo nastajućih političkih iskustava organizacija sličnog tipa u modernom svijetu (prvi dio knjige), a onda i u kontekst vlastite evolucije, njenih iskušenja, dosadašnjih domašaja i iskustvenih pouka (drugi dio).

Razuđenom analizom ideologije i prakse političkih organizacija ove vrste u političkim sustavima savremenog Zapada i u socijalističkim zemljama u kojima postoji državni monopol na sredstvima za proizvodnju, kao i u nekim društvima trećeg svijeta, autor je došao do nedvojbenog stava da njihova iskustva ne odgovaraju prirodi jugoslovenske revolucije, bilo da su povijesno već preva-

zidena bilo da su nastala u drugačijim konstelacijama historijskih zbivanja, u istom vremenu, ali u bitno različitom epohalnom prostoru. Pluralizam zapadnog tipa nije isto što i pluralizam samoupravnih interesa, jer prvi počiva na nekim klasičnim principima kapitalističke konkurencije, a ovaj drugi na iznalaženju optimalnog interesnog konsensusa, te, prema tome, ni tip političkih organizacija koje ih sprovode ne može biti identičan. S druge strane, posmatranje SSRN kao pukog prenosnika u krutom sklopu transmisionog mehanizma koji energiju partijske i državne volje na pasivan način transponira u svoju svijest radi njihove animacije (što je kao manir i danas prisutno u većini socijalističkih zemalja) za nas se poodavno već pokazalo ne samo kao neprimjereno već i kao duboko arhaično. Najzad, politička tradicija trećeg svijeta, ističe Rakić, konstituirala se u osobenim uslovima borbe za nacionalno oslobođenje od imperijalizma i kolonijalizma. Strukture njegovih društveno-političkih organizacija su vrlo slojevite, često nastale u bitno drugačijim uslovima od onih naših, sa značajnim recidivima višepartijskih sistema ili pak sa različitim vidovima diktatura. Mi taj svijet uvažavamo naročito u onom njegovom dijelu koji čine nesvrstane zemlje sa svojim širokim, progresivnim političkim organizacijama narodnofrontovskog tipa, sa oslobodilačkom i miroljubivom socijalističkom platformom, uz sav respekt koji pretpostavlja uzajamno poštovanje i raznolikost puteva u borbi za progres i mir, bez nametanja političkih modela.

Drugi dio knjige, u kome autor prelazi na šire i produbljenije vlastite opservacije jugoslovenskog iskustva u toku revolucije i poslije nje, prividni je nastavak prvog dijela i uglavnom je usredsređen na središnje pitanje: na koji je način kod nas oblikovana tradicija NF/SSRN i koji su bili preduslovi njene specifične profilacije?

Iz bogatog spektra Rakićevih razmatranja ove problematike može se nazreti slojevit odgovor čije su pretpostavke sljedeće:

Organizacija NF u toku revolucije nastala je u onom njenom segmentu »pobune naivnog narodnog tla u koje je udarila iskra revolucionarne misli«, gdje se spontana energija unutarnje pobune na logičan način uključila u spoljnju regulaciju prakse i svijesti cijelog pokreta. U tome je procesu glavnu ulogu odigrala KPJ koja je na vrijeme uočila sve opasnosti što bi ih za dalji razvitak Narodnog fronta mogla donijeti apsolutizacija njegove organizacije ili pak težnja za neograničenom spontanošću koja bi neminovno dovela do njegovog podvajanja od zbiljskih tendencija revolucije. Začeci obiju tendencija — istina, tek na marginama kretanja — mogli su se zapaziti i kasnije, bilo u zlokobnom obličju teorije o »transmisijama« ili pod vidom malicioznog prigovora da će spontanitet Narodnog fronta vrlo brzo progutati vlastitu organizaciju i da će se u njemu utopiti i rasplinuti i sama KPJ. Daljnji su događaji, prirodno, takvim pretpostavkama negirali svaku artikulativnost i razgolitili ih u svoj njihovoj političkoj nesuvislosti.

Ali se upravo zato moralo odgovoriti na pitanje koje se nalazi i u središtu Rakićeve znanstveno-političke pažnje: šta su zapravo NF/SSRN po svom historijskom poznavanju i šta je njihova stvarna bit?

Odgovor je, po autorovom mišljenju, nagovješten već u kontinuitetu naše revolucije. Kao što je njena unutarnja neprekinutost trajno onemogućavala bilo kakvu veću disharmoničnost, nego, naprotiv, vodila daljim razuđivanjima i mnogim suptilnim izvedbama, tako su i NF/SSRN tu imanentnu logiku revolucije postupno ostvarili tokom cijelog svog razvitka da bi stigli do današnjih formi svoje političke egzistencije. Istina njihove evolucije je vrlo jednostavna, mada je upravo zato nedostupna mnogim dogmatskim i malograđanskim mentalitetima: NF/SSRN nisu nikakva ideološka konstrukcija niti politička opsjena izmišljena radi prikrivanja »stvarnih centara moći«,

već je to organizacija koja je od početka na organski i izvoran, izvana nenametnuti način, okupljala sve progresivne slojeve našeg stanovništva i sve radne ljude koji su prihvatali vrijednosni sistem jugoslovenskog socijalizma. Taj proces je postojao tim obuhvatniji što je bio širi zamah izgradnje socijalističkog samoupravljanja te se i sam prvobitni naziv za Narodni front vremenom morao transformirati u Socijalistički savez radnog naroda. Promjena imena nije samo nominalna i simbolična (kao ni promjena KPJ u SKJ) nego je nastala kao proizvod stvarnih potreba da se i na ovaj način naglasi njegova prava bit. Jer hod vremena neminovno proširuje i obzorja revolucije. Ona su danas mnogo šira nego u svojim prvobitnim začecima, iz čega onda proizlazi i razgranatija uloga samog SSRN. Nova konstitucionalna organizacija društva iz 1974. uvođenje delegatskog sistema, donošenje Zakona o udruženom radu 1976. godine; odmah poslije toga široke diskusije o pluralizmu samoupravnih interesa i najnovije inicijative za dalje usavršavanje kolektivnog rukovođenja — sve su to bile okolnosti koje su zahtijevale da se egzistencija SSRN dinamizira i intenzivira te uzdigne do novog razvojnog stupnja. Prije toga obračun s novim oblicima opozicije u različitom rasponu — od one etatističke i tehnobirokratske, koja je SSRN posmatrala kao puki i nepotrebni privjesak sistema, do one malograđanske i anarholiberalne, koja je htjela da SSRN pretvori u samostalnu konkurentsku partiju i uzvisi je iznad revolucije. Ova gibanja opozicije između potpune negacije SSRN i njegove hipostaze nisu ostavila dubljeg traga, ali ih je ipak trebalo savladati.

U dinamičnom slijedu svih ovih zbivanja, završava Mićo Rakić, danas smo u mogućnosti da nedvosmisleno damo i definiciju SSRN: to je masovna društveno-politička organizacija koja je, nastavljajući svoju frontovsku tradiciju, uspjela da okupi oko realizacije sistema političkih vrijednosti naše revolucije sve njene napredne subjekte (pojedince, stručna udruženja, udruženja građana i druge forme asocijacije radnih ljudi), i da preko svoje ustavne uloge u političkom sistemu i odgovarajuće metodologije rada koja zahvata sva područja njegove strukture stvori pretpostavke za ono što je u toj ulozi najbitnije — stalno reproduciranje vlastitog bića kao »kolektivnog mislioca« koji u jedinstvu spontanosti i regulacije kreira sve potrebne uslove za ostvarivanje istinske historijske misije SKJ kao revolucionarne avangarde. Ova je odredba dovoljno sintetička da bi se odmah mogla uključiti i u širu definiciju samog političkog sistema. Taj sistem sa svojim daljim perspektivama nije ni parlamentarno-pluralistički ni etatističko-monistički, nego izvorno samoupravni, sa slobodnim gibanjem svih svojih segmenata, prožetih jedinstvenim sistemom revolucionarnih vrijednosti. SSRN se — i tu je poanta autorovog izlaganja — historijski potvrdio kao jedan od njegovih nezaobilaznih sastavnih dijelova bez kojih bi bilo vrlo teško stvarati uslove za kreiranje autentične političke volje, oličene u Programu SKJ, aktuelnim političkim dokumentima i avangardnoj ulozi SKJ.

Razumljivo je da se u okvirima jednog kratkog prikaza može izložiti samo najopštije sadržaj jednog naučnog djela. To se odnosi i na knjigu Miće Rakića. No ubijeđeni smo da će i ovo što je o njoj rečeno biti dovoljno da privuče pažnju čitalaca te se stoga, iz svih navedenih razloga, osjećamo pobuđenim da je preporučimo najširoj društvenoj i političkoj javnosti.

Fuad Muhić

Todor Kuljić: Fašizam — Sociološko-istorijska studija

(»Nolit«, Beograd, 1978. strana 216)

Fašizam predstavlja jedan od najmračnijih fenomena koji bi čovečanstvo rado izbrisalo iz svoga sećanja kada bi to bilo moguće. Ali fašizam nije moguće zaboraviti, pre svega, zato što je fašistička sablast još prisutna u savremenom životu. Uspomene na užase koje je sobom doneo toliko su sveže i žive da se interesovanje za fašizam, uključujući naučna istraživanja fenomena fašizma, neprekidno povećava. Odnos prema rezultatima dosadašnjih istraživanja predstavlja, međutim, poseban problem za svakog istraživača.

Autor ove studije Todor Kuljić zauzeo je osnovni stav koji možemo prihvatiti — svaka eksplikacija, svaka teorijska i istorijska interpretacija fašizma u osnovi sadrži ili kritički ili apologetski odnos, što ne isključuje činjenicu da one donose makar i male fragmente istine. Da je termin fašizam zloupotrebljavan i u komunističkom pokretu pokazuje njegovo protezanje i na socijaldemokratiju. S druge strane, građanski i formalno-idealno tipski pojam totalitarizma nastoji da stavi znak jednakosti između diktature masa posle socijalističke revolucije koja ugrožava egzistenciju građanskog društva i fašističkih diktatura koje produžavaju njegovu egzistenciju. Takođe, stara marksistička tumačenja svojom monokauzalnošću i simplifikacijom više izazivaju dosadu i otpor nego što predstavljaju okvir tumačenja i razumevanja prošlosti i sadašnjosti. Personalistički i moralističko-psihološki pristup proučavanju fašizma izražava građanski individualizam i mitologizam, vodi u satanologiju i demonologiju, svodi fašizam na hitlerizam, zanemaruje uticaj hijerarhisanih struktura vlasti u čijoj osnovi leže ekonomski odnosi i »briše liniju kontinuiteta između fašizma i kapitalizma« (str. 18). Teologizam u fašizmu osuđuje proces sekularizacije, iako je ovaj sasvim nepotpun i izrazito antiprosvetiteljski. Psihologizam razdvaja kapitalizam i fašizam na način na koji se deli normalno i abnormalno, svodeći tako iracionalnost sistema na iracionalnost pojedinaca, pa čak i u svojoj marksističkoj varijanti, sa Fromom, gubi iz vida postojanje objektivnih, ekonomskih činilaca koji određene klase orijentišu ka fašizmu, a sam fašizam izvodi iz autoritarnih struktura ličnosti unutar nižih društvenih slojeva, prebacujući svu istorijsku odgovornost na njih.

Nasuprot ostalima, Kuljić polazi od društvenog totaliteta unutar kojega se prožimaju ekonomske, socijalne, političke, ideološke i psihološke strukture koje se »ne mogu shvatiti same iz sebe, već samo kao delovi celine« (str. 22), dakle, takvih modela interpretacije posebnih interesa raznih društvenih klasa koji polaze od fundamentalnih društvenih odnosa. Osnovni princip buržoaskog društva je princip svojine, a klasna vladavina uvek ima taj isti cilj, uvek je manipulativna i represivna, mada se može ispoljavati i u dijametralno suprotnim metodima — kao konstitucionalna i kao teroristička. U osnovi društva leži kriza — ekonomska, socijalna i kriza sistema. Konflikt klasa koji proističe iz nerazrešivih protivrečnosti pomera se na nivo upravljanja sistemom i ispoljava se u divljem fašističkom terorizmu. Ograničavajući ostvarivanje interesa pojedinačnih kapitalista i frakcija kapitala, fašizam predstavlja izraz volje celine kapitalističke klase i njen je efikasan izvršilac. Realizujući interes najmoćnijih delova buržoazije, fašizam istovremeno apsorbuje i kanališe nezadovoljstvo srednjih slojeva ugroženih proletarizacijom, obećavajući im sigurnost i ostvarivanje nacionalnih težnji. Ovaj koneks privatne privredne moći nije lišen unutrašnjih protivrečnosti i kompromisnih rešenja i ne može se svesti ni na golu agenturu ni na oligarhizaciju političke partije mada baš

ova subordinacija, autoritarnost i nasilje čini integralnim i sveprisutnim.

Fašizam ne predstavlja epizodu, nego fenomen utemeljen u eposi kojoj pripada. On »nije prevaziđena istorijska pojava«, nego je »inherentan kapitalističkom društvenom sistemu danas kao i pre« (str. 34). Imperijalizam, donoseći stalnu proletarizaciju srednjih i viših slojeva i monopolizaciju, sužava svoju socijalnu osnovu, traži izlaz na spoljnom planu u ekspanziji i iz ovih socijalno-političkih i iz ekonomskih razloga. Mada ideološka komponenta nemačkog fašizma ima svoj koren u prošlosti, determinante sistema se nalaze u ekonomici. Upravo su kapitalistički monopoli režirali erupciju tradicionalnog nemačkog lebensraum — imperijalizma, a i sve ostale njegove sekvence: rat, poraz, propadanje. Imperijalizam je povezan sa koncentracijom kapitala, političke moći i kontrole u rukama neznatne manjine, sa neophodnošću izvoza kapitala i kontrole tuđih teritorija, sa trvenjima i konfliktima koje ova politika izaziva, sa neophodnošću snažne militarizovane i militantne države u službi takve politike. Fašizam u velikoj meri izražava i nesklad između megalomanskih aspiracija i ekonomskih i vojnih efektiva zemlje potrebnih za njihovo ostvarivanje. Militarizam je, i po rečima Roze Luksemburg, veličanstveno polje akumulacije kapitala, ali se u njemu ne dovršava stapanje države i monopola. Fašistička država je intervencionistička, ali njena intervencija ostaje i instrument delovanja zakona vrednosti i ne ide do integralnog planiranja. Već je imperijalizam doneo jačanje izvršne vlasti, umanjenje efikasnosti parlamentarnog sistema, izvršio preraspodelu društvenog proizvoda, indirektno zadajući udarac ideologiji vlasništva, razvio naučne i tehničke potencijale, pretvarajući naučni um u »instrument rentabilnosti i korisnosti«, uz istovremenu eliminaciju njegove kritičke funkcije iz sfere društvene prakse. Autoritarna fašistička država će ove procese dovesti do njihovih [illegible] konzekvenci.

Ostavljajući fundamentalne društvene odnose netaknutim, transformišući pravo u »tehničko sredstvo za sprovođenje dnevno-političkih ciljeva« (str. 53), kidajući vezu sa njegovim prirodnim i humanističkim osnovama, permanentno jačajući bezuslovno potčinjavanje, nacizam će ostvariti »čudnovat savez jurisprudencije« i »nacionalističke revolucije«. Kuljić je sasvim u pravu kada ističe da je »buržoaska autoritarna država« najkonkretniji izraz ne samo tendencije ka centralizaciji kapitala već i težnje ka uniformisanju, reglementiranju političkog, državnog i duhovnog života što »stremi daleko iznad horizonta starih oblika autokratske vlasti« (str. 61). U pogledu apsolutne kontrole, ukidanja samostalnosti, u pogledu pseudoplebiscitarnosti, pseudolegalnosti i kontrarevolucionarnosti, fašizam je fenomen *sui generis* koji se ne može svesti na harizmatske organizacije vlasti koje su mu prethodile. Već je Silone istakao da se reakcija rađa zajedno sa revolucijom te je pojava fašizma neminovna, ali je njegova pobeda uslovljena konkretnim društvenim i političkim odnosima. U Italiji fašizam je povezan sa »ideološkom konfuzijom, organizacionim haosom i političkom impotencijom« unutar socijalističke partije, nedostajanjem čvrstog revolucionarnog koncepta levice, uz pogrešnu procenu samog fašizma. Po Siloneu, reformizam sprečava revoluciju, ali izaziva i fašizam jer ne deluje dovoljno efikasno u pravcu stabilizacije sistema, a sa svojim »miroljubivim parlamentarnim putevima ometa reprodukciju i ekspanziju kapitala« (str. 70). Agresijom, varvarstvom, terorizmom fašizam postaje garant stabilizacije kapitalizma. Fašizam je, dakle, izraz nemoći radničkog pokreta, ali i nesposobnosti građanskog društva »da održi privredni proces sredstvima kapitalističkog samoregulisanja i parlamentarnom demokratijom« (str. 74). Njegova hipokritska priroda oličena je u Musolinijevoj politici vezivanja za agrarne i sitnoburžoaske delove stanovništva, u iskorišćavanju njihove podrške da bi realizovao pro-

gram sasvim suprotan njihovim interesima, u njegovom oslanjanju na republikance da bi se sporazumeo sa monarhijom. On je uključio i socijaliste u vladu da bi ugušio radnički pokret, paradirao je sa antiklerikalizmom da bi katolicizam pretvorio u državnu religiju, faširao crkvu i katolicizirao fašizam isto onako kao što je faširao desničare, liberale i uopšte stare političke strukture. Možda je to i razlog što papa izjavljuje da je Musolinija »poslalo samo Proviđenje« (str. 76). Ipak, euforičnost i klasnu motivaciju takvih gledanja najjasnije je izrazio sam Čerčil u svojoj adresi rimskim fašistima 1927. godine: »Kada bih ja bio Italijan — piše Čerčil — sigurno bih od početka do kraja bio na vašoj strani u vašoj pobedonosnoj akciji protiv bestijalnih nastojanja i strasti lenjinizma« — (str. 75.) Fašizam je ubrzo odbacio svoje sitnoburžoaske pratioce, transformisao ekonomsku strukturu zemlje, izgradio korporativni sistem koji je obuhvatao »producente«, to jest kapitaliste i radnike, ugušio klasnu borbu, povećao vojne izdatke i profit kapitalista — u nekim granama ga je čak i utrostručio.

Prethodna istorija Nemačke kao da je išla naruku nacistima. Ujedinjenje Nemačke značilo je njenu prusifikaciju, dominaciju vojne tradicije, mentaliteta i etike aristokratije, konzerviranje pretkapitalističkih institucija, identifikaciju buržoazije sa bonapartističkim sistemom Vilhelma II. Na bazi porasta najamnina, ustupaka radničkom pokretu, njegovom birokratizacijom, došlo je do integracije i radničke klase u ovaj sistem. Mentalitet vladajućeg društva je najpreciznije opisao Lukač: njega odlikuju bezuslovna poslušnost, tehnička preciznost u izvršavanju i onih zadataka sa kojima se intimno ne slaže, hvalisavost spolja, a iznutra »gmizava servilnost« i veličanje servilnosti. Poraz u prvom svetskom ratu i republika rođena u porazu delimično su razorili političku osnovu ovog sistema, ali to nije dovelo do stabilizacije građanske demokratije koja je samo vegetirala u senci preteće državne moći. Permanentna kriza kapitalizma, paranoični strah od sopstvenog proletarijata, agresivna težnja za spoljnom ekspanzijom činili su ove odnose privremenim.

Nacistički pokret je u terminološkim okvirima socijalizma išao ka konzerviranju kapitalizma. Eksploatišući paranoični strah srednjih slojeva i nezadovoljstvo intelektualaca, on je unutrašnje napetosti transponovao na spoljni plan, na politiku imperijalizma i šovinizma, a u ličnosti Adolfa Hitlera spojio sposobnosti organizacije i manipulacije sa poluobrazovanošću, šarlatanstvom infantilnog skitnice (str. 86). U pozadini ove organizacije nalaze se vodeći industrijski krugovi koji su i pre nacista podržavali kontrarevolucionarne organizacije i partije krajnje desnice. Ali sistem koji su ove organizacije branile bio je sasvim kompromitovan, a time i ove partije. Taj bi zadatak u datoj situaciji mogla izvršiti organizacija koja, uprkos svojoj kontrarevolucionarnosti, antisemitizmu, u verbalnoj formi propoveda socijalizam. Koji su uzroci gotovo trenutnog poraza snažnog i organizovanog radničkog, socijalističkog pokreta koji je stajao nasuprot nacizmu? Kuljić smatra da birokratizam nije izvor njegovog revizionizma, nego je revizionizam »opervažen revolucionarnom retorikom« (str. 90) fundamentalni orijentacioni okvir socijaldemokratije. Levica, koja svakako izmiče ovoj shemi, »praktično je bezuticajna«. Istina, ispunila su se Lenjinova očekivanja da će latentna kriza kapitalizma prerasti u revoluciju, ali ne i očekivanje da će ta revolucija pobediti, izuzev u Rusiji. Pobeda fašizma i poraz revolucije svakako imaju svoj osnovni izvor u činjenici da je socijaldemokratija bila ne partija revolucije, nego partija radnika kojoj je liberalizam građanske klase predstavljao optimalni okvir političke akcije. Drugi razlog leži u odsustvu odgovarajuće strategije KP Nemačke, njenoj pravovernosti u tom procesu staljinizacije koja ju je onesposobila za zajedničku akciju sa socijaldemokratima protiv fašizma.

Ko predstavlja socijalni oslonac fašizma u Nemačkoj? Sitna buržoazija, ali je ekonomska politika fašizma u službi krupnog kapitala koji ga je »od samih njegovih početaka subvencionisao« (str. 98). Ideologija fašizma zbog toga verbalno postaje antikapitalistička, ali realna politika i sistem su otvoreno kapitalistički. Nesamostalna srednja klasa je »antikapitalistički raspoložena, nema proleterski karakter«, njena politika je nesamostalna, njena ideološka podeljenost sve veća, a njene revolucionarne eksplozije nose »pečat praznoelementarnog, besciljnog«. Priklešteni monopolima, konkurencijom, koncentracijom kapitala i pauperizacijom, s jedne, i zahtevima radničke klase za većom najamninom, socijalnom sigurnošću, boljim uslovima rada, s druge strane, što su više ugroženi sa obe strane, to »grozničavije i fanatičnije brane ideje svojine« (str. 100). Na političkom i idejnom planu ova kategorija stanovništva teži ka bonapartizmu i autoritarnosti. Ovim slojevima treba dodati i nameštenike obuzete karijerizmom, nastojanjem da se uzdignu u više slojeve, ali i »strahom od srozavanja u proletarijat«, kojima »imperijalistička ideologija pruža izlaz i otvara primamljive perspektive napredovanja i povišenja plate« (str. 100). Doduše, u jednom periodu sloma i razočaranja oni su prišli komunistima i socijalistima, ali, uvidevši da su ovi nesposobni da obezbede proklamovani pravac društvenog razvoja, našli su u fašističkom pokretu upravo onu treću silu koja će apsorbovati njihovo antikapitalističko raspoloženje — koje je inače iščezavalo pred vratima sopstvenog dućana. Iako su u tom pokretu stvarali permanentnu opoziciju, njihov stvarni uticaj na politiku nacista je bez značaja. I pored ove sitnoburžoaske masovne podrške, potpora krupnog kapitala bila je bitna za pobedu fašizma i u Nemačkoj. Ove kapitalističke grupe finansirale su fašistička glasila, izbore, jedinice antiradničke milicije i SS trupe. Svakako da klasa kapitalista nije bila u ovoj politici jedinstvena, ali profašistički orijentisana grupa postepeno je preovladala. Politika revizije Versajskog ugovora, proširenja tržišta nemačkog kapitala, terorističko potčinjavanje i disciplinovanje nemačkog radništva, politika niskih nadnica, povećanje akumulativne moći kapitala — svakako su u tome odigrali bitnu ulogu. Još pre pobede fašizma udeo srednjih slojeva u članstvu fašističke političke partije bio je dva puta veći od njihovog učešća u stanovništvu, dok se posle pobede udeo službenika naglo uvećao.

Kakva je društveno-politička struktura i funkcija fašističkog sistema? Simplificiranim svođenjem fašističkog sistema na golu agenturu monopolnog kapitala prenebregava se činjenica da je slom pravne države »učinio iluzornim« kontrolu nove političke egzekutive. U politici i ekonomici fašizam učvršćuje kapitalističku ekonomiku, intenzivira rad, povećava eksploataciju najamnog rada, obara realnu najamninu, uvodi kriminalne oblike eksploatacije, najpre u nacionalnim, a potom u međunarodnim razmerama, povećava izdatke za vojsku. Monopolna buržoazija ostvaruje svoj uticaj preko starog aparata, a pre svega vojnog, koji je integrisan u fašističku državu. U sferi ekonomike zato i dalje važe principi racionalnosti organizacije i norme građanskog prava, ali su otvorene i neograničene mogućnosti intervencije fašističke države, što vodi stalnom pomeranju centara moći. Paralelno sa državnim aparatom fašizam postavlja organe fašističke partije koji imaju egzekutivna ovlašćenja i mogu da usmeravaju ceo društveni i ekonomski život. Princip vođe sužava uticaj različitih frakcija buržoazije, ali obezbeđuje jedinstveni interes klase. Eksplozija varvarizma, institucionalizacija i totalitarizacija terora, institucionalizacija straha, njegovo ukorenjivanje u društvu i psihi svakog pojedinca, racionalna mobilizacija i manipulacija iracionalnim, mračnim u čoveku — zločinca transformiše u izvršioca više volje i oslobađa ga moralne odgovornosti. Sistem je nužno doveo do potpunog moralnog raspada, raspada svake soli-

darnosti, moralnog bankrotstva vladajuće klase pred terorističkim aktima fašističke egzekutive, do degradiranja i potkopavanja uticaja tradicionalnih institucija, do totalne i sveobuhvatne kontrole društvene celine i svakog pojedinca. Kvazirevolucionarna frazeologija, bezdušna, tragična i besmislena manipulacija svime, čak i vojnim potencijalima i efektivima, njihova zloupotreba koja je potkopala egzistenciju nacije i survala u ponor i sam kapitalistički sistem sve dok ga otuda nije spasla i restaurirala »sveta alijansa buržoaske demokratije« (str. 134). Ali politika destrukcije, agresije, autoritarnosti sa izrazito supsidivnim intencijama, imanentna je građanskom društvu, a ne samo fašizmu. Sve elite bile su potčinjene jednoj monopolističkoj eliti koja je stajala na vrhu birokratsko-militarističke autoritarne organizacije sa političkom harizmatijom. Debakl građanskog prava dobio je svoje konačne oblike u principu vođe, koji su podjednako konzekventno i iracionalno formulisali i nacistički pravnik Hans Frank (»U vođi je sjedinjena sva politička snaga nemačkog naroda, ona je u njegovoj ruci«) i egzistencijalist Martin Hajdeger (»Ne upravljaju našim bićem ideje i naučni stavovi. Jedino je firer današnja nemačka stvarnost i njen zakon«, str. 137). Mada je tip firera odgovarao potrebama i profilu sledbenika, izražavajući njihovu ozlojeđenost i prosečnost, ipak je kriza ustaljenih odnosa i verovanja olakšala nastajanje i propagiranje mita o njemu. Ali njegov položaj nije održavala snaga njegove ličnosti, nego su tu moć proizvodili institucionalizovani odnosi.

Idejni arsenal fašizma, po Kuljiću, predstavljaju, pre svega, ideje koje su prethodile građanskom društvu. To su apsolutizam, iracionalnost, nacionalni misticizam i tradicionalizam, konzervativizam i autoritarizam. Nacija je shvaćena kao »nadlični ali i protivlični apsolut« (str. 151). »Filozofiju« fašizma predstavlja eklekticizam skrpljen od vulgarizovane filozofije života, poricanja razuma i uma, filozofije aktualnosti koja daje prednost intuitivnosti, mitologiji od vitalističkog misticizma, socijaldarvinizma sa specifičnim poimanjem uloge sile i borbe, zatim je oblikuju univerzalizam, naturalizam i rasizam. Ova »filozofija« glorifikuje potčinjavanje, dužnost, žrtvu i gospodarenje, karakterišu je antiistorizam, antiintelektualizam, nihilistički odnos prema kulturi i rezultatima humanističke misli, divinizacija misije vođe i apologija beskrupuloznosti u političkoj akciji. Antikapitalizam ove ideologije je prividan, ona je produkt jednog globalnog, evropskog misaonog kretanja. Dve najagresivnije komponente ideologije i ponašanja fašista sadržane su u antisemitizmu i antikomunizmu. Prvi od njih je služio kao ventil antikapitalističkih raspoloženja i kao faktor integracije u »rasnu zajednicu«, a drugi je izražavao istorijsku misiju fašističkog pokreta kao instrumenta klase. Mada i jedna i druga komponenta umeju da budu i krvave i beskompromisne, one nisu podjednako prisutne. U nekim fašističkim pokretima nema antisemitizma, dok je antikomunizam njegova neizbežna karakteristika.

Na kraju, Kuljić je s pravom zapazio da i neki drugi sistemi i ideologije mogu imati slične karakteristike i intencije. Grajfenberg je primetio da različiti sistemi tendiraju ka nametanju ekskluzivne ideologije, legalizuju neobuzdani teror, da kontrola moći dobija monopolni karakter, da oni teže totalnom prožimanju i usmeravanju društva, ignorišu stvarne društvene suprotnosti, identifikuju interese društvene elite sa interesima celog društva, dekretuju jedinstvo nacionalne zajednice — ali da pri tome društveno-ekonomske osnove ovih tendencija ostaju različite.

*

U čemu je značaj ove studije? Šta ona znači u odnosu na literaturu u nas i u svetu što se bavi ovom temom?

Fašizam ne predstavlja samo mračnu stranicu istorije nego in-

tegralni deo savremene političke stvarnosti, iako njegova snaga nije ni približno tolika kao nekad. Kao deo prošlosti, fašizam bi bio najradije zaboravljen. Doduše, ne od onih kojima je zadao toliko bola i koje je izložio patnjama, najvećim za koje istorija zna. Oni ga ne mogu zaboraviti. Ali danas bi ga rado zaboravili čak i oni koji su učestvovali u njegovom slamanju. Tu u prvom redu mislim na buržoasko društvo, na buržoaske političare, teoretičare i istoričare koji bi za pojavu, rađanje i ekspanziju kapitalizma hteli sa sebe da skinu svaku odgovornost. Danas je potrebno otvoreno priznati da u tom pogledu znatan deo odgovornosti snose i radničke, socijalističke i komunističke partije koje su svojim tvrdokornim, deplasiranim doktrinarstvom i odsustvom sluha za potrebe vremena olakšale pobedu i ekspanziju fašizma koji je čovečanstvu — a pre svega ovim organizacijama — zadao tolike muke. Upravo polazeći od tih činjenica Kuljić je jedan istorijski fenomen razmatrao u njegovom aktuelnom kontekstu. Fašizam nije gola agentura kapitala — iako on, između ostaloga, jeste i to — nego proizvod konkretnih istorijskih okolnosti, određene društvene krize, sasvim konkretne političke stvarnosti čiji je konstituens i radnički pokret, koji ne može izbeći da ponese svoj deo odgovornosti pred istorijom. S druge strane, istorijska funkcija fašizma ne iscrpljuje se u njegovim sistemskim, ideološkim, organizacionim karakteristikama i političkim ponašanjima koji ga čine sličnim ovom ili onom pokretu ili sistemu u prošlosti i sadašnjosti — kao što bi to hteli građanski istoričari. Fašizam je izraz i instrument složenog i protivrečnog bića građanskog društva. Ovo društvo zna za visok stepen demokratizma, visoke domete humanističke misli i za humana ponašanja. Ali to isto društvo i danas pruža ruku fašističkim organizacijama i obučava fašističke ubice koji zatim ne oklevaju. Prošlost nam pokazuje da je to društvo u kriznim situacijama spremno na moralno i političko bankrotstvo, na nihilističko razaranje svega onoga što je dalo čovečanstvu, samo zato da bi konzerviralo odnose eksploatacije i dominacije na kojima počiva. Da li će to biti i ubuduće? U svakom slučaju, odgovornost je na svim učesnicima.

Vladimir Milanović

CENA 20 — DIN